TARİH ve Medeniyet
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu kitap tanıtım amaçlıdır. Hiç bir şey kitabın aslını elinde tutmak ve raftan almak kadar zevk veremez. Kitaba, yazara ve yayıncı ya destek olmak için orijinal ürün satın alınız.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Son sadrazamlar'ın yayın hakları
Dergâh Yayınları'na aittir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbnülemin Mahmut Kemal İnal

SON SADRAZAMLAR

I

DERGÂH YAYINLARI
PK. 1240 - İSTANBUL

TARIHVEMEDENIYET.ORG

BİRİNCİ BASKI : 1940 - 1953
İKİNCİ BASKI : 1969
ÜÇÜNCÜ BASKI : 1982

Son sadrazamlar Emek Matbaacılık
tesislerinde hazırlanmıştır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

SUNUŞ

Tezkirecilik geleneğinin son güçlü temsilcisi Merhum İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın **Son sadrazamlar, Son asır Türk şairleri, Son hattatlar** adlı eserleri bir kaç yıldan beri elde edilemez ve bulunamaz olmuştu. Eski tezkirelerin tıpkı basım, edisyon kritik ve sadeleştirmelerle yayımlandıkları bu günlerde İbnülemin külliyatının yeniden neşredilmesi çoktandır bir ihtiyaç haline gelmişti. İşte Dergâh Yayınları bu güç ve zevkli görevi üstlendi.

Merhum'un kendine has bir uslûbu ve imlâsı olduğu herkesçe bilinmektedir. Bu eserleri yeniden neşrederken uslûb ve imlâyı muhafaza etmek, eserlerin özelliklerini korumakla aynı anlama geliyordu. Bu sebeple kitapların uslûb ve imlâsına hiçbir müdahalede bulunmamanın daha doğru olacağı kanaatı hâkim oldu. Bu baskıda yapılan yalnızca fasikül halinde neşredilen bu eserleri ciltler halinde yayımlamakla sınırlı olmaktadır. Buna göre Son sadrazamlar 4, Son asır Türk şairleri 4, Son hattatlar 1 cilt olmak üzere toplam 9 cilt halinde bu külliyat verilecektir. (Son sadrazamlar'da forma aralarında yer alan fotoğraf ve elyazıları 4. cildin sonuna alınmıştır). Henüz kesin olmamakla beraber **Hoş sada** da bu külliyatın 10. cildi olacaktır.

Son sadrazamlar'ın önüne iki yazı eklenmiştir: Bunlardan birincisi Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Hoş sada'ya yazdığı «İbnülemin Mahmut Kemal'e dair» başlıklı yazıdır. İbnülemin'i ve eserlerini bu yazıdan daha iyi tanıtan ve irdeleyen başka bir çalışma yok gibidir. Bir sanatkâr, edebiyat tarihçisi ve arkadaş olarak Tanpınar onu ve eserlerini anlatmaktadır.

İkinci olarak İbnülemin'in genişçe bir hal tercümesini bulacaksınız. Tanpınar'ın yazısı ve bu hal tercümesiyle merhum müellif biraz daha tanınır hale gelecektir.

Bu külliyatı yeniden yayımlarken İbnülemin Bey'i rahmetle yad ediyoruz.

DERGÂH YAYINLARI

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İçindekiler

Sunuş, V
İbnülemin Mahmut Kemal İnal, IX
İbnülemin Mahmut Kemal'e dair/Ahmet Hamdi Tanpınar, XIII

Osmanlı devrinde Son Sadrazamlar, 1
MEHMED Emin Âli Paşa, 4
MEHMED Ali Paşa, 59
MUSTAFA Nailî Paşa, 74
MEHMED Emin Paşa, 83
MEHMED Rüşdi Paşa, 101
MEHMED Füad Paşa, 149
YUSÜF Kâmil Paşa, 196
MAHMUD Nedim Paşa, 259
AHMED Midhat Paşa, 315
AHMED Esad Paşa, 415
MEHMED Rüşdi Paşa, 436
HÜSEYİN Avni Paşa, 483

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL
Hayatı ve eserleri

Edebiyat tarihçisi, hal tercümesi yazarı, araştırıcı (İstanbul 1870 - 24 Mayıs 1957). Yusuf Kâmil Paşa'nın mühürdarlarından Emin Paşa'nın oğlu. İlk öğrenimini babası ve Mehmed Âkif'in babası İpekli Tahir Efendi'den yaptı. Arapça öğrendi. Beyazıt Kütüphanesi Hâfız-ı Kütübü ve Âli Paşa Camii İmamı Hasan Tahsin Efendi'den hattatlık icazeti aldı. Süleymaniye imaretindeki Mekteb-i Rüşdiye ve Mekteb-i Mülkiye'ye devam etti. Rahatsızlığı sebebiyle Mülkiye'den ayrıldı. Daha sonra Mekteb-i Hukuk'a ve medrese derslerine devam etti. Trabzonlu Hüsnü Efendi'den tefsir, hadis ve Farsça dersleri aldı. Mûsıkîyle ilgilendi. Fransızca öğrendi. Babasının memuriyeti dolayısıyla Adana, Sivas, Mâmuretülaziz (Elazığ), Ankara, İzmir ve adaları gezdi. Maaşsız memuriyete başladı. Kitâbetteki başarısından dolayı Sedâret Mektubî Kalemi'ne terfi etti. Bâbıâli'deki Teftiş-i Islahat Komisyonu Başkitâbeti'ne tayin edildi. Bir kaç yıl sonra isteğiyle eski görevine döndü. Sebepsiz, Eyâlet-i Mümtâze Kalemi'ne verilmesi üzerine devlet hizmetinden ayrıldı.

Sabih isimli eseri ihtilâlnâme olarak jurnallendiğinden toplatıldı. O sırada babası da memuriyetten azledildi. Tekrar Sedaret Mektubî Kalemi'ne döndü. Bütün engellemelere rağmen Müdür Muavini oldu. Sadrazam Said Paşa'nın kısa süren sadâretinde Sadâret Mektubî Kalemi Müdürü oldu (1908). Kâmil Paşa'nın sadâretiyle görev yeri, Eyâlet-i Mümtâze ve Muhtâre Kalemi Müdürlüğü'ne nakledildi (1908).

Sultan II. Abdülhamid'in hallinden sonra resmî evrak ve jurnalleri kontrol edecek komisyona seçildi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra evi işgal edilerek değerli yazma ve basma eserleri tahrip edildi, yakıldı, alındı, satıldı. Evkaf Nâzırı Hayri Efendi'nin teklifiyle Evkâf-ı İslâmiye Müzesi (İslâm Eserleri Müzesi)'ni kurdu (1914). Hoca Tahsin Efendi'nin mektebinde hat öğretimi için Medresetü'l-Hattatîn'in açılmasına önayak oldu (1914). Âsâr-ı Atika Müzesi (Arkeoloji Mü-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zesi)'nde teşkil olunan komisyona Evkaf Nezareti'ni temsilen katıldı (1916). Şûrâ-yı Devlet Âzalığı'na getirildi. **Takvim-i vekâyi** gazetesinin Müdürlüğü'ne (1921), Divân-ı Hümâyun Beylikçiliği'ne getirildi (1922), memuriyetten ayrıldı (1922). Tarih-i Osmanî Encümen-i Âzalığı'na seçildi (1923). Onun kaldırılmasından sonra İ. Üniversitesi'nde kurulan Türk Tarih Encümeni Âzalığı'na getirildi. Maddî sıkıntılar yüzünden dostlarının yardımıyla Düyûn-ı Umûmiye'de görev aldı (1924). Orada Kâmil, Halil Nihad (Boztepe), Fazıl Ahmed (Aykaç), Ahmed Haşim ve Hüseyin Dâniş gibi devrin edipleriyle beraber çalıştı, sekiz ay sonra işine son verildi (1924).

Topkapı Sarayı arşivlerinin tasnifi için kurulan Vesâik-i Tarihiye Tasnif Heyeti Başkanlığı yaptı (1924). Evraklar Başvekâlet'e devredilince komisyon lağvedildi ve görevi sona erdi (1927). Kurucuları arasında bulunduğu İslâm Eserleri Müzesi Müdürlüğü'ne getirildi (1927) ve oradan emekli oldu (1935). Prenses Hatice Abbas Halim'in yardımıyla hacca gitti (1936). Çeşitli çalışmalarından dolayı Alman İmparatoru II. Wilhelm, Avusturya - Macaristan kıralı Şarl, İran Şahı Ahmed tarafından nişanlar verildi. 1934 te İngiltere'de yapılan International des sciens antropologiques et ethnologiques kongresine, 1937 de New - York'taki ilmî bir kuruluşa, 1938 de Danimarka da yapılan bir kongreye davet edildi.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel tarafından Kütüphaneler Tasnif İşleri İlmî Müşavirliği'ne getirildi. Mısır Veliahdı Mehmed Ali Tevfik'in daveti üzerine hattat Kâmil Efendi (Akdik) ile Mısır'a gitti (1939) ve yeni yapılan Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ni düzenledi. Dönüşünde Kütüphâneler Müşavirliği, **İslâm ansiklopedisi** Müşavirliği'ne çevrildi (1940), 87 yaşında öldü. Kabri Merkez Efendi Mezarlığı'ndadır.

Çocukluğunda, arkadaşı Mehmed Âkif'le şiir söylemeğe başladı, yazı hayatına atıldı. İlk makalesi **Tarik** gazetesinde **Ömr-i beşer** adıyla çıktı. **Tercüman-ı hakikat**'te yazdı. Mahmud Celâleddin Paşa, Hersekli Ârif Hikmet, Musa Kâzım'ın yardımı, Mehmed Âkif, Yenişehir Fenerli Hüseyin Hâşim, kendi kardeşi Ahmed Tevfik, Halil Edib ve Ispartalı Ağlarcazâde Hakkı'nın ortaklığıyla **Resimli gazete**'yi çıkardı. **Asır, Mütâlea** ve **Beyânü'l-Hakk** gazetelerine yazı yazdı. Çocukluğundan beri topladığı zengin kitap, gazete, hat, levha ve resim kolleksiyonunu, tarihî eşyalarını, şahsî evraklarını İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışladı. Vasiyetnâmesiyle (23 Haziran 1955) Mercan'daki konağı, İbnülemin Mahmud Kemal Yurdu'nu, İlim Yayma Cemiyeti ve İmam Hatip Okulu'nun kuruluşuna bağışladı. Bina

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sonradan yıktırılarak yerine İbnülemin işhanı yaptırıldı.

Eski eşyalara karşı sevgi dolu mizacı, ona önemli evrakların suretlerini çıkarttırmış, not ettirmiş, önemli olayları kaydettirerek yayımlatmış ve bu merakı, ilmî titizliği onun güvenilir kişi haline getirmiştir.

Namusu, fazileti, zekâsı, hâfızası, iyi kalpliliği, tok sözlülüğü, mütecessis hali, müşahede kabiliyeti, mizah kudreti ve alınganlığıyla garip bir insandı. Ahlâkıyla, örfüyle, düşüncesiyle, dili ve kalemiyle, giyimiyle, davranışları ve zevkleriyle geçmişi yaşamaya çalıştı. Muhafazakârdı. Tek kelimeyle tam şarklıydı. Hiç evlenmedi. Süleyman Nazif, onu **Ne kendi kimseye benzer ne kimse kendisine** mısraıyla tanıtır. Yahya Kemal bu mısraı şöyle tamamlıyor: **Hezar gıpta o devr-i kadîm efendisine.**

İlk yazılarında kullandığı İbnülemin ismiyle tanındı, soyadı kanunundan sonra ismine Emin'in karşılığı olan İnal'ı ilâve etti. Eserlerinin çoğuna (15 kadar) **Kemâl** ile başlayan veya biten isimler koydu.

Eserleri: Edebiyat, biyografi, bibliyografya, tarih konularında pek çok araştırma yaptı, bazı konuları aydınlığa çıkaran makale ve kitaplar yazdı. Hal tercümeleri: **Kemâlü'l-hikme** (Hersekli Ârif Hikmet'in hayatı. Tercüman-ı hakikat'te tefrika, sonra Donanma Cemiyeti tarafından 1911), **Kemâlü'l-İsmet** (Sultan II. Abdülhamid'in kitapçılarından İsmet Efendi'nin hayatı, 1912), **Kemâlü'l-meşâhir** (Meşâhir-i meçhûle, Çeşitli mesleklere dair bazı kişilerin hayatları, TTEM. s. 96 - 100, 1928 - 1929, Gazetecilerden Ali Âli, Hâfız Müşfik, Mehmed Âyetullah, Mehmed Emin Bey, Mustafa Refik Bey), **Tarihçe-i evkaf ve terâcim-i ahvâl-i nüzzâr** (Evkaf Nezareti ve Nâzırları hakkında. Evkaf Nezâretince,?), **Son asır Türk şairleri** (Kemâlü'şşuara. Fatîn tezkiresi'ne zeyl. Türk Tarih Encümeni tarafından yayımlandı. 12 fasikül, 1930 - 1942, 2. b. 1970), **Osmanlı devrinde son sadrazamlar** (Kemâlü's-sudûr. Hadîkatü'l-vüzerâ'nın zeyli olan Verdü'l-hadâik'ın zeyli. Maarif Vekâleti tarafından bastırıldı. 14 fasikül 1940 - 1953, 2. b. 1969), **Son hattatlar** (Kemâlü'l-hattâtîn. Süleyman Sadeddin Efendi'nin **Tuhfe-i hattâtîn**'in zeyli. Millî Eğitim Vekâleti'nce yayımlandı, 1955, 2. b. 1970), **Hoş sadâ** (1785 ten bu yana yetişen mûsikî üstadlarının hayat ve eserleri. Ölümüyle yarım kalan eser, Yenişehirli Avni Bey'in torunu Avni Aktunç tarafından tamamlandı, 1958). Hikâye: **Sabih** (Tarihî hikâye. N. Kemal'in **Cezmi**'sinin taklidi bir eser. Selânik'te **Asır** gazetesinde tefrika, daha sonra kitap, 1898), **Rahşan** (Selânik'te Asır gazetesinde tefrika), **Bir yetimin ser-**

TARIHVEMEDENIYET.ORG

güzeşti (Selânik'te Mütâlea gazetesinde tefrika). Neşirleri: **Divân-ı Yahya** (Şeyhülislâm Yahya'nın hayatı ve şiirleri, 1918), **Divân-ı Hikmet** (Hersekli Ârif Hikmet'in hayatı ve şiirleri, 1918), **Divân-ı Galib** (Leskofçalı Galib'in hayatı ve şiirleri, 1919), **Menâkıb-ı hünerverân** (Mukaddime, gözden geçirilmiş metin ve müellifi Âli'nin hayatı, 1926), **Tuhfe-i hattatîn** (Müellifi Müstakimzâde Şeyh Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatı ve gözden geçirilmiş metin, 1928).

Diğer eserleri, **Hulâsa-ı zirâat** (1890), **Ahlâk** (1891), **Ravzatü'l-Kemâl** (1891), **Menâfiu's-savm** (1892), **Kâmil Paşa'nın sedâreti ve konak meselesi** (1912).

Basılmamış eserleri: **Feyz-i cevâd** (Siyasî, hukukî ve tarihî konular), **Vefâyât-ı ricâl** (Son asırda vefat eden bazı önemli kişilerin vefat tarihleri, hayatları, mezarları), **Kemâlü'l-Kâmil** (Yusuf Kâmil Paşa'nın hayatı), **Gelenbevî** (Gelenbevî İsmail Efendi'nin hayatı), **Kemâlü'l-kiyâse fi keşfi's-siyâse** (Siyasî, idarî, hukukî, tarihî konular), **İzzü'l-Kemâl** (İzzeddin Bey'in hayatı), **Nûru'l-Kemâl** (Yeni Osmanlıların kurucularından Reji Komiseri Nuri Bey'in hayatı), **Kemâlü's-Safvet** (Şair Safvet Efendi'nin hayatı ve şiirlerinden bazıları), **Kemâlü'l-makâl** (Makaleler), **Kemâlü'l-letâif** (Fıkralar), **Lemeâtü'l-Kemâl** (Tasavvufla ilgili sözler), **Nâdi-i şuarâ** (Güftî tezkiresi gibi manzum bir eser), **Lübbü'l-lüga, Lağvü'l-lüga, Mevzun sözler.** Bunlardan başka tamamlanmamış bazı eserlerinin bulunduğu, bir kısmının da kitaplariyla birlikte yangında, işgalde koyboldüğu kaynaklarda belirtilir.

Türk dili edebiyatı ansiklopedisi, IV, 382 - 384 (1981)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL'E DAİR

Ahmet Hamdi Tanpınar

İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in ilk eserlerini, bilhassa Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi'nde çıkan divan mukaddimelerini daha Sultanî talebesi iken Antalya'da okumuştum. Fakat kendisini Türkiyat Enstitüsü'nde tanıdım. Selâmlaşmakla başlıyan münasebetimiz —zavallı Tevfik, senin odanda— sonuna doğru benim için oldukça şaşırtıcı, fakat ciddî bir dostluk oldu. Çünkü bu çalışkan, zeki, iyi kalpli olduğu kadar tok sözlü, alıngan, mütecessis ve dedikoducu, her mânasiyle acaip adamla hemen hemen müşterek hiçbir tarafımız yoktu. Şiir, mûsıkî, düşünce, değerleri alış tarzı, hattâ kültürün kendisi aynı değildi.

Sade ayrı nesillerden değil, ayrı ufuklardan gelen insanlardık. —Kendi neslimden, hattâ benden de gençler arasında aynı şartlarla karşılaştıklarımız vardır.— Bununla beraber onu çok sevmiştim. Bu cinsten ayrılıkların insanda yaratması tabiî olan huzursuzluk, hattâ münasebetin devamı için her lâhza tarafsız mıntakalar arama mecburiyeti dahi, bu dostlukta bana ağır gelmezdi. Diyebilirim ki, onu sevilmesini istediği şekilde sevenlerden biriydim; yani her lahza bende esas olan birtakım şeyleri feda etmiş görünerek.

İşin garibi, onun bende ve herkeste buna bile bile razı olmasıydı. İbnülemin Mahmut Kemal Bey etrafiyle bir çeşit gizli muvazaada karşılaşmayı kabul eden insandı.

Bu yüzden etrafiyle münasebeti, abese kadar giden bir protokolla tesbit edilmiş gibiydi. Bu protokolun ilk şartı ve maddesi, kendisine karşı olan hürmetle fantezilerine mutlak teslimiyetti. Onun hukuk-ı beşer beyannamesi «Ya beni olduğu gibi kabul edersiniz, yahut sizin için yokum» diye başlardı ve sizin inkârınıza kadar giderdi. Bu sebeple herkes arasındaki hayatı, komedinin ihtiyarı ile mutlak ve müstebit bir hükümdar arasında sallanırdı.

Meclisinin bellibaşlı hususiyeti, bu kişiliğin doğurduğu her an komiğe kaçan vaziyetlerdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fakat bu, zamanımızın hakkiyle hitap etmesi imkânsız birtakım modalarda gecikmiş, bizim anlıyamıyacağımız şekilde zeki ve eğlenceli adam, birtakım büyük meziyetlerle doğmuştu. Hayatı ve insanları severdi. Kıskanılacak derecede canlıydı. İzzet-i nefisle, unutulma korkusuyla karışık garip ve ısrarlı bir vefası vardı. Gençlikten hoşlanır ve daima arardı. Bir gün yaşıtı olması icap eden bir misafirin arkasından «Bu bunak da ikide bir bana neye gelip durur?» demişti.

Hakikatte meclisinde en çok rağbet görenler, kendisinden yirmi otuz, hattâ kırk yaş küçük olanlardı.

İbnülemin Mahmut Kemal Bey, çoğu bizim nesilden orta yaşlılar arasında öldü ise bunun mesulü seneler ve herkesten gizlediği uzun yaşıdır.

Bütün bu meziyetlerin arkasındaki insan ise tâbir caizse «çağı olmıyan» bir insandı. Kıyafetinden fikirlerine varıncaya kadar her şey onda karışık bir zamandan, bir çeşit üst üstelikten geliyordu. Onunla ancak çok eski ve karışık bir kitabı okur gibi karşılaşmak mümkündü. Sivastopol'un zaptını, Balkan Harbinin talihsizliklerini, İkinci Mahmud'un kılıç alayını, Kâmil Paşa'nın sadaretini bütün ciddiyetiyle aynı senenin aktüel hâdiseleri gibi ve o senelerin zihniyet ve ruh halini veren bir kitap, daha iyisi çok keyfî bir takvim tasavvur edilsin. Bu mazi adamında ancak uzun araştırmalarla veya şaşırtıcı tesadüflerle ele geçirebileceğimiz, zamanından kopmuş şeylerin lezzeti vardı. Beni asıl ona bağlıyan şey, bu hali ve biraz da onun tabiî neticesi olan yalnızlığı idi.

İbnülemin Mahmut Kemal Bey, bu yalnızlığın farkında mıydı? Burasını pek zannetmem, fakat onun emrinde yaşadığı muhakkaktı. Kendisini, o tatlı ve yapmacığı bol hiddetlere, şahsına mahsus bin türlü anlaşmazlığa götüren şey de bence hep bu yalnızlıktan, daha doğrusu hayatla mevcudiyeti zaruri olan birtakım bağların yokluğundan gelirdi. Yalnızlığa hiç tahammül edemiyen bir yaradılışta olmasına rağmen, zamanına karşı bu sorumsuzluk, etrafiyle olan münasebetlerine, hürriyet fikrinin ötesinde bir ihtiyarîlik katıyordu. Meclisinde bunu ister istemez sezdiğiniz için, her lâhza coşturmasını bildiği neşeye daima biraz hüzün karışırdı.

Niçin söylemiyelim, bu canlılığı ve çalışkanlığı ile hepimizi şaşırtan adam, bir **kalıntı** idi. Onunla yarım saat başbaşa konuşup da, artık mevcut olmıyan birtakım şeyleri varlığının tabiî şartları gibi etrafınızda hissetmemeniz kabil değildi. Devamlı bir anlaşmamazlık içinde yaşadığı Bâbıâli bunların başında gelir. Filhakika eski İyalât-ı Mümtaze Kalemi müdüründe, yahut bizim pek hoşuna giden şaka-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mızla «son müstemlekât nazırımızda», baba evinden sonra en büyük tesir, hareketinin ortasında birdenbire durdurulan bu eski, defalarca tamir edilmiş büyük makineden gelir. Onda Bâbıâli'nin bir buçuk asırdanberi birikmiş havası ve ekonomisi vardı. Çalışkanlığı ise doğrudan doğruya eski Tanzimat kalemlerinde işe başlıyanların çalışkanlığı idi. Hemen hemen on bin sahifeyi bulan basılmış eserlerini, basılmıyan öbürlerini, bunları hazırlıyan kopya ve müsveddeleri, on beş yaşından itibaren masa başında geçen hayatında gündelik işler üzerindeki zaruri çalışmaları, bütün o komisyon lâyihalarını fezlekleri düşünün: ömrü boyunca karaladığı ve muhafaza ettiği kâğıdın yekûnu hakkında bir fikir elde edebilirsiniz.

İbnülemin Mahmut Kemal Bey, bazı zelzele mıntakalarında olduğu gibi, Bâbıâli'nin en eski tabakalariyle yeniye en yakının çetrefil bir halitası idi. Bu yüzden bu Meşrutiyet münevverinde, hattâ Tanzimatın üstünden bile atlıyarak, İkinci Mahmut veya Üçüncü Selim devrine rahatça gidilebilirdi. Kaç defa onunla konuşurken, Cenap'la, Süleyman Nazif'le, Rıza Tevfik'le ahbap olduğunu bildiğim, beraber çekilmiş fotoğraflarını evinde seyrettiğim karşımdaki adamın pekâlâ şair Beylikçi Ali İzzet Bey veya İkinci Mahmud'un mabeyincisi Sait Bey, yahut tarihimizdeki meş'um rolünü hiç farketmeden, tarikat birliği münasebetiyle o kadar müdafaa ettiği Pertev Paşa, doğrudan doğruya eserini devam ettirdiği tezkireci Fâtin Efendi olabileceğini düşünmüştüm.

Kitaplarını bizim için o kadar çekici yapan taraflardan biri de bu olsa gerektir. İbnülemin Mahmut Kemal Bey, **sonradan gelen bir tanıklık** gibi yazardı. Onun için aktüalite veya polemiğin muayyen bir zaman hududu yoktu. Bu yüzdendir ki eserlerinin mevzuu ne kadar değişirse değişsin, daima kendi tercüme-i hali imiş hissini verir. **Son sadrazamlar**'ı belki **Son asır Türk şairleri**'ne ilâve ettiği kendi tercüme-i hali kadar şahsına bağlıdır. Çünkü bize Mahmut Kemal Bey'i içinde yetiştiği müessese ve etrafındaki insanlarla verir.

Bu hacimli kitabın Sait Paşa'ya ayrılan ciltleri ise, bu bakımdan emsâlsizdir. Bizde bu iki cilt kadar siyasî bir şahsiyetin üzerinde dikkatle durmuş eser azdır. Fakat aldanmıyalım, bu ciltlerde devrinin politik hâdiseleri ve sadrazam Sait Paşa'nın hayatı arasında asıl karşılaştığımız şey, İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in kendisidir. Yahut hiç olmazsa, Mahmut Kemal Bey'le olan münasebetlerinde yakalanmış, Mahmut Kemal Bey'e hizmet veya ihanet etmiş bir Sait Paşa'dır. Eser ilerledikçe Abdülhamid'in kendi mizacına göre yarattığı bu vezirin arkasından, öbür barok terkip, İbnülemin Mahmut Kemal Bey

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yavaş yavaş bütün egosantrizmi ve kompleksleriyle tıpkı kırılan kalıbın arasında asıl büstün çıkışı gibi çıkar.

Çünkü insan, hâdise, her şey, bu yalnız acaipliğiyle lezzetli muharrirde kendisine ve kendisine yakın olanlara nispetleri derecesinde mühimdir. Kâmil Paşa, Sait Paşa ile çatıştığı için, Yusuf Kâmil Paşa babasının hâmisi (ve bittabi akrabası) olduğu için, Âli ve Fuat Paşalar, Yusuf Kâmil Paşa'nın dostları oldukları için vardırlar. Böylece tabaka tabaka peykleriyle teşekkül eden güneş manzumesinin ortasında ise terkibin tabiî merkezi olarak, ve kendi değerler cetveline göre hükmetmek için muharririn kendisi bulunacaktır.

Böyle bir dünya, içinde yaşanan asıl dünyanın ortadan kalkması değilse bile, ikinci dereceye inmesiyle kurulabilirdi. Filhakika bu ciltlerde bütün bir vesika bolluğuna, hakiki bir araştırma isteyen istişhatlara, biyografi bilgilerine rağmen bu asıl dünyayı bulmak çok güçtür. İbnülemin Mahmut Kemal Bey o cinsten muharrirlerdendir ki, Mütareke gibi felâketli bir devir birkaç satırda, baba evinin Fransızlar tarafından işgali hâdisesine istihale eder; Abdülhamit istibdadı ve keyfiliği, sembolünü babasının Kozan'a tâyininde bulur ve Balkan Muharebesi, Birinci Cihan Harbi gibi büyük ve elîm hâdiseler, kendisine ait bir maaş haksızlığının hikâyesinde ihmale lâyik birer istitrad haline girerler. Bununla beraber son devirlerimiz tarihi hakkında onun kadar orijinal vesika neşretmiş, bütün bu yüz otuz senenin yayını üzerinde durmuş muharrimiz azdır. Matbu ve yazma görmediği eser, Bâbıâli kalemlerinden geçip de kopyasını almadığı bir vesika yoktur, denebilir. Tecessüsünü durmadan sağa sola uzatan bu muharrir, her adımda basılmış veya basılmamış vesikaların yeni bir harmanını yapar.

Son sadrazamlar'ın, çoğu, enstantane fotoğraflara benzer vesikalara dayanan hakikatine rağmen bize o kadar değişik görünmesinin bir sebebi, insanları ve hâdiseleri çok yakından, âdetâ dibinden görmekten gelen perspektiv değişikliği ise, öbür sebebi de muharririn egosantrizmi ve üstüne aldığı maziyi behemehal temize çıkarmak vazifesidir.

Bu egosantrizmin ne olduğunu hiçbir şey **Son asır Türk şairlerinde** kendisine ayırdığı kısımda saydığı eserlerin adları kadar iyi göstermez. Filhakika muhtelif isimler altında neşredilen bu eserlerin hemen hepsi neşredilmiyenlerle beraber —15 eser— ya «Kemal» kelimesiyle başlıyor veyahut onunla bitiyordu. **Son asır Türk şairleri**'nin asıl adı «Kemalü'ş-şuara», son sadrazamlar'ın ise «Kemalü's-sudûr» idi.

Burada bu egosantrizmi doğuran bir yığın anlaşmazlığın, muhit

TARIHVEMEDENIYET.ORG

intibaksızlıklarının üzerinde durmamızın imkânı yoktur.

Zamanından böyle çözülmesi elbette bir anda olmadı. Onun da etrafiyle anlaştığı bir devir, dilini konuştuğu bir nesil, herkes gibi olmamakla beraber yine lezzetle yaşadığı gençlik seneleri vardı. Şakalarına hayretten başka cevap aldığı seneler. Her şeyden sarfınazar, sadece pandomima, tulûat, tiyatro, karagöz, orta oyunu gibi eğlencelerden bu esere ve üslûba, hattâ şahsiyete girmiş unsurlara dikkat etmek, bize çocukluk ve gençliğini ne kadar derinden yaşadığını gösterir.

Bütün bunlara çok sıkı bir takım hadlerde hakikaten gecikmiş muhafazakâr aile terbiyesini ve bir çeşit dine benzeyen bir baba ve aile saygı ve sevgisini de ilâve etmek gerekir.

İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in şahsiyetinde asıl çekirdeği, tâbir caizse, bu aile dini verir. Bütün kompleksler orada toplanır, yahut onda değişir. İşte kendi zamanı ile arasına giren şey, şüphesiz bazı psişik noksanların yol açtığı ve kuvvetlendirdiği bu aile terbiyesidir. Bu terbiyeyi şu veya bu sebeple sahasını genişletmiş **mukaddes** fikriyle ifade etmek belki en doğrusudur.

Bütün bunlar Bâbıâli gibi muayyen teşrifatı, âdâbı bulunan, her şeyden evvel kendisini birtakım zaruri şekiller içinde görmeğe mahkûm ve Tanzimattan beri o kadar gayretle yenileşmiş siyasî bir merkezde onun yolunu tabiatiyle kesecek, hattâ bazı zaruretlerle göz yumulan bir unsur haline getirecekti. Sait Paşa devrinde bir ara sadece kiyafeti için kardeşi Tevfik Bey'in Anadolu'da bir memuriyetle Bâbıâli'den çıkarılması düşünüldüğünü kendisi anlatır. Bu şüphesiz onun için de sık sık mevzuubahis olan bir şeydi. Bununla beraber İbnülemin Mahmut Kemal Bey, aile münasebetleri, girginliği, patavatsız olmakla beraber, rahat ve cerbezeli konuşması, o zamanlar daima bir muhatap bulan kuvvetli Müslüman terbiyesi ve ona dayanan değerler dünyası ile, eski kültürümüze ait az çok sağlam, bilhassa filolojik bilgileri ve nihayet çalışkanlığı ile etrafına kendisini âdetâ zorla kabul ettirmişti.

Hakikat şu ki, Bâbıâli ona biraz da bu çalışkanlığı yüzünden göz yumdu ve bilhassa politika dışı işlerde çalıştırmakla asıl istidadı olan sahalarda kendisini yapma imkânını verdi. İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in şahsiyeti Babıali'de asıl metne, yani politikaya muvazi yürüyen bir çeşit haşiye gibi teşekkül eder. Zaten edebiyattan gelmişti. Gençliğinde yazdığı iki romanı ve bir hikâyesi vardı ve gazetelerde bir yığın yazısı çıkmıştı. Asıl şöhreti, hattâ eseri ise, eski kültürümüze karşı bilhassa Birinci Cihan Harbi içinde resmî muhitlerde uyanan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

alâka ile başladığını unutmamalıdır. Sürüp giden muharebenin temin ettiği o acaip ve felâketli istikrar içinde, Ziya Gökalp'ın getirdiği bir kendi üstümüze dönüşte eski şeyleri hakikaten bilen insanlar, birdenbire değer kazanmışlardı.

Şurası da var ki, bu muhafazakâr adam, içinde bulunduğu müessese ile bir başka noktada çok iyi anlaşıyordu. Benzeri müesseseler gibi, Bâbıâli de biraz arşivdi. İbnülemin Mahmut Kemal Bey'de arşivist ve kolleksiyoncu, daima ön plândadır. Kendisine ilk verilen büyük iş, bir arşiv işi oldu. Meşrutiyetten sonra Yıldız evrakını tasnif etmeye memur komisyona tâyin edildiği gün, muharrir İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in asıl doğduğu gündür, denebilir. Bu işe nasıl bir dikkat ve şevkle giriştiğini, bu evrakı ne kadar ciddiyetle elediğini, Sait Paşa ile Kâmil Paşa arasında çıkan ve Meclis-i Mebusan'dan matbuata intikal eden polemiğin hikâyesinde görürüz. İbnülemin Mahmut Kemal Bey, Yıldız evrakını avucunun içi gibi biliyordu. Sadece bu dikkat, bu işe ne kadar evvelden hazırlandığını gösterir. Filhakika daha çok evvelden, Fatin Efendi tezkiresini tamamlamağa karar vermiş, sağdan soldan biyografik malumat, el yazısı ve fotoğraf toplamağa başlamıştır.

Toplamak, tasnif etmek ve dikkatle saklamak. Böylece kolleksiyon yavaş yavaş teşekkül edince, boşluklar kendiliğinden meydana çıkar. İşte o zaman arama ve bulma başlar. Bir bakıma eseri zaman içinde bir merak ve ihtirasın etrafında kendiliğinden bir istalaktit gibi teşekkül etti; o kadar, yalnız malzemesinden ibaret hissini bırakır. Bazı kuş yuvaları gibi en dağınık ve birbirine yabancı unsurları ifrazlariyle birleştirerek, bütün bir kütüphaneyi hazırladı.

Bu ifrazlar, onun mazi sevgisi, hâtıralara olan hürmeti, tecessüsü ve kızgınlıkları, değerler karşısındaki vaziyetidir. Mizacı ne kadar yalanlarsa yalanlasın, yahut ciddi notunu inkâr ederse etsin, muayyen bir değer cetveli olan adamdı. «Kendisine sadık olmak» dediğimiz ve bugünün insanından o kadar çok istediğimiz davranışın üzerinde Türkçede en çok ısrar eden muharrirlerden biri, muasır hayata o kadar uzak olan İbnülemin Mahmut Kemal Bey'dir. Ve hakikatte de biraz fazlaca şahsî şekilde tefsir ettiği aşikâr olan değerler dünyasına sâdıktı. Gerek **Son sadrazamlar**'da, gerek **Son asır Türk şairleri**'nde bize o kadar garip görünen bütün bir tenkid cihazını işleten şey bilhassa budur: İbnülemin Mahmut Kemal Bey, aramızda çok eski bir zamanın ahlâki ve örfü namına konuşan adamdı. Onda **hüküm** denen şey muasır değildi. Başka bir zihniyetin münhanisi üzerinden bize geliyordu. Onun içindir ki, İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in okuyucula-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rı üzerinde —birçok meselelerde getirdiği sarahate rağmen— ilk tesiri, bazı görüş veya hâfıza hastalıklarının sebep verdiği yanlışlıklara benzer.

Bununla beraber, acaip şekilde bir görme kudreti olan adamdı. Her şeyi demiyeceğim, fakat aksayanı, bütün vüzuhu ve teferruatiyle görmekten ve göstermekten zevk alırdı. Bu kendi üstüne hiç çevrilmiyen, daima dışarda, daima başkalarının üstüne dikilmiş gözün, belki tek kusuru yalnız teferruatta kalması ve asıl terbiyesini yukarda söylediğim gibi yerli halk eğlencelerinde ve biraz da eski müverrihlerimizde yapmasıydı. Medresetü'l-Hattatin'in **Son hattatlar**'ın mukadimesinde anlattığı açılış merasiminden başlıyarak **Son asır Türk şairleri**'nde birçok tanıdıkları için yazdığı şeyler, Ali Emirî'nin ölüm döşeğinde yattığı oda, Sait Paşa'nın o kadar dolambaçlı yollardan hikâyesine geldiği son çocuğu, Paşa'nın «hastayım!» diye yataktan çıkmayışları, edebiyatımızdaki benzerlerini geçen şeylerdir. Bunlar tek başlarına alınırsa sahibini çok daha başka ışıkta gösterebilirler. Halbuki bunun yanında, bir türlü kendisini anlatamıyan bir geçmiş zaman şairi vardı. Bu İstanbul efendisi, hayatımızın kırk elli sene içinde nasıl altüst olduğunu, çerçevelerini nasıl kaybettiğini ve çöktüğünü görmüştü. Gençliğinde zengin, mamur, ağzına kadar dolu gördüğü konakların hepsi yanmış, yıkılmış, insanları dağılmış, arsaları kaybolmuştu. Bunlar hepimizin bildiği ve azçok duyduğu şeylerdi. Fakat İbnülemin Mahmut Kemal Bey, onları yalnız hatırlamakla kalmıyor, garip ve dokunaklı bir şekilde kendisini onların ayakta kalmış tek parçası, hakiki vârisi zannediyordu. İşte tezkireciyi, Fatin Efendi'nin, Esat Efendi'nin, Âli'nin ve Müstakımzâde'nin halefini, yazı yazmayı Flaubert'in **Bouvard et pécuchet**'sini hatırlatacak derecede ömrünün tek işi yapan adamı bu terkipten kalanları behemehal kurtarmağa götüren, yahut daha iyisi bu işte o kadar kırbaçlayan şey. Bir eser, bir isim, bir müşahede, yıkılanın bir zerresi, ne olursa olsun o daima bir şeyler kurtarmağa mecburdu. **Son hattatlar**'da bazan yalnızca bir ismi anmak ona yetiyordu. **Son asır Türk şairleri**'nin anketi abese kadar gider. Ömründe tek manzume, hattâ tek mısra yazmış insanların hepsi bu acaip «sormagir» mahallesindedir. Çünkü muharrir için kurtardığı şeylerin kıymetli olması behemehal şart değildi. Kurtarılmış olmaları mühimdi. Bu onun ekonomisi, en aziz şeylerini alan zaman uçurumuna karşı açtığı mücadele, hattâ zaferiydi. Bu arada bazıları kendisini asıl zamanına götürse ne mutlu! O zaman İbnülemin Mahmut Kemal Bey de mevzuunun verdiği imkânla değişir, üslûbu tatlılaştırdı. O zaman bugünün hayatiyle birkaç dosttan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

başka bağı olmıyan adam, asıl hayatını yaşadığı zamana kavuşuyor, kaybolmuş saadetler, başta babaevi, annesi, kardeşleri ve dost muhitleri, Kâmil Paşa konağı hepsi birden eski revnakı ile yaşamağa başlıyordu. Fakat onların yanıbaşlarında uğradığı ihmaller, bir türlü yenemediği itiyadları için mâruz kaldığı tenkidler, istihfaflar, eskiliğinin, muasır olamayışının verdiği küçüklük duyguları, şahsî meziyetlerinin mensup olduğu âlemle beraber inkâr edilmesinden duyduğu acılıklar, hattâ şu veya bu sebeplerle evsiz, çoluksuz çocuksuz kalışı vardı. Bu sefer büyük hınçların devri başlıyordu: «Onlar muvaffak olmadılar, ben muvaffak oldum. Son sözü ben söylüyorum. İşte ben onların hakkında hüküm vereceğim.» Ve bu son sözü söylemek fırsatını bu dindar adam, kaderin kendisine bahşettiği bütün bir imtiyaz addediyordu. Ve mademki son sözü o söylüyordu, imkânlar müsaade ettiği müddetçe söyliyecekti. İşte İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in arkasında çalışan karışık cihaz...

Bu hayatta ve eserde örneğin daima mühim bir yeri vardı. Onun gibi kat kat olan bir insanı, bir daha görebilir miyiz bilmem? Eserlerinin doğrudan doğruya devamı olduğu tezkirecilerden, şahsî şahadete fazla ehemmiyet veren ve tarihi canlı bir misâl üzerinde, bir politika ve ahlâk dersi addeden eski vak'anüvislere, üslûbunun bir tarafını, hiç olmazsa hicvinin ve nüktesinin bazı çizgilerini, konuşmasının perdesizliğini aldığı muhakkak olan yerli temaşa oyunlarına, belki de Hüseyin Rahmi romanına, tanıdığı vezirlerden sevdiği, ezberinde olan mısralarını her vesile ile değiştirerek tekrarladığı şairlere kadar, gençliğinde her rasgeldiğinin onda hâfızası vardı.

Yusuf Kâmil, Mehmet Sait, Sait Halim Paşa'lar bu örneklerin şahsi hayat plânında en önde gelenleri idi. Hâtıralarının ocağında babası için birincisinin diğer bir nüshası olan bir çehre dövmüştü. Kendisi ise benzetişi çok ilerilere, mukaddese kadar götürdüğü bu iki insanın bir muhasılası olmak istedi. Belki de arada ilk devirlerinde tanıdığı ve tesiri altında kaldığı bir şeyh (Nakşibendîliğin Halidiye kolundandı ve etrafında bulunanların bir kısmı gavsliğine inanırdılar.) bu tesirlerin, ilk kademede mâruzu olan, o kadar çok sevdiği ve her eserinde o kadar hüzünle bahsettiği kardeşi Tevfik Bey vardı.

Yazısında, konuşmasında, her pazartesi gecesi evinde yaptığı ve behemehal gelmemizi istediği mûsikî toplantılarında onu hep yekûnü olduğu bu kalabalıkla beraber görürdük. Yusuf Kâmil Paşa'nın, Sait Halim Paşa'nın konaklarında, servet ve debdedece onlardan kıyas edilemiyecek derecede geride olan —fakat mânen onlara çok üstün addettiği— babasının evinde olduğu gibi mûsikîmizin büyük şöh-

TARİHVEMEDENİYET.ORG

retlerini bu gecelere getirmesi kendisi için imkânsızdı. Fakat çocukluğunu büyülemiş olan bu âlemlerin teşrifat ve âdabını elindeki imkânlarla tekrardan kimse kendisini men edemezdi. Bu gecelerde kırmızı kadife kanapenin her zaman oturduğu köşesinde, bütün ömrünce üstüne eğildiği gazete koleksiyonlarının rengini bağlamış çehresi, zayıf vücudü, o eski vezir edası nerden ve nasıl buluyordu, bunu izah edemem. Fakat etrafında, devletin her şey olduğu ve tek bir mansıpta toplandığı devirlerin hürmet ve riayetini kurmağa çalıştığı muhakkaktı. Yazık ki öbür İbnülemin Mahmut Kemal, her lâhza canı sıkılan, etrafını azarlarken, şaka ve lâtife ederken asıl hayatını yaşadığını zanneden adam, bütün bu örneklerin tabakasını birdenbire yırtar, dışardan görülen bir dikkatle her şeyi altüst ederdi. Öyleki tesadüfen en güzel çalınan veya söylenen en mühim eserin ortasında bile ev sahibinin âdeta sinsice bir müdahalesi ile kışkırttığı kahkahalar, onlara cevap veren ve onları azdıran hiddetler başlardı. Asıl garibi, kendi oyununa arasıra kendisinin de mağlup olması ve sonunda karşısındakine darılması idi. Bu şakadan başlıyan dargınlıklar içinde bazıları —rahmetli Hamamîzade İhsan Bey'le olduğu gibi— bütün ömrü boyunca sürmüştü.

Yukarda onun eseri için, sonradan gelen bir tanıklık demiştim. Muharririn değerler karşısındaki o çok hususi davranışını bir yana bıraksak bile, yine bu eserin bize asıl tarihten, biyografi ve erüdisyonda tek şart olan inzibattan ve onu sıkı eleyişinden mahrum olarak geldiği inkâr edilemez. Bununla beraber bu eserin, bir yığın ve çok lüzumlu şeyi kurtardığı aşikârdır. Filhakika bu kadar dağınık unsuru, birbirinden ayrı geçmiş zamanlar yığınını ancak onun gibi zamandan ve zamanının meselelerinden kopmuş bir insan toplıyabilirdi. İbnülemin Mahmut Kemal Bey aramızda, hayatın konserine karışan bir aksisedâ gibiydi. Bu aksisedâyı yakalamak, hattâ tâbir caizse tahrik etmek lâzımdı. Bu itibarla İttihat ve Terakki devrinden başlıyarak, sırasiyle Türk Tarih Encümeni'nin, daha sonra Maarif vekilliği zamanında dostum Hasan Âli Yücel'in bu eserin tamamlanması ve meydana çıkması için sarfettikleri gayreti burada hatırlamamak büyük bir haksızlık olur. Hele kendisinin bütün iddialarına rağmen bu eserlerin çoğunun başlangıçta sadece not halinde bulunduğu ve ancak matbaanın eşiğinde tamamladığı düşünülürse bu himmetin ehemmiyeti kolayca anlaşılır. Filhakika, meraklı ve koleksiyoncu ile yazar daima ayrı şeylerdir. Birincisi ne olsa amatördür. Amatörde birçok şeyi tesadüfün kendisi idare eder. Bu itibarla İbnülemin Mahmut Kemal Bey'in bugün elimizde bulunan eseri başından itibaren resmî alâ-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kanın mahsulüdür, diyebilirim. Zaten ısmarlandığı zaman yazan muharrirlerdendi. Konuları itibariyle en mazbut eserleri olan divan mukaddimeleri, tezkire mukaddimeleri, Evkaf ve Maarif nezaretleri sâlnameleri hep böyle vücuda gelmişti. İşte **Hoş sadâ**'yı, Hasan Âli Yücel'in vekilliğinden sonra devam ettirmesini bildiği bu alâkaya borçluyuz. Şurasını da söyliyelim ki ben, yirmi sene İbnülemin Mahmut Kemal Bey'i hepsinden evvel Hoş Sada'yı kitabı bitirmeye teşvik etmiştim. Aramızda bu iş için daima alevlenmeye hazır bir çeşit mücadele vardı. Fakat o, **Son sadrazamlar**'ı daha ehmemmiyetli buluyordu. Bu gecikme yüzünden **Hoş sadâ** biraz da yarım çıktı. Buna rağmen, bir medeniyet değişmesi arasından bile hissi hayatımızı hâlâ idare etmekte devam eden, öbür sanatlarımıza o kadar tesir eden son devirler mûsikîmiz hakkında bize bilmediğimiz birçok bilgiyi vereceği aşikârdır. Eski musikimizin tarihi ile birazcık yakından olsun uğraşanlar, Itrî, Hafız Post, Seyyid Nuh, Ebubekir Ağa veya Tab'î Mustafa Efendi gibi en büyük musikişinaslarımızın bile hayatı hakkında ne kadar az bilgimiz olduğunu, hattâ bazan Zaharya'da olduğu gibi, yaşadıkları devirde bile tereddüt edildiğini çok iyi bilirler. Hoş sadâ'nın muharrire mahsus o lâtif karışıklığı içinde olsa bile bize bilmediğimiz birçok şey öğreteceği, hiç olmazsa bu mâzi sanatını alâkadar eden bir yığın ihtimale ve şüpheye yol açacağı muhakkaktır.

Şimdi bu son kitabı ele almanın sabırsızlığı içinde muharririni daha başka türlü hatırlıyorum. Duvarlarını süsliyen çok güzel yazılariyle (bazı mühim eksikliklere rağmen, bütün bir kolleksiyon; **Son hattatlar**'da İbnülemin Mahmut Kemal kolleksiyonu) bir köşeye yığılmış çoğu kırık eski fayans parçalariyle (bu evde hiçbir şey atılmazdı, fakat birkaç iyi Beykozu ve Yıldızı vardı), hiç olmazsa ilk Meşrutiyet yıllarına çıkan havı dökülmüş, Empire mobilyasiyle gözümün önünde olan, salonda, bahçe üstündeki sade döşemeli küçük yazı odasında bir ramazan akşamı o kadar acaip şekilde azarlanarak, gülerek, fakat hakiki bir ikramla ve kendi pişirdiği yemeklerle iftar ettiğimiz bu odaların açıldığı sofada, kaybettiği âlemden bir gölge gibi dolaşan, çalışkan, acaip, nasıl seveceğini bilmeden seven titiz, bir çeşit cihan kaynanası huylu, fakat vefalı ihtiyar adamı, çok eski bir zaman takvimi gibi günü geçmiş şeyleri sayan ve sizin zamanınıza ekleyen adamı, kendi tarzında dikkatli araştırıcıyı, bir yığın ihtibasın ve enfüsîliğin içinden bize gördüklerini ve bildiklerini veren hâtıracıyı, bende kalmış yüzlerce hayalinden hatırlıyorum ve içim garip şekilde burkuluyor.

Etrafiyle ve kendisiyle bir yığın anlaşmamazlık içinde yaşıyan fa-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kat bütün bu anlaşmazlıkların ortasında kurduğu iç âhengiyle, yaşadığı devrin devamlı inkâriyle, dağınık olsa bile büyük bir eseri vücuda getiren, o kadar unutulmaya mahkûmu, unutulmuş şeyi tekrar hatırlatan bu çalışkan adamı elbetteki fikir âlemimiz daima hatırlıyacaktır. Fakat onu şahsen tanıyanlardan biri olan ben, bu kaybın yanında öbür kaybı, geriye dönmüş zamanın lâtif ve şaşırtıcı bir sayıklamasına benziyen, asıl İbnülemin Mahmut Kemal'i hiçbir zaman unutamıyacağım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

OSMANLI DEVRİNDE

SON SADRIAZAMLAR

Bizden evvel gelenler — şübhe yok ki — bizden daha gayretli âdemlerdir. Çünki onlar, her asırda, her mesleğe mensub meziyet sahiblerinin — tercemei hallerini mümkin olduğu kadar tesbit ve ahlafı tenvir etmişlerdir.

Gelüb geçen birçok kıymetli ademlerimizin ancak bir kısmını ihtiva eden o eserler de olmasa eslafımızın, hattâ kendi âba ve ecdadımızın isimlerini bile öğrenemezdik.

Ulemaye, meşayiha, şueraya, musikişinasane, müelliflere, müverrihlere, hattatlara, sadrıâzamlara, şeyhulislâmlara, rüesayıküttabe [Hariciye Nazırları], Kapudan Paşalara, Nükabayı eşrafe, Kırım Hanlarına, hattâ Darüsseade ağalarına [1] kadar her sınıf meşahirin tercemei hallerini yazan erbabı himmet ve hamiyeti istihlâf eden kadirşinaslar da — yaşadıkları zemane kadar — zeyiller tertib etdiler.

Bilâhare bu dürlü gayret ve himmetlere halel geldi. Eslafın eserleri takib ve ikmal olunmadı. Bu sebeble muasırîn ve ahlâfın istifadeleri temin edilmedi.

Ben — aczime galib olan — hamiyeti vataniyye ve mehabbeti milliyemin ilceatiyle eslâfı kiramın kıymetdar ve şayanı iftihar eserlerinden bazılarına — envaı mevani ve müşkilât içinde — zeyiller yazmağa cür'et etdim.

«Fatin Tezkiresi» nin zeyli olan «Son Asır Türk Şairleri» ile «Tuhfei Hattatîn» ve «Hadikatülvüzera» zeyilleri bu cümledendir.

Aczimden ürküb de yazmasam, bildiğim şeyler, — benimle beraber — âlemi ademe gidecek. Ehli vukuf sanılan zevat, bahusus erbabı şebab, nekadar piçütab etseler benim bildiklerimi öğrenüb de kendi muasır ve haleflerine öğretmeğe imkân bulamıyacaklardır.

Zira ortada ne menabii malûmat, ne de eşhası tarihiye kalmışdır.

[1] Ben de Şeyhulislâm ve Evkaf Nazırı merhum Hayri Efendinin teklifi üzerine — maddî bir faideye müstenid olmıyarak — Evkaf nazırlarının tercemei hallerini yazmışdım.

«Evkafı Humayun Nezaretinin tarihçei teşkilâtı ve nüzzarın teracimi ahvali» namiyle 1335 de basılmışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattâ — tarihin yardımcılarından madud olan — mezar taşları bile günden güne yok olmakdadır.

Meşahirin evlâd ve ahfadı ise âba ve ecdadı hakkında malûmat almağa lüzum görmemişlerdir ki öğrendiklerini bize de öğretsünler.

*
* *

Osmanlı devletinde — «Veziri âzam» namiyle de yadolunan — «Sadrıazamlar», padişahların vekili mutlakı, hükûmetin reisi, dahilen ve haricen devletin mümessili oldukları içün mevkileri ve şahısları pek mühim ve mümtaz addolunmuşdır [1]. Bazıları, padişah derecesinde, belki daha ziyade nafizülâhkâm oldukları gibi bazıları da kesbi nüfuz edememişlerdir. Devlet ve milletin saadet ve selâmetinde, yahud nekbet ve felâketinde, bunların pek büyük tesiri vardır.

Sadedin haricine çıkmamak içün burada her iki cihete aid misaller irad etmiyeceğim. Yalnız şu kadar söyliyeyim ki — devlet ve milletin hayatiyle alâkadar olan — o mühim mekame nasbolunanlar arasında köle, çiftlik çorbacısı, Has oda başı, aşcı başı, arabacı, miriahur, kahveci, tavaşi, Kavanoz, Kalaylı koz, Tabanı yassı, Daltaban, Kabakulak, Zurnazen, Ümmi, cahil, aslen Rus, Hırvat, Çerkes, Abaza, Gürci, Arnavud, Boşnak, Bulgar, Rum, niçe âdem vardır ki kısmı âzamı, meslekden yetişmedikleri içün rey ve tedbirde ve tedviri umurda bittabi hatâ ederek hem devlet ve milleti ızrar, hem kendilerini — o zemanların tabiriyle — tu'mei şemşiri hunbar etmişlerdir.

Muharebeyi kâğıd üzerinde gören bir kalem kâtibi, hini harbde koca bir orduya nasıl serdar olur? müddeti ömründe kayığa binmiyen bir âdem nasıl donanmaya amiral nasbolunur?

*
* *

Sadrıazamların şahıslarından ve icraatından tarihlerde bahsedilmekte ise de müteferrik bir halde olduğundan Osman zade Ahmed Taib Efendi[2] zemanına kadar gelen Sadrıazamların tercemei hallerini bir araya toplıyarak vücude getirdiği esere «Hadikatülvüzera» ismini vermişdir. Diğer zatlar da bu esere zeyiller yazmışlardır.

1 — «Hadikatülvüzera» Sultan Orhanın büyük kardeşi ve Veziri âzamı Alâüddin Paşadan Mehmed Rami Paşaya

[1] Rahib «Dölaport» bir eserinde diyor ki: «... Veziri azam» bütün imparatorluk üzerine kudret ve salâhiyeti haizdir. Hüküm ve nüfuzı mutlakdır Ve padişahdan daha hükümdardır. Eğer her gün idam olunmak tehlükesine maruz olmasaydı. Hiç şübhe yokdur ki padişahdan daha mes'ud olurdu».

[2] Mısırda kadı iken 1723 [2 Remazan 1136] da vali tarafından âhirete yolcu edildiği mervidir. Değerli şairdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

2 — Reisülküttab Dilaver zade Ömer Vahîd Efendi [1] Üçüncü Sultan Ahmedin tercemei halini yazdıkdan sonra — Rami Paşaya halef olan — Kavanoz Ahmed Paşadan Damad Nevşehirli İbrahim Paşaya

3 — Şehrî zade Mehmed Said Efendi [2] «Güli zibâ» namiyle yine Kavanozdan başlıyarak Yirmi Sekiz Çelebi Efendi zade Mehmed Said Paşaya

4 — Ahmed Cavid Bey [3] «Verdi Mutarra» unvanile Ragıb Paşadan Yusüf Ziya Paşaya [4]

5 — Bağdadlı Abdülfettah Şefekat Efendi [5] Yusüf Zıya Paşadan Alemdar Mustafa Paşaya

6 — Ahmed Rifat Efendi [6] «Veredülhadaik» unvaniyle Yusüf Ziya Paşanın ikinci sadaretinden Yusüf Kâmil Paşaya kadar mekamı sadarete tayin olunan zevatın tercemei hallerini yazmışlardır.

Ben de «Verdülhadaik» a zeyl olarak Osmanlı Devletinin son sadrıazamına kadar 37 zatın tercemei hallerini yazmış ve « كمال الصدور » tesmiye etmişdim.

Ahiren Maarif Vekâletince — zemanımızın usulüne tatbikan — «Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar» namı muvafık görülerek tab'ına karar verildi.

Okuyanlar — az çok — istifade ederler ise hidmetimin mükâfatını gördüğüme kanaatle mesrur olurum.

İbnülemin
Mahmud Kemal İnal

---

[1] 1758 [1172 H.] de vefat etmişdir.

[2] 1764 [1178 H.] de » »

[3] 1803 [1218 H.] de » » zeylini 1217 de itmam etmişdir.

[4] Ahmed Cavid Bey, zeylinde «Dilâver zadenin, Taibi 1172 senesine ve Yirmi Sekiz Çelebi zadeye kadar tezyil ile «Güli zibâ» tesmiye eylediğini» yazıyor ve Şehrî zadenin zeylinden bahsetmiyor. Dilâver zade, zeyli 1161 de yazmışdır. Kendi yazısiyle olan nüsha, kütübhanemdedir.

1172 de Yirmi Sekiz Çelebi zadeye kadar tezyil eden ve zeyline «Güli zibâ» namını veren Dilâver zade değil — yukarıda yazıldığı vechile — Şehrî zadedir.

Cavid Beyin ve ona ittibaen Rifat Efendinin bu hususdaki zühullerinin sebebini anlıyamadım.

[5] 1826 [1242 H.] de vefat etmişdir.

[6] 1876 [1293 H.] de vefat etmişdir. Rüsumat muhasebecisi idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED EMİN ÂLİ PAŞA

Mehmed Emin Âli Paşa, bağçe kapusunu — ücret mükabilinde — sabah akşam açub kapatan ve Mısır çarşısında attarlık eden Ali Riza Efendinin oğludur. 1814 [23 rebiulevvel 1230] da Mercan Ağa camii havlisine bakan evde doğdu.

Mahalle mektebinde Kur'anı Kerimi hatmetdikden sonra Bayezid camiinde arabî sarf ve nahiv okudu. Babasının fakri halinden, sonra da onun vefatiyle büsbütün derdi maişete uğradığından lâyıkiyle tahsili ilme muvaffak olamadı [1].

Küberadan bir zatın delâletiyle 1829 [4 zilkade 1245] de Divanı Humayun kalemine girdi. 1830 [12 rebiulâhır 1246] da — kalemce mer'i olan üsûle tevfikan — «Âli» mahlası verildi [2] ve mühimme kalemine nakledildi. Asıl ismi unudulub «Âli Efendi» namiyle yâd olunmağa başladı. Kalemde resmî kitabet ve muamelâtı öğrenmeğe çalışdı. Biraz da fransızca tahsil etdi.

Divanı Humayun tercemanı Esrar Efendi, maiyetindeki iki memurla vazifesini ifa etmekde ise de iş çoğaldığından ecnebi lisanına vâkıf memurlar yetişdirilmesine ihtiyac hâsıl oldu. Terceme odası

[1] Cevdet Paşanın beyanatına istinaden yazılan «Ahmed Cevdet Paşa ve Zemanı» namındaki eserde deniliyor ki:

«Âli Paşa, Sadaretden [birinci defa] azil olununca kendisini tedris içün reca etmekle Cevdet Efendi, ona ders vermeğe başladı. Anların artık evvelki gibi Reşid Paşa dairesinde buluşmak imkânı bulunmadığından Cevdet Efendi, ekseriya gündüzleri vakit buldukca ve bazen de geceleri Âli Paşanın yanına gidüb ders verirdi. Âli Paşanın arabide kuvveti yok idi. Cevdet Efendi, ana ilmi nahivden Birgivînin «Avamil» nam risalesini okutdu ve kavaidi arabiyenin tatbikatını göstererek birçok arabî ibareler okutdu. Ilmi mantıkdan İsagoci okudub ağızdan kendisine akyise tertib etdirerek kavaidi mantıkiyenin tatbikatını dahi gösterdi. Cevdet Efendi, şakirdini pek zeki ve müstaid bulduğundan anı tedris ve talimden memnun iken Âli Paşa, İzmir Valisi olub bir buçuk ay sonra da İzmire gitmesiyle tahsili natemam kaldı».

Âli Paşa, İzmirden Cevdet Paşaya yazdığı 11 Şaban 1269 tarihli mektubda diyor ki:

«.... Himemi bergüzideleri eseri olmak üzere bir aralık çehrei basiretden ref'i perdei cehalete müvaffak olacağımı memul etdim ise de buna da felek müsaade etmedi».

[2] Şemsüddin Sami Bey «قاموس الاعلام» da «Kasirülkame olduğundan tesmiye binnakis kabilinden «Âli» mahlasyile tahlis olunmuş oldu» yolunda indî bir hüküm vermektedir. O mahlası münasib görenler, Âli Efendinin kad ve kametinin uzunluğunu, kısalığını değil, hüsni etvariyle istidadını nazarı itibare almışlardır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

için yapılan nizamname mucibince 1833 [safer 1249] da Âli Efendi ile diğer iki zat [1] terceme odasına memur edildi. Bir müddet sonra Hacegânlık rütbesi tevcih olundu.

Terceme odası hulefasına fransızca tedris eden «Jorj Sardo» dan [2] bir sene — mütemadiyen çalışmak suretiyle — Fransızca okudu, hayli meleke hâsıl etdi.

Avusturya İmparatoru Birinci Ferdinandın cülûsunı tebrik ve babasının vefatından dolayı taziyet resmini ifa etmek üzere 1835 [1251 H.] de Asakiri Hassa Feriki Ahmed Fethi Paşanın — Sefareti mahsuse ile — Viyanaya izamında Âli Efendi, İkinci Serkitabete tayin ve Rabıa rütbesi tevcih olundu.

Bir buçuk sene Viyanada kaldı. Gece gündüz oğraşarak Fransız lisanını lâyıkiyle öğrendi [3].

Ahmed Fethi Paşa 1837 [rebiulâhır 1253] de Aydın valiliğine tayin olunmakla beraber Petersburgda icrası mukarrer olan asker taliminde bulunmağa memur edildiğinden Âli Efendi, birlikde gitdi. Yine onunla beraber İstanbula geldi.

1837 [19 şaban 1253] de Salise rütbesiyle — Tecelli Efendinin yerine — Divanı Humayun tercemanı oldu. Müteakıben Saniye rütbesi verildi.

Dahiliye Nazırı Akif Paşa, arz tezkiresinde diyor ki :

«.... Âli Efendi, devletlu Fethi Paşa ile gidüb gelmek hasebile her bir haline vukuflarından başka filhakika gayet edib ve terbiyeli ve fransızca tekellüm ve tercemesi dahi rabıtalı olduğu görülüb bilinerek sayei mekârım vayei şahanede iki üç sene kadar bilistihdam

[1] Sadrı esbak Safvet Paşa ve Sefaret müsteşarlarından Nedim Efendi.

[2] Fransa akademisi azasından «Viktoryan Sardo» nun babası.

[3] Erbabı gayret ve marifetden Ali Füad [Bey] merhum, benim teşvikimle [*] yazdığı «Ricali mühimmei siyasiye» de nakletdiğine göre Âli Paşa, bilâhare Viyana konferansına murahhas olduğu esnada sefarethanenin bağçesindeki büyük bir ağacı, maiyetindeki memurlara göstererek vaktiyle kâtib iken fransızca öğrenmek için pek çok vaktini o ağacın altında geçirdiğini söylemişdir.

Ebüzziya Tevfik Bey «Yeni Osmanlılar» tarihinde :

«1251 de Büyük elçilikle Paris sefaretine memur olan Reşid Paşa, «Sardo» nun delâletile Âli Efendiyi birlikte Parise götürerek ikmali tahsil için «Lise Sen barb» a koymuşdur. İşte Âli Paşanın, yevmi vefatına kadar sabit ve sadık kaldığı mesleki siyasî, bu mektebde aldığı terbiye neticesidir» diyorsa da doğru değildir. Âli Paşa, Reşid Paşa ile Parise değil, Londraya gitdi ve «Sen barb» mektebinde okumadı.

[*] «Ali Füad Beyefendi «Ricali mühimmei siyasiye» yi Mahmud Kemal Beyin terğib ve teşvikile yazmışlardır». [Hâdisatı Hukukiye cüz 1 sahife 7]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

müteveffa Esrar Efendi derecesinde bir memduh terceman olması me'mulune binaen Divanı Humayun tercemanlığına kaydolunmuş olduğu ....».

Hariciye Nezareti uhdesinde kalmak üzere Reşid Paşanın Londra sefaretine tayininde 1838 [cümadelûlâ 1254] de — Divanı Humayun tercemanlığına ilâveten — sefaret müsteşarlığına nasbolundu. Reşid Paşanın Parise azimetinde Maslâhatgüzar olarak Londrada kaldı.

Yirmi beş yaşında bir gence, öyle mühim bir vazifeyi ihale etmesi, Reşid Paşanın emniyet ve itimadına ve Âli Efendinin de liyakat ve kiyasetine şehadet eder.

Cülûs eden Sultan Abdülmecide biat etmek üzere Reşid Paşanın İstanbula vürudunda birlikde geldi. Tercemanlığa devam etdi.

1840 [cümadelâhire 1256] da Sadık Rifat Paşanın memuren Mısıra azimetinde vekâleten ve onun Sadaret müsteşarlığına tayininde rütbei Ulâ ile esaleten Hariciye müsteşarlığına ve 1243 [zilkade 1257] de — Şekib Efendinin yerine — Büyük elçi unvaniyle Londra sefaretine nasbedildi. Üç buçuk sene Londrada kaldı.

İstanbula avdetinde Meclisi Valâ âzalığına ve — Hariciye nazırı Şekib Efendinin Cebeli Lübnana memuriyetinde — 1845 [şaban 1261] de Nezaret vekâletine tayin kılındı. 1845 [26 şevval 1261] de Nezarete nasbolunan Paris Sefiri Reşid Paşanın vüruduna kadar vekâlet uhdesinde ibka ve Ulâ sınıfı evveli rütbesi tevcih olundu. 1845 [16 zilhicce 1261] de Divanı Humayun Beylikciliği inzimamiyle — İkinci defa — Hariciye Müsteşarı ve 1846 [7 şevval 1262] de rütbei Bâlâ ile Hariciye Nazırı oldu.

Hattı Humayunun sureti :

«Benim Veziri Mealisemirim [1]

Diğer Hattı Humayunumuzda beyan olunduğu vechile Hariciye Nezareti liyakati müsellemesine mebni Âli Efendiye tevcih kılınmış ve memuriyetinin ehemmiyetine, Efendii müşarünileyhin haysiyeti zatiyesi dahi munzam olduğundan kendusine rütbei Bâlâ verilmiş ve ol vechile Babıâlimize gönderilmiş olmağla memuriyetini ilân eyliyesin. Heman Rabbimiz Taalâ ve Tekaddes Hazretleri cümleyi tevfikatı samedaniyesine mazhar buyura بحرمة سيدالمرسلين âmin 7 şevval 1262»

Zuhûr eden Yunan meselesini hüsni suretle tesviye etmesi üzerine 1848 [29 muharrem 1264] de rütbei Vezaret tevcih olundu.

[1] Mustafa Reşid Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı Humayunun sureti :

«Benim Veziri Mealisemirim [1]

Cümlenin malûmı olduğu üzere Umurı Hariciye Nezareti Saltanatı Seniyyemizin mesalihi ehemme ve mutenasından olarak Nezareti mezkûreye memur Âli Efendi, bidayeti memuriyetinden beru doğrusı dirayeti zatiye ve malûmatı müktesebesi iktızasınca umurı memuresini güzel rüyet etmekde olmasiyle efendii müşarünileyhe rütbei vezaret ve müşirî tevcihi nezdi şahanemizde tensib olunarak müşarünileyh celb ile iktızası icra ve icab eden nişanı ita kılınub Babıâlimize gönderilmişdir. Rabbimiz Taala ve Tekaddes Hazretleri cümlemizi her halde tevfikat ve teshilatı ilâhiyyesine mazhar buyura âmin بحرمة سيدالمرسلين»

1848 [24 cümadelûlâ 1264] de Reşid Paşanın sadaretden azlinde o da nezaretden infisal eyledi.

1848 [26 receb 1264] de meclisi vâlâyı Ahkâmı Adliye riyasetine ve — Sârım Paşanın azliyle Reşid Paşanın sadaretinde — 1848 [13 remezan 1264] de — ikinci def'a — Hariciye Nezaretine nasbedildi.

1850 [cümadelûla 1266] da İmtiyaz nişanı ve 1852 [şevval 1268] de — ihdas olunan — Mecidî nişanının ikinci rütbesi verildi.

Encümeni Danişin tesisinde dahilî âzalığına tayin kılındı. Encümen — Bezmi Âlem Valide Sultanın yapdırdığı «Darülmaarif» namındaki mektebde — 1851 [19 remezan 1267] de açıldı. ve Sultan Abdülmecid hazır olduğu halde âzalığa intihab olunan zevata rüus ita olundu.

1852 [20 şevval 1268] de Reşid Paşanın azlinde — mekamı sadarete nasbedildi.

Hattı Humayunun sureti:

«Benim Veziri maalisemirim Âli Paşa.

Sadaret hidmetimizde bulunan Reşid Paşa ile Tophanei Âmiremiz Müşiri Fethi Paşanın azilleri lâzım gelmiş olduğundan senin mücerrebimiz olan hilyei sıdku istikamet ve dirayetü liyaketin cihetile Vekâleti Mutlakamız hizmeti uhdene ve müşirliki mezkûr dahi evsafı merzıye ile muttasıf olmasiyle asakiri hassai şahanemiz müşiri Reşid paşaya, Ser askerliğe olan merbutiyeti kadimesi ibka olunarak tevcih olunmuş ve ehliyetine mebni Hayrüddin Paşa dahi zabtıye müşiri nasb kılınmış ve hariciye nezaretine aharının memuriyeti derdesti icra olub [2] hassa müşirliğine Kürdistan valisi Abdi Paşanın ve Kürdistan valiliğine Ankara valisi Vecihi Paşanın ve Ankara valiliğine dahi meclis azasından Mahmud Paşanın memuriyeti icabi maslahattan bulunmuş olmağla icabı halin icrasına mübaderet eyliyesin. 20 şevval 1268».

[1] Mustafa Reşid Paşa.

[2] Bir gün sonra sadaret müsteşarı Füad Efendi tayin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişah tarafından sadaret teklif olundukda —veliyyi nimeti olan— Reşid Paşanın üstüne o mekama gelmeği muvafık görmediğinden yaşının henüz kırka varmadığını arz ile itizar etdi. Şevketmeab «İnşaallah bu mekamda sakal ağartırsınız» diyerek ısrar etdiğinden muvafakate mecbur oldu.

Babıâlide merasim icra olundukdan sonra Reşid Paşanın Balta limanındaki yalısına gitdi. Ümid etmediği bu gelişden pek ziyade memnun olan Paşa, Sadrıâzamı merdiven başından istikbal etdi. Âli Paşa, veliyyinimetinin eteğini öpmeğe davranmak suretiyle nimetşinaslık gösterdi.

Cevdet Paşa « Maruzat» namiyle Sultan Abdülhamide takdim etdiği mecmuada diyor ki:

«Reşid Paşa dahilen ve haricen büyük sıyt ve şühret kesb eylemiş ise de o zeman müsteşarı saltanat mekamında bulunan Fethi Paşa ile uğraşmakdan hali kalmadığı cihetle Sultan Abdülmecid Hazretleri 68 şevvalinde ikisini dahi azl ile Âli Paşayı sedarete ve Füad efendiyi Hariciye nezaretine getirdi. Âli Paşa, efendisi olan Reşid paşaya, hürmet ve riayetde egerçi tecvizi kusur etmiyordı. Lâkin rekabeti cah ve riyaset başka şeye benzemeyüb birtakım erbabı ağraz dahi aralarını ifsade sai olduklarına mebni ikisinin arası açıldı. Füad Efendi ise zaten Âli Paşa ile yek vücud idi. Ser asker Rüşdi Paşa dahi anlar ile Reşid Paşa aleyhine ittifak eyledi. Bu suretle memurin ikiye münkasem oldu. Bu ittifakı müselles tarafdarını Reşid Paşayı ve anın tarafdarını dahi bu üçüni kadh ve zem eder oldılar».

«Ahmed Cevdet Paşa ve Zemanı» unvanlı eserde deniliyor ki:

«... Bu hal, zevallı Reşid Paşa içün elim idi. Kendi talim eyleyüb yetişdirdiği ve iki kolı mesabesinde bulundurduğı, kendisine sırdaş edindiği mehareti siyasiyesinden tecribe ve melekesinden feyzyab eylediği, birini kendi eliyle vezarete, diğerini rütbei Balâye kadar çıkardığı bu iki sevgili ve kıymetli şakirdlerinin ana öyle arkalarını çevirivermeleri gücüne gitmiyecek bir şey değildi. Reşid Paşa, istidadlarını gördüği Âli ve Füad Efendileri kendine muavenetde istihdam eylemek ve Devleti Osmaniyede diplomat yetiştirmek arzusiyle o yolda tedris ve talim ve terbiye eylemiş olduğu halde üstadlarına muavenetle, el ele çalışub devletlerine büyük büyük işler görecekleri yerde üstadlarının tertib ve talimatı ile girişmiş oldukları meselelerdeki muvaffakıyetlerinden şımarub anınla rekabete çıkmışlar ve Hariciye nezaretiyle sadaret gibi daima Reşid Paşaya muhtac olan mekame haris olarak oralara kendileri yerleşmek hevesiyle anın aleyhine düşmüşler idi».

Reşid Paşa ile aralarındaki iğbirar — Âli Paşanın mekamı sadarete gelmesini müteakıben — yüz göstermeğe başladı. «Ricali mühimmei siyasiye» de beyan olunduğu vechile o devirlerde sadrıâzamlar, ata binerek ve önlerinde iki nevbetci fener çekerek yangın yerine giderlerdi.

Âli Paşa, sadarete gelince kethudası Billuri Mehmed Efendi — yangına giderken giymek üzere — uzun konclu çizme yapdırdı. Paşanın vucudi küçük, boyı kısa olduğundan çizmeyi giyince tuhaf bir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şekle girdi Reşid Paşanın âdemleri, bunu eğlenmeğe vesile ederek Paşalarını eğlendirmeğe başladılar. İki tarafa söz taşıyan gammazlar keyfiyetden haberdar etmeleriyle Âli Paşa müteessir oldu.

Aşağıda naklolunacağı vechile buna, diğer sebebler de munzam olduğundan eski hâmi ve mahmi arasında âdeta adavet tehaddüs etdi.

1852 [28 zilkade 1268] de Mecidî nişanının birinci rütbesi tevcih olundu.

1853 [17 zilhicce 1268] de yalısında ehibbasile görüşürken Baş mabeyinci gelüb mühri humayunı aldı.

Âli Paşanın — müntesiblerinden Esbak Başvekil Ârifi Paşa tarafından yazılub evrakı arasında görülen — natemam tercemei halinde «Kudüs meselei müşkilesinin sadaretden infisalini intac» etmiş olduğu beyan edilmekdedir.

Kudüsdeki mekamatı mükaddesenin tesahüb ve ziyaretleri hakkında Ortodoks ve Lâtin papasları arasında zuhûr eden ihtilâf ve Rusya ve Fransa İmparatorları tarafından vaki olan müdahale, siyasî ve mühim bir mesele şekline girüb Âli Paşanın sadareti hengâmında iştidad ve muahharen Kırım Muharebasini intac eyledi.

Mekamı sadarete gelen Damad Mehmed Ali Paşa, rakiblerini Padişahdan uzaklaşdırmağı kendi menfeatine muvafık gördüğünden Sadrı esbak Reşid Paşaya Edirne ve Sadrı sabık Âli Paşaya İzmir valiliklerini bilvasıta teklif etdi. Reşid Paşa, şiddetle red [1] ve Âli Paşa memnuniyetle kabul eylediğinden 1853 [6 rebiulâhır 1269] da İzmir valiliğine tayin olundu. [2].

Tezkirei maruzanın sureti:

«İzmir Valisi devltlû Halil Kâmilî Paşa Hazretlerinin bir müddetden beru sui idaresi mütevater olub Sadrı sabık übbühetlû devletlû Âli Paşa hazretlerinin İzmir valiliğine talib bulunduğu dahi rivayet olunması üzerine ledelistimzac kendusi bendegânı veliyyi nimetden bulunduğundan her bir emrü fermanı humayunun infazına can ve baş ile çalışacağını beyan eylemiş idüğine binaen İzmir eyaletinin müşarünileyhe tevcihi ve müşarünileyh mansıbı sadareti haiz zat olduğundan başka zatı pek bivaye ve tehi dest bulunmasiyle İzmir Valiliği

[1] Teklifi red etdiği sırada «çıkarım emma İstanbulun içi karışır» dediği ve bu sebeble Edirneye gitmek içün ısrar edilemediği mervi ise de sıhhatinin derecesini bilemem.

[2] Vilâyet idare meclisinin ilk ictimaında Âli Paşa, heyete hitaben mühim memuriyetlerde bulunarak idarei devlete vukuf hâsıl ettiğinden memleketin el birliğiyle hüsni idaresi içün kendinin gitdiği yolu takib etmelerini söylemesi üzerine azadan biri «Biz deve gibiyiz. Efendim nereye yedersen oraya gideriz» der. Paşa, bunu hikâye ederken «Herif, ilk ağızda beni kataın önüne geçirdi» dermiş.

Deveyi yeden, kataın önüne geçen hangi mahlûk olduğı malûmdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

maaşı olan elli bin kuruşa müşarünileyhin yirmi beş bin kuruş mazuliyet maaşının dahi ilâvesiyle müşarünileyhe bu memuriyet için yetmiş beş bin kuruş maaş verilmesi Devletlu Reis Paşa ve utufetlu Hariciye Nazırı Efendi hazaratiyle münasib gibi tasavvur olundiyse de olbabda her ne vech ile emrüfermanı cenabı mülükâne şeref sünuh buyurulursa muktezayı münifi icra olunacağı beyaniyle tezkire. 2 rebiulâhir 1269».

Bu tezkirede «teklif» in «taleb» suretinde gösterilmesi şayanı nazardır.

Osmanlı devletine iltica ve Kütahyade ikame edilen Macar ihtilâlcilerinden Marten Kosta, itlâkından sonra Amerikaya gidüb müaharen İzmire döndüğü esnade Avusturya konsolosunun teslih etdiği Rum kayıkcıları tarafından tutdurularak limanda bulunan Avusturya Beylik gemisine götürüldü. Bu hadise, ecnebileri heyecane getirdi.

Ertesi gün geminin iki zabitiyle tabibi kahvehanede otururlarken üzerlerine bir takım İtalyanlar hücum ve zabitin birini cerh, diğerini katletdiler. Avusturya konsolosunun talebiyle mütecavizlerden yedi kişi hükûmetce tutulub tevkif edildiği halde mensub oldukları konsolos «Bu mes'ele, iki ecnebi devlet arasında tehaddüs etdiğinden onların arasında tesviye olunur. Hükûmeti mahalliye müdahale edemez» deyüb mevkufları aldı.

Avusturya konsolosunun tardlarını istediği gayri mülteci İtalyanlar hakkında dahi diğer konsoloslar müdahale etdiler. Avusturya konsolosu, mütecavizlerin sür'atle tutulmadığından ve İtalyalı mültecilere sahabet edildiğinden dolayı valinin mesul olduğunu sefarete bildirdi.

Sefir Baron Dö Brok, Âli Paşanın heman azliyle «Elbisei resmiyei imparatoriye riayet etdirmeği bilen ve İzmirdeki Avrupalıların emniyetini iadeye muktedir olan bir vali tayin olunmasını» ve erbabı töhmetin tevkıfleriyle muhakemelerinin icrası için İzmire bir memur gönderilmesini taleb etdiğinden keyfiyet meclisi vükelâde müzakere olunarak Âli Paşanın azline ve tahkikat icrası için meclisi vâla azasından Şekib Efendinin [Paşa] İzmire gönderilmesine karar verildi.

Tezkirei maruzanın sureti:

«Dünki pazar güni Avusturya Sefiri Baron Dö Brok, Hariciye Nezaretine gelerek İzmirde bulunan Nemçe beylik sefinesinden karaya çıkan üç nefer ofiçiyalların üzerine mültecilerden birtakım eşhas hücumla birini mecruh ve diğerini idam itdiklerini ve maktul yirmi yaşında ve Avusturya ekabirinden birinin oğlu ve imparatorun pek muteberi olub bu keyfiyetin Viyanada tesiratı vahîmesi olacağını ve bu mülteci takımının İzmirden def'i sefaretin ifadesi üzerine birkaç mah mukaddem Babıâliden İzmir valisi Âli Paşaya yazdırılmış ve oradaki Avusturya konsolosu tarafından da pek çok ikdam olunmuş iken müs-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mir olamayub bu vak'anın zuhûrundan sonra eşhası maznunenin tevkifi hususunda konsoloshanenin tebligatına ehemmiyet verilmemiş olduğundan valinin azlini talebe mecbur olduğunu ve bununla beraber tarafı devletden bir memur tayiniyle eşhası müttehemenin tutulub muhakeme idilmesi ve içlerinden Avusturya ve Toskana tebaasından bulunanlarının kendulerine teslimiyle sair devletlere tâbi olanların dahi iktızasına bakılması taleb ve pazarirtesi günü gidecek Tiryeste vapuriyle devletine hem bu vak'ayı yazub hem de tarafı devletden verilecek kararı bildirmesi lâzım geleceğinden eğer pazarirtesi vakti zuhre kadar kendine cevabı muvafık virilmezse Devleti Aliyye ile kat'ı münasebatı resmiye iderek ve bir kerre keyfiyeti Atebei Şahaneye de beyan ile kalkub gideceğini ifade etmiş ve müteakiben bir takrir göndermiş olub Âli Paşadan gelen tahrirata nazaran bu vak'aya sebeb, Macarlı Marten Kostanın cebren Avusturya sefinesine gönderilmesi olarak bunda Nemçe memurlarının yolsuz hareketleri münker değilse de meydanda bir muteber ofiçiyalın katli maddesi de bulunduğundan ve Rusya ile zuhûre gelen bürudet üzerine bir de Avusturya ile bozuşulmasını zihinler almayub usuli adiye üzere evvelce teftiş ve tedkiki meseleye sefir, vakıt bırakmadığından çaresiz müşarünileyhin azline gidilmesi pazarirtesi gecesi sahilhanei acizide akdolunan meclisi mahsusda huzzar tarafından müttehiden beyan olunub bu sırada müşarünileyhin Cezayiri Bahri Sefid valiliğine ve orada bulunan İsmail Paşanın İzmire becayişi memuriyetlerini istihsal kabil olursa bu suret namusı devlete daha muvafık olacağı cihetle vaktı zuhurde sefaretden gelecek baş tercemana ifade ile bu suret tudturula bilürse bir iş görülmüş olacağı ve şayed irza mümkin olmazsa adeta müşarünileyhin azlinin beyan olunması iktıza ideceği mütaleası dahi dermiyan kılındığından bu suret eslem görünerek hariciye kâtibi Kabulî Efendi [1] bu memuriyete elvireceğinden İzmire gönderilmesi ve katil takımının teslimi] her devletde cari olduğundan bunların verilmesinde tereddüd idilmemesi ve İzmirde ve burada ve sair mevakide bulunan mülteciler hakkında başlıca bir tedbire teşebbüs olunması..... 21 remezan 1269»

Sefaret, becayişe razı olmayub azilde ısrar itmiş olacak ki Âli Paşa azlolundu. Paşa, Şekib Efendiye virdiği lâyiha da meseleyi izah ile müdafaada bulunduğu gibi Şekib Efendi de tahkikatın neticesine dair Babıâliye gönderdiği takrirde Âli Paşanın hareketini tasvib eyledi.

«Ahmed Cevdet Paşa ve Zemanı» isimli eserde deniliyor ki:

«Âli Paşa, devletin umurı hariciyesini idareye muktedir iken İzmirin umurı ecnebiyesini idare edememiş] gibi azlolunmasına pek canı sıkılmış ve bundan dolayı Reşid Paşaya [2] gücenmiş idi. Lâkin Âli Paşa ile Füad Efendinin başlarında üstadları olmadan girişdikleri politikada anın maiyetinde olarak tertib ve tarifi vechile çalışdıkları zemanki gibi meharet ve muvaffakıyet ibraz edemediklerine dikkat buyuruluyor ya!».

1854 [21 receb 1270] de Hudavendigâr valisi oldu. 1854 [5 muharrem 1271] de valilik uhdesinde kalmak üzere — yeni teşkil olunan — Meclisi Âlii Tanzimat Riyasetine tayin olundu. Meclisin azalığına ve müftiliğine nasbedilen zevat [3] ile beraber padişahın huzuruna çıkdıkdan sonra Babıâliye gelinerek meclis açıldı.

[1] Muahharen onun yerine Şekib Efendinin gönderilmesi tensib olunmuşdır.

[2] O sırada Mustafa Naili Paşa, Sadrıazam ve Reşid Paşa Hariciye Nazırı idi.

[3] Âza: Esbak Serasker Mütercim Rüşdi, Sabık Meclisi Vâlâ Reisi Rifat, Esbak Selânik valisi Hıfzı Paşalarla Esbak Hariciye Nazırı Füad Efendi, Ferik Edhem Paşa [Esbak Sadrıazam]. Müfti: Meclisi Vâlâ müftisi sudurden Rüşdi Molla Efendi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reşid Paşanın dördüncü sadaretinde 1854 [2 rebiulevvel 1271] de — üçüncü defa — Hariciye Nezaretine tayin ve [rebiulâhır 1271] de tanzimat riyaseti de ilâveten tevcih olundu. [1]

Sadaret hatlarını vaktiyle Reisülküttab ve bilâhare Hariciye Nazırı olanlar okumak mutad olduğundan Reşid Paşa, evvelki sadaretlerinde hattı humayunı Harciye Nazırı Âli Paşaya okutdurmuşdu. Bu defaki sadaretinde Âli Paşa, sadaret mazuli olduğu halde yine ona okutdurdu. Zahiren usule riayet, batınen — evvelce kendi üstüne Sadrıazam olan — Âli Paşayi istihfafe mubaderet eyledi. [2]

Kırım Muharebesinin hitamiyle mukaddimatı sulhiyenin müzakeresi içün Viyanada inikad eden konferansa 1855 [28 cümadelâhire 1271) de murahhas tayin kılındı. Recebîn on üçüncü günü Viyanaya müteveccihen hareket etdi.

Süveyş kanalının açılması içün Mısır valisi Said Paşa tarafından mühendis Lesseps'e imtiyaz verilmek teşebbüsünde bulunulması, İngilizlerin şikâyetini mucib olduğundan bunun men'ine dair Reşid Paşanın — Valinin eniştesi olmak itibariyle — Meclisi Vâlâ Reisi Yusüf Kâmil Paşaya yazdırdığı mahremane mektub, henüz valiye varmadan Fransa sefaretine ihbar [3] olunması üzerine maslahatgüzar Benedetti, Reşid Paşaya ve saraya şikâyetde bulundu. Fransa devletiyle ihtilâfa meydan verilmesi, tecviz olunamadığından Reşid ve Kâmil Paşalar, birer vesile ile istifa etdiler.

Âli Paşa, Viyanada bulunduğu esnade 1855 [16 şaban 1271]de ikinci defa — mesnedi sadarete ve Maliye Nazırı Şefik Paşa, sadaret kaimmakamlığına nasbolundu.

Hattı humayunun sureti:

«Veziri fetanet semirim Şefik Paşa

Bu kerre Reşid Paşanın meşagili kesire cihetiyle vukubulan istirhamına mebni hizmeti sadaretden infisali vukubulmuş olmasiyle hizmeti celilei mezkûre, memuriyeti mahsusa ile Viyana canibinde bulunan Hariciye Nazırı Âlî Paşaya tevcih ve Avrupaca olan mesalihin

[1] «Ahmed Cevdet Paşa ve Zemanı» namındaki eserde deniliyor ki:

«Husemasına, alelhusus Muhammed Ali Paşaya galebe etmek üzere Reşid Paşa, bazı zevatı ele almağa mecbur olduğu o sırada eski şakirdleri Âli Paşa ve Füad Efendi ile de barışdı.»

[2] Reşid Paşaya mensub olanlardan bazı herze vekillerin «İşte biz, âdeme böyle hattımızı okuturuz» diye ilânı mübahat etmeleri, Âli Paşanın bihakkın iğbirarını mucib oldu. Reşid Paşanın hattı, bir sadaret mazuline okutması ve mensublarının herzeperdazlıkda bulunmalarını hoş görmesi — müsellem olan — ulüvvi kâbını muhil bir hareketi gayri lâyıkadır.

[3] Serasker Rıza Paşa tarafından ihbar edildiği mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ehemmiyetine binaen müşarünileyh Reşid Paşa [1] dahi müşarünileyh Âlî Paşanın yerine memur tayin olunmuş ve müşarünileyh Âlî Paşanın vüruduna kadar sadaret kaimmakamlığı dahi uhdene ihale olunarak Hariciye Nezaretine, uhdesine rütbei vezaret tevcihi ve Meclisi Tanzimat riyaseti inzımamı ile Füad Efendi ve uhdenden münhal olan Maliye Nezaretine kezalik uhdesine rütbei vezaret tevcih olunarak Tophanei Âmiremiz Nazırı Muhtar Bey memur ve tayin kılınmış olmağla keyfiyeti ilân eyliyesin. Rabbimiz Tealâ ve Tekaddes Hazretleri cümleyi tevfikatı ilâhiyesine mazhar buyura âmin. 16 şaban 1271».

Bu tevcih üzerine Âli Paşanın Viyanadan Hariciye Nazırı Füad Paşaya yazdığı hususî mektub — şayanı dikkat olduğundan — aynen naklolundu:

«Efendimiz

بارك الله عليك عون الله hâlâ nezaretde iseniz ezdilü can tebrik ve bizim sadaret dahi hılâfı memul olarak işbu arizanın vüsulüne kadar baki olduğu halde kendime taziyet ederim. İşte korkduğumuz şeyler geldi çıkdı. Bizim veliyyinimet [2] bu defa ihtaratı halisai bendegâne kulaklarını bütün bütün seddü bend edüb haşeratı mevcudenin başlarını külünki mesalihi cesime ve ıslahatı sahihai mülkiye ile kıracak yerde Nevrekoblu ve Cezairli ve Voyvar ve Veli Paşa işleriyle herifleri ihya ve kadrini imate etdi. Ah ah ne diyeyim ve nasıl şikâyet eyliyeyim. Devlet ve millete ve kenduleri gibi misli gelmemiş bir zata yazık değil mi? Elli altı tarihinde başladıkları tanzimatı ikmal etmekle hakikaten şeddi mıtakı himmet buyurmuş ve bununla hem devlete ve hem zatlarına takviyet vermiş olsalar daha hayırlı olmaz mı idi? Her ne ise bir işdir oldu. Şu bendenizin ne kabahatim vardı ki böyle oldu. Ahvali hariciye ve dahiliye günden güne kesbi suubet etmekde ve kulunuzun kuvvei idare ve idrakime ise anbean zâf gelmekde iken öyle bir memuriyeti nasıl kullanacağım. Hoş, def'ai ulâ gibi bu da bir müddeti cüz'iye içün tertib olunmuş bir şey olduğundan ve hüsni idare ve isabeti tedbir mültezem olmadığında hiç şübhe yok ise de her vakit sairlerinin zirvei ikbale çıkmaları içün nerdiban basamağı olmaklığı da doğrusu nefs kabul etmeyüb işbu mütaleata ve sair, envai meazir ve mehazire mebni bimennihi Tealâ Derisaadete avdeti âcizaneme kadar infisalim vukubulmaz ise vüsuli bendegânemde afvimi niyaz etmek tasmim ve niyetinde bulunduğumdan hakkı garibanemde derkâr olan teveccühatı samimeleri iktızasınca buna bir münasib yol hazırlamağa masrufiyeti himmeti aliyyelerini niyaz ederim. Zira hali hazırı idareye kendimde kudret ve ne Reufi [3] sani olmağa havsalamda vüs'at göremiyorum efendimiz».

Âli Paşanın, devamından emin olmadığı bu defaki sadareti, bir buçuk seneden ziyade imtidad etdi.

[1] İnfisali ve Viyana memuriyeti, kendi arzusı üzerine vaki olmuştur. Cevdet Paşa da «Maruzat» da «Bir gece geç vakit Reşid Paşa ile otururken bir takrir[*] yazdı, «Şunu bir oku» dedi. Gördüm ki sadaretden afvini rica ediyor. Dedim ki «Niçün böyle ediyorsunuz? Malûm a efendimiz, istifaye istiğna manası verir, canı sıkılur». Gülerek dedi ki «Bu vechile istifa için bir hafta mukaddem ben efendimizden ruhsat aldım. Bu ariza yarın arzolunur ve heman tebeddüli sadaret vukubulur. Ben de şu kanal işinin vicdanıma muhalif olarak icrasında bulunmamış olurum». Filvakı dediği gibi oldu. Umuri diplomatikıye Alî ve Füad Paşalar elinde kaldı. İkisi bir vücud gibi oldukları halde İngilterelûdan ziyade Fransa tarafına mail idiler».

[2] Reşid Paşa.

[3] Sadrı esbak Rauf Paşa.

[*] Bu takrir, Yusûf Kâmil Paşanın tercemei haline dercolundu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Karadenizde Rus donanmasının tahdidi hakkında itilâf hâsıl olamadığı cihetle konferans tatil edildiğinden ve Ingiltere ve Fransa murahhasları avdet etdiklerinden Âli Paşanın da avdetine meclisi vükelâca karar verilmesiyle 1855 [10 şevval 1271] de İstanbula geldi. Sâdır olan hattı humayun, mutad olan merasimle o gün Babıâlide okundu.

Hattı Humayunun Sureti:

«Benim veziri mealisemirim Alî Paşa

Mukaddemce memuriyetin ilân olunmuş ve kâffei mesalihi devleti aliyyemizin hüsni tesviyesi matlub ve mültezemimiz bulunmuş olduğundan cümle ile bilittifak icrayı umuri memurene sarfı ihtimam ve dikkat eyliyesin. Rabbimiz Tealâ ve Tekaddes Hazretleri tevfikatı ilâhiyesine mazhar buyura âmin».

Parisde münakid olan kongreye Reşid Paşa, murahhas sıfatiyle gitmek istiyerek İngiltere hükûmeti de bu arzuda bulunduğu halde Fransa hariciye nazırının muhalefeti üzerine Âli Paşa 1856 [25 cümadelulâ 1272] de birinci murahhas tayin kılındı ve cümadelâhirenin beşinci günü hareket etdi.

Kırım muharebesinde müttefik devletlerin galebesi üzerine sulhun esasları, Viyana Konferansında tekarrür itdiğinden Paris Kongresinde yapılacak şey, o esasları tesbitden ibaret idi.

Paris Muahedesi, devletin Avrupa hukukı umumiye ve cemiyeti düveliyesine teşriki, istiklâlinin ve tamamı mülkisinin devletlerce tekeffül ve teahhüd edilmesi, Karadenizin hali bitarafiye vaz'iyle payitahtın ve sevahilin mahfuziyeti gibi mühim faideler temin itdiği halde [1] Rusya devletince sarfolunan mesai neticesinde o faideler, tedricen muhtel oldu.

---

[1] Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«... Kanin [İngiltere sefiri] Paris Konferansında Çerkeslerin istiklâl ve hürriyeti bahsini mevkii müzakereye koymağa vesile olacak bir lâyiha kaleme aldırılmasını Reşid Paşadan taleb ve o dahi bu kullarına emretmekle Çerkesistana dair lâyiha kılıklu bir risale kaleme aldım. Reşid Paşa, anı fransızcaya terceme etdirüb Kanine verdi. O dahi devletine gönderdi. Bunun ne mertebe tesiri olduğunu bilmem. Fakat mahremane olarak işitdim ki Paris Konferansında İngiliz Hariciye Nazırı ve murahhası evveli olan Lord Glarandon ile Paris'teki İngiliz elçisi ve murahhası sani bulunan zat, hafiyyen söyleşüb badehu dışarı çıkar iken Âli Paşaya işaret etmekle o dahi beraber çıkdıkda sefiri müşarünileyh «Biz Kafkas memalikinin bir başka şekle konulmasını dermiyan edeceğiz. Fakat bunun asıl menafii Devleti Aliyyeye aiddir. Siz de muavenet eylemelisiniz» dimiş. Âli Paşa ise bizce oraların o kadar ehemmiyeti olmayub bizim Çürüksu tarafında biraz münazaalı yerlerimiz var, oralarını kurtarmakla iktifa eyleriz» deyu cevab vermekle İngiliz murahhasları

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşa, Paris Kongresindeki vazifesini bitirdikden sonra İstanbula döndü. Kongredeki harekâtını tenkid vadisinde Reşid Paşanın, padişaha takdim etdiği lâyiha, Âli Paşayı müteessir etdi.

Kongrede Fransız murahhasları, Eflak ve Buğdan idarelerinin tevhidini iltizam ve İngiltere ve Rusya murahasları de o iltizamı tervic etdiklerinden kat'î bir karar verilememişti. Muahedenin akdinden sonra Besarabya hududunun tayini ve Eflak ve Buğdanın sureti idaresinin tesbiti hususunda İngiltere ve Fransa devletleri arasında tahaddüs eden ihtilâfın kesbi şiddet etmesi, İngiltere sefiri Lord İstratford Dö Rdeklifi, umurı hükûmetin Fransız poletikasından gayri müteessir ve İngiltere politikasına mütemayil zevata tevdii için teşebbüsde bulunmağa mecbur etdi. Padişahın huzuruna çıkub Hariciye Nazırı Füad Paşadan şikayetle vükelanın tebdilini ve Reşid Paşanın mekamı sadarete nasbını musırrane taleb etdiğinden 1856 [3 rebiulevvel 1273] de Âli Paşa infisal ve Reşid Paşa mekama ittisal eyledi. Füad Paşa da nezaretden çekildi.

Görülüyor ki o devirde vükelayı azlü nasbeden Padişah değil, maatteessüf süferayı ecnebiyedir. Bu halde muahedelerle temin edilen «İstiklâl» kelimesinin manası ne oluyor?

Fakat herbiri, bir sefaretin himayesine dayanan vükelayi hamiyyet ittisam ! hazeratına da ne diyelim?

---

hayretle sükûta mecbur olmuşlar ve bu hususda Rusyalûya ruyi müsaade gösterilmiş deyu cevab virmekle İngilizler tarafından Glarandona itiraz olundukda «Ben bir Türkden ziyade Türk olamam» deyu Âli Paşaya telmih ve tariz eylemiş olduğu mesmudur».

Ziya Paşa da, «Zafername» de «Konferansda diyelim kendi cebanet etmiş» mısraiyle başlıyan muhammesin şerhinde diyor ki:

«İşbu konferansda mevkii müzakereye konulan mevaddı mühimmeden mahud müsavat fermanının ahdı resmî sırasına girmesi ve memleketeyn meselesinde ehalinin re'yine müracaat tedbiri ve Karadağın hali hazırına dokunulmamasının taahhüd olunması gibi Devleti Aliyyenin esası istiklâl ve tamamiyetini harab edecek birtakım mazarratlara karar verilmişdi. Hattâ ol esnada İngiltere devleti başvekili Lord Palmerston, Devleti Aliyyenin pek hayrhahı olmağla konferansın mazbatasını gördükde taaccüb edüb konferansda İngiltere murahhası bulunan zate hitab ile «Siz konferansda Devleti Aliyyeye hiç muavenet etmemişsiniz» gibi tazir etmek istedikde murahhas, cevab verüb «Bir âdeme muavenet, anın taleb ve istidadına göre olur. Şu sizin tahsin etmediğiniz birtakım maddeleri, Devleti Aliyyenin murahhası bizzat tensib ve tedbir etdiğinden artık başkasına söz düşer mi ? ben, bir Türkden ziyade Türk olamam» didiği durubdan olmuşdur».

Frenk ricali gibi bizde de hatırat yazmak mutad olub da Âli Paşa da hatıratını yazarak kongrede neler söylediğini, ve tekarrür eden mevaddın esbabı mucibe ve mücbiresini izah etseydi onun sözlerini, Cevdet ve Ziya Paşaların sözleriyle karşılaşdırır, hakikati anlardık. Yalınız bir tarafın söziyle diğer tarafın aleyhine hükmetmek, elbette doğru bir hareket olamaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Pek basit bir hakikatdir ki âherin himayesine sığınan bir âdem, hürriyet davasında bulunamayacağı gibi ecnebi bir sefaretin himayesiyle mevkii iktidare gelen, yahud bulunduğu mevkii o sayede muhafaza eden eşhasın idare etdiği devlet de «İstiklal»e uzakdan merhaba der.

Memduh [Paşa] nın «Mir'atı Şüunat» de söylediği aşağıdaki sözleri dinledikden sonra «Bu da bir nağmei uhrayi acib!» dimeğe mecburiyet hâsıl oluyor:

«. . . . Emzicei mülûkde heyeti vükelânın münferid bulunması, makbul ad olunmadığı misillu müttehidleri de göze diken ola gelmişdir. Abdülmecid Han devrinde Âli Paşa Sadrıâzam, mütercim Rûşdi Paşa serasker idi. Beynehümada kavi vifak, manevi ittifak bulunduğu Padişaha isma edilmiş. Bir gün Rüşdi Paşa alessabah saraya çağrılur. Padişah araba ısmarlar. Ihlamurdaki göşke, sonra Yıldız kasrına teşrif eder. Rüşdi Paşa oralara da celb olunur. «Akşam yaklaşdı, kendisini sarayda görüb söyleşeceğim» buyururlar. Dolmabağçe Sarayına azimet olunur. Ezan vakti de geçer. Paşa huzura kabul olunur. Sahibi şevket «Sizi bu gün yorduk» buyururlar. Rüşdi Paşa «Maiyyet çavuşluğuna seraskerliği maaliftihar fida ederim. Sayei humayunlarında tenezzüh etdim» dediğinden hakkında iltifat izhariyle beraber «Malûmunuzdur ki Giridde karışıklığa istidad hissolunduğundan Meclisi Vükelâ kararıyle Cezireye dört tabur asker isali istizan ediliyor. Sekiz tabura iblâğı münasib olur mu, sizin mütaleanız nedir?» İstizahına Rüşdi Paşa «Fermanı şehriyarileri hazm ve ihtiyat babında vükelâ kullarınızı daima irşad etmektedir. Sevkolunacak askerin sekiz tabur olması mahzı isabetdir» mukabelesinde bulunduğundan tekrar iltifata sezavar olarak huzurdan çıkar. Kayığına biner. Dalgın dalgın düşünüyor. Bu meclûbiyet, sabahdan akşama kadar dolaşdırılmağa değer bir keyfiyet olmadığını biliyor. Meğer ki Başkâtib gönderilmiş, Sadrıâzamdan mühri humayun istenilmiş. Âli Paşa «Seraskerin bugün erkenden saraya celb buyrulduğu sahih midir» sualine «evet efendim» cevabını başkâtibden alınca Rüşdi Paşa siayetiyle infisaline hüküm verdiğinden tarafeynde mevcud vifak ve ittifak ilâahırılömr mübeddeli ihtilâf ve şikak olmuşdu».

Âli Paşa ile Rüşdi Paşa arasındaki meveddet ve ittihad — Reşid Paşa gibi — Padişahın da hoşuna gitmediğinden meveddeti adavete tahvil içün — yukarıda söylendiği vechile — Rüşdi Paşayı akşama kadar arkasında dolaşdırdıkdan sonra Âli Paşadan mühri aldı ve arzu etdiği adavet bu suretle hâsıl oldu.

Âli Paşanın azli, dahil ve haricde Rüşdi Paşanın ilkaatına haml olundu. Âli Paşa da o fikirde bulundu, vefatına kadar iğbirarını muhafaza etdi. Halbuki Rüşdi Paşanın bu işde medhali yokdu.

Padişahlar, sadaret hatlarına «Sair vükelamızla bilittihad...» kaydini koymağa itina etdikleri halde «İttihad» ı ihlâl etmek içün yine kendilerinin sarfı mesai etmeleri şayanı hayretdir.

Padişahlar, — zâhiri, batınına uymıyan bu dürlü hareketlerle — vekillerine ademi itimadlarını göstermiş oluyorlar. Halbuki tayin etdigi vekile emniyet edemiyen bir âdem, o vekile işini nasıl gördürür?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âlî Paşa, infisalini müteakiben — dördüncü defa — Hariciye Nezaretine tayin kılındıysa da istifa etti. Reşid Paşa, istifadan vaz geçmesini reca etdi. Âli Paşa, yazdığı tezkirede «Maiyyeti, gözünü açub evvel beevvel gördüğü bir babı feyz meab olmasiyle anın kemakân halka begûşluğundan ictinab değil, halkasını sıdkü istikametle tutub salıvirmiyeceği, Hariciye Nezareti aşuri derecede kesbi ehemmiyet etmesile memuru bulunan bendenin dirayeten ve bedenen ziyade iktidarı ve devam ve ikdamı elzem olub halbuki kendinde ne tabü takat, ne zihnen kudret ve liyakat olmadığından şöyle vakti nazükde ve böyle mühim meseleler arasında maslahatı devleti bir de kendinin müşkilât ve muhatarata düşürmeğe sebeb olmak mülahazası, kendini tecennün etmek derecesine getirdiğinden» bahs ile afvini istid'ada ısrar eyledi. Füad Paşa ile beraber mecalisi âliyeye [Meclisi Vükelaye] memur oldular.

Eflak ve Buğdan idaresince ehalinin emelleri anlaşılmak üzere mahallerince divanların intihabatına başlandıkda Buğdan intihabına — Reşid Paşa tarafından nasb edilen imaret kaimmakamının tesvilatile — gûya fesad karışdığından intihabatın feshi içün Fransa sefiri ısrar ve intihabatın muvafıkı nizam olduğu Babıâlice iddia olunması üzerine sefir, saraya gidüb İstanbulu terke kıyam ve diğer sefirler de ona ittiba etmeleriyle Sultan Abdülmecid, Reşid Paşanın yerine 1857 [11 zilhicce 1273] de Mustafa Naili Paşayı sadarete ve Âli Paşayı da — beşinci defa — Hariciye Nezaretine getirdi. Âli Paşa, Reşid Paşanın son sadaretinde yine nezaretde bulundu.

Reşid Paşanın vefatında 1858 [25 cümadelulâ 1274] — üçüncü defa mesnedi sadarete nasbolundu.

Hattı Hümayunun sureti:

«Benim veziri maali semirim Âli Paşa

Bu defa sadaret hizmeti celilesi uhdei istihaline ve Meclisi Tanzimat Riyaseti esbak meclisi mezkûr reisi Mehmed Paşaya ve umuru Hariciye Nezareti dahi meclisi mezkûr reisi Füad Paşaya tevcih ve ihale kılınmış olmağla kâffei mesalihi Devleti Aliyyemizin hüsni rü'yet ve idaresi hususuna sarfı iktidar eyliyesin. Rabbimiz Tealâ ve takaddes hazretleri tevfikatı ilâhiyesini muin buyura amin. 25 cümadelula 1274»

Kırım Muharebesinde ihtiyar olunan masraflar ve sultanların düğünleri sebebiyle — bol kiseden — sarf edilen paralar ümuru maliyeyi teşviş etdiğinden tasarrüfata lüzumı kat'î görüldü. Bu iş içün saraya davet olunan vükela, sarfiyat ve israfatı — hakikati saklamaksızın — Padişaha arz etmeğe kat'iyyen karar verdiler. Müctemian huzura çıkınca Âli Paşa, bazı maruzatda bulundu. Arkadaşları bir kelime söylemediler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşanın sözleri, iğbirarı ve ertesi gün [1859 — 21 rebiulevvel 1276] infisalini mucib oldu.

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«1276 rebiulevvelinde vükelâ Mabeyni Hümayuna davet olunarak huzuri hümayuna çıkdıklarında zatışahane, Babıâliye bir hattı hümayun gönderileceğini söylemiş ve hattı hümayunu kendulerine kıraat eylemiş. Mazmunı «devletin terakkisi, kudreti maliyesi muhtac olduğu halde bir müddetdenberi dürlü esbabdan dolayı Beyoğlu tüccarının masarifi yevmiyeyi idare içün ağır şeraitle akçe istikraz olunması, devletin itibarı malisi ihlâl eylediği ve bu babda artık tarafı şahaneden sarfı himmet olunacağından vükelâ dahi bilittihad bunun çaresini düşünmeleri ve kararı müzakerat ne ise arzolunması husu satından» ibaret idi. Sadrıazam Paşa «Devleti Aliyyeniz bitdi, himmeti şahanenize muhtacdır» [1] yollu dikce sözler söylemiş olması, mucibi iğbirarı tab'ı hümayun olmuşdu. Badehu hattı hümayunı mezkûr Babıâliye gönderilüb kıraat olundu. Lâkin umuma ilân olunmayub arz odasında yalnız meclis azasile Babıâli memurları bulundu. Buna cevaben meclisi vükelâda bir mazbata kaleme alındı ki anda sarayı hümayun 63, 65 senelerindeki haline irca olunmadıkca bu derde çare bulunamaz yollu ve şiddetli sözler münderic idi. Halbuki zatı şahane, Meclisi Vükelâda cereyan eden müzakerata vâkıf olduğundan bu mazbatanın arz ve takdimine vakit kalmaksızın heman Alî Paşayı azl ile Kıbrıslı Mehmed Paşayı mekamı sadarete getürdü».

1859 [cümadelâhire 1276] da — üçüncü defa — Meclisi Âli tanzimat Riyasetine ve Sadriazam Kıbrıslı Mehmed Paşanın tahkikat ve ıslahat icrası içün Rumiliye azimetinde 1860 [8 zilkade 1276] da — riyasete ilâveten — Sadaret kaimmekamlığına ve sadrıazamın dört buçuk ay sonra avdetinde 1860 [28 rebiulevvel 1277] da Füad Paşanın fevkalâde memuriyetle Şama izamında — yine riyasete ilâveten — Hariciye Nezareti vekâletine tayin kılındı.

Hattı Hümayunun sureti:

«Benim veziri maali semirim [2]

Ümuri Hariciye Nezaretinin ehemmiyeti ve Âli Paşanın liyakati müsellemesi cihetile nezareti mezkûre vekâleti Meclisi Tanzimat Riyasetine ilâveten müşarünileyh Âli Paşaya ihale olunmuş olmağla müşarünileyhin ilânı memuriyetine ibtidar olunsun.

28 rebiulevvel 12[illegible]»

1861 [6 muharrem 1278] de — altıncı defa — Hariciye Nazırı oldu.

[1] Cevdet Paşanın söylediği gibi «... bitdi» tarzında değil, «Halimiz, Efendimizin merhameti şahanelerine kaldı» şeklinde arzetdiği menkuldür.

[2] Kıbrıslı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı Hümayunun sureti:

«Veziri maalisemirim [1]

Diğer hattımızda beyan olunduğu vechile Hariciye Nazırı Füad Paşanın Meclisi Ahkâmı Adliyemiz riyasetine memuriyeti cihetiyle Hariciye Nezareti açıldığına ve nezareti mezkûre ümurı Devleti Aliyyemizin mühim ve mutena mesalihinden olarak Düveli Fahime ile olan münasebatı dostaneñin anbean teyid ve tahkimi nezdimizde matlub ve mültezem bulunduğuna binaen ve Meclisi Tanzimat reisi olub nezareti mezkûre vekâletinde bulunan Mehmed Emin Âli Paşanın liyakat ve ehliyeti müselleme ve fetanet ve malûmatı tammesine ibtinaen nezareti mezkûre asaleten müşarünileyhe tevcih olunarak Babıâlimize gönderilmiş olmağla ilânı keyfiyete ibtidar eyliyesin. Cenabı Hak cümlemize tevfikat ihsan buyura amin. 6 muharrem 1278»

Sultan Abdülazizin evaili culûsunda Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın azlinde 1861 [29 muharrem 1278] de — dördücü defa — mesnedi sadarete nasb olundu.

Hattı Hümayunun sureti:

«Veziri maalisemirim Âli Paşa

Mehmed Paşanın bu kerre bilicab sadaretden infisali vukubularak senin sadakat ve fetanet ve reviyetin cihetiyle hizmeti celilei mezkûreyi hüsni ifa edeceğin nezdimizde mezcum olduğundan mesnedi sadaret uhdei liyakatine tevcih ve ihale kılınmışdır. Tafsil ve tekrare hacet olmadığı üzere kâffei mihamı saltanatı seniyemizin merkezi matluba vüsuli hakkında olan efkârımız malûmun olmağla bu babda sair vükelâyi devletimizle bilittihad ibrazı measiri gayret olunması memul ve müntazardır. Heman Cenabı Hak, cümleyi tevfikatı ilâhiyesine mazhar huyura amin. 29 muharrem 1278».

1861 [rebiulevvel 1278] de Mürassa Osmanî nişanı verildi.

Âli Paşa, az söyler, devlet mesalihini müteenniyane ve mühafazakârane bir tarzda tesviye eder, tabiati metin ve fikri rasin bir diplomat olduğu halde şehriyarı nevcah, işlerin süratle yürüdülmesi arzusunda bulunduğundan iki tarafın meşrebi, birbirine tevafuk etmiyordu.

Paşadan hoşlanmayanların ileri gelenlerinden ve mabeyin kâtiblerinin mütehayyizanından Ziya Bey [Paşa], cülûsı müteakiben bir kaside takdim ederek ihsan ve iltifata nail olduğundan — o vakit mabeyin kâtiblerinden bulunan Memduh Paşanın ifadesine göre — «Âli Paşanın mihamı umurı tesri edemediği isnadiyle tahayyüli hiyel ve tebeddülatdan istifade emel» eylerdi.

Bir gün Ziya Beyin ihtariyle huzurda «manyetizme» tecribesi yapıldığından bahsederken Memduh Paşa «Mir'atı Şüunat» da diyor ki:

[1] Kıbrıslı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ziya Bey, Âli Paşayı düşürerek vükelâ tebeddülünde irtifai menzilete haris olduğu hasebile «Âli Paşa hakkında da ruhdan sorulsa» deyince «yok yok, tecribe kâfidir» buyuruldu. Terebezenin yanından çekildik. Şevketmeab, kemterlerine nazarla «Ne dersin» demelerile çakerlerince yakini tam tehassül etmediğini arz etdim. Tebessüm buyurdular. Çünki kolay kolay oyuna gelir Padişah değildi. Ziya Beyin ne oynamak istediğini bildi. Beş ay[1] mürurunda Hariciye Nazırı Füad Paşa sadarete getirildi. Âli Paşaye Hariciye Nezareti tevcih edildi. Tebeddül oldu amma Ziya Bey vükelâlığa geçemedi.».

Yeni Osmanlıların neşrettikleri «Hüriyet» [2] gazetesine «Karınca kanadlandı» unvanile yazılan imzasız [3] mekalede deniliyor ki:

«.... Kıbrıslının yerine Âli Paşa nasb olundu. Bir iki ay geçer geçmez damadı Salâhüddin Beyin pederi Ziver Paşayı Şeyhülharem tayin etdirdi ve bir ay mürurunda Şeyhulharem paşanın mahalli memuriyetine gitmeğe kudreti maliyesi olmadığından maliyenin bekayayi atikasından mahsub olunmak üzere altı yüz kise atiyyei seniyye ihsan buyurulmasını arz etdi. O esnade zatı şahane, henüz işden fütur getirmeyüb herşey'i kendi görmek ve bilmek ve anlamak ve icra etmek istediğinden sadrıazamın bu hareketine bakub «Fesübhanallah, ben şunun bunun medarı taayyüşünü kesüb hazineye tasarruf etmeğe çalışur iken vekilimiz olacak zat, taallûkatını kayırmak sevdasında dolaşıyor. Artık bu âdemle beraber gidilemez» dedi ve azil eyledi. Padişahın bu muamelesi, paşa hazretlerinin azametine dokunub «Bu mülk, yalınız Abdülazizin pederinden kalma çiftliği değildir. Bundan istifadeye hepimizin ve her kesin hakları vardır» demeğe başladı».

Âli Paşa gibi terbiyei mücesseme denmeğe lâyık ve hazmü ihtiyatda emsaline faik olan bir merdi fatinin bu sözü söylemesi müsteb'ad görünür. Fakat kalem, düşmen elinde bulunduğu için herşey yazabilir.

Âli Paşa, 1861 [19 cümadelula 1278] de azledildi. Füad Paşa, teklif olunan sadareti, Âli Paşanın Hariciye Nezaretine getirilmesi şartiyle kabul eylediğinden — yedinci defa— o mekama geldi.

Rusiya devleti, Kırım Muharebesinde zayi etdiği nüfuz ve namusu ikmal içün devleti izrare hasrı mesai edüp kaleler içün Sırblıları ve Girid, Tırhala ve Yanya içün Yunanlıları ve sair hıristiyan tebaayı tahrikden ve birtakım isnadat ile hıristiyan devletleri iğdabdan geri durmadığından Sırblılar, Belğrad kalesiyle diğer kalelerin terkini taleb eylediler.

Yunanlıların maddî ve manevî yardımlariyle Giridde zuhûr eden ihtilâl de günden güne iştidad etdiğinden Avrupalıların «Şark Meselesi» namını verdikleri musibeti siyasiye yeniden alevlenmeğe başladı.

Ahvalde vehamet ve idarede müşkilât görülmesi üzerine — mazuliyet halinde herşeye itiraz etmek ve mühim bir mesele zuhurunda iktidar mevkiinden çekilmek itiyadında bulunan — mütercim Meh-

[1] 3 ay, 20 gün.
[2] Nümero: 39
[3] İmza sahibinin Ziya Paşa olduğu şübhesizdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

med Rüşdi Paşa, Sırbistandaki kalelerin elden çıkacağını ve Girid ihtilalinin de vahim neticeler tevlid edeceğini düşünerk istifa etdi.

Âli Paşa, 1867 [6 şevval 1283] de — beşinci defa — sadrıazam oldu.

Hattı hümayunun sureti.

«Veziri Maalisemirim Âli Paşa

Bu defa hidmeti mutena bihayi sadaretin, senin mücerreb olan sadakat ve fetanet ve reviyyetin cihetiyle uhdei liyakatine ve seraskerliğin ehliyet ve malûmatı kâmilesine mebni Mehmed Rüşdi Paşaya ve Ümuri Hariciye Nezaretinin vukuf ve dirayetine binaen Füad Paşaya ve Meclisi Ahkâmı Adliye riyasetinin liyakat ve kifayeti müsellem olan Yusûf Kâmil Paşaya ihale ve tevcihi ve Reis ve Seraskeri sabık Muhammed Paşa ve Riza Paşanın mecalisi âliyeye memuriyeti nezdimizde bittensib iktızaları icra olunmuşdur. Cümleniz bilittifak mesalihi saltanatı seniyemizin bitevfikihi Taalâ hüsni rüyet ve temşiyetine gayret ve dikkat eyleyesiniz. Hak Taalâ Hazretleri cümleyi muvaffak buyura amin. 6 şevval 1283».

Sırbistandaki «kılai hakaniye» nin ve bilhassa Belğrad kalesinin hali hazırda bırakılması, Sırblılara emniyetsizliği müstelzim ve memleketin rahat ve mamuriyetini mâni olmakda bulunduğundan bunların imhası, yahud terki, milletine ve kendine bir inayet olacağı ve tâbiiyet ve sadakatlerini teyid edeceği Sırb Beyi Mihal Bey tarafından iş'ar olundu.

Devlete lüzumu olmıyan bu kalelerin, hali hazırda ibkası Sırblıların vahşet ve mefsedetlerini istilzam eylemekde bulunduğundan istidaları isaf olunursa Yunanlılarla ittihadlarının kırılmış ve Rusyalıların tahrikâtı da neticesiz bırakılmış olacağı Fransa devleti tarafından ihtar edildi.

İngiltere devleti de bu mütaleada bulunub ahvali hazıra, pek hatarlı olduğundan işin bir an evvel bitirilmesini tavsiye etdi.

Avusturya devleti, Sırblulara cevabı red verilmesinde büyük mahzurlar gördüğünü bildirdi.

Meclisi vükelada meselenin her cihetı tedkik ve müzakere olundu, «kal'alar kemakân kılai hakaniyeden olmak ve burclarına saltanatı seniyye ve Sırb bayrağı çekilüb hıfz ve idarelerinin, Sırb beyinin zatına ihalesiyle müstahfız askerinin kaldırılmasına» karar verildi. 1867 [9 şevval 1283] de o suretle irade sadır oldu.

Ziya Paşa «Zafername» de

«Belgrad kal'asın ihsan ile Sırbistane
Devletin kıldı tamamiyetini istikmal»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diyerek itiraz ve istihza etmektedir. Meclisi vükelâ mazbatası dikkatle okunsa ve devletlerin — zahiren hayırhahane — ihtarları ve devletin aczi lâyıkiyle teemmül olunsa Âli Paşayı ve arkadaşlarını, maalıztırar verdikleri kararda mazur görmek icab eder.

Belgradın fethinde

«Çıkarub leşkeri küffarı dedim tarihin
Belgrad kal'asını aldı Muhammed Paşa»

denilmişdi. Kal'anin verildiğinde Ayaşlı Hayri Efendi, şu tarihi söyedi.

«Kal'anın terki mükerrer olununca teklif
Vükelâ akıbeti kârden oldu agâh
Çıkarub leşkeri islâmı dedim tarihin
Belgrad kal'ası Sırblu eline geçdi vah».

Girid ihtilâlinin izalesi ve asayişin temini içün Serdarı Ekrem Ömer Lûtfi Paşanın kumandasında asker sevk ve ihtilâlciler tenkil edildiler. Fakat ihtilâlciler, askerin hareket edemiyeceği dağlara tahassun ederek Yunanlıların gönderdikleri esliha ve mühimmat ile — fürsat buldukca islâmlara ve bazı hıristiyanlara saldırırlardı.

Sadrıesbak Mustafa Nailî Paşa da gönderildi. İğtişaş ve tecavüze yine nihayet virilemedi.

Yunanlılar, envaı neşriyat ve müfteriyat ile Avrupa devletlerinin ve ehalisinin ezhanını teşviş ile Girid Tırhala ve Yanyanın Yunanistana ilhakı esbabını istihzara çalışmakdan geri durmadılar.

Rusiya Hariciye Nazırı Prens Gorcakof ve Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon, Yunanlıların emelini isaf etdirmeği iltizam eylediler. Hattâ Sultan Abdülazizin Avrupa seyahatinde Parisde müsafir bulunduğu esnade Napolyon, Giridin Yunanlılara verilmesini söyledikde Padişahın, cevab vermeyüb yüzünü diğer tarafa çevirdiği ve Napolyonun bu vazıdan fevkalâde sıkıldığı mervidir.

Giride müşterek bir teftiş heyeti gönderilmesi hakkında devletlerin vaki olan teklifleri kabul olunmadı. Fakat yeni bir idare tesisine karar verildi.

Âli Paşa, ihtilâlin izalesi, asayişin temini ve yeni idarenin tesisi ile devletlerin teftiş heyeti izamı hakkındaki tekliflerinin tekerrürüne

TARIHVEMEDENIYET.ORG

meydan vermemek içün 1867 [cümadelâhire 1284] de Giride gitdi. Yeni idare usulünü tatbik ve sükûn ve asayişi — mümkin mertebe — iade etdi [1].

Girid valiliğiyle kumandanlığına Hüseyin Avni Paşayı tayin etdirerek 1868 [5 zilkide 1284] de İstanbula döndü [2].

Memduh Paşa «Mir'atı şüunat»ta diyor ki:

«Babıâlinin ecnebi devletlere karşı tutduğu politika daima yumuşak bulunmasiyle birdenbire Yunan hükûmetinin üstüne düşülmiyerek cezirede bir tarzı tesviye aramak ile işin içinden çıkılabilir fikri Âli Paşanın zihninde tekarrür etdi. Mustafa Nailî Paşa Dersaadete çağırıldı. Âli Paşa Giride gitdi, iğitişaşatı mahalliyeyi imhaya bir seneden ziyade verziş gösterdi. Diplomasi tarikiyle de güşiş ibraz eyledi. Emma erbabı fesad, peyapey Atinadan imdad aldığından ve ihtilâlin teskin edilememesi, tebeddüli sadarete müncer olacakdır malûmatı bazı taraftan Âli Paşaya yazıldığından Avrupa siyasiyyununun takdiratını calib ve cezirede İslâm ve Hıristiyan ehalice tatyibi müstevcib olacak bir nizamnameyi Âli Paşa kaleme alarak İstanbula döndü. Maahaza cezirede nairei tuğyan rehini intıfa olamamasile Devleti Âliyye, hükûmeti Yunaniyeye bir ültimatom vererek ve zırhlı donanmayı şahane Pire pişgâhına gönderilerek Girid meselesinin kapanmasına bir tedbiri muvakkat bulundu. Mustafa Nailî Paşanın ihtarı da bu nevi tevessülâtdan ibaret idi».

Sadrıesbak Said Paşa merhum söylemişdi:

«Âli Paşa, Giridde Hüseyin Avni Paşayı bırakub avdet edeceğini Babıâliye yazar. Keyfiyet meclisi vükelâda müzakere olunur. Vükelâ, İstanbula gelmesini arzu etmezler, herbiri birşey söyler. Serasker mütercim Rüşdi Paşa «Azimetlerinde reyimize müracaatle teşrif buyurmadılardı. Sadrıâzamdırlar, avdet edebilirler» didikde meclisi Vâlâ Reisi Yusüf Kâmil Paşa da «muvaffak olmaksızın avdet ederse kadınlar bile arabasına toprak saçarlar» der. Deavî nazırı Mahmud Nedim Paşa «saçar»ı «arabasına kadınlar bile sı...» şekline koyarak meclisde söylenilen diğer sözlerle beraber ihbar etdiğinden Âli Paşa, fena halde hiddetlenir. Meclis kararıyle Füad Paşanın yazdığı cevabda daha bir müddet Giridde kalması lüzumı bildirilir.

Âli Paşa «Madameki avdetim arzu olunmuyor, bir yer gösteriniz de gidüb oturayım» mealinde cevab verir ve saraya da arzı hal eder. Bunun üzerine icraatın itmamını vilâyete havale ederek avdetine iradai seniyye sadır olur».

[1] Girid hadisesinde birdenbire düşmüş olan konsolideler, Âli Paşanın Giride gitmesi ve bazı icraatda bulunması üzerine terakkiye başladığından Reşid Paşa zade Paris sefiri Mehmed Cemil Paşa, «tebliğ ve ilânına vasıta olduğu her teşebbüsi sadaretpenahinin, konsolideye mucibi terakki olduğunu ve «Ol âsafın teşebbüsü öyle sedîddir - Kim her peyamı feyz dihi konsoliddir» beytini bilâ ihtiyar tizkâr» eylediğini paşaya yazmışdır.

[2] Giridden sadaret kaimmakamı Füad Paşaya yazdığı 3 ve 9 şaban ve 8 şevval 1284 tarihli mufassal üç tahrirat ile avdetinde padişaha takdim etdiği lâyiha mütaleaya şayandır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Giridde Âli Paşanın maiyetinde bulunmuş olan Kabulî Paşa, Viyana sefiri iken - memuriyeti mahsusa ile Pariste bulunan - Sadık Paşaya yazdığı 16 nisan 1291 tarihli mektubda diyor ki:

«... Âli Paşa Giridde iken hakkında neler söylemediler. O, belâyı devletden def etmiş iken asilerle birlikde ve müttefikdir dediler. İstanbula gelir ise hanesine gidinciye kadar arabasına necaset atacaklardır, deyu yazdılar. Biçarenin bağrı hun olurdu».

Âli Paşanın hasmı canı olan Ziya Paşa,

«Sadrı âlii zemane ne yapardı aceba
Köprülü zade şu hengâmede sağ olsa idi
Kapucı zade ile farkı budur Köprülünün
Birisi almış idi, diğeri verdi Giridi»

Paşanın müntesiblerinden ve Köprülü ahfadından Afif Bey de,

Ceddimin eyledi âsarını ba avni Huda
Sadrı âli himemin sa'yi Afifa tecdid
Eseri himmetü ihlâsını fikreyler iken
Düşdü tarihi seza, Fatihi sanii Girid»

1284

kıt'alarını söylediler.

Adavet ve meveddetden azade, bitaraf bir adem, şu kıt'aları okudukdan sonra düşmenin de, dostun da ifrat ve tefritden yakalarını kurtaramadıklarına hükmeder.

Âli Paşa, İstanbula avdetini müteakiben idarece bazı ıslahatda bulundu. Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliyeyi, Şûrayı Devlet ve Divanı Ahkâmı Adliye namiyle iki daireye taksim ve bu suretle milkiye ve adliye umurunu birbirinden tefrik etdi ve dahiliye nezaretini tesis eyledi.

Füad Paşanın vefatı üzerine 1869 [1 zilkide 1285] de hariciye nezareti - sadarete ilâveten - uhdesine tefviz olundu.

Fransa - Prusya muharebesi, müvazenei düveliyeyi teşviş ettiğinden devlet, müşkilât içinde kaldı. Rusya devleti, Avrupa ahvali umumiyesiñin intizamsızlığından ve her devletin bir suretle meşguliyetinden istifad ederek Paris muahedesinin Karadenize müteallik ahkâmını ihlâl ile o muahedeye riayet etmiyeceğini ilân eyledi.

Âli Paşa, Fransa devletinin mağlûbiyetine ve diğer devletlerin hali hazırına nazaran bir tarafdan muavenet görmenin ihtimali olamıyacağını düşünerek münferiden Rusya ile muharebeye girişmekden

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sakındı. Londrada bir konferans akdiyle meselenin halline razı oldu. Akdolunan konferansda Paris muahedesinin boğazlara Karadenize aid maddeleri tadil ve diğer maddeleri teyid edildi.

Paşanın dahildeki nüfuzu ve padişah nezdindeki şerefü haysiyeti mertebei kemale erdiği gibi haricde de şöhreti artmış idi. Fakat devlet işlerince dahil ve haricde uğradığı envaı müşkilât ile Jön Türklerin — sui tesiri görülen — garazkârane ve muhakkirane neşriyatı, bahusus Ziya Paşanın — semmi katil mahiyetinde olan — «Zafername» si, [1] Umuru siyasiyeyi münferiden tesviyeye mecburiyet görmesi, yalnız kendi menfaatini gözeden bazı eşhas tarafından vaki olan mefasid ve itirazat [2] ve teşniatdan başka ilkayı vehm edebilecek yolda zabıtaca mütevaliyen ihbaratda bulunulması — esasen zayıf ve mariz olan — Paşanın vücudünü büsbütün tahrib ve ruhunu tazib eylediğinden akibet teverrüm etdi. Üç ay muztarib oldu. Bir müddet Erenköyünde tebdili hava etdirilerek derdine derman arandı. Sıhhatin iadesine imkân bulunamadı.

7 eylûl 1871 [21 cümadelâhire 1288] de Bebekdeki yalısında elli sekiz yaşında vefat etdi [3]. Süleymaniye camii haziresine defnolundu.

Mezar taşındaki kitabe:

Defai hamisei sadaretde irtihali dari beka eyliyen Mehmed Emin Âli Paşanın ruhiçün fatiha. 21 cümadelâhire 1288».

*
* *

Cevdet Paşa «maruzat» da diyor ki:

«.... Âli Paşa fevt oldukta namazı Yenicamide kılındı. Lâkin garibdir ki müezzinler birbirinin seslerini yanlış anlamakla camii şerif içindeki cemaat yoliyle cenaze namazını kılamadılar. Yenikapu Mevlevihanesi Şeyhi Osman Efendi, tezkiyeye kıyam ile üç defa «Bu zati nasıl bilirsiniz» diye sordu ve arada «Büyük bir zat idi. Devlete çok güzel hizmetleri vardır» diye gördü. Kimesne tarafından lâ ve neam bir cevab zuhûr etmedi. Halbuki cenazenin birinci ve ikinci saîi hep anın müteallikatı ile dolu idi. Sanki herkesin ağzı

[1] Âli Paşayı zehirliyen bu eseri Ziya Paşanın, ekseren bilârdo oynarken dikte edüb yazdırdığını — kudreti edebiyesine delil olmak üzere — arkadaşlarından reji komiseri Nuri Bey merhum söylerdi.

[2] Son zemanlarında meclisi vükelâda «Hasunist ve Anti Hasunist» meselesi müzakere edilirken mütercim Rüşdi Paşanın tarizatda bulunmasından pek ziyade müteessir olarak şiddetle müdafaada bulunmuş ve mütercim, meclisden çıkdıkdan sonra hazır olan vükelâya hitaben «Rüşdi Paşa Hazretleri, bugün beni mecruh etdi» dediği ve o günden sonra bir daha meclisi vükelâda bulunamadığı menkuldür.

[3] İstiklâlcuyane harekâtını men'e itina etmesinden dolayı münfail olan Mısır Hidivi İsmail Paşanın, vefatı ilk haber veren telgraf memuruna - kemali meserretinden - bin altun ihsan etdiği mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kilidlendi. Bu sükûti umumî, huzzara bir acib dehşet verdi. Böyle tezkiyesine sükûti tam ile mükabele olunan bir cenaze görülmemiş ve işidilmemiş olması, evlâd ve akribasına ne mertebe tesir eylediği beyandan müstağnidir. Bu hali görenler, andan sonra efkârı umumiyyeye dokunacak tavır ve mişvardan sakınır oldular. Vakıâ kişi, içinde yaşadığı milletin menfuru olmak, hem kendusi, hem de akabı için pek büyük mesaibden maduddur».

Vakahati, malûmı has ve âm olan eşhası habisenin tezkiyesinde bile — müteveffayı tanıyan ve tanımıyan — cemaat «müslim, hüsni zanna memurdur» dakikasına dikkatle bir ağızdan hüsni şahadetde bulunduğu halde Hoca Paşanın naklettiği tezkiye, bozuk görünüyor!...

*
* *

Paşanın hususî kitabetinde bulunmuş olan Şarl Mismer «Hatıratı Âlemi İslâm» namındaki eserinde diyor ki:

«Sadrıazamın esasen kararsız olan ahvali sıhhiyesini, muahharen telâhuk eden bazı esbab bütün bütün tahrib etdi. Bir müddet istirahatin, vefatını tehir ve tavik edebileceği derkâr ise de zimamı idareyi elden bırakmak, ele geçirmekden müşkil olduğiçün Âli Paşa, yevmi vefatına kadar sandalii hükümraniden ayrılamadı. Acaba şeref ve şanı, medarı maişeti elden giderse zaruret içinde terkihayat edeceğine mi kanaat etmişdi; yoksa iş başından ayrılmıyarak içinde bulunduğu ârayişi hürmetden mehcur ve metruk kalmamak mı istiyordu?»

*
* *

Paşayı tedavi eden etıbbadan İbrahim Paşanın nakline göre: Son günlerde diğer tabiblerle beraber yalıda bulundukları sırada saraydan gönderilen yaver, Paşanın oğlu Ali Füad Beyi tanımadığından «Efendimiz, iyi olacak mı, ölecek mi, bildirsünler, buyurdular» demesiyle — suale muhatab olan — İbrahim Paşa, Ali Füad Beyden sıkılarak «hastalık ciddidir. Ciğerler kâmilen afetzede olmuşdur. Umumî kuvvetler düşmüşdür. Maamafih iki üç güne kadar külliyen halâs olması memuldür» tarzında cevab verir.

İrfan ve nezaketde emsali nadir! olan yaver bey, tekrar iyi olacak mı, ölecek mi, onu söyleyin» demesiyle Ali Füad Bey, hiddetlenüb «işitmiyor musun? Ümmidin kesildiğini anlatıyor. Sen hâlâ soruyorsun. Git işitdiğin gibi söyle» diyerek tekdir eder.

*
* *

«Mir'atı şüunat» da deniliyor ki:

«.... Âli Paşanın indi şahanede meziyeti vardı. Hattâ hastalığı evanında bir gün davranub saraya gitdi. Orta katta vezir odasında fermane intizar etdi. Üst kata çıkarak yorulmaması içün zatı padişahi, onun bulunduğu odayı teşrif ve kendisini taltif zahmetine girdi. Âli Paşa, iki ay daha serdadei balini bimarî olarak vefat etdi. Dairei kitabetde müstahdem ve musahabeti seniyye ile de mükerrem Damacı Ziya Beye, şehriyari şef-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ekatşiar «sadrıazam, bu gece vefat etmiş sen işitdin mi» buyurmaları üzerine «evet efendimiz, hayatından ümmid olmadığını Mülih iki mah mukaddem kulunuza ima eylemişdi» dediğinde «bunu ol vakit bana söylemeli idin. Geçende bize geldi. Tâ aşağı kata kadar yanına indim» buyurulmuş olduğunu Ziya Beyden bilistima maanii tevazu ve evza babında bir nüktei naşüküfte bulmuşdum. Âli Paşanın ahirete intikali, dairei devletde hali değişdirdi».

Şu fıkrayı ibretle okudukdan sonra «لاوفاء للملوك» kaziyesinin sıdkına hükmetmek tabiidir. Padişahın sözünden anlaşılıyor ki sadrıazamın yakında öleceğini bilseydi yanına gitmiyecekdi. Hayatından ümmid kesildiğini bilmediğiçün aşağı inmek külfetini ihtiyar etdi. Fakat vekili mutlak öldükden sonra — mutlakulinan kalan — Padişah de manen ölmüş oldu.

***

Sultan Abdülaziz, bir gün bir meseleden dolayı Âli Paşaya canı sıkılarak kendi kendine «Allah, şu âdemi başımdan kaldırsun» diye söylenir. Baş mabeyinci Hasan Bey [1] «Efendimiz, niçün üzülüyorsunuz? azledersiniz, başınızdan kalkar» demesile Padişah hiddetlenüb «Çık dışarı. ben, onu azletmeği senin kadar bilmeyor mıyım? azl edüb de Avrupace bu kadar tanınmış bir ademin yerine kimi getireceğim» diye tekdir itdiği, bununla beraber paşanın vefâtından memnun olduğu mervidir.

***

Âli Paşa Giridde iken imamı evvel [Esbak şeyhulislam] Hasan Hayrullah Efendi «Henüz iadei âsayişe muvaffak olamadı» diyerek aleyhinde sözler söylemesiyle Padişahın «o koca başlı âdemi işden çıkarmış olsam başımıza işler çıkar» dediğini Hayrullah Efendiden naklen Memduh Paşa söyleyor.

Madameki Âli Paşanın yerine getirecek âdem yokdur, madam ki o işden çıkarılınca başlara işler çıkacağı malûmdur, bu halde o âdemin başdan kalkmasını değil, kalkmamasını temenni etmeli idi.

***

Ebüzziya «Yeni Osmanlılar tarihi» nde diyor ki:

«Sultan Abdülâziz, Âli Paşayı kat'iyyen sevmezdi. Lâkin azletmek de istemezdi. Çünki her nasılsa anın Avrupa ricali siyasiyesi indinde sahibi nüfuz olduğuna ve entrikada maharetine inanmış idi. Hususa Reşid Paşa mektebinin en son ve fakat en zeki şakirdi olduğu haysiyetiyle Âli Paşa «Padişah, Tanzimatı Hayriyeyi ihlâle tasaddi ediyor» gibi bir şayiada bulunacak olsa bir hafta sonra İngiltere ve Fransa sefirleri tarafından hükümdarları namına vaki olabilecek nasayih ve vasayayı red ve kabul emrinde duçar olacağı müşkilâtı pekâlâ takdir ediyordu. Demek ki asıl kesri cesaret eden şey, Reşid Paşanın tanzimatı, o şartnamei siyasî idi».

[1] Vüzeradan Hasan Refik Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahın, Âli Paşayı sevmediği halde liyakat ve meharetinden dolayı iş başında bulundurması nasıl büyük bir meziyet ise Âli Paşanın da sevilmediği halde mahza ehliyeteti sebebiyle kendini iş başında bulundurmağa Padişahı mecbur etmesi öyle bir meziyeti mümtazedir.

Padişah, Tanzimatı Hayriyeyi ihlâle tasaddi etdiğine dair Âli Paşanın işaada bulunacağından ürkse idi — Âli Paşanın vefatını müteakıben — Mahmud Nedim Paşanın Tanzimatı Hayriye ahkâmını ihlâl değil, imha edecek suretde vükela ve ricalden bazı zevatı bilâmuhakeme nefi itmesine ve bu hareketinin Tanzimatı Hayriyeye muhalif olduğunu söyleyen Şurayı Devlet reisi Yusûf Kâmil Paşayı ve onu tasdik eden Ahkâmı Adliye Nazırı mütercim Rüşdi Paşanın azillerini istemesine ve büyük ve küçük memurları kanunî bir sebebe müstenid olmıyarak mütemadiyen yerlerinden oynatarak ümurı devleti oyuncak şekline koymasına müsaade etmezdi.

İngiltere ve Fransa sefirleri, o vakit de, İstanbul da idiler. Fakat «Hükümdarları namına nesayih ve vesayada» bulunmadılar.

Âli Paşanın sadaretinde «kesri cesaret eden, Reşid Paşanın tanzimatı» ise Mahmud Nedim Paşanın sadaretinde de yine o «Tanzimat, kesri cesaret» etmeli idi. Aceba Tanzinatın hükmi, müruru zamane mi tâbi idi? Yoksa Mahmud Nedim Paşanın sadareti, Padişaha cesaret ve sefirlere havf ve haşyet mi vermişdi?

*
* *

İngilterenin esbak İstanbul sefiri Sir Hanri Alyot, neşretdiği bir risalede diyor ki:

«... Hükûmeti Osmaniye, Âli ve Füad Paşalar gibi iki muktedir zatın yedi idaresinde olub bunlar, sureti müttefikanede hareket ederek Abdülâziz üzerine hükmü nüfuz kazanmışlar ve her nekadar Abdülâziz, anların hükmü nüfuzu altından kurtulmağa sayetmiş idise de Âli ile Füad, kendilerine rekabet edecek ve Abdülâzizin işbu arzusunu kuvveden fiile getirmeğe vasıta olabilecek kimselerin meydan almalarına fürsat vermeyerek tahsil itmiş oldukları kuvvet ve nüfuzu tâ nihayeti ömürlerine kadar muhafaza etmişler idi. Âli Paşanın vefatı haberini alır almaz — andan az bir müddet evvel Füad Paşa dahi teslimi ruh etmiş olduğundan — Ahdülâziz, fevkalâde memnun olarak «İşte şimdi serbest oldum» diye feryad etmiş idi. Ol vakitdenberi ümurı devlet, sadrıazam ile vükelâyi saire tarafından idare olunacağına, sarayda hünkâr ile nazarda olan mabeyin takımı tarafından idare olunub her nezaret ve her vilâyetin ahvali günden güne fenalaşmağa başlamış oldu»,

Alyotun sözü doğru ise Sultan Abdülâziz «İşte şimdi serbest oldum» diye değil, «Esiri nekbet oldum gerçi Âliden halâs oldum.» diye «Feryad» etmeli idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

En yaşlı ve başlısı henüz hayatının yirmi beşinci senesine kavuşan ve mesalihi devleti değil, kendi maslahatını bile hüsni idareye muktedir olmıyan nevcevan mabeyincilerin ve — karagözden daha cahil, menfaatperest, mürtekib — diğer bendelerin ve Âliye halef ve âmmenin tanü teşniine bihakkın hedef olan Mahmud Nedim gibi ne yapdığını bilmiyen, yahud bilmediğini yapan sadrıazamların idare edeceği devlet, elbette izmihlâle yüz tutar, emaneti ehline tevdi etmiyen şehriyarı gafletşiar da aziz iken zelil olur.

Sultan Abdülâziz zemanında mabeyin kitabetinde bulunan ve Bükreş sefiri iken vefat eden Hurşid Paşa zade Süleyman Bey «Zatı şahane, Âli Paşa öldü de şimdi Padişah olduğumu anlamağa başladım, diyormuş. Halbuki haberi yok, asıl şimdi çukurun başına gelmişdir» demişdir.

Müverrih Sinyobos «Âli Paşanın vefatı, Türkiye içün mucibi felâket olmuşdur» diyor.

*
* *

Esbak Dahiliye Nazırı Said Efendinin oğlu Mehmed Galib Bey «Sadullah Paşa - yahud - Mezardan bir Sada» isimli eserinde diyor ki:

«... Yusüf Kâmil Paşa, Âli Paşa ile gerek hukukı kadimesi ve gerek yalı komşuluğu cihetiyle sıkça sıkça görüşürlermiş. Müşarünileyhi fakat bazıları Âli Paşayı çekememezlik ve fürsat buldukca icraatına karşı muahezecilik ile ittiham ederler. Hattâ Âli Paşanın irtihalinde Şûrayı Devlet riyaset odasında «Bu seneye, senei fütuh demeliyiz. Zira Basrada Abdülkerim tutulub vücudü izale edildi. İstanbulda da Âli Paşa vefat etdi» zemininde muğayiri dostî ve muhalifi hukukperverî bir lisan istimal etdiğini söyliyerek kendisinin derecei ahlâkının mertebei ilminden dun idüğüni dermiyan eylerler». [1]

Bu sözlerin aslı yokdur, erbabı garaz tarafından uydurulmuşdur. Âli ve Kâmil Paşaların ülfet ve mehabbetleri, pek genc yaşlarında başlıyarak ömürlerinin sonuna kadar devam etmiş ve Kâmil Paşa, Âli Paşaya fikren ve lisanen, bazı defa da nakden muavenetden geri durmamışdır.

«Çekememezlik» neden icab etsün? o vakte yetişenler bilirler ki Yusüf Kâmil Paşa, fazlü kemalile, haysiyeti zatiyesile, servetü samanile, keremü ihsanile umum indinde muhterem, hattâ Padişah nezdinde — emsalinin fevkında — mültefet ve mukerrem idi — Âli Paşayı — kardeş gibi sevmekle beraber — bazan ağrazı şahsiyeye mağ-

[1] Bu eserin neşrini müteakiben «Tercemanı Hakikat» gazetesine [8 temmuz 1325] yazdığım mufassal makalede bu sözleri — vesaikı kaviye ile — cerh etmişdim. Eserin muharriri, sükûte mecbur olmuşdu. Çünki sözleri bir senede müstenid değildi. «نقل عن نقل» kabilinden lâfı güzaf idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lub olarak menafii âmmenin ifate edildiğini — Mehmed Galib Beyin söylediği gibi — «fürsat buldukca» değil, lüzum gördükce kendine söylemekden çekinmezdi.

«Senei fütuh...» fıkrası da hakikate muhalifdir. Âli Paşanın vefatı ve Mahmud Nedim Paşanın sadarete nasbı üzerine Yusüf Kâmil Paşanın — atiyi keşfedercesine — sarayda «Sadaretin inhilâli, Âli Paşanın yefatiledir» diyerek izharı teessür ve ibrazı hakikat etdiği, mabeyin baş kâtibi Atıf Beyden mükerreren işidildiği gibi onun — kütübhanemde bulun — hatıratında da muharrerdir.

*
* *

Müteehhirin arasında âli bir mevki sahibi olan Âli Paşa, şahsından ve meslekinden en ziyade bahsolunan ve hakkında — eyi ve kötü — pek çok söz söylenilen bir diplomatdır.

Leh ve aleyhde söylenilen sözlerin sıhhatine hükm etmek içün o devre idrak ve mesalihe iştirak etmek, yahud o zemana yetişüb hakikate kesbi vukuf eden garazsız insanları dinlemek, o devrin mufassal. mükemmel, garaz ve ivazdan ari bitarafane ve müdekkikane yazılmış bir tarihini görmek, o vakte aid resmî ve hususî her dürlü evrak ve vesaiki ayrıca tedkik ve hadisatı tamik etmek, sonra da şahsından ve muamelatından bahsolunan zatın müdafaatını dinlemek icab eder.

Bu şartlar mefkud iken leh ve aleyhde ortaya atılan ve bir senede istinad etmiyen sözler üzerine hükmi ka'tî verilemez. Zira herne sebebden tevellüd ederse etsün, buğz ve garaz, bittabi hakikati tağyir edeceğinden her söze kulak verübde şifahen ve bilhassa tahriren nakledenler, tarihe ihanet etmiş olurlar. Tarihe ihanet ise pek büyük cinayetdir.

Âli Paşanın babası, fakir bir âdemdir. Garibdir ki muarızlarının muhakkirane hücumlerini istilzam eden pek adi, pek vâhi sebeblerden biri de budur.

Muarızlar, fürsat düşdükce babasının «Bağçe kapusunu açar kapar da gelen geçen yükden beş para on para alır bir kapucu» [1], «Bağçe kapucusu olan bir fakir...» [2] ve «sarayı hümayundan bağçe kapusu kapuculuğiyle çirağ olundukdan sonra Mısırçarşusında attarlığa sülûk etmiş Ali Ağa isminde biri» [3] olduğunu ileri sürerek Pa-

[1] «Âli Paşanın siyaseti» — Ali Suavî. [2] «Zafername şerhi» — Ziya.

[3] «Yeni Osmanlılar tarihi» — Ebüzziya.

Âli Paşayı Kapucu zadelikle şermsar eylemek sevdasında bulunanların babaları, gûya hükümdar idi!...

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şayı tezlil etmek isterler. Düşunmezler ki bir hanedanı kadimin necli necibi olubda cehlü nadanî içinde kalmakdan ve sefahet ve sefalet ile en adi derekelere düşüb de hanedanının şerefini mahv etmekden, bir fakir kapucunun oğlu olub da sırf şahsî sayü himmet ile en âlî mertebelere yükselmek, kendini şark ve garbde tanıtmak elbette evlâdır ve pek büyük bir şeref ve meziyetdir. Bu şeref ve meziyet, mucibi hacalet ve zillet ise Âli Paşanın ruhu da mahcub ve zelil olur, aksi takdirde onu utandırmak istiyenler, sabahı haşre kadar utanmalıdırlar.

Vaktile pazar kayığına verecek para bulamadığıçün Bebekdeki evinden Babıâliye çok defa yayan gelüb gitmeğe mecbur olan «kapucu zade» nin — bir kısmı ekâbir evlâdı ve eazım damadı olan — kalem arkadaşları arasında ehliyet ve gayreti sayesinde ihraz eylediği âli mevkie çeşmi insaf ile bakarlarsa o zatin «kapucu zade» olmasını tahkire değil, tevkire sebeb ad ederler.

Paşanın en yaman hasmı olan Ziya Paşa «Rüya» sında «Zafername» sinde, «Hürriyet» ve «Muhbir» gazetelerinde ve Namık Kemalin «Şarlatan» [1] namile yad etdiği — Ali Suavî [2] Ali Paşanın Siyaseti» isimli risalesinde ve «Muhbir» de, Ayetullah Bey «Âli Paşanın muhakemesi» unvanlı hulyanamesinde, diğer zatler da bazı ceride ve risalelerde Paşanın şahsına ve meslekine dair dürlü dürlü tenkidat ve teşniatda bulunmuşlardır.

İşte bazı misaller:

Ziya Paşa,

«Âliya hey'eti devletde ne ser kaldı ne bün
Sen edersin geceler ser bezemin düm beheva
İrtika eyliyeli sen gibi alçak sadara
Devletin oldu işi عالیاسافلها»

ve

«Başladı yağmağa güz baranı — Müjdeler teşne dilânı vatana
Ger çıkub kavli etibba sadık — Sadrıâli geberirse bu sene
Dinleyin nushumu ey varisler — Vermeyin pare mezare kefene
Na'şı mürdarını seylâbe atın — Sürüdürler köpeği öldürene»

[1] Mağusa dan Ebüzziyaya yazdığı 21 Muharrem 1292 tarihli mektubda.

[2] Bu öyle pür mesavi bir Suavidir ki mecnunane teşebbüs etdiği işi, yüzüne gözüne Bulaşdırub hem kendini tepeletmeğe, hem yıllarca milletin tepesini ezdirmeğe sebeb ve müstehikkı seb olmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Namık Kemal,

«Âli, bu devleti sana muhtac gösterüb
İkbalü mesnedinde bekadan ümidi kes
Bilmem nedir lüzumı vücudi habisinin,
Dünyayı boynuzun mı tutar hey öküz teres»

Yine o,

Duzaha gitmiş idi zahmı Füadından Füad
Sadrı da sadr illeti mahvü tebah etdi hele
Hake defnetdiklerinde söyledim tarihini
Yire geçdi sadrı âli vardı derki esfele» [1]

Diğer biri,

«Çıkdı zor [2] canı habisin söyledim tarihini
Yire geçdi sadrı âli gitdi derki esfele»

diyorlar.

Paşanın vefatından sonra konak, hükûmetce zabt ve Babı Fetvaye tahsis olunması üzerine Kâzım Paşa da şu kıt'ayı söylüyor:

Âli Paşa kim cihandan azmı gayya eyledi
Şevkü şadî âlemi mahsudı me'va eyledi
İnkılâbatı zemane vardı kim bir menzile
Hak, deri küfrü şikakı babı fetva eyledi»

Saikai garazla tefevvüh edilmiş olan bu sözler, ne edebe, ne edebiyata yakışır. Bilfarz sevki hamiyetle söylenmiş olsa gılzatına hamiyet de tahammül edemez. Babasını azletmesinden dolayı Âli Paşaya münfail olan Memduh Paşa da, konağın zabtından kesbi safa ederek Mahmud Nedim Paşanın tarikatda hemdemi olan Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Mollâ Beye — kendine mahsus kelimatı garibe ile — yazdığı tebriknamede şu sözleri de söylemis ve zumunca ahzi sar etmişdir:

«Rühami hamı, tişe hıraşı büt tıraşanı deyr ve izdihamı tamı, bir zeman vacibüsseyr olan hanei âli ki tarhı metini sukı mercane can ve belki her cane barıgiran (!) olmuşdu, sahibi safa müsahibinin bu sali süal iştimalde daveti hadimüllezzat ile girive gerdi guristan olmasından naşi ol tarhı rasinin balâyı bamı bali buma ve derunü birunu iki mahduma munhasır kaldığından mehadimi mücerrebülhisal, çend mahdan beru tekü tenha ve ruberu darı vus'at medarda diltenki melâl ve nüdemai nedamet nihadın gaybubet ve gıybetinden lâl olmakda iken...»

[1] Namık Kemal «yire» demez emma tarihin ona aidiyeti temin olunuyor.

[2] «Zor» kelimesi, tarih mısraından çıkarılacakdır. Bunu söyleyenin canı de kim bilir nekadar zor çıkmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Merd olan, söyliveceğini düşmeninin hali acizinde değil, demi udretinde söyler. Hali acizde söylenmek zebun küşlükdür, namerdikdir.

Parisde sakalını tıraş etdiğiçün İstanbuldaki memuriyetinden çıkarılması sebebile Âli Paşaya muğber olan Şinasinin hecvi, diğerlerinden ehven ve lafzan ve manen gayri müstehcendir. İkinci mısra, darbımesel hükmüne geçmişdir:

«Elindeki kaleminden dimem ki kan damlar
O bir nümayiş içündir misali seyfi hatib
Felek getirmedi âfaka senden önce beni
Ki subhı sadık ider subhı kâzibi takib».

Tanü tariz, yalınız sirete munhasır kalmamışdır, «Nakşe söz atma düşün nakkaşi» ihtarına kulak verilmiyerek surete de sirayet etmişdir.

İnsan, ahlâk ve ef'alinden mes'ul olur. Fakat güzellik ve çirkinlik yedi iktidarında değildir ki birinden memduh, diğerinden makduh olsun.

«Zafername» de bakınız ne deniliyor:

«Eyleyen vechi dilarasına bir kerre nigâh
Bir dahi âleme bakmakdan eder istikrah
اطلبوا الخير[1] mealinden olursun âgah
Nazar et sureti zibasına ماشاءالله
Nedir ol vechi mubarek, nedir ol hüsnü cemal

Afitabe yüzünün varsada vechi şebehi
Andırır tal'atı meymunı ferahnaki mehi
Anda kıl san'ati mevlaye serapa nigehi
Kad değil kameti matbuası bir servi sehi
Göz değil çeşmi dilarası yenabii zülal».

«Şalmel Lakur», «Türkiye ricali devleti» namındaki eserinde, Âli Paşayı ziyaret eden bir Fransızın «Gözleri ise gayet halavetli ve manidardır. Hakikaten Âli Paşanın gözleri gibi — güzel gözler diyarı olan — bu memleketde pek az bulunur» dediğinden bahsediyor.

Bir müslimin «dilara» diye eğlendiği gözleri, bir hıristiyanın sena edişi şayanı nazardır. Arab şairi, nekadar doğru söylemişdir:

«وعين البغض تبرز كل عيب وعين الحب لاتجد العيوبا» [2]

[1] «اطلبوا الخير عند حسان الوجوه»
[2] Adavet gözü, her aybı ibraz eder. Mahabbet gözü ise ayıb bulmaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Adavet, istihza ile de kalmayub iftira da tecviz edilmişdir. Meselâ «Hürriyet» gazetesine [1] gûya İstanbuldan gönderilen imzasız mektubda

«Âli Paşa, bir hayli zemandır saraya gidemez olmuşdu. Bunun da sebebi, bittabi zatı şahane, Âli Paşadan müteneffirdir ve bir de her nasılsa frengisi (!) olduğu isma' olunduğundan yanına yaklaşdığını istemez».

Yine «Hürriyet» gazetesine [2] dercedilen imzasız baş mekalede «Âli Paşanın müttasıf olduğu kibrü ruunet ve hırsı ikbal icabınca değil sadaret, değil Devleti Aliyye padişahlığı, değil cihangirlik, belki mertebei ulûhiyeti(!) bile kendine az görür»
Tarzında garib lâflar görülüyor. Buğzu garazın, neler söyletdiğini insan, düşündükce insanlığa buğz etmeğe mecbur oluyor.

İnfialinin sebebi malûm olan Ayetullah Bey de «Âli Paşanın muhakemesi» adlı risalesinde

«.... Siz, Devleti Aliyyenin Hariciye Nazırı değil idiniz. Avrupada en müteneffiz olan devlet hangisi ise daima anın İstanbulda sefiri idiniz»
diyor.

Bir diplomat, en müteneffiz gördüğü ve zararından ihtiraz etdiği bir devlete karşı mümaşat etmekle ve politikasına mütemayil görünmekle o devletin sefiri addolunmak lâzımgelmez.

Zekâ ve daniş sahibi olan Ayetullah Bey, bu hakikati bilmez değildir. Fakat bildiği hakikatden — saikai iğbirar ile — teğafül etmeği, muahazeye vesile olabilmek içün muvafık görmüşdür.

«Hürriyet» ve «Muhbir» gazetelerinin neşriyatından ve şunun bunun yazdıkları risaleler ve mekalelerden ziyade Ziya Paşanın «Zafername» si Âli Paşayı ruhan ve cismen tazib etdiği gibi umumun efkârını da tağlit eylemişdir.

«Zafername» de

«Sadrıazam efendimizin bu kadar nimet ve serveti olduğunu anladık emma bunları nereden edindi? Eğer pederinden miras kaldı desek bağçe kapucusu olan bir fakirin veresesine ne bırakabileceği malûmdur»
diyor.

«Zafername» müellifi, Adana valiliğinde bulunduğu esnada mühürdarının etdiği irtikâb, kendine isnad olunarak müstakim bir zat

[1] Numero 34 [2] Numero 35

TARIHVEMEDENIYET.ORG

iken mürtekib addedilmişdir ki Âli Paşaya irtikâb isnad etmenin bu suretle cezasını çekmişdir denilebilir. [1]

Âli Paşaya yetişenler, — bazı kusurlarile beraber — iffet ve istikametini tasdik etmişlerdir Ecnebiler bile «Türkiye ricali siyasiyyesi arasında bahşiş kabul etmiyen zatdır» diyerek istikametini takdir eylemişlerdir.

İbtidayi neşetindenberi, pekaz müddet mazul kalub daima mevkii iktidar ve ikbalde bulunduğu halde — Ziya Paşanın söylediği hisabsız servetü sâmân yerine — ailesine pek çok borc bırakmışdır.

Kızı Rukıye Suad (Hanım) tarafından Sultan Abdülhamide takdim olunub Yıldız evrakı arasında gördüğüm arzıhalde «babasının yüz beş bin altun borc terkeylediği, atiyyei padişahî olan Tırhaladaki çiftliklerin tahakkümen borca verdirildiği, babasının yirmi, yirmi beş senede eline geçeni sarf ile vücude getirdiği konağın kıymeti hakikiyesinin nısfından dûn bir akçe mukabilinde — rıza ve takrirlerine bakılmaksızın — uhdei tasarruflarından nez' ve bu akçenin de sülüsanının yine borc için tevkif edildiği ve düyuna karşılık bulunan muhallefat esmanından da bir habbeye destres olunamadığı» beyan edilmişdir.

Âli Paşa, dairesinin idaresince sıkıntıya uğradığı zemanlar, — komşusu ve pek eski ve pek mürüvvetkâr refikı olan — Yusüf Kâmil Paşaya, bir tezkireye leffen sened gönderir, karzan para isterdi. Hattâ bir defa da yine böyle bir tezkire ve sened ile bin altun «ihsan buyurulmasını» reca etmesi üzerine Kâmil Paşa — bermutad — senedin möhrünü koparub zarfa koyarak, para ile beraber gönderdiğine babam Mehmed Emin Paşa merhum şahid olmuşdur.

Ahvaline vâkıf olanların ifadelerine göre Âli Paşanın borcu, sehavetinden ve evinin idaresile meşgul olmamasından ileri gelmişdir. Mukaddema Boyacıköyünde ve Kanlıcadaki yalılarda ve yanan konakda otururken idaresi, bir derece mazbut olduğu halde bilâhare teşevvüşe oğramışdır.

Bebekde Sadrıesbak Rauf Paşanın yalısını alub naklederek daire ve idarenin büyümesi, Mercanda yapılan konağın [2] muhte-

[1] Âli Paşanın — her dürlü manasile — Büyük oğlu Ali Füad Bey, Mabeyin baş kâtibi iken Ziya Paşa aleyhinde Adanadan gelen telgrafları — eseri garaz olduğunu anlıyarak — yırtub atdığını ve babasının intikamını almağa asla yanaşmadığını, refakatinde bulunan Nuri Bey söylerdi.

[2] Bir müddet Meşihat dairesi, bir müddet Fatıma sultana, daha sonra Saliha ve Nazıme sultanlara saray ittihaz olundu. Hayli vakit Mercan mülkî idadisi, meşrutiyetin ilânından sonra erkânı harbiye dairesi oldu. Muahharen yandı. İstanbulun en güzel mevkilerinden birini tezyin eden o muhteşem bina, az masrafla ihya idilebileceği söylenmişdi. Ehemmiyet verilmedi, mahvoldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

teşem suretde döşenmesi, yanan eşyanın yerine daha kıymetlileri tedarük olunarak ağır masraflara girilmesi, daire halkının ve gelüb gidenlerin çokluğu, masrafın çokluğunu icab ederek varidatın masarife kifayet etmemesi ve kudreti maliyesinin müsaid olmamasına rağmen — möhürdarı Mustafa Beyin [1] sarraflardan ve sair mahallerden istikraz eylediği mebaliğ ile — mekamının haysiyetini muhafaza etmek içün — rüfekasından Yusüf Kâmil, Mustafa Nailî ve Prens Mustafa Fadıl Paşalar gibi ağniyadan fazla ianeler ve ihsanlarda bulunmağa kalkışması, daima zaruret içinde kalmasına ve ehemmiyetli borc bırakmasına sebeb olmuşdur.

Ziya Paşa «Zatername şerhi» nde

«Abbas Paşa ve Said Paşa, İstanbula geldiklerinde vükelâyi devletden her birine ihsanlar vermişlerdi. O sıralarda Âli Paşa almadı mı? Sonra İsmail Paşa vali oldukda Kâmil Paşanın tevassutile yüz elli bin kuruş kiymetinde bir kılıç takdim ederek mukabilinde onbir bin ve bir rivayetde oniki bin kise kapuyoldaşca iane namile ihsan almadı mı? İki üç defa cennetmekân Abdülmecidden ve bilmem kaç kerre Sultan Abdülâzizden ihsanlar yine başka....»

Ve Âli Paşanın iltifat ve himayetini gördüğü halde — fürsat düşdükce — aleyhinde idarei lisan eden Cevdet Paşa, «Maruzat» da

«Mısır valisi Said Paşa, mübtelâ olduğu sefahetlere para yetişdiremediğinden Mısır hazinesi medyun olmağla Avrupaca bir istikraz eylemek üzere istizan eylemekle 79 da keyfiyet meclisi vükelâd'aledelmüzakere Âli Paşa, anı kat'iyyen reddeylemişken bir hafta sonra tekrar mevkii müzakereye kondukda tervic etmiş ve badehu bu istikrazın mahsulünden Âli Paşaya, on bir bin kise verilüb o dahi ba ruhsati seniyye bu mebalığı kabul ile hora geçirdi. Zatı şahane ise bu akçenin kabulüne ruhsat vermekle beraber Âli Paşanın tama'kârlığına hamlederek anden müteneffir olmuşdu»

diyorlar.

Padişahın ihsanını almak ve Mısır valisinin hediye tarzında verdiği parayı — Padişahın müsaadesile — kabul etmek, irtikâb sayılmaya bilirse de o ihsanları ve hediyeleri almamak, elbette almakdan daha hayırlıdır. Çünki müstekimane ve faziletkârane bir hareketdir.

Alan — istenilen, yahud istenilecek olan şeyleri — vermeğe mecburdur. Verilen şeyler, devlet ve milletin — azçok — zararını müeddi olursa alan, aldığından fazla maddî ve manevî zarar görür.

[1] Yusüf Kâmil Paşanın kethudası Hüseyin Haki Efendi ile Mustafa Bey mukayese edilerek birinin eyi, diğerinin kötü idaresinden bahsolunduğu esnada hazır bulunan Füad Paşa «Hüseyin Efendi, yanı başında duran kasada istediğinden fazla para buluyor, istediği gibi sarf ediyor. Zevallı Mustafa Bey, her kapuya baş urarak, sarrafları kandırarak bin zahmetle elde edebildiği bir mikdar para ile daireyi idareye çalışıyor. Artık ötekinin eyi, berikinin kötü idaresinden bahsetmek insafsızlıkdır» demişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ziya ve Cevdet Paşaların sözleri doğru ise Âli Paşanın da aldığı paralardan hayır görmemesi tabiidir.

Mısıra müteallik bir işin — arzusuna muvafık suretde — neticelenmesinden dolayı İsmail Paşa, sair vükelâ gibi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşaya da Mısır sarrafı vesatatile on bin lira göndermesi üzerine Paşa «Devlet sayasinde ihtiyacım yokdur. Mısır valisinin bana para göndermek haddi değildir» diyerek sarrafı defetdiği menkuldür.

Kibrıslı Mehmed Emin Paşa, — emsaline nisbetle — fakirülhal bir âdem iken on bin altunu reddetmek faziletini gösterdiği gibi Âli Mehmed Emin Paşa da reddi, kabule tercih etseydi şübhe yok ki kadri daha âli olurdu.

*
* *

Paşanın, devlete hizmet edebilecek liyakatli âdemler yetişdirmemesi, kusurlarının en mühimmi addolunuyor ki hürmetkârları, hattâ ecnebiler bile bu kusurundan şikâyet etmekdedirler.

Âdem yetişdirmemek, hissi rekabetden, yahud efradı vatanda yetişmek istidadı görmemekden, her dürlü meziyyeti nefsine munhasır zannetmekden, hodpesendlikden, hodbinlikden, hodendişlikden, hodkâmlıkdan ileri gelir ki bu haller, bir recüli devlet içün afvolunmaz kusurlardandır.

Âli Paşanın vefatında Paris gazetelerinden birine yazılan makalede:

«.. Cümlei muhassenatına galib olan bir kusuru vardır ki o da tahtı terbiyesinde olarak âdem yetişdirmemesidir. Bu ise muktezayı nezaketi üzere ehil ve naehli ve kabil ve nakabili bir derecede tutmakdan neş'et eylediği müsellemi enamdır»

deniliyor.

Birinci fıkra nekadar doğru ise ikinci fıkra o kadar yanlışdır. Şahsa aid hususatda ehil ve naehli bir derecede tutmak «muktezayı nezaket» addolunabilirse de devlet ve millete taallûk eden umurda ehil ve naehli müsavi tutmak, her dürlü manasile ihanetdir.

Memduh Paşa «Asvatı sudur» da:

«Reşid Paşa, erbabı istidadı yetiştirdi. Âli Paşa, ashabı danişi bulub da ileruletmediğinden yerini tutanlar, kendisinin kâbına varamadı. Kahtı rical artdı»

diyor, doğru söylüyor.

Cevdet Paşa da «Maruzat» da:

«... Âli Paşa, âdem yetişdirmek şöyle dursun yetişecek âdemlerin yolunu urur deyu beynel üdeba mat'un olmakda idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Reşid Paşa Sultan Mahmud zemanında görmüş olduğu üsuli tamamile muhafaza etmişdi. Anın yerine Âli Paşa geçdikden sonra Ermenilere ziyade itina etdi ve Hariciye Dairesinde teşkil olunan Tahriratı Hariciye Odasına Ermenileri doldurdu. Anlarda yavaş yavaş ehli islâmdan bulunan efendileri ve belki devlete sadık olan Ermeni memurlarını bile birer takrib ile def edüb yeniden odaya alınacak efendileri dahi hep Ermenilerden aldıkları cihetle hariciye dairesinin ümuru nazükesi hep Ermeniler elinde kaldı. İşte bu seyyiatı, Âli Paşa tesis edüb gitmişdir. Öyle görünür ki Âli Paşa ehli islâmdan ümuru hariciyeye aşina âdemler yetişirse kendusune rakib olurlar deyu havf ederdi. Vakıâ Kırım Muharebesi hasebile ilân olunan ıslahat fermanı âlisi iktızasınca hıristiyanların dahi devlet memuriyetlerinde istihdamları lâzimei halden olmuşdu. Lâkin anları devletin ruhu mesabesinde olan ümuru politikıye ve hariciyede istihdam etmekden ise ötedenberi melûf oldukları ümuru maliyede istihdam eylemek çok ehven ve evlâ olurdu. İşte milleti islâmiyenin Âli Paşa hakkında buğuz ve adavetlerine başlıca bir sebeb dahi budur».

«Milleti islâmiyenin Âli Paşa hakkında buğuz ve adavetleri» olduğunu yalnız Cevdet Paşadan işitiyoruz.

Âli Paşanın kusurları sırasında, dahilen ıslahata itina etmemesi de mevzuıbahs oluyor.

Bir âdemin hem harici, hem dahili idare etmesi elbette müşkildir. Muarızların en büyük itirazını teşkil eden «Âdem yetiştirmemek» maddei mühimmesini Paşa, nazarı itibara alsaydı ümuru dahiliyeyi idare ve ıslah edebilecek iktidar sahibleri yetişir, kendi devletin haricî masalihini mütebassırane idareye itina etdiği gibi yetişdirdiği âdemlerde dahilî işleri vakıfane tesviye eder, mülkün ıslahına çalışırlardı.

Muarızların — saikai garazla — söyledikleri sözler arasında «âdem yetişdirmemek» meselesine aid şikâyetleri her vechile variddir ki bu hususda haklarını itiraf etmemek de eseri garaz sayılır.

Babıâlide uzun müddet kullanılan ve Âli Paşanın maiyetinde Giride giden Mahmud Celâlüddin Paşa «Mir'atı Hakikat» de diyor ki :

«... Âli Paşa vefat edince ahvali umumiyei devletde bir teğayyüri nagehanî nümayan oldu. Tanzimatı Hayriye üsulünce Devleti Âliyye, kavanin ve nizamat ile mukayyed bir idarei muntazamaya rabtolunarak idarei keyfiyye metruk olduğundan ve Reşid Paşanın vefatından sonra sadarete gelenler ve ezcümle Âli ve Füad Paşalar dahi mesleki muhafaza etdiklerinden devletin esas idaresi haricen ve dahilen günden güne mazharı emniyet ve itimad olmakda idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Müşarünileyhima nüfuz ve haysiyetleri medarile ne mürad etseler anı vücude getirmeğe kadir olurlarken zemanlarında Fransızların zorile mektebi sultaniyi yapmakdan başka intişarı maarife müteallik eser vücude getiremediler ve demiryollar ve limanların tesisatına ciddî ve hakikî himmet etmediler. Vakıâ Âli Paşa, evahiri sadaretinde bunları mülahaza ile maarifi umumiyenin terakkisiçün bir nizam yapdırmış ise de terakkiyatı asriyyece kifayetsizliğile beraber anın da icraatında imsak etmiş ve Rumelide demiryollar inşasiçün Baron Hirş namında ecnebi bir müteahhidle akdeylediği ağır mukavelenin icraatına başlanıldığı sırada vefat eylemişdi».

Ali Kemal «İkdam» gazetesine [1] yazdığı mekalede Âli ve Füad Paşalardan bahis ederken diyor ki:

«... Haricen bu derece meharet, muvaffakıyet gösteren bu ricali kiram, dahilen bir dürlü öyle yapamadılar. Yapamadılar da Paris Muahedesile düveli muazzamanın bize karşı ibraz eylediği teveccühler, hüsni zanlar bu seyyie ile birer birer zail oldu. Dostlarımızın umdukları ikbalimiz değil, lâkin düşmenlerimizin bekledikleri idbarımız tahakkuk etmeğe başladı. İslahatımız, tanzimatımız, hattı şeriflere, hattı hümayunlara, hattâ Avrupaya karşı va'dı mükerrerlerimize, taahhüdlerimize rağmen hiç yürümedi. Kabahat hükûmetin mi idi, halkın mı idi? Evet Âliler, Füadler icraatca hatalarda bulunmuş olabilirler. Fakat ehalimizin de o zemanki gafletini, Avrupanın muzmer, gayri muzmer hakaikından bihaberliğini, bu saikalerle de ihtiyar eylediği mesleki medhuli betaetini, hasılı her dürlü manasile nuhbei temeddüni idrake, temsile yine o devirdeki fikdanı kabiliyetini mizanı insafdan haricde bırakmamalıyız».

Âli ve Füad Paşaların dahilen islahat ve icraatada mümkin mertebe gayret etdiklerine kani olanlar de diyorlar ki:

«Eski iylât ilga ve vilâyat teşkilatı icra olundu; resmî muamelât intizam altına alındı. Kuvvei icraiye ve adliye ayrıldı. Divanı ahkâmı adliye ve mehakimi nizamiye tesis kılındı.

Şûrayı Devlet teşkil olunarak — idare işlerine ehali teşrik edilmiş olmak üzere, vilâyetlerden eşraf ve muteberandan bazıları getirilerek aza nasbedildi [2].

Vilâyet ve liva merkezlerinde muhtelit idare meclisleri ihdas olundu. Berrî ve bahrî askerin ıslahına çalışıldı. Mükemmel donanma vücude getirildi.

---

[1] 14 Remazan 1326

[2] Azanın bir kısmı, okuyub yazmakda racil ve devletin kavanin ve nizamatınca cahil olduğiçün bittabi istifade edilemedi. Meclisi meb'usanın karikatörü şeklinde olan böyle bir şûrayı devlet tesisinden, matlub olan fevaidin tahakkuk edemiyeceği tabiidir. Muahharen ümuru idareye ve kavanine vâkıf ricali devletden aza tayin kılındı, Şurayi Devlet yoluna girdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mektebi Sultanî tesis olundu. Ecnebi lisana vâkıf gencler yetişdi. Rüşdî mektebler teksir edildi. Şimendifer inşasiçün teşebbüsatda bulunuldu. İtibari malinin iadesine itina olundu. Fakat bu nafi teşebbüslerin çoğu, Âli ve Füad Paşaların son zemanlarına tesadüf etdi. lâyıkile tatbikına vakit kalmadı».

Bu son söze mükabil eski bir meselimizi irad etmek muvafıkdır:

«Demir tavında gerek».

***

Paşanın kusurlarından biri de «kindar» olmasıdır, deniliyor.

Mahremlerinden esbak Dahiliye Nazırı Said Efendiden naklolunduğuna göre: Reşid Paşa, seriülinfilâl ve sehlüliğfal idi. Münfail olduğu şahıs ile uğraşırdı. Lâkin o şahış, kendine iltica ederse derhal afv eylerdi.

Füad Paşa, gücendiği âdemi kalbinden çıkarır, ne iyilik, ne fenalık ederdi. Âli Paşa ise iğfalâta kapılmaz, muğber olduğu âdeme iğbirarını göstermez, Fakat onu asla afv etmezdi.

Af, zaferin zekâtıdır [1]. Zafere nail olub da zekâtını vermiyenler, insaniyet ve mürüvvet indinde asla afve lâyık olamazlar.

Ziya Paşa — Âli Paşanın vefatından on altı gün sonra — tanzim ve Parisden Sultan Abdülâzize takdim etdiği kasidede:

«Bir hasmı bimürüvvete duş etdi kim beni
Kalbi haşini bilmez idi rahmü şefkati
İtfaye bezli himmét ederdi hased ile
Her kimde, görse zerre füruği liyakati
Enzarı lûtfun etmiş idim celb efendimin
Abdi keminenin bu idi hep kabahati
Yalvardım, itizarü tazarrular eyledim
Asla tagayyür etmedi kinü husumeti
Encamı kâr Kıbrısa nefyetmek istedi
Gördüm ki cane kasd idi manada niyeti
Bir başka çare kalmadı tahlisi can içün
Terki diyare eyledim ahır azimeti»

diyor.

Ziya Paşa — yukarılarda da söylendiği vechile — ötedenberi Âli Paşaya muarız ve aleyhinde idarei kelâma münhemik olduğu halde, bilâhare gösterdiği arzu üzerine — ehibbasından esbak Dahiliye

[1] «العفو زكات الظفر»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Müsteşarı Celâl Beyin tavassutile — Paşanın meclisine dahil ve iltifatına nail oldu. Suhbet esnasında o günlerde zuhûr eden Belgrad Kalesi meselesinden bahsederek — terkin sebebini bilmiyormuş gibi mekamı itabda — «Belgrad Kalesini Sırblulara niçün verdiniz» sualini irad etdi. Paşanın cevablarına kanaat etmediğini halile, kalile anlatdı. Bunun üzerine araları yeniden açıldı. Ziya Paşa, Kıbrıs mutasarrıflığına tayin olundu [1]. Avrupaya savuşdu. Âli Paşanın aleyhinde yazmadığı kalmadı.

Paşanın vefatile — muhib ve müntesiblerinden bulunduğu — Mahmud Nedim Paşanın mekamı sadarete tayini üzerine — bir devrei saadet başlamış gibi — İstanbula döndü. Mahmud Nedim Paşanın mecnunane icraatını görünce — zemanımızın tabirile — inkisarı hayale uğradı. Âli Paşa aleyhinde yıllarca söyleyüb yazdığına nedamet etdi.

Mabeyin kâtiblerinden Reji Komiseri Nuri Bey merhum — ki Parisde arkadaşlarile beraber Âli Paşaya düşnam edenlerdendir — aşağıdaki fıkrayı bana ve diğer eviddasına mükerreren nakletdi:

«Avrupadan avdetimden biraz sonra bir gün Bayezid Meydanında Ziya Paşaya tesadüf etdim. «Nuri, ne dersin, bugün hiç gidemiyeceğim bir yere gitmiyeyim mi?» dedi. «Senin gidemiyeceğin yer, Hicaz yahud camidir» cevabını verdim. «Âli Paşanın kabrine gitdim. Başının ucunda oturdum. «Âli, beni affet, aleyhinde bulunduğumdan dolayı âdeta .... yediğimi şimdi anlıyorum» diyerek istidayi af etdim» dedi.

Halbuki evvelce Padişaha hitaben «saltanatı şirketden ve kendinizi ve halkı esaretden ve mülkü devleti tehlüke ve âfetden ve haznеyi zaruretden ve askerinizi sefaletden kurtarmak ve haiz olduğunuz mekamı hilâfeti uzmanın zayi olan şan ve şühretini iade etmek ister-

[1] Ebüzziya, bir mekalesinde [*] diyor ki: «... Belgrad kal'asının Sırbistane terki üzerine «Şark Meselesi» unvanile yazılan bir mekale, vaktin sadrıazamı olan Âli Paşanın — ki milletin natıkai marifet ve siyasetini ebkemiyeti mutlaka halinde bulundurmak ecelli mekasıdı idi — mesleki marufuna muhalif bulunduğundan kâtibini [Namık Kemal] hidmeti neşriyatdan ayırmak içün Erzurum vali muavinliğine memur etmiş idi».

Ebüzziyanın «Yeni Osmanlılar Tarihi»nde ve diğer eserlerde ve «Son asır Türk şairleri» nde beyan olunduğu üzere Ziya Paşanın Kıbrıs mutasarrıflığına ve Kemal Beyin Erzurum vali muavinliğine tayinleri, Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Âli Paşayı mekamı iktidardan iskat ve icabı halinde imha etmek ve şekli hükûmeti değişdirmek yolunda vaki olan teşebbüslerinden dolayıdır.

[*] Yeni Tasviri Efkâr: Numero 28

TARIHVEMEDENIYET.ORG

seniz herşeyden evvel bunlara sebebi aslî olan Âli Paşayı işden çıkarınız» [1] diyordu.

Kemal Paşa zade Said Bey — ki laiminin ileri gelenlerinden, yahud ileri gidenlerinden idi — «Dersaadetde bulunan bir İngiliz diplomatının İngiltere hariciye nazırına gönderdiği mektubların tercemesi» unvanile «حقايق الوقايع» gazetesine yazub bilâhere «Darülkütüb» namındaki kitaba dercetdiği muhayyel mektublardan birinde:

«... Eğer Rusiya, Âli Paşayı sizin âmali şecianenizi avk ve tehir etmekde istihdam ve o dahi hikemiyatı vehmiye ile istihsali meram eder ise Paşa, yirmi sene Osmanluların başına bela olmuş iken şimdi de Avrupanın bir belası hükmüne girmiş demek olacağından hakkında beddua etmekde biz de Osmanlular ile hem zeban ve artık şark içün müstakbelde bir metanetli kabineto halk olunmak niyazile dest küşayi canibi asüman olmak muktezeyatı ümurdan görünür. § Burada fetku retkı ümur, kâmilen ve müstekillen Âli Paşanın elinde olub indinde vükelâyi sairenin asla ehemmiyeti olmamağla anların kabinetoda vücud ve ademi müsavi ve anlarla hem encümen olarak gördüğü iş sırf müteferriatı havi bulunmuş ve bu hal, kabinetonun ekseriyeti azasınca münasib ise de içinde bulunan lekesiz bazı zevatın reyinden istifade olunamamasını mucib olmağla Memaliki Osmaniyede kahtı rical ile beraber ümuru devlet böyle bir yedi istiklâlden kurtarılsa işlerce defaten faide görüleceği derkârdır. § Sefaretimizin, nezdi hazreti şehriyaride tevassutde bulunması bizce fariza hükmüne girmişdir. Ezcümle Şûrayi Devlet riyasetinde bulunan Kâmil Paşa hazretleri, kıdem ve şeyhuhat ve kâr âgâhi ve istikamet cihetile millet beyninde haizi hürmet ve Ümuru Maliye Nezaretinde bulunan Mustafa Fazıl Paşa hazretleri dahi hürriyet tarafdarlığile sahibi şühret iseler de bu iki zatı evvelce kendulerine muhalefet ve münazaada bulunan Âli Paşa, muahharen işe dahil ederek kendisinin suri olsun taraf ve minnetdarı etmiş olduğundan bunların büyücek bir muhalefetde bulunabilmeleri kabinetodan çıkmağı göze almalarına ve fereza davayı kazanub mesnedi istiklâle suud etseler bile entirika baş ağrılarından hali olarak iş görebilmeleri, Âli Paşanın dairei mehabbet ve mahremiyetinde kalmalarına menutdur. Bu cihetle bizce şark içün hayr ve menfaat ümmid ve intizarında bulunabilmek üzere mesnedi istiklâli sadarete doğrudan doğruya zatı hazreti padişaliye mensub ve beynelhalk öteden beru na mayub bir zat tavsiyesi iktıza eder».

diyordu.

Yine o Said Bey, Âli Paşanın vefatından kırk iki sene sonra Ebüzziya Tevfik Beye yazdığı bir cevabnamede [2]:

«... Âli Paşa merhumun hepimiz düşmeni olduğumuz halde şimdi, ittihaz etmiş olduğu meslekde isabetini ve devletin cidden menafii ciddiyesi yolundaki sayini tasdik ve teslim etmeğe mecburiyetimiz derkârdır» diyor.»

*
* *

Reşid Paşanın mektebi siyasisinden yetişen Âli Paşanın diplomasideki meharetini ve Türklerin en değerli diplomatlarından olduğunu inkâr etmek, garazdan ileri gelir.

[1] Rüya risalesi.

[2] Mecmuai Ebüzziya Numero 37 — 25 Rebiulevvel 1330

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Uzun müddet diplomasi meslekinde bulunması, siyasî nota yazmakdaki iktidarı fevkalâdesi [1] Viyana ve Paris kongerelerine iştiraki ve kiyaseti siyasiyesi gibi sebeblerle diplomasi âleminde şühret ve hürmet kazanmışdır.

Onun kudreti siyasiyesini, garbin en büyük diplomatları bile tasdik etmişlerdir. Bir zemanlar Avrupa siyasetinde hâkimi mutlak mertebesine gelen Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyona «Âli Paşa gibi bir hariciye nazırı bulabilsem» dedirtecek derecede takdirine mazhar olmuşdur.

İtalya diplomatlarının en meşhurlarından Kont Kavurun «Paris kongresinde Âli Paşa kâbında başka bir deplomat yoktu» dediği mervidir.

Paris Kongresinde Avusturya murahhası olan Baron Hobner de hatıratında o yolda idarei lisan etmişdir.

Vefatında yazı takımını — müzeye koydurmak üzere — Prens Bismark, üç yüz altuna aldırmışdır.

Fransa — Prusya Muharebesinde «Tiyer» musaleha akdine tevessül etdiği sırada — meramını infaz içün — Avrupa diplomatlarının ve Âli Paşanın bu reyde bulunduklarını söylemesi ve Paşanın, tevassuta teşebbüs etmesi diplomasi âlemindeki mevkiinin derecesini gösterir.

Sadrıesbak Said Paşa söylemişdi:

«Tiyer, musalehaya teşebbüs etdiğiçün Meb'usan Meclisinde [2] itirazlara oğraması üzerine «Bu hususda dost devletler diplomatlarının, hattâ Ali Paşanın reyini aldım» dediğini işitmiş, pek de inanmamışdım. Bu mesele hakkında tedkikat icrasını — mekamda bulunduğum esnada — Paris sefiri Esad Paşaya yazmışdım. Gönderdiği cevabda Tiyerin, filhakika öyle söylediğini, vesikaya müsteniden bildirmiş, vesikanın suretini de göndermiş idi».

Said Paşanın bu sözleri üzerine Âli Paşanın, musalahaya dair sefaretlere yazdığı telgrafı görmek arzusunda bulunmuşdum. Aradan hayli zeman geçdikden sonra Yıldız evrakı arasında o telgrafın bir nushasına tesadüf etdim ve suretini aldım, buraya nakletdim:

---

[1] Sultan Abdulhamid devrinde senelerce seraskerlik mekamını işğal eden Riza Paşanın «Mühim bir meseleye dair nota yazılmağa lüzum görüldükde Âli Paşanın, Hazinei Evrakda mahfuz olan nota müsveddeleri, Meclisi Vükelâye celb edilir, Hariciye memurları, o müsveddelerin tarzını meşk ittihaz ederek nota yazarlardı» dediğini kendinden işidenler, nakletmişlerdir.

[2] Memduh Paşa «Asvatı Sudur» da diyor ki:

«Fransa, Almanyanın mağlubu olarak Prens Bismark canibinden Reisicümhur Mösyö Tiyere «Başka diplomatlardan bu hususda fikir aldınız mı» denildikde «Âli Paşanın reyini dahi aldım» cevabını vermişdir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşa tarafından 1870 senei Milâdiyesi şehri eylûlünün 8 i tarihile Londra ve Petersburg ve Viyana ve Floransada bulunan süferayı Devleti Âliyyeye keşide olunan telgrafnamenin tercemesidir [1]:

«Mösyü Jül Favrın [Jules Favre] [2] müzekkerei umumiyesinin kıraati bizim üzerimizde bir tesiri tesliyet âmiz hâsıl eyledi. Zira biz bu müzakkerede bazı hissiyatı sulhiye alâmetleri müşahede ediyoruz ve bunda iki maddenin sureti vazıhada tayin olunmuş olduğu görünüyor. Bunun birincisi Almanyanın bervechi serbestî sureti teşekkülüne ve ikincisi Fransanın tamamiyeti mülkiyesi kaziyesine riayet maddeleri olup bunda iki taraf içün şanlı suretle bir tesviyei maslahat tarikı bulunabilmesi ümmid olunabilür. Herhalde Devleti Âliyyece sulh ve müsalemetin iadesi fevkalgaye mültezem olduğu cihetle ve bir de Avrupanın Cem'iyyeti İttihadiyesi azasından bulunduğu haysiyetile medeniyet ve insaniyet namına olarak bitaraf bulunan devletin müracaati ve bir mütareke ile müzakeratı sulhiyyeye mübaşeret içün şu vakti müsaid zannedüb etmemekde olduklarını süal etmeği vazifei zimmet addeder».

Ali Füad Beyin «Ricali Mühimmei Siyasiye» isimli eserinde beyan olunduğu üzere Fransanın İstanbul sefiri Tuvönel [Thouvenel] «Şark Meselesinde Üç Sene» namındaki eserinde diyor ki:

«Âli Paşa, her dürlü meziyatı haiz olub yalnız esaslı bir meziyetten mahrumdur ki o da imali nüfuza muktedir olamaması ve diğerlerine telkini itimad içün elzem olan itimadı nefs hassasından mahrum bulunmasıdır. § Âli Paşanın mutadı, sözünde asla hulf etmemekdir. Kendisi zaif ise de ecanibin tesiri nüfuzuna Füad Paşadan daha az tâbi olur».

Bu eser, 1897 de neşredildiği sırada naşiri, şu sözleri ilâve etmişdir:

«Eğer Türkiye Devleti, bugün Âli ve Füad Paşalar gibi âdemlere malik olsa idi, bahusus bu mümtaz âdemler, iyi şakird yetişdirebilseler idi ihtimal ki devleti Âliyye, bugün şahidi olduğumuz ahvali elime ve mühlike içinde bulunmazdı».

Âli Paşanın vefatında Paris gazetelerinden birine yazılan, mekalede deniliyor ki:

«Âli Paşanın vefatı, yalnız Devleti Âliyyeye değil, belki bütün Avrupa Devletleri ve bususiyle Fransa Devleti hakkında badii esef bir vak'ai müellimedir. § Âli Paşa, Füad Paşa kadar hazır cevab ve meclis ârâ olmayub fransızcada dahi sureti muhavere ve mükâlemesi okadar selis değil idise de kalemi metin ve siyaseti mülkü devletde asıl ve esas olan ahlâkı fadılayı cami bulunduğu cihetle politikaya dair kaleme aldığı mevad, pek mühimdir. § Âli ve Füad Paşalar, hocaları Reşid Paşanın muvaffakıyeti hudadadisine ve hikmet ve ahlâkı cemilei maderzadisine her nekadar pek yaklaşamamışlar ise de politikanın letaifülhiyelinde muallimlerini fersahlarca sebkat etmişlerdir».

[1] İstinsah etdiğim nüshanın serlevhası aynen böyledir.

[2] Fransa Hariciye Nazırı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Lâtürki» gazetesine yazılan tercemei halinin bir fıkrasında deniliyor ki:

«... Paris Kongresinde izhar eylediği dirayet ve zekâ ve istikameti ile Meternih ve Tâleyran gibi diplomatlar sırasına geçmiş ve Girid ihtilâlini tedabiri hakimane ile def'e muvaffak olmuşdur».

«Şarl Mismer» diyor ki:

«Âli Paşa ihtimal ki zemanının mümtaz ve serfiraz bir recüli siyasisi idi. Fakat diplomatlık noktai nazarından müşarünileyhi — faaliyet göstermek lâzım geldiği zeman hareketde kat'a tereddüd etmiyen — Füad Paşanın dununda telâkki ederler. § Onların siyasetini «hal' içün çalışmak ve atiyi okadar düşünmemek» düsturu tayin eder. Bu siyaset, fırtınalara maruz kalmakdan ihtirazen sevahilden ayrılamayan sefainin harekâtına benzer. Maahaza müşkilâtı mütemadiyeye maruz kalmakla beraber her ikisi de gayet iyi birer şöhret kazandılar.

Bir gün süferadan biri, bana şöyle demişdi: «Şimdi Âli Paşa ile iki saat görüşdüm. Kendisine neler söylediğimi ben pek iyi biliyorum. Fakat ağzından fikrini ifşa eden bir tek kelime almağa bile muvaffak olamadım».

§ Tarih, müşarünileyhimaye karşı diriği takdirat etmemekle beraber deryayi siyasetin bu iki şinaveri muktedirini, Bismark gibi, Kavur gibi ruzgârlara, meddü cezirlere karşı vatanlarının azamet ve emniyetini temin eden zevat ve dühat sırasına yükseltemiyecektir».

Ebüzziya «Yeni Osmanlılar» tarihinde diyor ki:

«.... Bu zate memleketine mühin idi demek aynile irtikâbı ihanetdir. Seriüsseyir bir Ceylân ile bir Kaplubağa arasındaki fark ne ise ilcaatı zeman ile Âli Paşanın ictihadı siyasisi arasındaki fark da öyle idi. Hattâ «kaplubağa yürüyüşü» mesleki siyasisine alem olmuşdu. Halbuki Reşid Paşa, halka terbiyei siyasiye vermekle memleketi bir devrei terakkiye idhali, maksad edinmişdir. Âli Paşa ise mümkin olduğu kadar halkı terbiyei siyasiyeden baid bulundurmak mesleğini iltizam etmiş idi. İşte Meternih mesleki siyaseti de bundan başka bir şey değildir. Fakat 48 ihtilâli o fertutı siyasete lâyık olduğu darbei nikâli bidiriğ tutduğu halde vasefaki Âli Paşa, müstahak olduğu latmei inkılâbı idrak etmeden ruberahı semti fena olmuşdur. Füad Paşa, fıtreten fikri ehraraneye malik ve kameti bülendile mütenasib bir meşrebi âli himmetane ile mütehallık olmakla beraber Babıâlinin şimal ve cenubdaki iki müntehasında nöbet benöybet ihrazı mekamı fehamet ve übbühet yani ifayı hizmeti sadaret ve nezaret etdikleri sırada evvelki, ikincinin meşrebi lâübalisi hükmünce hetki perdei hürmet ve mahremiyet etmesinden endişnâk, ikincisi ise birincinin izmarı gayzü kine masruf olan fetaneti dessasanesinin her nasıl olsa kendisine bir hufrei mekidet hazırlıyacağını bildiğinden hasmı cahidi olan Âli Paşaya karşı bililtizam bîbâk bulunurdu. İşte bunlar, bu vechile ve bilhassa Abdülâzizin devri saltanatında yekdiğerine karşı gayet mültefit ve mahabbetkâr ve fakat fürsat düşdükce her ikisi de birbiri hakkında elinden geleni icra eder oldukları halde imrarı ömr eylediler. Vahayfa ki her ikisi de bu memlekete hattâ Reşid Paşanın ifa eylediği hizmetden katkat âli hidemat ve hasenatda bulunabilirlerken her ikisi de bu memlekete hiçbir hayırda bulunamamışdır. § Âli Paşa, mertebei müfritada durendiş ve zekâvet ve fetanetini, hep mesleki muhafazakârisini idameye hasr ve tahsis ile ana muhalif ve muarız gördüğü her şeyi, her şahsı manen ve maddeten ezüb mahvetmekle mütelezziz olduğundan ve halbuki her dürlü esbab ve vesaiti maişetleri temin olunmuş olduğu halde Avrupanın en serbest bir memleketinde neşriyatı ahraranede bulunanlara eli değil, dili bile yetişemiyeceğini bildiğinden acezei intikamperverana mahsus bir meyusiyetle kendi kendini yiyüb bitiriyordu».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Şalmel Lâkur» diyor ki:

«Âli Paşa, fevkalâde bir hiddeti zekâye, büyük bir nüfuzı nazara malikdir. Fransızcaya son derece vukufu olub gayet mükemmel yazarsa da esnayi mükâlemede ağır konuşur ve daima doğru tabirlerle ifadei meram etmeği sevdiği içün bazan bir kelimeyi lüzumundan fazla bir müddet arar. § Terakkiyat ve teceddüdatın öyle zorla kabul ettirilmiyerek tedricen vücude getirilmesi lüzumuna kani bulunuyordu. Hattâ bu kanaatini izah içün atideki teşbihi ityan eyledi: «Biz yürümeliyiz. Çok geride kaldığımız içün süratle yürümeliyiz. Fakat çabuk yürüyeceğiz diye istim kazanlarmızı da berhava etmemeliyiz».

Ali Kemal, bir makalede [1] diyor ki:

«Paris Muahedesinin ibtidadan intihaya ruhu, Devleti Osmaniyenin tamamiyetini, istiklâlini muhafaza etmekdir. § Bu muvaffakıyatı siyasiye bilhassa Âli Paşa gibi büyük bir vezirin büyük büyük himmetlerile husule geldi. Biz, ekseriyetle bu kudemayi vüzeranın edebiyatımızdan, üdebamızdan sade zemaimini işitdik. İçimizde Zafername'yi bilmiyen var mıdır? Fakat siyasiyatı hariciyesini, düveli muazzamaya takrirlerini, umumiyetle Avrupa'ya, Avrupa efkârı umumiyesine nüfuzunu, tesirini tetebbü ve tedkik edince vatanperver bir Osmanlı, Âli Paşayı, Füad Paşayı tebcil ile, rahmetle yadetmekden geri kalamaz. Hattâ «Ne olurdu, o kâ'bda bir iki vezirimiz şu sıralarda mevcud olaydı» demeğe kadar varır. Biz, Âli Paşanın sade Hükûmeti Osmaniyeyi değil, umumiyetle Osmanlıları, Osmanlılığı, hattâ İslâmı Avrupaya karşı müdafaa tarzında yazılmış, hattâ bilhassa kaleminden çıkmış fransızca öyle takriri siyasilerini gördük ki bu eserleri kıymetce, faidece birkaç Zafernameye değişmeyiz...».

Arif Bey «Başımıza gelenler» de diyor ki:

«... Ahiren tecaribi zemaniye ile anlaşıldı ki Âli Paşa, ulemanın lüzumsuz ve gayri makul taassubat ve itirazatı ve rüfekasının hafî ve celî aleyhinde yürütdükleri entrika beliyyatı ve saray halkının namakul müdahalâtı gibi herbiri yalnız başına bir idare halkının ve bir iş âdeminin safayi balini tekdire yeten ve artan mesaib ve müşkilâtı iktiham ile beraber cismi devletin marazı müzmini hükmünü alan esbabı tahribiyenin izalesiçün vüs'unun yetebildiği mertebede gerçekden deva tertibine çalışmış bir hakimi zatülibtisar idi. § Mücerred şahsındaki emanet ve ehliyetin kefaletile Devleti Aliyyenin bir müddet daha kıyam ve devamını politikalarına muvafık bulan bazı ecnebileri dahi devletin bu maksadı memduhunu muhafaza uğrunda istihdam ediyordu. § Çizdiği hattı hareket üzerinde ümuru devleti yürütmek ve ekdiği tohumı ıslâhın semeresini iktitaf etmek, ancak kuvvetli ve zararsız bir devletin nüfuzunu istihdam ile hâsıl olacağını bittecribe kesdirmiş oldu-

[1] İkdam 14 remazan 1326

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ğundan o asırda sayei ikbalini şark ve garbe temdid eden Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyonun Derseadetde Sefiri bulunan «Bore» yi, dahilen ve haricen tasavvuratı ıslâhiyesine muin ve taarruz edecek muhalif havaların kâffesinin kuvvetini keser ve zararını tahdide alet ittihaz etmiş idi. Zehî hüner! [1] § Âli Paşanın Sadrıazam bulunduğu esnada Devleti Aliyye halen, malen, itibaren, berren, bahren gerçekden bir haysiyeti siyasiyeye ve sahihen bir kuvvei mühimmei faaleye malik addolunuyordu. Akıbet Napolyonun sukutundan ve Fransanın Cümhuriyete inkılâbından Âli Paşanın beli kırılarak kendisince muhakkakalvuku olan bir nekbeti idbariyeyi görmeksizin Fransa vukuatından iki ay sonra sükûn ve sükûtı ebedî semtine intikal eyledi. Andan sonra Mahmud Nedim Paşanın mevkii sadareti ihraz eylemesile beraber Memaliki Osmaniyenin ve muamelâtı dahiliyenin vetedi irtibatı koparak hâlâ emvacı bahri kahırla oynayub duruyor».

Arif Beyin takdiratından bahsettiğimiz sırada Sadrıesbak Said Paşa, takdiratın mubalâğaamiz olduğunu söyledikden sonra «Tarih yazanlar, tedkikata girişmiyorlar. Bahsettikleri zatın ahval ve âsarını tahkik etmiyorlar. Her işitdiklerini bilâtedkik kabul ediyorlar». dedi.

«Endepandans Belj» gazetesine — Kıbrıslı Kâmil Paşa ile kendi aleyhinde yazılan — makalede Âli ve Füad Paşaların mertebelerine varamadıkları beyan olunması üzerine Said Paşa, Hariciye Nezaretine gönderdiği tezkirede diyor ki:

«. . . Muasırin içinde Âli ve Füad Paşaları bilenler pek azaldı-se de bitahsis Âli Paşa merhumun zat ve zemanını idrak etmiş, hattâ cabeca mazharı iltifatı olmuş idim. Mingavri istihalin kâffei âsarını dahi nazarı im'andan geçirmiş olduğumdan memleketimize pek çok hidematı hasenesi sebkettiğine kaniim. Binaenaleyh o zatı âli kadri terhibat ve tevkiratı mahsusa ile tezekkür etmeği vazifei hamiyet ve nasafet levazımından addedenlerdenim. Şu ifade ile de sabit olur ki Âli Paşa gibi zevat ile davayı muhazat ve müsavat edebilmek bu âcizi endekmayenin hayalhanei hatırından geçemez...».

Bazı âsardan istinbat olunduğu üzere Reşid Paşanın vefatı ve İstanbuldaki İngiliz Sefiri Lord Istratford Redklifin istifası ile İstanbulda İngiliz siyasetinin istinatgâhı kalmadığı gibi Lord Palmerstonun vefatile İngiltere Devletinin haricî siyasetince tahavvül vukubulması Âli ve Füad Paşaları Fransa politikasını takibe mecbur etmişdir.

[1] Mahmud Nedim Paşa, ikinci sadaretinde yeni sene tebrikinin tehiri hakkında sadir olan iradeyi, istiskal manasına haml ile kendi reyini sorduğundan bahsetdiği sırada Memduh Paşa «Mir'atı şüunat» da: «Sera perdei esrar mahremlerinden Hariciye Müsteşarı Dadyan Artin Efendi bulunduğumuz odaya girdi. Kelâma ağaz ederek «Âli Paşa, sarayı Avrupa politikasile teskin ve mesnedini temin eylerdi. Süfera taraflarından saraya nüfuz yürüdülmelidir» reyinde ısrar etdi» diyor.

Mahmud Nedim Paşa, Âli Paşayı taklid etmesini ihtar eyliyen müsteşarı emin Dadyan Artin dostuna cevab mekamında «Taklidi zağ kebki hıramanı güldürür» mısraını okusaydı munsıfane ve ecnebiler tarafından nüfuz yürüdülmesini tavsiye etdiğiçün de Artini müsteşarlıkdan yürütseydi hamiyyetkârane hareket etmiş olurdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu üç zatın, İngiltere, yahud Fransa politikasına temayül etmeleri, o devletlerin menafiine hizmet etmek maksadından münbais olmayub zemanın icabatı siyasiyesine göre menfaatı devleti temin emelinden mütevelliddir.

Birbirine muvafık, yahud muhalif oldukları zemanda da haricî siyaseti hüsni idare ve devlete Avrupada bir mevki temin etmişlerdir.

*
* *

Âli Paşa, vücudü küçük, başı büyük, boyu kısa, bünyesi zaif, sesi hafif, talâkati lisandan mahrum, az söyler, söylerken sıkılır ve mahcubane tavr ile ellerini uğuşdurur, önüne bakar, hisiyyatından muhatabına renk vermez idi.

Suavii pürmesavi «kapucı zadenin başluca hasaili: sükût ile setri, cehil ve riyayi edeb ile tevlidi vekar» [1] diyor.

Suavinin bu sözü, mantıka muhalifdir. Zira niçe insan vardır ki cahil olduğu halde suhbet, yahud maslahat meclislerinde «nefsi mütekellimi vahde» kesilir, kimseye söz söyletmez. Niçe âlim vardır ki söylememeği, söylemeğe tercih eder.

Sükût, cehlin değil, ilmin mahsusatından addolunmalıdır.

Herkesce bilinen, yahud bilinmesi lâzım gelen bir hakikatdır ki sözü çok olanın, aklı az olur. Akıl tam olunca söz, nakıs olur. Âkil, çok düşünür, az söyler. Cahil, az düşünür, yahud hiç düşünmez, çok söyler.

Kuvvei natıka ise ilimden ziyade fıtrete taallûk eden bir hasisadır. Her âlim, natuk, her natuk da âlim olamaz [2].

Güzel söz söylemekle maruf olan Yusûf Kâmil Paşaya «darbı nutkile alır darı bekada paye» dedirtecek derecede darbı nutkile kesbi imtiyaz eden Füad Paşa dermiş ki: [3] «Âli Paşa ile ben mahallebiciye benzeriz. O, nefis mahallebi yapar, fakat satmasını bilmez. Ben, yapmasını bilmem, lâkin satmasını pek iyi bilirim. O, mahallebi satmak içün sokağa çıkub da korkunç bir sada ve eda ile «mahallebi...» deyince çocuklar — ummacı görmüş gibi — kaçarlar. Ben,

[1] Âli Paşanın siyaseti».

[2] Şeyhülislâm Refik Efendi gibi büyük bir fakihin, Serdarıekrem Abdülkerim Nadir ve Müşir Ahmed Eyyub Paşalar gibi değerli askerlerin pek az söyledikleri meşhurdur. Hattâ Refik Efendiye, meclisi vükelâda müzakere edilen mesele hakkında reyi soruldukca sükût ve mülâhaza deryasına dalarmış da, Yusûf Kâmil Paşa «Efendi hazretleri, vahye müterakkib» dermiş.

[3] Sultan Abdülâziz, Âli Paşa ile aralarındaki farkı sorunca Füad Paşanın bu sözleri söylediği mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tablayı başıma koyub — çocukların hoşuna gidecek — bir sada ve eda ile «küçük beylerim, küçük hanımlarım, güzel mahallebim, kazan dibim var» diye mahalle aralarında dolaşmağa başlayınca çocuklar — oyuncakcı geçiyormuş gibi — telâşla koşub etrafıma dizilirler. Kadınlar pencereden seslenirler, tablanın üstünde ne varsa alırlar».

Füad Paşa, iki tarafın halini ne kadar sade, ne kadar güzel tasvir etmişdir. Şübhe yok ki yapmak başka, satmak başkadır.

Âli Paşa, pek terbiyeli, pek nazük, fakat o nisbetde vakur [1] idi. Nezaketine dikkat edenler, riyakârlığına, vakarına bakanlar, kibrü azametine hükmederlerdi. Ehibbasına, maiyetindeki memurlara gösterdiği nezaket ve tevazua, onların da aynen mukabelede bulunmalarını, edeb ve terbiyelerini son derece muhafaza etmelerini, lâübaliyane halükalde bulunmamalarını ister ve aksi muameleye asla iğmaz etmezdi.

Nezaket ve tevazuunu takdir eden Vak'anüvis Sahhaflar Şeyhi zade Esad Efendi — mısraı meşhuru tazminen şu kıt'ayı söylemişdir:

«Ey sahibi cah işbu tevazula senindir
Tâ ömri tabiîye kadar cümle mealî
Keşf ile bilüb vasfını sabıkda demişler:
Hâk ol ki huda mertebeni eyleye Âli».

Fartı nezaketi ve âdâbı muaşerete riayeti, Avrupa ricali siyasiyesince de musaddak idi. Hattâ İspanya prenseslerinden biri içün intihab edilen namzedi, bir mektubda tarif ederken İngiltere Hariciye Nazırı meşhur diplomatlardan Lord Palmerston «. . . Londra ve Parisde tanıdığınız Âli Efendiye benzer, onun gibi edib ve kâmildir» demişdir.

Âli Paşa, padişaha karşı fevkalâde mutavazıane ve tazimkârane hareket etmekle beraber Babıâlinin ve kendinin haysiyetini de o nisbetde muhafazaya itina ederdi.

[1] Büyük oğlu Ali Füad Bey, babasından daha ciddî, daha vakur, daha ağır idi. Yaşasaydı, siyasî işlerde kullanılsaydı, daha âli bir mertebeye irtika edeceğini, ehibbası söylerlerdi.

Âli Paşa bir gece — kendine hususiyeti olan — vükelâ ve ricalden bir kaç zat ile suhbet ederken Dahiliye Kâtibi Saib Bey, ortada duran akça armudunu fürsat buldukca becerir [*], Paşa da «armudumuzu bitirme» dermiş. Saib Bey, becermekde devam edince Paşa, lâtife tarzında bastonla oda içinde kovalarmış. Saib Bey, Ali Füad Beyin odasına kaçmış ve «babanın yapdığı nedir, bir armud içün beni döğmeğe kalkışdı» diyerek işi anlatınca Ali Füad Bey «bizim pederin böyle bazı hiffetleri vardır» demişdir.

[*] Diğer bir zatın nakline göre: Âli Paşa, armud yedikce Saib Bey «bana da ver» dermiş. Paşa kulak asmazmış. Nihayet Saibin sabrı tükenüb Paşanın elindeki armudu kapmış, kaçarken Paşa, elindeki yasemen çubukla sofaya kadar kovalamış.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Abdülâziz merhumun evlâdından bir zat, nakletmişdi :

Padişah, şaldan hırkalar yapdırub sonra hoşlanmadığından âbaniden yapılmasını ve şal hırkaların kurenaya ve diğer bendegâne verilmesini emreder.

Bundan haberdar olan Âli Paşa, huzurda bulunduğu sırada «Efendimiz, bugün pek mükedderim. Mubarek vücudı hümayunları içün imal etdirilen şal hırkalar, bütün kapu yoldaşlarıma ihsan buyurulduğu halde kulları o şerefi azimden mahrum bırakıldım» der.

Padişah, bu sözden pek ziyade mahzuz olarak iltifat eder ve en kıymetli şal hırkalardan Paşanın konağına gönderir.

Bir gün huzura girdikde Padişahın gecelik elbise ile oturduğunu görünce temenna ederek döner ve «Efendimiz, istirahat buyururlarken niçün rahatsız etdiniz» diyerek mabeyncileri tevbih eder. Firaset sahibi olan Sultan Abdülâziz, Sadrıazamın dönmesinin sebebini anlıyarak kıyafetini tebdil eyledikden sonra kabul eyler.

O devirlerde sadrıazamlar, deniz yoliyle saraya gitdikce baş mabeyncilerin deniz kapısından istikbal etmeleri mutad olduğundan Âli Paşa bir gün bahren saraya gitdiğinde baş mabeyinci Hasan Bey huzurda bulunduğundan istikbale şitab edemez. Huzurdan çıkub odasına gelince Paşanın bağçede dolaşmakda olduğunu eşidince heman yanına giderek itizar eder. Paşa «Beis yok, baharın letafetinden istifade etmek içün bağçede biraz dolaşmak istedim» tarzında mukabelede bulunur.

Muayede resminden evvel Padişahın, Sadrıazamı yalnız görmesi usulden olduğu cihetle Âli Paşa, bir muayede de vükelâ ile vezir odasında oturub emre intizar eder. Epey zeman geçdiği halde huzura davet olunmaması üzerine başkâtib Emin Beyi celb ile muamelei vakıa, teveccühi şahanenin noksanına delâlet etdiğini söyliyerek möhri hümayunı iade etmek istediğinde Emin Bey telâşa düşerek keyfiyeti kemali sür'atle Padişaha arz eder. Paşa derhal davet ve teehhürün sebebi beyan ile bezli iltifat edilir.

Âli Paşa, Füad Paşanın «Sadrıazam ve yaveri ekrem» unvanını haiz bulunduğundan göğsünde yaver kordonu olarak mekamına gitmesini muvafık görmediğinden bazı mahremlerine, Füad Paşa, mekamı sadaretin haysiyetini ihlâl etmekde olduğundan bahs ile şikâyet eylediği menkuldür.

Âli Paşa, pek ziyade itibar ve haysiyet sahibi olduğundan vükelâ, onun haberi olmaksızın saraya gidemez ve ona sorulmadan vükelâ

TARIHVEMEDENIYET.ORG

değişdirilemez, hattâ başkâtib ve baş mabeyinci gibi saray memurları tebdil edilmek lâzım geldikce onun istemediği âdem tayin edilemezdi.

Sultan Abdülâzize evvelce nisbet peyda etmesinden dolayı cülûsu müteakıben Evkaf Nezaretine tayin olunan Subhi Bey [Paşa], bir cuma selâmlığında — üsuli mutade vechile — buhurdan tutduğu esnada, sui halleri isma' edilmiş olan Evkaf memurlarından iki kişinin azli hakkında sadir olan iradeyi ertesi gün icra etdikden sonra mekamı sadarete yazar.

Nazırın bu muamelesi, kaideye muhalif olduğundan Âli Paşa fazlletdirir.

Sultan Abdülâzizin cülûsunu müteakıben rütbei vezaret ve Hazinei Hassa Nezareti ve Valide Sultan kethudalığı tevcih olunarak kesbi nüfuz eden Mazlum Paşa, bir gün Babıâliye gelüb Sultan Abdülmecid aleyhindeki Kuleli vak'ası mahkûmlarının ıtlakını musırrane teklif etmesi üzerine Âli Paşa, hükûmetce teemmül olunacağını söylerse de ikna edemediğinden — tabiatine muhalif olarak ağır cevablarla savar, bir müddet sonra Padişah, Mazlum Paşayı azletdiğini söyleyince Âli Paşa, azlindeki isabeti anlatmak için «الملك ملهوم» der.

«Ricali mühimmei siyasiye» de bu hâdise, bu suretle nakledilmiş olduğu halde sadrı esbak Said Paşa, şu yolda hikâye eyledi:

Sultan Abdülâzizin, cülûsundan biraz sonra İzmite vukubulan seyahatinin masrafını Mazlum Paşa, meclisi vükelâda Maliye Nazırı Taşcı zade Tevfik Paşadan ister. Nazır cevab vermez. Beriki dik sesle tekrar ister. Bu muameleden Âli Paşanın canı sıkılarak — kendine hissetdirmeden — Mazlum Paşanın azline dair tezkire yazdırır. Meclis tatil edilmeden iradei seniyye gelir. Âli Paşa «Paşa Hazretleri infisal etdi. Yazı takımını kaldırınız» der. Mazlum Paşa, neye oğradığını bilemiyerek meclisden çıkarken Tevfik Paşaya hitaben yüksek sesle «Allah, belânı versin, bu hale sen sebeb oldun» der.

Nakledilen fıkralar, Âli Paşanın kibir ve azametine ve kendini herkese merci olarak tanıtmak istediğine hamlolunur. Fakat onun maksadı, haiz olduğu mekamın hukuk ve şerefini, Babıâlinin nüfuz ve haysiyetini muhafaza etmek, vükelâ ve memurini devletin Babıâliyi ihmal ile saraya müracaatlerine ve doğrudan doğruya maruzatda bulunmalarına imkân bırakmamak, saray memurlarının da ümuri devlete müdahalelerine ve kendi başlarına iş görmelerine meydan vermemekdir denilse daha doğru olur.

Bu suretle hareket etmeseydi Babıâlinin ve — Reisi hükûmet olan — sadrıazamların bilâhare mahrum oldukları nüfuz ve haysiye-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tinden kendi de mahrum olur ve ümurı devlet, — idrak etdiğimiz zemanlarda olduğu gibi — çığrından çıkar, merciini şaşırır, teşevvüş ve tezebzübe düşer ve devlet ve millet, zararu hatara oğrardı.

İş başında bulunanların — garazi şahsiye mağlûb olmamak şartiyle — kanun dairesinde tehdidlerini ikaa kadir olabilmeleri, ümurı âmmenin zabtü rabtı içün zaruridir.

Memduh Paşa «Serairi Siyasiyye ve Tahavvülâtı Esasiyye» isimli eserinde diyor ki:

«... Âli Paşa, müceddidane faaliyyetde Reşid Paşa kâ'bına varmamış idiyse de Reşid Paşa Darüttedrisi siyasetinden müstefid ve fıtreten istidad ve kiyaseti pedid, reyi rezin ve sedid bir zat olub indi kadirdanii Abdülâziz Hanide فوق مايتصور haizi nüfuzı evfer olduğundan hengâmı sadaretinde mecalisi vükelâ mukarreratı, sarayı padişahi mukarriblerine baziçe olmakdan masun kalmışdı».

Âli Paşa, tehdidini filen ika edebildiği halde kavlen edemezdi. Tab'an mülâyim ve halim ve itirazlara mukabeleden âciz idi. Hattâ — Devletce ehemmiyeti siyasiyyesi takdir edilen — bir vilâyete gitmek şartiyle ühdesine rütbei vezaret tevcih olunan bir zat, muahharen maziretler serdile o vilâyete gidemiyeceğini söylemesi üzerine Âli Paşa, iknadan âciz kalarak Yusüf Kâmil Paşaya şikâyet eyler. Kâmil Paşa — vezeratı yakaladıktan sonra tayin kılındığı mahalle gitmekden iba eden — vali Paşayı celb ile bir fıkra [1] nakletmesi üzerine heman gitmiye mecbur olur.

Âli Paşa, bir sebeble muğber olduğu ademleri — dilile değil — zehrengiz tebessümlerile ezmekde mahir idi. Fakat kimsenin nefi ve tagribine tasaddi etmedikden başka nefileri padişah tarafından emrolunan âdemleri bile sıyanet ederdi.

Baş mabeyinci Nevres Paşa, Âli Paşanın nezdine gelerek Hazinei Hassa Nazırı Şirvanî Zade Rüşdî Paşanın tebdilini — iradei seniyye ile — istimzac eder. Pasa «Hazinei Hassa Nezareti, sarayı hümayun hizmeti olduğundan yerine diğeri tayin olunabilir» der. Nevrese Paşa gider, tekrar gelüb tebdil hakkındaki muvafakat, mucibi mahzuziyet olduğunu tebliğ etdikten sonra Rüşdî Paşanın tebidini söyleyince Paşa «azli hakkında reyimi söylemişdim. Muhakemesiz teb'idine, Tanzimat Hattı Hümayunu hükmünce asla mesağ göstermem. Hakipayi şahaneye yüz sürerek bu suretle istitafa müsareat, bir vazifei sadakatdir» demesile Rüşdî Paşa yakayı kurtarır.

[1] Bu fıkra, Yusüf Kâmil Paşanın tercemei halinde naklolunacaktır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşa, Namık Paşa zade Cemil Beyin [Paşa] nefyi hakkındaki iradeyi de makul sözlerle icra etmemişdir.

Müdafaadaki aczi ve — pek çok defa pek çok işe yarayan — talâkati lisaniyeden mahrumiyetile beraber erkânı devlet arasında mümtaz bir mevki sahibi idi.

Veliyyi nimeti olan Reşid ve — darbı nutkundan muhteriz olduğu — Füad Paşaların gaybubetlerinden sonra büsbütün kesbi nüfuz etdi. Vefatına kadar iktidar mevkiinde kaldı.

Kudemayı vükelâ, hakkında riayet gösterirler, Nevcah olanlar infialinden ürkerek mekamına göz dikmeği hatırlarına getirmekden bile korkarlardı.

Teveccühünü kazanmak içün, her hareketini takdir ve tevkir etmek, hiçbir hal ve kaline itiraz etmemek zarurî idi.

Paşa, Giride giderken Yusüf Kâmil Paşanın tavsiyesile Mahmud Celâlüddin Paşa [Ticaret ve Nafıa Nazırı], memuriyeti fevkalâde baş kitabetine tayin olunduğundan Paşayı hoşnud etmek içün ne yapmak lâzımgeleceğini sormasile Kâmil Paşa «her emrine, ferman efendimizin demelisin, her yazdığına hayran olmalısın» der. O da aldığı talimat mucibince hareket ederek paşanın teveccüh ve iltifatına nail olur. Avdetlerinde bazıları «biz, onu memnun etmek içün son derece çalışıyoruz, muvaffak olamıyoruz. Sen nasıl muvaffak oldun» demelerile Mahmud Celâlüddin Paşa «emrine ferman, yazdığına hayran» talimatını anlatır.

Ziya Paşa «Zafername» de diyor ki:

«Ne yazarsa olur ıtrasına mecbur cihan
Ne yaparsa eder elbette teaccüb insan
Ya nasıl olmasun âsarına âdem hayran
Yazdığı şeylere Mümtazü [1] Füad [2] alkış hân
Gördüği işlere takvimü [3] ceride [4] hayran».

*
* *

Âli Paşa, gayet fatin, nüktedan, zarif idi. Sükûtı, kelâmına galib olmakla beraber «söylemez söylemez emma düri meknun söyler» mealine masadak idi.

Yusüf Kâmil Paşanın Bebekdeki yalısı yapıldıktan sonra tebrik içün gelen vükelâ ve ricalden biri «böyle âli kâşaneler değil, en adi bir ev yapıldığı vakit, bed nazardan muhafaza içün — gözlere çarpa-

[1] Esbak Sadaret Müsteşarı ve Maliye Nazırı. [2[Sadrı esbak Füad Paşa [3] Takvimi Vekayi [4] Ceridei Havadis.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cak bir mahalline — eski papuş, nazar boncuğu vesaire takarlar. Emir buyrulsa da birkaç yere nazarlık asılsa» demelerile huzzar arasında bulunan Âli Paşa «bendehane nazar boncuğu vazifesini ifa eder» demişdir. [1]

Âli Paşa, hariciye nazırı iken birgün sadrıazam Reşid Paşanın bazı icraatını tenkiden Sultan Abdülmecide maruzatda bulunur ve tenkidinden — o vakit sadaret müsteşarı olan — Füad Paşaya malûmat verir. Padişah, ertesi gün Âli Paşanın sözlerini Reşid Paşaya nakleder. Reşid Paşa, o gün Meclisi vükelâda münfailâne etvar göstermesi üzerine Âli Paşa — Mevlidi şerif manzumesinden —

«Bihurufü lâfzu savt ol Padişah Mustafaya söyledi bî iştibah»

beytini yazub Füad Paşaya verir.

Mahşer Midillisi denmekle maruf, teşrifatcı Kâmil Bey — Avrupada tahsil ile avdet eden — oğlu Feridun Beyi Âli Paşaya takdim etdiği esnada «Sayenizde birkaç lisan tahsil etdi. Vaktile bizi bu yolda teşvik etmezlerdi. Bilâkis ecnebi lisanı tahsil etmemize mani olurlardı» dimesile Paşa «Türkce tahsil etmenize kim mani oldu efenim?» tarzında mukabele etmişdir.

Bir sefirin ziyafetinde bir devletin, diğer devlete memleket terk etmesinden bahsolunduğu sırada Âli Paşaya «size bir memleketin terki teklif olunsa nasıl verirsiniz» süali irad olundukda «Aldığımız fiatle» cevabını vermişdir.

*
* *

Âli Paşanın rık'a yazısı nefisdir. Türkce, bilhassa fransızca inşası güzeldir [2]. Şeyhülislâm Karaçelebi zade Abdülâziz Efendinin eserlerini daima mütalea ederek «Ben, kitabeti Karaçelebi zadeden öğrendim» dermiş.

[1] Âli Paşanın yalısı, Kâmil Paşanın yalısının yanında idi. Yıkılub yerine Hidivi sabık Abbas Hilmi Paşanın validesi tarafından kârgir bina yapılmıştır ki şimdi Mısır sefarethanesidir. Kâmil Paşanın — Boğaziçinde misli bulunmıyan — sahilhanesi de varisler tarafından birkaç sene evvel hedmedilmişdir.

[2] Paşanın evrakı siyasiyesini, damadı esbak Harbiye Nazırı merhum Nazım Paşa, Erzincana nefyolunurken ecnebi sefaretlerden birinin ateşemilterine tevdi etdiği o vakit işidilmişdi. Kim bilir şimdi hangi illerde, hangi ellerdedir.

Vefatında terekesi sırasında kitablarının bir kısmı satılub diğerlerini oğlu Ali Füad Bey almış, onun vefatında da kardesi Reşid Beye intikal etmişdir.

Reşid Beyin vefatında kitablarla — Reşid Paşanın Londradan Âli Paşaya hediye olarak getirdiği — iki kitab dolabı ve bir yazıhaneyi, Hazinei Hassa müsteşarı Halis Efendi, üç yüz lira mukabilinde satın alarak ve rivayete nazaran parayı temamile vermeyerek bilâhare kendi kitablarile beraber Maarif Nezaretine pek gali bir fiatla satmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Said Paşa «Gazeteci lisanı» namındaki eserinde diyor ki:

«... Âli Paşa «روضة الاخبار» ı pek sever, Kâmil Paşa ile hem meclis olduğda birlikde okur [1] ve âsarı kalemiyesinde alelhusus escada çok defalar Kara Çelebizadeye taklide sâyederdi. Âli Paşa, Seci'lere niçün meyletdi, diye sorulursa «Dilfirib olan sözler arasında arzusunu tervic etdirmek için» demekden başka bir şey söylenemez. Müşarünileyh, Giridden avdetinde Sultan Abdülâzize bir lâyiha vermiş idi. Bu lâyihanın ahrarane olduğundan maanisi mizaclara tevafuk edecek suretde değil idi. Sebkinde iltizam olunan tekellüfatı münşiyane, efkâr cihetini muahezeden vikaye etdi.

§ Garibdir ki Reşid Paşa, Âmedci iken nekadar mazbata kaleme almış ise cümlesi tarzi cedide muvafık olduğu halde sonraları o da bir dereceye kadar usuli mahude üzere yani merbut cümleler ile yazı yazmıya başlamış ve Âli Paşa ise muhtac kaldığı zemanlar, yani dairei silsilede hakkile tasviri meram bittabi gayri mümkin ve aksinde lüzumı kat'î beyyin bulunan işler müstesna olmak üzere bütün bütün neskı mahude ıktifa etmiş, fazla olarak inşasında sec'ler dahi iltizam eylemişdir. Şu iki zatin bu yola rağbet göstermelerine sebeb ise gerek kavlen gerek fiilen gayri musib olan bir şey, bir milletin ehlâfına geçdiği gibi andan inhiraf, tabiri aharle zehabı ammeyi şaketmek erbabı temyiz için de müşkil olmasıdır.»

Zemanına göre gayet sade ve seci'den âzade [2] yazılar da yazmışdır. Parisden damadı Salâhüddin Beye gönderdiği — aşağıdaki — mektub bu cümledendir:

«Benim Nuriaynim Bey

Muvakkaten âmedi odasına memuriyetinizden pek memnun oldum. İnşaallahü Tealâ hakkınızda mukaddimei feyzü rif'at olacağında şübhe yokdur. Fakat memûl ederim ki bu keyfiyet, tahsili kemalâta masruf olan sâyinize halel getürmez. Zira bir âdem, dünyada izzet ve irtifaını kendi kemalinden ahzetmek ve olbabda kimsenin barı minneti altında olmamakdan leziz şey olamaz. Bu abdi âciz, eğerçi bu lezzeti zaten tatmıya muvaffak olamamış isem de sair erbabı istihkakda gördükce aşurı mütelezziz olur ve vaktile çalışmadığımdan dolayı kendi kendime levmederim. Vakıâ benim gibi ehliyetsiz de menasıbı âliyeye gelmek kabildir ve emsali pek çokdur. Lâkin bir memuriyetde ehil

[1] Âli Paşa — komşuluk sebebile — daima buluşarak Yusûf Kâmil Paşanın fazaili ilmiyyesinden senelerce istifade etmişdir. Giridden, Kâmil Paşaya gönderdiği mektublardan birinde «... Hayf ve sad efsus ki niçe seneler Nedimi bezmi maarif me'nus ve celisi kâselisi hâni namayi âdab mersusi veliyülâlâyi kâmil ve mükemmil olmuşken yine libası nadanî ile melbus ve böyle bivaye ve meyus kaldım. Hezar bar ahü diriğ ki yerliği himmet ve iltifatını hakkı acizanemde ihsan ve tesviğ buyurmakda olan zatı beliğin bunca dem meclisi kemalât mahlisi belâğat mahremine bilâ insıraf mülâzim olub da lâzımı müteaddiden ve cazimi meczumdan temyiz derecede olsun bir sermayeye destres bulmadım ..»

[2] Mana, lâfza fida edilmemek şartile bazan tekellüfsüz seci'i kullanmanın bir cinayeti edebiyye olmadığı zannında bulunduğumdan bu kelimeleri yazdım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olmayub da işini şuna buna danışmıya mecbur olmakla işinin eri bulunmakda olan fark hisaba gelmez. İmdi nasiyenizde lâmi' olan envarı zekâ ve fetaneti ve cebri kabil olmıyan sinni şebabı zayi' etmeyüb leylü nehar ikmali malûmat ve iktisabı maarife çalışmakdan hâli olamıyacağınızı memûl ederim. Böyle hoca efendi vadisinde nasihatlere ibtidarım, zatinizi veledi hakikî bildiğimden ve o derecede sevdiğimden neş'et etdiği nezdinizde tarifden müstağnidir. 17 Şaban 1272».

*
* *

Paşanın Bazı manzum eserleri de vardır. Görebildiklerim, birkaç gazel ve şarkı ve bir manzum mektubdan ibaretdir, kıymetli şeyler değildir.

1868 [1 zilhicce 1284] de tab'ı biten «Münşeatı Aziziyye Fî Âsarı Osmaniyye»de münderic

«Dime ibram ile ol serv, dilâ ram olmaz
Âşıka mail olur böyle dilâram olmaz»

Matla'lı gazel — Şeyhülislâm Yahya Efendinin olduğu halde — Âli Paşaya isnad edilmiş ve makta'da «Yahya» yerine «Âli» mahlâsı konmuşdur.

Yine o eserde bu gazel de vardır:

Al cameyle o mehpare kaçan kim salınur
Tutuşur halkı cihan şehre bir ateş salınur
Atlası al ile ol bir güli hamradır kim
Rühi rengînini seyreyliyen âdem alınur
Tahtını yel götürür öz ke Süleymandır bu
Nevcevanım ki salıncaklara binmiş salınur
Nevbeti ayşü tarab nalei uşşak yeter
Kusler zaid öter tabli muhalif çalınur
İydgehden güzer etdikce o şeh ey Âli
Herkesi hayret alur ana bakılur kalınur

*
* *

«Fatin Tezkiresi» indeki gazeli:

Bir hayli dem ki didelerim kan döker yeter
Ey huni artık elverir artık yeter yeter
Sinemi o kaşı'ya, hedefi tiri cevreder
Bu çilleyi gönül ne vakitdir çeker yeter
Sermest eyle badei vuslatla sakıya
Zira humarı fırkat ile derdi ser yeter

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fikrü havayı silsilei zülfün ile dil
Deşti cünunı gezdi bütün serteser yeter
Kâr eylemez figanü eninin o zalime
Bu ahü girye nice bir Âli yeter yeter

*
* *

Diğer bir gazeli:

Dil mülküni başdan başa hep eyledi teshir
Çeşmi siyehin, ârızın ey dilberi İzmir
Peykânı müje, tiğı nigeh, hanceri gamzen
Bağrım delerek etdiler öz canıma tesir
Reftarını, endamını görmüşde bulunmaz
Ne kudreti âram, ne hiç kuvveti tedbir
Tuli emeli zülfüne dil bağladı gönlüm
Kaydi hevesi vasl ile tâkındı o zencir
Beyhudedir Allah bilür bunca tekâpu
Her ne der ise anı eder saikı takdir
Azade iken danei ibkale tama'la
Mürgi dili fitrâki game eyleme nahçir
Vahdetde otur eyle biraz vahdete hizmet
Âli yetişür eyledin isyanını teksir [1]

*
* *

Mahmud Nedim Paşaya Trablusı garb Valisi iken yazdığı cevabname:

Ey mürüvvet pîşevü devlet penah
Vey vefa endişevü lûtf iktinah
Ey kerimüttab'ı Mahmudülhisal
Ey Nedimi nadii a'lelfial
Namei manzumı lûtf üslûbunuz
Şukkai mihrü kerem mashubunuz
Oldu bezm ârayı şevku ibtihac
Hamei tevkirü izaz üzre tac
Râhı sebki verdi cisme taze ruh
Canü dil buldu mealinden fütuh
Okuyub tekrar edüb ezberledim
Sonra hırzican veş hıfzeyledim

[1] Bu gazeli, Âli Paşanın müntesiblerinden esbak Dahiliye Nazırı Said Efendi, yazub esbak Hicaz Valisi Hacı Reşid Paşaya, o da bana vermişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Serteser manayi ferhatzasına
Belki her lâfzı sürur efzasına
Ayrı ayrı bin teşekkür eylesem
Ne disem olbabda ne söylesem
İdemem ifayi hakkı mahmidet
Bulamam lâyıklı tabirü lûgat
Eyledim anın içün biihtiyar
Azmi vadii sükûtü ıhtısar
İtirafı aczile hayrı dua
Hatime olsa bu mektuba seza
Rabbimiz daim vire ikbali tam
Ömrünüz efzun ide Hak vesselâm.

*
* *

Reşid Paşanın vefatına tarih:
«Reşid Paşaya cennet oldu mekam»
1274

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED ALİ PAŞA

Mehmed Ali Paşa, Tarabzon vilâyeti dahilinde Hemşin kazasında Hacı Ali oğullarından fındık taciri ve Galata Baş ağası Hacı Ömer Ağanın oğludur. 1813 [1228 H.] de Hemşinde doğdu.

Babasiyle beraber İstanbula geldi. Bir müddet sonra Kapudanı Derya Rizeli pabuşcu Ahmed Paşanın dairesine girdi. 1827 [1243 H.] de hademei hümayun zümresine idhal olundu.

1831 [1247 H.] de üçüncü, daha sonra ikinci mabeyinci oldu. 1839 [Muharrem 1255] de Nezibde bulunan orduyu teftişe gönderildi. Ordunun Mısırlılar tarafından perişan edildiğini Malatyada öğrenerek birlikde getirdiği kırk elli bin kise altunu hamilen avdet ederken yolda Sultan Mahmudun vefatını haber aldı.

İstanbula geldiğinde mirilivalıkla çirağ edildi. 1839 [Cümadelahire 1255] de ferik ve darışürayı askeriye âza oldu.

1840 [Şevval 1256] da — Galata zabıta umurunun inzımamiyle— Tophane ferikliğine, 1844 [9 Muharrem 1260] da — Galata, Beyoğlu zabıta, Liman ve Karantina nezaretlerinin ilâvesiyle — Tophane müşiriyetine tayin olundu.

1845 [Rebiülevvel 1261] de Âdile Sultana namzed olarak hattı hümayunla Babıâliye gönderildi. O senenin Cümadelâhiresinde akd ve tezvic olundu.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri hamiyet semirim [1]

Hemşirei muhteremem Âdile Sultanın bimennihi taalâ bu senei mübarekede icrayı akd ve nikâhı tasmim kerdei şahanemiz olduğundan Tobhanei âmiremiz Müşiri Mehmed Ali Paşanın zaten sıdku istikametle muttasıf ve mücerreb müşiranı saltanatı seniyyemizden olarak hakkında teveccühatı şahanemiz ber kemâl olmasiyle sultanı müşarünileyhanın müşiri müşarünileyhe tezvic ve tenkihi nezdi şahanemizde tensib olunmuş ve inşaallahü taalâ bir yevmi mesudda akd ve nikâhı icra olunacağından bu gün müşiri müşarünileyh celb ile keyfiyet kenduye tefhim ve ihbar olunarak ser kurenayı şahanemiz Hamdi Ağa [2] murafakatiyle tarafına izam kılınmış olmağla bimennihi taalâ akd ve nikâhın sureti icrasını ve gerek andan sonra tertibi lâzım gelen suri hümayunumuz merasiminin icabatını Serasker

[1] Rauf Paşa.

[2] Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa [1] ile bilmüzakere iktıza eden hususları tarafı mülükânemize arz ve istizan eyliyesin. Heman Hazreti Rabbülâlemîn bu hususu hayriyeyi karini yümnü mes'aded ve kâffei ibadı her halde rehini dilşadî ve meserret buyura âmin bihürmeti seyyidüssekaleyn».

Enderun Tarihi müellifi Ahmed Ata Beyin ifadesine göre «Pabuşcu Ahmed Paşanın kapudanlığında donanmayı hümayunla denizde gezdiklerinden kapudanlığı sever ve malûmatı mücmelei mesbukası sevkiyle mansıbı mezkûrı ister olduğu cihetle» [2] 1845 [6 Şaban 1261] de — Damad Halil Rifat Paşanın yerine — kapudanı derya oldu.

«Sever» ve «ister» olmak, — «Malûmatı mücmelei mesbuka» ile değil, malûmatı vasia ile idaresi mümkin olabilen — öyle mühim bir mansıba tayini nasıl icab etdiğini takdirden aklı selim âcizdir denilse caizdir.

«Tersaneiâmire nizamatına ve usuli cedide üzere bir takım makineler celbine ve cesri Cedide civar olan Havzı Cedidi Kebirin inşasına pek çok himmetler sarf eyledi» [2].

1848 [6 Şaban 1263] de mecalisi âliyeye memur, 1848 [23 Cümadelula 1264] de — ikinci defa — kapudanı derya ve 1849 [16 Rebiülâhir 1265] de serasker oldu. 1851 [16 Receb 1267] de azil ve mecalisi âliyeye memur edildi.

Hattı hümayûnun sureti:

«Benim veziri mealisemirim [3]

Seraskeri sabık Mehmed Ali Paşanın mesalihi devleti aliyyemize olan vukuf ve malûmatı cihetiyle mecalise memuriyeti bittensib icabı icra ve iktıza eden nişan ita olunarak Babıâlimize gönderildi».

1851 [7 şevval 1267] de — Üçüncü defa — Kapudanlığa tayin ve 1852 [şevval 1268] de Mecidî nişanının birinci rütbesi tevcih kılındı. 1852 [19 zilhicce 1268] de mekamı sadarete nasb olundu.

Hattı hümayûnun sureti:

«Benim veziri mealisemirim Mehmed Âli Paşa

Sen evsafı matlûbe ile muttasıf kudemayı vükelâyi devleti aliyyemizden olduğuna ve mekamı sadaret, kâffei mesalihe merkez bulunduğuna binaen Âli Paşanın azliyle bu kerre hizmeti sadaret uhdei liyakatine tevcih ve ihale kılınmış ve her mesalihi devleti aliyyemizin hüsni rüyet ve tesviyesi nezdi şahanemizde ne vech ile mültezem olduğu beyandan müstağni bulunmuş olmasiyle ana göre icrayı memuriyete ihtimam ve dikkat ve uhdenden münhal olan kapudanlık memuriyetine dahi Mahmud Paşa tayin olunduğundan neşri ve ilânına mübaderet eyliyesin. Rabbimiz taalâ ve tekaddes hazretleri cümleyi muvaffak buyura âmin bihürmeti seyyidülmürselin. 19 Zilhicce 1268».

[1] Riza Paşa

[2] Enderon Tarihi: Cild 2 sahife 178.

[3] Mustafa Reşid Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mabeyin hademeliğinden [1] neşetle sekiz sene evvel Töphane müşirliği ile vükelâ sırasına katılan bir âdemin — hattı hümayun da beyan edildiği üzere — «Evsafı matlûbe ile müttasıf kudemayı vükelayı devleti aliyye» den addolunması ve Âli Paşa gibi— siyaset ve kiyasetde kadri âli olan — bir diplomatın yerine getirilmesi garaibden maduddur.

Yine — hatda söylendiği vechile — «mesalihi devletin hüsni tesviyesi mültezem» ise mesalihin Damad Paşa gibi — zemanın ehemmiyeti nisbetinde liyakat ve kudret sahibi olmayan — bir âdeme değil, kudreti siyasiyesi mücerreb olan bir merdi muktedire tesviye etdirilmesi lâzım gelirdi.

Rusya İmparatoru Birinci Nikola, Kudüsdeki emakini mukaddesede ortodoksların hukukunu temin etmek, daha doğrusu, bütün Memaliki Osmaniyedeki ortodokusların hamisi sıfatını ihraz eylemek maksadile İstanbula gönderdiği Bahriye Nazırı Prens Mençikof, ortaya koyduğu maddelerin bir neticeye iktiran etmemesinden müteezzi olmakda idi.

Reşid Paşaya mensub olan Rum muteberanından Leğofet Bey, Paşanın ilkaatı üzerine Mençikofla görüşdu. Müteakiben Mençikof, saraya giderek Babıâlide müdavelei efkâr edecek muhatab bulamadığından ve — siyasiyatda behresi olmayan — sadrıazamdan şikâyetle Reşid Paşa, hariciye nezaretine getirilse işin bitirileceğini söylemesi üzerine Reşid Paşa, hariciye nezaretine tayin olundu.

1853 [6 Şaban 1269 H.] de Mehmed Ali Paşa, yalısında vükelâ ile müzakerede bulunduğu esnada azil ve — ikinci defa — serasker-liğe tayin edilerek mekamı sadarete Mustafa Nailî Paşa getirildi [2]. Fakat harbin önüne geçilemedi.

Ayaşlı Hayri Efendi [3] «Hayrâbad» [4] namındaki manzum eserinde diyor ki:

«Mençikof geldi akîbinde anın [5] Sebebi çünki odur arbedenin
Girüb İstanbula bir dehşet ile Bir alay zabitü cemiyet ile
Babıâliye gelüb biperva etmedi resme riayet asla
Hariciye tarafın bilmedi hiç İşi etmek idi gûya tervic

[1] Daha evvel sandıkcı çırağı olduğu, beğenilerek saraya alındığı mervidir.

[2] O vaktin aklı başında olan ricali «کدو افتاد وبادنجان بر آمد» meselini elbette tekrar etmişlerdir.

[3] Tercemei hali «Son asır Türk şairleri» nin 600 üncü sahifesinde mündericdir.

[4] Kitab halinde basılmadığından nushası pek nadirdir. Babam Mehmed Emin Paşa merhumun yazdığı nusha, kütübhanemdedir. Bunun son 8 sahifesi Hayri Efendinin yazısiledir.

[5] Mençikofdan evvel Avusturya devletinden bir elçi gönderilmiş ve devleti bazı tehdidat ile tazyik etmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nazırı asr Füadı ekrem
Derakab etmiş idi istiafa
Namei imparatori verdi
İmtiyaz istedi Rum milletine
Maddei mezhebi tutmuşdu sebeb
Bir de serbestce müsavat olsun
Ortodoksun ola hem hamisi
İmtiyazatı rehabin mürad
Vermek ister idi mahfice karar
İsteyüb bir senede rabt itmek
§ Arayub def'ine çare vükelâ
Gönderildikde şifahen memur
Senedi istemedi imzasız
Değişüb fikrü kararü niyyat
Naili Mustafa Paşa elhak
Dahi hemnamı nebi [1] serasker
Fethi Paşayi Aristo haslet
Badezin Mençikof ısrar edüb
Yazarak bazı zevata mektub
Kâh sertlikle taannüd ederek
Bir iki zate edüb vadı nukud
Çalışub haylice Hüsrev Paşa
Kuvveti devleti teftiş için
Loğfeti alet edüb ortada
Anlayub hilesini milleti Rum
§ Bir kolaylık aradı velhasıl
Bağdeten azl ile Rifat Paşa
Hariciye işine fer verdi
§ Akdı cemiyet edüb heb vükelâ
§ Elçinin def'i kararı verilüb
Düveli diğere iş bil'işar
Verilüb hasılı Moskova cevab
İşi metbuuna arzu takrir
Anı serrişte edüb imparator

Hıfzı namusunu görmüşdü ehem
Gelüb ol mansıba Rifat Paşa
İşe tedric ile artık girdi
Çare bulmakdı nüfus illetine
Maksadı celbi reaya idi heb
Şark kilisaları revnak bulsun
Milletin hafızı ruhanisi
Oluna her yere anlar ikad
Duymasun devleti aher zinbar
Çarçabık bu işi yapmak gitmek
Olarak bir iki madde ita
Olmayub razı sefiri mesfur
Diyerek bitmiyecek kavgasız
Hasbelicab olub tevcihat
Möhr alub oldu vekili mutlak
Buldu zatiyle ferah her asker
Verdi Tobhaneye revnak kat kat
İki defa dahi mabeyne gidüb
Zübdei reyini kıldı matlûb
Kâh tenezzülde tereddüd ederek
Gördü kim almağa cüret mefkud
İşe suret verecekdi gûya
Milletin zihnini tahdiş için
Bazı gûne çalışub ifsade
Din için olmadığın bildi umum
Olmadı menzili gâme vâsıl
Yerine geldi Reşidülvükelâ
Maslahat başka usule girdi
Meclise celb ile bazı ulema
Resmen etrafa dahi bildirilüb
Bir nevi çünki kefaletleri var
Endirüb armasını kıldı şitab
Etdiği anda nikirü kıtmir
Eyledi askerini sevkı suğur...»

«Üssü inkılâb» da kendi aleyhinde irad olunan makalâta reddiye olarak Mahmud Nedim Paşanın yazdığı — gayri matbu — kitabda[2] deniliyor ki:

[1] Mehmed Âli Paşa.

[2] Mahmud Nedim Paşanın yazısiyle olan nushayi - hafidesinin zevci - Esbak Maarif Nazırı Haşim Paşadan alınub istinsah etmişdim, kütübhanemde mevcuddur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Rusyanın metalibini istihsal memuriyetile Mençikof namında bir memur gelüb Rusya imparatorundan bir namei mahsus getirdi ve ortodoks milletine bir nezaret hakkı talebinde bulundu. Olvakit sadırazam Damad Mehmed Ali Paşa olub Reşid Paşa merhumun anınla mübayeneti efkârı sebebile İngiltere sefiri meşhur Lord Kaning, Rusyalının reddi metalibine ısrar ile Mehmed Ali Paşayı icbar etmesi ve Mençikof, metalibinde ısrar eylemesi üzerine Mehmed Ali Paşa düşüb Reşid Paşa, nezareti hariciyeye geldikde İngilterelu evvelki şiddeti mümaneatı tadil eylediği halde Mehmed Ali Paşa ihtiraatından söz ayağa ve sohtalara düşürülerek nihayet bu efkârın önü alınarak Rusyalılara cevabı red itasile muharebe kapusu açıldı. Padişahı asrın ve Reşid Paşa merhumun efkârınca muharebe menfur iken Mehmed Ali Paşanın avamca tesvilatı harbi açdığı halde artık Reşid Paşa ve İngiltere sefiri Rusyalıyı ele alacak meslekden bizzarure mübaedet birle maslahat, muharebeyi müntic oldu.»

Memduh Paşa da «Asvatı Sudur» da diyor ki:

«Bir gece Ali Paşanın meclisinde bulunuyordum. «Kırım muharebesi, Damad Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa miyanesinde mütekevvin münafeseden münbais oldu» sözünü lisanından işitdim».

Na ehl, makamı iktidara getirilince bittabi ehl ile imtizac edemez, münafese tekevvün eder. Neticesinde devlet ve millet mutazarrır olur. Maddî ve manevî ceza, na ehlden ziyade onu devlet ve millete teslit edenlere terettüb eder.

Cevdet Paşa da «Maruzat» da damad paşanın sadaretinden bahs etdiği sırada diyor ki:

«Fatihlik unvanını kazanmak gayreti cahilanesiyle devletin başına halli müşkül bir Karadağ meselesi çıkardı. Sonra bundan dolayı görülen zarar ve ziyanlar cümlenin malûmu olmağla tafsilâta hacet görülmez».

Yine Cevdet Paşa diyor ki:

«... Abdülmecid han hazretleri kan dökmeği sevmez ve binaenaleyh muharebe istemez idi. Reşid Paşa dahi muharebeyi hal ve tesviye etmeğe çalışırdı. Âli Paşa ve Füad Efendi gibi anın mektebinden yetişen diplomatlar dahi bu babda anın fikrinde idiler. Lâkin ümerayı askeriye, alelhusus Mehmed Ali Paşa üst tetikde bulunarak muharebe tarafdarı görünürlerdi. İçlerinde kalben sulhun bekası tarafdarı olanlar dahi diplomatlar, muharebeyi men etdirsünler de sonra kenduleri biz böyle keserdik, böyle biçerdik. Emma ne çare fülân ve fülân harbe mâni oldular demek hülyasında idiler. Mehmed Ali Paşa dahi bu tarik ile Reşid Paşayı âmmenin nazarından düşürmek daiyesine düşdü. Hattâ sohtaları bazı vesait ile tahrik ederek sokaklara düşürdü ve Reşid Paşa azl olunursa ihtilâlin ber taraf olacağını diğer vasıtalarla semi hümayuna ilka ettirdi. Sultan Abdülmecid han gayet zeki ve fatin ve sebatü sekinet sahibi bir padişahi pür temkin olub o mekule ilkaata kulak asmadı. Badehu padişah, o zeman serasker bulunan Mehmed Ali Paşayı celb ile sokaklarda cemiyet üzere dolaşan talebenin heman ahzü tardları içün emri kati vermekle Mehmed Ali Paşa, tahrik etdiği sohtalardan Bayezid meydanından mürur üzere olan bir kaç yüzünü ahz ile babıseraskeride badettevkif cümlesini bahren tard eylemişdir».

Sinobda bulunan donanmanın Ruslar tarafından yakılması İngiltere ve Fransa devletlerinin nazarı dikkatini celb ederek bir karar

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ittihaz olunmak üzere devletin maksadını Babıâliden sordular. Maksad, memalikin tevsii değil, hukuk ve istiklâlin muhafazası olduğunun tebliğine umumî meclisde karar verildi. Bunun üzerine o iki devlet, harbe iştirak etdi.

Mehmed Ali Paşa, sadaretden azli sebebiyle muğber olduğundan umumî meclisin kararı hakkında bir takım ilkaatı mefsedetkârane ile — yukarıda söylendiği üzere — medrese talebesini tahrik ve Reşid Paşanın aleyhine kıyam etdirdi. Talebe «böyle zemanda ders okumak caiz değildir ve ilim göklere kalkdı» diyerek dersleri tatil ve ders rahlesini Bayezid camiinin minarelerine asdılar.

Huzura celbedilen Reşid Paşa, sohtaların kıyamı, Mehmed Ali Paşanın ilkaatiyle vaki olduğundan azlini arzeyledi; cevab alamadı. Hariciye Nezaretinden istifa etdi. Konağına gelmekden ürkerek oğlu Mehmed Cemil Beyin [Paşa] Beşiktaşdaki evinde üç gün gizlendi. Sadrıazam Mustafa Naili Paşa ve vükelânın ekseri mekamlarına gidemediler.

Fransa sefiri, bir isyan zuhûr ederse Beykozdaki İngiliz ve Fransız donanmasının İstanbula geleceğini saraya tebliğ etdi.

Mehmed Ali Paşa, tertib etdiği fesadın fena neticeler vereceğini anlamasiyle kıyamın ertesi günü bilmecburiye bir bölük askerle Süleymaniye camii havlısına çıkarak orada ve Bayezidde toplanan sohtalardan bir takımını tutub babıseraskeriye getirdi. Vükelâ da hazır olduğu halde esbak Hariciye Nazırı Rifat Paşa, «umumî meclisde fetva ile verilen kararın aleyhinde bulunmalarından dolayı sohtaların şer'an tedibe lâyık olduklarını söyledi. Bunların bir kısmı o gün Giride nefyolundu. Reşid Paşanın istifası kabul edilmediğinden Hariciye Nezaretine devam etdi.

«Hayrâbad» da deniliyor ki:

«Toplanub Fatihe bir kaç talebe
Dersamlardan idüb istifsar
Sözü ayağa düşürdü ulema
Ekseri serseri cahil haylaz
Çıkmayub ehli haya medreseden
Topu üç yüzden ibaret talib
Çekilüb bir iki tabur asker
Babı fetvaya birikdi ferda
Sordu keyfiyeti şeyhülislâm
İçlerinden dedi bir kaç ahmak
Bir iki zatı fakat istemeyiz
Habbeyi kubbe yapub bazı kesan

Diyerek sulh olacak ne sebebe
Bildiğin itmeyüb anlar ızhar
Bir iki gün uzadı bu dava
İlmden behresi yok bazı yobaz
Kendini bilmiyen, ortada gezen
Oldular pek çoğu havfe zahib
Kaçdılar korkularından ekser
Aklı ermez bir iki yüz monla
Doğruca etmediler arzı meram
Bize lâzım değil artık okumak
Badezin kimseye bir şey demeyiz
Suhtegânın revişi dendi yeman

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Herkese verdi biraz endişe — Düşdü bazı vükelâ teşvişe
Süferaye dahi dehşet verdi — Kimisi kendini bekletdirdi
Çekilüb bazısı kâşanesine — Meteris yapmış idi hanesine
Gitdi seraskeri [1] sahib savlet — Dağıdılmışdı biraz cemiyet
Hocalar cemolunub akşamı — Toplayub sohtaları encamı
Birazı tardolundu Giride — Müsterih oldu kalanlar geride
Dersiamdan birisi hoca Nasuh — Olarak maili fili makduh
Eyleyüb yani eracif irad — Vükelâ hakkına bazı isnad
Birisi Hamdii Dağıstanî — O da gammazlık edüb pünhanî
Bunları celb ile bilistintak — Biri fassal, biri ehli nifak
Nefyü tedibleri bittensib — Oldu emsali o yüzden terhib».

Sohtaların nefyi «Takvimi Vakayile» şu yolda ilân olundu:

« eclisi umumide verilen kararı ahiri, talebei ulûm zeyinde bulunan bir takım sebük mağzan, anlamazdan evvel babı seraskeri civarında bir heyeti ictimaiyede olarak gezüb bazı tefevvühata dahi ictisar eylemiş olmalariyle cümlesi derdest edilerek babı seraskeri derununa alınub orada münakid olan meclisi meşveretde vükelâ ve sudur ve bilûmum hocalar hazır oldukları halde takım takım celb ile istintakları bilicra tedibatı lâzimelerine bakılması ve medarisi mevcudenin dahi yoklamaları icra olunması hususlarına müttefikan karar verilmiş ve tensibi meşihat penahi vechile kendulerinin lieclitte'dib Girid cezıresine nefiyü tağribleri hakkında bılistizan şeref sudur buyurulan iradei seniyyei cenabı cihanbani mucibince icabı ifa edilmişdir».

1854 [1 Cümadelulâ 1270] de Mehmed Ali Paşa, seraskerlikden azledildi.

«Hayrâbad» da deniliyor ki:

«Sıhrı şahinşehi gerdun vekar — Yani seraskeri hayder kerdar
O Mehemmed Ali Paşayı Cemil — Etmeyüb emri cihadı tatil
Etdi şu vak'ada pek çok himmet — Harbin ilânına gayet gayret
Mukdimü mukbilü mağruru gayur — Ruzu şeb eyliyerek sarfı şuur
Yoksa da gerçi muinü yaver — Çünki hoşnud idi yekser asker
Rehi ebnayı zemane gitmez — Hiçbir ferde tekâpu etmez [2]
İnfisal eyledi mecburen o zat — Hasbelicab olub tevcihat».

Mehmed Ali Paşa sadareti esnasında Reşid Paşaya mensub bazı ademlerin iltizam işlerine karışdıklarını göstermek içün paşanın sarrafı ve gümrükler mültezimi Cezayirli Oğlu Mığırdıcı [3] tevkif ve defterlerini tedkik etdirmiş idi.

[1] Mehmed Ali Paşa

[2] «Niçün etsin harami sultandır!»

[3] Âli Paşanın Viyanada Füad Paşaya gönderdiği mektubda [sahife 12] «Cezayirli ... .» dediği âdem budur. O zemanlar şöyle bir kıt'ada söylenmişdir:

«Yekvücud idi Mığırdıcla Reşidü Nafiz — Habs olub gitdi Mığırdıc teresi
Sanki bir ... idi ol ... dibinden kesilüb ... — Âsa girusından baka kaldı ikisi».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ahmed Cevdet Paşa ve zemanı» isimli eserde Mehmed Ali Paşanın sadarete nasbından bahsolunurken deniliyor ki:

«... Mehmed Ali Paşa, halka pek ziyade azamet ve tafra füruşluk göstermiş, Reşid Paşanın nezaketine me'luf olan halka Mehmed Ali Paşanın kibrü taazzumu pek ağır gelmiş idi. O esnada Reşid Paşanın sarrafı olan Mığırdıcın odası kapadılub defterleri alındı. Ledelmütalea Reşid Paşa müteallikatından bir hayli zatın hissemendi temettuat oldukları görülmekle Mehmed Ali Paşa tarafından huzuri hümayuna arz olundu ve Mehmed Ali Paşa tarafından «Reşid Paşa, bizleri irtikâb ile itham eder. Kendisi iffet ve istikamet davasında bulunur. Bakınız dairesi halkı hazinei devleti nasıl yağma etmişler» denildi».

Reşid Paşa da sadarete gelince Mığırdıcın evrakı arasında gümrükden mehuzatı olduğuna dair Mehmed Ali Paşanın möhriyle senedler zuhûr etdiğinden keyfiyet meclisi âlii tanzimata havale olundu.

Mehmed Ali Paşa, senedlerdeki möhrün, kendine aid olmadığını iddia etdi. Fakat yetmiş bin kuruşluk bir seneddeki möhrün ona aidiyeti hakkında tanzim olunan mazbata meclisi vükelâda okunarak paranın istirdadına karar verildi.

Nevrekoblu [1] Mehmed Bey namında biri de Mehmed Ali Paşaya verdiği on yedi bin kise akçenin istirdadını istid'a etdi. Bu meselelerden dolayı nefyi takarrür etdi.

«Ahmed Cevdet Paşa ve zemanı» namındaki eserde deniliyor ki:

«... Mehmed Ali Paşanın gümrükden hayli me'huzatı olub Mığırdıcın evrakı içinde bir takım tahvilâtı zuhûr etmişdi. Mehmed Ali Paşaya müracaat olundukda möhrini inkâr etdi. İşte bu maddenin icrası tedkikatı sırasında meclisi âlii tanzimat teşkil olundu. Bu meclis, vükelâyı muhakeme eylemek salâhiyetini haiz idi. Binaenaleyh mes'elei mezkûre oraya havale olundu. Keyfiyet mevkii tedkika konuldukda yetmiş beş bin kuruşluk bir kıt'a tahvilin möhri, Mehmed Ali Paşanın kendi möhri muteberi olduğunda ehli hibre müttefik olub memhur muhasebe defterinde dahi kaydı musarrah bulunduğuna mebni tahvil anın senedi olduğuna hükmolunarak diğer tahvilâtı tahkika havale olunmuşdu. Reşid Paşaca maksad senedatdan birinin olsun subutiyle Mehmed Ali Paşanın sübutı irtikâbı olduğundan bu arzu husule gelmişdi. İş bu halde iken Nevrekoblu Mehmed Bey, Mehmed Ali Paşaya vermiş olduğu on yedi bin kise akçenin istirdadını dava etdi. Keyfiyet meclisi vükelâda dermiyan olunduğunda Reşid Paşa «bunun dokuz bin kisesi iradelidir. Mehmed Beyin anı davaya salâhiyeti yokdur. Bakisinin mürafaasına teşebbüs lâzım gelür» demiş. Meğer mukaddema Mehmed Beyin, Reşid Paşa ile Mehmed Ali ve Fethî Paşalara üçer bin kise vermesi içün iradei seniye istihsal olunmuş. Fethi ve Mehmed Ali Paşalar, Reşid Paşanın ağzını kapatmak içün anı da hıssayab eylemek üzere o yolda iradesini istihsale muvaffak olmuşlarsa da Reşid Paşa kabul etmediğinden meblağı mezburı Fethi ve Mehmed Ali Paşalar beyninde taksim olunuvermiş. Reşid Paşa, bunu meydana koymakla kendinin zaten müsellem olan iffetini ve rakiblerinin yağmakerliklerini izhar eylemiş oldu.

[1] Âli Paşanın, mektubunda [sahife 12] « Nevrekoblu... » dediği âdem budır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmeh Ali Paşaya bu hususun meclisi âlii tanzimata havalesi lâzım geleceği ve kendisinin bu babda olan malûmat ve cevabı ne ise bilinmek icab eylediği beyaniyle bir tezkirei samiye yazıldı. Mehmed Ali Paşanın yazdığı cevabda bu akçeye hükûmetin ne nazarla bakacağı ve bu madde ne içün meclisi tanzimata havale olunacağı ibtida ifade olunmadıkca beyanı malûmat edemiyeceği bildiriliyordu. Tekrar meclisi vükelâde dermiyan olunduğunda defa yazılan tezkirei samiyede hükûmetin buna ne nazarla bakacağı daha mukarrer olmadığı, meclisi tanzimata havalesi ise hükûmetin bileceği şey bulunduğu iş'ar edilmekle Mehmed Ali Paşadan buna gelen tezkirei cevabiyede «bu bana hakaretdir. Bende buna ne nazarla bakılacağı beyan olunmadıkca buna dair beyanı malûmat etmem. Bununla beraber yine niçün meclisi tanzimata havale edildiğini sual ederim ve bu muamele, beni tahkir demek olduğundan buna neden ibtidar olunuyor deyu sûal ederim ve artık ben de namus ve mevkiimi muhafazaya mecbur olacağım» demek gibi hükûmeti istihfaf yolunda sözler münderic idi. O sırada da Mehmed Ali Paşa, Fransa sefaretine müracaat etmiş ise de Fransa sefaretiyle arası pek iyi olan Rıza Paşa, sefaretce ana yüz verdirmemiş idi».

Cevdet Paşa diyor ki:

«Asakiri osmaniye berren ve bahren Rusyalı ile harb etmekde iken vükelâyı devleti aliyye dahi yekdiğeri aleyhine düşüb manevî muharebe etmekde idiler. [1] Bu sırada Reşid Paşa dahi Mehmed Ali Paşadan eyuce bir intikam almak isterdi [2]. § Mehmed Ali Paşanın irtikâbatına dair bazı evrak ele geçmekle muhakemesi meclisi alii tanzimata havale olundu. O dahi Fransa sefaretine dehalet eylemiş ise de serasker Riza Paşanın Fransa sefaretince ziyade itibarı olduğundan sefaretin müdahelesini kesdirmişdir [3]. 1271 Recebinin 27 inci cumaertesi günü Reşid Paşa ve şeyhülislâm Arif Efendi ve

[1] O hamiyetsiz vükelâ, birbiriyle muharebe etmeseydi Rusya ile muharebe edilmezdi.

[2] Reşid Paşanın hürmetkârlarından olan Yusûf Kâmil Peşanın «Reşid Paşa, pek kıymetli bir zatı muhteremdir. Devlete büyük hizmet etmişdir. Ne faideki şununla bununla oğraşarak hem mesalihi devleti, hem kendi kadrü haysiyyetini ihlâl ediyor» dediğini babam Mehmed Emin Paşa söylerdi.

«Hayrâbad» da deniliyor ki:

«Ecnebi müttehid oldu emma — İttifak olmadı beynelvükelâ
Böyle bir vak'ai uzma var iken — İşe bakılmadı oğraşmakdan
Bu aralıkda vekili mutlak [*] — Bazı iş işledi tayib olacak
Bırakıldı keru devletce mevad — Kalub ez cümle hususatı ibad
Etdirüb surı hümayun icra — Kırım üstünde olurken gavga
İdüb âsarı adavet izhar — Ahzisar etmek içün bilısrar
Müddeisi kapudan paşanın [**] — Kesr içün ırzu vekarın anın
Uğraşub möhrü senedle vafir — Olmayub tühmeti binde zâhir
Nefyü iclâye bulub hasılı yol — Buldu ol madde meramınca husul
Dahi serrişte idüb divarı — İdda etmeğe değse bari
Bitterafü iki sadrı ekrem — Biri esbak [***] biri sadrıazam
Sefer esnası husumetlerle — Geçdi eyyam, rezaletlerle
Ateşi harb olurken iş'al — Babıâlide dahi başka cidal».

[3] Ecnebi devletleri, devletin dahilî işlerine müdahale etdiren de o hamiyetsiz vükelâdır.

[*] Reşid Paşa [**] Mehmed Ali Paşa [***] Mustafa Nailî Paşa. Bu zatın tercemei halinde divar meselesine dair tafsilât vardır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Serasker ve kapudan paşalar ile Fethi Paşa ve meclisi valâ reisi Kâmil Paşa, huzuri hümayune celb ile zatı şahane, Mehmed Ali Paşanın mukaddema sohtaları tahrik gibi muhilli maslahat bazı fesadatından bahsle terbiyesi lüzumunu beyan buyurması üzerine derhal nefyi hakkında bir mazbata yapılub vükelâyı müşarünileyhim tarafından temhir edilmiş ve balâsına hattı hümayun keşide buyurulmuş olduğundan heman Mehmed Ali Paşa, Kastamonuya nefyolundu. Mehmed Ali Paşanın mukaddema sohtaları tahrik etmesi filvaki iğbirarı tab'ı hümayunu mucib olmuşdu. Ancak Abdülâziz Efendi tarafdarlığiyle itham olunmuş olması dahi esbabı hafiyeden iduki mervidir».

1854 [Receb 1270] de Kastamoniye nefyedildi.

«Takvimi vekayi» de [1] şu suretle ilân olundu:

«Sadrıesbak Mehmed Ali Paşa hayli vakıtdanberu bir mesleki gayri müstakime sülûk ederek emniyeti ammeyi selbedecek harekâtı makduhada bulunduğundan kendusunun şer'an ve kanunen tedibi lâzım gelüb bundan başka Nevrekoblu Mehmed Beyin müşarünileyhden iddia eylediği mebaliği külliyenin tahkikatı derdest olduğu misillû Cezayirli Oğlu Mığırdıcın müşarünileyhden etdiği davanın dahi bermuktazayı hakkaniyet tedkikatı amika ile oğraşılması ve müşarünileyhin dahi meclisi âlii tanzimatın ihbarına muhalefetle bizzat gelmekden ve yahud vekil göndermekden istinkâf eylemesi sebebleriyle henüz arkası alınmamış ise de bunun eczasından bir cüz'ü müşarünileyhin hazinei celilede mahfuz bulunan muhasebe defteriyle dahi musaddak ve her bir kaide ve usul ve nizamca mahkûm olarak şimdiden sabit ve bununla beraber kazıyyei irtişaiye dahi mütehakkak olduğu cihetle bu keyfiyet dahi müşarünileyh hakkında muamelei tedibiyeyi dai olduğuna binaen müşarünileyhin menfiyyen Kastamonuda ikameti hususuna iradei adaletâdei hazreti padişahi müteallik buyrularak iktızası icra kılınmışdır».

«Hayrâbad» da deniliyor ki:

«Oldu seraskeri sabık iclâ — Şehri Kastamoniye bilisra
Bazı gûna olub azvi rişvet — Çünki etmişdi garazdan neş'et
Bedezin tebriei zimmet edüb — On sekiz günde yine avdet edüb
Oldu valâ kapudanı derya — Def'ai rabiasıdır hâlâ.»

Ahmed Ata Bey «Enderun Tarihi»nde diyor ki:

«.... Siayeti erbabı nifakı museviye, Reşid Paşa ile beyinlerini bozarak bazı ihtilâsat azvile haklarındaki teveccühatı padişahi tagayyür eylediğinden 1 Cümadelulâ 1270 de seraskerlikden infisal eyledi. Halkın ve mirinin maliyle şeddadî binalar yapmağa kalkışub envai alâyişi kâmüranî ve sefahat ile meştur olan Cezayirli Oğlu Mığırdıc nam sabıkalu bir sariki desisekâr, yazdığı senedi müşarünileyhin möhrüne takliden ebnayi cinsinden bir sahtekâra hâkketdirerek möhürleyüb keenne verdiği akçeyı istirdada kıyam etdiğinden bu babda bir hükmi zaifi mücbirle Kastamonuya iclâ ve müteakıben afvı âliye mazhariyetle kadri ilâ buyuruldu».

Mığırdıcın, Mehmed Ali Paşa gibi uzamadan bir zatın möhrünü taklide cür'et etmesi müstebad görünür. Hakikaten paşaya para verdiği ve senedin de sıhhati kabul edildiği halde bile öyle bir zetdan öyle bir zemanda para istirdadına kalkışmak müşkildir.

[1] No. 522

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mığırdıcın, büyük bir tarafdan teşvik ve teşci edilmiş olması melhuzdur.

Paşanın müzevver bir senedle ve — Ahmed Ata Beyin ediği gibi — «Bir hükmi zaifi mücbirle iclâ ve müteakıben afvı âliye mazhariyetle kadrinin ilâ buyrulması» ne garib hallerdir.

Cevdet Paşa, Süveyş Kanalı meselesinden dolayı Reşid Paşanın sadaretden istifaye mecbur olduğundan bahsetdiği sırada diyor ki:

«.... Bağteten Mehmed Ali Paşanın afvü ıtlakı hakkında iradei seniye suduru, Reşid Paşanın istifasını tacil etdi».

1855 [11 Zilhicce 1271] de dördüncü defa — kapudanlığa tayin ve 1858 [19 Muharrem 1275] de azledildi.

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«75 Muharreminde Sultan Abdülmecid Han, Babıâlilerini teşrif buyurdu. § Refia Sultanın a'tmış bin kise akçe düyunundan bahs ile anın kayınpederi olan Kapdan Mehmed Ali Paşayı fena halde tekdir etdi. Mehmed Ali Paşa, bundan haberi olmadığını yemin ile temin edecek oldukda zatı şahane, gadaba gelüb «senin yeminlerine de inanılmaz. Mukaddema sohtaları da ayaklandıran sen değil misin? Sen dinü devlete ve padişahına hainsin. Mukaddema, seni nefyeden Reşid Paşa değil idi. Ben bu babda müttefik idim» gibi bir çok tekdiratdan sonra Âli Paşaya hitaben «sen, nasıl sadrıazam olacaksın, böyle şeylere bakmıyorsun. Möhrü alurlar da ademi koğuverirler. Mes'uliyet altındasın» deyu tekdir buyurduğu esnada biz de kapunun dış tarafında bu ateşli ateşli sözleri istima ile lerzan oluyor idik».

1858 [13 Rebiulevvel 1275] de — beşinci defa — kapudanı derya oldu. «Sen, dinü devlete ve padişahına hainsin» diye teşhir ve tahkir edilen bir âdemin, iki ay sonra kapudanlığa tayini, padişahın «Seni yine mevkii iktidara getirdim. Din ve devlete ve bana istediğin gibi hiyanet et» demek istediğini, yahud o hain âdemin iki ayda hıyaneti, sadakate tebdil etdiğine kanaat hâsıl olduğunu gösterir!

1861 [23 Rebiulevvel 1278] de Tophane, mühimmatı harbiye, hazinei hassa nezaretleri ve Mabeyni hümayun müşirliği de ilâveten uhdesine tevcih ve murassa osmanî ve mecidî nişanları ihsan edildi.

1863 [12 Receb 1279] da bu memuriyetlerden infisal eyledi.

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyorki:

«Zatı şahanenin, tahta cülûsunda biraderi Abdülâziz Efendi küçük olduğundan ana ehemmiyet vermiyordu. Büyüyüb sivrildikce nazara çarpar ve göze batar oldu. § Mehmed Ali Paşanın sadaretinde zatı şahane, ana keşfiraz ederek «Paşa, ben bundan sıkılur oldum» dedikde Mehmed Ali Paşa «efendim, başmabeynci çapik ve çevik bir bendenizdir. Kulunuzun da bir mutemed ademim vardır, anlara tebdili came etdiririz. Efendi, gece çiftliğinden gelürken kurşun ile ururlar» deyince zatı şahane «olur mu ya» dedikde «evet, ne var» deyu teşci etmiş ise de zatı şahane, bundan ürküb «bakayım düşüneyim» deyu buyurmuş. Halbuki zaten kan dökmeği sevmez iken biraderi hakkında böyle bir suikasdın

TARIHVEMEDENIYET.ORG

icrasını asla caiz görememişdir. Fakat bu tarik ile Mehmed Ali Paşanın ne ayarda âdem olduğunu zahire çıkarmışdır ve ihtimalki bu hususu ana açması kendusını tecribe içündür. Ve andan sonra Mehmed Ali Paşa hakkında meslûbüleminize olması dahi buna delil olabilür.

§ Damadı şehriyari Mehmed Ali Paşa vaktiyle işini sağlama bindirmek ve kendusuna ehemmiyet verdirmek üzere bir kaç defa Abdülâziz Efendiye «Rıza Paşa gibi bazılar, Murad Efendiyi iclâs etmek istiyorlarsa da ben bu uğurda başımı komuşumdur» yollu gizlice haberler göndermiş olduğundan Abdülâziz Efendi Hazretleri, şübheye düşerek keyfiyeti hafiyyen Rıza Paşadan sordurmuş. Biesas olduğunu anlamış ise de kendusuna tamamiyle itminan gelmediğinden şehzadegân muallimi Kemal Efendiden [Paşa] istiknahı madde etdirdikde bu havadisin mahzı eracif kabilinden olduğu anlaşılmışdır.

§ Kapdanı Derya Mehmed Ali Paşa, cülusı hümayun günü düğün fodulu gibi dolaşur ve sanki Sultan Abdülâzizi o iclâs edüb de etabeki saltanat olmuş gibi bir tavrı mütehakkimanede görünür idi ve müsteşarı saltanat mekamına geçerek ekseriya geceleri valide kethüdası olan Mazlum Paşa ile beraber sarayı hümayunda kalur idi. Mücerreb ve tarihce müsbetdir ki bir hükümdarın cülûsuna sebeb olan kimse ol hükümdar elinde makhur ola gelmişdir. Sebebi adisi de budur ki uluvvi cenabı saltanat birvechile minnet altında kalmağı istemez. Binaenaleyh kendusunun hükümdarlığına sebeb olan zatı gördükce rahatı münselib olur ve nihayet anı aradan çıkarmadıkca kendusunu hükûmetinde müstakil görmez. Mehmed Ali Paşa pek cahil bir adem olduğundan bu dakikaları derkedemeyüb ahvali tabiiyenin zıddına hareket eylemekde idi. Şöyle ki Sultan Abdülaziz, kanunı osmanî üzere bilverase calisi tahtı saltanat olub bunda kimsenin medhali yok iken Mehmed Ali Paşa, gûya Mürad Efendinin iclâsı isteniliyorken kendusu ana mâni olarak Abdülâziz Hanı iclâs etmiş gibi bir tavırda bulunuyordu. Halbuki bilfarz öyle olsa kendusu bakayı ikbali içün burasını ketmederek padişahı minnet altında bulundurmakdan ictinab etmesi muktezayı hikmetden idi ve bir de Sultan Abdülâzizin cülûsundan on gün mukaddem yanında serasker Rıza Paşa ile Mehmed Ali Paşanın isimleri yad olundukda «pederimi bu ikisi bitirdiler. Karındaşıma da anlar etdiler» demiş olduğu gayet mahremane olarak haber alınmışdı. Şu hale göre ikisinin de bir müddet mürurunda ikbalden düşecekleri erbabı dikkat ve basiret indinde malûm idi. Arası çok geçmeyüb Mehmed Ali Paşa, sadıraazam ile bilittifak Rıza Paşayı azletdirdi. Sultan Abdülâziz hemşiresinin hatırı içün bir müddet Mehmed Ali Paşayı maalkerahe kapdanlıkda ibka etmiş ise de nihayet sabredemeyüb anı azl ve tenkil etmişdir».

Esbak Mabeyni hümayun Başkâtibi Atıf Bey «Hatırai Atıf» [1] unvanlı eserinde Sultan Abdülâzizin cülûsundan bahsederken diyor ki:

«Bu aralıkda mabeyni hümayunda «Jönler» türedi. Biri mabeyn kâtiblerinden Ziya Beydir. Bir de Muhtar Bey vardı, tersanede müstahdem idi. Padişahı nevcah, gayet gayur ve tecdid ve tezyidi kuvvei berriye ve bahriyeye himmeti mevfur olmakla bu ümniyenin istihsali vesailini taharriden geri durmayub zikrolunanlar ve daha bazıları, padişahı faal bir sadrazam ve iş bilir vükelâ intihabına sevkederler idi. Bu gibi kurena yanında Kapdan Mehmed Ali Paşanın azametiyle beraber sehavet ve iltifat ve nevazişi bol ve Mazlum Paşanın dahi tumtarakı elfaz ve kelimatı intizamkâranesi mebzul ise de maslahatca kâfi görülemezdi.

§ Muzikai hümayundan ikindi nöbetine gelen takım içinde müsadifi nazarı şahane olan Kâmil Bey, hizmeti mülûkâneye alınub kendusu gayet zeki ve fatin ve hüsnü ane

[1] Hatırayı merhuma ben yazdırdım ve muavenetde bulundum. Yegâne nüshası kütübhanemdedir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

malik ve lâtif ve mütebessimane müsahabeti ise baldan leziz ve şerif olmakla padişahı kadirdan hazretleri bittabi mekamı kurbet ve hülete terfi buyurmuşlar idi. § Sairlerinin arasıra teşvikiyle Kâmil Bey, Kapdan Mehmed Ali Paşaya «umuru bahriyeye nerede vukuf tahsil olundu gibi süaller irad etmekde ve paşa sıkılmakda idi. § Mehmed Ali Paşanın hiç hizmeti yok değil ise de fizamanina böyle malûmatı sathiye ve nakısa erbabının iş görme vakti geçmiş ve bittabi yenilerin itiraz ve istihzalarına hedef olmak lâzım gelmişdi. Müşarünileyh istiskal olunduğunu hissetmeğe başlayub Kâmil Beyi istirkab edenler dahi zuhûr etmekle anlar ile ittihad ederek mumaileyhi teb'ide çalışır, yolunu bulamaz. Padişah, pederi merhumun yadigârı olan bir lâ'l hatemi daima takınır idi. Bir gün İzmit gidişinde hatemi Mehmed Ali Paşa bir vasıta ile aldırub nasılsa Kâmil Beyin çantasına atdırır. Sonra vapurda yüzük Padişahın hatırına gelüb taharrî etdirir ise de bulunamaz; Keenne Kâmil beyin yol çantasında birinin gürüb haber vermesi üzerine Mehmed Ali Paşa çantadan yüzüğü çıkararak Padişaha takdim ve macerayı tefhim eder. Biçare Kâmil hizmetden mehcûr ve Kıbrısa nefi ile de darı saltanatdan dur oldu [1]. Bu keyfiyet, Padişaha dağı deron ve damad Receb Paşanın, Sultan Müradı Rabi'den mahbub ve mergub Musa Çelebiyi alub mahv etmesi gibi bir oyun olduğundan Padişah, bazı nüzhetgâha vardıkca bu iki veziri bihemta [Mehmed Ali ve Mazlûm Paşalar] peşini bırakmadıklarına ve bir bahane ile huzura girüb tasdi eylediklerine mebni Padişah müteneffir olub hususiyle Mazlûm Paşanın «mehdi Ulyayı saltanat efendimiz, şöyle böyle ferman buyurdular» yolunda Babıaliye tezkirelerinin ardı arası kesilmemesiyle vükelâ tarafından dahi istiskal olunmağla Mehmed Ali Paşa azli nabehenkâm ile yalısında ikamete ve Mazlûm Paşa da meclisi valâ azalığına memur oldu».

1865 [30 Remazan 1281] de mecalisi âliyeye memur ve 1866 [6 Zilhicce 1282] de — altıncı defa — kapudanı derya oldu.

O gece — Âdile Sultan merhumeden tevvellüd eden — Kızının velime cemiyeti münasebetiyle Padişah, Mehmed Ali Paşanın sahilhanesine gelmişdi.

Hattı hümayunun sureti:

«Veziri maalisemirim [2].

Tophanemiz müşirliği kemakân Halil Paşa uhdesinde kalmak üzere kapudanlık memuretinin vukuf ve malûmatı sabıkasına mebni Mehmed Ali Paşa uhdesine tevcihi nezdimizde bittensib kendusi celb ile memuriyeti icra olunarak Babıâlimize gönderilmiş olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. Cenabı hak, cümleyi muvaffak buyura amin. 6 Zilhicce 1282».

1867 [6 Zilkade 1283] de kapudanlık unvanı, Bahriye Nezaretine tahvil olunduğundan munfasıl ve 1867 [1 Zilhicce 1283] de mecalisi âliyeye memur oldu.

1868 de [1285 Rebiulevvelinin 8 inci gecesi] vefat etdi. Eyyubda Bostan iskelesindeki türbeye defn olundu.

[1] Kâmil, yüzük işinde masum olduğu halde Padişahdan gördüğü iltifatı hazm edemiyerek Mehmed Ali Paşayı tezlil ve techil etmenin cezasını görmüşdür. Fakat Mehmed Ali Paşanın muhafazai ikbal içün irtikâb etdiği hareketi gaddarane, Kâmilin muamelesinden elbette daha fecidir.

[2] Füad Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Enderun Tarihi» nde âsarı hayriyesi beyan olundukdan sonra «Kaviyyül itikad, muhibbi ulema ve dervişan, vefakâr, mehabbetşiar, ceri ve cesur, ilâyi livai islâmiyete gayreti meşhur, sadık, aciz nevaz, ehilperver, sahi ve kerim idi. Ülfeti, nazrei ulâde görünüşü gibi vekurane olmayub halim ve selim idi [1]».

Paşanın mevki ikbalde bulunduğu esnade yazılmış olan «Verdülhadaik» da deniliyor ki:

«...Meftur oldukları ehliyeti şamile ve fetaneti kâmile iktızasınca şimdiye kadar süpürdei uhdei sadakat ve liyakatleri olan mesalihi seniyede mesaii cemileleri meşhud ve fevaidi mülkiye ve muhssenatı nizamiyeyi müstelzim niçe mevaddı mergubenin nevbenev pezireftei destigâhı vücud olmasına gayret ve himmeti hayderaneleri runümuddur. Maahaza tarikati aliyyeye müntesib ve süm'a ve riyadan müctenib, hak şinası zeman ve icrayı resmi vefayide nadirei devran elhak çaresazı bikesü derdmendan, muhibbi ulema ve urefa, hub haslet ve nik menkabet ve muttasıfı cudü sehavü mekrimet ceri ve cesur, müdebbiri umur, veziri sahib şuur ve bazı tekâya ve zevayada namı namilerin hayır ile yadü tizkâre vesile olur âsarı hayriyeleri meşhud ve mevfurdur». [2]

«Miratı Şuunat»da da deniliyor ki:

«Mabeyin hademeliğinden kurenalığa ve zevcesi bulunan hemşirei padişahinin hatırına riayeten vâkelâlığa çıkmış, hodpesend bir zat idi».

Âdile Sultan merhume, tanzim etdiği mersiye de diyor ki:

«Kalbi safi, mütevazı, sözü kalbi yeksan
Dostu düşmen nazarında görünürdü siyyan
Kimsenin canını yakmaz idi ol merdi cihan
İntikam almak ise müşkilü [3] ihsan âsan

Ömrü mihnetle geçüb görmedi bir ruyi refah
Kimseye görmez iken zulmi reva, kahrı nigâh
Bilmedi kadrini erbabı dalalet eyvah
Ciğeri kane boyandı yüreği yandı ah

[1] Bu kadar mednü sena arasında ehliyet ve liyakatine ve umuru devlete vukufuna dair bir kelime yokdur. Yok olan şey, var olarak gösterilebilir mi? Ahlâkı hasene sahibi olmak başka, devleti idare edebilecek kiyaset ve siyaset ehli olmak yine başkadır.

[2] Bunlar Paşanın ikbaliyle beraber seci hatırına riayeten yazılmış sözlerdir. Memduhe bir kıymet temin etmez.

[3] Kâmili hile ile nefy etdirdi, canını yakdı. Demek ki intikam almak müşkil değilmiş!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devletü dine sadakatle ederdi hizmet
Emri peygamberi icraye kılurdı gayret
Bir özü doğru, sözü doğru muhibbi devlet
Öyle bir yar içün Âdile ağlar elbet».

Merhume, diğer bir manzumede de diyor ki:

«Çünki ol paşayı merhumu müşar
Hizmet etdi doğru dinü devlete
Oldu Tophane müşiri çok zeman
Rus ile harb olacak eyyamda
Sadrıazam idi ol zatı celil
Mesnedi paki kapudaniye hem
Meclisi adlinde bir balâ vüzir
Âdeti ihsanü lütfû merhamet
Abdi ehlullah, bir dânâ idi
Sahibülhayr olduğun ikrar eder
Niçe batmış vakfı ihya eyledi
Hasılı inkâr olunmaz himmeti
Bir melek haslet idi bilitibar
Can fida eylerdi rahı millete
Buldu seraskerlik ile iki şan [1]
Mencikofun geldiği hengamda
Eyledi ol hasiri resmen zelil
Altı defa geldi ol derya kerem
Bir sayılur idi en edna fakir
Sireti, insafı vücudü madelet
Âşıkı yektayi mevlana idi
Kangı hayrat haneye kim ki gider
Namını âlemde ibka eyledi
Caygâh ide ana hak, cenneti».

---

[1] «Heb senin sayendedir şanü şeref».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MUSTAFA NAİLÎ PAŞA

Mustafa Nailî Paşa, Rumilide Kesriye dahilinde Polyan köyü hanedanından İsmail Beyin oğludur, 1798 [1213 H.] de Polyanda doğdu.

Sadrıazam Yusüf Ziya Paşanın maiyyetinde Mısırda bulunarak Ariş kalesini Fransızlardan istirdad ile mirimiranlık rütbesine ve muahharen Mısır valiliğine nail olan dayısı Tahir Paşanın nezdine gitdi. O ve müteakiben babası vefat etdiğinden memleketine döndü.

1809 [1224 H.] de diğer dayısı Hasan Paşa tarafından Mısıra celb olundu. Vehhabi meselesinin zuhûrunda dayısiyle beraber Hicaza azimet ve beş sene Mekkei Mükerremede ikamet ile Mısıra avdet eylediler.

Çocuk denilecek bir yaşda iken gösterdiği âsarı besaletden dolayı serkerdelik hizmeti verildi.

1821 [1237 H.] de Hasan Paşa, Girid ihtilalini teskine ve asayişi temine memur olmağla maiyyetindeki askerle beraber giderek ihtilalin def'ine çalışdı.

Hasan Paşanın vefatı üzerine senevî «4500» kise maaşiyle sair müretteb atını ve emvalini, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, Mustafa Nailî Paşaya terk etdi ve uhdesine miri miranlık rütbesi tevcih etdirdi. Babı âliden gelen rütbe fermanını Giride göndermeyüb Mısıra avdetinde bizzat vermek üzere tevkif etdi. Pek genc olduğundan müştereken tesviyei mesalih etmek içün Mısır ümerasından Kavalalı Hüseyin Beyi Giride gönderdi. Hüseyin Beyin memuriyeti, müteakiben İnebahtiye tahvil olunduğundan Mustafa Paşa, Mısır asakirine kumandan nasb edildi. Mısıra avdet edemeyeceği anlaşıldığından Mehmed Ali Paşa, rütbe fermanını — 1826 [1242 H.] de Kandiye valiliğine tayin edilerek bazı hususatı müzakere içün nezdine izam olunan — vezir kara Süleyman Paşaya tevdian gönderdi.

Giridin idaresi, Mısır valiliğine ihale olunduğundan mülkî ve askerî umur — muhafız unvaniyle — Mustafa Paşaya tefviz kılındı.

1837 [1253 H.] de Cebeli lübnanda Dürzîler ve Marunîler isyan ve Şam havalisine taarruz etmeleriyle 1838 [1254 H.] de bir mikdar askerle Giridden Şama gitdi, Halebden gelen Mehmed Ali Paşa-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nın oğlu İbrahim Paşa ile beraber altı ay oğraşarak eşkıyayı tedib etdikden sonra Giride döndü.

Girid, Şam ve sair iyalat, Mehmed Ali ve İbrahim Paşaların uhdelerinden tahvil edildiği esnada 1840 [7 Zilkade 1256] da rütbei vezaret tevcih ve Girid valiliği — kaydi hayat ile — uhdesinde ibka olundu. Valilik fermaniyle vezaret menşuru — iradei seniye ile kapu kethudası tayin olunan — Nuri Bey vesatatiyle gönderildi.

1842 [Safer 1258] de mezunen İstanbula geldi. Padişahın iltifatına ve murassa tasvirine nail olarak Giride döndü. Efkâr ve ef'ali devletce takdir olunarak 1849 [1265 H.] de vükelâlık nişanı verildi.

Sultan Abdülmecidin 1850 [20 Receb 1266] da İstanbuldan hareketle Cezairi Bahri Sefide ve Giride azimetinde bir gece onun konağında kaldı ve imtiyaz nişanı verdi

Otuz sene Giridi idare etdikden sonra [1] İstanbula celb [2] ve 1851 [Zilkade 1267] de Meclisi valâyi ahkâmı adliye âzalığına, 1852 [15 Cümadelula 1268] de — Reşid Paşaya halef olarak — Meclisi valâ riyasetine tayin kılındı.

1852 [3 Şevval 1268] de ikinci [3] ve 1852 [2 Zilhicce 1268] de birinci rütbe Mecidî nişanı tevcih olundu.

Damad Mehmed Ali Paşanın azlinde 1853 [6 Şaban 1269 da sadrıazam oldu.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim Mustafa Paşa»

Selefin Mehmed Ali Paşanın bu defa hizmeti sadaretden infisali vukuuna mebni hizmeti celilei mezkûre uhdei liyakatine tevcih kılınmış ve sadrı esbak Reşid Paşanın Hariciye Nezaretine ve Müşarünileyh Mehmed Ali Paşanın seraskerliğe ve seraskeri sabık Mehmed Paşanın dahi Hassa Müşirliğine memuriyetleri ve uhdenden münhal olan meclis riyasetinin dahi Hariciye Nazırı Sabık Rifat Paşaya ihalesi nezdimizde bittensib müşarünileyhim celbolunarak iktızası bilicra Babıâlimize gönderilmiş olmakla keyfiyeti ilân eyliyesin. 6 Şaban 1269».

[1] Senelerce Giridde bulunmasından dolayı halk arasında «Giridli» namiyle iştihar etmişdir.

[2] «Kaydi hayat ile ibka» edildiği halde hayatı nihayet bulmadan memuriyetine nihayet verilmesi, memuriyetin temadisinde devletce mahzur görülmüş olmasından inbias eylediği şübhesizdir.

[3] Otuz yıl Giridde valilik ve bilâhare - devletin en büyük ve en mühim mesned lelerinden olan - meclisi valâ riyasetini ihraz eden bir vezire verilen ikinci rütbe nişan, bizim zemanımızda gümrük kolcularına, saray hademesine ihsan ve - hakikî tabir ilemel'abei sıbıyan edildi de nişan, erbabı haysiyet indinde muhilli şan ad olundu. Nişanısız kalan eshabı istihkak enzarı âmmede nişanlılardan daha muvakkar görüldü.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«.... Mustafa Paşa, ümmî bir zat ise de Reşid Paşa Hariciye Nezareti mekamına gelmekle hal ve akdi umur, anın yedinde idi. Sadrıazamlar, elçi ziyafetlerine gitmek âdet değil iken Mustafa Paşa, süfera ziyafetlerine gidüb andan sonra âdet oldu».

O sene zilhiccesinin onuncu günü muayede resminin icrasından sonra yalılarına gitdiklerini müteakiben Reşid Paşa ile beraber azl ve bayramın üçüncü günü ibka edildiler [1].

Rusya ile muharebe tekarrür eylediğinden istikraza lüzum görülerek meclisi vükelâda müzakere edildiği sırada maliye işlerine vâkıf olan bir zatın Parise izamı Hariciye Nazırı Reşid Paşa tarafından teklif olundu. Sadrıazam, buradan memur gönderilmesine hacet olmadığını, bu işin — Paris sefiri bulunan — oğlu Veliyüddin Rifat Paşaya tevdii muvafık olacağını söyledi. Söz uzadı. Serkerdelikden yetişmiş olan sadrıazam, — vükelâ meclisini, muharebe meydanı zan ederek — pek ziyade hiddetlendi, âdabı meclisi ayak altına aldı. Padişahdan, vükelâdan, her ferdden hürmet görmeğe alışmış olan Reşid Paşaya hitaben «Benim Parisde boyum beraber oğlum var iken buradan memur gönderilmesi ona hakaret değil midir? Senin bacak kadar piçin! [2] ölmekle bu kadar keder ediyorsun. Ben evladımın mahzun olmasını istermiyim? sen, bana sadaret etdirmiyorsun» dedi.

Reşid Paşa «Sadrıazam isen Allah mubarek eylesun. Ben de senin kavas başın değilim ya. Bende üç kerre o mekamı ihraz etdim» diyerek meclisden çıkdı. Vükelâdan bazıları, arkasından yürüyüb niyazlarla geri getirdiler.

Maliye işlerinde ihtısası olan bir zatın Parise gönderilmesi ve sefirin de muamelata nezaret etmesi kararlaşdırıldı.

Ertesi gün — 1854 [3 Remazan 1270] — Mustafa Paşa azledildi. Reşid Paşa, bilâhare Veliyüddin Paşayı da infisal ve oğlu Mehmed Cemil Beyi sefarete tayin etdirdi.

Mustafa Paşanın «sen bana sadaret etdirmiyorsun» demesi, yalan değildir, Çünki refakatinde Reşid Paşa gibi büyük bir diplomat var iken kendinin — yine kendi tabiriyle — «sadaret etmesine» imkân tasavvur olunamazdı. Hüküm, liyakatda faik olanındır. Cevdet Paşa-

[1] Mustafa Paşanın üç defa sadrıazam olduğundan bahsedenler, bu ibkayı da hisabe katmakdadırlar.

«Esvatı sudur» da beyan olunduğu üzere Sadrıesbak Rauf Paşa, bayram ziyaretini iade için geldiği sırada Yusüf Kâmil Paşa «şu tebeddüle ne buyrulur» demesyile Rauf Paşa «bu bir vak'adır ki zikri de müstehcendir» cevabını vermişdir.

[2] Torunu Abdülkerim Bey.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nın «ümmî» dediği bir zatın, pek liyakatli bir merdi siyasete hüküm etmesi elbette mümkin değildir.

Mustafa Paşa zahiren, Reşid Paşa batınen sadrıazam idi. Zira devletin idaresi onun yedi iktidarına mevdu idi. Hattâ Füad Paşa, Fuzulinin

«Öyle sermestim ki idrak etmezim dünya nedir
Ben kimim, saki olan kimdir meyi sahba nedir»

matlalı gazelini tehzilen tanzir ve Âli Paşaya tesyir eylemişdir. Nazirenin iki beyti:

«Hariciye sadrı devletdir mesalih andadır
Öyle ise sadrıazam Mustafa Paşa nedir
Ya Sinobda yanmadan, yahud limanda yatmadan
Heb donanma mahvolurken masrafı derya nedir».

Yukarda söylenilen münazea üzerine Reşid Paşa ile Mustafa Paşanın araları fena halde açılmışdı.

Mustafa Paşa, Mirgundeki yalısının ittisalinde bulunan Reşid Paşanın yalısının erazisine — divarını [1] yıkdırarak — tecavüz eylediğinden Reşid Paşanın istidası üzerine meclisi valâyı ahkâmı adliyede murafaalarının icrasına iradei seniye sadır oldu. İkisi de meclise davet olundu. Mahkeme hükmünde olan bir meclisde ilk defa bir sadrı lâhık ile bir sadrı esbak mürafaa edildiler.

Evvelâ şeyhülislâm Arif Efendi tarafından mürafaai şer'iye ifa olunması üzerine haksızlığı tebeyyün eden Mustafa Paşa, iki defa «Ben şer'i bilmem. Virdiğim parayı bilirim. Kanunen hakkım vardır» dedi. Keyfiyet, kanunen de tedkik ve tamik edilerek haksızlık teeyyüd etdi.

Meclisi valâ Reisi Yusüf Kâmil Paşa «Bu meclis, ihkakı hakka memurdur ve maslahatın sureti vukuu ve icabı şer'i ve kanunisi mütebebevyendir. Arsa hakkında isbatı müddea etmek, bir sened ibrazına mütevakkıfdır. Nizamın hükmü de bunu mütezammındır. Sened ibaz edemedikce arsa davasına hak yokdur» dedi.

Müddeaaleyh olan Mustafa Paşa, hangi mevkide, hangi sıfatla hazır bulunduğunu düşünmiyerek reise hitaben «Sen, bu lâkırdıyı bana söyliyemezsin ve söyliyecek âdem olmadın, hezeyan ediyorsun» tarzında hezeyan etdi, kemali tehevvürle meclisden çıkdı. Arkasından bazı zevat gönderilüb şer'i ve kanun meclisinden kaçmak caiz olamaya-

[1] Mehmed Ali Paşanın tercemei halinde «Hayrâbad» dan naklolunan
«Dahi serrişte edüb divari iddia etmeğe değse bari»
beytindeki divar budur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cağı söylendise de dönmiyeceğini kat'iyyen beyan ve reis hakkında italei lisan ederek gitdi.

Meclisde ceryan eden müzakere neticesinde onun çekdiği divar yıkılarak tecavüz etdiği arsanın müddei Reşid Paşaya reddine ve meclise karşı vaki olan hareketi makduhası, huzzar tarafından takbih ve tayib olunduğunun kendine tebliğile tazir olunmasına karar verildi.

Yusüf Kâmil Paşanın mekamı sadarete yazdığı tezkirenin sureti:

«Arsai malûme üzerine meclisi valâyı ahkâmı adliyede akdolunan meclisi umumide Mustafa Paşa hazretlerinin esnayi muhakemede mugayiri usuli âdab zuhûre gelen naseza kelimat ve perdebirun harekâtı cümle huzzarı kiramın mesmu ve meşhudları olduğundan maada tefevvühatı gayri lâyikasının bu mekamda ayniyle zikrini mugayiri resmi edeb gördüm. Eğerçi müşarünileyhin hiçbir gûna hakkı olmadığı mütebeyyen olan madde üzerine böyle vuku bulan tefevvühatı nabecasını heyeti meclis takbih ederek taziri resmisi buna dair olan mazbataya dercolunmuş ise de bu tazir, meclisin heyeti âliyesine olan hürmetsizliğinden iktıza edüb halbuki kelimatı vakıası, bendenize hitaben olarak zatı acizaneme aid olan vikayei namus kazıyyesinin istihsaline dahi mecburiyet halinde bulunacağımdan ve lehülhamd sayei madiletvayei şahanede cümlenin namusu, mahfuziyeti kâmile dairesinde olarak edna bir kimsenin hakkında dahi böyle bir muamelenin vukuuna rızayı âli olmadığından ve bu yolda mukabele etmiş olsam hetki hürmeti meclis ile müşarünileyh gibi müftedıh olmak lâzım geleceğinden ihtiyarı sükût etmiş isem de bunun haliyle terki namusı acizaneme nakise irasını müstelzim olacağından ikmali namusı bendegânem ise madileti seniye muktezasından olmakla müşarünileyhin meclisi âlii tanzimata celbiyle tarzıyei aleniyyei icabiyenin istihsali babında. 3 Receb 1271».

Meclisi âlii tanzimat mazbatasının sureti:

«Geçende meclisi valâda akdolunan meclisi umumide übbühetlû devletlû Mustafa Paşa Hazretlerinin esnayi muhakemede Meclisi valâ reisi Devletlû Kâmil Paşa Hazretlerine hitaben tefevvüh eylediği kelimatı nasezadan dolayı tarziye talebine dair Kâmil Paşa Hazretlerinin verdiği takrir üzerine reis paşa hazretlerinin bu babda tarziye talebine hakkı olduğu tebeyyün eylediğine binaen meclisi hassı vükelâ kararı ve müteallik buyrulan iradei seniyei hazreti padişahi mucibince tarzıyei icabiyenin istihsali hususu meclisi âlii tanzimata havale buyurulmuş olduğundan icabının icrası içün bermuktazayı iradei seniye meclisi tanzimata azimet eylemesi zımnında Mustafa Paşa Hazretlerine bir tezkire tahririne karar verilerek olvechiyle tezkire tahrir ve tesyir kılınmışdı. Gelen cevabda muhakemei vakıadan dolayı meclisi âlii umumînin tanzim olunan mazbatası ve olbabda müteallik buyrulan iradei seniye mucibince taziri resmî icra olunduğundan ve namizac bulunduğundan bahs ile gelemiyeceği muharrer olub vakıa bu madde, taziri resmî icrasına müteallik olan mazbatada münderic ise de icra olunan taziri resmî dahi esnayi muhakemede meclisin heyeti âliyesine olan hürmetsizlikden dolayı olarak halbuki Kâmil Paşa Hazretlerinin takririnde dahi muharrer olduğu vechiyle tarziye taleb eylediği keyfiyet kendusuna hitaben tefevvüh olunan kelimatı nasezadan naşi zatına aid olmasiyle beraber bu tefevvüh olunan kelimat dahı rivayat ile olmayub meclisde alenen söylenilmiş olub bu cihetle uzuu uzun tahkikat ve muhakemata hacet olmadığından ve tayini ciheti tarziyede huzuru lâzım gelmiyeceğinden istihsal olunacak tarziye ne vechiyle olması icab edeceği miyanei acizanemizde mülâhaza olunarak olbabda hatırlara gelen suveri adidenin hulâsasında Mustafa Paşa Hazretleri meclisi tanzimata gelerek Kâmil Paşa Hazretleri ve sair münasib

TARIHVEMEDENIYET.ORG

görülecek azayı meclis dahi hazır oldukları halde «tefevvüh eylediğim kelimatı nasezadan dolayı vukubulan kusur ve hatamı itiraf ederim ve bu cihetle Kâmil Paşa Hazretlerinin hakkımda afvlerini taleb eylerim» deyu izharı nedamet ve itizar eylemesi mertebei kâfiyede göründüğünden bunun icrası için meclisi tanzimata gelmek üzere Mustafa Paşa Hazretlerine tezkirei samiyei sadaretpenahileri tastir buyrulması ve yine namizaclığından bahs ile gelemediği halde iberei mezkûrenin derc ve tasrihi ile bir takrir yazub bittemhir Babıâliye tesyir eylemesi tezekkür kılınmış ise de muvafıkı iradei seniyei sadaretpenahileri buyrulur ise icrayı icabı babında.

13 Receb 1271» [1]

Hususî bir meclisde bile tefevvühü, edeb ve terbiyeye muhalif olan hezeyanları kemali tehevvürle resmî bir meclisde, muazzam bir mahkemede reise karşı serd etmek ve — ahbaba gücenüb yanlarından ayrılırcasına — mahkemeden çıkmak suretiyle muamelatı resmiyeye, hattâ âdabı muaşerete bigâne olduğunu gösteren bir âdemin, buhranlı bir zemanda mekamı sadarete getirilmesi, bilâhare yine o makamla izaz edilmesi mucibi hayretdir.

Mustafa Paşa, iğbiraın devamını mahzurdan salim görmemiş olacak ki muahharen Reşid Paşaya iltica etdi. Mültecileri afv etmek itiyadında bulunduğunu bir kerre daha ibraz eylemek üzere Reşid Paşa bir akşam babıâliden avdetinde mültecinin Demir kapudaki konağına oğradı, birlikde yemek yedikden sonra bir sefarethanede tertib olunan baloya gitdi.

Rusya muharebesinde gayret ve sadakat gösterenlere mahsus olarak 1854 [1270 H.] de ihdas olunan iftihar nişanından Mustafa Paşaya da verildi.

Âli Paşanın tercemei halinde söylendiği veçhiyle Buğdanda divanların intihabatına gûya fesad karışdığından intihabatın feshi için Fransa sefiri Townel, kat'ı münasebete kıyam etdi. Rusya, Prusya ve İtalya sefirleri de ona ittiba eylediler.

Padişah, Reşid Paşayı azle mecbur oldu. Yerine 1857 [11 Zilhicce 1273] de Mustafa Nailî Paşayı — ikinci defa — mekamı sadarete nasb etdi.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim Mustafa Naili Paşa

Bu defa hizmeti celilei vekâleti mutlakanın uhdei liyakatine ve meclisi tanzimat riyaşetinin Sadrısabık Reşid Paşaya ve Hariciye Nezaretinin Âli Paşaya ve mecalisi âliye memuriyetinin meclisi tanzimat reisi sabık Mehmed Paşaya ve seraskerlik memuriyetinin Cidde Valisi Sabık Kâmil Paşaya ve Evkafı Hümayun Nezaretinin Hariciye Nazırı Sabık Ali Galib Paşaya ve Maliye Nezaretinin dahi Evkafı Hümayunumuz Nazırı Sabık Hasib

[1] Mazbataların ve tezkirenin suretleri nezdimde mevcuddur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşaya tevcihi indimizde bittensib sureti memuriyetiniz cümlenize tefhim ve beyan kılınmış olmakla işbu tevcihatın Babıâlimizde dahi usuli mutade üzere ilânına mübaderet eyliyesin. Haktaâlâ Hazretleri herbirerlerinizi umuri memurenizde tevfikatı samedaniyesine mazhar buyura âmin. 11 Zilhicce 1273».

Padişah, bilâhare siyasi bir mesele hakkındaki maksadını vükelâya anlatamadığından dolayı müteessir oldu. Mukaddema Mirgünün arkasında Reşid Paşaya verdiği köşke — Baş mebeyinci Osman Beyin ihtar ve tertibi ile gitdi. Reşid Paşa ile uzun uzadıya görüşdü ve kendini mekamı sadarete getireceğini söyledi. Paşa safer çıkdıkdan sonra [1] tayinini istirham etdi.

O esnade bir gün Mustafa Paşa, sadaret odasında meclisi vâlâ reisi Yusüf Kâmil Paşa ile görüşürken «Bizim içün infisal edecek diyorlar» demesiyle Kâmil Paşa «Yok efendim yok, rebiulevvel girmeyince korkmayın» demişdir. [2]

1856 [3 Rebiulevvel 1274] de azil ve 1856 [Şaban 1274] de mecalisi âliyeye memur edildi. 1862 [16 Cümadelâhire 1278] de birinci rütbeden osmanî nişanı ita kılındı.

1866 [16 Rebiülâhır 1283] de saraya celb olunarak Giriddeki ihtilâlin izalesine memur ve murassa osmanî nişanı itasiyle mesrur edildi.

İhtilâlin safahatına ve asayişin temini içün ittihaz olunan tedabire dair yazılan natamam bir muhtıra [3] da deniliyorki:

«1283 senesinde Girid cezıresinde hıristiyan ehali tarafından ikad olunan nairei şuriş ve ihtilâli rişaşi rifku mülâyemetle muntafi olamayub gitdikce şulefüruz iştidad olmakda idûgi ve mesele kesbi cesamet eylediğinden Girid elden çıkacak raddeye geldiği nümayan olmakla ve mecalisi âliye memurini fihamından Sadrıesbak übbühetlû devletlû Mustafa Naili Paşa Hazretleri cezirei mezkûreyi valilikle tam otuz sene idare etmiş olub ihtilâlâtı sevabıkada tedabiri saibeleri bir kâtible eşkıyaya meydanı cevelân verilmiyerek

[1] Avam gibi bir merdi Reşidin de safer ayında şeamet tahayyül etmesine taaccüb olunur. Şeamet, teşeüm etmekdedir.

[2] O sırada sadaret müsteşarlığı vekâletinde bulunan ve bu mükâlemeyi dinliyen Said Efendiden naklen «ricali mühimmei siyasiye» de muharrerdir.

[3] Beş altı sene evvel sokakda hurde kitab satan bir ademin, yere serdiği kitab ve risaleler arasında perakende bazı evrak gözüme ilişdi. Biraz karışdırdıkdan sonra Mustafa Naili Paşanın Girid memuriyetine aid olduğunu anladım. Sahibi, orada çocuğunu bırakub bir işe gitmiş olduğundan evrakı alamadım. Ertesi gün evrakın azaldığını gördüm. Satıcı, öteberi sarmak içün şunun bunun aldığını söyledi. Geri kalanını da ben aldım. Bunlar, yukarıdaki muhtıra ile Giridin temini mamuriyeti ve ehalinin ıslahı ahvali içün teşkil olunan komisyonca malûmatlarına müracaat olunmak üzere her nahiye muteberanından birer ikişer kişi intihabiyle İstanbula gönderilmesi hakkında ferman, talimatname, sadaretden ve hariciye nezaretinden yazılan on on beş tahrirat ve Mustafa Paşanın noksan tercemei halinden ibaretdir. Teessüf olunur ki isimleri tarihe geçen niçe zevatın, tarihe hizmet edecek olan niçe evrakı bu yolda imha ve hakikati halde tarihe ihanet edilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

fiilhal def'i şurişü ihtilâl kılındığı cümle nezdinde umuru malûmeden olub Giridde sebkat eden hüsni hizmetleri ve malûmatı mahalliyeleri hasebiyle bu işin uhdesinden gelecekleri anlaşılmakla Giridin iadei asayişi ve ıslahı ahvali ihtilâliyesi memuriyeti fevkalâdesine tayin buyurularak mahı rebiulâhirin 28 inci cumartesi günü mecidiye vapuri humayununa rakiben Giride azimet ve salı gecesi saat üç buçuk sularında Soda limanına muvasalat eylediler. Müşarünileyh memur bulundukları umuru mesalihi bilâ tehir, rüyet ve tesviye eylemek ve bugünkü işi ferdaya bırakmamak minelkadîm muktezayı âdet ve hilkatleri olduğundan Soda limanında lengerendaz olan Şadiye kalyonı hümayunundaki bahriye kumandanı Ferik Saadetlû İbrahim Paşa Hazratlerini derhal celb ile ıstıtlai ahval eylediklerinde.... ».

Yine o muhtırada deniliyor ki:

« .... Yunanlûların alenen vapurlariyle müfsidler ve mühimmat ve edevatı harbiye göndermeleri kaidei düveliyeye mugayir bir keyfiyet olmakla şu muaveneti aleniyeyi kesdirecek suretde icrayı iktızası lüzumunu müşarünileyh biddefeat arzu inha etmiş ise de her nasılsa Babıâli bu dakikai mühimmeye atfı nazarı ehemmiyet etmeyüb heman usatı mütebakiyenin sür'ati tenkili hakkında evamiri samiye gönderilmekde idi. Velhasıl gavaili dahiliye külliyen mündefi olarak yalnız şevahiki cibalde mutahassın olan haşarat mekulesi haydudların tedmirü itlâfı içün tertibatı muktazıyenin suveri icraiyesine karar verilmiş ve teferrüatı ıslahata başlanılmış olduğu halde [1] 21 Zilkade 1283 de Yaveri harbi şehriyari Saadetlû Cemil Paşa Hazretleri, zatı şahaneye mahsus Pertevpiyale vapuri hümayunu ile Cezireye gelmişdir».

Mustafa Paşa o vapurla döndü. Avdete dair Sadrıazam Âli Paşanın tahriratı:

«Zatı âlii âsafanelerinin mütehallik oldukları seciyei celilei hamiyet ve reviyetin eseri ve veliyyi nimeti biminnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin hakipayi hümayunı hazreti mülûkânelerine ubudiyeti sahiha ve sadakati kâmilenin delili cedidi olmak üzere şu Girid hâdisesinde ibraz buyurdukları gayret ve hizmet nezdi maali vefdi hazreti hilâfetpenahide ziyadesiyle takdirü tahsin buyurulmakda olduğu indi âlilerinde dahi müsellematdandır. İşte bu gayretü ikdamın semerei hasenesi olarak lehülhamdü velminne sayei asayişvayei cenabı padişahide Cezirenin bayağı bütün ahalisi tahtı mutavaat ve emana girmiş ve geri kalan halâtı şekavet ise haricden gelen eşkıyayı Yunaniyeye munhasır gibi kalmış olduğundan ve bir yandan dahi buraya gelen vekiller ile adanın ıslâhı idaresi müzakere olunmakda ve ecanibe dahi iş bütün bütün bitdi gibi gösterilmesi yolunda faide mütalea kılınmakda bulunduğundan ve binaenaleyh zatı maalisimatı daveraneleri mislllû cazımı vükelâyı saltanatı seniyeden birinin memuriyeti fevkalâde ile Giridde temdidi ikametine maslahatca lüzum kalmayub bilâkis bu memuriyetin devamı yarüağyar nazarında Girid ihtilâlinin devamını ima eylediğinden hem şu mütaleata ve hem de cenabı mekârim menabı daverilerinin beyhude meşakı seferiyede kalmamaları arzuyi âlisine mebni heman bu tarafa avdet buyrularak vali kaymakamı olduğu halde askere dahi muvakkaten kumanda etmek üzere devletlû Hüseyin [2] Paşa Hazretlerinin bırakılması bittensib iradei merahimadei hazreti şehriyari müteallik ve şerefsudur ve bu kararın tarafı samilerine

[1] Mustafa Paşanın Giriddeki icraatına dair Yusûf Kâmil Paşa, ciddî yahud lâtife olarak şu beyti söylemişdir:

«Nehr olub kantarai tiğine huni âdâ Kameti şühretini köprülünün etdin ham»

[2] Hüseyin Avni Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tebliği zımnında ferikanı kiramdan yaveri harbi hazreti mülûkâne Saadetlû Cemil Paşa Hazretleri mahsus vapuri hümayun ile irsal buyrulmuş olmakla bimennihi taalâ vusulünde müşarünileyh Hüseyin Paşa Hazretlerine maslahatın tevdii ve talimatı lâzimenin itası ile bermucibi fermanı âlii hazreti tacidari bu tarafa azimete himmet buyrulması babında emrü irade hazreti menlehülemrindir. 18 Zilkade 1283

Esseyyid Mehmed Emin Âli»

Damadı Memduh Paşa «Mir'atı Şuunat» da diyor ki:

«Teşettüti ahval, Giridde ihtilâl zuhûr etdiği haberini ortalığa yaydı. Mustafa Naili Paşanın takimi ihtilâl ve tanzimi hâl içün oraya memuriyeti devletce bittasvib maiyyetiyle sevk olunmak üzere lüzûmı mikdar asker tertib kılındı. § Müşarünileyh, tenkili usate itina eylemiş ise de fesad ateşinin ocağı Yunanistan ve şerareler Giridde nümayan idüğinden ateşi bastırmayınca kığılcımlarını el ile tutmağa oğraşmakda faide görilemeyeceğine mebni teskini şuriş, Yunan hükûmetine bir nümayiş icrasına mütevakkıf olub bu suret, nezdi devletde mülâyimi maslahat bulunmadığı takdirde İstanbula avdetine müsaade istedi. § Babıâlinin ecnebi devletlere karşı tutduğu politika daima yumuşak bulunmasiyle birden bire Yunan hükûmetinin üstüne düşülmiyerek cezirede bir tarzı tesviye aramak ile işin içinden çıkılabilir fikri Âli Paşanın zihninde tekarrür etdi. § Mustafa Naili Paşa Derseadete çağırıldı. Âli Paşa Giride gitdi».

1871 [15 Şevval 1288] de vefat etdi. Fatih türbesi haziresine defnolundu. Servetü saman sahibi idi.

Damadı «Esvatı sudur» de diyor ki:

«Tecribebin, pak damen, pir bir vezir olduğundan ekâbir ve esağir, sitayişhanı bulunurlardı. § Ahırı ömrüne kadar mecalisi âliye memuriyetinde ezman güzar olduğu cihetle hizmeti devleti aliyyeden bir an hâli kalmadı. Mecalisi âliyeye sadrıazam ve şeyhulislâm mazulleri[1] memur edilir olduğuna mebni mihamı umuri devlet, bir sadrıazamın refakatinde bulunan bazı müdahinlerden ibaret riyakârlara munhasır tutulmadığından kadren ve fikren liyakatleri müsellem salifüzzikir zevatı marufenin meclisde mevcudiyetleri işin doğru görülmesine ve itirazı vç reyi muhalif ile tedkik ve tamik olunarak hukuki devletin muhafaza edilmesine badi oluyordu».

---

[1] O mekamları ihraz etmiyen vüzera ve sudur da mecalisi âliyeye memur edilirdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED EMİN PAŞA

Mehmed Emin Paşa, hazinei hümayun kethüdası Kıbrıslı Mehmed Emin Efendinin kardeşi Hüseyin Efendinin oğludur. 1813 [1228 H.] de Kıbrısda doğdu.

İstanbula geldi. Amcasının delâletiyle Sultan Mahmud gördü, Enderunda hazine odasına kabulüni irade etdi.

1828 [1244 H.] de teşkil edilen hassa dördüncü alayının ikinci taburunun ikinci yüzbaşılığı ile askerliğe girdi. Mabeyni hümayun karakoluna memur oldu.

1833 [1248 H.] de Namık Paşanın Londraya izamında birlikde gitdi. Tahsili ilim içün Parisde kaldı. Üç ay sonra — İstanbula göndermek üzere — paşa, Londraya celb eyledi. Müteakiben bundan sarfınazarla — sekiz ay Londrada alıkoydukdan sonra Parise götürdü. Orada iki sene kalub lisan tahsiline çalışdı. İstanbula avdetinde kolağası oldu.

Sadrı esbak Mehmed Reşid Paşanın Revandızda bulunduğu sırada teşkil olunan hassa beşinci alayının ikinci taburuna binbaşı tayin olunarak gitmek üzere iken mektebi harbiyede kalmasına ve tahsilini ikmal ve Osmanlı talebeye nezaret etmek içün tekrar Parise azimetine iradei seniyye sadır oldu.

Sultan Abdülmecidin culûsunda İstanbula geldi. Rütbesi miralaylığa terfi olunarak Tophaneye ve müahharen mirilivalıkla Tophane meclisi azalığına memur edildi.

1840 [1256 H.] de Darı Şûrayi Askeriye naklolundu. Asakiri redifenin celbi içün Sinob, Ankara, Kastamoni ve Boluya gönderildi.

1843 [1259 H.] de icra kılınan tensikatı askeriyede mülkiye hizmetlerinde kullanılmak üzere haiz olduğu mirilivalık, mirülümeralığa tahvil kılındı. Altı ay açıkda kaldı.

1844 [1260 H.] de Akkâ muhafızlığına, 1845 [Zilkade 1261] de Kudüs mutasarrıflığına tayin ve 1846 [Cümadelûlâ 1262] de terfian mirimiranlık rütbesi tevcih kılındı. 1847 [1263 H.] de azil ve altı ay sonra Tırnava kaymakamlığına nasbolundu, istifa etdi.

1847 [4 Şaban 1263] de — Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşanın himmetiyle — Belgrad muhafızı ve 1848 [Şaban 1264] de mazul oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1848 [1 Şevval 1264] de Tırhala mutasarrıflığı tevcih olunarak gitmek üzere iken —yine Ahmed Fethi Paşanın sevkiyle— 1848 [26 Şevval 1264] de rütbei vezaretle Londra Sefaretine nasbedildi.

Tezkirei maruzanın sureti:

«Londra sefaretine tayin olunan Devletlû Kâmil Paşa [1] Hazretleri, lisan aşna olmaması [2] cihetiyle azimetden bazı mertebe itizar etmiş olduğuna ve Londra merkezi politikai düveliye olarak herhalde ve hususiyle böyle tetik zemanlarda tarafı devleti aliyeden orada bulunacak memur, Avrupanın ahvaline ve lisanı ecnebiye vâkıf olmak icabı hâl ve maslahatdan bulunduğuna mebni münasibi ledettteemmül geçende uhdesine Tırhala mutasarrıflığı ihale olunan saadetlû Mehmed Paşa evsafı muharrere ile mevsuf yani mukaddema Avrupada terbiye olarak her bir usulüni görüb öğrenmiş ve hem dahi lisan aşna ve dirayet ve fetaneti zatiyesi mücerreb ve huveyda bendegândan bulunmuş olmasiyle memuriyeti sefaretde istihdame elyak ve ahra görünmek ve eğerçi sefareti mezkûre, bir müddetdenberu orta elçilik ile idare oluna geldise de müsyö Kaninin yine bu tarafa avdeti cihetiyle tarafı devleti aliyeden dahi şimdi Londraya gidecek sefirin bilmukabele büyük elçi olması usuli mer'iye iktızasından ve ibtidaki derecede bulunan süferanın devleti metbuası nezdinde dahi rütbe ve itibar ashabından olması kaidei cariye icabından bulunmak hasebiyle müşarünileyh Mehmed Paşanın büyük elçilik unvanı ve uhdesine rütbei vezaret tevcihi ile icrayi memuriyeti ve yüz elli bin kuruş harcırah itası...».

1848 [24 Muharrem 1265] de Londraya vâsıl oldu. O esnade cülûs eden Felemenk kıralına merasimi tebriki icraye memur oldu, vazifei mevduayı ifa etdikden sonra Londraya döndü.

1850 [1266 H.] de mezunen İstanbula geldi. Halebde zuhûr eden ihtilâlin izalesi içün 1850 [2 Muharrem 1267] de Haleb valiliğine tayin ve vükelalık nişanı tevcih olundu. Tezkirei maruzada

«Londra sefiri Mehmed Paşa dirayeti sahiha ashabından olarak arabistanca vukufı kâmili olduğuna ve kendusi sınıfı askeriden neşet etmekle ittihaz olunacak tedabiri askeriyenin reyinde ve filiyatında dahi liyakati bulunduğuna binaen Haleb vilayetinin müşarünileyhe tevcihi ve buradan gönderilecek askerle heman izam olunması ve vükelâlık nişanı itası....»

denilmiştir.

Halebe gitdi. Asayişi iade etdi. Girid valiliğine nasbedilmek üzere İstanbula davet olundu. İstifa eyledi.

1851 [Zilkade 1267] de Arabistan ordusu müşirliğine tayin ve mesleki aslisine irca olundu. Şam havalisinde «Leca» da tahaddüs

[1] Musevi mühtedilerden Arif Ağanın oğlu ve müşir Samih Paşanın babasıdır. Mühendisdir.

[2] Avrupada hendese tahsil ve Berlinde elçilik etmişdi. Lisan bilmeden Avrupada nasıl tahsil etmişdir? Berlin sefaretine tayininde itizar etmeyüb de Londra sefaretine nasbında «lisan aşna» olmadığından bahs ile itizar etmesinin sebebi nedir? Aceba Berlinde lisana lüzum yok da Londrada mı vardır?

İtizarın sebebi, hakikaten lisan aşna olmaması mıdır, yoksa Londraya gitmek istememesi midir, bunları keşfetmek şimdi müşkildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve Rusya harbinin bidayetine tesadüf eden iğtişaşın def'i içün asker ve top ile giderek sarfı mesai etdise de iğtişaş zail olmadığından 1853 [8 Cümadelûlâ 1269] da azledildi. Tezkirei maruzada «tebdili icabı halden olduğundan yerine Vâsıf Paşanın tayini» denilmişdir.

1857 [20 Remazan 1269] da Edirne valiliğine tayin kılındı. Damad Mehmed Ali Paşanın delâletiyle kapudanı derya olan Mahmud Paşanın [1] cehalet ve sui tedbiri eseri olarak donanma Sinobda Ruslar tarafından yakılub mahvedilmesi üzerine 1854, [1 Cümadelûlâ] da Mehmed Paşa, derya kapudanlığına nasbolundu.

Reşid Paşa, İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerini dairei ittifaka celb ile Rusyaya ilânı herb etdirub harbin tevlid eylediği mühim meselelerle uğraşdığı sırada Damad Mehmed Ali Paşa ve hempaları da onunla uğraşıyorlardı. Bu sebeble Damad paşanın men'i mefasid ve def'i mekasıdına çalışmak icab ediyordu.

Fakat Reşid Paşa, eniştesinin def'ini padişaha bizzat arzetmeği muvafık görmeyüb bu işi başkasına yapdırmak istiyordu.

Kıbrıslı Paşanın kayın biraderi Besim Bey [2] bir gün bilmünasebe eniştesinin «Ben sadrıazam olsam Mehmed Ali Paşayı kimseye sormadan nefyederim. Sonra Padişaha arzeylerim» dediğini naklet-mesiyle Reşid Paşa — maksadını tamamiyle temin edecek olan — bu söze gönül bağlıyarak 1854 [3 Remazan 1270] de mekamı sadarete tayin etdirdi [3]

[1] Sultan Abdülhamidin devrinde Hicaz valiliğinde «Haccaci hüccac» namını alan Ahmed Ratib Paşanın babasıdır.

[2] Reşid Paşanın izalesiçün sultan Mahmuda ilkaatı mefsedetkâranede bulunulduğu esnada Darbhane defterdarı şehid Ali Rıza Efendi merhum, kelimatı tayyibe iradiyle tahlisine himmet etdiği cihetle oğlu Besim Bey, paşa nezdinde mültefet ve muteber idi.

[3] Ali Füad Bey, esbak dahiliye nazırı Said Efendiden naklen «maruf simalar» namındaki — gayrı matbu — eserinde sadrı esbak Sârım Paşaya dair makalede diyor ki:

«Said Efendi, divanı hümayun tercemanı Nurüddin ve Bebekli Saib Beylerle birlikde bir remazan akşamı iftara gitmişler. Sârım Paşa «Babıâlide ne var, ne yok» demesiyle bir gün evvel Giridli Mustafa Paşanın Reşid Paşa ile meclisi vükelâda münakaşaları neticesinde sadaretden infisali vukubularak Reşid Paşanın sevkiyle Kıbrıslı Mehmed Paşanın mekamı sadarete tayin olunduğunu haber vermişler. Vak'adan malûmatı olmıyan Sârım Paşa, birdenbire tehevvürle Reşid Paşa hakkında ıtlakı lisana başlamış ve «Benim, onları vaktiyle nefiyden kurtarışım, bir gün gelir de onlar bana müzaheretde bulunur diye idi[*]. Şimdi ben, böyle mazul otururken nasıl oluyor da o, Kıbrıslıyı sadarete sevkediyor» diye ağzına geleni söylemiş».

Ligarazın yapılan şeyler —iyilik de olsa— maddî ve manevî mükâfatsız kalır. Sârım Paşanın bu hakikate vâkıf olmaması ve «sadarete Kıbrıslıyı sevketdi de beni etmedi» diyerek Reşid Paşa hakkında atub tutması, haiz olduğu mertebeye yakışacak şeylerden değildir.

[*] Sârım Paşanın mekamı sadarete tayinini müteakıben Reşid ve Âli Paşaların ve efkârı cedide ile itham edilen diğer zatların teb'idi istenilmiş ise de o muvafakat etmemişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim Mehmed Paşa

Selefin Mustafa Paşanın bilicab infisali vukubulmuş olduğuna ve sen hizmeti sadarete ehil ve erbab bulunmuş iduğine binaen sadaret hizmeti mutenası uhdei istihaline ve uhdenden münhal olan kapudanlık memuriyeti mühimmesi mecalisce memur Halil Paşaya tevcih ve ihale kılınmış olmağla işbu hattı hümayunumuz tastir olundu. Rabbimiz taala ve takaddes hazretleri cümleyi muvaffak buyura amin. 3 Remazan 1270».

1854 [3 Rebiulevvel 1271] de azledildi. Çünki Damad Paşayı bir tarafa yolcu etmek içün mekamı iktidare getirtdiği zat, damadın aleyhinde değil, lehinde bulunmağa başladı. Yolculuğa dair Reşid Paşanın bilvasıta vaki olan ihtarını «Padişahın eniştesini ben nasıl nefyedebilirim» tarzında karşıladıkdan başka eniştenin meclisi vükelâye alınmasını alenen teklif etdi. Bu hal, Reşid Paşayı pek ziyade müteessir etdiğinden damad hakkındaki husumetini — sözünde durmıyan — sadrıazama aktarma etdi. Azline çare buldu ve yerine kendi oturdu. Aralarındaki husumet, ömürlerinin sonuna kadar devam eyledi.

Tuvenel in «*Pages de l'histoire du second empire*» isimli eserinden naklen «Ricali mühimmei siyasiye» de beyan olunduğuna göre Kıbrıslının, Reşid Paşa ile tarafdarlarından kurtulmak içün İngiltere sefiri Lord İstratford Döredklif in delâletine müracaat etdiğine berikilerin muttali olmaları da azli mucib olmuşdur.

Diğer bir rivayete göre de Mehmed Paşa, gayet hadid ve şedid bir zat olduğundan refakatinde hariciye nazırı bulunan Reşid Paşanın âmirane ve mütehakkimane harekâtına — Giridli Mustafa Paşa gibi— tahammül edemeyüb muhaverat ve muhaberatda ibrazı hiddet etmesi de esbabı azildendir.

1855 [12 Zilkade 1271] de meclisi âlii tanzimat reisi oldu.

Sadrıazam Âli Paşanın Paris Konferansına azimetinde 1856 [25 Cümadelûlâ 1272] de sadaret kaymakamlığına nasbolundu.

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«.., Âli Paşanın Avrupaya azimetinde Hariciye Nazırı Füad Paşanın kaymakamlığı umurı tabiiyeden iken bu esnada islâhat unvaniyle tebaai gayri müslimeye verilecek imtiyazata dair bir fermanı âli hazırlanmış olduğundan ehli islâm nazarında vurudı, tabiî olan itirazata hedef olmak üzere sağını solunu saymaz bir zatın mekamı icrada bulunması icabı halden görülerek kaymakamlığa tensib olunmuşdu. § Âli ve Füad Paşalar ve Şeyhulislâm Arif Efendi ile İngiliz ve Fransız elçilerinden mürekkeb bir muhtelit komisyon teşkil ile bilmüzakere verilen kararlar zabtolunarak ana göre bir fermanı âli kaleme alınmışdı ki islâhat fermanı âlisi dediğimiz budur. § İslâhat fermanı okunacak diye birkaç gün intizar olunurken Âli Paşa Parise gidiverdi. Ferman kıraetini kaymakam paşaya bırakdı. Bir hafta sonra kaymakam paşa Babıâlide arz odasında fermanı âliyi okutdu. § Bu fermanı âlinin

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hükmünce tebaai müslime ve gayri müslime kâffei hukukda mütesavi olmak lâzım geldi. Bu ise ehli islâme pek ziyade dokundu. § Ol gün hava nasıl puslu ise ferman okunurken hazır olanlardan ekserî abusülvecih idi. Fakat ziyyi islâmda bulunan bir takım alafranka çelebilerin yüzlerinde eseri beşaşet görülüyordu».

Rusya devletiyle münasebat iade ve Potnif sefir tayin olunduğundan ve yeni imparatorun resmi tetevvücü devletce tebrik edilmek icab etdiğinden — meclisi tanzimat riyaseti uhdesinde olarak — Mehmed Paşa, fevkalâde büyük elçi tayin edildi. Müsteşar nasbolunan kayın biraderi Besim Bey ve sair maiyet memurları ile 1856 [23 Zilhicce 1272] de evvelâ Moskovaya ve muahharen Petersburga azimet ve ifayı memuriyet etdi [1] Rusya imparatoru tarafından Eglblan nişanının birinci rütbesi verildi.

Petersburgda sefareti daimeyi tesis ve Viyana ve Triyeste yoliyle avdet eyledi.

1857 [12 Zilhicce 1273] de meclisi tanzimat riyasetinden [2] mecalisi âliyeye naklolundu. 1858 [25 Cümadelûlâ 1274] de — ikinci defa — meclisi tanzimat riyasetine [3], 1858 [19 Muharrem

[1] Tezkirei maruzaya melfuf talimatda deniliyor ki:

«Fevkalâde sefaret ile beyneddevleteyn tecdidi münasebata ve Rusya imparatorunun cülûsunı tebrike memur olduğundan tetevvüc resminde dahi bulunacağı cihetle Moskovaya azimetle namei hümayunu imparatora bilita tecdid ve tekidi revabıtı dostiye dair tarafı şahaneden tebligat icra edilecekdir. Gerek imparatora olan tebligatda ve gerek vükelâsı ile musahabetde ziyadesiyle dilnevazlık ve hatırnazlık muamelesi icra [*] buyrularak telifi efkârlarına ve saltanatı seniyenin hulûs ve safveti niyatının teminine himmet buyrulacakdır. Memleketeynin birleşdirilmesine muhalefet edilmesi, Yılan adasının Devleti aliyyeye aidiyetinin teyidi, Tuna boğazları arasındaki adaların doğrudan doğruya idarei devleti aliyyeye avdeti temin kılınacakdır. Resmi tetevvücün icrasından sonra imparatorun Petersburga avdetinde müşarileyh dahi oraya gidüb sefareti daime içün bir mahal tedarükiyle sefaret serkâtibi Server Efendi maslahatgüzar bırakılacağı ve kenduleri bir mezuniyeti muvakkate ile avdet edeceğinden avdet içün münasib göreceği vakti bu tarafa iş'ar edecek ve müteallik buyrulacak irade üzerine avdet edecekdir.

[*] Sefir Paşanın mizacı malûm, münasebetsiz bir teklif karşısında kalır da kafası kızarsa baklayı ağzından çıkarır, kâr, düşvar olur mütaleasından mütevellid olacak ki «ziyadesiyle dilnevazlık ve hatırnazlık» göstermesi ihtar olunmuşdur.

[2] Mehmed Paşa, meclisi tanzimat reisi iken Reşid Paşa zade Ahmed Celâl Beyin rütbei vezaretle tanzimat azalığına tayin ve Salih Beye rütbei bâlâ tevcih olunduğunu teşrifatcıdan öğrenmesi, nefsine pek giran geldiğinden icra esnasında hiddetinden sararub solduğu ve Reşid Paşanın bu şekilde tevcihi, Mehmed Paşayı müteessir etmek maksadına mebni olduğu menkuldür.

[3] Umuri maliyeyi müzakere ve masarifi tadil içün havası vükelâdan mürekkeben akdolunan meclisde bu işe bakmak üzere bir komisyon teşkili hakkında tanzim olunan lâyiha, Sultan Abdülmecidin canını sıkarak iydi edha muayenesinde abusülvecih olarak tahtde oturduğunu ve meclisde Kıbrıslı Paşanın «böyle ufak tefek şeylerle olmaz. Bütün ebniyei hassa inşaatının tatili ve sarayı hümayun masarifinin taklili lâyihaye yazılmak

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1275]de —ikinci defa— kapudanlığa, 1858 [13 Rebiyülevvel 1275] de «75000» kuruş maaşla mecalisi âliyeye tayin kılındı [1].

1859 [26 Cümadelâhire 1275] de afv ile «60000» kuruş mazuliyet maaşı tahsis olundu.

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Paris sefiri Mehmed Cemil Beyin Parise azimeti teahhür etdi. İmparatorun mizacına ve bu esnada Devleti aliyye ile Fransalunun yekdiğere yaklaşmalarına nazaran Kıbrıslı Mehmed Paşa gibi bir haysiyetli zatın Paris sefiri nasbolunması imparatorun memnuniyetini mucib ve devleti aliyyece bazı fevaidi calib olur, deyu Fransanın — muvakkaten Parisde bulunan — İstanbul elçisi Tuvenel tarafından sefarete tahrirat gelmiş. Halbuki zatı şahanenin Kıbrıslıyı sadrıazam etmek [2] istediği ve Riza Paşanın mani olduğu az çok tereşşuh ederek Kıbrıslının kulağına dahi vâsıl olduğundan bu esnada kendusınca bir eseri ikbal umarken Paris sefareti lâkırdısını işidicek müşmeiz ve bu keyfiyet mücerred kendusını İstanbuldan ihrac içün vükelâ tarafından tasni olunduğuna zahib olmuş idi. Binaen alâzalik mabeyni hümayuna davet olunub tarafı hümayundan kendusına Paris sefareti teklif ve giderse bazı düyununun tesviye olunacağı [3] ifade buyruldukda «Beni Parise siz gönderecek iseniz على الرأس و العين. Nereye gönderseniz giderim ve eğer vükelâ göndermek ister ise anların söziyle bir yere gitmem» dedikden sonra vükelâ aleyhinde pek çok sözler söyliyerek avdet eylemişdir. Söylediği sözler ayniyle mazbut değildir.

lâzımdır» gibi sözler söylemesiyle lâyihanın bir kat daha teşdid edildiği Padişaha mün'akis oldukda Kıbrıslı hakkında izharı iğbirar ile «hınziri nefy etmeli» dediğini Cevdet Paşa rivayet ediyor.

[1] Sultan Abdülmecid 1858 [17 Muharrem 1275] de Babıâliye gelüb vükelâyı ve bilhassa — tercemei halinde söylendiği vechile — Mehmed Ali Paşayı tekdir etdiği sırada «Avrupada düello derler bir âdet var. Ben de seninle birer tabanca alub karşu karşuya çıkalım, birbirimize tabanca atalım» [*] gibi acib sözler söyledikden başka huzzar içinde «hain kerata» [*] diye sövüb tahkir etmişken iki ay sonra Mehmed Paşayı mecalisi âliyeye nakl ile Enişte Paşayı kapudanlığa nasb ve ikisini birlikde hattı hümayun ile Babıâliye izam etdi. O gün sadrıazam Âli Paşa, yalısında Karadağa dair konferans olduğundan Babıâliye gelemedi. Hattın ne suretle okunacağında Babıâli ricali mütehayyir oldu. Meclisi vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa, sadrıâzam mevkiinde durdu, hattı hümayunu okutturdu.

[*] «Tezakiri Cevdet».

[2] Sultan Abdülmecid, Âli Paşanın rehavetinden bahs ile Kıbrıslının sadarete nasbını Riza Paşaya söyledikde «şimdikinin ne kabahati var? Vükelânın ileru gitmesi efendimizin elindedir. Tarafı şahanenizden himmet buyurulduğu halde bu dahi dilhahı şahanenize tevfiki hareket eyler. Hali hazıra göre kim olsa böyle olur» demişdi.

[3] «Sanki rişvet vermede ol padişah!».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fafat raviyanı ahbarı hafiyeden istirak olunduğuna göre «kapuda sadrıazam yokdur, iş sefaretler elindedir. Vükelâ, kendi müttefikleri olan Rüşdî Paşayı babıâliye getürmek içün beni bir san'atle meclisi tanzimat riyasetinden atdılar, anı reis etdiler. Füad Paşanın Parisde pislediği işleri temizlemek içün beni göndermek istediler. Bunlar ise kabili tesviye olmayub ben ezilürüm. Eğer beni ezmek mürad ise burada eziniz, oraya göndermeğe hacet yok. Riza Paşa, Mehmed Ali Paşa, Safvetî Paşa ise umumen hırsızdırlar, kendu kiselerini doldurmakdan başka bir şey düşünmezler» demiş olduğu mervidir. Hernehal ise zatı şahane, nezaketi hasebiyle Kıbrıslıya sureti inbisat göstermiş olduğundan o dahi pek münbasit çıkdı ve çend ruz münbasit göründüğünden ikbalperestanı asır, heman ziyaretine seğirtdi. Hakikati hal ise beraks idi. Şöyle ki zatı şahane, filasıl kendusına kalben muğber olduğu halde bu kerre vaki olan etvarı serbazanesi üzerine hiddetlenerek «Bu herif, Reşid Paşa gibi kendusını bana cebren mi kullandırmak istiyor» deyu buyurmuş idi. Binaenaleyh mecalisi âliye memuriyetinden afvine dair sadır olan iradei seniyye batezkire tarafı sadrıâliden kendusına bildirildi ve 60000 kuruş mazuliyet maaşı olmak üzere tahsis buyruldu. Şehriye 60000 kuruş, dolgun bir maaş idi. Ancak Kıbrıslının 8000 kiseye baliğ olan düyununun güzeştesi önüne geçilmez bir sel gibi teraküm etmekde idi. Halbuki Paris sefaretini kabul etmiş olsaydı bunun 5000 kisesi verilecek idi. Şu hale nazaran sefaretden imtinaı kendusınca mucibi mazarrat olduğu biştibahdır».

Mehmed Paşanın — sefareti kabul etmemesi sebebiyle — borcunun hazinei milletden tesviye olunmaması — Cevdet Paşanın dediği gibi — «kendusınca mucibi mazarrat» değil, mucibi menfaat olmuşdur ki doğruluğunun mükâfatı maneviyesidir. Hazinei millet, efradın borcunu virmeğe neden mecbur olsun? beytülmali me'kel ittihaz ederek istihkaklarından pek çok fazla para çarpanların, bilâhare — çarpâlar gibi — zelil ve hakir olduklarını ve az para alanların çok kâr etdiklerini gördük ve görmekdeyiz.

1859 [21 Rebiulevvel 1276] de — ikinci defa — sadrıazam oldu.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim Mehmed Paşa

Âli Paşanın bu kerre infisali vukuuna mebni hizmeti sadaretin ahar bir zate ihalesi lâzım gelerek muktazayı dirayet ve fetanetin üzere mesalihi devleti aliyyemizin hüsni rüyet ve tesviyesine sayü gayret edeceğin meczum bulunduğundan hizmeti celilei mezkûre uhdei liyakatine tevcih ve ih le kılınmış olmasiyle sair vükelâyı devleti aliyye ile bilittihad

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kâffei mihamı saltanatı seniyemizin ber veſkı matlub hüsni tesviyesine dikkat ve ihtimam eyliyesin. Rabbimiz taalâ ve takaddes hazretleri her halde tevfikatı samadaniyesine mazhar buyura âmin. 21 Rebiulevvel 1276».

Sarayın maliye hazinesine devrolunan düyununun pusulasını Riza Paşa, sadrıazam Âli Paşaya takdim etdikde kabul eylemediğinden bu kabîl işlerin kendi menfaatlerine muvafık suretde tesviyesi içün Âli Paşanın azliyle yerine Mehmed Paşayı getirmek içün oğraşdığı mervidir. Halbuki Âli Paşanın kabul etmediği eğri işlere, Mehmed Paşa nın hiç bir vechile yanaşmıyacağı aşikar idi. Fakat Cevdet Paşa «Tezakir» de şu sözleri söylüyor:

«Âli Paşanın azliyle Kıbrıslının sadarete tayini üzerine icra olunan rikâb resminde zatı şahane, müzayakai maliyeden bahs ile izharı teessür etdikde Kıbrıslı «Bu bir hali buhrandır. Devleti aliyye, böyle müzayakalara kerrat ile duçar olmuşdur. İnşaallah bu da geçer. «همة الرجال تقلع الجبال» kaidesince olmaz şey yokdur. İş, ancak bizi bu hale getüren sebebleri bilüb de bundan sonra anlardan ihtiraz etmekdir. Yoksa geçmişe teessüfün faidesi yokdur» diyerek vükelâye işaretle «bunların cümlesi fidayı can edercesine çalışacaklardır» deyu cevab vermişdir. § Âli Paşanın liyakat ve ehliyeti cümle nezdinde müsellem idi. Ancak nezaket ve rehaveti hasebiyle icraatca ileru gidememesi sebebiyle beynennas makduh olmuşdu. Eğerçi bu sadaretinin bidayetinde mecalisin tenkihine kıyam ile bundan hazineye hayli menafi göstermiş ise de şundan bundan kesilmiş maaşlar, kadın efendilerin maaşlarına zam olunduğundan bir şeyi müfid olmayub fakat birçok kesanın kesri kulubuna badi oldu. İşte ol vakit Âli Paşa, gevşeklik etmemek lâzım gelür iken sükût etmekle bir mertebe daha lisane geldi. Sonra iş daha fenalaşub enzarı âmmede mes'uliyet hep kendu üzerinde kaldığını görerek kemali yeis ve fütur ile kemi azıya aldı ve pek ziyade sert davranur oldu. § Mehmed Paşa, hayli vakit menkûb kalarak serbest davranur ve sert lisan kullanur idüğünden efkârı ammeyi kazanmışdı. Fakat teveccühi şahaneden mahrum idi. Bu kerre Âli Paşa, andan daha ileru gitmekle zatı şahane anı azl ile yerine Kıbrıslıyı getürdü. Kıbrıslı, Âli Paşadan ileru gider ve sarayca fevkalâde ilerulemiş olan israfatın önüni keser ve serasker Rıza Paşa ile ana mümasil olanların azliyle işi yedi istiklâline alur ve devleti muhataradan kurtarır deyu ümid olunuyordu. Filvaki Âli Paşanın tertib eylediği mazbatayı yürütmüş ve anın hali yeis ile ittihaz eylediği mesleki tutmuş olaydı muvaffakiyeti memul idi. Kıbrıslı ise eyyamı menkûbiyetinde kullandığı lisanı kesüb mücerred mabeyni hümayunca makbul olacak

TARIHVEMEDENIYET.ORG

meslek ki mukaddema Âli Paşanın beynennas makduhiyetine sebeb olan yoldur, o dahi bu kerre sadarete geldikde bu mesleki ihtiyar etdi ve Reşid Paşa zemanından beru ittihaz olunan âdeti makduha üzere tenzili maaşat ile hazinenin açığını kapatmak gibi bir çıkmaz yola girdi. § Saraydaki murassaat ve evanii simüzer çıkarılmak ve buna bakarak vükelâ tarafından dahi murassaat ve simüzer evanileri meydane konulmak gibi bir tedbiri fevkalâde ittihaz olunsa bunların mecmuu, tesviyei maslahata biraz medar olacağından başka itibarı malî avdet ederek istikraz dahi kabil olurdu deyu bazı ukalâ tarafından ihtar olundise de bu suret Kıbrıslının yeni ittihaz eylemiş olduğu usuli müdahenekâriye mugayir idi».

Bizde ekâbirin, ihraz etdikleri memuriyetlere ve eşhasından bulundukları vakayie dair hatıralar yazmaları, yahud onların her dürlü ahval ve harekâtına tamamiyle vâkıf olan mukarriblerinin o yolda bir eser vücude getirmeleri mutad olmadığından — bilâhare aleyhlerinde haklı haksız söylenilen sözlerden hem kendileri, hem tarih mutazarrır oluyor. İşte Mehmed Paşa hakkında da bizi tenvir edecek — bir hatıra, bir muhtıra olmadığıçün hakikati hali hilmiyoruz. Bu sebeble Cevdet Paşanın —emsali gibi— onun da aleyhinde söylediği sözlerin red, yahud kabulünü mutazammın bir söz söyliyemiyoruz.

1859 [28 Cümadelula 1276] da azl edildi.

«Tezakir» ve «Maruzat» da deniliyor ki:

«Rıza Paşa ile Safvetî Paşa takımının çarpılacak vaktidir deyu Kıbrıslıya ilka olunmağla o dahi tam fürsatdır deyu bazı teşebbüsata kıyam etmişdi. Rıza Paşa bu teşebbüsatı his idicek önünü almak üzere nabzı şahaneyi yoklayub Kıbrıslının azline müstaid bulmağla bu istidada epeyce kuvvet vermiş olduğu halde Kıbrıslı ile Füad Paşa mabeyni hümayuna celb olunarak tarafı şahaneden Rusya imparatoruna gönderilecek nişan ve hedaya anlara temaşa etdirilmişdir. İbtida huzuri hümayuna Kıbrıslı girüb hedayayı temaşa ederken gümrüge dair bahs açıldıkda Kıbrıslı «merhume Valide Sultan bundan dahi irtikâb etmiş» demekle hünkâr münfail ve müteessir olub bu halde Füad Paşayı davet buyurmuş. O dahi içeru girdikde hünkârı bozuk düzen görmüş idi. Anlar gitdikden sonra zatı şahane, haremi hümayuna girüb «bu herif, benim ölmüş validemden ne istiyor. Anı irtikâb ile itham ediyor» deyu buyurmuş. Heman ferdası günü kendusundan möhri hümayunı aldırmış ve Mehmed Rüşdî Paşa, mekamı sadarete getürilmişdir. Hedayayı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

temaşa esnasında tarafı şahaneden pek ziyade iltifat buyrulmuş iken ferdası möhri hümayunun istirdadı kendusuna pek güç gelmişdir. Kendusu gayet hadidülmizac olmak hesebiyle möhri hümayunu almağa gelen mabeyinciye «Efendimiz, beni mel'abei sıbyan mı zannediyor» demiş olduğunu yine kendusu bir zate hikâye etdikde o dahi «Efendim, böyle söz söylenir mi» demekle «Evet, pençüşenbih günü bana pek çok dua etdi ve işler senin vaktinde iyi gidiyor, rahatım. Allâh seni eksik etmesün dedi. Ferdası bak ne muamele etdi, anın içün söyledim. Ben mel'abei sıbyan değilim» demiş. § Bu sırada İngiltere kıralıçasından mahremane ve min gayri resmin zatı şahaneye bir name gelüb mazmununda Kıbrıslı, epeyce işlere bakıyordı. Azlini işitdim, teessüf etdim, deyu münderic olduğu sureti mahremanede mesmuı fakir oldu».

1860 [7 Zilkide 1276] da — üçüncü defa — mesnedi sadarete getirildi.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim Mehmed Paşa

Rüşdî Paşanın bu defa infisali vukubulduğundan mesnedi sadaret, derkâr olan dirayet ve gayretine mebni uhdei liyakatine tevcih ve ihale kılınmış olmağla mesalihi devleti aliyyemizin bervechi matlub hüsni tesviyesi emri ehemmine tarafından ve sair vükelâyı devleti aliyyemiz taraflarından sarfı mesai ve gayret olunsun. Rabbimiz taalâ ve takaddes hazretleri cümleyi muvaffak buyura âmin. 7 Zilkide 1276».

Altmış altı gün mekamı sadaretde bulundurularak halü kali hoş görülmediği içün azledilen bir zatın, beş ay sonra «dirayet ve gayretinden» bahs ile tekrar o mekame getirilmesi, akıllara hayret verecek hallerdendir. Belki o zat beş ayda halü kalini tahvil ve tekrar mekame gelmek liyakatini tahsil etmişdir!

Rumilide, bilhassa Niş sancağında hıristiyan tebaanın mezalime oğramakda olduğuna dair Rusya devletinin envaı ilkaat ve neşriyatda bulunması üzerine muhtelit bir komisyon teşkiliyle Rumiliye gönderilmesi ve hıristiyanların teftiş edilmesi devletler tarafından teklif olundu.

Rusya papasları ve mekteb hocaları vesatatiyle Bulgar tebaa ifsad edildiği bir sırada muhtelit komisyon gönderilmesi, fesadı takviye ve müfsidleri teşci ederek idare muhtel olacağından sadrıazam Rüşdî Paşa, Fransa sefaretine gitdi, muhtelit komisyonun gönderilmesi devlecte kabul edilemiyeceğini anlatdı. Sefir, ısrar etdiğinden Rüşdî Paşa «Ben gider, teftiş ederim» demesiyle sefir sükût etdi.

O sırada Rüşdî Paşanın azli padişahca musammem olduğundan iki gün sonra Mehmed Paşa mekamı sadarete nasb olundu. Sefir,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

derhal seraya gidüb sadrı sabıkın «Ben giderim» dediğini ihtar etmekle sadrı cedidin ertesi günü Rumiliyi teftişe ve islâhatı lâzimeyi icraye memuriyeti hakkında hattı hümayun sadır oldu.

Hattı hümayunun sureti:

«Benim veziri maalisemirim

Sunufı tebaai devleti aliyyemizin ezher cihet âsayiş ve emniyet ve refah ve saadeti halleri nezdimizde ne mertebe mültezem olduğu malûmundur. Şu maksadın tamamii husuli ve bazı mahallerde memurin ve saire taraflarından hılâfi tenbihat bu babda bir gûna hal ve hareket vukuu takdirinde kaviyyen men ve def'i matlubumuz olduğuna ve senin dirayet ve malûmatın derkâr bulunduğuna mebni tahkik ve islâhı ahvali tebaa memuriyeti mühimme ve mahsusasiyle Rumeli canibine azimetin iradei şahanemiz iktizasından olmasiyle ifayı memuriyetle avdetine kadar sadaret kaymakamlığı dahi meclisi tanzimat reisi Âli Paşaya ihale kılındığından ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. 8 Zilkade 1276».

Sadrıazam zilkadenin on birinci günü divanı hümayun beğlikcisi Afif, meclisi vâlâ azasından Besim Beylerle Pavlaki Efendi, Fotyadi Bey, Bulgar milletinden Gavriyel ve barutcu başı oğlu Artin Edendiler ile Cevdet Efendi [Paşa] dan mürekkeb komisyonla İstanbuldan hareket etdi. Varna, Şumnu, Rusçuk, Vidin, Niş, Priştine, Üsküb, Köprülü, Pirlepe, Manastır ve Selânik cihetlerini teftiş eyledi.

Cevdet Paşa «Tezakir» ve «Maruzat»da diyor ki:

«Bazı zevat, Kıbrıslının bu memuriyeti anı İstanbuldan def içün Âli ve Füad Paşalar tarafından — Fransız elçisi vasıtasiyle — icra olunmuş bir manevra olduğuna zahib olmuşlardır. العلم عندالله

Sadrıazam, Varnaya gideceğinden vükelâ ve ricali Babıâli lieclit teşyi yalısına müctemi olmuşlar idi. Kaymakam Âli Paşa ile Hariciye Nazırı Füad Paşa, bağçede bu kullarını bir köşeye çekdiler ve dediler ki: «bu teftiş işi pek nazük bir memuriyetdir. Nikü bedi senden bilürüz, Babıâli nazarında mes'uli manevî sensin [1]. Ana göre gayet hakimane ve mütebassırane hareket eylemelisin. Sadrıazama ihtarı lâzım gelen hususların kendusuna tesir edecek suretde arz ve ihtarında zerrece tecvizi teahhur ve terahi etmeğe gelmez».

Kıbrıslı, gayet hadidülmizac ve acul meşreb ve kim ne söylese inanur bir zat idi. Fakat bir güzel hasleti var idi ki ne kadar hiddet ve sürat ile bir işe teşebbüs etse «eman efendim, bunda bir yanlışlık var, iş öyle değil, böyledir» deyu ihtar olundukda derhal hiddeti ber taraf olarak söylenen sözü dinlerdi ve ledelikna tebdili efkâr eylerdi.

Sadrıazamın bizzat Rumeli teftişine çıkması fevkalâde bir keyfiyet olmağla ana her taraftan ehemmiyet verilür ve netayicine intizar edilür iken Cebeli lübnande Dürziler, ictima ile Maroniler üzerine

[1] Dimek ki Hoca Efendi Sadrıazama vasiy nasbolunmuş!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hücum etdiklerinden müdahelei ecnebiye vukua gelmekle Füad Paşa, memuriyeti fevkalâde ile Berrülşame giderken nefsi Şamda bir ihtilali azîm zuhure gelmişdir. § Şamın ihtilâlinden naşi ehemmiyeti politika, Rum elinden Arabistan cihetine müntekil oluvermiş ve rum elice teftişe aid başlu işler hitame ermiş olduğundan henüz mevsimi şita hulul etmeden Dersaadete avdet mukarrer olduğu halde vükela, bu sene sadrıazamın Rum eli canibinde kışlayub da İstanbula avdet etmemesini isterlermiş ki Bosna iyaletinin teftişine bu kullarını gönderüb de kendusi Dersaadete avdet eylemek isterdi. Halbuki karihai hümayundan olarak sadrıazamı götürmek üzere Selânik limanına bir vapuri mahsus gönderilmesi içün tersaneye emir verildiği gibi sadrıazama dahi doğruca mabeyni hümayundan telgraf geldi. Bunun üzerine Üsküdbde ve Manastırda çok eğlenilmeyüb heman Selâniğe indik. «Saikı Şadi» vapuri hümayuni oraya gelmiş olduğundan heman bindik. 77 senesi hilâlinde kış basmadan Dersaadete geldik».

Pek basit hakikatlerdendir ki «bir mülkün intizamı mekardan zuhûr eder» mısraı müeddasınca mekarrın idaresi mükemmel ve halkın hukuki müemmen ise mekarra merbut olan mahallerde de idare muntazam ve hukuk mahfuz olur.

Mekar da en büyük âmir, kavanini mevzuaya riayet ve memleketi hüsni idareye gayret etmezse diğer âmir ve memurlar da ona peyrev olurlar. Sui idare, merkezden en uzak bir köye kadar hükm ferma olur. Zulüm ve teaddi memleketi yakar, yıkar.

Sui idare, mekarda takarrür etmiş iken vilâyetlerdeki tebaanın ahvalini teftiş ve ıslah içün—ecnebilerin icbariyle— sadrıazamı göndermek

«O, bir nümayiş içündür misali seyfi hatib»

mealine masadak olur, nümayişden ibaret kalır, maddî ve manevî bir faide temin ve dahilde, haricde bir ferdi tatmin etmez.

Sadrıazamın teftiş etdiği mahallerde bazı memurların tebdili ve bir kısmının tecziyesi, âşar cibayeti usulünün diğer bir şekle tahvili kabilinden bir takım cüziyatı ümur ile iştigal olunarak islâhatı esasiyeye teşebbüs edilmemiş olduğu halde sadrıazamın alelâcele merkeze dönmesi, bazı devletlerin hoşnudsuzluğunu ve — dahilî ümura müdahaleyi tazammun eden — bazı tekliflerini mucib olduğu menkuldür.

Şamda ihtilâl zuhuriyle ahvali siyasiyenin kesbi vehamet etmesi, sadrıazamın süratle celbini iktiza etdiği mervi olduğu gibi sadaret makamı Âli Paşanın — ihtilâli izaleye ve asayişi temine memuren — Şamda bulunan Füad Paşaya yazdığı mektubda beyan eylediği üzere İngiliz sefirinin padişaha, kendinin gevşekliğinden ve Serasker Rıza Paşanın irtikâbından bahsederek Ahmed Vefik Efendiyi [Paşa]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadarete, Serdarı Ekrem Ömer Paşayı seraskerliğe ve Halil Şerif Beyi [Paşa] hariciye nezaretine getirmeğe teşebbüsü ve İstanbul ahvalinin karışması da celbi tacil eden esbabdandır.

Ekseri rükabadan olan rüfeka; müzic, bazan da izzeti nefsi muhil hal ve kalden geri durmamakda idiler. Hattâ bir gün Damad Mehmed Ali Paşa «bu devlet, bir hakimi hazık bulmadıkca idare kabil olamaz» [1] diyerek ehliyetsizliğini işrab etmesi üzerine Mehmed Paşa, aşağıdaki tezkire ile seraya şikâyet etdi:

«Vakit ve zemanın politikai umumiyeye vermekde olduğu inkılâbat iktizasınca her tarafda ittihaz olunduğu gibi devleti aliyyenin dahi berren ve bahren levazımı hazmü ihtiyata riayet eylemesi vacibatı ümurdan olmasiyle olbabda şeref sudur buyrulan emrü fermanı hazreti padişahi üzerine mevakii muktazıyede cem'ü tahşidi lâzımgelen asakiri nizamiye ve redifei şahane, sayei kudret vayei hazreti padişahide tertib olunarak maaş ve masarifatı lâzimeleriçün iktiza eden akçenin yetmiş yedi senesi varidatının seriulhusul olanlarından havalesi kararlaştırılmış ve canibi hazreti seraskeriden kabul ve muvafakat ile icraatına teşebbüs ve müsareat olunmuş idi. Bugünkü çarşamba günü Babıâlide mün'akid meclisi mahsusı meşveretde kuvvei bahriyenin tertibiyle sevahili lâzimeye sevki dermiyan olundukda tersanei âmirenin altı aylık mürettebatı müterakimesi şimdiden tesviye olunmadıkca bir geminin bile sevk ve tahriki kabil olamıyacağı tarafı valayı kapudaniden irad edildi. Vakıâ akçesiz hiçbir şey yapılamıyacağı derkâr ise de hazinei celilenin meydanda olan müzayakası ve her tarafın şu hali buhranı içinde cümleten elimizden geldiği kadar teshili icraata mübaderet vacibei zimmet olduğuna ve kuvvei berriye içün yapıldığı ve tarafı hazreti sipehdariden kabul olunduğu misüllü kuvvei bahriye havayicinin dahi varidatı mürettebeden havaleten tesviyesi mümkin olacağına mebni burası zatı hazreti kapudaniye ifade olundukda ana cevaben bu devlet bir hakimi hazık bulmadıkca idare kabil olamıyacağı bir sureti mütehevviranede beyan olundu. Yadolunan hakimi hazık hizmeti sadarete ve bundan murad dahi bu abdi âcizi veliyyi nimete matuf olmağın bu muamelei mütehevviraneye tarafı kemteranemden hizmeti sadaretin bugünkü hamili, nazarlarında kâfi olmadığı halde beyhude tahdisi gavail olunmakdan ise atebei ulyayı hazreti veliyyi nimete arzı hal eylemeleri daha evlâ idüğü cevabı verildi. Hiçbir şeye değerim olmadığı halde vücudi acz nümudi memlûkânemi uğuru hazreti padişahiye fida etdirmiş olan iltifat, ve inayatı merhamet gayatı tahmiden leylü nehar ifayı farizai zimmet ve tahsili rizayı cenabı veliyyi nimete bezli ma hasalı iktidar olunmakda iken böyle ihtiyacatı zemaniyeden münbais bir halin zate nakliyle sureti resmiye ve aleniyyede mevzuibahs edilişi teşebbüsat ve icraatı vakıada teahhürat ve müşkilâtı müeddi olacağına ve aksayı matalib, hizmeti müftehirei veliyyi nimet olub hiçbir suretle tasdii seri âliyye mücaseret, ubudiyet ve memlûkiyetce rehini cevaz olamıyacağından şu bahisden sükût ve tasdiden ictinab lâzım ise de bulunduğumuz zeman, ittihadı sahih ile hizmet edecek bir vakti nazük olduğuna mebni atebei ulyayı hazreti veliyyi nimete arzı hale mücaseret olunduğu ve olbabda her ne vech ile emrü fermanı cenabı padişahaî müteallik buyurulursa mantuku celili ilham adili cümlemiz içün muta ve münkad idüğü rehini ilmi samileri buyruldukda irade ve ihsan efendimindir. 17 şaban 1277 Mehmed».

Cevab

«Bugünlerde mesalihi devleti aliyyeye dair bazı tenbihatı seniyye icrası zımnında vükelâyı fiham hazeratından bazıları celb buyrulacağından ol esnada zatı âlii asafaneleriyle

[1] «Kendi gûya bir hakimi hazıku kâmil imiş!».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

müşarünileyh hazretlerinin telifleri tensib buyrulmuş olmasiyle muktazayı iradei seniyye üzere beyanı keyfiyete ibtidar kılındığı muhatı ilim . . . 18 Şaban 1277».

*
* *

Vükelâdan biri, «Damadı şehriyari» olduğuna güvenüb — padişahın, diğer vükelâ içinde intihab ve vekil tayin etdiği — sadrıazamı böyle alenen istihfaf ve tahkir etmesi büyük bir kabahatdir. Bu kabahate cür'et eden şahsa karşı müvekkil, vekilinin haysiyeti resmiye ve şahsiyesini muhafazaya müsaraat edecekdir. Çünki istihfaf ve tahkir, vekilden ziyade kendine aiddir.

Haysiyeti ihlâl edilen bir âmir, refakatindeki memurlara nasıl söz geçirebilir, nüfuzunı nasıl yürütebilir?

Padişahın iradesi de pek garibdir. İki kardeş, iki arkadaş birbirlerine münfail olurlarsa «telifleri tensib buyrulur». Fakat — devlete aid bir maslahatdan dolayı — mübayenet tahaddüs eder ve vekili mutlakın istihfaf ve tahkirine cür'et edilirse cür'etkâr azl, yahud şiddetle tevbih olunmak icab eder.

Aksi takdirde sadrıazam, hem kendinin, hem mekamın haysiyetini muhafaza etmek içün idbarı ikbale tercih ederek kûşei inzivaye çekilmek lâzım gelir. Heyhat!...

Esasen vükelânın sadrıazamla, hattâ bütün vükelânın aralarının açık olması, padişahlarca fevkalâde mühim bir kaidei siyasetdir. Çünki bunların mübayeneti ile tac ve tahtlarını muhafaza etdiklerine kanidirler. Emma arada devlet ve milletin hukuk ve menafii zayi oluyormuş, ne yapalım. Nefs, her şeye mukaddem ve menfaati nefsiye, her şeyden akdemdir!...

*
* *

Mehmed Paşa 1861 [17 Zilhicce 1277] de Sultan Abdülâzizin cülûsunda mekamı sadaretde ibka olundu. Fakat padişahı nev cah ile fikirlerinin imtizac edememesine, rakiblerin ve diğer menfaat perestlerin ilkaat ve tesvilâtı da munzam olarak ibkasından bir buçuk ay sonra 1862 [29 Muharrem 1278] de azledildi.

Sultan Abdülâzizin son baş kâtibi Âtıf Bey «Hatıra»da diyor ki:

«Mehmed Paşa, sağlam ve iffeti müsellem ise de devri sabıkda Mehmed Ali Paşa ile beyinlarinde bürudet hâsıl olduğundan tebeddüli saltanatla Mehmed Ali Paşa mevkii iktidarda bulundukda Mazlum Paşa ile bilittihad Kıbrıslıdan möhri hümayun istirdad ve Âli Paşanın sadareti ilân olundu».

Serkarin Hafız Mehmed Bey «حقایق البیان فی cennet mekân Abdülâziz Han» adlı risalesinde diyor ki:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Cennet mekân tarafından şevketi Osmaniyenin tanzim ve takvimine ibtidar olunması, ibtidayı cülûslarında sadrıazam olan Kıbrıslı Mehmed Paşa merhumu şaşırtmış olmasından bir gün bilmünasebe «Efendimiz, bugün devletimiz kabuksuz bir yumurta halindedir, bir tarafdan bir diken dokunacak olursa maazallah akub gidecekdir. Evvelâ ahvali maliyemizi ıslah edelim, badehu asker tanzimine, donanma tehiy'esine çalışalım» gibi maruzatı, padişahı nev cahı ilk hatvesinde duçarı yesü hırman edecek bir hale getirmiş ise de müşarünileyh hazretleri «evet emma ağyar, bizim ıslahatımızı beklemez, bir tarafdan bir adu yüz gösterir, bahusus bugün Karadağ meselesi ortada. Bu meselenin ortadan kaldırılması, her halde güzel silâhlı bir asker sevkiyle şevketi Osmaniyeyi gösfererek bertaraf edilmesi derecei vücubdadır. Binaenaleyh hem ıslahata imkân müsaid olduğu derecede çalışmak, hem de ilânı şevket ve şan eylemek muvafıkı hikmeti hükûmetdir» kelimatı hakimanesiyle merhumu müşarünileyhi ilzam eylemişdir».

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Sadrıazam Mehmed Paşa, gün geçmez mabeyni hümayuna oğrar ve birer iş behanesiyle hünkârı görürdü. Zatı şahane, bundan sıkılır olmuşdu. Bir kerre hünkârın babı fetvaye gitdiğinde dahi emri mahsusı padişahı olmadığı halde orada bulunarak sanki padişahı göz habsine alurcasına yakasını salıvermemesinden bir mertebe daha sıkılmışdı. Halbuki hünkârın süfüni harbiye inşasına ziyade merakı olduğundan bu kerre tersane tahsisatına elli altmış bin kise kadar zam olunmasını emretdikde «Kıbrıslı muvazenei maliyenin tahammülü olmadığı cihetle şimdi bunun vakti değildir» deyu itizar eylemiş olduğundan zatı şahane muğberrülhatır olmağla Kıbrıslı azlolunarak yerine Âli Paşa Sadrıazam oldu. Padişahın kuvvei berriye ve bahriyeyi ikmale hırs ve tehalükü teşekkür olunacak mevaddan idi. Lâkin evvelâ ümuru mülkiye ve maliyeyi ıslah edüb de hâsıl olacak fazlai varidatı buraye sarf etmek lâzım gelür iken işin ortasından başlanması badii teessüf olmşdur».

1861 [Rebiülevvel 1278] de — İkinci defa — Edirne vilâyetine tayin kılındı. Üç seneye yakın ifayı vazife etdikden sonra infisal ve İstanbula avdet eyledi.

1865 [Muharrem 1282] de Mecalisi Âliyeye memur oldu. 1866 [3 Şevval 1282] de — Mustafa Fazıl Paşanın azli üzerine — Meclisi Âlii Hazain ve 1866 [21 Muharrem 1283] de Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye Riyasetlerine tayin ve Meclisi Hazain lağv edildi.

1866 [Rebiülâhir 1283] de Murassa Osmanî nişanı verildi.

1897 [6 Şevval 1283] de Meclisi Valâ Riyasetinden infisal eyledi.

9 Eylûl 1871 [Cümadelâhire 1288] de vefat etdi. Sultan Mahmud Türbesi haziresine defnolundu.

Mezar taşında eviddasından Yusüf Kâmil Paşanın tanzim eylediği şu tarih manzumesi mahkûkdur:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«İrtihal eyledi Kıbrıslı vezir — Acıyub ağladı pirü berna
Geçdi üç defa mekamı sadre — Nevbeti hizmetin etdi ifa
Gayretü sıdku hamiyetle benam — İdi beynel vükelâ velvüzera
Âkibet etdi cihandan rıhlet — Eyliye cayini cennet mevla
Yazdılar senki mezare tarih — Cennete gitdi Mehemmed Paşa»

Ebüzziya Tevfik [Bey], «Yeni Osmanlılar Tarih» inde diyor ki:

«... Kıbrıslı Mehmed Paşa dahi hasta yatıyordu. Fakat İstanbul halkı, Âli Paşa ile meşgul olduğundan o sahibi hamiyeti kimsenin düşündüğü yokdu».

Vefatında «Basiret» gazetesine yazılan muhtasar tercemei halinde deniliyor ki:

«Bendei sadıkı padişahî ve bu milletin hemişe hayrhahı olarak vatan uğrunda halen ve kalen ibraz eyledikleri kemali gayretleri namütenahidir. Nikû haslet ve âlî himmet bir veziri nadirülvücud olmasiyle keyfiyeti vefatları her kese irası keder ve esef eyliyecekdir».

*
* *

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa merhum, bir devlet âdeminde bulunması elzem olan iffet ve istikamet, mürtekiblere adavet, müstekimlere mehabbet ve ifayı vazifede ciddiyet ve cesaret gibi hasais ve fezaili haiz olduğu gibi fartı hiddet ve şiddet, hazim ve ihtiyata ademi riayet, her söze itimad, her işde acele etmek kabilinden — siyaset ve kiyasete muhalif — bazı kusurları da bulunduğu anlaşılıyor.

Üç defa mesnedi sadareti ve diğer mekamatı âliyeyi ihraz eylediği halde vefatında nakdinin 81 liradan ve emlâk ve akarının oturduğu yalıdan ibaret olması ve cenaze masrafının padişah tarafından verilmesi, doğruluğunun en doğru mikyasıdır.

Âli Paşanın tercemei halinde söylendiği vech ile Mısıra aid bir işin meclisi vükelâda — marzîsine muvafık suretde — neticelenmesinden dolayı vali, vükelânın ileri gelenlerine bahşayişde bulunduğu sırada — o vakit Mecalisi Âliyeye memur olan — Mehmed Paşaya da on bin lira ihda etmesi üzerine «sayei devletde ihtiyacım yokdur. Mısır valisinin, bana para göndermek haddi değildir» diyerek parayı red etmeşi de salâbet ve istikametinin ve ülüvvi cenabının şahidlerindendir.

Servet ve sâman sahibi olan bir âdemin on bin lirayı kabul etmemesi pek o kadar nazarı dikkati celb etmiyebilir. Lâkin servetden mahrum ve borca mustağrak olan bir zatın, öyle mühim bir meblâğı reddetmesi her halde pek mühim bir hareketi nezahetkâranedir.

Kapudanı derya nasb olununcıya kadar Avrupada ve vilâyetlerde istihdam olunarak merkezin ümur ve muamelâtına layıkiyle vâ-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kıf olamadığından mesnedi sadaretde ve vükelâlık mekamlarında bulundukca usuli mer'iyeye muhalif halü kalden tevakkı edemezdi.

Meselâ Meclisi Vâlâyı Ahkâmı Adliye reisi iken bilmuhakeme tevbihine karar verilüb meclise getirilen memura, kararın tebliğından sonra tevbih namına öyle veriştirmişdir ki memurla beraber âzayı meclis de mebhut olmuşlardır.

Cevdet Paşanın tarifine göre «çendan önünü arkasını saymaz bihazim, kaviyülazim» olan bu muhterem zat, yalınız tevbiha mahkûm olan bir memura değil, — sırası gelince — ekâbire, hattâ Reşid Paşa gibi — mehabbetinden istifade, adavetinden istiaze edilen — ehli nüfuz bir merdi Reşid hakkında da ıtlakı zebandan sakınmadığı — o zemanı idrak eden zevatdan — mesmudur.

Bu dürlü ahval ve akvalinden dolayı — müddeti 66 gün olan— ikinci defaki sadaretine «pek deli» terkibini — ebced hisabiyle — tarih düşürmüşlerdir.

Arabca, fransızca ve rumcaya vâkıf ise de türkcesi zayıf ve kitabete gayri muktedir idi.

Dahilî ve haricî mesalihde meleke sahibi olan erbabı siyaset ve kiyaset arasında mevkii dun idi. Emma iffet ve namusda, doğru söylemekde emsalinden çoğunun fevkında idi.

Merhum ile mütercim Rüşdî Paşadan bahs olunurken Yusüf Kâmil Paşa «Kıbrıslı, pek doğru, pek hamiyetli, pek gayretli bir zatdır. Fakat kuvvei fikriyesi, dekayıkı ümurı teemmül edecek derecede metin değildir. Mütercim, gayretli ve iş ehli değilse de düşündüğünü hakikaten iyi düşünür. Şu hale göre Kıbrıslının başını mütercimin, mütercimin kafasını da Kıbrıslının vücudüne koymak muvafık olur» demişdir.

Şûrayı Devlet âzasından merhum Nurüddin Bey söylerdi, büyük babası Reşid Paşa «Kıbrıslı Mehmed Paşa, Giridli Mustafa Paşaya nisbetle ağadan âdemdir» dermiş.

Kıbrıslı merhum, «hükûmet» kelimesini «hukumet» suretinde telâffuzla «Hukukı hukumet» demekde olduğundan Fuad Paşa «bu âdem, kâfı hükûmeti Kafa ve ümurı devleti mahkemei teftişi evkafa döndürdü» diyerek tezyif ve evkaf mahkemesinin mahiyetini de bu vesile ile tavsif eylemişdir.

Bu zat, «Hükûmet» i «hukumet» şeklinde telâffuz edermiş emma hukukı hükûmeti, hem payelerinden ziyade muhafazaya sai ve

TARIHVEMEDENIYET.ORG

— Yusüf Kâmil Paşanın tarifi vechile — «Gayretü sıdku hamiyetle benam» olduğunu, kendini tanıyanlar ve — İffet ve istikameti sebebiyle daima takdir ve iltifatına mazhar olan — babam Mehmed Emin Paşa merhum söylerler ve namını rahmetle yad ederler idi.

***

Cevdet Paşa «Tezakir» de, bir banka tesisi ve demir yollar inşası müzakere olunduğundan bahsederken diyor ki:

Fransızca «Route» [1] yol ve «Banque route» müflis [2] manasına olmağla Kıbrıslı Mehmed Paşa, bir lâtife söylemişdi. Şöyle ki: «Bank rut, Bank rut diye diye devlet, Bankrut olmasun» demişdi».

---

[1] Cevdet Paşa «Rud» şeklinde «t» yi «d» yazmışdır.
[2] «Banque route» İflâs. «Banque routier» müflis.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED RÜŞDÎ PAŞA

Mehmed Rüşdî Paşa, Sinob dahilinde Ayandon kazası ehalisinden kayıkcı Hasan Ağa namında bir fakirin oğludur [1]. 1811 [Muharrem 1226] de Ayandonda doğdu.

Babası tarafından — üç yaşında iken annesiyle beraber — İstanbula getirildi. Tophanede ikamet eylediler. Bir müddet mahalle mektebinde okudu.

1825 [1241 H.] de Yeniçerilerin ilgasından bir hafta sonra Tophanede açılan asakiri muntazame yedinci tertib taburuna girdi. Tedricen mülazim oldu.

Babasının fakirliğini, zemanın icabatını düşünerek çalışmakdan başka çarei felâh olmadığına hükmetdi. Maaşının bir mikdariyle hoca tedarük ederek biraz arabî, farisî ve Tanaş Efendi [2] namında birinden Fransızca tahsil etdi.

[1] «ورطه‌لی» de «Ayandon kazası hanedanından Hacı Hasan Ağa nam merdi salihin» oğlu olduğu ve «Hasan ağa ticaret tarikiyle Derseadete gelüb gitmek mülâbesesiyle» İstanbula getirdiği beyan olunmakdadır. Bu satırları ihtiva eden tercemei hal, Rüşdî Paşanın mekamı sadaretde bulunduğu esnada yazılmışdır. Doğrusu benim yazdığım gibidir.

Rüşdî Paşanın kızının ve Ferik Hüseyin Vasfi Paşanın oğlu mülga Hariciye Nezareti memurlarından Mükerrem Bey, kalem arkadaşlarından Ahmed Tevhid Bey merhuma, o da bana nakleylemişdir:

Hasan Ağa, safdil bir âdem olduğundan kayığına aldığı müşteriyi «hele nemazı kılalım da öyle gidelim» diyerek nemazı bitirinciye kadar bekletirmiş. Oğlu Tarabya karakolhanesinde iken ziyaretine gelmesini hoş görmez ve eve gelmesini tenbih edermiş. Hasan Ağa hiddetlenerek «Yarabbi», oğluma ekmek ver, ekmeğine tuz verme» [*] dermiş. Rüşdî Paşa — babasının duası müstecab olarak — ekmek bulduğunu, fakat ağız tadı bulamadığını evlâd ve ahfadına söylermiş.

Paşanın oğlu Süleyman Reşad Bey [**] söyledi: «Hasan Ağa, bir herifin delâletiyle hacca gitdi. Delili rehzen, parasına tamaan âdemciğizi yolda öldürüb İstanbula döndü. Paşaya haber verdiler. «Ben, onu Allaha havale etdim» dedi, dava etmedi».

[2] Tanaş Efendi 1289 senesine kadar hayatda idi. Bebekdeki Yalıya [***] geldikce Paşa «hocamdır» diye hürmet ederdi.

[*] «Ağız tadı verme» demek olacak.

[**] Mahkemei temyiz ve şûrayı devlet azalıklarında bulnndu. 1922 [Cümadelula 1340] de vefat etdi. Süleymaniye camii haziresine defn olundu. Terbiyeli bir zat idi. Babasının bazı evrakını bana ihdâ etmişdi.

[***] Bağçesi pek muntazam olan bu yalı. Abdülhak Mollanın idi. Rüşdî ve Cevdet Paşalara, en sonra Lûtfi Ağanın oğlu kurenadan Faik Beye intikal etdi. Sultan Abdülhamid, kızı Ayşe Sultan içün satın aldı. yerine yenisi yapılmak üzere hedmedildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Oğlu Süleyman Reşad Beyin ifadesine göre: Serasker Husrev Paşa «Tarabya, frenk makarridir, oranın zabt ve rabtı müşkildir» diye mülazim Mehmed Efendiyi huzurunda fransızcadan imtihan etdirerek Tarabya karakoluna memur etdi.

Sultan Mahmud, nizamatı askeriyeyi tesis ile meşgul olduğu esnada bir gün Beykoz kasrında bu bahse dair konuşurken Husrev Paşa «Tarabyada mülazim Mehmed Efendi namında bir kulunuz vardır. Fransızcaya vâkıfdır. Epeyce malûmat sahibidir» demesiyle padişah, celbini emretdi. Derhal Tarabyaya âdem gönderilüb Mehmed Efendi getirildi.

Rüşdî Paşa, nakledermiş: «Huzura girmezden evvel Husrev Paşa «eman, fransızcayı eyi biliyormusun diye sıkı sıkı sorardı. Ben de biraz bildiğimi söylerdim».

Huzura girdiğinde padişah nereli ve kimin oğlu olduğunu sordukdan sonra Namık Paşa ile beraber nizamatı askeriyeyi terceme etmek üzere babı seraskeriye gönderilmesini irade etdi. Bir ay kadar birlikde tercemeye devam eyledikleri halde Namık Paşa, Londraya gönderildiğinden Mehmed Efendi, münferiden tercemeye ikdam ve «mütercim» namiyle iştihar etdi.

Kolağalık rütbesiyle dokuz sene Rumeli, Anadolu, Berrüşşam taraflarında bulundukdan sonra binbaşı, alay emini, kaymekam ve 1839 [1255 H.] de miralay oldu.

«وردالحدایق» da :

«Binbaşı ve muahharen alay emini oldukdan sonra bazı kütübü askeriyeyi lisanı Türkiye terceme etmek üzere muvakkaten babı seraskeriye nakil ile refte refte ileruliyerek kaymekam ve miralay oldu»

«Lûtfi Tarihi» inde: [1]

«Babıseraskeride mirliva Ali Paşa livasında alay emini Ömer Bey ile Reşid Paşa livasında binbaşı Mehmed Ağa, lisan aşina olmaları cihetle babı seraskeride terceme odasına memur oldular. Ömer Beye kaymekamlık, Mehmed Ağaya alayeminliği rütbeleri verildi. Ömer Bey, Meşhur Serdarı Ekrem Ömer Paşa ve Mehmed Ağa, sadrı esbak müteveffa Rüşdî Paşadır»,

«Hatırai Atıf» da:

«İbtidayi nizamı cedid de silki askere dahil olarak ol vakit yenilik münasebetiyle nizama zabit olanlar, Yeniçeri bozuntusu kabîlinden bazı baldırı çıplak tabiatli kimseler idüği cihetle o mekulelere her

[1] Cild 5 Sahife 143

TARİHVEMEDENİYET.ORG

dürlü hizmetle sonra Tarabya karakolhanesinde yüzbaşılıkla eğlendiğinden ve kendusi dalyarak güruhundan olmağla oradaki Frenk yalılarında bulunan madamları gördükce aygırca cünbiş ve hareketi karıların hoşuna gitdiğinden ve anlarla germii ülfeti erkekleriyle de kesbi münasebete menut ve bunun tariki lisan bilmeğe merbut olduğundan fransızcayı tahsil eylemiş ve nihayet bu mertebeye gelmişdir» deniliyor.

1843 [Şaban 1259] de icra kılınan tensikatı askeriyede Rumeli ordusuna mirliva, müteakıben Darı Şûraya âza ve 1845 [1261 H.] de ferik oldu. Bir müddet sonra asakiri redifenin teşkil ve tanzimi ile nezareti ilâveten uhdesine tefviz olundu.

1847 [16 Safer 1263] de hassa ordusu müşirliğine, 1848 [Receb 1264] de Darı Şûrayı Askerî Reisülrüesalığına, 1851 [16 Receb 1267] de Seraskerliğe tayin ve 1852 [Şevval 1268] de birinci rütbe Mecidî nişanı ita kılındı.

Hattı hümayunun sureti

«Benim vezirimealisemirim [1]

Mehmed Ali Paşa bu defa Seraskerlik memuriyetinden azl olunmuş ve yerine diğer bir zatın tayini lâzım gelerek zikr olunan Seraskerlik Memuriyeti reisülrüesayı Askerî Mehmed Paşaya tevcih ve iktıza eden nişan ita kılınmış olmağla Babıâlimize gönderildi.

16 receb 1267».

Mehmed Ali Paşanın tekrar Seraskerliğe tayini üzerine 1853 [6 Şaban 1269] de — ikinci defa — Hassa Ordusu Müşiri oldu. 1853 [Rebiyülevvel 1270] de istifa etdi. Bir müddet sonra Şam iyaleti valiliğine ve ordu müşirliğine tayin olundu. Kabul etmedi.

1854 [Muharrem 1271] de Meclisi Âlii Tanzimat azalığına, 1855 [18 Remezan 1271] de — ikinci defa — Seraskerliğe nasbedildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri fetanetsemirim kaymekam Paşa [2]

Serasker Riza Paşanın infisali vuku bulmuş olduğundan Seraskerlik hizmeti celilesinin ahar bir zate ihalesi lâzım gelmiş olduğundan Meclisi Tanzimat azasından Mehmed Rüşdî Paşanın ehliyeti müsellematdan idüğüne binaen seraskerlik hizmeti celilesi müşarünileyh Mehmet Rüşdî Paşaya tevcih ve asakiri hassa müşirliği Batum ordusu kumandanı sabık Selim Paşaya ihale kılınarak müşarünileyhima babıâlimize izam olunmuş olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. Rabbimiz taalâ ve tekaddes hazretleri çümleyi tevfikatı ilâhiyesine mazhar buyura amin. 18 Remazan 1271».

[1] Âli Paşa

[2] Şefik Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Seraskerlik Mehmed Rüşdî Paşaya tevcih kılındı. Mukaddema iki defa Rüşdî Paşaya kapudanlık ve bir defa Sadaret teklif buyrulmuş iken kabul etmemişdi. Seraskerlik kendusının biçilmiş kaftanı olub kendusınca bunda tereddüde mahal yok ise de Fransızların mesaisi üzerine Reşid Paşa düşüb bu kerre Fransız politikasına hizmet eden Rıza Paşa takımı da düşmüş olduğu halde heyeti vükelâ, yine Fransız politikasına mail olan takımdan ibaret olmağla Kaninin yine heyeti vükelâ aleyhinde işliyeceği derkâr olmasiyle ve Rüsdî Paşa ise ecanibden bir tarafa mensubiyet lekesiyle müttehim olmakdan begayet muhteriz bulunmasiyle böyle karışık bir hal içinde bulunmamak içün bu kerre seraskerlikden dahi ictinab ve itizar eylemesi melhuz idügüne mebni bu kerre huzurı hümayuna celb ve ihzar olundukda zatı şahane «sana bir şey teklif edeceğim. Anın üzerine sen uzun uzadıya bahsetmek istersin. Benim de şimdi ana vaktim müsaid değil. Bu bahisleri sonra edersin. Ben, seni Serasker etdim» deyu hitabı müstetab edicek Rüşdî Paşa biraz söz söyliyecek olmuş ise de «Oraları sonraya dursun» deyu sözü kesdirmekle Rüşdî Paşa, naçar teşekkür ederek seraskerliği kabule mecbur olmuşdur».

1856 [22 Rebiyülevvel 1273] de azledildi.

1857 [25 Zilhicce 1273] de — üçüncü defa — serasker ve 1858 [4 Rebiyülevvel 1274] de münfasıl oldu.

Ahmed Fethi Paşanın vefatı üzerine 1858 [Receb 1274] de Tophane müşirliği tevcih kılındı. 1858 [8 Muharrem 1275] de müşürlüğün Seraskerliğe ilhakında Mecalisi Aliyeye memur, 1858 [19 Muharrem 1275] de Meclisi Âlii tanzimat reisi ve 1859 [29 Cümadellûla 1276] da sadrıazam oldu.

Hattı hümayunun sureti

«Benim veziri maalisemirim Mehmed Rüşdî Paşa

Mehmed Paşanın bu kerre vukuı infisali cihetiyle hizmeti celilei Sadaret müsellem olan dirayet ve fetanetine mebni uhdei liyaketine ihale ve tevcih kılınmış olmasiyle biinayetillahi taalâ derdest bulunan mesalihi mühimme ve sair kâffei mihamı saltanatı seniyemizin vükelâyı Devleti Aliyemiz ile bilittifak hüsni rüyet ve tesviyesine sayü gayret eyliyesin. Rabbimiz taala ve takaddes hazretleri muvaffak buyura amin cumadelûla 1276».

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Mukaddema Âli Paşanın infisalinde Rüşdî Paşanın sadarete götürülmesi istenilüb hattâ Mabeyni Hümayun tarafından kendusına işrab ile istimzac olumuştdu. Ancak kendusı kabul tarafına yanaşmamışdı. Bu kerre kabule mecbur olmuşdur. Çünki kendusı filasıl

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rıza Paşanın rakibi olub muahharen Âli Paşa tarafiyle dahi arası bozuldu, yalnız kaldı ve enzarı ammede eski mevki ve haysiyeti bayağı azaldı. Artık vakaını muhafaza içün bu kerre sadareti kabulden başka çaresi kalmadı. § Rüşdî Paşanın Sadaretden infisali havadisi şuyu buldu. Bu havadis, sair yerlerden ziyade Enderunı Hümayunda söylenür oldu. Bunun üzerine Rüşdî Paşa, iydi fıtır rikâbında Sadaretden istifa etmiş ise de tarafı şahaneden kabul buyrulmayub kendusına teminat verilmişdi. Tarafı hümayundan «bu havadis, sarayda senin hılâfgirin olan takımın saniasıdır. Çend mahdır benim idarece rahat üzere olduğumu bildiklerinden beni sıkmak meramiyle böyle eracif işaa ediyorlar. Bundan sana bir şey yok. Bu havadis benim aleyhimde yapılmış şeydir» deyu buyrulmuşdur. Bunun üzerine Rüşdî Paşa, istifasında ısrar edememişdir».

1860 [7 Zilkide 1276] da azil ve 1860 [5 Zilhicce 1276] da — teşkil olunan — meclisi hazain riyasetine nasbedildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim kaymakam Paşa [1]

Derdest bulunan Islahatı Maliye Meclisi Riyasetine vükelâyı Devleti Aliyemizden ehliyetli bir zatın tayini lâzım gelmiş ve sadrı sabık Rüşdî Paşanın dirayet ve istikameti müsellem bulunmuş olduğundan zikrolunan riyaset hizmeti mühimmesine müşarünileyhin tayini bittensib kendusı celb ile memuriyeti icra olunmuş olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. Rabbimiz taala ve takaddes hazretleri muvaffak buyura amin. 5 Zilhicce 1276».

Gözlerini tedavi etdirmek üzere mezunen Berline gitdi. O esnada 1861 [23 Rebiülevvel 1278] de — dördüncü defa — Serasker oldu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim [1]

Serasker Namık Paşanın bu kerre infisali vuku bulduğundan fetanet ve reviyeti ve ümurı askeriyyeye vukufı cihetilye Seraskerlik hizmeti mutenası Meclisi Hazain Reisi Mehmed Rüşdî Paşaya tevcih olunmuş ve avdetine kadar seraskerlik kaymekamlığının ve hasbel lüzum kapudanlık hizmetine ilâveten Tophanei Amiremiz müşirliğiyle Harbiye Nezaretinin müsellem olan dirayet ve ehliyetine mebni Mabeyin Müşüri Mehmed Ali Paşaya ihalesi nezdimizde bittensib kendusı celb ile memuriyeti icra olunarak babıâlimize gönderilmiş olmasiyle ilânı keyfiyete mübaderet eyliyesin. Rabbimiz taala hazretleri cümleyi muvaffak buyura amin. 23 Rebiülevvel 1278».

Paris ve sair meşhur beldeleri gezerek 1861 [29 Cümadelûla 1278] de İstanbula geldi. Sultan Abdülâziz tarafından kabul ve — henüz tesis olunan — Osmanlı nişanının birinci rütbesi ita olundu.

---

[1] Ali Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahın, masarifi askeriye içün istediği mebalığı külliye, büdceyi ihlâl edeceğinden ve bazı kurenanın tesvilâtiyle bir kısım maruzat reddedilerek işler teehhür etmesinden dolayı Sadrıazam Füad Paşa, Hariciye Nazırı Âli, Meclisi Valayı Ahkâmı Adliye Resisi Yusüf Kâmil ve Serasker Rüşdî Paşalarla müşavere etdikden sonra istifaye karar verildi.

Rüşdî Paşa «hele ben bir kerre Kapudan Paşayı göreyim, o da bu niyetde olmalıdır» gibi sözler söylemesinden istifa niyetinde olmadığı anlaşıldı. Bir gün sonra 1863 [11 Receb 1279] da kendi ve Kapudanı Derya Mehmed Ali Paşa azledildi.

1865 [Safer 1282] de Mecalisi Âliyeye memur oldu. 1866 [14 Zilhicce 1282] da Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye Riyasetine ve 1866 [21 Muharrem 1283] da — Füad Paşanın infisali üzerine — ikinci defa mekamı sadarete tayin ve 1866 [4 Safer 1283] da murassa Osmanî nişanı ile taltif olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim Mehmed Rüşdî Paşa

Füad Paşanın bu kerre Sedaretden infisali vuku bularak senin sadaket ve fetanet ve reviyetin cihetyile hizmeti celilei mezkûreyi hüsni ifa edeceğin nezdimizde meczum olduğundan mesnedi sedaret uhdei liyakatine tevcih ve Tophanemiz müşirliği inzımamiyle seraskerlik hizmeti dahi derkâr olan vukuf ve malûmatı sabıkasına mebni Hasan Rıza Paşanın uhdesine ihale ve tefviz kılınmışdır. Tafsil ve tekrare hacet olmadığı üzere kâffei mihamı saldanatı seniyemizin merkezi matlube vusuli begayet mültezem ve o yolda olan efkârım malûmun olmağla bu babda sair vükelâyı devletimiz ile bilittihad ibrazı measire gayret olunması memul ve muntazardır. Heman cenabı hak, cümleyi tevfikatı ilâhiyyesine mazhar buyura amin. 21 Muharrem 1983».

Âli Paşanın tercemei halinde şöylendiği vechile devletler, Belgrad kalesinin Sırblılara terkini taleb etmeleri ve Giridde ihtilâlin iştidadı ve diğer sebebler, ahvali siyasiyeyi vahim bir şekle koyduğundan Rüşdî Paşa, devletin zararını ve halkın ta'nü teşniini mucib olacak mühim meselelerden sıyrılmağı — mesleki kadimine muvafık gördüğünden — istifa etdi.

1867 [6 Şevval 1283] de Âli Paşa mesnedi sedarete, kendi de — beşinci defa — Serakerliğe nasbolundu.

1868 [6 Zilkide 1284] de infisal eyledi. 1870 [16 Şaban 1287] de Mecalisi Aliyyeye memur ve 1871 [10 Receb 1288] de Divanı Ahkâmı Adliye Nazırı oldu.

Sadrıazam Mahmud Nedim Paşanın, Şirvanî zada Rüşdî, Zabtiye Müşiri Hüsnî Paşalar ve Mabeyin Baş Kâtibi Emin Bey ile Divitci İsmail Paşayı bilâmuhakeme nefye kıyam eylemesi üzerine Şûrayı Dev-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

let Reisi Yusüf Kâmil Paşa, bu dürlü icraatı keyfiyenin usuli tanzimata ve kavaidi madilete muhalif olduğunu söylemesi ve Rüşdî Paşanın da — Adliye Nazırı sıfatiyle — Kâmil Paşanın sözlerini teyid eylemesi üzerine Mahmud Paşa, 1871 [7 Şaban 1288] de Şûrayi Devlet Riyasetine Namık Paşayı ve Adliye Nezaretine Mustafa Fadıl Paşayı nasbettirdi [1]

Rüşdî Paşa, 1872 [16 Şaban 1289] de — üçüncü defa — mesnedi Sadarete tayin kılındı.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim Mehmed Rüşdî Paşa

Mesalihi satlanatı seniyyemizin hüsni idaresiyle daima memalikin terakki ve mamuriyyeti ehassı âmalimiz olub bunun bilfiil istihsali ise mihamı devletin bir yedi iktidare tefvizına mütevakkıf bulunduğundan senin her vechile mücerreb olan ehliyet ve vukuf ve malûmatın hasebile mesnedi sedaret uhdei liyakatine tevcih ve muktazası icra kılınmış olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. Cenabı hak, kâffei ümurda tevfikatı ilâhiyesine makrun buyura amin. 16 Şaban 1289».

Dört ay bu mesnedde bulundukdan sonra 1872 [17 Zilhicce 1289] de azledildi. Azlinin, yahud istifasının sebebi hakkında rivayet muhtelifdir.

Atıf Bey «Hatıra» da diyor ki:

«Rüşdî Paşa, dizlerindeki vecaı nıkrisden ve adeti üzere istiğna ve istifadan hali olmamakla beraber galiba Londraya sipariş edilen zırhlılardan birinin taksiti vaktü zemaniyle ita olunamıyarak satdırılmasına sebeb virmesinden ve bu babda gayretsizlik vukuundan naşı müşarünileyhden möhri hümayun bilistirdad Ahmed Esad Paşaya ihsan buyruldu».

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Rüşdî Paşa, mekamı sadaretin vakaını vikaye kaydinde bulunub Mahmud Paşa ise babıâliden bu vaka ve haysiyeti refü izale etmiş ve alelûmum vüzera ve memurini sairede kadrü itibar bırakmamış olduğundan Rüşdî Paşanın kudeması vakaü vekarı mabeyni hümayun halkına ağır geldi. Hafifülmeune bir sadrı azam arandı. Heman Rüşdî Paşa azil ile mansıbı sadaret, Sakızlı Esad Paşa uhdesine tevcih olundu».

Evkaf Nazırı Mensurî zade Mustafa Paşadan naklen Ali Füad Beyin beyan etdiğine göre:

[1] Rüşdî Paşa, azlinden haberi olmıyarak o akşam yalı komşusu olan — sadrıazama gidüb onun azliyle Adliye Nezaretine kendinin tayini hakkındaki iradei seniyyeyi Mustafa Fadıl Paşa okurken odaya girmiş ve avdetine kadar işin sezdirilmemiş olduğu mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hidiv, Hariciye Nazırı Mısırlı Halil Şerif Paşa ile araları pek bozuk olmasiyle nezaretden azli içün Rüşdî Paşaya mükerreren müracaat eylediği halde muvafakat etmemiş olduğundan ve Mustafa Paşa da o sırada Sadaret Müsteşarlığında bulunduğundan bir gün nezdine Mısır kapu kethudası Abraham Paşa gelir. «Hidiv, Halil Paşanın azlini bir izzeti nefis meselesi olarak pek ziyade iltizam ediyor. Sadrıazam Paşa muvafakat göstermiyor. Remezanı şerif de mütekarribülhülûl olduğundan kendilerine remazan masrafı olarak onbeş bin lira takdim edecekler. Muvafakatlerini istihsal edebilirseniz size de ayrıca beş bin lira gönderecekler» der. Mustafa Paşa, keyfiyeti Rüşdî Paşaya açar ve «Halil Paşayı azil etmemekde ısrar edecek olursanız saraydan yolunu bulub yapdırırlar. Siz onbeş bin liradan mahrum kalırsınız. [1] Halbuki zaten medyun olduğunuzdan bu para ile borclarınızı ödemiş olursunuz» der. Rüşdî Paşa, bermutad sakalını karışdırarak «Gayri Efendim, bir Mısır valisinin hatırı içün bir hariciye nazırı azil olunamaz» diye ısrar eder. İsmail Paşa, o cihetden meyus olunca yirmi bin liraya on bin lira daha ilâve ederek baş mabeyinci Ziver Beyi elde edüb o vasıta ile Hariciye Nazıriyle beraber Sadrıazamı da azil etdirmeğe muvaffak ve maksadına nail olur».

Süleyman Reşad Bey bana dedi ki:

«Paşa, Midhat Paşanın üzerine sadrıazam oldu. Midhat Paşanın Hariciye Nezaretine nasbetdirdiği Halil Şerif Paşanın azli içün Hidiv İsmail Paşa, teşebbüsatda bulundu. Saraya ve mukarrebinin eazımına nukud ve hedaya takdim eyledi. Keyfiyet, Padişaha arz edildikde «olamaz. Çünki Rüşdî Paşayı Sadarete getirdiğim sırada tarafımdan kimsenin azledilmemesini, Babıâliden vukubulacak maruzat üzerine irade sudurunı şart koymuşdu. Şimdi Halil Şerif Paşayı azledersem bu şarta muhalif olur» demiş. Fakat Hidiv, Kapu kethudası Abraham Paşa vesatatiyle arzı hizmetde kusur etmediğinden Padişah, azle meyl eyledi. Başkâtibi, Paşaya gönderüb «Halil Paşanın çehresini sevmiyorum [2]. Huzuruna çıkdıkca rahatsız oluyorum. Azlini arz etsün» iradesini tebliğ etdirdi. Paşa «Halil Paşanın vakıâ sevecek çehresi yoksa da hizmetinde kusurı da yokdur. Ben, kendini tanımazdım, Hariciye Nazırlığında gördüm. Hamiyeti vataniye ve malûmatı siyasiye erbabından buldum. Böyle liyâkatli ve Avrupaca da maruf bir nazırın

[1] Mensurî zade «ben de beş bin lirayı gaybederim» mısraını irad edüb etmediğini söylemiyor. Doğruluğu mervi olan bu zatın, sadrıazamı Rişvet almağa teşvik ederek — rişvete dair hadisi şerifdeki — «والرائش بينهما» ye masadak ve Abraham güruhuna mülhak olması, takbihe ve Rüşdî Paşanın rişveti red etmesi takdire sezadır.

[2] «Padişaha yakışır lâf değil!».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

azli münasib değildir. Bunu efendimiz de tasvib buyurmazlar» diyerek başkâtibi savdı. Başkâtib yine gelüb iradeyi tekrar edince Paşa «Efendimiz her şeye muktedirdirler, isterlese beni de azlederler. Binaenaleyh arza hacet yok, Hariciye Nazırını doğrudan doğruya azl buyursunlar» dedi. Bu meselenin uzayacağını anladığından birkaç gün sonra—rahetsizliğinden bahs ile— istifa etdi. Bir iki gün kapuya gitmedi. O sırada Abraham Paşa konağa geldi. Hidivin — kapu yoldaşca bir hediye olmak üzere takdim etdiği yirmi beş bin liranın kabulü recasına dair kendine gelen bir telgrafnameyi gösterdi. Paşa «memnun oldum. Teşekkür ederim» dedi. Abraham Paşa, paranın hazır olduğunu söyledi. Paşa «Ben, haber gönderir, aldırırım». dedi. Abraham Paşa, bizzat takdimi için ısrar edince «canım, belki hane halkının para geldiğini bilmemelerini arzu ediyorum. Ben, haber gönderir, aldırırım dedim ya» diyerek savdı. Bunun üzerine istifada ısrar etdi. O gece istifanın aslı olub olmadığını sordum. Paşa «Evet, doğrudur. Hizmet edilemiyeceğini kat'iyyen anladım, istifaye mecbur oldum» dedikden sonra Abrahamın bu sabah para getirdiğini hikâye etdi. «Efendimiz daha iyi bilirsiniz emma bu parayı almakda bir mahzur yokdur. Hidiv, bir iş mukabilinde vermiyor ki kabulünde tereddüd buyrulsun. Madameki hariciye nazırının azlini efendimizden değil, saraydan istirham etmiş, paranın o işe taallûku yokdur. Efendimiz almazsanız başka sadrıazam gelir, alır» dedim. Paşa «İş parayı aldıkdan sonra başlar. Ben de bittabi mukavemete muktedir olamam. İstenilen şeyi yaparım, Devleti ızrar ederim Ben maaşsız kalub da sefalete oğradığım zemanlar Hidiv, bana beş yüz lira iane etmedi. Şimdi yirmi beş bin lira verişi elbette maksadını tervic etdirmek içündür. Evet, benden sonra gelecek sadrıazam, bu parayı alır. Fakat devlet ve milleti ızrar eder. Hamd olsun geçiniyoruz, kimseye ihtiyacımız yok. Biz halkın karşısına alnı açık olarak çıkmalıyız» dedi. Paşanın istifası kabul olundukdan sonra bittabi Hidivin arzusu is'af olundu».

Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde mufassalan beyan olunacağı vechile — ilkaatı vakıa üzerine — medaris talebesinin kıyamı, sadaretin tebeddülünü icab etdi. Baş mabeyinci Hafız Mehmed Bey, Hüdavendigâr valisi Hüseyin Avni Paşanın yetişüb yine sadrıazam olmasını arzu etmiş ise de Padişah, Rüşdî Paşanın sadarete nasbını kararlaşdırımış olduğundan Mehmed Beyi akşam üstü gönderüb sadareti teklif etdirdi. Paşa şeyhuhat ve malûliyetinden bahs ile afvini istida etdi.

Mehmed Bey, keyfiyeti arz edince Padişah, Başkâtib Atıf Beye «Sen git, möhri kabul etmesini söyle» dedi. Her ne mülâhazaya

TARIHVEMEDENIYET.ORG

müstenid ise — iradei kat'iye ile — yine Mehmed Beyi ve arkasından Atıf Beyi gönderdi.

Unkapanı köprüsünde tesadüfle görüşdüklerinde Rüşdî Paşanın Sadareti kabul eylediğini Mehmed Bey söylemesiyle Atıf Beyle birlikde Çırağan sarayına geldiler, arzetdiler.

Rüşdî Paşa 1876 [17 Rebiülâhir 1293] da — dördüncü defa — mekamı sadarete nasbolundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim Mehmed Rüşdî Paşa.

Devleti aliyyemizin her nevi mesalihini merkezi intizamında deveran ettirmek ehassı âmalimiz olub hizmeti Sadaret dahi ümuri saltanatı seniyemizin mercii bulunduğu cihetle iş bu memuriyeti mühimmenin muktedir bir vasıtaya tevdii lâzım geldiğinden ve senin ehliyet ve reviyetin müsellem bulunduğundan hizmeti sadaret uhdei liyakatine tevcih olunmuşdur. Neticei efkârımız memalik ve sunufı tebaamızın muhafazai imran ve asayışı kaziyyei hayriyyesine matuf idüğinden muktazayı sadaket ve hamiyyetin üzre bu babda ve hususiyle bazı taraflarca muhilli âsayış vuku bulan ahvalin bifazlihi taalâ bir an evvel indifaı emrinde vükelamız ile bilittifak istikmal vesaili kaviyyeye teşebbüs ve itina olunsun. Ve Meşihati İslâmiye hizmetinde bulunan Hasan Efendinin hasbelicab infisali vukuuna mebni hizmeti celilei ifta dahi derkâr olan faziletine binaen Hayrullah Efendiye ihale kılınmış ve Seraskerlik memuriyeti mutenasının da vukuf ve ehliyyeti cihetiyle Hüseyin Avni Paşaya ve ahvali mebhuseden dolayı heyeti müctemiai askeriyyenin tanzimi idaresiçün Seraskerlikden infisal eden Abdülkerim Nadir Paşaya dahi serdarlık unvanı tevcih edilmiş olmağla ilânı keyfiyet kılınsun. Rabbimiz taala ve tekaddes hazrerleri cümlemizi mazharı tevfikat buyursun amin Bihurmeti seyyidülmürselin. 17 Rebiülâhır 1293».

Padişah, Mahmud Nedim Paşayı azl ile Rüşdî, Hüseyin Avni ve Midhat Paşaları iş başına getirmek ve kendi imamı Hasan Hayrullah Efendiyi, yine kendi hocası olan Hasan Fehmi Efendinin yerine mesnedi Meşihata nasbetmek suretiyle sohtaların ihtilâli ve halkın — gûnagûn rivayetler ve hikâyetlerle — teşevvüş eden ezhanı teskin olunabileceğini zannetdi.

Möhri hümayunun hini teslimde padişah «sizi halk istediğinden memur etdim» demesiyle Rüşdî Paşa «halk bizi ne bilsün, namımızın iştiharı teveccühatı şahanenizin semeresidir» mealinde müdahinane cevab verdi. Padişah ise evvelki sözünü tekrar etdi. bundan yeni heyetin uzun müddet iktidar mevkiinde kalamıyacağı istidlâl olundu.

«Mir'atı hakikat» de beyan olunduğuna göre: birkaç gün sonra yine Mahmud Nedim Paşaya sadaret teklif olunub Rüşdî, Midhat ve Avni Paşalar teb'id edilmedikce kabul edemiyeceğini söylemesi ve Padişahın buna cesaret edememesi, Rüşdî Paşa kabinesinin bekasını mucib oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Paşaya sadaret teklif olunduğunu, saraydaki tarafdarları, o üç Paşaya ihbar etdiklerinden Padişah hakkındaki husumetleri iştidad ve hal'a teşebbüslerini istilzam eyledi.

Rüşdî Paşa, arkadaşlariyle beraber hal' esbabını istihzar etmekle beraber Padişaha arzı hulûsdan geri durmazdı. Padişah — sadaret hattını Babıâliye götüren — Başmabeyinci Hafız Mehmed Beye «Rüşdî Paşaya söyle, Mahmud Paşa setri hıyanet [1] maksadiyle gûya aklınca ibraz etmiş olduğu muamelâtı ihlâskârânesini pek ileri götürmüş ve beni Cenabı hakkın azameti ilâhiyesinden istiaze edecek bir hale getirmişdir. Âdeti cariye vechile küçük bir âdâb ile huzuruma girsün ve öyle fazla fazla hulûskârlıklarda bulunmasun» dediği tebliğ olundukda, Rüşdî Paşanın «Aman oğlum, Padişahlara olunacak muamelei ihtiramkâraneyi biz, Mahmud Paşadan mı öğrendik. Ben Gazi Sultan Mahmud Han bendegânındanım. Rusya mareşallarından biri, Beykozda padişaha mülâki oldukda Sultan Abdülmecid ve kucakda olarak velinimet efendimiz getirildikde mareşal, Sultan Abdülmecide el vererek ibrazı tazim eylediği gibi velinimet efendimizi de kucaklıyarak ve başının hizasına kadar kaldırarak mübarek ayaklarından öpdüğünü ve bu suretle padişahlarımızın mukaddes olduğunu hazıruna göstermişdir» dediğini Hafız Mehmed Bey, padişaha arzeyledi.

Atıf Bey de, tazim maddesini şöyle anlatıyor:

«Rüşdî Paşa, Sadrıazam oldukdan bir hafta sonra mabeyni hümayuna geldi. Ser kurena tarafından arz edilmesi üzerine huzura girdiği vakit bir müddetdenberi hoşamedgû vüzeranın icad eyledikleri münasebetsiz hulûslardan, yani kendi müsin ve kudemayı vükelâdan olduğu cihetle yer öpmek gibi harekât ile günehkâr eylemekden tevekki etmesini irade etmiş ki Serkurena Bey, bu iradei seniyeyi tebliğ eyledikde Rüşdî Paşa «Padişahlara perestiş lâzımdır» dedi. Serkurena «Ahvali zemaniyeden pek müteessirdir, biraz tesliyet veriniz» dedi. Paşa «Öyle ise ihtiyarı kizb etmeli, bu günah değil midir» diyerek yukarıya çıkdı. Huzura dahil oldukda yine tehıyyat ve tevkiratı yerine getirüb Efendimiz de taltifen oturtdu. Bir saatden ziyadece mihamı ümura dair mükâlemeden sonra avdet eyledi».

[1] İnsan, bu sözleri işitdikce hayretinden ne diyeceğini bilemiyor. Madameki Mahmud Paşanın hiyaneti malûm imiş, tac ve tahtın sarsılmakda olduğu böyle tehlükeli bir zemanda yine onu mekamı iktidare getirmeğe kalkışarak rakiblerini iğdab etmek ve kendi aleyhine kıyamlarına sebeb olmak ne garib şeydir.

«Kader böyle imiş» diyenlere «süi tedbire ne yapsun takdir» mısraiyle mukabele etmek lâzım gelir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rüşdî Paşanın huluskârlıkda pek ileri gitdiğini teyid eden harekâtından olmak üzere esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, bana aşağıdaki fıkrayı nakl eyledi:

Sultan Abdülâzizin — Leylei berate tesadüf eden — velâdetinin senei devriyesini tebrik içün Sadrıazam Füad, Âli ve Yusüf Kâmil Paşalar, huzurda birer cümlei tebrikiye arz etdikleri sırada Rüşdî Paşanın «Bu leylei mübareke, velâdeti hümayununuzla teşerrüf etdi» demesi, pek ziyade mahzuziyeti mucib oldu. Dışarı çıkınca Füad Paşa «Bu kadar da hulûskârlık olur mu» demesiyle Rüşdî Paşa «Ben, sizin gibi mülkü devletin hukukunu fida ederek huluskârlık etmem. Evkatdan fidakârlık ederek hulûskârlık ederim» cevabını verdi.

Mahmud Paşanın sadareti esnasında muntazam ve gayri muntazam düyunun birleşdirilmesinden dolayı onun namına yüz elli bin kise komisyon verileceğine dair banger Zarifiden alınan sened suretinin sadrıazama verilmesini padişah emretdiğinden Atıf Bey, bir sabah Rüşdî Paşanın Vefa civarındaki konağına giderek verdi. Paşa koynundan küçük bir cüzdan çıkarub içine koydu. «İşte ben, bunu canım gibi hıfz ederim. Şayed fücaeten vefat eder isem mahalli malûmunuz olsun» dedi. Halbuki o işe aid kararın mevkii icraya konmasına müsaade olunmadığıçün sened suretinin hükmü yokdu.

Müteakıben illet ve şeyhuhatinden bahs açub odanın solmuş mefruşatını gösterdi. «Süferaye ziyafet vermek lâzım gelse sofra takımı bile yok. Evvel her şey mevcud iken efendimizin sayei seniyelerinde bu hale geldim» diyerek uzun müddet mazul kaldığından şikâyet ve Şemsi Paşanın rişvet meselesini hikâyet eyledi.

Atıf Bey diyor ki:

«Kendusı mübtın bir şahsı leim iken kalbinde ne kadar adavet hâsıl olmuş ki artık dayanamıyarak izharı udvan etmişdir. Koca iki yüzlü . . . ».

Hal'iden sonra Kılık limanı meselesini müzakere içün teşkil olunan umumî bir meclisde de Sultan Abdülâzizin seyyiatını izah maksadiyle «ahdi saltanatında on bir sene mazul bulundum» demişdi.

Bir gün de Atıf Bey, Babıalide ziyaret etdiği sırada Selânikde öldürülen konsoloslar meselesinden bahsolunurken Rüşdî Paşa «ecnebiler, bize devlet nazariyle bakmayub çingâne derneği suretinde nikâh etmekdedirler. Padişahımızın dahi hükûmdaran beyninde itibarı yok ki hiç olmaz ise namei hümayun ile bazı hükümdarane bu babda tebliğat olunarak Devleti Aliyyenin vaka ve namusı vikaye olunsun. Efendimiz, bizi ne vakte kadar sürükleyecek halim yok, iş ağır» dedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atıf Bey, bundan bahsederek «eskiden muvaffak olan bazı muammerini vüzeraye telmih ile gayret vermek yolunda idarei kelâm eylediimse de herifin bu sözlerini atice sui niyyetine mukaddime olmak üzere telâkki ve tefattun ve hal'a kadar yürüyeceğini tahattur edemedim» derdi.

Hal' vak'asına dair mukaddema «Türk Tarih Encümeni Mecmuası»na yazdığım mufassal mekalelerde de söylediğim vechile Rüşdî Paşa gibi «Padişaha perestiş lâzımdır» diyen ve dediğini yapan bir âdemin, padişah hakkındaki münfeilâne ve cür'etkârane, hattâ muhakkırane sözlerinden Atıf Bey gibi bir merdi danişmendin istidlâli maksad edememesi «اذا جاء القضاء عمى البصر» kazıyyesinin sıdkına şahiddir.

Sultan Abdülhamid tarafından vaki olan taleb üzerine Mekkei Mükerreme Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendi merhumun yazdığı 17 rebiulâhir 1297 tarihli verakada hal'ın müzakeresi için Babı seraskeride Rüşdî, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalarla Hasan Hayrullah Efendi toplanub kendi de med'uvven hazır bulunarak bilâ küfrin hal'in caiz olamıyacağını söylediğinde Hayrullah Efendi «ben Sultan Azizin küfrine şehadet ederim» dediği gibi Rüşdî Paşanın da «eğer Sultan Aziz daha on gün mekamı hilâfetde bulunur ise Memaliki İslâmiyenin mahvolacağını» söylediği beyan ediliyor.

Rüşdî Paşa, ekseri evkatı mazuliyetle geçdiğinden padişaha münfail ve saray aleyhindeki fikirlere mütemayil bulunduğu halde Mahmud Nedim Paşa üstüne sadarete gelişi, halk arasındaki heyecanın izalesi maksadına mebni olarak maksadın husulünden sonra mekamı iktidarda bırakılmıyacağını takdir etdiğiçün Hüseyin Avni ve Midhat Paşalara muvafakat eylediğine o devrin ricali kanidirler.

Midhat Paşanın «eğer şu işde [hal'de] ittifakdan ayrılırsan Bayezid meydanında milletin, seni pare pare edeceğini düşünmelisin» diye Rüşdî Paşayı korkutduğunu söyledikden sonra Mahmud Celâlüddin Paşa diyor ki:

«Mehmed Rüşdî Paşa, müverrihi hakır gibi istiknah idenlere cevaben «ben Hüseyin Avni Paşanın, Padişah aleyhinde hir harekete meylini evvelce dahi his etmiş ve saray erkânından ve Padişahın en ziyade sevdiklerinden bir zate telmih eylemiş idim. Ancak o zatın Hüseyin Avni Paşa tarafından meclub olduğunu bilmez idim. İhtarımı hazreti padişaha isma' eder memulinde bulunduğum halde ertesi gün Hüsevin Avni Paşa, mahremane deyu o zate tebliğ etdiğim hissiyatı tamamen bana takrir edince mevkii müşkilde kaldım. «Aramıza ilkayı bürudet garaziyle böyle şeyler icad ediyorlar» mealinde te'vilât ile maceravı inkâre mecbur oldum. Sultan Abdülâzize ise bu misillû tasmi-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

matı ihbar düşvar idi. Bilfarz söylenilmiş olsa Hüseyin Avni Paşaya açarak meseleyi benimle anın beyninde bırakmak istiyeceğinde şübhe yok idi. O takdire göre Hüseyin Avni Paşanın seyfi husumetini karşulamağa dahi muktedir olamazdım. Diğer tarafdan Sultan Abdülazizin makasıdını icra etmek, yani hazinei devletin zarureti fevkalâdesi ve mülkün gavaili azimesi arasında muhassesatından fazla yüzbinlerce altın tedarük ve ita eylemek yedi iktidarımda olmadığı gibi herkim sadarete gelse buna muktedir olamaz ve şu hal bir müddet daha devam edemez idi. Maamafih Mahmud Nedim Paşa hakkında dahilen ve haricen bir emniyyetsizlik peyda olub İstanbulda zuhûr eden heyecan henüz yatışdırılmış iken anın yine sadarete geleceği tahakkuk edince devlet ve memleketin muhatarai azimeye oğrayacağından korkmamış olsaydım hal' maddesini tehire çalışur idim» demiş idi. Bu ifadat, bitarafane ve müstekimane hulâsa olununca Mehmed Rüşdî Paşa içün beraeti zimmet daiyesine medar olacak hiç bir hükmî mutezammın olmadığı anlaşılıyor» [1].

Rüşdî Paşanın yazısiyle beş sahifelik bir muhtırası elime geçmişdi [2]. Pek mühim olduğu halde ikmal edilmemesinden dolayı lâyii

[1] Süleyman Reşad Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra sadrı esbak Said Paşaya yazub «Tanin» gazetesiyle neşreylediği reddiyede diyor ki:

«Amedii Divanı Hümayun Mahmud Beyin rivayeti bahsine gelince: o zemane yetişüb hakayıkı ehvale kesbi vukuf etmiş ve el'ân ber hayat bulunmuş olan bitaraf zevatın cümlesi pek âlâ bilirler ki Pederim yirmi beş [*] günden ibaret olan Meclisi Valâ Riyasetinde [Buradan sadarete gelmiş idi] irtikâb ve süi ahlâkı mertebei tevatüre varan meclis baş kâtibi mesbukul isim Mahmud Beye kat'a ruyi emniyet ve müsamaha göstermediği gibi 1293 senesinde mekamı sadarete geldiği sırada bu zatı amedî memuriyetinde bulmuş ve her nekadar memuriyetinde ibka etmiş ise de mesnedi sadaretden istifasına kadar dairei mahremiyetinde bulundurmak şöyle dursun ötedenberu hâsıl olan ademi tevecciih ve emniyetsizliğini bu defa da temamen muhafaza etmiş idi. İşte şu gördüğü muameleden dolayı son derecede husumet besliyen Mahmud Bey 1298 senesinde hâdis olan mahud muhakeme esnasında ahzi şar içün Filib Efendinin tahtı imtiyazında bulunan «Vakit» gazetesiyle üç gün sureti mütemadiyede yazub neşreylediği makalelerde pederim hakkında edeb ve hamiyetin asla kabul ve tecviz edemiyeceği biesas zeminlerle gayet rezilâne ve garaz alûd iftiralar, bühtanlarda bulunmuş, üç gün sonra matbuatı mahalliyeye tebliğ olunan bir kıt'a ihtar namei resmide neşriyatı vakıa mukarini hakikat olmadığı beyaniyle tekzib kılınmış idi. Şimdi insaf buyrulsun, mahiyeti şahsiye ve ahlâkıyesi cümlece malûm olan böyle bir garazkârın haddi zatında ne maksada mebni yazmış olduğu anlaşılmakda olan hususî tarihinde pederime atfen beyan ve isnad eylediği efkâru mutaleat nasıl oluyor da muteber ve sezavarı kabul vesaikden madud olabilir ?».

Reşad Beyin söylediği garaz ve ivaz nazarı itibare alınsa da Mahmud Calâlüddin Paşanın «Miratı Hakikat» de Rüşdî Paşa hakkında serdetdiği mülâhazat da nazarı dikkatden atılamaz.

[2] Türk Tarih Encümeni Mecmuasına yazdığım mekalelerden birine bu muhtaranın aşağıya nakletdiğim fıkrasını derceylemişdim. Ziyadan muhafazası içün eldeki beş sahifeyi tercemei halin nihayetine koydum.

[*] 37 gündür.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kıyle istifade olunamıyan ve sultan Abdülhamide takdim kılınmak içün mü, yoksa diğer bir maksadla mı yazıldığı anlaşılamıyan bu mektupda deniliyor ki:

«... Bir sabah Hüseyin Paşa [Avni] haftanı cebertut gevmiş ve gözleri küçülüb burnunun delikleri öküz burnunun deliklerine dönmüş olduğu halde Babıâlide nezdi çakeriye gelüb daha lâyıkiyle oturmazdan mukaddem «Efendim siz benim içün İzzüddin Efendi hazretlerine şöyle şöyle şeyler söylemişsiniz. Bana dün akşam ifade etdi» diyerek mukaddema hakkında şehzadei müşarünileyh hazretlerine arz etdiğim keyfiyatı, ابارتها beyan eylemesiyle Bihakkı hudavi عزوجل gûya herif, beni alnımdan kurşun ile vurmuş gibi kanım kuruyub nutkum tutularak bir kaç dakika eblehane herifin yüzüne bakmakdan başka şakkı şefe edüb bir şey söyliyemediğim halde «Ben inanmadım. Mizaclarını bilirim. Her kesi birbirine tutuşdurmağı severler» demesiyle ol vakit «İşte biliyorsunuz ya» diye bildim. Kaldı ki Hüseyin Paşanın nasıl kinever ve dessas ve buğzperver âdem olduğu malûm oldukdan başka mahremane arz olunan öyle bir emri mühimmin şehzade tarafından müşarünileyhe söylenilmesi zihni çakeraneme üçüncü darbei hayret oldu».

Meşhur muhakeme esnasında — Manisadan İzmire getirilerek — istintak olunurken de Rüşdî Paşa demişdir ki:

«Elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbabı şerrin seyfi tahtına konulmuş olduğum halde hal' esnasında memuriyetde bulunmak bedbahtlığına mazhar oldum. Hüseyin Avni Paşa tarafından pek çok ihafe ve tehdidata duçar olduğum malûmdur. İşte elim, ayağım bağlı olduğu halde erbabı şerrin seyfi tahtına düşmüş olduğumu beyandan muradım, bu hali beyan idi. Fakat bunun uzun uzun mukaddimatı var. Tafsilâtını beyan etmekde hasbelhal âcizim».

*
* *

Sultan Muradın cülûsunda mekamı sadaretde ibka olundu. Sultan Abdülhamidin cülûsunda da mekamda bırakıldı. Fakat arzetdiği mesalihin ekseri kabul olunmıyarak arza muhalif iradeler sadır olduğundan ve mabeyin ricalinden bir kısmı, bundan istifade ve sadaretin nüfuzunu kırmağa teşebbüs eylediğinden Rüşdî Paşa, meyus oldu.

O esnada Mabeyin Baş kâtibi olan Sadrı Esbak Said Paşanın bana nakleylediği aşağıdaki fıkra da, Rüşdî Paşanın meyusiyetine şahiddir:

«Sultan Abdülhamidin cülûsunu takib eden ilk cuma günü Sadrıazam Rüşdî Paşa, saraya geldi, arzolundu. «İstirahat etsün, yemek

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yesün. Görüşeceğim» dediğini tebliğ etdiler. Biraz sonra «Efendimiz teşrif buyuruyolar» dediler. Dışarı çıkdık. Padişah, kemali vekar ve haşmetle indi. Merdivenin alt başında duran Paşaya iltifat etdi. «Paşa, kendi kendime traş oldum. Camia gidiyorum. Geleyim de görüşelim» dedi. Paşa «Efendimiz kendi işinizi kendiniz görürsünüz» cevabını verdi. odaya avdetde dedi ki: «Evlâd, hata etdik. Bu âdem, garib. Sultan Abdülâzizin hal'i sırasında ben Hüseyin Avni Paşaya ihtar etdim, iş fena olur dedim dinlemedi. Sultan Murad öyle oldu. Bunu iclâsa mecbur olduk. Şimdi kendi kendine iş görmeğe kalkışdı. Dün gece Zarifiyi [1] çağırtmış, ümuru maliyeye dair müzakereye girişmiş. Sefirleri celbediyor, söyleşiyor. Daha cülûsunun birinci günü böyle. Sonra ne olacak? Benim asla ümidim kalmadı.»

Hal'den ve iki cülûsdan sonra devletin dahilî ve haricî ehvali daha ziyade teşevvüş ederek hal'in, ağrazı şahsiyeye müstenid olduğu halkın dilinde deveran ve kendi aleyhinde kıylükal feveran etmeğe başladığından bu da başkaca endişeye sebeb oldu. İleride bir musibete oğramamak içün sadaretden çekilmeği tasmim etdi. Hastalığını vesile ederek kılıç alayında bulunmadı.

Sırb harbiyle oğraşan Serasker Abdülkerim Nadir Paşanın — Serdarı ekremlik uhdesinde kalmak üzere — azliyle Seraskerliğe Redif Paşanın nasbı hakkında resen iradei seniye sudur etmesiyle istifaye müsareat eyledi. Fakat padişah, taltif ve tatyib etdiğinden istifası hükümsüz kaldı.

Padişah, istifayı birkaç defa kabul etmemekle beraber «Eğer sadrıazamın maksadı, bizi işe karışdırtmamak ise evrakı havadis mütaleasiyle imrarı vakit edelim» demekden de geri durmadı.

Mısır Hıdivi İsmail Paşanın, harb esnasında ianeten gönderdiği bir alay asker, kışın şedaidine dayanamıyacağından İstanbulda bırakılması hakkındaki iş'arını Rüşdî Paşa, is'af ederek asker, Selimiye kışlasına yerleşdirildi.

Padişah, bu askeri, Sultan Abdülâzizin hal'inde vapur içinde sarayın karşısında bulundurulan Şam askerine benzeterek kendi aleyhinde kullanılmak üzere İstanbulda bırakılmak istenildiğine zahib oldu. Askerin Tunaya gönderilmesini emretdi.

Rüşdî Paşa, Hidive verdiği sözden dönmeği muvafık görmediğinden askerin İstanbulda kalmasına ısrar edince Padişah, büsbütün vehmü vesveseye düşdü. Rüşdî Paşa hakkındaki sui zannı artdı.

[1] Bankır

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O sırada Kanunı Esasî lâyihasının müzakeresi neticelenmekde idi. Rüşdî Paşa, illet ve şeyhuhatini ileri sürerek 1876 [2 Zilhicce 1293] da istifa etdi. Möhri hümayun kesesi [1] kendine ihsan ve hazinei hassadan otuz bin kuruş maaş tahsis olundu.

*
* *

Müşir Nusrat Paşa, bilâhare Rüşdî Paşanın — Bebekdeki yalısına giderek, yahud gönderilerek — söylediği sözleri, bir ariza ile padişaha arzetmişdir.

Rüşdî Paşa demiş ki:

« . . . cülûsı hümayunun vukuundan sonra arz odasında hakipayi şahaneden hizmetden af buyurmalarını istirham eyledim. Çünki Sultan Abdülâziz Hanın hal'inden sonra pek çok zahmet çeküb yoruldum. Bir de böyle hal'lerin içinde bulunub devamı hizmet bir iyi şey olmadığı hikmetine mebni çekilüb istirahat etmek efkâriyle istifa eyledim. Zatı hazreti padişahî buyurdular ki: «Ben sizi kat'a bırakmıyacağım. Benim babam ve hem de milletin babasısınız. Sizin reyiniz munzam olmadıkca hiçbir şey icra etmiyeceğim» diyerek ibram ve ısrar buyurduklarından naçar istifamı geriye aldım. Ferdası günü Beşiktaş sarayı hümayununda biati umumiye icra olunacağından çünki yeni saray biatinde cümlesi bulunamadığından biati umumiye Beşiktaş Sarayında tertib olunmuşdu. Sabahleyin oraya gidüb kayıkdan çıkdığımda mabeyni hümayun kapuçukadarı Bey gelüb koltuğuma girdi. İleruye gider iken «ne var ne yok» deyu sual eylediğimde «malûmunuz olduğu üzere serasker tebeddülünden başka bir şey yokdur» dediğinde «benim haberim yokdur. Böyle eracif çıkarmamalı» dedim. Biraz daha ileruye vardığımda vükelâdan bir takımı rast geldikce serasker tebeddülünden istifsar etmeğe başladı. Ben de «anın aslı ve malûmatım yokdur» cevabını vererek tâ vezir odasına kadar vardım. Orada öğrendim ki Abdi Paşa azl ve yerine Redif Paşa serasker tayin olunmuş. Bir acayibce geldi. Zira yirmi dört saat evvel benim malûmatım ve reyim olmaksızın bir şey icra buyurmıyacaklarını söymişlerdi. Birkaç gün sonra Filibeden Sadullah Bey, birkaç bölük süvarinin sürati irsalini yazmış olduğundan derhal serasker Redif Paşaya ehemmiyeti maddenin beyaniyle birkaç bölük süvarinin irsalini ba tezkirei mahsusa yazdığım halde üç gün sonra Dersaadetde bir alay süvari olub andan bir nefer bile gönderemiyeceğini cevaben iş'ar eylemiş. Halbuki iş devletce müstacel ve mühim olub serasker

[1] Rüşdî Paşa, takdim etidği teşekkürnamede keseyi şöyle tasvif ediyor: «Lânei hümayi möhri hümayun bâl olan kisei nefîsei giran kadr...».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

paşa başka mahal dahi göstermediğinden tezkirei cevabiyesiyle beraber kendusuna mabeyni hümayundan emir verilmesi huzuri hümayuna arzolundu ise de serasker paşaya müracaat olunması cevabı zuhûr eyledi. Tafsili hal ve maslahat ile seraskere müracaat olundu, faide etmedi. Doğruca mabeyni hümayundan emir verilmesi lâzım olduğu beyaniyle betekrar arzeyledim. Yine evvelki gibi seraskere müracaat olunması cevabı geldiğinden bana serasker vasıtasiyle hakaret etdirilmeğe başlandığını gördüm. Ben de kâğıdları takımiyle Amedci Mahmud Beye verdim. Artık karışmadım. Sonra kanuni esasî kaleme alınmağa başladı. Bana sual etmediler. Muzır olduğunu bildiğimden içinde bulunub siperi lânet olmağı tecviz etmediğimden istifa edüb çekildim».

*
* *

Mısır askerine dair dosyayı — Babıâlice tedkikına memur edildiğim — Yıldız evrakı arasında görmüşdüm. Muhaberatın hulâsası şudur:

Mısır askerinin Tuna cihetinde kışlatdırılmasına iradei seniye sadır olarak seraskere tebliğ edildiği mabeyn Müşiri Fethi Paşa zade Mahmud Paşa tarafından bildirilmesi üzerine bunların Dersaadetde kalmaları Hidiviyetle kararlaşdırılmış olmasına binaen «fima baad Babıâliye gitmek değil, hanesinden çıkmağa bile yüzü kalmadığından af ve azad buyrulmasını» Rüşdî Paşa 1 Zilhicce 1293 tarihli iki tezkire ile iş'ar etdi.

Mahmud Paşadan gelen cevabda «istifa yoluna gidilmek Devleti Aliyyenin giriftar olduğu mehlekeyi bir kat daha takviye edeceği, yani vatan ve ebnayı vatanı bütün bütün mahvu perişan edeceği cihetle lûtfen ve ümmeti merhumei Muhammediyenin şu mazîkı belâdan istihlâsı içün merhameten efkârı vakıadan sarfı nazarla mabeyni hümayunı teşrife inayet buyrulması» reca edildi.

Rüşdî Paşa, cevaben yazdığı 2 Zilhicce 1293 tarihli tezkirede «zaten bir pula değer âdem olmadığı misillû elhaletü hazihi cismen ve zihnen, manen ve maddeten çürüyerek huda alim devlet ve milletin bir işine yarıyacak hali kalmadığından başka şu vakti nazükde bu mekamda vücudı bisudunun bakası ayni mazarrat olacağına şübhesi olmadığından ıtıknamesinin istihsaline hüsni delâlet ve himmet olunmasını» temenni eyledi.

Padişahın, sadrıazama verdiği sözde — bir iki gün bile — sebat etmiyerek maruzatına muhalefet ve ona sormadan, hattâ haber vermeden serasker — gibi her vakit, bahusus o mühim ve mühlik ze-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

manda fevkalâde haizi ehemmiyet olan bir rükni devleti — azlü nasbeylemek ve bu azlü nasbı ancak mabeyn kapuçukadarından öğrenebilecek derecede reisi hükûmeti küçük düşürmek, sonra da reisin istifa etmemesi içün kendi eniştesine — lisanı sailâne ile — yalvartmak kabîlinden pek acib ve garib hareketlerine nazarı hayretle bakdıkdan sonra

«Hem yakarsın berkı şemşiri sitemle âlemi
Hem yine dersin seri güyumda fervad olmasun»

beytini serzeniş âmiz bir tavırla — okumak lâzım gelir.

Yukarıdaki muhaberenin tazammun etdiği nazü niyaze de bakdıkca, hele Damad Paşanın dervüzegerane lâflarını dinledikce «çok naz aşıkı, çok niyaz da maşukı usandırır» demekden ziyade insan, hükûmet sahasında resmî muamelâtı değil, tiyatro sahnesinde komedi seyretdiğine kani olur.

Sultan Abdülhamidin, bilâhare Said Paşaya tebliğ etdirdiği ifadei şifahiye verakasını yıldız kâğıdları içinde görüb istinsah etmişdim. Mısır askeri meselesinde padişahın noktai nazarını göstermesi cihetiyle aynen derceyledim:

«Cülûsı meyamin me'nusı hazreti hilâfetpenahiden tahminen bir buçuk mah sonra sadrı sabık Said Paşanın baş kitabeti zemanında ve babı seraskerinin karşusundaki müsafirhanede elyevm Sakız mutasarrıfı bulunan Kemal Beyin ve babı valîyi fetva penahide de Hayrullah Efendinin ve daha sair birkaç mahalde de bazı kesanın tahtı riyasetlerinde olarak memleketi müdafaa maksadiyle milis askeri, yani bir nevi komün tahrir ve teşkil etmekde oldukları henkâmda olvakit sadrıazam bulunan Rüşdî Paşa tarafından mabeyni hümayuna irsal olunan bir tezkirei resmiyede Hidivi sabık İsmail Paşanın mahdumı Hasan Paşanın tahtı kumandasında olarak İskenderiyeden heman gemilere naklolunmakda olan iki alay Mısır askerinin, derunlarında bulunan Türk asakiri şahanesinin tahliyesiyle Üsküdar ve İstanbul taraflarındaki kışlalara yerleşdirilmesi ve mevkii muharebeye mezkûr kışlalardan çıkarılan ve burada bulunan asakiri şahanenin sevk olunması ve İsmail Paşa ile ledelmuhabere bervechi maruz asakiri Mısriyenin fermanlar ahkâmı mucibince Dveleti Aliyye lehinde muavenete getirildiğinden naşi Mısırın saltanatı seniyeye karşu olan şu muamelei dostane ve mutavaatkâranesi nezdi şahanede rehini tasvib ve takdir buyrulacağı beyan olunmuş ve bir takım parlak tabiratla da tezkirei mezkûre tezyin olunmuşdur. Menzuru şahane buyrulan işbu tezkirei samiye üzerine Rüşdi Paşaya yazılan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tezkirei cevabiyede vaktiyle firari Ahmed Paşadan ve Mehmed Ali Paşanın Devleti Aliyyei Osmaniye aleyhindeki sui niyetinden ve Navarin vak'asiyle Mısır askerinin Konyaya kadar geldiğinden ve bu vechile bütün Anadoluyu istilâ ve mekamı saltanatı zabt ile yerine kaim olmak niyeti fasidesinde bulunduklarından ve daha sair bazı vukuatı maziyeden bahs ile fermanlar mucibince Mısrın göndermek istediği askerin doğrudan doğruya meydanı muharebeye sevk olunmasiyle her halde İstanbulca muhafazai inzıbat ve kaidei ihtiyata riayet edilmiş olacağı ve hususa asakiri Mısriye lisanı Türkiye aşina olmadıklarından Deraliyyede bulundukları halde daima Türklerle beyinlerinde münazaa eksik olmıyacağı ve muhafazai âsayişe dahi muktedir olamıyacakları ve bu vechile mekamı hilâfetde bulunmalarından bir emniyet hâsıl olmıyacağı ve binaenaleyh Mısır askerinin doğrudan doğruya meydanı muharebeye gönderilmeyüb de Deraliyyeye getirilmesi aklen ve hikmeten caiz olmıyacağı ityan ve bu babda edillei saire de irad olunarak asakiri Mısriyenin gemilerden çıkarılmaksızın doğrudan doğruya Varna tarikiyle mevkii muharebeye sevk olunması lüzumı iradei kat'iyei hazreti padişahi ile beyan buyrulmuşdu. Rüşdî Paşa, bu mealde olan tezkireyi alır almaz heman mabeyni hümayuna gelerek gerek baş kitabet marifetiyle ve gerek serkurena ve mabeyin ferikı vasıtalariyle İsmail Paşanın olvakit İstanbulda memuru bulunan Talât Paşa vasıtasiyle asakiri Mısriyenin muharebeye sevk içün değil, İstanbula götürülüb asayişi mahallinin anlarla muhafazası ve Türk askerinin muharebeye sevk olunması hususuna muvafakat edüb söz verdiğini ve şayed asakiri Mısriyenin muharebeye sevk olunmaları teklif olunduğu halde geru çevrileceğini beyan eylemiş olduğunu ifade ve bu babda fevkalâde bir suretde inad ve ısrar eylemesi üzerine tarafı eşrefi tacidariden evvelce vasıtalarla ve muahharen şifahen taht ve tacı mülûkânelerini Mısırlılara vermek aslâ niyeti şahanelerinde olmadığını ve böyle bir teşebbüsde bulunanlara karşı son dereceye kadar müdafaa ve o uğurda fidayı cane hazır oldukları ve ötedenberi Mehmed Ali Paşa familyası hanedanı Osmaninin mekamlarını zabtemeğe saî bulundukları ve bu uğurda milyonlarca akçeler dökdükleri ve bu vechile bunların askerlerine emniyet caiz olamıyacağı ve binaenaleyh Mısır askerinin karakollarda asayişi mahalliyi muhafazaya memur olmaları ve İstanbulun Türk askerinden tahliyesi her halde mel'unane bir fesade mebni olduğu ima buyrulması ve böyle bir şeye müsaade pek büyük ihtiyata mütevakkıf olacağı velhasıl Mısır askerinin İstanbula getirilmesi caiz olamıyacağı berahini kaviye ile isbat buyurulması ve bu babda fevkalâde ısrar buyurmaları üzerine asakiri

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mısriye İstanbula getirilmeksizin doğrudan doğruya Varnaya sevk olunmuşdı. İşte bu vechile olvakit tertib edilmiş olan fesade ve suiniyetlerine muvaffak olamadıkları muahharen tebeyyün etmişdir [1]. Bu maddeye dair Babıâliden varid olan evrak ile Rüşdî Paşanın tezkirei resmiyesi elân nezdi hazreti hilâfetpenahide bulunduğu gibi vukuatı meşruhanın tamamiyle tasdik olunacağı memuli kavidir.

5 Cümadelâhire 1305 A. H.».

SAİD PAŞANIN CEVABI

«Kâtibi hususii hazreti şehriyari Reşid Bevefendi vesatetiyle bu babda olan malûmat ve mülâhazatı kemteranemin arz ve tahriri hakkında şeref sanih olan emrü fermanı hümayunı cenabı tacidari rehini îkanı acizanem olmuşdur. Cülûsı hümayunı şevket makrunı hazreti padişahiden sonra Rusya meselesi münasebetiyle Hidiviyeti Mısriye tarafından tesrib olunan askerin İstanbula oğratılmayub doğrudan doğruya Varnaya sevk olunduğu ve bu dahi Mısır askerinin payitahtı saltanatı seniyede ikametlerinde bihakkın varid olan mehazire mübteni bulunduğu varidi hatırı ubeydanem olub bunun tafsili, bu maddeye dair olvakit Babıâliden arz olunub nezdi âlide mahfuz olduğu hatimei verakada muharrer tezkirede münderic olacağı derkârdır. Vakıâ Mehmed Ali Paşanın ekmiş olduğu tohmı mefsedet ve hukukı hilâfet ve saltanatı seniye aleyhine vukua getirilen âsarı melânet, vakayii maziye ile sabit olmağla Mısır askerinin payitahtı saltanatı seniyenin emnü asayişini muhafaza vazifesine teşrik olunmamasında efkârı dekayık âsarı cenabı zıllüllâhinin muvafıkı kaidei hikmet ve ihtiyat bulunduğu müstağnii kaydı tizkârdır.

5 Cümadelâhire 1305, 5 Şubat 1303 Said»

Sultan Abdülhamidin bilâhare talebi üzerine Cevdet Paşa, takdim etdiği — tarihsiz — arizada istifasından sonra görüşdüğü sırada Rüşdî Paşa, ehvalin fenalığından bahsetmesi üzerine «Buna siz sebeb oldunuz. İstifada ısrar etdiniz. İşin fena yol almasına sebeb oldunuz» dediğini ve onun «Asakiri Mısriyenin Dersaadetde kışladılmaları Hidiv tarafından ihtar — olunmuşdu. Ben de söz vermiş dim. Sonra arz etdiğimde müsaade buyrulmadı. Böyle bir büyük mahcubiyet altında olarak mekamı sedaretde duramıyacağımı anladım» cevabını verdiğini söyledikden sonra şu yolda mukabelede bulundığını anlatıyor :

[1] Berahini vehmiye ile değil, şevahidi sadıka ile tebeyyün etmiş ise — tarihe hizmet olmak üzere — muvazzahan beyan olunmalıydı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Dolma bağçe Sarayı abluka olundukda Türk taburları celbine cesaret olunamayub da Üsküdar kışlasında bulunan türkce bilmez Arabistan redif taburları celb olunmuş ve bazı taraſdan kendulerine «ne haber» denildikde «biz Arab uşak, türkce bilmez. İşte fuşek» diyerek elindeki fişengi göstermiş olduğu haricden işidilmişdi. Sahih mi, değilmi bilmem. Fakat bu söz şayi olmağla elbette âlemi bâlâya kadar aks etmiş olması tabiî değil mi ve bunun üzerine hiç türkce bilmez. Mısır alaylarının Derseadetde kışladılmasından taraſı saltanatın sakınmakda hakkı yok mudur?».

Bu meseleye dair cereyan eden muhaberata — o esnada âmedci bulunduğu cihetle kesbi vukuf etmiş olacağından — malûmatının bildirilmesi hakkındaki iradei seniye üzerine ticaret ve nafıa nazırı Mahmud Celâlüddin Paşa da 27 Şevval 1313 tarihli tezkire ile malûmatını arz etmişdir.

Aradan yıllar geçdikden sonra muhtelif tarihlerde Mısır askeri hakkında Said, Cevdet ve Mahmud Paşalardan malûmat istenilmesinin sebebini anlıyamadım.

*
* *

Sultan Abdülhamid tarafından dikte edilerek kurşun kalemle yazdırılan — tarihsiz — muhtıra müsveddesinde devletler tarafından teklif olunan konferansın bertaraf edilmesi hakkındaki tedabir, tahriren ve şifahen tebliğ olundukda Rüşdî Paşa «Bu tedbir, ayni keramet ve ayni isabet. Peki, havassı vükelâca düşünelim, icabını arz ederim» dediği halde vakit geçirerek tasavvur olunan tedabirin icrasına meydan kalmaksızın konferans akdedildiğinden bahsolunduğu sırada deniliyor ki:

«Rüşdî Paşa, konferansın teşekkülünden bir kaç gün evvel Midhat Paşanın entrikasiyle beraber mes'uliyetden havf ederek istifa etmiş ve her ne kadar taraſı şahaneden kendusına böyle bir zemanda işden çekilmek münasib olmıyacağı ve kendusına ayruca teveccühi hümayunları bulunduğu yemin vererek ve kendusı pederi âlii hazreti padişahi perverdelerinden ve emekdarı devletden bulundukları içün böyle bir zemanda kendularının zatı şahanelerine lüzumı olub Midhat ve Mahmud [1] Paşaların entrikalarına bakmayub gelüb zatı şahanelerini görmeleri hakkında ihtarat dahi vuku bulmuş ve Midhat Paşanın Mahmud Paşa ile müttefikan hareket edüb tarefeyne dürlü dürlü entrikalar ve iğfalât ilkasiyle emniyetsizliğe ve teveccühsüzlüğe sayetmeleri esassız şeylerden ibaret olduğu müşarünileyh Rüşdî Paşaya kurena Osman Bey vasıtasiyle bir gecede üç dört kerre haber isal kılınarak ve hattâ gelüb bir kerre zatı hümayunlarını gördükden sonra eğer istifasında ısrar edecek olur ise istifasının kabul olunacağı cevabı

[1] Damud

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gönderilmiş ise de hastalığından ve saireden bahs ile temaruz göstererek düzcesi devlet içün etdiği hatalardan ve milleti islâmiye ile metbu ve padişahına karşu kendu etdiği fenalık neticesinden korkarak istifa teşebbüsünde bulunduğu muahharen anlaşılmışdır. Bir tarafdan dahi Midhat Paşa mabeyni hümayuna gelerek Konya valisi Said Paşa ve Mahmud Paşa ve serkurena vasıtalariyle «Biz, efendimizin haini miyiz? Rüşdî Paşanın bu gibi ehvaline ne içün merak ediyorlar. Buna tehammül olunuyor. Efendimizin her ne emrü fermanları var ise bize irade buyursunlar. Can fida ederek işe bakarız» gibi haberler göndermekde olduğu vaki olmakda iken serkurena Osman Bey, Rüşdî Paşanın yalısından avdetle müşarünileyhin hasta olmadığı halde bir takım temaruz yollu ifadeleriyle istifasında ısrar eylediği cevabını getürmesi üzerine emanetin artık alınub getürülmesi içün mumaileyh Osman Bey, Paşayı müşarünileyhin yalısına gönderilmişdir. Çi faide ki o zeman da Rüşdî Paşa ile Midhat Paşanın büyük inkılâb zemanında İstanbulda büyük âdemler bırakılmayub taşraya gönderilmiş bulunması ve zatı şahanelerinin ise ol vakit Derseadetde bulunan zevatden malûmı olanlar Edhem Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ve Rauf Paşa gibi zevat idise de bunlar da ayrı ayrı taşralarda ve en uzak mahallerde bulunarak Ahmed Vefik Paşa ise inzivada ve bazı kimseler ise devlet hizmetinde bulunmamış zevatdan ve bunlar da âlemi her dürlü iğfalât ile nase ilkaatda bulunmalarından naşî hasbezzeman ve bizzarure Midhat Paşa, sadarete getürülmişdir».

Rüşdî Paşanın, tekrar mekamı sadarete getirilmek istenildiği yine bu muhtıradan anlaşılıyor:

«... Bunun üzerine konferansın kararının müzakeresiçün Midhat Paşanın riyaseti tahtında Babıâlide bir meclisi umumî teşekkül idecek Eğer konferans kabul olunur ise febiha, olunmaz ise bir muharebeye devleti sevk ve mecbur edeceği aşikâr olduğundan olvakit Rüşdî Paşa hakkında akıl ve dirayetine zatı hümayunca bir emniyeti tamme olduğundan ve kendusı da bu hususı zatı şahaneye arz eylediğinden meclisi hası vükelâye memuriyeti içün Midhat Paşaya tebliğ kılınan iradei seniyeye Rüşdî Paşanın Meclisi Vükelâye dahil olması münasib olmıyacağı cihetle geçinmek içün Meclisi Âyane tayini münasib olacağı cevaben mekamı sadaretden batezkire arz olunur. Rüşdî Paşa, bu babda cereyan eden muhabereden malûmat aldığı cihetle bundan fevkalâde meyus ve mahzun olur. Bu aralık bilcümle vukuat yani Devleti Aliyyenin istikbalince görülen muhatarat ve Midhat Paşa ve avenesinin ehvalinden dolayı — Cenabı hak, bir daha göstermesün — hâsıl olan teessür eseriyle rahatsızlık vücudı âliye arız olarak hattâ

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ol zeman üç diş ziyaını mucib olub dişci Döreni ve hekim Kastori marifetleriyle bir takım ameliyat icra olunarak ve bir hafta da selâmlık resmi âlisine çıkılmadığı vaki olmuş ve bu sırada gayet rahatsız ve lâkırdı söylemeğe iktidarsız bir halde iken Rüşdî Paşa tâ haremi hümayuna kadar celb buyrularak «Paşa hazretleri, sizi buraya celbimin sebebi, konferansın kararı Babıâlide Meclisi Umumiye konulub müzakere olunacakdır. Bunun birkaç cihetinin tadilini Midhat Paşaya söyledimse de kabul etmedi. Lâyihanın münderecatı serapa devleti muharebeye sevk içün meydan okuyor. Müttefikimiz devletlerden kimse yokdur. O ise «vardır» diyerek ısrar ediyor. Safvet Paşa ise iki cami arasında kalmış âdem gibi ne yapacağını bilmeyüb ağlıyor. Bana gelince ağlayub Midhat Paşaya gidince ne diyeceğini bilmiyor. Halbuki benim efkârımda Safvet Paşadan maada kimseyi görmüyorum. Vükelânın cümlesi Midhat Paşa tarafını tercih ediyor. Devletin muhatarasını görmiyorlar. İngiltere tarafından muavenete mazhar olacaklarına dair teminat aldıkları gibi sair devletlerin dahi muavenetde bulunacağını kaviyen zan ve tahmin ediyorlar. Zan ve itikadıma göre bunlar, devletin hezimetinden istifade etmek istiyoarlar. Siz ise Anadolulu bir Türk ve pederim zemanımdanberi devletin nanü nimetiyle perverde olmuş ve tecribeli bir zat olduğunuzu cülûsumdan evvel sizi böyle biliyorum ve size olan teveccühümün derecesi sizce de malûmdur zannederim. Bu hale nazaran devletimizin selâmeti ve oğrayacağı muhataranın bertaraf edilmesi içün sizi mekama getüreyim. Meclisi umumîde devleti istikbalde zuhura gelecek vehameti meclisi teşkil eden bilcümle erkânı devlete biletraf bildirin ve benim arzumun dahi bu olduğunu beyan ve tefhim edin. İşte ben, bu hallerden dolayı teessüf ve teessürümden hasta oldum. Bu hususı deruhde ve bana vadeder misiniz?» diyerek suali âli üzerine müşarünileyh, birçok dua ve senaları ağlıyarak beyan ve elinden ne gelirse herdürlü vehamet ve müşkilâtı lisanı döndüğü kadar, yani devletlerin muaveneti olmıyacağını ve devletin bundan naşi oğrayacağı felâket ve vehameti edillei katıa ile meclisde beyan eyliyeceği cihetle akalliyet ve ekseriyet hâsıl olacağını ve akalliyetin dahi kendu tarafında olacağından o halde emri hümayuna muntazır bulunacağını gözlerinden ırmak gibi yaşlar akarak beyan etmesinden hâsıl olan memnuniyet üzerine kendusını oda kapusına kadar teşyi edüb bu teminat üzerine o gece hayli rahat ve istirahat edilmiş ise de çi faide ki o meclisde dahi bir faide görülemedikden başka adeta Midhat Paşanın fikrine tebeiyetle beraber diğer fikirde bulunanlar dahi bunu görmesiyle cümlesi bir fikirde bulunarak efkârı umumiye bu yüzden bir kat daha

TARIHVEMEDENIYET.ORG

galeyane gelmeğe sebeb olur. Çok zeman mürur etmeksizin Rusyalılar Ardihan ve Kars üzerinden hududı tecavüzle muharebeye bed'olunmuşdur.»

*
* *

Rüşdî Paşa, Meclisi Âyan azalığiyle Mecalisi Âliye memuriyetinden afvine müsaade ve Hazinei hassadan muhassas otuz bin kuruş maaşının Maliye hazinesinden tesviyesi irade edilmesi üzerine mekamı Sadarete cevaben yazdığı tezkirede padişaha arzı şükran etmişdir.

Mabeyin Baş kitabetinden Baş Vekil Sadık Paşaya yazılan 12 Rebiulâhir 1295 tarihli tezkirei hususiyede

«Sadrı esbak Rüşdî Paşa Hazretleri kudemayi vükelâyi saltanatı seniyeden olmasiyle şu vakitde re'yinden istifade olunacağından ehvali hazırai fevkalâdeden dolayı fevkalâde olarak müşarünilleyhin Meclisi Vükelâye memuriyetiyle kendusına otuz bin kuruş maaş tahsisi zımnında istizanı resmisinin icrası . . .»

denilmiştir.

Ali Suavi vak'asından sonra Sadık Paşanın azli üzerine 1878 [26 Cümadelûlâ 1295] de — beşinci defa — sadrıazam oldu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maalisemirim Mehmed Rüşdî Paşa

Bu defa Sadık Paşanın infisalı cihetiyle cümlenin müsellem ve malûmu olan vukufu malûmatı tammeniz ve kanunumuzda tayin olunan hukuku mükaddesei padişahaneyi ezher cihet temamen vikaye ile asayiş ve emniyeti umumiyeyi muhafazaya dergâr olan liyakatiniz içün başvekâlet unvanının kemafilkadim sadarete tahviliyle bu defa sadaret uhdenize tevdi kılınmış olmağla bilcümle vükelâmız ile bilittifak kanunı esasimizden memul ve muntazar olan semeratı nafıayı bir an evvel merkezi icraye getürmeğe ve bu babda olan âmali hayr iştimali şahanemize tevfikı hareketle devletimizin saadet ve terakkisi esbabının istihsaline sayü gayret olunması matlubdur. Cenabı hak devletimiz uğrunda mesaii sadikane ibraz edenleri tevfikatı samadaniyesine mazhar buyura. 26 Cümadelûlâ 1295».

Bir hafta sonra 1878 [3 Cümadelahire 1295] de azledildi [1].

---

[1] Azlinden evvel Safvet Paşaya şu tezkireyi yazmışdır:

«Nuri aynım devletlû efendim hazretleri

Dün mabeyni hümayuna gitmiş idim. Teferrüs etdiğime göre bu gün oraya celb buyrulacaksınız. Zatı şahane ziyadesiyle sıkılmış. Galiba size mekamı teklif buyuracaklar gibi anladım. Hakipayinize pek aşırı reca ve niyaz ederim, huzuri hümayuna mütevazıane suretle ve güler yüz [*] ile müsul buyurunuz ve öyle bir şey teklif buyrulursa lûtfen red ve muhalefet buyurmıyarak muvafakat buyurun efendimiz.

4 Nisan 1294 Mehmed Rüşdî».

[*] Tezelül derecesinde arzı tazimatdan vaz geçmesi, Sultan Abdülâziz merhum tarafından kendine tenbih etdirildiği halde bildiğinden dönmedi. Şimdi de — halefi olacağını anladığı Safvet Paşadan «tevazu ve güler yüz» göstermesini «pek aşırı reca ve niyaz» ediyor. Can çıkmadıkca huy çıkmaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rüşdî Paşa, iki hal' ve iclâs esnasında hükûmetin riyasetinde bulunması sebebiyle padişah nezdinde şayanı itimad ad olunmuyordu.

Meselâ Mısır askerinin İstanbulda kalmasında ısrar etmesi, saltanat hakkında tertib etmekde olduğu bir fitnenin mukaddimesi zan edilerek kendinden tevahhuş olunuyordu. Zâhiren gösterilen teveccüh ve emniyetin, hakikatde esası olmadığını iki taraf da biliyordu.

Damad Mahmud Paşa ise serasker oldukdan sonra idarei devlet aleyhinde tefevvühatda bulunduğundan sui zan altında idi.

Casusluğa iltifat edilmeğe başlandığından siayetkârane ihbarlar, birbirini takib ve padişahı — vehm ve vesvesesini tahrik ile — tazib ediyordu.

Rüşdî ve Mahmud Paşaların bilittifak veliahdi iclâse çalışmakda olduklarına dair jurnallar veriliyordu.

Padişah, muazzeb olmakla beraber ihbaratı müfsidaneyi men'e nefsinde kudret bulamıyordu. Zira amcesinin oğradığı belayi hanümansuzun, tecessüsi ehval ve tefehhusı kilükal edilmiyerek bihaberane ve son derece gafilâne hareket olunmasından ileri geldiğine kat'iyyen kani idi.

Rüşdî Paşa gibi Sultan Muradın saltanatı hengâmında, — bilhassa Hüseyin Avni Paşanın katlinden sonra — etabeki devlet, yahud diktatör mertebesine yükselerek istiklâl ve istibdade koyulmuş olan reviyet şiar, hud'akâr bir âdemin, — zimamı idare evvelki gibi yedi iktidarına teslim edilerek — her istediğini yürutememesinden dolayı hali iğbirarda bulunması, Ali Suavii pür mesavinin — neticesiz kalan — teşebbüsi mecnunanesini tekerrür etdirebileceğine padişahın kanaat hâsıl etmesi, bir çarşamba günü Babıâliye gönderilen Rüşdî Paşanın ertesi çarşamba günü Babıâliden çıkarılmasını intac eyledi.

Kıbrısın muvakkaten İngiltere devletine terki hakkındaki mukavelenamenin Meclisi Vükelâde müzakeresi esnasında — her şeye itiraz etmekle meluf ve maruf olan — Rüşdî Paşanın o muahedeye de itirazda bulunması ve vükelâden bir kısmını da kendi tarafına celb etmesi melhuz olduğundan mekamı sadarete nasb edilerek mukavelename, hem ona, hem vükelâye tasdik ettirildikden sonra tebdili tensib olundu.

Muahede mazbatasının möhürlendiği haber alınınca Gidiş Müdiri Mahmud Efendi, Babıâliye gönderilerek Rüşdî Paşa, meclisden sadaret odasına geldi. Möhri hümayun alındı. Meclise avdet etmemesine merak ederek yanına giden Âmedci Said Efendiden Ali Füad Beyin ve diğer zatların nakletdiklerine göre — arabasının hazırlanmasını bekleyen — Ruşdî Paşa, şu sözleri söylemiştir:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ben, neticenin böyle olacağını bildiğim için sadareti kabul etmemeğe çok oğraşdım. Elinden kurtulamadım. Hastayım dedim, olmadı, Ayın son çarşanbasıdır dedim, olmadı. «Sen, benim babamsın» diyerek bir elimi bırakdı, bir elime sarıldı. Bir kerre elinden kurtulub da eve kapağı atabilseydim, yatağa yatar, yakamı kurtarırdım. Gayri efendim [1] bizim bu defaki sadaretimiz, sadaret olmadı rezalet oldu».

«Rüşdî Paşanın ilânatı» unvaniyle tahrir ve Padişaha takdim edilüb yıldız evrakı içinde görülen — imzasız ve tarihsiz — verakada Rüşdî Paşanın, aşağıdaki sözleri söylediği arz olunmuşdır:

«Tarafı Padişahiden sadaret teklif olunarak hernekadar red etmiş isem de en sonra «Hayat ve namusumun muhafazası himmetine vedia olunmuşd-- ve kâffei icraat ve intihabatın nezdimde makbuldür. Hiç bir şeyde karışmam» tabiriyle israr olunarak artık çaresiz kabul olundu. Bunun üzerine Sadık Paşanın Dahiliye Nezaretine tayin ve Ahmed Paşanın [Kayserli] Derseadete avdeti ve Suavî takımının afvi [2] şifahen arz olunarak iradei şifahi alındığı halde muahharen teevvün edildi. Suavî ile maktul olan rüfekâsının demleri heder oldu. Bu doğru sözleri ifade etdiğimi için azl olundum. Zaten bu sinni şeyhuhatimde bu yolda hizmet edemem ve halkdan haya ederim. Midhat Paşa gibi bir faal zat, biğayri hakkin Avrupada ve «Millete Cenabı hak, muin olsun» demekdedir».

Müşarünileyhin bu lisanını, Defteri Hakanî Emini İzmirli Mustafa Efendi ve Midhat Paşanın mensublarında ve yetişdirmelerinden mahkemei temyiz hukuk dairesi reisi Ramiz Efendi ve şûrayi devlet âzasından Sahib Bey, şu şayiata bir takım ilâvat ile istimalı lisanı muzirre ve müfside eylemekdedirler. Hele Sadık Paşa denilen mason ve mürtekib herif, infisalinden ve Dahiliye Nezaretine tayin olunamamasından ve kongareye azimeti tecehhüründen dolayi pek biedebane ve mefsedetkârane lisan kullanmakdadır. Nesbında kibri nemrud ve azlinde zülli yehudi irtikâb eden Rüşdî Paşanın ve sirkat ve hiyaneti nazarı umumide sabit olan Sadık Paşanın infisalleri cümlenin baisi kemali şükraniyeti olarak duayi vacibül edayi hazreti veliyinimet, lisanı umumide tekrar edilmişdir».

Müşir Nusret Paşanın — yukarıda bir kısmı nakl olunan — arizasının son kısmında Rüşdî Paşanın, aşağıdaki sözleri de söylediği beyan olunuyor:

«Malumunuzdur ki mekamı sadaretin haylıce maaşı ve tayinatı vardır. Benim ise mazuliyetde haricden para tedarük etmedikce geçinmem muhaldir. Hattâ geçen kış konağın pençere perdelerinin fazlasını kesdirüb çocuklarıma elbise yapdırarak kışı geçirebildim. Benim bir tarafdan irad ve akarım yokdur,» cümlesi bilür. Böyle idareye muhtac olan

[1] Bunu, her sözünde kullandığı mervidir.

[2] Rüşdî Paşa gibi rüşdü reviyeti müsellem olan, her şeyi ince eleyüb sık dokuyan, atiyi düşünmekde, hazmü ihtiyatda mertebei ifrata varan tecribekâr bir merdi fetanet şiarın - padışahca bihakkin mucibi dehşet olan - Suavî vak'asında Başvekil bulunan Sadık Paşayı Dahiliye Nezaretine tayin etdirmek, Sultan Abdülâzizin hal'inde - Hüseyin Avni paşa gibi - en ileri gelen amillerden olan Kayserliyi İstanbula getirmek ve Suavî avenesini af etdirmek istemesi şayanı hayretdir ki bu haller, kendi hakkında büsbütün selbi emniyeti ve mekamı sadaretden, hattâ payitahtdan ayrılmasını intac etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

âdem zaruret ve mecburiyeti şedide hiç mekamı sadaretde olan menafii fida eder mi? «İşte söz anlatacak mahal olmadığına sana bir büyük delil diyerek zımnen ve sarahaten zatı hazıreti şehinşahilerinden şikâyet etmekle beraber riyakârane setri gına ve ihfayi servete itina eylemişdir».

Sultan Abdülhamid merhumun, dikte ederek yazdırdığı bir muhtırada Sadık Paşanın Başvekâletden azlinden bahsolunurken «yerine tayin olunan ve anın da şevketmeab efendimiz aleyhinde çalışdığı anşılması üzerine azledilen Rüşdî Paşanın bir haftadan ibaret olan zemanı sadaretinde babıâliden Kıbrıs mukavelenamesi arza gönderilmişdir» deniliyorsada ne suretle «aleyhde çalışdığı» izah olunmuyor.

Serkarin Hamdî Paşa tarafından sabık şeyhulislam Ahmed Muhtar Molla Beye yazılan 27 Nisan 1297 tarihli tezkirede

«Zatı âlii kerimanelerinin mesnedi meşihatde bulundukları sırada Suavî vak'ıasından sonra, yani Rüşdî Paşanın bir heftelik sadareti ve damad Mahmud Paşanın bir kaç günlük seraskerliği esnasında bunların tarafı padişahiden meşhud olan ve hattâ bir gün mabeyni hühümayunda Rüşdî ve Mahmud Paşalarla zatı âlileri dahi hazır bulunduğunuz halde müşarün ileyhima tarafından zatı hümayuna hitaben «Sizin her şeyiniz bizim yedimizdedir. Şimdi murad etsek hali' edebiliriz ve ankarib edeceğiz» manasını açıkdan açığa ima edercesine bir lisan kullanmalariyle teekküd eden bazı hâlatı faside ve leime üzerine müşarün ileyhimanın azilleri vukubulmuşdu. Müşarün ileyhimanın o sırada tefevvüh eyledikleri sözler [1] aynen buraya dercedilmiş

[1] Bilahare Başmabeyinci olan Osman Beyin yazısıyle Yıldız evrakı içinde gördüğüm ve Rüşdî ve Damad Mahmud paşalardan hangisine yazıldığını ve gönderilüb gönderilmediğini anlayamadığım natemam tezkire müsveddesinde deniliyorki:

«26 cümadelahire 1295 de yıldız sarayi âlisinde tahtı riyaseti hazreti padişahide fevkalade ictima eden Meclisi Umumide müzakere esnasında zâhiren bir misal hükmünde vukubulan hezeyanınız malumı âlinizdir. § Şehid merhumun [Sultan Abdülaziz] vefatına kadar onun aleyhinde bulunarak en sonra şehadetine muvaffak oldunuz. Şimdi de veliyinimet efendimizin aleyhinde gelene gidene uzun uzadiye hikâye ve masallar ile vaızlar ederek dürlü dürlü iftiralar edüb elçilere ve ecnebilere kadar tesmim etmekde olduğunuz [*] malûmumuzdur. Hiç bir şeyde malûmunuz yok gibi beriyüzzimme ve efendimizin en bendei sadıkı gibi hareminize çekilüb cemiyeti fesade riyaset etmekdesiniz. Lisanınızda ve fikrinizde cevelan eden efkâr, efendimizin aleyhinde bir çare aramakdan ibaretdir. Günde yüz bin plân yapub olmadı deyu yeniden diğer bir plana başlayorsunuz. Ol derecede emeliniz ve niyeti fasideniz efendimizin aleyhinde kemal bulmuşdur ki huzuru şahanede ve böyle fevkalade meclisi âlide bile sabır edemiyerek kendinizi gaib edüb meclisde bulunan zevatın cümlesini kendiniz gibi hain ve hayvan kıyas ederek açıkdan açığa kemali cesaretle «Herkes benim emelime ve meramıma yardım ederler, ve ittifak ederler, ne tarafa

[*] Bu sözlere bakılırsa muhatabın Rüşdî Paşa olması melhuzdur. Çünki obiri «vaızlar» etmeğe ve «elçileri ve ecnebileri tesmim» eylemeğe muktedir değildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olsa manayi mezkurı temamen şamil oldukları tarafı âlilerinden dahi tasdik olunur. Fakat kelimatı mezkure malûmı devletleri olduğundan zikir ve iradlarından sarfı nazar kılınmışdır» deniliyor.

*
* *

Sadaretden infisalinden sonra kurenadan birine şu tezkireyi yazmışdır:

«Saadetlû Efendim Hazretleri

Talii nahs metalii âcizanem iktızası olarak bu günlerde hakkı kemteranemde yine bazı kilü kali nifak iştimal zuhûr etdiği mesmuı acizanem olub işbu kilü kalin ihtimal ki bir gün sem'i hümayuna dahi vâsıl olması melhuz idüğinden ve zatı âlilerinin hakipayi şevket ihtivayi hazreti padişahiye olan kemali sadakat ve ubudiyetlerini ve cümle bendegân miyanesinde sıdku istikamet ve iltizamı hakkaniyetle mümtaz olduklarını bildiğimden bu babda mahremane olarak tarafı valâlarına müracaat eyledim. Şöyle ki bu abdi kemterin atebei celilei cenabı mülûkâneye olan sadakat ve merbutiyet ve mehabbeti samimiyei bendegânem, Cenabı Hakkın vücud ve vahdaniyetine olan itikadım kadar metîn ve layeteğayyer olub hudayi lemyezel şahiddir ki dünyada esası efkâr ve aksayi âmali kemteranem, aklım erdiği derece daima itilâyi kevkebei şanü satveti hazreti padişahî ile ziri destanı cenabı hilâfetpenahinin hakipayi hümayuna olan sadakat ve mehabbetlerinin tezayüdi ve canibi meali menakibi cenabı şehriyari içün cümle tarafından bir kat daha davatı hayriye isticlabı maddelerinin esbabını tefekkür ve istihsale münhasır olarak bundan başka bir şeyde emelim ve gözüm var ise mütên'aim olduğum nanü nemeki şahane gözlerime dursun. Hamdolsun mutekid bir müslüman ve namuslu bir insan olduğum cihetle veliyyi nimetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin ve saltanatı seniyyelerinin menafii celileleri hilâfında efkâr ve ekvale bendelerini tergib ve imale edebilecek bu âlemde hiç bir sebeb ve menfeat olmayub bihasebilhılka فنا فی السلطان وفنا فی الدوله olmuş bir abdî kemter olduğuma Mevlayi müteal hazretleri şahidi âdil ve elimden bir şey gelmez ise de zihnü kalbi çakeranemin bu

istersem o tarafa çekerim. Efendimizi yalnız bırakırım ve bir deli bulub eline bir silah verüb intikam alub [*] muradımı hâsıl ederim ve maşukuma naili visal olurum» deyu kemal derece şehvetiniz [**] galebe ederken ceblerinizi karışdırarak böyle bir divanı âlide yestehlediğiniz [**] hezeyan isbata kâfidir. Muradınızı hâsıl etmek içün Hüseyin Avni gibi bir serasker ve Kayserli gibi bir bahriye nazırı bularak bu kabilden bir takım avene ve haşerat toplayub niyeti fasidenizi hâsıl ederim ümidiyle seyirtmekde olduğunuza hiç şübhe kalmamışdır».

[*] Bu delice sözler de Mahmud Paşaya yakışır.

[**] Ne kötü lâflar!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mezheb ve meslekden inhiraf etmesi emri müstehıldir. Eğerçi haddi bendegânemden haric bazı taksiratı çakeranem vaki olduğu muterefi bendegânem olub ancak bihakkı Huda o mekule kabahatlerim haşa huzurı celâdet nüşurı şehriyarilerinde kendime bir gûna vücud vermek daiyei namerzıyesinden mümbais bir şey olmayub bir muri zaifden ez'af ve ahkar şey'i naçiz olduğumu bildiğim ve mucibi iğbirarı hümayun olacağını bilemediğim halde bazı ahmak sofilerin zühdü tekvalarına ve kendi zanları üzere hâsıl etmiş oldukları kurbiyete münfail ve mağrur olarak haddü havsalalarından haric olan hükmü ef'ali Rebbaniyede lâübaliyane haltı mütaleaya cüret etmelerinden naşi garikı lüccei vehamet ve mahrumiyet olageldikleri misillû bu çakeri ahkar dahi mücerred ezcanü dil atebei celilei padişahiye olan fertı sadakat ve ubudiyetime ve bu sıdkı ubudiyetim keyfiyetinin nezdi hakayık vefdi cenabı veliyyinimetde malûm bulunduğuna mağrur olarak bihasbilkader sofii ahmaka tariki belâhetde padaş oldum. Cenabı hayrülhafızîn veliyyinimeti biminnetimiz padişahı madilet âyin efendimiz hazretlerini kemali afiyet ve iclâl ile hemişe erikei devletü saltanatda daim ve mekin ve kâffei makasıdı seniyelerinde tevfikatı samadaniyeye karin buyursun.

Erbabı nifak tarafından ika olunacak bu mekule azviyatın indeltahkik kizbü butlanı zâhir olacağı cihetle sayei adalet vayei hümayunda o cihetden mutmainnülbal isem de şu sinnü salimden sonra imamülmüslimîn olan padişahımız efendimiz hazretlerinin tahtı iğbirarı şahanelerinde olarak darı ahirete intikal eylemek havfü telâşı, mübtelâ olduğum arızai cismaniyenin alâmü iz'acatını unutdurub kullarını bütün bütün münselibüşşuur ve mefkudülhuzur etmesiyle seri şevket efseri hazreti mülûkane sadakası olmak üzere min gayri taammüdin vukua gelen kabahatimin لرضاءالله تعالى afvi cemili cenabı padişahiye sezavar buyrulmasını istirham ederim. Her halde emrü ferman veliyyinimeti biminnetim Padişahım Efendim Hazretlerinindir.

16 Cümadelâhire 1295 Mehmed Rüşdi»

*
* *

Payıtahtda vücudi istiskal edilmeğe başlandığı, mabeyn baş kitabetinden mekamı sadarete yazılan şu tezkireden anlaşılıyor:

«Rüşdi Paşa Hazretlerinin sahil hanelerinde gâh gâh ictima edilmekde bulunduğu vâsılı semi âli olub âsayış ve emniyeti dahiliyyeyi muhafazaya en ziyade ihtimam ve itina etmeğe muhtac olduğumuz şöyle bir zemanda bu misillû şeylerin hiç bir yerde vukuu kat'iyyen caiz olamıyacağından, tarafı âlii sadaret penahilerinden müşarünileyh

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hazretlerine bu mekule ehvalden tevakki etmesi lâzım geleceğinin ve cemiyetlerin badezin tekerrüri halinde kuvvei zabıtaya müracaâte mecburiyet elvereceğinin beyan ve tefhimine memur buyrulduklarının tebliği iradei seniyye iktızasındandır. Emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 12 Şaban 1295 Ali Füad». [1]

Sadartde halefi olan Safvet Paşa tarafından vaki olan tebligat üzerine Rüşdî Paşa, şu yolda cevab vermişdir:

«Maruzı çakeri dirineleridir ki

Utufetlû Mustafa Efendi [2] bendeleri vasıtasiyle tebliğ buyrulan bazı hususat rehini ikanı kemteranem olarak mefhum ve mezayaları kalbi ubeydanemi pürhun eyledi. Zatı fehamet sımati vekâlet penahilerinin şerefi suhbeti seniyyeleriyle müşerref olalı heman kırk seneye karib olub sayei saltanatı seniyyede bu kadar memuriyet ve hizmetlerde ve pek çok mesaili mühimmede beraber bulunarak envaı vesail ile beynimizde keşf ve dermiyan olunmadık efkâr ve mütaleat kalmamak mülabesesiyle meslek ve efkârı acizaneme elyevm cümleden ziyade zatı muallâ elkabı hidivileri vâkıf olub kulları minelkadîm bu devleti ebed müddeti aliyyenin sadık ve muhlis bir bendesi ve hususiyle veliyyinimeti biminnetimiz padişahi adalet destigâh efendimiz hazretlerinin bir abdi ihsan didesi olduğum hasebiyle kalben ve kaliben فنا فی السلطان و فنا فی الدوله olmuş ve medarı kıvamı dinü devlet, padişahımız efendimiz hazretlerinin ve saltanatı seniyyelerinin Huda nekerde amden menafii seniyyeleri hilâfında halü kale bendelerini sevk ve imale edecek hiç bir sebeb ve menfaat olmadığı indi Baride zâhir olduğu gibi nezdi hakayık vefdi daveranelerinde dahi rehini merkezi sübut bulunmuş olmasiyle hasbeten Lillâhitaalâ çigunegii hale şehadeti âdileleri sezavar buyrulmaz ise ketmi şehadeti hakka vebalinin zimmeti aliyyelerine aid olacağı biirtiyabdır. Gelelim hususatı mübelleğaye, bunların cümlesi erbabı nifak tarafından icad ve ihtira olunmuş azviyatdan ibaret olub ezcümle Midhat Efendi [3] denilen âdem, müddeti ömrümde yüzünü gördüğüm şahıs değil iken takriben iki sene mukaddem sair rüfekasiyle mahalli menfasından avdetinde birgün bendehanelerine gelerek bir çeyrek kadar tevakkuf etmiş, şekliü şemaili ol gün görülmüş ve bihakkı Huda andan sonra bu saate kadar hiç yüzünü görmediğimden başka tahriren ve şifahen edna mertebe muhabere gibi bir şey dahi vukubulmamışdır. Çünki o mizac ve meslekde olanlar ile ihtilât etmek tab'an menfuru ubeydanem olduğu dahi

[1] Âli Paşa Zade.
[2] İzmirli Mansurî zade Mustafa Paşa.
[3] Ahmed Midhat Efendi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nezdi samilerinde malûmdur. İşte mumaileyhi haremi aciziye celb ile görüşdüğümü ihtira ve ihbar eden bedhah, daha ne azviyat icad edemez. Midhat Paşaya dair tefevvüh etmiş olduğum söz dahi asla makrunı sıhhat olmayub böyle bir kelâm hatırı çakeraneme bile gelmemişdir. Çünki müşarünileyhin rivayet olunan faalliğinden ne rütbe bizar ve müstekrih olduğuma dahi birinci şahidi âdil. yine zatı samii hidivileri olub şöyle ki vakten minelevkat kendusiyle beraber bir işde bulunmakdan çok kerre Cenabı Hakka istiaze etdiğim vardır. Sair nifak ve azviyatın cümlesi bu kabilden olub icab eder ise muvacehe ve muhakemeye hazırım. Bizzat hâkipayi âlilerine yüz sürerek bunları şifahen arz ve ifade etmek vacibei zimmetim idi ise de mübtelâ olduğum illeti takat fersanın izaciyle bu günlerde halim pek perişan olub bir lâhza rahat ve huzurum olmadığından kemali şerm ve hicab ile istifayı kusuru bendegâneme müsareat ve bervechi balâ her hal ve kâr ve meslek ve efkârım nezdi samilerinde gayri mestur olmasiyle hakkı âcizanemde ne yolda şehadet buyrulur ise bilâ istinafin tarafı ubeydanemden kabul ve tasdik olunacağı beyanına mübaderet olunmuş olmağla herhalde emrüfermân hazreti menlehül emrindir.

3 Haziran 1294 Mehmed Rüşdî».

Temini sadakat vadisinde şifahen ve tahriren vaki olan maruzatına itimad edilemiyerek merkezi saltanatdan uzaklaşdırılması içün vesile aranmağa kalkışıldı. Çünki hal' vak'asında bulunanların herbiri bir tarafa def'edildiği halde — şahsan ve mevkian onlardan daha mühim olan — Rüşdî Paşanın merkezde kalması, halk ile ihtilât etmesi padişah nezdinde pek tehlükeli görünüyordu. Bahusus damad Mahmud Paşa ile huzurda — kendi tabirince «Zühdü takvasına mağrur olarak lâübaliyane haltı mütaleaya cür'et eden sofii ahmaka tariki belâhetde padaş olub» — tehdidkârane sözler söylemesi, büsbütün tevahhuşı istilzam ediyordu.

İstanbuldan çıkarılması Sadrıazam Safvet Paşaya emrolundu. Safvet Paşanın «Rüşdî Paşa kulunuz, kudemadan ve erbabı sadakat ve liyakatdendir. Dersaadetden çıkarılması münasib olamaz. Burada bulunması her halde faidelidir, merhamet buyurunuz» yolundaki arzı infiali mucib oldu.

Safvet Paşaya halef olan Hayrüddin Paşaya da aynı emr verildi. O da selefi gibi muvafakat göstermedi. Padişah «ben, Safvet Paşayı bundan dolayı azletdiğim halde siz de onun gibi Rüşdî Paşayı himaye ediyorsunuz» dedi, muğber oldu.

Hayrüddin Paşa, Rüşdî Paşaya keyfiyeti ihbar etdi ve «Aralıkta

TARIHVEMEDENIYET.ORG

saraya gitsün, arzı hulûs ve tazimat etsün. Bigâne durmasun. İş fena neticeye varacak» dedirtdi.

Süleyman Reşad Beyden bu hususda malûmat istedim, şu sözleri söyledi:

«Paşa, «gayri bu memleketde oturmak kabil olamıyacak. Zira hal ve mevki pek fenalaşdı. Bizim Mustafa Efendiye [1] ne dersin? Bunca yıllık hukuk ve ülfet varken bana geldikce ağzımdan kapdığı sözleri saraya yetişdiriyormuş. Saraydaki dostlarımdan bir kaçı haber verdiler ve Mustafa Efendiye emniyet edilmemesini ihtar eylediler. Bir dostı kadîm böyle yaparsa başkaları ne yapmaz. Rahatsızlığımdan, tebdili hevaye ihtiyacımdan bahs ile Bursaya azimetime müsaade olunması içün bir tezkire müsveddesi yaz da göreyim» dedi. Yazdım. Okudukdan sonra «Bursa İstanbulun bir mahallesi hükmündedir. Efendimizi orada da rahatsız ederler. Madame ki İstanbuldan tebaud etmek istiyorsunuz, bari Mağnisayı ihtiyar buyursanız hem binnisbe uzakdır, hem orada tarlalarımız var, gidişin bir münasebeti olur» dedim. «Aferin, iyi düşündün, Bursayı Mağnisa yab» dedi. Müsvedde tebyiz olundu. Baş Mabeyinci Hamdî Paşaya gönderildi, arz edildi. Padişah, bundan fevkalâde memnun olarak üç yüz lira harcırah gönderdi. Vapur hazırlanması içün Tersaneye haber gönderildi. «Rüşdî Paşa, tebdili heva içün Mağnisaya gidiyor, istikbal ve izaz ediniz» diye İzmire telgraflar çekildi. Paşa gitdi».

Saraya yazılan tezkirede: üç seneden beru mübtelâ olduğu sinir illetinin alâmı artarak kendini meflûc haline getirmiş ve alâmdan kurtulmak içün ümidi yalnız tebdili hevada kalmış olduğundan ve Mağnisanın denizden uzaklığı cihetiyle hevasının vücudine yarıyacağı etibba tarafınan ifade olunmasiyle oraya gitmek üzere hazırlandığından müsaadei seniyenin istihsali reca edilmiştir.

İzmire vusulüne dair mekamı Sadarete çekdiği telgrafname

«Şayan buyrulan müsadei celilei hazreti mülûkâne vechile perşembe günü Deraliyyeden fekki lenkeri ikamet ederek mücerred hüsni teveccühatı cenabı padişahi eseri celili olmak üzere bu gün İzmire muvasalat müyesser olmuş ve yarın burada aram ile bimennihitaalâ öbür gün Mağnisa canibine azimet ve evradı leylü neharım olan davatı füzunii eyyamı ömrü iclâlı cenabı veliyyi nimete kemakân müdavemet olunacağı muhatı ilimi samii daverileri buyruldukda her halde emrü ferman. 27 Kânunisani 1294 Mehmed Rüşdî».

[1] Mustafa Efendi [Paşa] gayet serbest ve her istediğini söyler bir âdem olmakla beraber Rüşdî Paşanın muhiblerinden ve namuslu ad edilen ricalden bulunduğu içün işitdiği sözleri saraya yetişdirmez zan olunur. Hakikaten yetişdirmiş ise kemali teessürle

«Ehibba şivei yağmada mebhut eyler adayı Huda göstermesün âsarı izmihlâl bir yerde»

beyti ibret amizini okumak lâzım gelir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sadaretden Mabeyn Baş kitabetine tezkire

Übbühetlû devletlû Mehmed Rüşdî Paşa Hazretlerinin İzmire muvasalatını mutazammın tarafı senaveriye keşide etmiş olduğu telgrafnamesi menzurı âli buyrulmak üzere leffen takdim ve tesyir kılınmış olduğu beyaniyle tezkirei senaveri terkimine ibtidar kılındı efendim. 16 Safer 1296 Hayrüddin».

Rüşdi Paşa, kendi yazısiyle muharrer ve nezdimde mahfuz bir verakada şöyle diyor:

«Cenabı ebulbeşer tasfiyei nefs içün
Çıkdı bağı bekadan geldi deşti fenaye

Rüşdîi biçare de tevsii nefes içün
Çıkdı sahnı Vefadan [1] geldi bu Mağnisaye»

Sultan Abdulâzizin şehid edildiğine dair ikame olunan dava ve icra edilen muhakeme esnasında Rüşdî Paşanın da istintakına lüzum görüldü. Hastalığından dolayı İstanbula getirilmesi müşkil ve İzmirde istintakı kabil olduğundan oraya bir heyet gönderildi.

Heyetce irad olunan suallere karşı — Mütegafilâne bir tavr ile — «o canım Padişaha kıymışlar mı, vah vah» diye cali suretde izharı teessür ve hastalığının iştidadını anlatmak içün vaveyla ederdi. Doktorlar sonda ameliyatiyle evcaın teskinine çalışırlar ve isticvab ertesi güne bırakılırdı.

Bu halin temadisi ve verdiği cevabların [2] bir faide temin etmedikden başka İstanbuldaki muhakemenin de tehirine sebeb olacağı anlaşıldığından onun Mağnisaya iadesine ve hey'etin İstanbula avdetine emir verildi.

Midhat Paşa «Mir'atı hayret» de diyor ki:

«... Menfiyyen Mağnisada olan ve altı aydan beru hasta ve döşekde bulunan Rüşdî Paşayı dahi getürmek içün oraya dahi zabtiye alay beyi ile bir takım zabitan ve polis ve jandarma neferatı gönderilmiş ve Midhat Paşa gibi müşarünileyhin dahi bulunduğu hane bağteten sarılub basılmış olduğu halde biçare Rüşdî Paşanın kımıldanmağa mecali olmadığından gitmesi mümkin olamıyacağına dair etıbba tarafından şehadetnameler verilmiş ve bunlara kanaat olunmıyarak vapurda bulunan tabib dahi alelacele gönderildikde o dahi hareketinin imkân olmadığını tasdik eylemiş ise de yine istima olunmıyarak cebren İzmire kadar getürülmüş ve artık andan daha ileru sürüklenmesi kabil olamıyacağı anlaşılmış olduğundan bizzarure İzmirde bırakılmışdır. Cümlenin malûmıdır ki Rüşdî Paşa seksen [3] yaşında bir zat olub Sultan Mahmud zemanından yani altmış senedenberu hizmeti devletde kullanılmış ve altı defa sadrıazam ve yedi defa serasker olub hiçbir vakitde cüz'i ve küllî nakisa ile lekedar olmamış iken ahiri ömründe bilâ sebebin ve bigayri hakkın Mağnisaya nefi ve tağrib olunduğundan başka bu defa dahi ber minvali muharrer hasta ve esiri firaş

[1] Konağı Vefadadır.

[2] Muhakemeye aid bir sandık dolusu evrak arasında Rüşdî Paşanın cevablarını da okumuşdum, hepsi kendini tebrie edecek tarzda söylenmiş sözlerdir.

[3] Velâdet tarihine göre 73 yaşında vefat etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olduğu halde en büyük cani olan bir haydud ve katil ve bağî hakkında bile icra olunmıyan bir muame'e ile ve yatak içinde İzmire getürülüb habse ilka ve arası az vakit geçerek müşarünileyhin bu hal tesiriyle irtihali darı beka etmesi bütün âleme nasıl ibret ve ne derece hayreti müstelzim olduğunu ve olacağını tarife hacet yokdur».

Reşad Bey söyledi:

«Paşa, Mağnisada hasta yatarken kendi harem ağalarından Said namında bir şaki ıtma olunmuş. Bir kama ile paşaya saldıracağı sırada kadınlardan biri orada bulunduğundan şakiye hücum etmiş, altüst olmuşlar. Evin halkı bağrışdıklarından zabtiyeler gelüb karakola götürmüşler. Şaki Said, İstanbula celb ile «500» kuruş çıraklık maaşı tahsis ve Medinei Münevvereye izam olunmuş. Bu nankör, Hürriyetin ilânından sonra İstanbula avdetle evimize geldi. Vak'adan bahsederek «o vakit çıldırmış idim, ne yapdığımı bilmiyordum» gibi sözler söyledise de bittabi yüz verilmedi. Biraz sonra fevt oldu».

Veliyyi nimetini öldürmeğe kalkışan bir haini en ağır cezalara çarpmak lâzım gelirken çıraklık maaşı tahsis ve Medinei Münevvere gibi bir mahalli âlide ikame etmenin manasını ben anlıyamadım! Bu satırları okuyanlar belki anlarlar...

***

Mağnisada bulunduğu sırada Mabeyn Baş Kitabetinden yazılan 12 teşrinisani 1296 tarihli telgrafnamede:

«İslâhat vesilesile mütaleâtı zatiyyeyi mütezammın olarak bazı ecnebiler tarafından bazı zavatdan [1] layıhalar istenildiği gibi o tarafa seyahat etmek üzere bulunub ismi derc olunmak istenilmeyen bir zat [2] tarafından da böyle bir lâyıhai hususiyye istenileceği istihbar olunarak malûm olan sadakati icabınca bu misillu teklifate havalei sem'i kabul edilmiyeceği müsellematdan ise de ârızai vücudiyyenin vermekde olduğu zahmet üzerine cevabı muvafakat verilmek gibi bir muamelei sehviyye zuhûre gelememek içün ihtarı keyfiyet olunması irade buyrulduğu» bildirilmişdir.

Yazdığı cevabda [3]

«asıl islâhat, ecanibin ümuru devlete müdaheleden keffi yed etmesi kaziyesi olub menafii ecnebiye ise müdahelenin tevsi ve tahkimi cihetinde bulunduğundan o makulelerle görüşmekden zaten

[1] İstanbulda bulunan sadrıesbak Safvet, Aydın ve Suriye valileri sadrıesbak Midhat ve Hamdi ve Cezairi Bahrisefid valisi esbak Başvekil Sadık Paşalardır. Sultan Abdülhamid merhum, mekamı sadaretde bulunmuş olan zevatdan tevahhuş ederdi.

[2] İngilterenin esbak Bahriye Nazırı Lord Smit.

[3] Rüşdî Paşa, cevab müsveddesinin kenarına «noksanının ikmal buyrulmasını istirham ederim» ibaresini yazarak — o esnada Aydın valisi bulunan — Midhat Paşaya göndermiş, o da iki kelimesini çizmiş ve bir kelime ilâvesiyle iade etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

müctenib ve ârızai vücudiyenin istilasiyle on bir aydan beri haremde bir odada esiri firaş bulunub ihtilatı heman tabibe münhasır ve gelecek zat ile mülâkat değil, muhabere vukuu bile müstehil olduğundan bahs ile ihtarı âliden dolayı arzı şükrü mahmidet»
etmişdir.

***

Rüşdî Paşa 1882 [cümadelûlâ 1299 — 14 mart 1298] de Manğisada vefat etdi. Hatuniye Camii haziresine defnolundu.

***

Mehmed Rüşdî Paşa, müteehhirini vüzera arasında şayanı dikkat bir zatdır. Fakir bir kayıkcının oğlu olduğu halde zemanın ehemmiyetini takdir ile envai müşkilâta rağmen okuyub yazmağa, hattâ Fransız lisanını tahsile gayret etmesi, cahil bir nefer olarak girdiği ordunun kanunlarını terceme ve tanzim edebilecek mertebede ibrazı liyakatle ordudan değerli bir serasker, ehliyetli bir sadrıazam olarak çıkması, her halde nevadirden madud olduğunu göstermekdedir.

Asker ocağında yetişmiş, mekteb ve medrese görmemiş iken fikrini istediği gibi yazmakda — Babıali aklâmından yetişmiş olan — vükelânın ekserine tefevvuk etmişdir ki tezkireleri, bahusus — Âli Paşanın takdirini mucib olan — katolikler hakkındaki lâyıhası, kudreti kalemiyesine şahiddir. Kaleminden nadiren «mahalli menfası» gibi sözler çıkarsa da nazarı ehemmiyete alınacak şeyler degildir.

Hasenat ve seyyiatı hakkındaki beyanat, hulâsa edilince şu netice hâsıl oluyor:

Müstakim, âkıl, fatin, natuk, hıredmend, hurdedan, dur endiş, müteennî, müteemmil, basiretkâr, müdekkik, münakkid, ehli vekar, ehli haysiyet....

Padişaha karşı mütabasbıs, müstebid, hodpesend, hodgâm, batî, mubtin, muhteriz, her reye muhalif, her şeye muteriz, ta'nezen, istediği zeman ağlar [1], istediği vakit güler, şubedebaz, kallaş, ayyar, riyakâr, mütezellil, mütekebbir, münafık, kavval, gayri faal...

Mahasin ve mesavisi hakkındaki beyanat ve rivayatı izah için pek uzun bahislere girişmek icab eder. Bu sahifeler ise o kadar tafsilâta müsaid olmadığından ihtisarı kelâm zarurîdir.

[1] Sadrı esbak Said Paşa nakleyledi: Mabeyn Başkâtibi iken bazı iradatı seniyeyi tebliğ için Babıâlide Rüşdî Paşanın nezdine gitdiği sırada — İstanbul genclerinden mürekkeben yeni teşkil olunan — asakiri mülkiye zabitan ve efradının arzı ihtiram için geldikleri haber verilmesi üzerine birlikde dış kapuya çıkarlar. İrad olunan nutukları dinledikce Rüşdî Paşa — gûya fartı rıkkat ve teessüründen — şiddetle ağlamağa başlar. Bir taraftan da — gözlerini sildiği mendilin altından — Said Paşaya hitaben «hele şu çapkınlara bak» diye istihfaf ve istihza edermiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İstikametinin en büyük delili, servet ehli olmamasıdır. Hariciye Nazırını azletdirmek içün Mısır Hıdivinin verdiği parayı kabul etmeyişi de iffetinin berahinindendir.

Aklü fetaneti şahidden müstağnidir. Zira — cehli nisbetinde fakir olan — bir biçare kayıkcının — envai mihnet ve zaruret içinde, her dürlü zahir ve muinden mahrum olarak büyüyen — çocuğu değil, ekâbirden bir zatın aguşı izzü nazında, yahud efadıldan birinin hucrei faziletinde neşvünema bulan veledi mes'uddn bile yetişemiyeceği alî mertebelere — sırf kendi gayret ve himmeti ile — itilâ etmişdir.

En değerli mantıkıyyundanmış gibi gayet muntazam söz söyler, en makul ve mantıkî mütaleaları bile — arzu ederse — daha makul, daha mantıkî sözlerle cerheyler, çok defa muhatabını ilzam eder, hiç bir zeman, hiç bir kimseden sözünü esirgemez, her istediğini söylemekden çekinmez idi

İhraz etdiği mekamların ve kendinin haysiyetini muhafazaya pek ziyade itina ederdi. Sultan Abdülhamid, cülûsundan biraz sonra bazı hususatın sadrıâzama tebliğini — o vakit Adliye Nazırı olan — Halil Şerif Paşaya emretdiğinden Meclisi Vükelâda yanına gidüb tebligata başlayınca Rüşdî Paşa hiddetlenerek «bana emir tebliğ etmek, senin haddin değildir» diye alenen tekdir etmişdir.

Serasker Esad Paşa, Hassa Ordusu Müşiri Yusüf İzzüddin Efendinin yanından ayrılamıyarak Meclisi Vükelâya bile gelememekde olduğundan sadrıazam Rüşdî Paşa, bir gün bazı mühim mesailin müzakeresi içün mükerreren haber gönderdikden sonra gelmesiyle teehürün sebebini sordukda Esad Paşa «Efendi hazretleri salıvermedi» demesiyle Rüşdî Paşa «Acaib, Seraskerlik mekamı refiî, çocuk lâlalığına mı tenezzül eyledi» diye itab eylemişdir [1].

Camilere gider, hoca efendilerin icazet cemiyetlerinde bulunur, tekkelere gider, zikir esnasında ağlar, işret âlemlerinde bulunmakdan sakınır, dahilde ne yaparsa yapar, fakat haricde perhizkâr görünür, halkın medhü senalarına nail olurdu.

Oğlu Reşad Bey dedi ki:

«Paşa, ayşünuşdan, saz ve sözden haz etmezdi. Daima işle ve mütalea ile meşğul olurdu. Kendileriyle hem ahenk olmadığiçün arkadaşları sevmezdi. Konaklarda meclisi vükelâ akdedildiği zemanlar, yemek vaktine yakın gider, henüz işret devam ediyorsa [2] yalnız mezelerinden yerdi».

[1] Bu fıkrayı «Tarihi Mehmed Süreyya» da görmüşdüm, Süreyya Beyin vefatından sonra diğer eserleriyle beraber Tophane civarındaki evinde yanmışdır.

[2] Koca vükelâyı fiham, esasen hafif olan şuurlarını ayşü işretle büsbütün tahfif etdikden sonra devlet ve milletin ümurı mühimmesini müzakere buyuruyorlar!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Her dürlü mes'uliyetden sakınır ve halk arasındaki kadrü itibarını zayi etmekden korkar idi. Bu sebeblerle mühim bir mesele zuhûrunda işden çekilir, yerine gelenler hakkında zebanı itirazı uzatarak envaı ta'nü tenkidde bulunurdu.

Evanı mazuliyetinde bir gün devairin sui idaresinden uzun uzadıya bahs ve şikâyet etdiği sırada suduri fükahadan Seyfüddin Efendi «Efendimiz mükerreren mekamı sadaretde bulundunuz, niçün ıslah buyurmadınız?» der. Paşa, şu yolda cevab verir:

«Hakkın var, fakat ben sana hakikati söyleyeyim de dinle: Biz, elimize durbîn alıyoruz, uzakda denizin ortasında bir gemi görüyoruz, dümeni, yelkeni bozulmuş, batacak bir halde çalkanıyor. «Canım bu geminin içinde âdem yok mu, halin vehametini görmüyorlar mı, kurtulmağa niçün çalışmıyorlar» diyerek gemiyi kurtarmağa koşuyoruz, içine giriyoruz. Bir de görelim ki geminin sekenesi, ellerine defler, davullar, zurnalar almışlar, çalub çağırıyorlar. «Yahu, bu ne hal? batıyorsunuz, kurtulmağa niçün oğraşmıyorsunnz?» diyoruz. Onlar «ey çok söylenme. Keyfine bak» diyorlar, göbek atarak, rakı vererek bizide kendileri gibi sarhoş etmeğe çalışıyorlar. İçlerinden bir kimseye meram anlatmanın imkânı olmadığını anlayınca biz de onlarla hemhâl oluyoruz, ur patlasun, çal oynasun âlemlerine dalıyoruz. İşte mevkii iktidara geldiğimiz yakit bir iş göremeyişimiz, söz anlatacak âdem bulamıyarak nihayet biz de söz anlamıyacak bir hale gelmekde oluşumuzdandır». [1]

Kendi akval ve ef'alinin neticesi olarak senelerce mazul kalmasından dolayı kabahati, nefsine isnad etmez, padişaha azvi kusur ederdi.

Mühim bir mesele zuhûrunda işden çekilmek itiyadında bulunması bir recüli devlet içün pek büyük hatadır. Bu hâl, büyüklüğe yakışır şey değildir. Büyüklük daiyesinde bulunanlar, büyük mekamlara irtika edenler, son derece cesur ve fidakâr olmağa mecburdurlar. Müsaid hevada her kapdan, gemisini yürütür. Asıl hüner, muhalif hevalarda gemiyi yürütmekdir.

Bunun gibi sükûnlu zemanlarda devleti idare etmek pek o kadar müşkill olmayabilir. En dehşetli meselelerde, en muhataralı demlerde kemali metanet ve fetanet ile hallü akdi ümura ve devleti sahili selâmete çıkarmağa çalışanlardır ki cesur ve fidakâr namını kazanırlar ve bihakkın recüli devlet olduklarını isbat ederler.

Devlet ve millet uğrunda nefsini tehlükeye oğratmakdan ve menfaati şahsiyeyi menfaati ammeye fida etmekden sakınanlar,

[1] «Rüşdi Paşa! bu sözün saçmaya benzer, pardon!».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«ترك كام خودكرفتم تابرآيد كام دوست»

müeddasına tevfikı hareket etmedikleri içün ümurı ammeye tevellâ etmek hakkını hiç bir vakit haiz olamazlar. Kavmin büyüğü nefsine değil, devlet ve milletine fidakârane hizmet edendir.

Rüşdî Paşaya atfolunan hurdedanlık, durendişlik, basiretkârlık, teenni, teemmül, tedkik gibi mühim ve müstahsen evsaf, devletü milleti selâmete erdirmek esasına müstenid ise sena da ıtra etmek lâzımgelir. Nef'i nefse aid ise sahai düşnamde ileri gitmek icabeder.

Paşanın zemanına yetişenler arasında aleyhinde söyliyenler, lehinde söyliyenlere faikdır. Bütün vatanda kendinden başka kusursuz âdem bulunmadığına kani olan Cevdet Paşa, asrının eazımı hakkında bir suretle ta'nezenlik etdiği gibi Rüşdî Paşanın haline de şu sözlerle terceman oluyor:

«... Kimsenin aklını beğenmez bir âdem idi. § Nifakı kalkan ederek her tarafı bir tavrı durendişane ile idareye çalışurdı. § Envaı fuhşiyatda çoğuna tefevvukı var iken halini herkesden ketmeyler ve herkesle münafikane hasbihal eder idi. § O zeman [1] bu üçüne [2] zahir gibi görünür ise de Rıza ve Mehmed Ali Paşalar tarafını dahi elden bırakmazdı. Zira ana göre İstanbuldan çıkmak, balığın denizden çıkması gibi olub taşraya atılmakdan pek ziyade havf eylediğine mebni her tarafı kollamakda idi.» [3]

Rüşdî Paşanın sadaretinde amedcilikde bulunan Mahmud Celâlüddin Paşanın beyanatı da dikkate lâyiktır:

«... Mevkii iktidarda kimsenin vücudünü istemeyüb teferrüd ve tahakküm daiyesinde bulunmakla hilâf girlik ve ta'nezenlik yolunu tutub lâkin şu hal ile bilttabı bir mansıbda paydar olamadığından ekseri eyyami mazuliyetle geçer idi. Kûşe nişini uzlet oldukça ricali ilmiye ve askeriye ve mülkiyeden ve memurini ecnebiyeden hanesine gidenleri karşusuna alub ve hususa mazul ve münkesirülhatır olanlara izharı teveccühi mihman nevazide mübalega gösterüb herkesin sınıfına ve tavru mesleğine göre idarei kelâm ve izharı vukufı tam ile ümuri devlet ve memleket üzerine dûrü diraz ebhase girişerek teyiden lilmekal istediği ande ağlar ve istediği vakitde güler velhasıl görüşdüğü kibar ve sigare kendusune hamiyyeti mücesseme gibi göstererek bu tarik ile avamı nase dinü devlet sadıkı ve vatan muhibbi bir âdem var ise o da Rüşdî Paşadır, dedirtmeğe çalışub bâbayı âlem geçünür ve mevkii

[1] Füad Paşanın birinci defaki sedaretden istifa eylediği zeman.

[2] Yusüf Kâmil, Âli ve Füad Paşalar.

[3] «Maruzat».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

iktidara geldikde mazuliyetinde teessüf ve itiraz etdiği icraatın ıslahına bakmayub oluriyle idare yolunda gezinür bir a'yyarı efsunger idi».

Yine onun sadaretinde mektubcu olan Memduh Paşanın şu sözleri de şayanı nazardır:

«... Mütedeyyine dindar ve mütelevvine bukalemun nigâr görünmek âdeti olub müderrisîn efendilerden hangisi, cevamii şerifede talebesine icazet cemiyeti yapsa kendisi oraya azimet ve istimai ve istimai Kur'anı azimüşşan ve duayı bekayı padişahı zeman esnasında gözlerinden yaşlar akıtmakla cemaate karşı nümayiş izhar ve meclisde ulema ile görüşdükce Füad Paşanın emri dinde mübalâtsızlığını dermiyan ile beraber kuvvei akliyesinin kemalâtını müstehziyane tizkâr eylemesi, erbabı basiret enzarında garaza mahmul olmakda idi.»[1]

Esbak Hariciye Nazırı Rıfat Paşaya ricalden biri gelüb «Seraskeri sabık Rüşdî Paşanın yalısının önünde pek çok kayık gördüm, züvar ziyade idi» demesi üzerine Rifat Paşanın «yılan çıyan misillû mahlûkat, zehirleri azaldıkca şahmaran tabir olunan hayvanı bulub dilinden zehir alırlarmış. Kayık sahiblerinin ziyareti de, o nevi menfaat istihsaline matuf olsa gerekdir» cevabını vermişdir. [2]

Sultan Abdülâziz merhumun Rüşdî Paşa hakkındaki mülâhazatı her vecih ile mühim olduğıçün aynen kaydetdim:

Padişah, Esad Paşanın ikinci defaki sadaretden azline karar vererek yerine getireceği zatı bir kaç gün düşündükden ve müzakere etdikden sonra baş kâtib Âtıf Beye demişdir ki: «Şimdiki halde meydanda iki kimse olub biri Koca [3] Mütercim ve diğeri Mahmud Paşadır. Evvelki müşekkel, cesim ve suhbeti makul bir herif ise de kuvvei icraiyesi zayıfdır ve cüz'î bir madde üzerine istifaya kıyam eylediği mücerrebdir. Bu âdemin halini, Gebşi karamanînin kendinden pek ufak bir kediden ürkerek etdiği telâşe benzedirim. Bir de zırhlı sefineleri sevmez. Evvelki sadaretinde Londurada yapılmak üzere olan bir zırhlıyı satdırdı. Şimdi ise elde olanları, müzayaka vardır deyu parasını vermiyerek yine satdırmağa kalkar ise rezalet olur. Bir de geldiği vakit saatlerce tarih ve hikâye söyler, vazeder. Hâsılı sözü bitmez ve tükenmez, müksir, sakîl ve nef'i kalildir».

Merhumun bir kerre de «bu âdem, her şeye itiraz eder de devlete yarayacak bir iş olsun meydane koymamışdır. Benim ecdadım, bu

[1] «Mir'atı Şuunat».

[2] «Esvatı Şüdur».

[3] Bu tabir, mekamı takdirde değil, kocamış bir âdem olduğu kasdedilerek kullanılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gibilerin akliyle hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişin olmakdan kurtulamazdık. Biraderim merhumun asrında yetişmiş olduğundan iktizayı hale göre istihdam ediliyor» dediğini Memduh Paşadan ve «Karaman koyunu gibi kediden köpekden ürker. İşe yarar âdem değildir. Fakat halk arasında şühret ve ehemmiyeti vardır» dediğini Hafız Mehmed Beyden işitdim.

Pek hodpesend ve betaetle meşhur olduğundan Füad Paşa «Eğer Cenabı Hak, dünyayı yaratmak hususunda müterçim Paşa ile istişare buyurmuş olsaydı henüz âlemi amada kalur idik» dermiş.

Sultan Abdülâziz merhum, Âli ve Rüşdî Paşalarla kendi mesleğini tarif etmesini emreyledikde Füad Paşa «yeni yapılmış bir köprü tasavvur buyrulsun. Üçümüz o köprünün başına gelince kulunuz, biperva geçerim. Âli Paşa, mükerreren muayene eder, her adımda düşünür, sonra geçer. Rüşdî Paşa ise üç tabur asker geçdiğini görmedikce geçmez» demişdir.

Füad Paşanın tarifine ve «her şeyin hayırlısı, ortasıdır» müddasına göre bu üçün mutedili ve hayırlısı Âli Paşa olduğu anlaşılıyor.

Esbak İngiltere Sefiri Sir Hanri Elyot, matbu risalesinde «Mehmed Rüşdî Paşa, vakıâ herkesin tazim ve itibarını kazanmış bir piri muhterem ise de malik olduğu kuvveti azmü şecaat, hususiyle bir buhranı azim zemanında derecei kifayede değil idi»,

Kemal Paşa Zade Said Bey de hatıratında

«... Rüşdî Paşa, defeatla sadarete gelmiş ve fakat hiç bir ciddî iş görmemişdir. Azlinde zülli yahud, nasbında kibri nemrud hulâsai evsafı idi. Tezellüli, ikbalde bulunan bir kaç kişiye karşı olub mazullerin faslu mezemmeti sermayei ebbası idi»

diyor.

Sultan Abdülâzizin hal'ile sureti irtihaline dair vak'anivis Ahmed Lûtfi Efendi — Muhakemei meşhure esnasında — yazub Sultan Abdülhamide takdim eylediği risalede diyor ki:

«.... Tenperver, hodbin, her şeye muteriz, meclisi daima halkın meayibi ile birer hikâyei avam pesendaneye munhasır ve icraatı vakıaya reddi hazır idi. Beğenmediği şeyi, yalnız beğenmediği söziyle bırakub tedbiri tarafından âtıl ve riya ve süm'ayı şebeke edinmiş bir koca batıl idi. Bunca zeman istihdamla sayısız ihsanlara ve maaşat ve tayinat ve nişanlar ve şanlara ve iltifatlara mazhar olmuşken Sultan Abdülâziz han gibi bir veliyyinimetin birkaç hainlere tebaiyyetle hal'ine cesaret etmişdir. Öyle velinimet hainidir ki Rusya meselesi hakkında Babıâlide defeatle akdolunan mecalisi umumiyenin birinde Horhor çeşmesi ve hokkabaz tenekesi gibi kullandığı gözlerinden

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yaşlar akıtarak mahzarı umumide tebriei zimmet ma'razında «on yedi yıl Sultan Abdülâzizin zemanında «on dört yıl mazullük haline tahammül olunur mu» söziyle hal'a cesareti garazı zatisinden neş'et etmiş olduğunu bimuhaba huzzare ilân eyledi. Ayağının çarığını Babı devletde çıkarub şikâyet etdiği mazullük zemanlarında ise şehrî on beş binden kırk bin kuruşa kadar aldığı maaşlara dahi nankörlük etmesi garib şeydir. Mağnisa civarında on beş bin altuna aldığı çiftliğinin parasını - para ile almış olduğu - haremi Çerkeziyenin verdiğini ilân etmesi ve kapu kethüdası Yusüf Cemil ile içli dışli âmizişi çirkin şey idi. Şekli gibi tavru mişvarı acib bir heykeli garibdir. Zemanı memuriyetinde كيف مايشاء ve hareketi kanun tabiati olub dilediği zeman istihdam olunur, istemezse kûşei istiğnaye çekilür idi. Müşarünileyhin şımarmasına Mustafa Reşid Paşa sebeb olmuşdur ki bazı muhaliflerine karşı bunu kullanur idi. Reşid Paşanın vefatından sonra vücudı devletin iki eli mesabesinde bulunan Âli ve Füad Paşalar dahi üçüncü addiyle keffei mizanı ikballerine bunu denk taşı addeylemeleri, kendusını ne oldum delisi etmiş idi».

***

Rüşdî Paşanın, fevkalâde müstebid ve usuli meşrutiyetden mütebaid olduğundan şikâyet edilmekdedir. Hattâ «Eğer teklifatı hariciye sırasında böyle bir şey gösterilmek mecburiyeti olmasaydı Kanunı Esasiye muvafakatimin ihtimali yokdı» dediği ve fikrini öğrenmek maksadiyle padişahın gönderdiği Kanunı Esasi lâyihasının münderecatından bir kısmına itiraz [1] ile idarei müstebidenin idamesini tervic eylediği menkuldür.

Sultan Muradın culûsunu müteakıben idarei meşrutanın tesisini müzakere etmek üzere meşihat dairesinde akd edilen meclisde «devletin felâhını mucib olacak bir meclisin teşkili reyindeyim. Fakat heyeti ictimaiyyemizin icrası muhtelif milletlerden mürekkeb ve temedünce pek geridedir. Her vech ile birbirine zıd olan akvamı cem' etmekle faide istihsali muhaldir. Bizde memleketin şirazesine rabıtabend olacak, padişahın kuvvei maneviyyesidir. Bu rabıta çözülürse şiraze muhtel olur» tarzında irad eylediği mülâhazatı — ondan daha müstebid olan — Hüseyin Avni Paşa, tasdik etmişdir.

Diğer bir gün de Midhat Paşa, meşrutiyetin bir an evvel tesisini tekrar ihtar eylemesi üzerine Rüşdî Paşa «konstitüsyona aid kanunu vaz' eylemek hukukı padişahidendir. Padişahımız ise bir derdi deva napezire mübtelâdır» diyerek işi geçişdirmişdir.

[1] Halbuki yukarıda nakl olunduğu üzere [Sahife 118] — Nusret Paşaya vakı olan ifadatı sırasında «Kanun Esasî kaleme alınmağa başladı, bana süal etmediler» demişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Hissi İnkılâb» da da beyan olunduğuna göre meşihat dairesindeki meclisde Rüşdî Paşa «meşrutiyeti idareye ehli vatanda ademi kabiliyet ve hürriyeti ehalide enva'ı mazarrat mevcuddur. Biz ehaliye bazı müsaadat gösterelim ki anlar devletden hukukumuzu istihsal etdik zan etsünler. Lâkin nefselemirde bir şey vermiş olmıyalım» yolunda da mütalea serd etmişdir.

Meb'usların yalınız müslimlerden intihab edilmesini teklif eden Namık Paşaya «artık sen, ruj [müfrıt] olmuşsun» dediği gibi Midhat ve Halil Şerif Paşalar gibi meşrutiyyeti iltizam edenleri de birer suretle tezyif eylemişdir. Hüzzara hitaben «bu ehaliye imtiyaz vermeğe gelmez. Verdikce daima daha ziyadesine talib olurlar, kanaat etmezler. İşte Giridlilere geçende imtiyaz verilmiş, bakın yine tevsiini taleb ediyorlar» demişdir.

Lüzumundan fazla dur endiş ve akıbetbin bir merdi fatin olduğu halde Rus muharebesini men'e çalışmayub bilâkis kemali hararetle tervic etmesi de, hakkındaki şikâyetlerin en mühimlerinden birini teşkil etmekdedir.

Babıâlide akdolunan umumî meclisde Sadrıazam Midhat Paşa, konferansın kat'î kararını red, yahud kabuldeki mahzurları izah etmesi üzerine Sadrı sabık Rüşdî Paşa «hayat, ruh ile kaimdir. Devletin ruhu istiklâldir. Tekâlifi vakıa, devletimizin ruhunu izale ederek bizi bir kalıb biruha döndürür. İstiklâli kalmıyan bir devlet içün beka farzolunsa bile namussuz yaşamak caiz değildir. Bunun reddiyle hıfzı hukuk yolunda her fidakârlığı göze aldırmağı, vezaifi hamiyet ve nâmusdariden olduğundan reyimiz, kat'iyyen reddi tarafındadır» demişdir. [1]

Sultan Abdülâziz merhumun hal'inde ciddî suretde muhalefet etmiyerek — merhumun en gaddar düşmanı olan — Hüseyin Avni Paşa ile arkadaşlarına mümaşat etmesi de halkın teveccüh ve hürmetini izale eylemişdir.

Rüşdî Paşa, bu hususdaki müdafaatında «elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbabı şerrin seyfi tahtına konulduğundan» ve «Hüseyin Avni Paşa tarafından pek çok ihafeye ve tehdidata duçar olduğundan» bahsetdiği halde Sultan Muradın culûsunu müteakiben Bebekdeki yalısında hal'e dair konuşulduğu sırada huzzardan biri, Hüseyin Avni Paşanın mütebassırane hareketle memleketde kan dökülmesine meydan bırakmadığını söylemesi üzerine Rüşdî Paşa, mütefahirane

[1] «Mir'atı Hakikat».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

elini göğsüne vurarak «o tedbiri, onların ahu babası ittihaz etdi» dediği mervidir.

*
* *

Rüşdî Paşaya aid iki fıkrayı da ilâve ediyorum.

İkinci defaki seraskerliğinde Tophanece lüzumu olan top arabası ağaçlarına dair Babıâliye yazılan takrir, bir kaç ay sonra Paşanın eline geçer. Bu takrir, Babıâliden Maliyeye, Maliyeden Babıâliye, oradan Bahriyeye, Bahriyeden Maliyeye, Maliyeden Defterihakaniye ve Evkafa, oralardan Maliyeye, Maliyeden tekrar Babıaliye gönderilerek uzun uzadı muhabereler cereyan eder ve takrire muhabere evrakı yapışdırılub ağac kalınlığında bir tomar şekline girdiğini görür, taaccüb eder. İşin yine bir daireye havalesine lüzum gösterildiğinden havale olunur, dönüb dolaşub yine Babı Seraskeriye gelir. Tomarın iki kat kalınlaşdığı görülür. Rüşdî Paşa, üçüncü defa serasker oldukda mahud tomar, yine karşısına çıkar, göz gezdirince top arabası ağaçlarının unudulub meselenin ormanlar nizamatına intikal etdirildiğini görür. Tomarı, yanan sobaya atar ve daireleri beyhude meşguliyetden kurtarır.

Paşa, keyfiyeti Ziya Paşaya anlatırken şu sözleri de söylemişdir:

«Bizim devletin nizamatı ve devairin vazaifi o kadar muhtel ve müşevveşdir ki bu çerhı devvarın içine düşen bir verakai maslahat, başı kıçına uygun olarak çıkub kurtulursa bahtiyar adolunmalıdır. Ben ki serasker olduğum ve şu top arabaları maddesini bizzat iltizam edüb arkasını araştırdığım halde bu kararı bulursa artık mesalihi saire andan kıyas edilmelidir». [1]

*
* *

Pertev Paşanın hafidi Aziz Bey, akribasından Şefik Paşanın bir işi içün birlikde Rüşdî Paşanın konağına giderler.

Fethi Paşa zade Damad Mahmud Paşa da orada imiş. Aziz Bey dedi ki:

«Paşa, setre biçiminde şal hırka giymişdi. Önünde fildişi bir baston duruyordu. Bir aralık hüzzardan biri, yaklaşub eteğini öpdü, bir kâğıd verdi, yerine oturdu. Paşa, kâğıdı okudukdan sonra odanın ortasına atdı. Kâğıdı verene hitaben «buna teklifi malâyutak derler, bize memuriyet sipariş edilmez. Bu kadar meşguliyet içinde sen, benim hatırıma gelmezsin ki sana bir memuriyet bulayım. Açık bir hizmet haber alırsın, haber verirsin, [2] biz de bir çaresine bakarız» dedikden sonra hüzzara tevcihi hitabla şu sözleri söyledi:

[1] Ziya Paşadan naklen reji komiseri Nuri Bey merhumun bana anlatdığı bu fıkra, «Hürriyet» gazetesinin 1 Zilhicce 1285 tarihli nüshasında münderic bulunduğu bilâhare görülmüşdür.

[2] Bu da bir teklifi malâyutak. Biçare âdem, nasıl haber alsun da haber versün?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Vaktiyle ihtiyar bir bektaşi varmış. Her gün eşeğine biner, işine gidermiş. Evinde münasib bir yer olmadığından eşeği civarda bir mahalle bağlarmış. Bir gün bektaşi, hastalanarak eşeği bağlamasını oğluna tenbih etmiş. Ertesi sabah iyileşüb eşeği istemiş. Oğlu gidüb telâş ile dönerek eşeğin çalındığını söyleyince bektaşi, eşeği bağlarken kime havale etdiğini sormuş. Oğlu «Allaha» demiş. Bektaşi «be çocuk, Allaha eşek havale olunur mu? Günde binlerce kişi ondan eşek istiyor. Bizimkini de istiyenlerden birine vermişdir. Ben, eşeği bağlarken Aliye havale ederim. Çünki ondan kimse eşek istemez, o da kimseye vermez» demiş. Bizden de bin kişi memuriyet ister. Bu kadar kişi içinde seni nereden hatırlayub da memuriyet bulacağım. Böyle şeyler işi olmıyan âdemlere havale olunur».

Bunun üzerine Aziz Bey ve arkadaşı işlerini söylemekden vazgeçüb savuşurlar.

***

Rüşdî Paşa, nesirde emsalinin fevkinde kudret gösterdiği gibi nazımda da behresi olduğuna torununun velâdeti içün söylediği kıt'ai tarihiye şehadet ediyor.

«Kadirden bir gece evvel şebi cuma sehur vakti
Huda bu bendeyi etdi yine bir necl ile mesrur
Hafidin mevlidine ceddi Rüşdî yazdı tam tarih
Hasan Hâmid ola ömrü refahü taliin mevfur»

***

Mehmed Rüşdî Paşanın yazdığı — natemam — muhtıranın nezdimde mahfuz ve kendi yazısıyle muharrer olan müsveddesinin sureti:

«Mazulen bendehanede duahan bulunduğum halde 1292 senesi şehri mart içinde bendehaneye biri gelüb esnayı suhbetde Şirvanî zade ile Hüseyin Avni Paşanın mukaddema mahalli menfalarından avdetle naili memuriyet oldukdan sonra ümera ve zabitanı askeriye ile talebei ulûmdan ekserini ve haricden bir çok kesanı ve hattâ beş altı yüz kadar Arnavud ile bir hafta mukaddem vefat etmiş olan Matlı Celâl Paşayı dairei ittifaka alarak hal' icrasına karar vermiş oldukları halde esbabı saireye mebni infisalleri vukubularak fiili fesadın kuvvede kalmış olduğunu kemali taaccüb ve telâş ile hikâye ve bunu bizzat Celâl Paşanın lisanından işitdiğinden başka sair vâkıf olanlardan dahi istima eylediğini beyan ve ifade eyledi.

Keyfiyet ümurı nazüke ve muazzamadan ve ketmü hazmı nakabil ümurdan bulunmasiyle abdi aciz dahi bir iki gün sonra bendehaneye gelmiş olan ve ol esnada Hassa Orduyı Hümayunu Müşiriyeti

TARIHVEMEDENIYET.ORG

celilesine saye endazı iclâlü satvet necabetlû devletlû Efendi hazretlerine intisabı hususisi bulunan suduri izamdan semahatlû Şerif Efendi Hazretlerine kazıyeyi naklü hikâye edüb mevlânayı müşarünuileyh, galiba heman ol gün babı seraskeriye giderek keyfiyeti Şehzadei müşarünileyh hazretlerine arzü ifade etmekle bir iki gün sonra müşarünileyh hazretleri, mahsusan bir ferik irsaliyle abdi acizi davet ve isticlâb ve «Şerif Efendiye şöyle bir şey haber vermişsiniz» hitabiyle isticvab buyurmalariyle kazıyeyi mesmuum olduğu vechile bertafsil hakipayi âlilerine dahi arzu beyan eyledim.

Bunun üzerine behemehal hakanı merhum, bu kullarını celb, yahud mutemed bir bendelerini irsal ile istizahı mesele buyurur ümidiyle biraz vakit muntazır oldum ise de bir haber ve eser zuhûr etmedi.

Bundan takriben kırk elli gün mürurunda bir gün alessabah Serkurena Hafız Bey, fakirhaneye gelüb «seni efendimiz istiyor» deyu haber vermekle «ferman efendimizindir. Aceba niçündür» deyu sualime «Mahmud Paşadan möhri hümayunu celb etdi, sana verecek» demesiyle canım başıma sıçrayub «eman evlâdım, ben ihtiyar ve âlil bir âdemim. Bazı gün oluyor ki haremden toplanub selâmlığa çıkamıyorum. Şimdi meydanda bir takım ümuri mühimme var. Hususiyle Bosna-Hersek bir vakitden beru isyanda iken bu defa Bulgaristan dahi isyana kıyam etmiş. Bu işler ile oğraşabilmek sıhhati vücude ve kuvveti zihne tevakkuf eder. Efendimizi hoşnud edemem. Sadakai şahaneleri olarak kullarını afv buyursunlar. Size dahi niyaz ederim, ahvalimi hâkipayi hazreti veliyyinimete lâyikıyle ifade ile sarfı nazar olunmasına himmet buyurunuz» yolunda beyanı aczü maziret eyledim ise de miri mumaileyh, vehleten itizarımı kabul etmeyüb ikna ve iskât zımnında pek güzel sözler söyliyerek ve tarafı acizanemden dahi beyanı aczü istirham ile mukabele olunarak işbu muhavere beynimizde belki bir saatden ziyade mümted olduğu halde nihayet maziretimi kabul ile avdet etmişler idi.

Yevmi mezkûrun akşamı saat on bir sularında tekrar gelüb bu defa bazı âsarı infiali havi iradei katıa getürmekle bihasebilubudiye naçar muvaffakate mecbur olduğumun üzerine «şimdi ahşamdır, yarın sabah mabeyne gelsün» deyu ferman buyurdular deyüb avdet eyledi.

Abdi aciz, huda alîm ol geceyi şurişi efkâr ile hali bidaride geçirüb ertesi sabah Sarayı Hümayuna gitdim. Bağçenin ortasında kapuçukadarına tesadüf olunmakla «Bey, Efendi içerude kim var» deyu sual etdim. Bundan maksadım dahi Şeyhülislâm Efendinin gelüb gelmediğini anlamak idi. Mumaileyh, cevabında «Hüseyin Paşa ile

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hayrullah Efendi var» dedi. «Nasıl Hüseyin Paşa» dedim. «Hüseyin Avni Paşa» dedi. «Hüseyin Avni Paşa Bursada» dedim. «Dün telgraf yazıldı, bu gece geldi» dedi. «Niçün gelmiş» dedim. «O, Serasker, Hayrullah Efendi Şeyhülislâm olacakmış» dedi. Meğer gece Şeyhülislâm dahi azl olunmuş, bunu da orada duydum. Fakat Hüseyin Paşanın serasker olmasına vücud vermiyerek saraya gidüb müşarünileyhimayi gördüm ve biraz tevakkufdan sonra üçümüz beraber huzuri hümayuna celb olunub abdi âciz, Sadrıazam, Hayrullah Efendi, Şeyhülislâm ve Hüseyin Paşa dahi Serasker tayin buyruldu. Fakat Hüseyin Paşanın Seraskerliğe tayini, abdi acizi deryayi hayretü mütaleaya müstağrak ederek başımı döndürdü.

Her ne hal ise o müşevveş efkâr ile, birlikde Babıâliye gidilerek teşrifatı mutade icra olundu ve akşam üstü bihasebilâde üçümüz beraber olarak liecilitteşekkür yine saraya azimetle huzuri hümayuna müsul ile bir sıraya durduk. Hakanı merhum, ibtida Hüseyin Paşaya tevcihi hitab ile «seni bilistiklâl Serasker nasbetdim. Askere senden gayri kimse karışmıyacak» buyurdukdan sonra abdi âcize dahi «sen de kapunun işlerine bakacaksın» ve Hayrullah Efendiye dahi «sen de mekamı meşihatin masalihine nezaret edeceksin» hitabiyle mazharı iltifat buyurdular.

Ancak salifüzzikr sebkat eden ihbar ve ihtarı âcizanem üzerine Hüseyin Paşa giceleyin Bursadan celbolunarak serasker nasbolunmasiyle beraber teşekküre gidildikde dahi ol vechile mugayiri usuli hikmet cümlenin müvacehesinde tezyidi bazuyi iktidarını mucib taltifat ile şimartılması, abdi âcize pek garib suretde görünerek bu ahvali acibenin ilelü esbabını anlıyamadığım cihetle şurişi zihinü hayretim bir kat daha tezayüd etdi.

Bununla beraber Hüseyin Paşa dahi beher gün ya sabah, yahud ahşam sarayı hümayuna mülâzimet ederek ve Babı seraskeride dahi şehzadei müşarünileyh hazretlerinin fevkalâde hürmet ve riayetlerine mazhar olarak heman iki üç gün içinde nüfuz ve ikbali İstanbulu doldurdu.

Garaibdendir ki daima sadaret tebeddülerinde ümerayı askeriye, münferiden ve kâh müctemian sadrı cedide gelüb icrayı resmi tebrik etmek âdet hükmünde iken bu defa askerî namında olanlardan bir ferdin vürudu vakı olmamışdır.

Bu hali hayretde iken beş gün mürurunda bir sabah Hüseyin Paşa, haftanı ceberuti giymiş ve gözleri küçülüb burnunun delikleri öküz burnunun deliklerine dönmüş olduğu halde Babıâlide nezdi çakeriye gelüb daha lâyikiyle oturmazdan mukaddem «efendim, siz

TARIHVEMEDENIYET.ORG

benim için İzzüddin Efendi Hazretlerine şöyle böyle söylemişsiniz. Bana dün ahşam ifade etdi» diyerek mukaddema hakkında şehzadei müşarünileyh hazretlerine arzetdiğim keyfiyatı بعبارتها bastu beyan eylemesiyle bihakkı hudayı عز وجل gûya herif, beni alnımdan kurşun ile urmuş gibi kanım kuruyub nutkum tutularak birkaç dakika eblehane herifin yüzüne bakmakdan başka şakkı şefe edüb söyliyemediğim halde «emma ben inanmadım. Mizaclarını bilürüm. Herkesi birbirine tutuşdurmağı severler» demesiyle olvakit «işte biliyorsunuz ya» diyebildim.

Hüseyin Paşanın nasıl kinever ve dessas ve buğuzperver âdem olduğu malûmum olduğundan başka mahremane arzolunan öyle bir emri mühimmin şehzadeyi müşarünileyh hazretleri taraflarından paşayı müşarünileyhe söylenilmesi zihni kemteraneme üçüncü darbei hayret oldu.

O aralık ise [1] ve hususiyle Bulgaristan isyanı Devleti aliyyenin yanında bir büyük gaile olub asakiri kâfiye namevcud ve hazinede akçe dahi mefkud olmak hasebiyle مهماامكن def'i müşkilât ile iadei asayişe sarfı makdur olunmak her şeye mukaddem bulunduğundan hasbelkader tevcih buyrulmuş olan memuriyeti cedidei bendegânem iktızasınca ve âlemin malûm ve meşhudu olduğu üzere sair vükelâyı fıham hazaratiyle beraber ruzü şeb bu emrin husuline ikdam olunmakda idi.

Bidayeti nasbımızdan takriben on gün mürurunda müşarünileyh Hüseyin Paşa, bir gün alessabah nezdi âcizaneme gelerek kemali tevazu ve mülâyimetle kelâma ağaz edüb «efendim, bizim halimiz pek fenadır. Babı seraskerî bitmiş. askere ekmek parası tedarüki mertebei istihalede iken zuhûri kolu takımına binbaşılık ve miralaylık rütbeleri ihsan olunarak nizamiye hazinesinden maaş ve tayinatlar tahsis etdirilmiş ve bir tarafdan dahi etdirilmekdedir. Zatı şahane söz anlamıyor. Hususiyle kalfaya verilmek üzere Babı seraskeriden şu kadar lira [ya yirmi beş bin, yahud otuz beş bin demişdir. Sıhhati hatırımda kalmadı] istiyor. Biz növbet mahallerinin kandilleri içün yağ tedarükinden aciziz» gibi bir çok şikâyat dermiyan etmekle ve halbuki kendusının şeref ve ikbali gün begün tezayüd etmekde olduğu diğer tarafdan görünmekde olmakla abdi âciz buna vücud veremeyüb maddei sabıkaya mebni herifin ahzı intikam içün beni bir mezlekaya basdırmak maksadiyle bu saniayı kurmuş olub.....».

---

[1] Aslında buradaki bir kelime bozulduğundan okunamamaktadır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED FÜAD PAŞA

Mehmed Füad Paşa, ricali ilmiyeden Şair Keçeci Zade Mehmed İzzet Efendinin ve Hibetullah Hanımın [1] oğludur, 1814 [1230 H.] de İstanbulda doğdu [2].

Diğer ûlema evlâdı gibi — henüz çocuk iken — tariki ilmiye idhal olundu. Müderrislik rüusu verildi. On dört yaşında iken babasının Sıvasa nefi üzerine ailece zarurete giriftar oldular [3]. Maişeti temin edebilmek emeliyle Sultan Mahmudun Galata Sarayında tesis etdiği — Tıbbiye Mektebine kaydolundu. Mektebde umum tedrisat, fransızca olduğundan o lisanı layikiyle öğrendi.

İkmali tahsil etdikden sonra Kapudanı derya Çengeloğlu Tahir Paşanın maiyetinde alay tabibi sıfatiyle Trabulusı garbe gitdi. Bir müddet sonra İstanbula döndü [4]. Tophane, daha sonra Bahriye askerlerinin tababetinde istihdam edildi.

Hariciye Nezaretinde bulunan Mustafa Reşid Paşa, zekâsını takdir etdiğinden tababet mesleğini terk ile siyaset tarikini ihtiyar içün teşvikatda bulundu. 1837 [3 Remazan 1253] de Babıali terceme odasına intisab eyledi. Bir müddet sonra hacekânlık rütbesi verildi,

---

[1] Merzifonlu Kara Mustafa Paşanın ahfadından ve Mekke payelûlarından İsmail Mekki Beyin kızıdır.

[2] Molla, evlâdının isimlerini şu beyitde göstermişdir:

«Budur izzete çarbağ ola şad Füadü Reşadü Muradü Sedad»

[3] Frenkler, ötedenberi milletimiz hakkında yanlış haber alub yanlış haber vermek itiyadındadırlar. Bu cümleden olarak ricali siyasiyeden « Şalmel Lakur » «Türkiye Ricali Devleti» isimli risalesinde İzzet Molla içün şöyle diyor :

« . . . Vükelâ kıymetlisi, sahibi servet! bir zat idi.»

Halbuki «Son Asır Türk Şairleri» namındeki eserde söylediğim vechile biçarenin miriye olan «193648» kuruş borcuna mukabil vefatında terekesi «36048» kuruş tutmuşdur. Kendi de - nüshası nadir olan - ümuri maliyeye müteaallik lâyıhasında «Bu abdi kesirüddüyun ve adîmülirad» diyor ki borcu ile terekesi, sözünün doğruluğuna şahiddir.

[4] İstanbula avdetlerinden sonra bayramlarda, kandillerde ziyaretine gitdikce Çengeloğlu, «Çocuklara şeker götür» diyerek yanında duran külâhlardan birkaçını verirmiş. Külâhlardaki şeker değil, paradır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1838 [1254 H.] de Ümurı Nafıa Meclisi ikinci kâtibliğine, 1839 [1255 H.] de Babıâli mütercimi evvelliğine tayin olundu.

Divanı hümayun beğlikcisi Şekib Efendinin [Paşa] Londra sefaretine nasbında ser kitabete me'mur oldu. 1840 [15 Muharrem 1256] da İstanbuldan hareket etdi. Üç sene hizmet etdikden sonra avdet eyledi.

1843 [1259 H.] de Ispanya ve 1844 [7 receb 1260] de Portekiz devletleri nezdine muvakkat sefir nasbedildi. vazifesini reviyetkârane ifa ederek takdirata mazhar oldu.

«Türkiye Ricali Devleti» adlı eserde Füad Efendinin sefaretinden bahs ile «bu me'muriyyetinde zekâ ve irfan ve zarafet ve nezaketi ile cümlenin celbi mehabbetine müveffak oluyor ve herkes, müteffennin, Avrupa âdabı muaşeretine ve usuli mükâlemesine bu derece vâkıf bir genc Türke beyanı hayret ediyorlardı» deniliyor.

1845 [Cümadelâhire 1261] de — Safvet Efendinin [Paşa] hariciye kitabetine naklinde — açılan Divanı Hümayun Tercemanlığına nasb ve 1846 [rebiulevvel 1262] de rütbei ûlâ sınıf sanisi tevcih edildi.

Hâmisi olan Reşid Paşanın birinci defaki sadaretinde 1847 [rebiulevvel 1263] de rütbei ülâ sınıfı evveli ile divanı hümayun amedciliğine tayin kılındı.

Macarların — İstiklâl daiyyesile — Avusturya devleti aleyhine vâki olan kıyamları, Eflaka da sirayet etdiğinden Füad Efendi 1849 [1265 H.] de Bükreşe gönderildi. Orada bir seneden ziyade kalarak asayişin te'minine ve — asker sevkiyle işe fi'len müdahele eden — Ruslarla hüsni münasebatın te'sinine müveffak oldu.

Macarlar ve — onlar gibi kıyam eden — Lehler, Avusturya ve Rusya kuvayı askeriyyesinin savletine dayanamıyarak Osmanlı Devletine iltica etdiler. O iki devlet tarafından mültecilerin iadesi taleb olundu. İade edilmedikleri takdirde Babıâli ile münasebatın münkati hükmünde tutulmasına dair elçileri nota verdiler. Rusya devleti, hududa asker tahşid ve tehdidini bu suretle de te'yid eyledi.

Bundan başka Rusya İmparatoru Nikola, Yaveri hası Prens Radçivil ile sultan Abdülmecide name göndererek mültecilerin iadesinde ısrar etdi.

Sadrıazam Reşid Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa vesatetiyle İngiltere ve Fransa sefaretlerini istimzac etdi. İade edilmemek cevabını aldı.

Mesele, Meclisi Vükelâda tekrar müzakere olundu. Iade edilmemekde sebata karar verildi, arz edildi. İradei seniye de o suretle sâdır oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İngiltere ve Fransa devletleri, ittihaz olunan kararda gösterilen sebatı takdir ile — bir tecavüze meydan vermemek içün — Çanakkale boğazına donanma sevketdiler. Bu sebeblerle Umumî Harb vukuundan her tarafda korkuldu.

Meselenin hüsni suretle halli içün Padişah tarafından Avusturya ve Rusya imparatorlarına birer name yazılması ve Avusturya İmparatoruna Viyana Elçisi Kostaki Bey ve Rusya İmparatoruna «Dirayet ve fetaneti müselleme ve mücerrebesi ve ehvali âleme ve efkârı seniyyeye malûmatı tammesi ve hazır yarı yolda gibi bulunması cihetleriyle» [1] Bükreşde bulunan Füad Efendi vesatetiyle gönderilmesi ve Füad Efendiye «Fevkalâde Murahhas Büyük Elçi» unvanı verilmesi tensib olundu [2].

Füad Efendi, 1849 [zilkade 1265] de Petersburga vâsıl oldu. Kont Neslerod ve diğer rical ile mülâkatında uzun mübahase ve münazaralar vuku buldu. İmparatorla görüştürmemeğe çalışdılar. Nihayet mülâkata imkân hâsıl oldu.

Füad Efendinin, Babıâliye yazdığı 3 zilhicce 1265 tarihli mufassal tahriratda beyan eylediği üzere imparator, kendini münferiden kabul etdi. Efendinin irad eylediği nutku dinledikden sonra infialini izhar ve Devleti Osmaniye hakkındaki hizmetlerini tizkâr ile mukavelâtı mevcudenin aleyhinde hiç bir vakit hareket etmediğinden ona mukabele talebinde olduğu halde gördüğü muameleden dolayı pek ziyade gücendiğini anlatdı.

Füad Efendi, münasib cevablar verdi. Avrupa ehvali umumiyesine ve Osmanlı ve Rusya devletlerinin politikalarına dair bir saate yakın «Mübahase ve müzakere» vukubuldu. İmparatorun «Nasıl ise tadili efkârı hâsıl olub», «Madameki zatı şahane, kendilerine olan mehabbetime itimad ile müracaat buyurdular, husuli emelleri arzu-

[1] Tezkirei maruza.

[2] Tezkirei maruza sureti

«Seadetlû Füad Efendi Hazretlerinin sadece namereslik suretiyle gönderilmesi tasavvuratı sabıka iktizasından ise de kendusına fevkalâde büyük elçilik unvanı verilse ihtimal ki maslahatca faideyi mucib olacağı ve bu halde Efendii müşarünileyhin memuriyetini mutazammın olan namei hümayuni hazreti mülûkâneye unvanı mezkûrun derci iktiza edeceği bu gün devletlû Serasker Paşa [*] ve Fethi Paşa Hazaratı ve Hariciye Nezareti [**] ile beynimizde ma'rızı tensibde tezekkür olunmağın olbabda her ne vechile emrü fermanı mekârim nişanı Cenabı zıllûllahî müteallik ve şeref sudur buyurulur ise mahzı hayrü isabet anda olacağı beyaniyle tezkire. 25 Şevval 1265 M» [***]

O gün mucibince irade sadır olmuşdur.

[*] Damad Mehmed Ali Paşa.

[**] Âli Paşa.

[***] Reşid Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kerdem olduğu misillû ben dahi muhafazai menafi ve namusuma mecbur olduğumdan bunu tevfik içün verdiğim kararı Kont Neslerod size beyan edecekdir. Onu arz ve istizan edüb cevabı gelinciye kadar burada kalmanızı zaten isterim. Gerek Devleti Aliyyeye, gerek bize hizmet etmiş olursunuz» dedi.

*
* *

Esbak Maarif Nazırı Münif Paşa merhumdan işitdim:

İmparator Nikola, mülâkatlardan birinde Füad Efendiye «Askerinizi epeyce tanzim ve kıyafetinizi tebdil etdiniz. Şimdi Fransız ve sair ecnebi lisanlarını öğrenmeğe çalışdığınızı haber alıyorum. Bu, sizin içün lüzumsuz bir şeydir. Siz, kendi lisanınızı öğreniniz, kâfidir» demesiyle Füad Efendi «Elsinei ecnebiye tahsil etmek, bizim içün nasıl lüzumsuz addolunur ki bu gün zatı haşmetpenahinizle o sayede teşerrüf ediyorum» cevabını vererek İmparatoru ilzam etmişdir [1].

*
* *

Cereyan eden muhaverat ve muhaberat üzerine Rusya ve Avusturya devletleriyle bu hususda itilaf hâsıl olarak mesele hallolundu. Boğazda bulunan İngiltere ve Fransa donanmaları avdet etdi [2].

Osmanlı Devletinin mülteciler hakkında ibraz etdiği muamelei insaniyetkârane, bütün Avrupa ve Amerikaca fevkalade takdiri ve devletin kadir ve itibarının izdiyadını mucib oldu. Takdiri celbe sebeb olan Reşid Paşadır.

Cevdet Paşa diyor ki:

« . . . Bu mülteci meselesinden dolayı Rusya ve Avusturya devletleri, Devleti Osmaniyeye ilânı harb etme raddesine geldilerse de müslimlerin, ahkâmı Kur'aniyeye ittibaan hıristiyan mültecilerini kabul ve himaye etmeleri, hürriyet ve serbesti daiyesinde bulunan Avrupalılara o mertebe tesir eyledi ki o esnada Paris ve Londra sokaklarında Avrupalılar, bir başı fesli görseler «Yaşasın Türkler» diye bağırıyorlar ve gelüb anı derağuş ediyorlarlardı. Rusya ve Avusturya devletleri, Devleti Osmaniyeye hücum edecek olduklarında bütün Avrupa ehalisi, Osmanlıların imdadına koşacakları anlaşıldığından her iki devlet, buna iğmaz ve müsamahaya mail bulunuyorlardı» [3].

[1] Bu kabîl ihtaratı hayırhahane! dendir ki Kırım Muharebesi başlamazdan evvel evkalâde sefaretle İstanbula gelen Prens Mençikof, memleketde çok yol ve köprü yapılması düşmenin hücumunu teshil edeceğini söylemesi üzerine - fetaneti müsellem olan - Sultan Abdülmecid merhum «Söylediğiniz kaideye nazaran her devlet içün en ma'kul hareket, Çin devletini taklid ile memalikinin etrafına birer sur çekmekdir» demişdir.

[2] «Şalmel Lakur» Füad Efendinin «Petersburgdaki muvaffakıyeti seria ve sehilesine İngiliz filosunun hayli tesiri dokunmuş olduğu muhakkak görünmekdedir» diyor.

[3] «Ahmed Cevdet Paşa ve Zemanı».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Füad Efendinin memleketeyn ve mülteci meselelerinde gösterdiği asarı liyakat, devletce tahsin olunarak 1849 [13 Muharrem 1266] da rütbei balâ ile Sadaret müsteşarlığına tayin kılındı.

1850 [28 Cümadelûlâ 1266] da İstanbula geldi. Müteakıben imtiyaz nişanı verildi. Encümeni danişin teşkilinde dahilî âzalığa nasbedildi.

1852 [3 Cümadelâhire 1268] de memuriyeti mahsusa ile Mısıra gönderildi. Birlikde giden Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«... Abbas Paşa, Mısır valisi olduk da familya âzasından ve büyük pederinin havassı ümerasından olanları istiskal etmekle anlar dahi dersaadete döküldüler ve her biri bir vechile Abbas Paşadan şikâyetle işi izam etdiler ve Reşid Paşa ile Abbas Paşanın arasını bozdular. O sırada Mehmed Ali Paşa Zadeler dahi miras davasına kıyam etdiler. § Reşid Paşa, Abbas Paşayı itham ile azletmeği kurdu. Lâkin düveli fahimeye karşı şahid olmak ve anları iknaa medar olacak edille tedarük eylemek üzere müsteşarı sadır Ali Füad Efendinin Mısıra izamına karar verdi. Mısırda dahi Tanzimatı Hayriyeyi mevkii icraya koymak ve miras meselesini tesviye etmek bahanesiyle Füad Efendiyi memuriyeti mahsusa ile Mısıra gönderdi. Sultan Abdülmecid Han, Mısır valisinin azlü nasbı gibi bir arbedeli teşebbüsatı sevmezdi. Âli Paşa ve Füad Efendi dahi Abbas Paşa ile oğraşmak istemezlerdi. Lâkin Reşid Paşa oğraşıcı ve müstebid ve musır bir zat olduğundan ona karşı kendi reyine münafi bir şey söylenmiyordu. Füad Efendinin siyaku sibakı halü kalinden de ol dakikalar münkeşif oluyordu. Filiyatı dahi bu efkârını meydane koymuşdur. Şöyle ki Füad Efendi Mısıra vardıkda Tanzimatı Hayriye fermanı âlisini götürdü. Fermanın melei nasda alenen kıraati Abbas Paşanın işine elvermediğinden dairei vilâyetde erkân ve ümerası huzurunda fermanı okutdu. Füad Efendi de fermanı okunmuş addeyledi ve miras meselesini sulh ile tesviye etdi. Abbas Paşa tarafından hazinei celileye kırk bu kadar bin kise ianei nakdiye aldıkdan başka Reşid Paşa tarafından kaleme alınub da sonra tashih olunan ferman müsveddesini ona ibraz ile «madame ki Reşid Paşa, senin aleyhindedir, defterdarlık maddesini meydana kor ve bir defterdar nasbetdirir. Bu da sana pek ağır gelir. Sen devlete bir hizmet eyleyüb de efkârı milliyeyi kazanırsan Reşid Paşa da sana bir şey yapamaz» yollu ve kendusına mevhibei ilâhiyye olan tatlı sözler ile Abbas Paşayi ikn'a ederek

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mısırın altmış bin kise virgusını seksan bin kiseye iblağ etdirdi. [1] ve bu ma'alde Abbas Paşa tarafından babıaliye bir mektub tahrir ve temhir etdirdi. Heman kemali muvaffakıyetle dersaadete avdet eyliyerek bu mektubı bir büyük hediye hükmünde Reşid Paşaya takdim eyledi. Reşid Paşa, zâhiren teşekküre mecbur oldıysada kendusının maksadı hafisine çalışmadığı içün dilgir oldu ve gitdikçe araları açıldı. Dersaadetde bulunan Mısırlılar ise «Füad Efendi, Abbas Paşadan çok para alarak anınla uyuşdı ve anın ibkasına çalışdı» deyu yaygara ederek Reşid Paşanın Füad Efendi hakkında olan iğbirarını teşdid ve tezyid eder oldular. Lâkin Füad Efendinin hizmeti nezdi hümayunda makbul olduğundan ikbal ve itibarı terakki buldu. Füad Efendi ile Âli Paşa, yekdil ve yek cihet oldukları cihetle Reşid Paşadan ayrıldılar. Serasker Rüşdî Paşa dahi anlarla ittifak

[1] Mısırda bulunduğu esnada Füad Efendiye Reşid Paşanın yazdığı mektub.

«Utufetlû biraderi canberaberim efendim hazretleri

Zatı valâlarına mevhibei ilâhiyye olan dirayeti nadirenin bu defaki me'muriyeti mühimmede dahi gösterilen delili cedidi nezdi âlide hakikaten takdir buyrulmuş olduğunu biraderane ve mübtehicane cenabı fetanet me'ablarına tebrik ederim. Cevabnamei resmiden ve gerek cevaben fehametlû devletlû Abbas Paşa Hazretlerine yazılan tahriratdan malûmı sâmileri buyrulacağı vechile maslâhat her ne kadar bitmiş ise kanun namei hümayunun tehiyyesi bir az vakte muhtac olacağından canımız gibi bildiğimiz vücudi nezaket aludlarını öyle havası vahim memleketden bir an evvel kurtarmak içün zikrolunan kanunnamei hümayun ile tasdir olunacak emri âlinin bundan sonraca saadetlû Afif Bey bendeleriyle irsaline karar verilerek ana bakılmaksızın heman avdeti behiyyeleri dahi rehini müsaadei seniyye buyrulmuş olmağla lehülhamd savni samadanide ve afiyeti kâmilede bulunan familyalariyle beraber teşrifi devletlerine mütehassirane intizar etmekdeyiz. Leffen irsal kılınan şukkai mahsusa her ne kadar tarzı mahremanede ise de müşarünileyh Abbas Paşa Hazretlerine irae buyrulmak içün yazılmış olduğundan ve müsveddesi dahi manzuri âlii hazreti veliyyi nimet buyrulduğundan bir mukaddimei münasibe ile gösterilmesi münasib olur zan ederim. Şu elli yedi bin bu kadar kisenin tarafı müşarünileyhden itası hazinei celileye bir hizmeti azime olduğunda şübhe olmayub fakat hazır zati samileri gibi bir fatini kârdan orada bulunmuşken meselâ şu yedi sene müsaadesi tatlıca satılarak Devleti Âliyyeye hizmet ve teslimiyet gösterdikçe bazı taltifatı aleniyye ile takviyei nüfuzu vakaına bakılacağı kaziyyesi dahi anlatılarak faraza virguyi seneviye bir yirmi ve hiç olmaz ise on beş bin kise zam etdirilmek ve yahud bu virgu zammı maddesinin ilerude icrasına şimdiden müşarünileyhi imale ile beraber salifüzzikr elli yedi bin bu kadar kisenin üst tarafı olan yirmi şu kadar bin kise dahi nakden olduğu halde yine mesarifi hicaziyeye mahsubiyet şartiyle tiz elden istihsal edilmek gibi bazı şeyler yapılabilür ise hem buraya evvelkine ilaveten bir hizmeti cedide olub hem de vukuatı sabikayı külliyen unutdurmak içün müşarünileyhce dahi bir faideli tedbir olacağından tarafı eşrefi cenabı mülûkâneden bir nevi memuriyet ve mezuniyete mebni olmıyarak mücerred kenduliğimden olmak üzere ihtar ederim. Bu defa gidecek mektâbi şöylece vapura vermek münasib görünmediğinden bizim Tahir Ağa kulları kuriyer suretinde gönderilmiş olmağla mumaileyhin avdeti aliyyelerinde beraber getürilmesini rica eyler ve iki gözlerinizden öperim nurı aynım efendim. 1 Şaban 1268

Mustafa Reşid».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

etdiğinden Reşid Paşa tarafı zayıf kaldı. Andan sonra Reşid Paşa, Âli ve Füade bedel başka âdemler yetişdirmeğe kalkışdıysa da muvaffak olamadı ve olamazdı. Zira öyle iki âdem yetişdirmek müsaedei zemaniyeye mütevakkıfdır».

«Şalmel Lakur» diyor ki:

«.... Füad Efendi, Abbas Paşa nezdine izam olundu. Biraz geçmeden Mısırda tanzimatı hayriyeyi ilân etdirdi. Halbuki hidiv [vali] bu keyfiyeti ilânı tarihi neşrü ilânından beru tehir ve ya isteye isteye ihmal ve imhal etmişdi. Füad Efendi, bu muvaffakıyeti ihraz içün hidive [valiye] kaydı hayat ile o kadar imtiyazlar temin etdirdi ki imtiyazatı mezkure, heman heman istiklâle yakındır. Doğrusu Türk siyasisi, gayet talili görünmekdedir. Muvaffakıyatından ekseri, zahiri mağlûbiyetlere müadil olmakla beraber iktisabı şühret etmesine, âmmenin mazharı itimadı olmasına pek yardım etmişdir».

Bu sözlerle Füad Efendi zâhirde medih, hakikatde zem ediliyor. Zira tanzimatı hayriyeyi ilân etdirmek içün valiye «kaydı hayat» ile verdiği imtiyazların «istiklâle yakın» olduğunu söyledikden sonra bu hususdaki «müvaffakıyat» ının «iktisabı şühret etmesine ve âmmenin mazharı itimadı» olmasına «yardım» etdiğinden bahs etmek, medihden ziyade zemmi tazammun eder.

Virguyi tezyid etdirmek, badii memduhiyet ve şühret olabilirse de — yalnız vilâyet dairesinde, yalnız erkân ve ümera huzurunda — tanzimat fermanını okutdurmağa mükabil «istiklâle yakin» imtiyazlar vermek, şühreti müstahsene iktisabına ve «âmmenin mazharı itimadı» olmağa değil, sui şöhrete ve ademi itimada sebeb olur.

1852 [Şevval 1268] de Mecidî nışanının üçüncü rütbesi [1] verildi.

Mısırdan avdetinden sonra 1852 [21 Şevval 1268] de Hariciye Nezaretine tayin olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Benim veziri maalisemirim [2].

Ümuru hariciye, saltanatı seniyemizin mesalihi mutenasından olduğuna ve sadaret müsteşarı bulunan Füad Efendinin ehliyet ve liyakati müsellem bulunduğuna binaen efendii müşarünileyh celb ile nezareti mezkûre uhdesine bittevcih Babıâlimize izam kılındı».

1852 [Muharrem 1269] da Mecidî nışanının ikinci rütbesi ita olundu.

[1] Sadaret müsteşarlığı gibi mühim bir mekamda bulunan, bahusus memur olduğu işlerde ibrazı liyakat eden bir zate verilen bu nışandan daha büyükleriyle — bizim zamanımızda — en pespaye ve fürumaye eşhasın sinei sadakat! ve liyakatleri! tezyin edilirdi. Ne diyelim? diyeceğimiz şudur: Öyle olmasaydı böyle olmazdı...

[2] Âli Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kudüs meselesinde Rusya imparatoruna gönderilen namei hümayunda istatükonun muhafaza edileceği iş'ar olunmuş iken Fransa sefaretine verilen takrirde Beytüllâhim kilisesinin büyük kapusunun anahtarının Lâtinlere verileceğinden bahsedilmesi, imparatorun fevkalâde hiddetini mucib olarak Füad Efendi hakkında «hilekâr nazır» [1] demişdi.

Müahharen — Damad Mehmed Ali Paşanın tercemei halinde beyan olunduğu üzere — imparator, sureta Kudüsdeki emakini mukaddesede ortodoksların hukukunu ve hakikatde Osmanlı tebaasından olan umum ortodokslar üzerinde himayesini temin içün Bahriye Nazırı ve yaveri hassı Prens Mençikofu, sefareti fevkalâde ile 1853 [21 Cümadelulâ 1269] da İstanbula gönderdi.

Mençikof, o gün Babıâliye gelerek Sadrıazam Mehmed Ali Paşayı ziyaret ve Hariciye Nazırından şikâyet eyledi. Füad Efendi, üniformasını giyerek muntazır bulunurken Mençikof ziyaret etmedi.

Bu müamelei muhakkirane, Füad Efendinin nezaretden istifasını icab etdi. [2]

Hattı hümayunun sureti

«Benim veziri mealisemirim [3]

Ümurı hariciyei Devleti Aliyyemiz nezareti hizmetinde bulunan Füad Efendinin bu defa vukubulan istirhamına mebni yerine birinin tayini lâzım gelmiş ve Rifat Paşanın nezareti mezkûre mesalihine vukuf ve malûmatı derkâr olarak ehliyet ve liyakati müsellematdan bulunmuş olduğundan müşarünileyh celb ile nezareti mezkûre uhdesine bittevcih Babıâlimize izam kılınmış olmağla Rabbimiz Taalâ ve takaddes hazretleri cümleyi muvaffak buyura âmin بحرمة سيد المرسلين 25 Cümdelulâ 1269».

[1] «Ricali Mühimmei Siyasiye» de böyle deniliyor. «Şarl Mismer» ise «Hatıratı Âlemi İslâm» namındaki eserinde «1853 de İstanbul memuriyeti fevkalâdesinde oğradığı inhizamdan müteessiren Füad Paşayı «nazırı hilekâr» tabiri nâsezasına lâyık gören Prens Mençikof...» diyor.

[2] Füad Efendi, Petresburgda bulunduğu esnada devletin, Rusya politikasına imalesiçün padişaha tebliğ olunmak üzere imparator tarafından mahremane tevdi olunan bazı nesayanın muktezeyatına tatbiki hareket edilmemesini, Ruslar, Füad Efendinin sui fikrine hamletmiş olduklarından bir kaç sene sonra İstanbula gönderilen Mençikofun bu sebeble resmî ziyaretden ictinab eylediği menkul ise de sıhhati müeyyed değildir.

«Şalmel Lâkor» diyor ki:

«Füad Paşa, mekamatı mukaddeseye dair neşretmiş olduğu bir risale [*] ve Fransa ile mevcud taahhüdata riayet etmek tarzındaki azm kavisi ile Rusyanın bütün bütün izharı husumet eylemesine sebeb oluyordu. Hattâ bunun üzerine Mençikof, teşrifat memurunun davetine rağmen hariciye nezaretine oğramadan çekilüb gitmişdir».

[*] Risale değildir, hariciye nazırı sıfatiyle yazdığı lâyihadır.

[3] Mehmed Ali Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Füad Efendiye halef olan Rifat Paşanın oğlu Rauf Paşanın Kırım muharebesine aid — gayri matbu — tarihinde Füad Efendinin, istifa hakkında şu sözleri söylediği naklolunuyor:

«Mençikofun bana vizite etmemesiyle istifa etmek pek lâzım gelmez idi. Emma elçinin bu hareketi ve hakkımda vukua gelen şikâyeti üzerine bizim tarafdan dayanılamıyarak yine neticesinde azlim vukua gelür ve o suret daha ziyade dokunaklı olur idi. Farzı mühal olarak mansıbda kalmama gayret olunsa bundan dolayı elbette münazea zuhûr ederek ve Rusyalıların asıl teklif edecekleri ağır maddeler dahi bu keyfiyet ile birleşerek o halde bazıları «menfaatini muhafaza içün devleti müşkilâta düşürdü, bir hariciye nazırının azliyle ne zarar gelürdi. Eğer tebdil olunmuş olsa Rusyalular bu derece şiddet göstermezler ve ağır şeyler istemezlerdi» diyerek ve dürlü fesad ve entrikalar ederek Rusyaluların kâffei teklifi gûya benim azlime muvafakat olunmadığından neş'et etmiş şekline konularak ve eğer uyuşmak suretini ihtiyar etsem elbette bazı mertebe fidakârlık etmek lâzım geleceğinden o halde dahi « devletin hukukunu paymal etdi » denilerek neticesinde hem yine infisalim vukubulur ve hem de bir kat daha medhul olmaklığıma sebeb olurdu. İşte buralarını düşundüm, istifayi hayırlı gördüm». [1]

Reşid Paşanın, mazlum Paşaya «Üç dört ay içinde Rusye İmparatoru Prens Mençikof isminde bir mürahhasını istanbula gönderecek, bazı mütalebatda bulunacakdır. Vükelâyi hazıra, buna etrafiyle vukuf peyda etmemiş olduklarından mürahhas gelince tebeddülât vukubu-

[1] «Sözü bazan gelir emma özü gelmez kaleme» meali, muvafıkı hâli olan Ali Suavi, Midhat Paşanın teb'idi esnasında «Vakit» gazetesine [24 Muharrem 1294] yazdığı mektubda diyor ki:

«Mençikof, İstanbula tekâlifi şedide ile geldiği vakit Füad Efendi, Hariciye Nazırı imiş. Mençikof, Füad Efendiyi tahkiren usuli merasim ve teşrifata riayet etmiyerek sarayi hümayuna gider ve kabul olunur. Hariciye Nazırı, mekamın teşrifatına riayet olunmadığından bahs ile canibi sadarete iştikâ eyledikde oradan dahi hakaret görmesiyle istifa eder, konağına çekilür. O akşam İngiltere sefareti tercemanı Füad Efendiye gelür. Bu gelişden müradı, Füad Efendiyi canibi devlete dargın zumiyle babıâli efkârına dair bazı esrar ve hafaya tecessüs eylemeğe mebni olur. Terceman, şuradan buradan lâkırdı açmak istedikce Füad Efendi, tatlı fıkralarla ve tuhaf sözlerle geçişdirir. Tercemanın sabrı kalmaz, «Efendim, nedir bu size olan hakaret? Devlet müşkilâtı azîme içindedir. Sizin gibi zevatın işbaşında bulunması lâzım iken bu suretle işden teb'id olunmak ne demekdir? Bu millet ve devlet batıyor» der. Bu sözü işitdiği gibi Füad Efendi, der ki «Devleti aliyyeye müşkilat zuhûr eylediğinden mekamı hariciyeye ehlü erbabı ve o mekamı dolduracak bir zatın lüzumu tebeyyün eyledi. Devlet, bizim gibi efendileri yetişdirmek murad buyurduğundan eyyamı asayişde öyle mekamlarla izaz edebilir. Lâkin şimdiki vakit için o mekama ehli lâzımdır. Devleti aliyyede büyük zevat eksik değil. Bu millet ve bu devlet asla batmaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lur. Hariciye Nazırı Füad Efendi mekamında duramaz, teklif ağırdır» dediğini Memduh Paşa söyliyor.

Devletin, Kırım muharebesiyle meşgul ve envai gavail içinde bulunduğunu Yunanlılar — memleketlerini tevsi için fürsat addederek — bir takım eşkıyayı teslih ve hududdaki vilâyetlere taslit etdikden başka ehaliyi, devlet aleyhine kıyam için teşvik eylediler. Bu suretle devlete bir gaile daha çıkardılar.

Gaileyi izaleye ve asayişi te'mine gayret ve mülkî ve askerî idarelere nezaret etmek üzere 1854 [1 Cümadelâhire 1270] de Füad Efendi, Yanya ve Tırhala cihetlerine izam olundu. [1]

Bir ordu kumandanına terettüb eden vazifeyi ifaye başladı. Yunan eşkiyasını ve yerli ihtilâlcileri tenkil ve Yanya ve Tırhala havalisinde yeniden idareyi tesis ederek ehliyet ve reviyetini her kese tasdik etdirdi.

Siz bunu içiniz de keyfinize bakınız» [*]. İşte Füad Efendi — Füad Paşa — İşte devlet ve vatan. İşte haddini bilür büyük âdem. Bu kerre Midhat Paşa, hanedanı saltanatı seniyyeye ihanet eylediğinden tevkif ve azl olunur. Giderken der ki «Artık bu millet batdı». İşte Mithad Paşa, işte mühini devletüvatan. işte haddini bilmez küçük âdem» [**].

[*] «Ketmi raz etmede oğrarsa da şayed darre
Aklı başında olan sırrını vermez gayre».

[**] Mesleki malûm olan Ali Suavinin bu sözleri, devlet ve millete olan mehabbetin' den değil, saltanata huluskârlık etmek, o suretle bir külâh kapmak maksadı kallaşanesinden münbaais olduğunu kendi de kabul eder

[1] Tezkirei ma'ruza sureti

«Yanya ve Tırhala taraflarında vuku bulan asarı ihtilâliyyeden naşi oraları kesbi ehemmiyet ve nezaket eylemiş olduğundan ol havalinin ıslahı ehvaliyle iadei asayişine kadar idarei ümuru politikası zımnında ricali devleti aliyyeden bir zatın muvakkaten tayin ve izam olunması meclisi mahsus kararı üzerine müteallik ve şerefsudur buyrulan emrü fermanı hazreti padişahi iktızayı alisinden olduğuna mebni münasibi ledetteemmül utufetlû Füad Efendi hazretlerinin derkâr olan dirayet ve malûmatı cihetiyle bu maddei mühimmeye me'muriyyeti ve efendii müşarüniyleh hazretlerinin on bin kuruş ma'zuliyet maaşı üzerine otuz bin kuruş ilâvesiyle mesarifi rahiyesi için elli bin kuruş harcırah ita olunması ve Tırhala için gönderilen asakiri şahane Golos iskelesine çıkarılacak ise de Nardaya gidecek asakir dahi oraya çıkarıldığı halde berren Nardaya izamında pek suubet olduğu misillû Prevezeye çıkarılmasında dahi müşkilât olmasına ve Komanise iskelesi her cihetle suhuletli olduğu tahkik kılındığına mebni bu asakirin oraya çıkarılması zımmında icabı halin icrası ve bu asakiri götürecek vapuri hümayunlar bimennihi taalâ pençişenbih gününe doğru hareket edeceklerinden ehemmiyeti maslahata nazaran efendii müşarünileyh hazretlerinin dahi bunlarla izam kılınması hususları münasib gibi mütalea olunmuş ise de ol babda ve efendii müşarünileyh hazretlerinin azimetinden evvelce mubarek hakipayi âliye yüz sürmesi hususunda ve gidecek zata verilmek üzere kaleme alınan talimat müsveddesi dahi takdim kılınmış olmağla müsveddei merkumenin dahi ahkâmı münderecesi hakkında her ne vechile emrü fermanı cenabı cihanbani müteallik buyrulur ise.... 29 Cümadelulâ 1270».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ceneralı orduyı Yanya ve Narda Füad» imzasiyle ve 20 Şaban 1270 tarihiyle Cevdet Paşaya yazdığı mektubda «işte efendim, kalemi seyfe değişdim. Cenerallığımın eserini gösterdim. § Şimdilik Narda sahrasında haymenişini besalet olub etrafa velvele vermekdeyiz. Fakat bu memuriyet, geçen memuriyetlere rahmet okutdurdu» diyor.

Hüsni hizmetinden dolayı birinci rütbe Mecidî nişaniyle taltif edildi. Teşkil olunan meclisi âlii tanzimata 1854 [Muharrem 1271] de âza oldu.

Âli Paşanın ikinci defa mekamı sadarete getirilmesi üzerine açılan Hariciye Nezaretine 1855 [16 Şaban 1271] de rütbei vezaretle ve meclisi âlii tanzimat riyaseti inzımamiyle — ikinci defa — tayin kılındı. 1855 [Zilkade 1271] de riyasetden infisal eyledi. Uhdesinde yalnız Hariciye Nezareti kaldı.

Ali Paşanın tercemei halinde söylendiği vechile Paris muahedesinin akdinden sonra Besarabya hududunun tayini ve Eflâk ve Buğdan idaresinin tesbiti meselelerinde İngiltere ve Fransa devletleri arasında ihtilâf zuhûr etmesi üzerine İngiltere sefiri, padişahın huzuruna çıkub Füad Paşadan şikâyetle vükelânın tebdilini taleb eylediğinden Âli Paşa azl ve sadarete Reşid Paşa tayin olundu. Füad Paşa da 1856 [Rebiulevvel 1273] de Nezaretden istifa etdi. Bu suretle sefirin maksadı hâsıl oldu.

Reşid Paşa, arzolunan istifa üzerine sadır olacak iradei seniyye hükmüne göre hareket edilmek üzere nezarete devamını reca etdi. Füad Paşa muvafakat gösterdi. Fakat padişah istifayı kabul ile nezarete Âli Paşayı getirdi. Âli Paşa istinkâf etdiğinden Füad Paşa ile beraber mecalisi âliyeye memur edildiler [1].

Reşid Paşa — münfail olduğu — Âli ve Füad Paşaların yerine Ferik Edhem ve kendi oğlu Ali Galib Paşaları Hariciye Nezaretine nasb etdirdise de o mühim vazifeyi ifaye muktedir olmadıkları anlaşıldı.

---

[1] Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Reşid Paşa, ötedenberu İngiltere politikasını tutub Âli ve Füad Paşalar ise Fransa politikasına meyl ile andan ayrılmışlardı. Ancak bu kerre Füad Paşanın infisalinde Fransız elçisi «bu ademin işden çıkarıldığı iyi oldu. Zira yalancı âdem idi» demiş olduğu işidildi».

§ «Mukaddemce Âli Paşanın azli ve müteakiben Füad Paşanın istifaye mecburiyeti hususlarının sebebi hakikîsi Füad Paşanın lisanından bu vecihle mesmuu fakir olmuşdur ki: Zatı şahane, Çerağan sarayının yıkılub müceddeden yapılmasını arzu edüb kendularına ifade etdikde ikisi dahi «inşaallah hazinei hassanın hali intizam buldukda daha alâsını yaparsınız. Emma şimdi müzayakası vardır» demeleri üzerine Âli Paşanın azli ve Füad Paşanın dahi bilistifa çekilmesi lâzım gelmişdi».

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Füad Paşa 1857 [Muharrem 1274] de — ikinci defa — Meclisi Âlii Tanzimat Riyasetine ve Âli Paşanın mekamı sadarete getirilmesi üzerine 1858 [25 Cümadelulâ 1274] de — üçüncü defa — Hariciye Nezaretine nasbolundu.

Fransa devleti, Eflak ve Buğdan idaresinin birleşdirilmesini ve İngiltere ve Avusturya devletleri ise bunun aksini iltizam etdiklerinden bu suretle hâsıl olan mübayenetin, Parisde bir konferans akdiyle orada müzakeresi tekarrür etdi.

Füad Paşa 1858 [Remazan 1274] de murahhas tayin kılındı[1]. Maiyyetine verilen zevat ile birlikde Parise gitdi.

Fransanın İstanbul sefiri Tovnel ve ümuru siyasiye müdiri Benedettinin hususî muhaberelerinden naklen «Ricali mühimmei siyasiye» de beyan olunduğuna göre Füad Paşanın murahhaslığı, Fransaca tahsin ve ondan daha münasibi bulunamayacağı tebyin edilmiş olduğu halde Parise giderken Viyanaya oğrayarak — memleketeyn meselesinde Fransaya mühalif olan — Avusturya ricaliyle görüşmesi ve o sırada isyan eden Karadağa asker gönderilmesi sebebleriyle münfail olan Fransa imparatoru Napolyon, ilk mülâkatda Füad Paşayı müahaze etdi. Konferansda Avusturya sefiriyle birleşerek memleketeyn idaresinin tevhidi aleyhinde idarei kelâm etmesi de iğbirarı mucib oldu. Tovnel, Füad Paşanın atiyen iktisab edeceği mevkiden ve nahoş tesirat altında Parisden avdeti, İngiltere politikasına temayülüni intac edeceğinden bahsile «Füad Paşanın şahsında yeni bir Reşid Paşa zuhûruna mani olmak [2] istenilirse Parisden avdetinde, esnayi azimetindeki aci hatırayı unutdurmağa çare bulunmalıdır» tarzındaki ihtarı üzerine birinci rütbe Lejyon Donör nişanı verildi».

---

[1] Tezkirei maruzanın sureti

«Alafranga mayısının onunda konferans açılacağından Hariciye Nazırı Devletlu Füad Paşa Hazretlerinin vaktiyle yetişmek üzere yedi sekiz güne kadar buradan hareketi icab eylediğine mebni müşarünileyh hazretlerinin nuri farkı ubudiyeti olacak namei hümayun ile ruhsatnamei âli terkim ve tanzim etdirilerek leffen takdim kılınmış olmağla zikrolunan namei hümayunun sebkü hükmi ve nazırı müşarünileyh hazretlerine tevdii hakkında şeref sünuh olacak emrü iradei hikmet ifadei cenabı hilâfetpenahi üzere hareket olunacağı ve nazırı müşarünileyh hazretlerinin memuriyeti müvakkatelerinden dolayı kendulerine sabıklarına kıyasen yirmi bin frenk maaş ile gitmek içün iktiza eden vapur navli ve sair yol mesarifi dahil olarak bin beşyüz kise dahi nakid harcirah itası ve müşarünileyh hazretlerinin maiyyetleriçün âmedî hülefasından İzzetlu Nazım Bey [*] ve Salahuddin Bey [**] ve Ali Bey Efendiler ile Viyana konsolosu olub bir müddetden beru burada bulunan Davud Efendi intihab olunmağla mumaileyhimin olvechile memuriyetleri rehini müsaadei cenabı şehinşahi buyrulduğu halde mukaddemki murahhaslık memuriyeti maiyyetiyle izam olunan bendegânın harcırahlarına tatbikan mumaileyhime dahi otuz beşer bin kuruş harcırah itası varidi hatırı kasır oldısa da bendegân ve ihsan veliyyinimeti biimtinanımız padaşahımız efendimizin olmağla olbabda her ne vechile emrü fermanı meali unvanı hazreti hilâfetpenahi şereisudur buyrulursa mahzı isabet olacağı beyaniyle tezkire. 8 Remezan 1274».

[*] Füad Paşanın oğlu.

[**] Âli Paşanın damadı.

[2] «Reşid Paşa gibi İngiltere poletikasını tervic etmesine mani olmak içün» demek istiyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Füad Paşa, 1858 [24 Rebiulevvel 1275] de İstanbula geldi. Fransa İmparatoru tarafından tevdi olunan nameyi padişaha takdim etdi.

Namede «Karadağ ehalisi sizin raiyyetinizdir. Onlara merhamet lâzimei haldendir» ve «Memleketinizin ıstırabını ve islâhata ihtiyacını bilmez değiliz. Teşebbüsat pek yolundadır. Fakat böyle şeylerin vakte muhtac olduğu da malûmdur» mealinde sözler mündericdi.

Cevdet Paşa «tezakir» de diyor ki:

«Karadağ işi filasıl mizacı hümayuna muğayir idi. Teşebbüsatı ıslahiyeden dahi nedametle vaz geçilmişdi. Binaenaleyh Füad Paşa, ıslahata dair akdemce isdar buyrulmuş olan hattı hümayunların Avrupaca hüsni tesirinden bahs ile hayli sözler söyleyüb zatı şahane ise asla cevab vermiyerek sadedi ahare nakli kelâm edicek Füad Paşa şaşalamışdır. Füad Paşanın akdeylemiş olduğu istikrazda [5 milyon lira] kaimenin kaldırılması meşrut olduğuna mebni bundan hazinei hassanın düyununa bir faide olamıyacağı cihetle istikraz işi dahi zatı şahanece mucibi memnuniyet olacak bir şey değildi. Bu cihetle vükelâyı hazıradan çendan hoşnud olmadığı derkâr ise de yerlerine koyacak başka bir heyet yok idi».

Demek ki — milletin vücudüne mühlik yareler açan — istikraz, menbaı israfat olan hazinei hassanın borcuna faide temin etseydi zatı şahanece mucibi memnuniyet olacak idi. Bu halde gedaden şaha kadar her ferdin, kendi menfaatinden başka bir şey düşünmediğine hümetmek lâzım geliyor.

Cebeli lübnanda Dürzilerle Maroniler arasında münazaalar zuhûr etdi. Şamda da sokakda oynıyan çocuklar arasında vukubulan âdi bir gavga, islam ve hiristiyan ehalinin mukateleye kıyamlarını intac etdi. Ortaya pek mühim bir meselei siyasiye çıkdı.

Öteden beri Suriye hıttasına göz diken Fransa devleti, mukateleyi, istihsali maksada vesile adederek berrî ve bahrî kuvayi askeriye gönderdi.

Füad Paşa — Hariciye Nazareti uhdesinde olarak 1860 [20 zilhicce 1276) da fevkalade memur ve murahhas tayin ve memuriyeti mahsusa ve kuvvei askeriye ile Suriyeye izam olundu.

20 zilhicce 1276 tarihli tezkirei maruzada

«Cebeli lübnan hadisesinin kesbetmekde olduğu nezaket iktızasına göre daha ne guna tedabire teşebbüs olunmak lâzım geleceği Encümeni Meşveretde tekrar dermiyan olunarak Hariciye Nazırı devletlû Füad Paşa Hazretleri, kâffei malûmatı nazükei düveliyeye ve meselenin her cihetine vukufu kâmili bulunmakla ve mukaddema dahi tedabiri politikıye ile askeriyeyi cemeden bazı memuriyeti mühimmede dahi bulunmuş olmakla meselei malûmenin hal ve tamiri ve ol havalinin ıslahatı hususlarında tedabiri askeriye ve umuri politi-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kıye ve mülkiyede ümera ve memurinin mercii olmak üzere canibi mülûkâneden fevkalâde memur ve murahhas olduğunu havi bir kıt'a fermanıâli ısdar ve ita olunarak izamı...»

denilmişdir.

Füad Paşa, Şam mukatelesini Beyruta vurudunda haber alarak Şama gitdi, Fransız askerinin müdahalesine meydan vermemek içün şiddetli tedbirler ittihazına müsareat etdi. Şama girer girmez — ecnebilere ve yerli ehaliye karşı nümayiş olmak üzere — beş şahsı ve bir kaç gün sonra da — jandarma şeklindeki — asakiri muavineden yüz kişiyi asdırdı.

Arabistan ordusu müşiri ve Şam valisi Ahmed Paşa ile miralay Ali ve kaimmekam Osman Beyleri de kurşuna dizdirdi.

Bir çok kimse nefi, bir çok şahıs da habsedildi. Maktullerin veresesine ve evleri yakılan ve eşyası yağma edilen eşhasa külli tazminat verildi.

O vakit maiyyetde bulunan Hurşid Paşadan [1] menkuldır ki Füad Paşa, Ahmed Paşanın idamından sonra «Ben ömrümde bir Tavuk kesmemiş ve bir kuş vurmamış iken Cenabı Hak, bakınız nelere alet etdi» diyerek teessüf eylemişdir.

Ziya Paşa «Zafername şerhi» nde diyor ki:

«Ahmed Paşanın idamı hakkında rivayatı muhtelife olub kimi der ki: Füad Paşa ile Bükreş memuriyetinde bulunduklarında işret halile beyinlerinde sebkat eden bir niza üzerine Füad Paşa, ötekine hitaben «senin katlin benim elimle olacak» demiş ve bu sözü ifa içün biçareyi Şamda kurban etmiş. Ve kimi dahi Âli Paşanın eşkiden beru Ahmed Paşaya garaz ve kini varmış. Bu meseleyi vesilei intikam etmek içün katline yürümüş. Ve hattâ esnai tahkikatda Ahmed Paşa İstanbula celbolunmuş iken suretde kemali tahkikat ve hakikatde ikmali müddeti hayat içün Şama iade olunmasında Âli Paşa ısrar etmiş. Bazıların tahkikına göre Âli Paşa, Avrupaya ve hususile Fransa İmparatoruna bir hulûs etmek içün Ahmed Paşayı fida etmiş. Bazılarının kavlince Rıza Paşanın mansıb rekabeti dahi bunlara munzam imiş. Her ne ise biçare Ahmed Paşa, memleketin ahvalini vaktile devlete bertafsil bildirmiş iken hiç oralara kulak asılmıyarak elindeki silâh mekamında olan askeri alındı. Sonra da kurşuna dizildi» [2].

En son fıkranın sıhhati nasıl şübheden vareste ise diğer fıkraların hakikate tevafuku öyle meşkûkdur.

[1] Ankara valisi iken 1882 [7 rebiulevvel 1299] da vefat etdi.

[2] Füad Paşanın bir kaç defa yangın belâsına oğraması ve iki yetişmiş oğlunun fücaeten vefat etmesi ve bu sebeblerle bakiyei hayatının alâm ve eskam içinde geçmesi, Şamda - haklı haksız - dökdüğü kanların ve beytülmali müsliminden birçok para becermesinin cezai manevîsi olduğunu - o zemane yetişen - ricalden dinledik. Fakat böyle mühim meseleler hakkındaki menkulât ve mesmuatın doğruluğuna, elde vesikai müsbite bulunmadıkca - müverrih sıfatile - hükmi kat'î vermek doğru bir hareket değildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nakletdiği fıkraların doğruluğuna Ziya Paşanın bile itimad etmediği «demiş, etmiş, varmış, yürümüş» gibi kelimeler kullanmasından da istidlâl olunabilir.

Yine Ziya Paşa diyor ki:

«Âli Paşa, Füad Paşayı emin sanub göndermiş ve orada yedi sekiz yüz bin kise para çalacağı besbelli hatırına gelmemiş idi. Muahhiren Füad Paşa, Sadrıâzam olub iki takriri resmî ile bilâ defter, bilâ sened, bilâ istizanı resmî dört yüz bin kiseyi mesarifi fevkalâde namile hazineye kabul etdirdiği Âli Pasaya bazı mahremanı vasıtasile ifade olundukda «emanet etdik, hata etdik» buyurmuşlar idi».

Mesarifi fevkalalade namiyle devlete kabul etdirilen mebaliği mühimmede bazı gûna sui istimal ve istirak vukuu mervi ise de Âlî Paşanın o sözü söylediğine hüküm etmek içün — iki Paşanın da hasmı bi emanı olan — şair paşanın kavli mücerredi kâfi değildir, şühude ve senedi sahihe ihtiyac vardır.

*
* *

Mektebi Harbiyenin ilk yetişdirdiği erkânı harblerden olan ve mektebde nazırlık etmesinden dolayı «nazır» lakabiyle yadedilen Ahmed Paşa, gayet müttekı ve tarikate müntesib olduğundan — vasiyyeti mucibince — Muhyiddini Arabi hazretlerinin türbesinin kapusunda ayak ucuna defnolunmak üzere ulema ve meşayih ve umum ehalii islamiye, cenazeyi fevkalade ihtifal ile götürmeğe hazırlandılar.

Füad Paşa, buna musaade etdi. Hurşid Paşa «biz, devletce Ahmed Paşayı idame müstehak gördük. Şimdi naşine tazim edilirse haksızlığımıza hamlolunarak bir gulüv husuliyle yeniden fesad çıkarmağa bais oluruz» dedi. Füad Paşayı, verdiği ruhsatdan vaz geçirdi. Cenaze bir kaç askerle kaldırıldı.

Ahmed Paşa, bu vak'anın zuhûr edeceğini mükerreren Babıâliye yazub asker istediği halde öyle nazük bir zemanda bir iki ay mazul tutuldukdan başka oradan asker alınarak kuvvet tenkıs ve muvaffakıyetsizliği bu suretle arzu edilmiş olduğundan Ahmed Paşa mağdur ise de hükûmetden çıkub mevcud askerle ateşin önünü almağa çalışmadığı içün mücazata müstehak olduğunu ve «eman, Selim Paşa vak'ası gibi bir şey zuhûr eder» diyerek onu iğfal ve dışarıya çıkmakdan meneden Şam mollası Tırnakcı zade Ziver Beyle defterdar Cazim Efendi de cezaye lâyık iseler de bunların cezalandırılmalarından bir faide hâsıl olmayacağından Ziver molla, Şirvani zadenin, Cazim Efendi de kendinin himayesiyle kurtulduklarını, Hurşid Paşa, İzmir valisi iken — İzmir niyabetinde bulunan — meclisi maarif reisi Haydar Efendiye nakıl eylemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ziver Beyin «Kıt'a der icmali ahvali Şam ve teşekküri iltifatı hazreti Füad Paşayi sahibülinam» unvanile yazdığı kıt'a: [1]

«Şamiyanı şumiyan bir fitne ikaz etdiler
Selli seyfi gadredüb biçare ehli zimmete
Bimühaba malü ırzu canlarına kasdedüb
Etdi filhal intikamı kahiri mutlak zuhûr
Yani kahrü lûtfi bir düsturü dara himmetin
Ol müşiri şir savlet sahibi seyfü kalem
Tığı eşrare olur zehrabe paşi intikam
Makdemi mürde dilâne virdi elhak taze can
Şamda deycurîi gamden halâs etdi bizi
Gamkeşanın her birin bir gune taltif eyledi
Payei Mekkeyle memnun eyledi bu kemteri
Cedleri mel'un Yezidin ruhuna bilistinad
Kıldılar nahak yere sefiki dimai bi adad
Nehbü hetkü katl ile itdiler envai fesad
Buldu sür'atle cezasın kavmi pürşurü inad
Zalimi berdar edüb mazlumu etdi bermurad
Kan damlar tığü kilkinden zehi sun'u Nijad
Kilki برُالساعه dır derdi game bilıttrad
Yani ihya kıldı ol İsa demi lûtf itiyad
Subhi Şadi veş irişdi asafı satvet Nihad
Ziveri mihnet keşi de bak ne rütbe kıldı şad
İde Hak ol daveri zişanı mesrurülfüad»

*
* *

Cebeli lübnan, devletlerin icbariyle idarei muhtare altına alındı. Can ve malca zayiatı azime vukuuna müsaid bulunduğundan dolayı Füad Paşayı itham edenlere mukabil, devletin memalikinden ayrılmasına remak kalan Beriyyetüşşamı kurtardığı içün takdir edenler de vardır.

Suriye ve Filistini şamil ve Cebeli lübnan da eczasından olmak üzere bir hidiviyet teşkiliyle Füad Paşanın nasbı hakkında — düveli muazzama tarafından Beyruta îzam olunan — komiserlerden İngiltere komiseri Lord Dofrin tarafından verilen ve mütaleasını bildirmesi içün Babıâliden kendine gönderilen lâyiha [2] üzerine mekamı sadarete yazdığı tahriratda bu suret, başka bir tarzda memleketi mükaseme demek olduğundan ve Beriyyetüşşam kendine temlik olunsa kabul etmiyeceğini ve memuriyyeti fevkalâdenin devamı, birtakım müşkilata şebeb olacağını inba ve afvini istida etdise de hayli müddet daha orada kaldı.

Füad Paşa, Suriyede iken Sultan Abdülaziz cülus etdi meclisi vâlâyi ahkâmı adliye ile meclisi âlii tanzimat birleşdirildi. Riyasetine 1861 [6 muharrem 1278] de Füad Paşa nasbedildi.

Hattı hümayunun sureti:

«Veziri mealisemirim [3]

Gerek meclisi tanzimat ve gerek meclisi ahkâmı adliyemizin sureti teşekkülleri devleti âliyyemizin ihtiyacatı hazırasına kâfi olmayub rüyeti mesalihde bizzarure bazı müşkilât

[1] Ziver Beyin yazısiyle - esbak Şeyhülislâm Sahib Molla Bey merhumun kitabları arasında görülen - Mecmuai eş'arından naklolundu.

[2] «Reyelâyin şahid olmuş birinin Suriye hatırası» namiyle 1903 de Parisde neşrolunan eserden naklen «Ricali Mühimmei Siyasiye» de muharrerdir.

[3] Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve teehhürat zuhûre gelmekde olduğuna ve bu halin ıslahı nezdimizde pek mültezem bulunduğuna binaen işbu iki meclisin riyaseti vahide tahtında olarak kemakân Ahkâmı Adliye ismiyle yâd olunmak üzere birleşdirilüb biri umuri idarei mülkiye ve biri tezekkür ve tanzimi kavanin ve nizamata ve biri dahi derdesti ilân olan cinayet divanları nizamı iktızasınca oraya havalesi lâzım gelecek muhakemata mahsus olmak üzere üç kısma taksim olunması ve bu esase göre icab edecek sureti tesviyenin bilmüzakere istizan edilmesi tensib olunmağın riyaset hizmeti mühimmesi, umuri hariciyei devleti âliyyemiz Nazırı Füad Paşanın malûmatı kâmile ve dirayeti müsellemesi iktızasınca anın uhdesine tevcih olunarak kendüsinin avdetine kadar riyaset vekâleti dahi mecalisi âliyeye memur olub ehliyeti mücerreb olan Kâmil Paşaya ihale kılınmağla ilânı keyfiyete mübaderet eyliyesin. Hak taâlâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyura amin. 6 muharrem 1278».

Muharremin sonunda — dördüncü defa — Hariciye Nezaretine tayin ve 1861 [23 Rebiyulâhır 1278] de birinci rütbe Osmanî nişanı tevcih olundu.

1861 [19 Cümadelulâ 1278] de mesnedi sadarete ve sadaret kaymakamlığına da Yusüf Kâmil Paşa nasbedildi.

Cümadeâhirenin 18 inci cüma günü İstanbula geldi. Cüma tatili sebebiyle kapalı olan Babıali açılub hattı hümayun merasimi mutada ile okundu.

Hattı hümayunun sureti:

«Veziri mealisemirim Füad Paşa

Mükaddemce memuriyetin ilân olunmuş ve kâffei mesalihi Devleti Âliyyemizin merkezi matlûbda cereyanı mültezem ve bunun neticei sahihaya vüsuli dahi derkâr olan fetanet ve reviyetinden memûl ve muntazar bulunmuş olduğundan cümle ile bilittifak umuri memurene sarfı ihtimam ve dikkat eyleyesin. Rabbimiz Taâlâ Hazretleri tevfikatı ilâhiyesine mazhar buyura amin».

Mekamı sadaretden yazılan buyrultulara çekilen «sah» yerine «veziriazam Mehmed Füad» yazılı möhür basmağı usul ittihaz eyledi. Bütün ahlâfı o usulü mühafaza etdiler. [1]

1862 [Receb 1278] de murassa mecidî nişanı tevcih olundu. Ebüzziya «Yeni Osmanlılar Tarihi»nde diyor ki:

«... Ziya Bey, o tarihde mabeyni hümayun üçüncü kâtibi olarak Sultan Abdülâzizin kurbiyet ve iltifatına mazhar olmuş idi. Ötedenberi Âli Paşaya mesleki istibdadkâranesinden dolayı muhalif olduğundan anı devirmek isterdi. Binaenaleyh bu fürsatdan intihaz ile Paşayı sadaretden azletdirdi ve yerine o tarihde Suriye meselesinden dolayı Şamda bulunan Füad Paşayı nasbetdirerek devleti minhâcı terakkiye sevketmek istediyse de muahharen

[1] «Mekamı valayi sadareti uzmadan sadır olmakda olan buyruytuyi alilerin balâlarına «sah» keşidesi mutadı kadîm ise de şu suret, mesalihi mühimme arasında bir şuğli zaid olmasile badezin bundan sarfı nazarla «sah» yerine möhür basılması bittensib vukubulan istizan üzerine ifayi muktezasına iradei seniyei hazreti şehriyarî müteallik ve şayan buyrulmuş ve ol vechile basılacak möhürde «Mehmed Füad veziriazam» ibaresi muharrer ulunmuşdur». ruznamei Ceridei Havadis No. 329

«Veziri âzam» unvanile möhür basılması Sultan Abdülhamidin vehmine dokunarak Said Paşadan sormışdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Füad Paşadan dahi ümmid etdiği gibi hareketi terakkiperverane görememesinden dolayı anın da aleyhinde idarei lisan etmeğe başlamışdı. Sultan Abdülâziz ise Ziya Beyden de usanmış olduğundan aleyhindeki sözlerini Füad Paşaya nakletmiş ve müşarünleyh bu suretle istifası üzerine anı sadaretde ibka ile fakat Ziya Beyi mabeyinden ihrac eylemişdir.»

O esnada kaime kıymetden düşdü. Müzayekayı maliye artdı. Envai müşkilât yüz gösterdi. Bu sebeble Füad paşa İstanbula gelince her şeyden evvel devletin maliyece maruz olduğu muhataratı padişaha arzeyledi. Her dürlü esbabe teşebbüs etdiği sırada altun ve gümüş evani kullanılmasını men'e ve herkesin elindeki evaniyi toplayub sikke kesdirmeğe lüzum gösterdi. Buna dair fetvada aldı.

«Maruzat»da beyan olunduğuna göre: Padişah «bu iş nasıl olur, sultanların evanisi nasıl alınır? Meselâ anların seyir yerlerinde su içdikleri gümüş tasları var, bunlar alunur mı?» demesiyle Füad paşa «Hayhay efendim, anları da aluruz. Allah, göstermesün devleti aliyyeye bir fenalık gelüb de efendimiz Konyaya doğru giderken bizler dahi rikâbınıza düşüb gidecek olduğumuz vakit sultan efendiler, bu taslarla ayrılık çeşmesinde su mı içecekler? Efendimiz, varisi saltanatsınız, lâkin bir medyun Türkiyeye vâris oldunuz» diyerek cesurane ve fidakârane sözler söylemiş. «Bunun üzerine ittihaz olunan tasarruf ve idare mesleği enzarı yarü ağyarda makbul olarak itibarı malî oldukca avdet eylemekle avrupaca teşebbüs olunmuş olan istikraz işi fiile geldi ve devlet, bir az nefes aldı. Heman kavaimin ilgasına karar verildi».

Devlet işlerine sarayca müdahale ve Babıalinin — muhafazasına itina olunan — nüfuzu izale edilmeğe başlandığından ve dahilî ve haricî envai müşkilât ve mehalikden dolayı — bir sene, bir ay, yirmi beş gün mekamı sadaretde bulundukdan sonra — rüfekasiyle beraber istifa etdi.

Âli paşa tarafından bir kaç fıkrası tashih olunan mufassal istifanamesinin sonunda diyor ki:

«.... Ve bir de hizmeti fahirei hazreti şahanede bulunan bendekânın sermayei farhrü mübahatı ve mabihilhayatı vüsuk ve teveccühi hazreti şehinşahî olmağla bu şerefi cihan kıymetden mahrum olan her kim ise ne yapsa ve ne kadar çalışsa hizmet görmek şöyle dursun her şeyden eaz olan maslahatı devleti sekteye düşüreceğinden ve vaktile bildiğini bildirmemek ve bilâhare iş çare kabul etmez dereceye geldikde aczini izhar etmek nefsini dünya ve ahretde pek büyük mes'uliyete düşürmek ve maazallahü tealâ veliyyi nimetine adeta ihanet eylemek demek olacağında şübhe olmadığına ve bu abdi sadıkı hazreti padişahi, işte şu efkâr ile meslübuşşuur olduğuna binaen eğerçi kâffei bendekânı rıkkiyet nişan ve hususan bu çakeri şakirülihsani hazreti padişahî için hizmeti cihan kıymeti cenabı veliyyi nimetden büyük şeref ve mefhıret olmayub pestii liyâkati kemteraneme nazaran kadri pek yüce olan bir memuriyeti celilede bulunarak bunun ve bunca eltaf ve atafı seniyei hazreti veliyyi nimetin edayı teşekküründen her suretle âciz ve kasır olduğum

TARIHVEMEDENIYET.ORG

halde mücerred ahvali meşhudeye karşı temamii aczü mazireti kemteranemin arziyle haşâ sümme haşâ istiğna manasına olmayub yalnız mesalihi seniyei sekteden vikayeten ve kullarına merhameten memuriyeti mevkûlei ubeydanemden afiv buyrulmaklığımı atebei süreyya mertebei hazreti padişahiden istirhama cür'et eylediğim rehini ilmi samileri buyruldukda... [1].

«Maruzat» da istifa mes'elesi şu suretle naklolunuyor:

Zatı şahane mesarifi askeriye içün mebaliği külliye isteyüb Füad Paşa ise vakti hale göre geçinebilmek içün büdce müvazenesini büyük müvaffakıyet bilererek buna kasrı nazar eylediğinden arzuyı şahaneye tevfiki hareket edemiyordu. Halbuki bazı mukarrebinin ilkaatı ile o günler bazı maruzat geru kaldı. Füad Paşa, atisinden me'yus oldu ve anın üzerine Âli ve Rüşdî ve Kâmil Paşalar ile ledelmüzakere dördü birden istifa edüb kabul olunduğu halde febiha, olunmadığı takdirde elbette «niçün istifa ediyorsunuz» deyu tarafı şahaneden varid olacak süale cevaben «tutulan usul çıkar yol değildir. Çıkar yol ancak şu ve bu suretlerden ibaretdir. Başkasına akıllarımız ermiyor» denilmek reyini Rüşdî Paşa dermiyan edince cümlesi bu reyi tasvib etmişler ve recebin onuncu çarşamba gecesi Füad Paşanın konağında bilictima «الخير لايؤخر» kaidesince bu kararın icrasını te'kid etdiklerinde Rüşdî Paşa «hele ben bir kerre Kapuban Paşayı göreyim, o da bu niyetde olmalıdır» gibi sözlerle yan çizdi. Halbuki bir gün sonra gerek kendusının gerek Kapudan Paşanın azilleri vukubuldu. Badehu Kâmil Paşada dahi eseri tereddüd görölmekle Füad ve Âli Paşalar yalnız kalmışlar ve zoruna bir âdemi ileru sürmek münasib olmıyacağı mütaleasiyle yalnız ikisi istifa etmek üzere karar vermişler. Maamafih rabıtasız biri serikâre geçüb de kendulerini bir sadmeye oğratmak ihtimalini ve Kâmil Paşa kalub da sadarete geçerse mümkin mertebe kendulerini muhafaza [2] edeceği mülâhazasını derpiş ederek ana istifa etmemesi [2] hususunu tavsiye ile anı endişeden beri kılmışlar. Recebin on ikinci cüma günü Füad Paşa, istifanamesini mabeyni hümayuna takdim eyledi. Ahşamdan sonra Mabeyinci Hasan Efendi gelüb istifasının sebebini sordukda «ayniyle istifanamemde arzetdiğim gibi işin ilerusı ağırdır. Edilecek tedabiri cesime. itimadı tamı mülûkâneye mevkufdur. Ben ise bir vakitden beru hakkımda anın sükut ve zevali asarını görüyorum. Çaresiz istifa etdim» deyu cevab vermiş. Hasan Efendi gidüb keyfiyeti zatı şahaneye arzetdikde derhal aldığı emir üzerine gelüb Füad Paşadan möhri hümayunu istirdad eyledi. Ferdası zatı şahane, Şeyhulislâm Saadüddin Efendiyi celb ile Füad Paşanın istifasını ana açdıkda Efendi, sadarete Safveti Paşayı sevkedüb bu ise hılâfı merzii şahane olarak bir derece iğbirarı tab'ı hümayuna badi olduğu halde zatı şahane Âli Paşanın sadaretini dermiyan etmekle Saadüddin Efendi «o da istifa edecekmiş» dedikde zatı şahane «öyle bir şey gelmedi» deyu buyurması üzerine «ihtimal ki gelmiş, yahud gelecekdir» demiş ve filvaki yokladıkda Âli Paşanın da istifanamesi gelmiş de henüz takdim olunamamış olduğu anlaşılmış. Zatı şahane, sadrıazam ile Hariciye Nazırının yekdiğeri akabinde istifala-

[1] Ali Füad Bey «Ricali mühimmei siyasiye» de diyor ki: «her ikisine de ihtisası olan büyük pederim [Celâl Bey], «Füad Paşa, Âli Paşadan sonra hayatda kalsa idi meclisi mebusanı küşad etmeğe mutlaka teşebbüs ederdi».

Halbuki Füad Paşa. İstifanamenin bir fıkrasında şu acib sözleri söyliyor: «Şimdi dünya bütün bütün bir başka halegirüb Avrupanın ekseri yerinde hükûmet, halka aid olması kaidei fahişe (!) ve fasidesi (!) ve her yerde milliyet efkârı meydane çıkub niçe inkılâbata sebeb olmuşdur».

Bu fikirde bulunan bir âdemin «meclisi mebusanı küşad etmeğe mutlaka teşebbüs» edeceğine kani olmak — Paşanın tabirile — kanaati «Fahişe ve faside» addolunmağa lâyıkdır.

[2] Tercemei halinde görüleceği vechile Kâmil Paşa da istifa etdi ve mekamı sadarete gelince arkadaşlarını — mülâhazaları gibi — muhafaza eyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rından ürkmüş olduğu cihetle tevcihatı tehir etdiğinden ol gün mekamı sadaret halî kaldı ve ferdası Kâmil Paşa, sadrıazam oldu. Âli Paşanın istifası kabul olunmadığı cihetle mekamına devam ile beraber Füad Paşayı da meclisi vâlâ riyasetini kabule teşvik eyledi. Füad Paşa ise istiğna ederdi. Bu cihetle meclisi vâlâ riyaseti bir hafta boş kaldı. Badehu zatı şahane, Füad Paşayı celb ve bizzat ikna ile meclisi vâlâ reisi nasbetdi. Bu cihetle Füad ve Âli ve Kâmil Paşalar arasındaki arkadaşlık, uhuvvet derecesinde iken bir nevi rekabeti mutazammın olmuşdur. Füad Paşa, bu dakikayı pekâlâ fehmü tefattun etdiği halde tefevvüh etmezdi. Lâkin andan sonraki harekâtını bu dakikaya tevfik edegelmişdir. Badehu Füad Paşa, Serasker olarak evvelkinden ziyade mukbil ve makbul olmuşdur».

Cevdet Paşanın sözlerinde tezad var. Madame ki rüfeka «sadarete Kâmil Paşa geçerse kendilerini muhafaza edeceğini derpiş ederek ana istifa etmemesini tavsiye» eylemişlerdir, bu halde onun sadarete geçmesinden, Âli Paşanın mekamında kalmasından ve Füad Paşanın da meclisi vâla riyasetine gelmesinden dolayı aralarındaki arkadaşlık, neden «bir nevi rekabeti mutezammın» olsun? bu zatler, birbirine haber vermiyerek, yahud birbirini aldatarak yekdiğerin mekamına geçmiş olsaydılar o zeman «rekabet» mevzuı bahis olabilirdi.

Ziya Paşa «Veraset mektubları» nda diyor ki:

«... Meselâ kimisi dedi ki, Füad Paşanın ilk sadaretinden çekilmesi, rüfekası olan Âli ve Rüşdî ve Kâmil Paşalarla cümlesi birden istifa etmek ve bu takrib ile yerlerine âdem bulmakda padişahı âciz bırakub müahharen minnet ve istiğna ile mukbilen ve müstakillen meydana gelmek üzere beyinlerinde verdikleri bir kararı müttefikaneye mebni idi. Füad Paşa yazdığı istifanamede göğün direklerini alub devletin etrafını sarmış olan mehalik ve muhataratı, fütur bahşi ukul olacak bir şekilde tersim ve kendinin bu ane kadar tahammül etmesi, mücerred cemali mehasin iştimali cenabı padişahiye olan alâkai derunundan nâşi olduğunu ve padişahın müteveccih bulunduğu yeni âdemler iş başına getirilerek bir kerre tecribe olunmasını kinaye ve telmih ile bastı itizar etmişdi. Âli Paşa dahi suretde istifa ve mânada sadaretden istiğna ile beraber hariciye nezaretinde kalmağa ruyi rıza gösterdi. Rüşdî Paşa, Seraskerlikde ibkası içün varid olan emre muhalefeti d'ebi münafi görüb hali tereddüd arzeyledi. Kâmil Paşa ise möhri sadaretin sahibsiz kaldığını lâyık görmiyerek naçar sadrıazam oldu. Velhâsıl zavallı Füad Paşa, itimad etdiği rüfekasından hiç birini meydanı icrada kendine hempa göremiyerek yapyalnız kaldı ve maksadı aslî olan istiklâle nail olamadıkdan başka sadareti dahi elinden kaçırmış oldu».

Ebüzziya Tevfik Bey «Yeni Osmanlılar Tarihi» nde, Ziya Paşanın — yukarıki — beyanatından bahis ile diyor ki:

«... Ziya Paşa, bu meselenin hakikatini bilmekle beraber o zeman böyle yazmakda mazur idi. Çünki bu eserini bir vesikai tarihiye olarak değil, mücerred veraseti saltanatı seniye hakkındaki şayiaya reddiye maksadiyle yazıyordu. Yoksa Füad Paşanın, istifası meselesinde ne kadar haklı ise rüfekasının dönekliği (!) o rütbe şayanı takbih idi. § Füad Paşanın istifası üzerine Kâmil Paşanın mesnedi sadareti kabulü, rüfekayi selasesine karşu nakzı ahd değildi. Belki beyinlerinde evvelce kararlaşdırmış oldukları danışıklı döğüş (!) icabı idi. Hattâ Âli ve Rüşdî Paşaların hariciye nezaretiyle seraskerliği muhafaza etmeleri dahi bu karar (!) cümlesinden idi. İşte bu tedbir ile mabeyinin müteneffizanına güzel bir darbe indirilmiş oldu».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ebüzziyanın sözleri, birbirini tutmuyor. Füad paşanın istifada haklı ve rüfekasının dönekliği şayanı takbih olduğunu söyledikden sonra Kâmil paşanın sadareti kabulü nakzı ahd değil, aralarında kararlaştırdıkları «danışıklı döğüş» icabatından, hattâ Âlî ve Rüşdî paşaların mekamlarını muhafaza etmeleri de yine o karar cümlesinden olduğunu beyan etmek mantığa muhalifdir. Madame ki aralarında bu yolda ittihaz olunmuş bir karar vardı ve arkadaşlar da o karara tevfikı hareket ediyorlardı, bu halde «döneklik» ve «takbih» kelimelerinin manasız kalacağı tabiîdir.

Sadrıazamla havası vükâlanın istifası üzerine Sultan Abulaziz, pek ziyade münfail oldu.

Muhtelif rivayetlere göre sadareti — senelerdenberi Beylerbeyindeki yalısında münzevî bulunan — Bursalı Damad Said paşaya teklif etdi. O, afvini niyaz eyledi. Nevres paşa da teklifi — iktidarsızlığından bahs ile kabule cesaret edemedi

Nevres paşa, sadarete nasbolunduysa da Şeyhülislâm Saadüddin efendi, tecribesizliğinden dolayı tayini münasib olmıyacağını söyliyerek Musa Saffetî paşayı sevk eyledi. Fakat kabul etdiremedi.

«Tezakiri Cevdet»de de: «Padişah, Füad paşanın istifasına gücenüb Maliye Nazırı Nevres Paşaya «ben, bu işi seninle de idare ederim» dedikde Nevres Paşa, ayak öpüb sadrıazam olduğunu zan etdiği, hattâ ferdası cümartesi günü şeyhülislâm ile birlikde mabeyni hümayuna davet olundukda nişan ve üniformasını beraber götürdüğü» beyan olunmakdadır.

Sadrıazam Yusüf Kâmil Paşa, Füad Paşanın açıkda kalmasını istemeyüb Hariciye Nazırı Âlî Paşa ile beraber bir kaç defa yalısına gitdiler. Meclisi valâ riyasetini kabule ikna etdiler. Bu suretle 1863 [22 receb 1279] da meclisi valâyı ahkâmı adliye riyasetine tayin kılındı.

Meclisi valâ azasından ve mütercim Rüşdî Paşa müntesiblerinden Mecid Efendiyi, Füad Paşa, mekamı riyasetde nezdine celb ile «sadrıazam paşa ilhah etdi, riyaseti kabule mecbur oldum. İttifaka muhalif görünen şu hareketimden dolayı paşa hezretleri, beni mazur görsünler» diye Rüşdî Paşaya haber gönderdiğini — o zeman meclisin zabıt kâtibi olduğu içün Füad Paşanın yanında bulunan — mabeyini hümayun esbak Başkâtibi Atıf Bey nakleyledi.

«Tezakiri Cevdet» de deniliyor ki:

«Recebin 21 inci pazar günü baş mabeyinci Yaver Bey, Füad Paşaya gelüb «sizi Hasan Efendi, davete gelecek. Sakın istinkâf etmeyiniz» dedikde Füad Paşa «ben davetci ile gitmem. Fakat madameki padişahımız beni istemiş, giderim» deyu heman arabasını is-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

marlayub mabeyni hümayuna giderek huzuri hümayuna müsulünde «mübaşirden kaçub Efendimize sığındım» demiş. Zatı şahane dahi «bir işdir oldu. Artık benim hastalığıma merhamet ediniz de memuriyet kabulünden istinkâf etmeyiniz. Hem seni yalnız ben istemiyorum, devlet ve millet dahi istiyor. Şimdi meydanda riyaset var, o da size küçük gelür. Ana diğer bazı memuriyetler ilâve edelim» deyu buyurmuş ki, umuri maliyenin, yahud umuri askeriyenin umumuna nezaret gibi bir şey mutasavver imiş. Bunun üzerine Füad Paşa, riyaseti kabul edeceğini ve öyle ilâve kabul edemiyeceğini ve davul zurna ile kapuya gitmek istemediğini, yani hattı hümayun ile gitmeyüb adî bir iradei seniye ile gitmek istediğini arz ve beyan etmiş ve istidası üzere meclisi valâ riyasetine biltayin Babıâliye gönderilmişdir».

Devletce meri olan teşrifat üsuli ne ise ona riayet etmek zaruridir. Üsuli mer'iye, her memurun arzusuna tevfikan değişdirilecek olursa üsul, kaide, nizam ve kanun gibi kelimelerin manası kalmaz. Kapuya «davul zurna» ile gitmek muvafık değilse «davul zurna» yı resmen ve büsbütün ortadan kaldırmak icab eder. Arzu edeni davul zurna ile, etmeyeni davul zurnasız göndermek, devletin teşrifat üsulini, gönül eğlencesi hükmüne koymak demekdir.

Füad Paşa gibi pek fatin bir devlet âdeminin, bu hakikati herkesden evvel daha iyi takdir etmesi lâzım gelirdi.

Sadaretden istifasını müteakiben halkın önünde «davul zurna» çaldırarak alayla Babıaliye gelirken halkın bir ağızdan «ya o turşu neydi, bu perhiz ne?» teranesiyle alay etmelerinden sakınmış ve sıkılmış olmalıdır ki davul zurna ile gelmek istememişdir..

1864 [24 şaban 1279] da Seraskerliğe tayin olundu.

Mabeyin baş kitabetinin tezkeresinin sureti:

«Seraskerlik memuriyeti celilesinin übbühetlû devletlû Füad Paşa hazretlerine tevcihi nezdi kerem vefdi hazreti padişahide tensib buyrularak [1] bugün müşarünileyh hazretleri celb ile iktizayı sâmisi icra ve Babıâliye izam buyrulacak olmakla teşrifatı resmiyenin istihzariyle selefi devletlû Raşid Paşa hazretlerine dahi sureti infisalinin tebliğ buyrulması müteallik ve şerefsünuh buyrulan emrü idarei şevket ifadei hazret padişahî iktizai celilinden olmağın olbabda 24 şaban 1279».

Hattı hümayunun sureti:

«Veziri mealisemirim [2]

İdarei devletimizin münkasim olduğu dairelerin anbean kesbi intizam ve inzıbat etmesi ehassı amalimizdir. Maamâfih devairi mevcudenin en mu'tenalarından biri dahi umuri askeriye olub asakirimizin nizamat ve adabü inzıbatının muhafaza ve ikmaliyle beraber tasarrufatı maliyesine dahi ziyade dikkat olunması indimizde begayet mültezem olduğuna ve Meclisi ahkâmı adliyemiz reisi bulunan Füad Paşa devleti âliyyemizin kâffei ümur ve mesa-

[1] Seraskerliğe hangi tarafın ihtariyle, ne sebeble tayin olunduğuna dair elde mühim bir vesika vardı. Mütareke müddetince evimin ecnebi askerler tarafından cebren işgal ve eşya, kitab ve evrakın yağma, yahud imha edildiği sırada o vesika da zayi olmuşdur. «Tarif edemem çekdiğim alâmı «frenk»den Zira ki anın zikri de bir gûne elemdir».

[2] Yusûf Kâmil Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lihine vâkıf ve zaten mücerrebülahval ve dirayet ve reviyeti müsellem olduğundan başka biddefaat ve bilfiil kumanda ve idarei askeriyede dahi sahihan isbatı liyakat ve ehliyet eylemiş idügüne binaen bu kerre hizmeti celilei seraskerin uhdei istîhaline ihalesi nezdimizde bittensib kendusi celb ile memuriyeti icra olunarak Babıâlimize gönderilmiş olmağla ilânı keyfiyete ibtidar eyliyesin Hak tealâ hazretleri cümleyi muvaffak buyura amin.

24 şaban 1279»

Sultan Abdülâzizin Mısıra siyahatinde maiyetinde bulundu. Ahmed Saib «Vak'ai Sultan Abdülâziz» de:

«Kâmil Paşanın sadaretinde İstanbul ile Kahire arasında bir mehabbet ve samimiyet teessüs ederek padişah, bir Mısır siyahati arzusunda bulundu. § İdarei devlete aid âriz ve âmik konuşmağla ve kurbı sultana mazhariyete meydan bulmak içün Füad Paşa, padişahı şu siyahate pek tergıb etmişdi. Bu siyahat sayesinde padişaha tekarrüb ederek üzerinde olan sui teveccühi şahaneyi izaleye muvaffak oldu. Bundan sonra sarayda istediği gibi nüfuzunu yürüterek Mısırdan avdetinde derhal sadrıazam nasbedildi».

diyor.

«Mir'atı şuunat» da:

«... Mısıra siyaheti tacidarı şayiası üzerine bazı sefaratı ecnebiyece manalar çıkarılmış ise de Abdülâziz Han, tab'an müteredddid ve mütelevvin olmadığından buna bakılmadı, gidildi. Ümmi dünya, manen tasarrufa alınmış oldu» [1].

deniliyor.

1863 [21 zilkıde 1279] da — ilk def'a olarak — «Yaveri ekrem» unvaniyle tevkir olundu. [2]

Siyahat esnasında — envai letaif ve zaraif ile — padişaha pek ziyade hulûl etmiş olduğundan İstanbula avdetden biraz sonra 1863 (15 zilhicce 1279) de — seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci def'a — sadrıazam oldu.

Hattı Hümayunun sureti:

«Veziri meali semirim Füad Paşa

Malûmı hamiyyet melzumun olduğu üzere nuhbei amâlü efkârım, kâffei ıslahatın mercii olan mamuriyeti memalik ve serveti ehali ve her sınıf tebeai devletimizin naili refah ve asayiş olmaları ve her gûna intizamatın ve tezyidi kuvvet ve mükneti devlete aid hususatın hayyizi husule gelmesi ve ümurı maliyece teşebbüs olunmuş ve şimdiye kadar pek çok eseri görülmüş olan ıslahatın bir kat daha ilerulemesi esbabının daima istihsali kaziyesi olub senin bu hususlarda vaki olan ikdam ve gayretin ve her nevi ümurı devletimizde meşhud ve müsellemimiz olan fartı sıdku hamiyyetin nezdimizde bittakdir bu kerre dahi

[1] Mısıra vüsulde padişaha mükellef bir at çekilüb Vali İsmail ve Füad Paşalar içün de atlar hazırlandığı halde Füad Paşa, padişahın atının rikâbına yapışarak yayan gitmeğe azmetdiğini İsmail Paşa görünce canı sıkılmakla beraber rikâbda yayan yürümeğe mecbur olduğu «ricali mühimmei siyasiye» de muharrerdir.

[2] Âli Paşa — tercemei halinde söylendiği vechile — Füad paşanın mekamı sadarete yaver kordoniyle gelmesini müvafık görmiyerek mahremlerine «mekamı sadaretin haysiyetini ihlâl ediyor» diye şikâyet etdiği mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hizmeti sadaret uhdei istihaline tefviz kılınmış olmağla amâli mezkûremizin sür'ati husulüne ez seri nev sarf ve sayü iktidar eylemek matlubı kat'îmizdir. Mekamı sadaret her dairenin mercii ise de ıslahatı mesalih ve te'yidî nızamatı askeriye hakkında vukubulan teşebbüsatın ve ittihaz eylediğin üsulün devamı ceryaniyle neticei mükemmelesinin husuli dahi mültezem ve senin bizzat mesaii revviyet kâranenden memul ve muntazar bulunduğuna binaen zatına mahsus olmak üzere seraskerlik hizmeti celilesi sadarete ilhakan kemakân uhdei istihkakında ibka kılınmış olub ancak mesalihi askeriye ümurı cesîmeden olmak hasebiyle ümurı cariyesini rü'yetle sana muavenet etmek üzere bir memurı mahsusun lüzumu olduğundan Tophane Müşiri Halil Paşanın ikdam ve gayreti müsellem ve ümurı askeriyece malûmatı dergâr olduğundan Tophanei Âmirenin mesalihi müteferriası dahi uhdesinde olmak üzere Harbiye Nezareti unvaniyle memuriyeti mezkûrenin müşarünileyhe tevcihi nezdimizde tensib ve icabı icra kılınmış olmağla kâffei vükelâmiz ile bilittifak nuhbei efkârımız olan mevaddi hayriyenin vücude getürülmesine bezli mesai eyleyesin. Cenabı Hak cümleyi muvaffak buyura amin. 15 zilhicce 1279».

Ziya Paşa — yukarıda bazı fıkraları naklolunan «Veraset mektubları» nda:

«... Fakat bu yaranın acısı [sadaretden ayrılmak acısı] içinden çıkmayub Mısır siyahatinde şerefi maiyeti hümayun ile müstesad oldukda telâfii mafata kıyam ve istifanamesinde bastetdiği halâtı unudub bir hizmeti fevkalâde vad ve arzı ile zayi etdiği tevecchi şahanenin maaziyadetin celbi suretine bezli ikdam eyledi. Yani işbu veraset meselesini ortaya koyub icrasını dahi taahhüd eyledi»

diyerek bu taahhüd sayesinde ikinci defa sadareti yakaladığını anlatıyorsada hakikate muvafık olmadığını Ziya Paşa da itiraf eder.

Füad Paşanın, şehzade camii karşısında ikamet eylediği konak 1864 de [1281 recebinin 12 inci gecesi] yandı. Kendinden hoşnud olmayanlardan bir şair, şu kıt'ayı söyledi;

«Şer'in ahkâmını feshetmeği etdikce mürad
Gadabı Hak ile makhur olur elbet te Füad
Âteşi zulmile yandıkca heman kalbi ibad
Tutuşub yandı bu şeb hanei berbadı Füad».

Yangında paşanın murassa mecidî nişanı zayi olduğundan Padişah, kendi nişanını ve darüssaade ağası vesatatiyle de mükellef hediyeler gönderdi, hakkındaki teveccüh ve iltifatını bu suretlede teyid eyledi.

Paşa, Yusüf Kâmil Paşanın müsaadesiyle Demirkapudaki konağına nakletdi. Konağın yeniden tefriş ve tanzimi, Hazine kethudası Salih Efendiye havale olundu. Bir müddet sonra bu konak da yandı. [1]

[1] Yukarıda söylendiği vechile oturduğu iki konak yandı. Bayezidde yapdırdığı konak, elinden alınarak maliye dairesi ittihaz olundu. Türbesinin karşısında yapdırmak istediği konak yapılamadan kendi göçdü. Elhâsıl dünyada elli beş sene temekkün etdiyse de mekân sahibi olamadı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Füad Paşa, sadareti esnasında İsmail Paşanın, mukaddema Mısır idaresine verilen imtiyazın tevsii ve nüfuz ve salahiyetin tezyidi maksadiyle — efradı hanedanın sinnen en büyüğüne intikali mukarrer olan — vilâyetin kendi evlad ve ahfadına hasrı ve valilik unvanının hidivliğe tahvili yolundaki teşebbüsatına mani olmadığından İsmail Paşa, istediği şeyleri yapdırdı. Kendi de Mısırda her istediğini yapdı. Binnetice hem devlet, hem kendi, hem Mısır ênvaı zarar ve hatara oğradı.

Memduh Paşanın kavlince «sal besal İstanbula altun külçeleri irsal» etmek suretiyle istihsal eylediği imtiyazat ve müsaadat sayesinde istiklâl yolunu tutdu. Avrupada akdetdiği istikrazların neticei meşumesi olarak memleketi ecnebi konturolu altına sokdu. Kendinin hidivlikden mahrumiyeti ve ecnebilerin memlekete hululi esbabını ihzar etdi.

Diğer tarafdan — ferman mucibince hidivliğe varis olması lâzım gelen — Mustafa Fadıl ve Halim Paşalar, veraset haklarının ibtalinden dolayı devlete - bihakkın - gücendiler.

Meclisi Âlii hazain riyasetinde bulunan Mustafa Fadıl Paşa, bir gün huzurda Füad Paşanın aleyhinde sözler söyledi. Padişah, istizah edince Füad Paşa —

«Virmesün âdaya fürsat ruzigâr Âdemi bir sözle eyler tarümar»[1] mealine masadak olarak — «Cenabı Hak, insana iki göz vermişdir. biri eyi, diğeri kötü şeyleri görmek içündür. Mustafa Paşaya eyiliği görmek içün göz verilmemiş olduğundan tek göziyle eyi şeyleri de kötü görür» [2] mukaddimei mütebassıranesiyle başlayub ne söylemek lâzım ise kemali talakat ile söyledi.

Mustafa Fadıl Paşa, Fransaya gitdi. [3] Veraset hukukunun istir-

[1] Bu naçiz beyit, benimdir.

[2] Refet Bey, Viyanadan babası Safvet Paşaya [sadırı esbak] yazdığı 18 şubat 1286 tarihli mektubda Mustafa Fazıl Paşanın, babası hakkındaki münasebetsizliğinden bahs ile diyor ki: « . . . Füad Paşa merhumun söylediği sözler içinde en doğrusu müşarünileyh hakkında «Cenabı Hak, hayrı görür gözünü kör etmişdir» demesidir».

[3] Bir rivayete göre Füad Paşanın sözleri üzerine Mustafa Paşa, İstanbuldan çıkarıldı. Mısırda ikamet etmek arzusunda bulunduğunu kardeşi İsmail Paşaya bildirdi, muvafakat cevabı almadığından Fransaya gitdi.

Diğer rivayete göre devletce çıkarılmayub veraset meselesinden dolayı vükelâ ile aralarında gerginlik hâsıl olarak kendi arzusiyle Avrupaya gitdi. Veda içün huzura kabulünde padişaha serzenişler etdi.

Padişahın Avrupa siyahatinde kendi resmini havi olarak yaptırdığı goblen halısını, Parisde Osmanlı sefarethanesinde padişahın oturacağı mahallin önüne yaydırdı. Padişah, resme ayak basmadı ve bu halden müteessir olarak Mustafa Paşaya pek çok iltifat etdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dadı içün her tarafa para dökdü. «Yeni osmanlılar» namını alan zevatı malumeyi yanına topladı. Gazeteler neşredildi. Âli ve Füad Paşalar aleyhinde mekaleler yazıldı. Bu yazılarla Paşaların nüfuzu epey sarsıldı.

Füad Paşa, 1886 [21 muharrem 1283] de sadaretle seraskerlikden infisal eyledi.

Sultan Abdülaziz, — o sırada İstanbulda bulunan — Mısır hidivi İsmail Paşanın kızı Tevhide Hanımla izdivac etmek istedi Bir gece Baş Mabeyinci Ali Beyi — mütalaasını sormak üzere — Füad Paşanın Kanlıcadaki yalısına gönderdi. Onun muvafakatını istihsal etdikden sonra Hidive tebliğini emreyledi.

Ali Bey, iradei seniyyeyi tebliğ etdi. Paşa. müvafakat etmedi.

Sözü dağıtmaması içün bir küçük kâğıda aşağıdaki satırları yazdı ve Padişaha arz olunmasını tenbih etdi:

«Kullarında iki hal vardır: birisi sadece Füadlik, o biri sadrıâzamlıkdır. Füadlik, Efendimizin rahatı ve gönlü neyi isterse anı yapmakdır. Sadrıazamlık, çaresiz bazı mutalea dermiyan etmeğe mecbur eder. Bu mütalea ise sed çekmek değil, sed var mı yok mu anı aramak ve sed var ise def'i çaresine bakmakdır. Bu dahi düşünmeğe ve Efendimizle beraber bir kolay tarikını bulmağa çalışmağa muhtacdır. Anın içün bu ahşam senin Mısır valisine gitmeni tensib edemem ve bu ifademi veliyyinimetin ayakları basdığı yerlere yüz bin kerre yüz sürerek arz etmeni yine sadrıazamlıkla sana teklif eylerim. Yine herhalde ferman veliyyinimetimizindir, dedi». [1] Paşanın muvafakat cevabı vermemesine ve bir kâğıd Parçasiyle mütalea arz etmesine Padişahın pek ziyade canı sıkılarak azline karar verdi.

Füad Paşa, o günün gecesi Kapudanı derya Mehmed Ali Paşanın zevcesi Âdile sultanın Kuru çeşmedeki yalısında İsmail Paşaya tertib olunan ziyafete geldi. Hariciye nazırı Âli ve Meclisi vala reisi Yusûf Kâmil Paşalarda med'uvven orada bulunuyorlardı. Evvelce verdiği emir mucibince uşağı, etrafı gözedüb bir müddet sonra Baş kâtibin kayığı gelmekde olduğunu ihbar edince Âli Paşaya yavaşca «Sadaretinizi tebrik ederim» dedi, aşağı indi.

[1] Bu varakanın suretini bana veren - Füad Paşanın torunu - Reşad Bey, bu meseleye dair ita eylediği malûmat sırasında şu sözleri de söyledi:

«... Padişah, Ali Beyin getirdiği muhalif cevab üzerine o gece birbirini müteakiben Sermusahib ile Başkâtib Emin Beyi, Paşaya gönderdi. Paşa, yine ruyi rıza göstermedi. Ertesi gün Seraskerlikden infisal etdi [*]. Bir kaç gün sonra Paşa, saraya davet olundu. Bu işe dair padişah ile görüşdüler. Hizmetden afvını niyaz etdi. O gece Mehmed Ali Paşanın yalısında Âli Paşaya «sadaretinizi tebrik ederim» diyerek istifasını işrab etdi».

[*] Evvelâ seraskerlikden, sonra sadaretden infisalini müsbit vesika yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Gelen kayık yanaşınca içinde bulunan Baş kâtibi, kendi kayığına aldı. Biraz açıldıkdan sonra «Niçün geldiğinizi biliyorum» dedi, möhri hümayunu verdi. Diğer bir rivayete göre Baş kâtib, möhrün iadesi hakkındaki iradeyi tebliğ edince möhrü teslim etdi. [1] Kayığına geçen baş kâtib, saraya, kendi de yalısına gitdi. Ertesi gün sadaret, mütercim Rüşdî Paşaya tevcih edildi.

İzdivace müvafakat etmemesinin sebebini soran mahremlerine Füad Paşa «zatı şahane, Tevhide Hanımla izdivac ederse Hidiv, onun vesatatile her istediğini yapdırır, fevkalâde imtiyazlara mazhar olur. Bu suretle devlet zarar görür, halk da bana ta'n eder. Hem devleti, hem nefsimi muhafaza içün müvafakat etmedim» cevabını vermişdir.

Diğer rivayete göre muhalefetini bazı ehibbasına şöyle izah etmişdir: «Bu gün getir diye ısrar etdiği gibi yarın da bıkar, başımdan al götür diye ısrare başlar. Devletin başına yeniden bir Mısır gailesi çıkar» [2].

Bu vak'a «Miratı şuünat» da şu yolda naklediliyor:

« . . . Hıdiv İsmail Paşa, Dersaadete geldi. Atebei ulyaya rumal olduğunda azîm iltifat gördü. Hemşirei şehriyarî Âdile Sultanın zevci Mehmed Ali Paşa, kapudanı derya mekamında bulunduğundan Mısır Hıdivine Sultan sarayında bir ziyafet tertib kılınmışdı. Sadrıazam o gün şevket meable şerefyab ve faizi iltifatı bi hisab olur. Huzurdan çıkub beş çifte kayığına bineceği hinde Serkurena gelir. Sadrıazam «bir iradei seniye var ise tebliğ ediniz» demesine Ali Bey «zatı samileriyle birlikde gideceğiz» cevabını virüb kayığa iner, yalıya beraber giderler. Ali Bey, tarafı şahaneden sadrıazama selâmı selâmet encam ve derecatı teveccühatı seniyyeye müteallik kelâm ve peyam tebşiri hıtamında «İsmail Paşanın kerimesi . . . Hanım, hâkipayi hümayune yüz sürmüş, şevketli Efendimiz, nikâh ile anı almak tasavvurunda bulunuyorlar. Şu husus hakkında mütaleai vekâlet penahileri istifsar buyruluyor» der. Füad Paşa «ferman efendimizindir. Vakıâ fikri âli, emri meşrû ve fakat icrası takdirinde esbabı maneviyye mülâbesesile mehazir meşbûdur» mukaddimesinden fethi bab ile men'i izdivacı mutasavver üzerine serdi mülâhazat eder. Ali Bey «beyanatı vakıayı arzederim» dedikde «söz belki dökülür, mutaleai kasıranem varaka üstünde malûm şahane buyrulmak daha müvafıkı hal olur» cevabiyle efkârını küçük bir kâğıda yazarak Ali Beye verir. Vakit ise akşama yaklaşdığından sadrıazam, mezkûr ziyafete gider. Ali Bey, saraya avdetle varakayı padişaha takdim edüb muhteveyatına ilmi kiytî sitani muhit olunca mülâhazatı maruza sahif göründüğü gibi bunun küçük kâğıda yazılması da ihtirama ademi dikkat mânasına haml ile müstelzemi tehevvürü hiddet olduğundan Başkâtib Emin Bey, mahalli ziyafete gece bilisbal möhri hümayun Füad Paşadan nezedilerek ferdası Mütercim Rüşdî Paşa sadaretle müktesibi ikbal oldu. Hıdivin kerimesini padişah alsa Hıdiv, zatı şahaneye kayin peder olacak. Halbuki padişahlara vâlidi macid, yine bir padişahdır. Zevce itibariyle kayin peder tâbirini havsalai saltanat bir gün çekse ertesi gün çekemez. Sarayda kadın efendiler ve ikballer müteaddid bulunmasiyle Hıdivin kerimesi bir

[1] Başkâtib, möhrün açık olarak teslimi üsule muhalif ve zarfa konulub üstü möhürlendikden sonra verilmesi muktezi olduğunu ihtar etmesi üzerine Füad Paşanın «bu da bizim ihdas etdiğimiz üsul olsun» dediği mervidir.

[2] «Ricali mühimmei siyasiye».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

müddet geçince emsalleri gibi dairei mahsusasında tek başına kalacak. Mısıra gitmek istese müsaade olunmıyacak. Tatlik ile pederinin yanına gönderilse diğer ere verilmek uyamıyacak. Saraydan hiç çıkarılmasa bu menkûha yeis ve kederden hastalığa oğrıyacak. İsmail Paşa, kerimesinin alâmını işitmekle suzü güdazı artıracak. Avrupa matbuatına kadar havadis yayılacak. Füad Paşa, mehaziri düşündüğünden tasmimi mülûkâneyi geçişdirmek içün arzı mütaleata mecbur olmuşdur. Abdülâziz Han, halimüttabi hem de seriülinfial idi. Tasibi maslahat, Füad Paşanın heman azline sebebiyet verdi. Füad ve Rüşdî Paşaların minelkadim birbirini sevmedikleri indi tacidaride muhakkak bulunması ve bir mukbilin sukutunda hilâfgiri ilerüye alınmak mesleği mülûkda kavaidi külliye icabatından olması hasebile Rüşdî Paşa, anın canşini olmuşdu. Şu infisal ve ittisal, ağrazı şahsiyyei tarafeyni mertebei kusvaye isal etdi».

Füad Paşa, bu izdivace mümaşat etmemekde isabet etmişdir. İmtizac edilmek de, edilmemek de devletce envai mahzurata sebeb olacağı şübhesizdir.

Biraz ileriyi gören, aklı başında bir âdem içün tehlikelere düşmemek, hazim ve ihtiyatdan ayrılmamak pek tabiidir. Füad Paşa da siyaset ve kiyasetinin icabatından olarak padişahın arzusuna müvafakatle değil, muhalefetle vazifesini ifa etmişdir. Paşa, tutduğu yolda ne kadar haklı ise padişah da azlinde o kadar haksızdır.

Sekiz buçuk ay kadar açıkda kaldıkdan sonra — Rüşdî Paşanın istifası üzerine mekamı sadarete gelen — Âli Paşanın ısrarı ile 1867 [6 şevval 1283] de — beşinci def'a — Hariciye Nezaretine tayin olundu.

Sultan Abdülâzizin Avrupa siyahatinde — Hariciye Nazırı sıfatiyle — maiyetinde bulundu. Avrupa usul ve âdatiyle mukayyed olamayan padişahe derd anlatmak içün derdli olduğu ve padişah, azlini tasmim etdiği halde nasılsa vazgeçdiği rivayet olunuyor.

Maiyyetde bulunanlardan divanı hümayun tercemanı Ârifi Bey [Esbak baş vekil], siyahatden bahsetdiği sırada bazı ehibbasına «Manş denizinde iken resmi selâmı ifa içün vapurda kamaranın kapusunda dizildiğimiz esnada Padişah ile Paşanın kamarada dirice konuşmakda olduklarını duymuş idik» dediği menkuldür.

Ebüzziya «Yeni osmanlılar tarihi» nde «Sultan Abdülaziz Londrada bulunduğu sırada Füad Paşaya - âdeta canından bezdirecek mertebede hakaretlerde bulunmuşdur. Hattâ derler ki müşarünileyhin haddi zatında mübtela olduğu kalb hastalığının teşdidine bu siyahatde gördüğü tahkiramiz muamelelerin pek büyük tesiri olmuşdur» diyor.

Cevdet Paşa «Tezakir» de «mukaddema nezdi hümayunda mukbil ve makbul iken Avrupa siyahatinde bazı mertebe nazardan düşdüğünü» söylüyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İkinci defaki sadaretden, bahusus seyahatde hedef olduğu muhakkirane muamelâtdan sonra müstağniyane davranması hoş görünmiyordu. İstanbula avdetde Sadrıâzam Âli Paşaya «işte Efendimizi salimen getirüb lâlasına [1] teslim ediyorum. Fakat ben de bitdim. Müsaade ediniz de bir müddet gidüb Yakacıkda istirahat edeyim [2]» dedi. Yakacığa gitdi. Yusüf Kâmil Paşanın köşkünde ikamet etdi [3].

Âli Paşanın - tercemeihalinde beyan olunduğu, üzere - Giride azimetinde sadaret kaymakamlığı uhdesine tevcih olundu Girid meselesinin hallinde reviyyetkârane hareket etdi.

O sırada Bayezidde inşa etdirmekde olduğu konağın [4] Maliye dairesi ittihaz edilmesi pek ziyade teessürünü istilzam ederek Kaymakamlıkdan ve Hariciye Nezaretinden istifa etdi, kabul olunmadı.

Ali Süavi diyor ki:

«Fransa ve Belçika gazetelerinden bazılarının verdiği tafsilâta nazaran zatı şahane remazanda Bayezide geçer. Hariciye Nazırı ve Sadrıâzam Kaymakamı Füad Paşanın o civarda yaptırdığı konağı görür. Heman o gün zabtolunması hakkında irade taallûk eder. [Gûya bu müamele, Yeni Osmanlıların haremi hümayun vasıtasiyle etdikleri tahrikât üzerine efkârı umumiyeyi teskin içün vuku bulmuş.] Mabeyin Başkâtibi Emin Bey, bu iradeyi tebliğ içün Füad Paşaya gider. Füad Paşa «Senedler Evkafdadır, alsunlar» der. Fakat bir âdemin konağı elinden bu suretle alındıkdan sonra Hariciye Nezaretinde bulunması mümkin olamaz diyerek Emin Bey gider gitmez istifasını arkasından gönderir. Padişah, istifayı kabul etmez. Emma Paşa, Babiâliye gitmez. On gün kadar bu hal mümted olur. Bu sırada Başmabeyinci Cemil Bey ile Emin Bey bir iki kerre paşaya giderler. Bir takım teminat ile konağın reddolunacağını ihbar ederler. Paşa, yine istifasında ısrar eder. İşine devam etmesi tarafı padişahîden kendisine taltifatı lâzime ile emrolunur. Vakıâ iş böyle oldu. § Bir iki sene evvel Altunîzade İsmail Efendinin [Paşa] bağı bu suretde belki daha çirkin bir yolda musadere olunnmuşdu. Füad Paşa, o vakit dava etmek şöyle dursun bir lâkırdı bile söylemek istemedi idi. Lâkin şimdi öyle bir müamelenin daha hafifcesi kendine taallûk eder yolda zuhûr edince o saat hak davası meydana çıkdı. İstifalar yürüdü. Avrupa gazetelerinde padişah aleyhinde kıyametler kopdu. Elbet, hıfzı cah içün başkalar hakkında vukua gelen harekâtı gayri meşruaya sükût etmenin neticesi buraya varır» [5].

Ötedenberi mübtelâ olduğu kalb illeti iştidad etdiğinden etibbanın tavsiyesiyle — kışı geçirmek üzere — «Nis» e gitdi.

1868 [29 şevval 1285] de orada vefat etdi. Naşi, Paris sefareti maiyyetinde bulunan Hoca Tahsin Efendi tarafından gasl ve tekfin

[1] Malûmdır ki vaktiyle sadrıâzamlara padişahlar «Lâla» derlerdi.

[2] «Ricali mühimmei siyasiye».

[3] Babam merhum, Yakacıkda oturduğundan - Kâmil Paşanın köşkünde ikameti sebebiyle kendi müsafirleri hükmünde bulunan - Füad Paşayı aralıkda ziyaret etdiğini ve Paşanın nezaket ve fatanetini bize anlatırdı.

[4] Konak meselesinden, Yusüf Kâmil Paşanın tercemei halinde bahsedilecekdir.

[5] «Muhbir» numara: 26 7 mart 1863

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olundu [1]. Fransa hükûmetinin «Ronar» isimli beylik gemisiyle zilkidenin 16 ıncı günü İstanbula getirildi. Cenazesi cemmi gafir ile kaldırılarak Fazlı Paşa civarındaki türbei mahsusaya defnedildi.

Kendi vefatına tarih olarak Nis'de şu mısraı söylediği mervidir:

«Ehli iman ruhuna geçme oku bir fatiha» [2].

«Maruzat» da deniliyor ki:

«Füad Paşanın cenazesi Dersadete getirilüb müheyya olan türbesine götürülürken sanki bir alafranga alay gibi herkes gülüyordu. Lâkin o sırada «Allah, taksiratını afvetsin» diyenler çok idi. Rahmet ile yadeyliyenler de var idi.»

Şarl Mismer, «hatıratı âlemi islâm» da — ne suretle tahkik etmiş ise — «Füad Paşa, elinde bir Kur'anı kerim bulunduğu halde vefat etdi» demekde iken yeni Osmanlıların Avrupa'da neşretdikleri «Hürriyet» [3] gazetesinde Paşanın vefatına dair — bir müslimin bir müslim hakkında iradından haya edeceği tarzda — Vizr alûd bir mekale neşrolunarak müteveffaye ölüm döşeğinde katolik âyini icra edildiği ve sui hatimeye uğradığı [4] anladıldıkdan sonra mekalenin sui hatimesinde « . . . müşarünileyhin itikadı hakkında acayib acayib rivayetler var idi. Hele milleti islâmiye ve ümmeti osmaniye, anın yüzünden pek çok rahnelere uğradı Maamafih biz yine « اذكروا موتاكم بالخير » tenbihi celiline ittiba ederek fataneti zatiye ve nezaketi müamele gibi hasenatını ihtar ve huda mazharı gufran eyliye duasını tekrar ile beraber hitamı hayatına müteallik olarak balâda ihbar olunan vukuatın zuhûre gelmesinden dolayı beyanı teessüf ederiz» denilmişdir.

Düşmen, ne isterse yazar ve yapar. Pek çok def'a da halkı inandırır. Fakat aklı başında olanlar da «اتقوا مواضع التهم» emri celiline riayetle medarı itham olacak ve düşmene fürsatı düşnam verecek münasebetsiz haller ve kallerden sakınmalıdır.

Füad Paşa, bu yolda sakınanlardan değildi. Halkın dedikodusundan, su'i zannından ürkmediğiçün her istediğini söyler ve yapardı.

---

[1] «Son asır Türk Şairleri» nde [Cild 10 Sahife 1872] söylediğim vechile Tahsin Efendi «Füad Paşa gassali» namiyle yadolunmağa başladı.

[2] Hicrî tarih olmak içün bir adede lüzum var. Galiba «geçme» ve «bir fatihâ» yı ta'miye ittihaz etmişdir.

[3] Numara 35 10 zilkide 1285

[4] Mismerle Yeni Osmanlıların sözlerini dinleyince Füad Paşanın ruhu

«Kâfir, imanımı ityan ediyor Müsliman, küfrümi ilân ediyor»

demişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atıf Bey «Hatıra» da

«Kendusuna diyanet hususunda sui zanederler idi. İrfanı, dairei imandan hurucuna mâni ve a'malde kusuru ve tasannu ve riyaye ademi tenezzüli ve serbestliği suizanna bais o'sa gerek.»

Diyor.

Sadrıâzam ve serasker iken bir remazan günü debdebesiyle Bayezid camiine geldiğinde galebelikden içeriye girmek kabil olmadığından havlide son cemaat mahallinde nemaze dururken arkasındaki yaverlere nemaz kılmalarını söyler. «Abdestimiz yok» derler. Paşa, gülerek «kimin abdesti var» der ve imama iktida eder.

İşte bu dürlü sözleri, lâtife olarak söylese de — esasen halk arasında tezkiyesi bozuk olduğundan — işidenler, küfrüne hükmile teşnî ve teşhir ederlerdi.

Yusüf Kâmil Paşanın söylediği menzumei tarihiye:

Kırk yıl oldu gideli cennete İzzet Molla
Kâr bendi nasafet yani Füad Paşanın
Devletü millete hizmetde himem kâr idi ol
Söylemiş sanki kehanetle mükaddem pederi
Yaşı elli beşe ermişdi henüz itdi vefat
Oldu zahir burada مات شهيداً سرى
Lezzeti suhbeti hayranı idi ahbabı
Emri dünya ile meşgul iken Allah deyüb
On bin [1] âdem var idi pişü pesü na'şında
Bağı cennetde içüb desti Aliden kevser
Müfredi heyet idi gitdi denildi tarih [2]

Yadıgârı idi mahdumı maarifvaye
Ah çok gördi felek rağbetini dünyaye
Vükelâ meclisine reyi olub sermaye
Nice kıydın a felek acımadan paşaye
İttisal eyledi ruhi babası Mollaye
Darı gurbetde revan oldu rehi me'vaye
Darbı nutkiyle alur darı bekada paye
İnstisab etmiş idi. Hazreti Mevlânaye
Açdılar desti dua mağfireti Mevlâye
Nahli tuba kadi balâsına salsun saye
Sadrı firdevs mekam oldı Füad Paşaye

*
* *

Abdurrahman Sami Paşanın menzumesi: [3]

Ey zairi sahib nefes
Dünyada kalmaz hiç kes

Her ten biter bir derd ile
Oğraşmaya bir ferd ile

Ben de Füadı asr idim
Nakşi hümayun satr idim

Dilhaste oldum bir zeman
Uçdı nihayet mürgı can

Hubbi sivadan meyli kes
Allah bes baki heves

Geh kerm ile geh serd ile
Değmez bu dünyayı ahes

Fassı nigini sadr idim
Gösterdi çarh ruyi abes

Tedric ile bitdi tüvan
Çünki harab oldu kafes

[1] Paşa merhum, evvelâ 100,000 yazdığı halde sonra 10,000 olarak tashih etmişdir, müsveddesi nezdimdedir.

[2] Bir tamiyesi var. «Müfred» gidince 1285 kalır.

[3] Türbesinde levha halinde sandukanın önüne konmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Söndi çerağı afiyet
Açıldı subhı ahiret

Buldum o dem sübhanımı
Matlûb idüb gufranımı

Yareb bu abdi rusiyah
Dergâhını kıldım penah

Tarihdir ismi gafur [1]
Afolunur her bir kusur

Zulmetde kaldı şeş cihet
Envarı Hakdan muktebes

Arz eyledim isyanımı
Rahmetle oldu dadres

İtdimse de yüz bin günah
Afvindir ancak mültemes

Lâbüd ider sırrı zuhûr
Allah bes baki heves

***

Bu da Sami Paşanın: [2]

Dürdanei asalet
Necli necili izzet
Pirayei kemalât
İcad bahşı şiirü
Mahiyeti zemanı
Elkıssa bu cihanı
Tanzimi mülke badi
Bu heyetin Füadi
Devletde iki defa
Her defa kıldı kadrin
Serasker oldu hem de
Her cah için sahihen
Tesiri darbı nutkı
Seyfü kalemle ferman
Beşinci Hariciye
Kalbinden etdi terki
Kırk yıl bu devlet içre
Namın bırakdı dehre
Sinni şerifi ömri
Gurbetde etdi azmi
İsâl olundu na'şi
Baş üzre nakledildi
Tabutı arkasında
Canü gönülle derdi
Allah rahmet etsün
Ta haşredek denilsün
Tarihi nakşolundu
Sadrı cinanı etdi

Yekta Füad Paşa
Molla, Füad Paşa
Nabz aşinayi hikmet
İnşa Füad Paşa
Mantukı her lisanı
Dâna Füad Paşa
Hér hayr için mebadi
Hakka Füad Paşa
Olmuşdu Sadrıâzam
İlâ Füad Paşa
Şahı cihane yaver
Ahra Füad Paşa
Hallâli akdi düşvar
Ferma Füad Paşa
Nazırlığında ahır
Dünya Füad Paşa
İbrazı hizmet etdi
Alâ Füad Paşa
Elli beşe erince
Ukba Füad Paşa
Bu medfeni nazife
Balâ Füad Paşa
Yüz bin kişi giderdi
Eyva Füad Paşa
Ol ruhı nazenine
Hayfa Füad Paşa
Bu türbei şerife
Meva Füad Paşa

***

[1] Bunun da bir tamiyesi var. Bir afvolunrsa 1285 kalır.

[2] Âli Paşazade Ali Füad Beyin - sabık Arnavudluk Sefiri Muhterem Âli tarafından irae olunan - mecmuasında Sami Paşanın eseri olduğu mukayyeddir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tırnakcızade Ziver Molla Beyin tarihi:

Bir Felâtuni zemandan bizi duretdi felek — Ağlasak ahı tahassürle becadır her gâh
Matem engizi cihan olsa seza tarihi — İrtihal eyledi ukbaye Füad Paşa ah.

*
* *

Füad Paşa, zayıf, seyrekce biyaz sakallı, uzun boylu idi. Yusüf Kâmil Paşa — yukarıya yazılan — menzumede «nahli tûba kadi balâsına! Salsun saye» mısraile merhumun bülend kamet olduğuna işaret etmişdir.

Kaddü kametde olduğu gibi talâkatı lisaniyede, zarafetde, şetaret de, nükteperdazlıkda, hazır cevablıkda, pervasızlıkda da babasının tam varisi idi.

Elli beş yaşında vefat eylediği halde — resminden de anlaşılacağı vechile — seksen yaşında bir piri fertut şekline girmişdir. Ümuri devleti idarede müşkilâta tesadüf etmesi, çoluk ve çocuk sahibi iki oğlunun genc yaşlarında ziyaı, eskiden beri mübtelâ olduğu kalb illetini teşdid ederek hakikî yaşından pek fazla bir hale gelmesine sebeb olmuşdur.

On dört yaşında iken bebası nefyolunduğundan herdürlü zahîr ve muinden mahrum oldu. Kemali zaruret içinde tahsili ilme çalışdı. Tabib oldu. Müahharen tababeti, siyasete tebdil etdi.

Ezkiyayi himayede ve devletin işine yarayacak liyakatli âdem yetişdirmekde büyük himmet gösteren Mustafa Reşid Paşanın sahabet ve inayetine mazher oldu. Menzumei devletde Âli Paşaya mısraı sani olarak yetişdi. Süratle terakki etdi. Gavamızı siyasiyeye vâkıf oldu. «Diplomat» namını bihakkin ihraz eyledi.

Esasen kiyaset ye firaset ile muttasıf olduğundan — siyasî ve askerî — hangi mühim bir memuriyete tayin olunduyse liyakat gösterdi.

Darbı nutku, hazırcevablığı, cür'et ve cerbezesi, herşeyde sürat ve serbestiyi iltizam edişi, aleyhinde söylenen sözlere kulak vermiyerek yalınız varacağı noktaya nasbı nazar eyleyişi, müvaffakiyetini teshil etdi.

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyorki:

«Füad Paşa, kalb illetinden fevt olıcak kanunı devletin ahengi bozuldu. Âli Paşa, mastabai nüfuzü ikbalde yalnız kaldı. Rıtlı giranı ikbali hazmedemez oldu. Ashabı nifaku şikak meydan aldı» [1].

[1] Kendini divanı ahkâmı adliye nezaretinden azletdiğiçündür ki Âli Paşa hakkında bu sözleri söyliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şarl Mismer diyor ki:

«... Etvar ve evzaı kibarane sahibi, levend kame, altmış (!) yaşlarında bir zat tarafından mazharı kabul oldum ki bu zat, Füad Paşa idi. Gözlüğünün arkasında ketmi hissiyat ve âmal eden enzarında şarklılara mahsus bir incelik ve nüfuz vardı.»

Şalmel Lakor, diyor ki:

«... Füad Paşa, Âli Paşanın tamamiyle aksi bir tabiatdedir. Kendisi «eski Türk» olmadıktan maada tamamiyle Avrupa tabı ve meşrebine malik, gayet lâtifegû, Parislilere taş çıkarırcasına zarif olan bu zat, lüzumunda gayet ciddî olduğu gibi en mübalâtsız göründüğü zemanlar bile usul ve kavaidi islâmiyete son derece riayet ederdi. § Füad Paşa, şişmanca, kısa boylu [1], kırmızı benizli [1], kalın dudaklı [1] bir zatdır. Gözlerinde lemean eden ateşi zekâvet ve zarafet, cümlenin nazarı dikkatini celbedecek bir derecededir. İcabında gayet cesur ve muktedir bir asker kumandanı olduğu rivayet edilmekdedir. Fakat halü etvarı askeri andırmaz. Yaşca Âli Paşa ile bir olması, alâimi vechiyesinden, sakalının kırından anlaşılıyor. Maamafih Füad Paşanın kametce, etvarca refikı siyasetinden daha gösterişli olduğunu söylemek ikıza eder.»

Babam Mehmed Emin Paşa merhumdan mükerreren işitdim, Yusüf Kâmil Paşa dermiş ki: «Meclisi vükelâde mühim bir meselenin müzakeresinde bazan zihnimiz durur. Füad Paşa, bazı defa müzakere başladıkdan sonra gelir, gözlüğünü silüb takdıkdan sonra o meseleyi sühuletle haleder, bizi it'abı zihinden kurtarır».

«روح المعانی» unvanlı tefsirin sahibi efadılı Irakdan Mahmudülalûsi Efendi, 1267 senei hicriyesinde İstanbula geldiğinde — o vakıt sadaret müsteşarlığında bulunan — Füad Paşa ile görüşerek seyahatine dair yazdığı «غرائب الاغتراب ونزهة الالباب» isimli eserde paşanın senasına müteallik sözler arasında «يليق بهذا الصدر هذا الفؤاد» [2] diyor.

Dairei ülfetine girenlerden işitdiğimize göre rüfekası arasında alafrangalıkla ve kayıdsızlıkla en ziyade meşhur ve mat'un olan o idi.

Cevdet Paşa, bu sadedde pek ileri giderek «Marûzat» da şu münasebetsiz sözleri söyliyor:

«Füad Paşa, o mertebe kayıdsız idi ki familyasının kayıdsızlığını bildiği halde iğmaz eylerdi. Çünki zevcesi Hanım efendinin pederi Ahmed Efendi [3] Nusayrî taifesinden olub Nusayrîlerde ise hamiyet ve ırz daiyeleri olmadığından Hanımın kayıdsızlığı pederinden mevrus idi.

[1] Yukarıda da söylediğim vechile frenklerin, milletimiz hakkında alub verdikleri malûmatın pek çoğunun hatadan hali olmadığına bu tavsif de şahiddir. Frengin bizzat gördüğü zayıf, uzun boylu, rengi uçuk bir âdemi kısa boylu, kırmızı benizli, şişmanca olarak göstermesine ne demeli?

[2] «Böyle göğse böyle kalb lâyık olur». Bunu bazı Arab şairleri tazmin etmişlerdir. Sadırdan maksad, Mustafa Reşid Paşadır.

[3] Reşad Füad Bey Antakyada Seyyid Ahmed Derranî ahfadından olduğunu söyler ve nusayriliğini kabul etmezdi. Bu zat, tophane ve darbhane nezaretlerinde bulunub Şam defterdarı iken vefat etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Füad Paşanın kayıdsızlığına sebeb bu idi ki kendusında pederinden mevrus kalb hastalığı var idi ve kendusı tıb mektebinden diploma alub çıkmış olduğu cihetle bu hastalığın olduğunu bilüb ve bu illetin başlıca devası ise bir iş içün telâş itmeyüb her hususda kayıddan âzade olarak yaşamakdan ibaret olduğunu bildiği cihetle hiçbir şeyi kaydeylemezdi ve vaktiyle Ahmed Efendi hanesine iç güveyisi girmiş olduğundan bihasebil insaniye bu familyaya riayete mecbur idi».

İnayet ve himayetini gördüğü zevat aleyhinde idarei mekal etmek Cevdet Paşanın mutadıdır. Füad Paşanın da yıllarca iltifat ve sahabetine mazher olduğiçün — ailenin kayıdsızlığı işidilmiş değil, görülmüş olsa da — hukuka riayeten keffi lisan etmesi lâzım gelirdi. Bahusus «Maruzat» da aile ahvalinden perde birunane bahsetmesi içün mücbir bir sebeb de yokdu.

Ziya Paşa «yazdığı şeylere mümtazü füad alkışhan» mısraını ihtiva eden mühammesin şerhinde

«... Daha birçok zatlar var iken nazımı nihrîrin yalnız Mümtaz ve Füadı birlikde zikir etmesi, mahud tabib Baloğlos vak'asında hemhal olmalarını dahi ima eder» [1] diyerek bir imayi garibde bulunuyor.

Diğer bir meseledede «denaeti fıtriyesi» nden bahsediyor [2].

Bir şair de

«Sıyti gusi gayretin dünyayı tutdu ey Füad
Çokmudur dinse..... de gayyurün aynisin
Saldı namü şühretin aktarı kevne berkü şah
Sen bu ikbalinle [3] dehrin şimdi Zülkarneynisin»

diyerek herzeperdazlık etmişse de onun türrühatı ve Ziya Paşanın îhamatı ile Cevdet Paşanın — tarih namına — irad etdiği mekalât arasında pek çok fark vardır. Şair, her istediğini ve her istenileni söyleyebilir. Fakat müverrih, her istediğini ve her istenileni söyleyemez. Söylerse tarih değil, roman vücude getirmiş olur.

Şinasi de, Paşanın yalancılığından bahsetmekdedir. Reşid Paşaya takdim etdiği kasidede bakınız ne diyor:

«Yalan dolanla çıkarmakdadır sudan geçesin
Füad' ehli riyadır mazınnei tezvir».

Cevdet Paşa, Füad Paşayı yalnız kayıdsızlık ve mübalâtsızlıkla değil — bir milleti müzmahil edebilecek esbabın en mühimlerinden olan — müdahene ile de itham ediyor.

[1] «Zafername şerhi» sahife 43.

[2] «Zafername Şerhi» sahife 115.

[3] Paşanın oğlu Kâzım Beyin zevcesidir. Çerkesdir. Bilâhare Avrupaya firar ve bir frenkle izdivac etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Maruzat» da diyor ki:

«Füad Paşa, diplomat olduğu gibi ümurı dahiliyeye dahi aşina idi.

§ Müddeti medide meclisi valâ riyasetinde bulunan meşhur Rifat Paşa, pek zeki bir zat idi, bir gün oğlu Reuf Beye [Paşa] «Reşid Paşa'ya kim halef olur» deyu süal etdikde Reuf Bey «bellû ya, Âli Paşa» dedikde «yok öyle değil. Ana halef olacak Füad Paşadır. Zira pek zeki ve muhteri bir âdemdir. Lâkin Reşid Paşa gibi âlicenab değildir, pek müdahindir» demiş olduğu Reuf Beyin lisanından mesmudur.

§ Reşid Paşanın evahiri eyyamında nüfuz ve ikbaline halel gelerek fıtku rıtkı ümurun Âli ve Füad Paşalar ellerinde kalacağı anlaşılmakla bir gece Füad Paşa'ya «işte iş ikinizin elinize kalacak. Bakalım siz de birbirinizle oğraşacak mısınız» dediğimde «biz birbirimizden ayrılmayız. O, benden ayrılacak olsa ben yakasını bırakmam» demişdi. Reşid Paşadan sonra fıtku rıtkı ümur ikisine kaldı. Füad Paşa, dediği gibi Âli Paşayı idare içün lüzumundan ziyade müdahane eder oldu. Hattâ bir akşam Âli Paşa, Füad Paşanın yalısına gelüb kulları dahi orada bulundum. Füad Paşa, ana müdahane içün «Reşid Paşa, yevmiye zühûr eden müşkilâtı hallederdi. Efendimiz ise şu kadar sene sonra gelecek şeyleri düşünüb tedbir edersiniz» dediğine kanaat eylemeyüb «Sokullular, Köprülüler gelüb de bu zemanı görseler. O zemanlar iş görmek kolay idi. Marifet, bu zemanın müşkilâtını halletmekdir» yolunda Âli Paşayı hep vüzerayı salifeye takdim edecek sözler söyledi. Bu mertebe müdahaneye dayanamadım. Dedim ki «Köprülü Mehmed Paşa, fenafiddevle olmuş bir âdemdir. Herşeyden geçüb rükûa varmış olan devleti kaldırmağa hasrı efkâr etdi, muvaffak da oldu. Şimdi de öyle fidakâr bir vezir gelse bu devleti ihya eder. Siz, andan malûmatlısınız. Lâkin bağçe tanzim etmek ve müteallikatı kayırmak gibi zatiyat ile meşgulsünüz. Anınçün Sokullu ve Köprülü gibi büyük müvaffakıyetlere nail olamıyorsunuz» [1]. Füad Paşa, böyle şeyleri kaydeylemezdi. Lâkin Âli Paşa, içli bir âdem olmakla bu sözlerimden hazitmeyüb taabbüs etdi. Sonra Füad Paşa, sadrıâzam olub da Âli Paşa, hariciye nazırı oldukda anın akşamcıları ve dairesi halkı müteessir olarak Füad Paşa tarafına tarizata başlayınca muhaverei sabıkayı Füad Paşa'ya ihtar etdiğimde «ben sana mukaddema dediğim gibi Âli Paşa âdemleri ne derse desünler. Ben Âli Paşadan ayrılmam ve illâ umuri hariciye gavaili dahi benim başıma kalur. Şu zemanda ümurı dahiliye ile beraber ümurı hariciyeyi dahi yüklenemem. Biliyorsun ya, anı Reşid Paşa da başa çıkaramadı» demişdi ve sahihan Âli Paşayı hoşnud eylemek içün her dediğini yapıyordu. O dahi kendusune mütehassıs olan eşhası kayırmağa itina ediyordu. Bu cihetle memurların nasb ve tayininde hüsni intihaba muvaffak olamazlardı».

Namık Kemal durur mu, o da şöyle buyuruyor:

«Ağlamaz mı bakub ahvali perişanımıza
Dilü canile seven devletini milletini
Nasıl ah etmiyelim memleketin haline kim
Ne zemandır çekiyor sadrü [1] Füad illetini» [2]

Fakat o iki illet mahvoldukdan sonra daha dehşetli illetler zuhûr etdi ki vücudı devleti harab etdi. Kemal merhum, o yeni illetleri görünce eski illetlerin avdetini belki temenni etmişdir.

*
* *

[1] Aceba bu sözleri söyledi mi?..
[2] Âli Paşa [3] Füad Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli ve Füad Paşaların aleyhlerinde bulunanların medarı itham addettikleri maddelerden biri de onların, Avrupalılardan pek ziyade ürkmeleridir.

Hattâ Ziya Paşa, «Ceridei Havadis» namiyle çıkarmakda olduğu gazeteden dolayı İngiltere devleti tebeasından Çörçil'e maliye hazinesinden muhassas olan beş bin kuruş maaşdan bahsederken şöyle bir fıkra naklediyor:

Füad Paşanın ibtidaki sadaretinde hazineye menfeat ve medar olmak içün memurîn ve mütekaidîn ve muhtacîn maaşları kat' olunurken mabeyni hümayunda memur bulunanlardan birisi [1] münasibeti kelâm ile Çörçilin maaşını açar ve bundan nekadar kesildiğini sorar. Füad Paşa, heman telâş edüb «Maazallah, hiç ana dokunulur mu? Sonra darılub Londradaki Taymis gazetesine muhbir olur. Burada ne var, ne yok her ayıbımızı yazar» deyu cevab verir». [2]

*
* *

Mesarifinin kesretinden ve irtikâbından da şikâyet olunuyor. Atıf Bey gibi garazsız bir zat bile «Hatıra» da şu sözleri söylüyor:

« . . . Füad Paşa, natûk, dirayetkâr, mültefit ve letaife mail bir zat idi. Sadareti pek parlak idi. Ârayiş ve tezyinata meyli olub masrafı çokca bulunduğu ve zaten servetle meşhur olmadığı cihetle Şam hadisesindeki mesarifi fevkaladenin, sadaretinde bilâtedkik iradei seniye istihsal ile kapadılmasından ve istikrazatdan alınan komisyonlardan dolayı dahi menfaati zatiyesini iltizam ediyor zannı tevellüd eyledi. Bu cihetle nefreti umumı kazanmış oldu. Fransalı bir bağçevanbaşısı vardı, şehrî elli lira aylık verir imiş. Vefatında o mikdar maaş ile merkum bağçevan saraya alındı, bilirim. Sair masraflar da ana göre».

Yalnız bağçevana ayda elli lira maaş verilirse diğer hademeye ve koca konağın muhtelif masraflarına nekadar para vermek lâzımgeleceği ve memurivet maaşı, bu kadar masrafa kifayet etmiyeceğinden başka cihetlerden varidat tedarüki zarurî olduğu anlaşılır.

Garibdir ki naili ikbal oldukdan sonra sefahet derecesinde büyük masraf kapuları açanların ekserî, zaruret ve sefalet içinde yetişenlerdir. Âli Paşa, Füad Paşa ve sairleri gibi...

*
* *

Füad Paşa — Frenklerce de müsellem olduğu üzere — Fransızcayı, kendi lisanı derecesinde düzgün ve serbest söyler, fakat Âli Paşa gibi o lisanda kitabet edemezmiş.

Dilindeki talâkat, kaleminde de mevcud olduğundan Türkce istediği gibi kitabet edebilirdi. Fakat gördüğümüz resmî ve hususî muharreratda bazı hatalar göze çarpmakdadır.

[1] Belki kendidir.

[2] «Zafername şerhi» sahife 42

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cevdet Paşa «Maruzat» da «hem güzel söyler, hem de güzel yazardı. Lâkin söylediği başka edada ve yazdığı başka vadide idi. Müsevvid olan kimse anın sözünden maksadı anlayub da kendusu kaleme almağa muhtac olurdu» diyor.

Türkcede nazma da muktedir idi.

Rusyadan avdetinde romatizmadan muztarib olduğundan sulara girmek üzere Cevdet Efendi [Paşa] ile beraber Bursaya gitdi. Bir aya yakin ikametleri esnasında Osmanlı lisanının kavaidini yazarak «Kavaidi Osmaniye» risalesini vücude getirdiler [1].

Encümeni Danişe ihda eyledikleri nüshaya şu satırları yazmışlardır:

«Neşri maarif emri ehemmine haddimizce hizmet etmek niyyetiyle acizane ve naçizane telif etmiş olduğumuz kavaidi Osmaniyenin işbu nüshai asliyesini Encümeni Danişe ihda eyledik.

Gurrei Muharrem 1268»

Encümeni Daniş ve Meclisi Maarif Azasından Müsteşarı Sadrı Âli

Mehmed Füad

Encümeni Daniş ve Meclisi Maarif Azasından

Ahmed Cevded

Bursada bulundukları esnada Boğaziçi sekenesinin gidüb gelmelerini teshil içün bir vapur şirketi teşkilini de düşünüb bir nizamname lâyihası yazdılar, İstanbula avdetlerinde mevkii icraye kondu. «Şirketi Hayriye» vücude geldi.

***

Füad Paşanın kadirşinaslıkda da behresi olduğu menkuldür. Hattâ fudalayı ricalden Lebib Efendi'nin Takvimhanè Nezaretinden infisali üzerine on beş bin kuruş maaş tahsisiyle tekaüdü arzolundukda Sultan Abdülâziz merhum «vüzeraye o kadar maaş veriliyor, Lebib Efendiye çok değil mi?» demesiyle Füad Paşa «vüzera buyurduğunuz kullarınız, onun elini öperiz» cevabını vermişdir. Bu sözü, Abdülhamid Ferid Paşa, kayın babası Lebib Efendiye nakleyledikde Efendi «herif, âdem evlâdıdır» demişdir.

***

Lâtifeperdaz, bezlegû, beşuş, lâubali meşreb, söz ehli olduğundan meclisinde bulunanlar neşveyab olurlardı. Yusüf Kâmil Paşa, vefatına aid menzumei tarihiyede «lezzeti suhbeti hayranı idi ahbabı» diyor.

Sultan Abdülâzizin «Paşa, sizi gördükce içim açılıyor» dediği meşhurdur.

[1] Bir lisanın kavaidini, bir aya yakın müddetde vücude getirmek, nekadar garibdir..

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Sadaretin zevki, sandalyeye oturuncaya kadardır. Oturdukdan sonra o zevkin humarı derhal başlar» diyen o zat, humarı mümkin mertebe tahfif etmek içün — melûf olduğu — mizah ve lâtifeyi sadaret alayında bile terkedememişdir.

Birinci, yahud ikinci sadaretinde müdebdeb, muhteşem alayla Babıâliye gelirken Nallımescid civarına dizilen erkek ve kadın binlerle seyirci arasında Uzun Nefise [1] gözüne ilişince dilini çıkarmış. Nefise yanında bulunanlara hitaben yüksek sesle «Ayol, bakınız ne yapıyor. Bu, zaten delidir Deliden sadrıâzam olur mu? Artık kıyamet alâmetleri görünmeğe başladı, eyvahlar olsun» demiş.

Dahiliye kâtibi Saib Bey, bir gün odacısına «git sor, Sadrıâzam Paşa teşrif etmiş mi» der Odacı Füad Paşanın yanına dalûb «Bizim Bey sizi istiyor» demesile Paşa, hangi Bey olduğunu sorub öğrendikten sonra Saib Beyin odasına gelir. «emretmişsiniz geldik» der. Tühaflıkla meşhur olan Saib Beyin garib tavurlarla gösterdiği telâş ve piçü tabe birçok güldükden sonra mekamına avdet eder.

*
* *

Füad Paşanın, lâubali meşreb olmakla beraber sözün ilerisini, gerisini gözetir, dûrendiş ve basiretkâr bir merdi fatin olduğuna şu fıkra da şehadet eder:

İstanbula gelen Rusya imparatorunun kardeşi Prens Kostantin, memleketine avdet etmek üzere Sultan Abdülmecide veda etdiği sırada veliyiahd Abdülâziz Efendi de görüşdürüldükde Füad Paşa, tercemanlık etmişdir. Efendi, Prense hitaben «efendimizin sayesinde sizinle görüşdüğüme pek memnun oldum. Gerek Efendimize, gerek size teşekkürümü ifadan âcizim» tarzında idarei mekal etmişdir.

Müahharen Padişah «biraderi nasıl buldun» diye sorunca Füad Paşa «Anlaşılacak kadar görüşülemedi» cevabını vermesi üzerine Padişah «Yok yok, nasıl buldun, nasıl gördün» diye mükerreren sormasiyle Paşa, evvelki cevabını tekrar ve tahsinü takdiri mütezammın sözden tevakki etmişdir.

Çünki hükümdarların mizacları malûmdur. Yanlarında veliyiahdleri sena edilse bundan bin dürlü mana istihrac ve günün birinde senakârı hizmetden, hattâ memleketden ihrac ederler.

Padişah «ben, biraderimden hoşnudum» demesile Füad Paşa «Efendimizi hoşnud etmeyüb de ne yapacak? O da bizim gibi bir

[1] Sabık hamam ustalarından, tühaf bir kadın imiş. Kibar dairelerini devreder, bilhassa Füad Paşanın konağına sık gelir, hoş sözleri ve tühaf halleri ile kibarı eğlendirirmiş. Bir de bunun cildi sanisi olan saçlı Nefise varmış.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bendenizdir. Fakat teb'ai devleti aliyyeniz defterinin en başındadır, işte bizimle farkı budur» yolunda mükabelei müteyakkızanede bulunmuşdur.

*
* *

Hazır cevablığını, zekâsını, zarafetini, lâtifekârlığını ye nüktedanlığını teyid eden fıkralarından bazıları:

Şeyhulislâm Sadüddin Efendi idarei ümura muktedir ve zabtu rabta kadir ise de ilmi hafif ve araları açık olduğundan vefatında Füad Paşa «öldü Sadüddin Ağa» mısraını söyliyerek ilimden mahrumiyetini göstermişdir [1].

Paşanın «başıma sarık sarsam Sadüddin Efendiden âlâ şeyhulislâm olurum» dediği de meşhurdur. [2]

Reşid Paşanın, İngiliz sefirile münasebatına ve oğlu Ali Galib Paşayı hariciye nezaretine kadar yükseltmesine iyma ederek Füad Paşa «Ekanimi selâse bizde de mevcuddur, Reşid Paşa eb, Ali Galib Paşa ibn, Lord İstratford da ruhülkudüsdür» demişdir [3].

*
* *

1271 senesi cemadelâhiresinde ve recebinde Bursada mükerreren vukubulan ve memleketi mahveden zelzeleden bahsile Paşa «osmanlı tarihinin dibacasi zayi oldu» demişdir.

*
* *

Hicrî 1279 da Anadoluya ve Rumeliye teftiş içün gönderilen Ahmed Vefik [Paşa], Bursalı Rıza Efendi, Subhi Bey [Paşa] ve Ziya Bey [Paşa] hakkında Paşa demişdir ki:

«Dört müfettiş gönderdik, dördünün de talimatı bir idi. Herbiri bir dürlü ictihad ederek meslekleri, mezahibi erbaa gibi birbirine mühalif oldu» [4].

*
* *

İmsak ile meşhur olan Maliye nazırı Nafiz Paşa, Sultan Abdülmecide Füad Paşanın frenk sahtiyanından yüz elli kuruşa parlak potin giymekde olduğundan şikâyet etdiğini padişah, Füad Paşaya söy-

[1] Mısra, ebced hesabiyle 1282 çıkıyor. Sadüddin Efendinin vefatı bir sene sonradır. Füad Paşa, elbette bir tamiye bulmuşdur, fakat mazbutumuz değildir.

[2] Beline kılıc takub nasıl serasker olmuşsa başına sarık sarub şeyhulislâm olacağı da tabiîdir.

[3] «Ricali mühimmei siyasiye».

[4] Mezahibde tehalüf, asılda değil, fer'idedir. Müfettişlerin ihtilâfı ise — galiba— fer'ide değil, asıldadır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lemesile «kulunuzun izzeti nefsim olduğundan öyle giyerim. Nafiz Paşa kulunuz ise izzeti nefisden mahrum bulunduğundan Kayseri sahtiyanından otuz kuruşluk mest giyer. Sayei şahanenizde ikimiz de ayni maaşı alıyoruz. Nafiz Paşa, otuz kuruşluk mest giydiği içün aldığı maaşın yarısını hazinei devlete teberru etmiyor» demişdir.

***

Kör lâkabile maruf Mahmud Nedim Paşanın kardeşi sağır Ahmed Beyin oğlu Ali haydar Bey, bir menzume takdim eder. Paşa, okudukdan sonra «Aferin Bey Efendi oğlum, amce paşa hazretleri görse, peder bey efendi duysa memnun olurlardı» demişdir.

***

Füad Paşa, Şam hadisesinde bulunan Hurşid Paşayı maliye nezaretine tayin etdirdise de halinden memnun olmadığından «Cenabı hak ahiretde bana ef'alimden süal edince herbirine bir kulb bulabilirim. Fakat «Hurşid Paşayı niçün maliye nazırlığına getirdin» derse ana eevab bulmakdan âcizim» der imiş.

***

Uzun müddet dahiliye kitabetinde bulunmuş olan Saib Beyle hariciye kitabetinde bulunan — Âli Paşanın kethudası — Billûrî Mehmed Efendinin kitabetle alış verişleri olmadığından Füad Paşa «Bunlar كراما كاتبين gibidir, yazdıklarını gören yokdur» dermiş.

***

Sui ahvalinden dolayı valilikden azledilmiş olan vüzeraden Kabataşlı Mehmed Ragib Paşa, Babıâliye geldiğinde sadrıâzam Füad Paşanın, odada ayak üzerinde kabul etmesinden canı sıkılarak — esasen hadid olduğundan — «Vaktiyle eslâfı izamınız, vüzerayı binek taşından istikbal ederlerken, bendenizi oda kapusından bile istikbale tenezzül buyurmadınız» demesile Füad Paşa «Vakıa eslâfım, vüzerayı binektaşından istikbal ederlerdi. Emma kanuna muhalif hareketleri görüldükde yine o binektaşının önünde boyunlarını urdururlardı» cevabını vermişdir.

***

Vükelâden bir zat, vaktiyle Hicaz valiliğinde bulunduğu sırada hastalanarak biyhuş bir halde yatmakda iken gûya erbabı keşfü kerametden biri gelüb üç kerre «قم [kalk] ya pezevenk» diyerek kolundan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tutub kaldırdığı anda, kesbi afiyet etmiş olduğunu nakleder. Son zemanlarında sinüsaline bakmıyarak genc bir cariye istifraş etmiş ve halkın diline düşmüş olduğundan yanından çıkınca Füad Paşa «O zatın hakikaten keramet sahibi olduğuna ben de kanaat etdim. Paşa hazretlerinin bu günkü halini, on sene evvel keşfetmiş» demişdir.

***

Yangınlardan sonra açılan yolların ve yapılan kaldırımların muhassenatından bahsedilirken Füad Paşa «o kaldırımlar, bize atılan taşlarla yapıldı» demişdir.

***

Paşa, kardeşinin oğlu Mâcid Beyden bahsetdikce «Ben, bizim Mâcid Beyi tarifden âcizim. Mecnun desem değil, âkıl desem değil, âlim desem değil, cahil desem değil» dermiş.

Üçüncü Sultan Mustafa zemanında vukubulan Rus muharebesinde murahhas olan Yenişehirli Osman Efendi [Paşa] mükaleme meclislerinde gürültü etdikce Rus murahhasları «Bu âdem delidir desek sui edebdir. Âkıldır desek tavrı dairei akıldan haricdir. Bunun aklı bizim bildiğimiz, işitdiğimiz akıllardan değildir» demişlerdir.

Paşa, Mâcid Bey hakkındaki sözünü, Rus mürahhaslarından mı iktibas etdi, yahud tevarüd midir, bilmiyorum.

***

Söz söylemiyen çocukları, vaktiyle çarşamba günleri sadrıâzamlara götürürler, elinin tersiyle ağzına urdururlardı. Füad Paşa sadrıâzam iken - söz söylememekle maruf olan - Abdülkerim Nadir Paşadan bahsolunarak «Ağıza el urmakla söz söyletmek kudretini haiz olsam Abdülkerim Paşanın ağzına elimin tersiyle değil, tekme ile ururdum» demişdir.

***

Kandiye isyanı sırasında Rusya İmparatoru İkinci Aleksandrın Livadyaya vürudunda mutad vechile padişah tarafından Füad Paşa, bir hey'etle gönderilmişdir. Bu esnada İmparatorun Girid meselesini meydana çıkarması melhuz idi. Füad Paşa, Livadyaya vâsıl olduğu akşam sarayda çay ziyafetine davet olundu. Çay getirildiğinde fincanına şeker koymadığına dikkat eden İmparatoriçe «şekeri sevmez misiniz» dedi. Paşa «bilâkis haşmetpenah, şekeri pek severim. Elverir ki nebat şekeri olmasun [1]» cevabını vermesi üzerine İmparator, güle-

[1] Füad Paşa, bir cinas yapmışdır. Fransızlar, Kandiye ye «Candie» dedikleri gibi nebat şekerine de «sucre Candi» derler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rek «emin olunuz Paşa, burada size Giridden bahsedilmiyecekdir» demişdir.

***

Herzeman beyhude işlerle Babıâliyi işgal eden Fransa sefareti tercemanı Dölaport hakkında Füad Paşa, şu güzel beyti söylemişdir:

«Kapu kapu [1] olalı görmedi böyle Dölaport
İş ider kendisine bulsa bir eski pasaport»

***

Füad Paşa, yalısında verilen bir süvarede süfera madamlarının, hareme girmelerine müsaade ettiğinden tercemanlardan biri, karısını [diğer mehaze göre Fransa sefareti kâtiblerinden bir genc, sefirin zevcesini] harem kapusuna kadar götürüb kendi de içeriye girmeğe davranınca Paşa yetişerek «Pardon, monsieur, vous accrédité auprès de la porte, votre mission finit ici.» demişdir.

«Siz, kapu [Babıâli] nezdine memursunuz. Memuriyetiniz burada [harem kapusunun yanında] biter».

***

İngilterenin İstanbul sefiri «Bulver», bir İngiliz kompanyasının maliye hazinesinden matlubu olan meblâğın verilmesi teahhür etdiğinden bunun sür'atle tedarükü içün Füad Paşayı tazyik ederek hiddetlendirir.

Sefirin avdetinde vükelâdan biri gelerek «ne var efendim» dedikde Füad Paşa «ne olacak. Bulver, bul ver teklifatı beni sıkdı» demişdir.

***

Avrupalıların üsera hakkındaki fikirlerini Füad Paşadan sorarlar. «Avrupalılar, esirlerimizin hür ve belki evlerimizde hâkim olub bizim, onlara esir olduğumuzu bilmezler de beyhude itiraz ederler» cevabını verir.

***

Paşa, Prisde iken Fransa vükelâsından biri, sigortanın serveti milele olan hizmetinden bahis ile İstanbulda sigorta kompanyası olub olmadığını sorar. Paşa «sigorta kompanyalarının en büyüğü İstanbuldadır. O kompanyanın müşterisi olmadık hiçbir mülk sabibi yokdur» der. Öteki zat kemali taaccüble «Bu kompanyanın ismi nedir?» dedikde Paşa «Herçi badâbad kompanyası» demişdir.

***

[1] Babıâli.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ecnebilerden mürekkeb bir bezmi ülfetde düveli muazzamanın kudret ve satvetinden bahsolunurken Füad Paşa «En kuvvetli devlet, bizim devletdir. Zira siz dışarıdan, biz içeriden yıkmağa çalışıyoruz, yine yıkılmıyor» demişdir.

***

Reşid Paşanın, evlâdı arasında en ziyade sevdiği Ali Galib Paşa, istediği âdemleri nasb, istemediklerini azil etdirir, arzu etdiği her şeyi yapdırır bir veledi bîmenend olduğu için ziyaretine şitab edenlerin çokluğuna telmihan Füad Paşa, — Hazreti Velede aid olan — bu beyitleri okurmuş:

«Herki bu gün Velede
İnanuben yüz süre
Yoksul ise bay olur
Bay ise sultan olur».

***

GAZEL

Ta süveydayi dilimden akarak hemçün Nîl
Karelerdan geliyor göz yaşı manendei Nîl
Çok Züleyha bulunur damenine el uzadır
Yokdur ey Yusüfi Mısrı dilü can sana adîl
Ümmi dünyanın adı Kahiredir âlemde
Kahrı ebnayı zemane bu da bir başka delil
Çahe düşse dahi cahe çıkarır Yusüf veş
Rif'ate var mı tenezzül gibi bir doğru sebîl
Ateşi firkate yandıkca Füadâ gönlüm
Mısrı zindana değil görmede niyrane delîl [1]

***

Fatin «tezkirsi» ndeki gazel

Sanma sen zülfi siyahın ey gönül tumar mar
Eylemiş her tarını hakkûy için dildar dar
İki ebru kıblesiydi secdegâhı âşıkan
Hattı geldi ol bütün şimdi olur naçar çar

[1] Füad Paşanın bu gazeli, Mısırda bulunduğu esnada söylediği her mısraından anlaşılıyor. Suretini bizzat yazarak İşkodralı zade Hasan Hakkı Paşaya, o da - Haleb Valiliğine tayininde beraber götürdüğü müteveffa - Reuf Yektaye, o da bana vermişdir. Kütübhanemde mahfuzdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Meyvei vaslın gehi izhar ider ol nevnihal
Runümude olmıyor âlemde her bar bar
Sen terahhum etmedin ey gül figanü ahıma
Nalei bülbül içün olmuş bütün gülzar zâr
Zehri merdüm küşden ümmidi şifa itme abes
Olma mümkin mi Füadâ sana hiç ağyar yâr

***

Sultan Abdülâziz, ihdas eylediği Osmanî nişanının birinci rütbesini, Bursaya azimetinde Sultan Osmanın sandukasına kendi eliyle talik eylediğine dair — o vakit mekamı sadaretde bulunan — Füad Paşanın söylediği kıt'a

Bu nişanı Hazreti Osmanı Gazi namına
Necli Hân Abdülâziz icadü tesis eyledi
Vaz'u talik eyleyüb kendu eliyle kabrine
Şanü ruhi ceddini ilâ vü takdis eyledi

***

Sadrıâzam ve Serasker iken Uzunçayırda top talimi yapıldığı esnada Sultan Abdülâzizin, İzmidde «Mirrih» ve «Utarid» sefinelerini denize indirtdiği haber verilmesi üzerine söylediği kıt'ai tarihiye

Karada seyr ediyorken asker — Bu haber yerdi safa bendenize
Bir nefer [1] geldi dedi tarihin — İndi Mirrihle Utarid denize
1281

***

Levend çiftliği sahrasında asker tarafından keşfolunan suya yaptırdığı çeşmeye yazdığı tarih

Bu mülkin mefhari Osmaniyanın âbı ruyidir
Şehinşahı zeman Abdülâziz hanı himem küster
Refiki hızr olub âbı bekayi devleti buldu
Yeniden verdi can mülke olub tevfikı Hak yaver
Boşalmışdı hazain iş çıkub mecrayi asliden
Düzeltdi herbirin saff eyledi emma ne himmetler
Hayatı taze verdi cünde ezcümle nizamiyle
Bu davaya inan kim şahidi âdil bütün asker

[1] Faik Reşad Bey merhum, bu mısraı şöyle okumuşdu:
«Bir telgraf ile geldi tarih».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Levend sahrasına bir ordugâhı daimî yapdı
Usuli fenni harbi etmek içün askeri ezber
Bu yerde himmeti Sultan Selimi salisi mazlum
Büyük bir kışla yapmış eyleyüb tanzimi nevleşker
Yazık kim yençeriler eylemişler hâk ile yeksan
Yine mamur kıldı şahı devran şimdi sertaser
Bu menba zâhir oldu zemzem âsa s'âyi askerle
Ederken herbirisi cüstücu orduya su yer yer
Sebil etdi şehidanı cünudün ruhuna daim
Yapub bu çeşmesarı âcizane sadrü serasker
Zülâli lûtfıdır akdıkca yareb şahı devranın
Ola eyyamı ömrü şevketü iclâli efzunter
Füadâ bir nefer geldi dedi menkut tarihin
Şehidanı asakir yadına nuş eyle gel kevser

1281

*
* *

Büyük ve küçük çekmeceler arasında haramideresi denilen mahal, Mustafa Reşid Paşanın çiftliği dahilinde bulunduğundan Sultan Abdülmecidin Varnaya siyahatinde orada taam tertib edildiğinden bundan sonra harami yerine saadetderesi denmesini paşa istida etdi. İrade sadır oldu. yol kenarına paşanın inşa etdirdiği çeşmeye Füad Paşanın söylediği tarih

Abı ruyi saltanat Abdülmecid Hâne huda
Herne sûye gitse tevfikin eder daim pedid
Hızr ile birlikdedir ol şah çünki vermede
Âleme abı hayatı himmeti ruhı cedid
Kasdı imarı memalikle siyahat eyleyüb
Mazhari feyzi kudumı oldu bu mülki reşid
Mesken etmişken haramîler bu cayi bir vakit
Makdemi teşrifi ile oldu vadii said
Sadrıâzam bendesi şükranei lûtfi içün
Zemzem icra etdi bu sûye kılub sâyi ekid
Fahredeı subaşısı olsa bu vadide eğer
Yol bulub Nuşirevan olsa o hakane abîd
Eylesün cari zülâli lûtfüni ta haşredek
Şevketü iclâlini teyid ede Rabbi Mecid
Teşnegâne eyledim işrab tarihin Füad
İç bu abı nabı icra kıldı Hân Abdülmecid

1262

*
* *

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Avrupa siyahatinden avdet edildikden ve Füad Paşa vefat eyledikden sonra Sultan Abdülâzizin «Füad Paşa merhumun Sitede bakkalbaşıya mukabil İngilizlere irad eylediği nutkun tercemesidir» serlevhasiyle yazdığı mekaledir ki başkâtib Atıf Bey, bana ihda etmişdir:

«Umum milletce borclu olduğumuz bir vazifei şükraniyetin bu vesile ile ifasına muvaffak olacağımdan kendimi bahtiyar addederim. Şöyle ki İngiliz milleti muazzamasının bu kerre dahi hakkımızda ibraz eyledikleri measiri fütüvvet ve muamelei ihtiramatkârînin bihakkın teşekküri kabil olmayub iki millet beyninde minelkadîm sübut yâftei istikrar olan bünyanı mehabbeti mahsusa ve müvalâtı samimeyi kat enderkat eylemişdir.

Niçe âsar ve dühûrdanberu teyemmünen cari ve müstemir olan münasebatı dostî ve müsafatı hakikiyenin tarafeyne mucib olduğu menafii azime, mutaleai tevarih ve âsardan malûm olduğu gibi İngiliz milletinin ahd ve kavlinde sabit ve milletimiz hakkında dostı sadık olarak tezayüdi müknet ve seadeti halimizi garaz ve ivazdan salim vechile mütemenni idügi delâili adide ile müsbet ve müberhendir.

Hâsılı miyanemizde olan revabıtı ittihad ve yegânegî pek muhkem ve üstüvar olub ötedenberu icra olan usuli mahremiyet ve meveddet dahi devam ve sebat üzere güzeran etmekde olduğu kemali memnuniyetle meşhud olmakdadır. Ey milleti mütemeddine! Âsarı filiyei hayırhahî ve niyyatı hasenei vefakâriniz ile bizi minnetdar eylediniz. Marızı teşekkürde elfaz ve tabirat bulmakda lisanım kasır olub şu kadar ki ötedenberu berkemal olan hürmeti faikai mahsusamizin ezserinev teyid ve teşyidini ilân zımnında işbu mekalei acizanemiz zeriai hasene ittihaz kılınmışdır».

«Müşarünileyhin gayet mütenezzilâne vaki olan işbu nutkı, İngilizler nezdinde dahi memul eylediği derece karini sapaş ve takdir olmayub beyhude iftikar ve mezelleti ihtiyar buyurmuşlardır. Merhumı müşarünileyh fevkalgaye vaz'i ve heveskâr bir zat olub altmış [1] yaşından sonra baston ve çaket gibi nevsal ve heveskâranın rağbet etmekde oldukları Avrupa âdat ve üsuline ziyade taklid buyururlar idi. رحمة الله عليه».

---

[1] Elli beş yaşında vefat etdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

YUSUF KÂMİL PAŞA

Yusüf Kâmil Paşa Gök Beyi hanedanı kadîminden İsmail Bey zade Mehmed Beyin oğludur [1]. 1808 [1223 H.] de [2] Arabkirde doğdu.

Pek küçük iken babası vefat etdiğinden amcesi meşhur vezirlerden Gümrükcü Osman Paşa, yanına alarak tahsil ve terbiyesine itina eyledi. Kayseri ve Bozok sancakları mutasarrıflığında bulunduğu esnada yeğeni Kâmil ve büyük oğlu Nuri Beylere, Kayseri müftisi meşahiri ulemadan Kasım Efendinin şakirdi ve damadı - İmamı Birgivî sülâlesinden - Müderris zade Mehmed Âlim Efendiyi [3] muallim tayin etdi.

İstanbula geldikden sonra da yine Nuri [4] ve kardeşi Edhem [5] Beylerle beraber tahsili kemale çalışır, bir tarafdan da amcesinin möhürdarlığını ifa ederdi. Amce paşanın tahsis etdiği yetmiş beş kuruş maaşın bir mikdarını uşaklara vererek geceleri beylerin kitablarını - birkaç saat içün - aldırır, bazan sabaha kadar çalışarak arkadaşlarına rüchanını ibraz ederdi [6].

Uyku zemanlarını iktisabı marifete ve levazımı zaruriyesine, muhassas olan maaşını da hizmetkârlara tahsis ederek bir sabahı seadete kavuşdu. Bu saadet, manevî idi. Maddî seadet demek olan servet ve ikbal henüz kendinden gürizan idi.

[1] Ecdadı arasında üç vezir bulunduğu içün eyyamı mahsusada konaklarının kapusuna dokuz tuğ dikilirdi. Nesebinin Akkoyunlular sülâlesine müntehi olduğu menkuldür.

[2] «Sicilli Osmanî» de — bir kayde müstenid olmıyarak — «1220» denilmişdir. Paşanın vefatında «Ceridei Havadis» e yazılan tercemei halinde «tarihi velâdeti mazbut değilse de «1222» deyu Fatin Tezkiresinde görülmüşdü. Ancak sinni seksene karib olduğu nasıyei halinden anlaşılır idi» deniliyorsa da Fatin Tezkiresinde tevellüd tarihi mukayyed olmadığı gibi sinni de seksene karib değildi. Zaten o tercemei halin kadirdanlık kisvesine bürünmüş bir hasud kalemiyle yazıldığı siyakı ifadeden anlaşılmakdadır.

[3] Paşa, mekamı sadarete irtika etdiği sırada Âlim Efendi, uzun bir kaside ile talibi kâmiline sitayişhan olmuşdur.

[4] Rumili Kadıaskerlerinden olduğu halde 1870 [1287 H.] de İstanbulda vefat etdi.

[5] Vezir ve Ankara valisi iken 1863 [1280 H.] de Ankarada vefat etdi.

[6] İstanbulda Kadıasker Kethuda zade Arif ve füdalayı meşhureden Dağıstanî Hüseyin Nâzım Efendilerden ve Mısırda allâme şeyh Temimî ile sair efadıldan istifaza etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1829 [1245 H.] de Divanı Hümayun kalemine memur edildi [1].

Kâmil Bey, bir gece rüyada Mısır valisi Mehmed Ali Paşaya mülâki olur. Bir çemenzarda otururlar. Paşa, oradan ayrılırken murassa enfiye kutusunu bırakır. Bey, kutuyu alır, saraya gitdiklerinde hareme gönderir. Paşa, gösterdiği sadakatden pek memnun olur, kutuyu kendine bağışlar.

Rüyayı bir muabbire nakletdikde - irfan sahibi olan - o zat,

«Yusüf gibi envai mihen çekmeğe muhtac
Âsan değil ihvane veliyyünniam olmak»

mealini tizkâr ederek Mısıra gitmesini söyledi. Malûm olan mesailden dolayı o sırada Mısıra gitmek mümkin olamadığından bir müddet hadisatın neticelenmesini bekledi. Nihayet 1833 [1249 H.] de bir gece amcesinin Üsküdarda Ayazmadaki yalısından Kızkulesine geçerek - evvelce kaptanla kararlaşdırdıkları vechile - bir yelken gemisine bindi, gemi heman hareket etdi.

Mısıra vürudında bir memuriyete tayini içün Mehmed Ali Paşaya arzuhal verdi. Paşa, arzuhali pek ziyade beğendi. Kâmil Beyi huzuruna celbetdi. Uzun uzadı konuşdu. Zekâsını, liyakatini anladı. Derhal Hazinei Mısıriye kitabetine, yedi sekiz ay sonra - Sami Paşa merhumun birinci muavin bulunduğu - divanı vilâyete ikinci muavin nasbeyledi.

Kâmil Bey, bir tarafdan vazifesini kemali reviyyetle ifaye, diğer tarafdan - herkesce müsellem olan - ilim ve fadlını ikmale çalışdı.

[1] İstanbuldaki ehibbasından birinin, yahud kapu kethudasının bu hususa dair Osman Paşaya yazdığı tahriratın sureti

«Devletlû inayetlû übbühetlû merhametlû veliyyi nimeti biminnetim sahibüllûtfı velkerem efendim hazretleri.

yeğeni veliyyünniamileri necabetlû Yusüf Kâmil Bey Efendi hazretlerinin divanı hümayun kalemine memuriyeti hususunı âmir rahe zibi tevkir olan emirnamei âlii veliyyüniamaneleri meali samisi rehini iz'anı ubeydanem olub hasbelrikiyye infazı emrü iradei seniyelerine sür'at vacibei zimmeti ubudiyetim olduğundan derhal emirnamei veliyyüniamileri devletlû reis efendi oğullarına bilirae tıbkı iradei seniyei daverileri üzere divanı hümayun kalemine memuriyeti havi bir kıt'a rüusi hümayun istihsal ile bugün miri mumaileyh hazretleri celb ve kalemi mezkûre ik'ad etdirilmiş ve bu kadarcık hizmeti aliyyelerinde bulunmaklığım kullarına baisi mübahat ve iftihar olarak müdavimi olduğum ed'iyyei hayriyyei veliyyünniamaneleri tekrar kılınmış olduğu muhatı ilmi âlileri buyruldukda her hangi melûf olduğum âsarı teveccühatı seniyei veliyyünniamaneleri kemakân bidiriğ ve şayan buyrulmak babında emrü ferman hazreti menlehülemir efendimizindir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fransız lisanını da - zemanın icabatını en büyük hakîmler derecesinde takdir eden - Mehmed Alinin emir ve teşvikı ile tahsil etdi [1].

Günler geçdikce Mehmed Alinin teveccüh ve iltifatı artdı. Kaymakamlık rütbesinden başlıyarak miriliva oldu. Vaktiyle gördüğü rüya, ayniyle zuhûr etdi. Mehmed Ali Paşa - evlâdı arasında akıl ve fetanet ve kerem ve mürüvvet ile kendine benziyen - üçüncü kızı Zeyneb hanımı, [2] evlâd ve akaribinin mühalefetine rağmen Kâmil Paşaya tenkih eyledi.

1845 [1261 H.] de Adile Sultanın izdivacında icra olunan merasimde bilvekâle bulunmak üzere Mehmed Ali Paşa tarafından İstanbula gönderildi. Sultan Abdulmecid, mükerreren huzuruna kabul etdi. Hakkında fevkalâde iltifat gösterdi. Rütbei mirimiranı tevcih eyledi.

Rütbe tevcihi «Takvimi Vekayi» de [26 receb 1261] şu suretle ilân olunmuşdur:

«Suri hümayunun icrayı levazımı tebrik ve tehnieti zımnında devletlû Mısır valisi hazretleri damadı saadetlû Kâmil Beyefendiyi deri devlet karara irsal ederek miri mumaileyh esnayı suri âlide Dersaadete muvasalat eylemiş olduğundan kendusi zati hazreti sadaret penahiye [3] mahsus olan obaya celb ve davet ve valii müşarünileyh haklarında ber kemal olan teveccühatı tacdari iktızası üzere miri mumaileyh mübarek haki kademi mülûkâneye yüz sürmek şerefi cihan behasına mazhariyetle haizi ibtihac ve mübahat buyrulmuşdu. Kendusi zaten ashabı dirayet ve fetanetden ve bilvücuh eltafı kâmile ve atafı şamilei hazreti cihan baniye hakiku şayan bendegânı ehliyet nişanı saltanatı seniyeden olduğundan ve valii müşarünileyh hazretlerinin karabeti sıhriyetleri meziyetiyle mütemeyyiz ve mübahi bulunarak kendusının avatıfı mülûkâneden bir rütbei mutebere tevcihiyle husuli mefharet ve mesruriyeti müşarünileyhin dahi mültemesleri idügi ifade olunduğuna binaen miri mumaileyhe rütbei refiai miri miranî tevcih ve rütbei mezkûreye mahsus bir kıt'a nişanı âli itasına müsaadei seniyei şahane şayan buyrularak kendusi akibi suri âlide mabeyni hümayuna celb birle gerek rütbei muteberei mezbure, gerek nişanı âlii mezkûr, mübarek huzuri mülûkânede tevcihü ita ve ol vechile hakkında başkaca âtıfeti seniyye icra ve seza kılınmışdır.»

Mısır kapu kethudalığında bulunan Mazlum Paşanın kâtibi Niyazi Efendinin söylediği tarih menzumesinin matla ve maktaı

«Geldi Kâmil Bey Mısırdan suri şaha izzile
Sayei şahı cihanda aldı rütbe oldu şad»

1261

§

[1] Mehmed Ali Paşa — Avrupada bulunan — Sami Paşaya yazdığı 16 zilhicce 1261 tarihli mektubda fransızcayı tahsile ikdam etmesini tavsiye etdiği sırada «Kâmil Beyle Subhi de [Sami Paşa zade] başladı» diyor.

[2] Kudemayı üdebadan Veys Paşa zade Zeynülabidin Reşid Bey merhum, bu muhterem kadını «Zübdetünnisa» namiyle yadetmekdedir.

[3] Reuf Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Söyledi tarihi tebrikin niyazi bendesi
Kıldı miri Kâmili hak, miri miran yümn bad».
1261

Paşanın Mısıra avdetinde izdivac resmi — pek mutantan suretde — icra olundu.

Dıramalı şair Hüseyin Kâzım Efendinin söylediği tarih

«İder tahsin Kâzım ümmi dünya böyle tarihi
Azizi Mısra Yusüf oldu izzetle güzel damad»
1261

O sırada Mısırda tahsilde bulunan Münif Paşanın [bir tamiye ile] söylediği tarih

«Zehi oldu Azizi Mısra bir Yusüf şiyem damad».

Padişah, kurenadan Mehmed Beyi ifayı tebrike memuren kıymetdar hediyelerle Mısıra gönderdi.

Buna dair 26 zilhicce 1261 tarihli «Ceridei Havadis» deki fıkra

«Mısır valisi devletlû Mehmed Ali Paşa Hazretlerinin kerimeleri iffetlû Hanım, utufetlû Kâmil Paşa Hazretlerine tezvic olunacağından muktazayı bende nevazî ve kadirşinasîi âli üzere müşarünileyhe bazı teşrifatı seniye ve Hanım mumaileyhaya dahi hedayayı aliye ile ifayı tebrik ve tehniet eylemek içün havassı kurenayi hazreti şehriyariden utufetlû Mehmed Beyefendi Hazretleri «Eseri Cedid» nam vapur ile geçen pençüşenbih günü Mısır tarafına gönderildiği işidilmişdir».

Mehmed Ali Paşaya, Mehmed Beyle gönderilen hattı hümayun

«Benim veziri maali semirim

Bunca zemandanberu devleti aliyeme berkemal olan ihlâs ve musadekatin cihetiyle vükelâyı fihamı saltanatı seniyemiz miyanında husule gelen imtiyazatı zatiyene mebni vekau haysiyetin nezdi ehilperverîi şahanemde her bar takdir ve tevkir olunmakda ve hakkında tezayüdi hüsni teveccühi şahanemiz keyfiyeti ise anbean meşhudı âlem olmakda olduğundan bu keyfiyeti müftehareyi teyiden ve teveccühatı hasenei kâmilei şahanemi bir kat dahi ilânen tarafına bir kabza seyf tertib ve bu suretle nail olduğun sunufı lûtfiyenin familyan haklarında dahi müşahedei âsarı aleniyesi mültezemi şahanemiz olarak kerimen hanımın bu def'a, tasmim olunan izdivacı münasebetiyle mumaileyhaya murassa bir kıt'a çiçek ve damadın Kâmil Paşaya dahi üzeri tuğrayı hümayunumuzla müzeyen bir kıt'a mücevher kutu tanzim olunub işbu hattı hümayunumuz ile havassı kurenayi şahanemizden Mehmed Beye teslimen tarafına irsal ve tesrib eyledim. Ba lûtfı Hak sayei şahanemizde bundan böyle dahi afiyeti daime ile niçe niçe ve hanedanca bu misillû mefhareti insaniyeyi mucib olan halâtı mergubeye mazharetini memul eylerim. 6 zilhicce 1261».

Mehmed Ali Paşaya halef olan İbrahim Paşanın vefatı üzerine — Sıhriyete en ziyade muarız olan — Abbas Paşa, mevkii iktidare geldi. Mehmed Alinin hışmından korkarak ihtiyarı sükût eden erbabı nifak, valii cedidin garazını teşyid etdiler. Abbas Paşa, Kâmil

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşayı Asvana nefyetdi. Ve Hanım Efendiyi tatlik etdirmek içün pek çok oğraşdı.

Sami Paşa merhumdan menkuldır ki:

«Valiliğe hasbelkaide Abbas Paşanın tayini içün müzakere edilmek üzere Kal'e saray'ında ictima olundu. İbrahim Paşa, Abbas Paşayı sevmediğinden Ciddeye nefyetmişdi. Davet içün sai gönderilmesi söyleşildiği sırada Mehmed Ali Paşa geldi. Şuuru muhtel olduğu halde o gün aklı başında idi. Etrafa selâm vererek kemali vekar ile köşeye oturdu. «İbrahim vefat etdi. Evlâd olduğıçün bittabi teessüf etdim. Şimdi Abbası vali yapacaksınız. Fakat vali olduğu anda hepinizi darmadağın edecekdir» dedi, yine herkese selâm vererek avdet etdi. Filhakika dediği gibi oldu. Ne faide ki fermanı hümayun ahkâmı, Abbas Paşanın tayinini icab ediyordu»

Mehmed Ali Paşa ailesine münasebeti kadimesi olan bir zatdan mervidir ki:

«Kâmil ve Sami Paşalarla Subhi Bey ve Mısır ümerasından bazı zevatın, valiliğe Said Paşayı tayin etdirmek içün İstanbulca teşebbüsatda bulundukları, yahud bulunacakları Abbas Paşaya isma olundu. Vali olunca Kâmil Paşayı Asvana sürdü. Diğer zatları memleketden çıkardı ve mutasarrıf oldukları emlâki musadre etdi».

Sadrıesbak Kıbrıslı Kâmil Paşa «Tarihi siyasîi Devleti Osmaniye» unvanlı esrinde diyor ki:

«Abbas Paşa, büyük pederi Mehmed Ali Paşanın Fransızlara aldanarak ne gibi felâketlere duçar olduğu ve muharebatı vakıada bunca muzafferiyatın nasıl suineticeye müncer olduğu كالنقش فى الحجر hatır nişanı olmağla Mısırda Fransız politikasına nihayet vermeği bittasmim o politika ile melûf olan eski ricali mülkiyeden Yusüf Kâmil Paşa ve Sami Paşa ile Subhi ve Kâni Beyler ki muahharan paşa olmuşlardır, Birer suretle Mısırdan çıkarıldığı gibi Mülkiye mektebleri dahi lâğıv ve müfreze namiyle üç sınıf üzere ihdas eylediği Mekâtibi Harbiyeye kalbeylemiş idi».

Paşa, Asavanda üç ay çillesini doldurdukdan sonra — eskiden tanıdığı — Sadrıâzam Mustafa Reşid Paşaya bir ariza yazdı. Tahlisini rica etdi [1]. Sadrı mürüvvetkâr, keyfiyeti padişaha arzeyledi. Bizzat menfaya giderek Kâmil Paşayı salimen ve muazzezen

[1] Babası, Mısır Kapukethudası bulundığıçün hale vâkıf olan esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa dedi ki:

«Hanımefendi kehyası Sebile Hanımı İstanbula gönderdi. Paşanın arizası Sebile Hanımın ayağındaki merkubun altına dikilmişdi. Ariza, Reşid Paşaya verildi».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Dersaadete göndermesi içün Abbas Paşaya fermanı hümayun sadır oldu.

Paşanın yârı kadimi Sami Paşa tarafından tanzim edilerek türbeye asılan menzumede deniliyor ki:

«Bahusus bendei bikes dahi ol esnada Habsü menfada idim menvii kaltü idam (1)
Aksedüb bu haberim padişehi devranc Etdi ihzarıma ferman o hüdavendi enam
O şehinşahı melek siret o Sultan Mecid Celbedüb bendesini dergehine etdi gulâm
Haremim kalmış idi pençei gurbetde hazin Anı da desti keramet ile çekdi o hümam».

Paşa, 1849 [1266 H.] da İstanbula gönderildi.

Sergüzeştine ve refikasının celbi ricasına dair Reşid Paşaya yazdığı gayet mufassal tezkireden anlaşıldığına göre:

Abbas Paşanın cevrü sitemine tahammül edemediğinden altı ay müddet sılaya gitmek üzere ruhsat isetediğinde bilâdı Sudan müdirliğini teklif etdi. Paşa, kabul etmedi. Ertesi gün akdetdiği meclise celb ile «Sudana gitmekden istifa eylediğinizden ve familya arasında bazı mertebe kıylükal tekevvününe sebeb göründüğünüzden iki üç ay Asvanda ikametinizi meclisce tensib ediyoruz» dedi.

Paşanın müdafaasına kulak vermeyüb «Beyler [1] sizin konağa geliyorlar. Halim Bey, miras istiyormuş» demesiyle paşa, tekrar müdafaaya başladı. «Uzatmak icab etmez. Hükmi meclisi kabulünüz lâzımdır. Cümlemizin hali malûmdur. Lâkin bu, böyle olacakdır» cevabını verdi. Bazı teşci edenler de bulunduğundan Asvana nefiy ve — mefruşatdan ari, taş döşeli — bir dairede habsetdi.

Paşa «İki ay ikamet etmek üzere memur buyrulduğum Asvana vâsıl oldum. Emrü iradeniz yerini buldu. Namizacım ve hekime muhtacım» mealinde Abbas Paşaya yazdığı tahrirata mühürdarından gelen cevabda «Efendimiz, arizanızı şak eylediler ve «kocaman Napolyona bile habsolunduğu vakit hekim vermediler. Beni Ahmed Paşa ile bozuşdurmak istedi. Şimdi ne yüzle hekim istiyor. Nefyi ebedle Fizoli cebeline gidecek âdem iken yine meclis merhamet ederek Asvana göndermişlerdir. İki mah sözünü herkim söylemiş ise yalandır. Orada üç sene mahbus kalacakdır» buyurdular denildi.

Paşa, diyor ki: «Ben kim, Napolyon kim. Ben ne yapmışım, Napolyon ne yapmış. Beni gönderen kim, Napolyonu gönderenler kimler idi. Bu ne teşbihi garibdir, mutaleası sebebi istiğrab ve badii terakkii ıztırab oldu. Kırk günden ziyade devam eden hastalığım müddetinde hekim degil, kan alır bir berber celbi bile mümkün olamamışdır».

[1] Halim ve Mustafa Fadıl Beyler [Paşalar].

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Abbas Paşa, zevcesinin tatlikı için envaı tehdid ve iz'aca kalkışdı. Hattâ bizzat Asvana gelerek «İstediğim kağıdı [tatlik kâğıdını] vermekde tereddüd edecek olur isen akibetikâr seni idam ederim ve hazmetdiremediğim takdirde Mısır valiliğini terk ve firar eylerim» diyerek ağır yeminler etdi.

Mısır ve İskenderiyedeki emlâk ve akarının, kendine satılmasını da ileri sürdü. Talâk kâğıdına «Talâkı selâse» yazılması için icbar etdi. Nüdemasından Hasan Tavil Ağa «bülehayi avamdan» olmağla «Ağzından işidelim, gasalei selâse midir» demesine mukabil Paşa «gasalei selâsedir» deyub «talâk» lafzını irad etmedi.

Paşa, bu tezkirede «Üç mahdanberu hemşire, birader ve birader zadelerini ve belki maderi şefekat perverini görmekden mahrum ve meyus ve hasta ve dilşikeste bir kasır içinde oturmakda» olan zevcesinin [1] İstanbula celbini temenni etmişdir.

[Reşid Paşanın, mabeyne yazdığı tezkirei hususiyede «Zeyneb Hanımın layenkatı feryadnameleri gelmekde olarak muahharen vurud eden iki şukkasında dahi kendusının tahlisi pek aşırı istirham olunmasiyle mukaddemce Mısır canibine icra olunan ihtaratı mahremane takdir edilmediğinden bu defa sureti resmiyede yazılmak lâzım gelse nasıl cevab geleceği bilinemediğine nazaran bundan böyle Mısır tarafına bir şey denilmiyerek hanımın ifayı hac için havalii Hicaziyeye gitmek üzere hareketle Şam tarikini tutub Beyruta inmesinin ve bahren İstanbula gelmesinin kendusine tefhim etdirilmesi» arzolundu. Üç ay sonra Abbas Paşaden gelen 19 zilhicce 1266 tarihli tahriratda halasının, «zatına müteallik bazı hususatın tesviyesi için Deraliyyeye azimete izharı rağbet etdiğinden levazımı seferiye ihzar ve vapur tahsis kılınarak hereket eylediği» bildirildi. Keyfiyet arzolunarak tahsini havi cevab yazıldı.]

Hanım Efendi, vapurdan çıkınca saraya gitdi. Padişahın iltifatına nail oldu. Müteakiben Reşid paşanın yalısına gitdi. Sadrı hukukperver, Paşaya ve şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey, Hanım Efendiye vekil olarak tecdidi nikâh edildi. İki yarı mütehassir, birbirine kavuşdu.[2]

[1] Büyük annem Hüşyar Hanım merhume — ki Mehmed Ali Paşa tarafından kızı Zeyneb Hanım Efendi ile birlikde büyüdülmüş, okur yazar bir muhadderei hüşyar idi — naklederdi ki: «İftirakdan sonra hanımefendi perişan oldu. Gece gündüz ahüenin ederdi. Gece yarıları birlikde mektublar yazar, pençereden — aşağıda bekleyen — harem ağasına atardık, Ağa, vasıta bulur, paşaya isal ederdi».

[2] Paşa, İstanbula vurudunda Çenberlitaşda Asım Paşanın konağında müs'teciren oturdu. Daha sonra Vezneciler hamamının karşısında — bilâhare dahiliye kâtibi Saib Beye intikal eden — konağı aldı, oraya nakil eyledi. Müahharen Demir kapuda Meclisi Vala azasından Edhem Beyin konağını iştira eyledi.

Ondan sonra da Bayezidde nakibüleşraf Tahsin Beyin konağını aldı. Bunu ötedenberi Füad Paşa istermiş. Valide Sultan vesatatiyle Sultan Abdülaziz merhume arz etdirerek iradei seniye istihsal eyledi. Hayli sonra paşa, konağı Füad Paşadan satın alarak doksan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa 1850 [muharrem 1267] de Rumeli beylerbeyliği payesiyle Meclisi Vâlayi Ahkâmı Adliye [1] ve Maarifi Umumiye [2] azalıklarına tayin ve o senenin cümadelulasında rütbei vezaret [3] tevcih olundu.

Erbabı faziletden olmasından dolayı — teşkil olunan — encümeni danişin dahilî azalığına da nsabolundu.

1852 [14 zilhicce 1268] de ticaret nazırı oldu.

---

bin lira sarfile arsasına müceddeden ve mükmmelen bir konak inşa etdirdi. Leskofçalı şair Galib Beyin söylediği tarih

«Sakfı merfuuna yazılsa seza tarihim Beyti mamuru bina eyledi Kâmil Paşa»

1281

Konağın eşyasını, Kethuda Hüseyin Hâki Efendi, otuz bin lira sarf ederek Avrupadan getirdi.

Konak Hayli müddet «Darülhayır» namındaki mektebe tahsis olundu. Şimdi de Üniversitenin Fen ve Edebiyat Fakültelerine muhassasdır. Sahiblerinin sahibülhayrat olduklarına, konaklarının ilme tahsis olunması şahidi âdildir.

Hanım Efendinin İstanbula vürudından evvel «Mirgun» de ihzar olunan Ağa Hüseyin Paşa yalısında bir yaz oturdular.

Bu yalıda bir gün icrayi ahenk olunurken sadrı esbak Darendeli İzzet Paşa, kayıkla gelir. Rıhtımda istikbal eden ve o vakit çocuk denilecek derecede genc olan babam Mehmed Emin Paşa merhum rıhtımda istikbal ederken paşa «Tuhaf şey, evveli böyle değildi. Şimdi buranın da suları bozulmuşl» demesiyle babam «Evet efendim, biz de öyle bozuk bulduk!» cevabını verir. Kâmil Paşa bu cevabı takdir eder.

Paşa, mukaddema Sami Paşa ile birlikde memuren İstanbula geldikleri esnada Mısırlı hanımın Arnavud köyündeki yalısında müsafir olur. Hanımın âdemlerinden Haydar Efendi ile Bebeğe doğru giderlerken İmam zadé Esad Efendinin kemerli yalısının önunden geçerler. Paşa «Şu yalı benim olsa da güzelce yapdırsam» dir. Aradan çok zeman geçdikden sonra o yalı ile ittisalindeki Müsahib Said Efendinin yalısı alınub birleşdirilerek tamir edildi, orada epey müddet ikamet etdiler.

Bilâhare o iki yalı yıkdırılarak bir sahilhanei âli inşa etdirildi. Bundan bir kaç sene evvel mutesarrıfları tarafından hedmedildi. Boğaziçinin zineti olan o yalının imha edilmesi, her suretle teessüfe lâyıkdır.

[1] «Mısır tarafından mukaddemce Dersaadete gelmiş olan mirimiranı kiramdan utufetlû Yusûf Kâmil Paşa Hazretleri erbabı dirayet ve liyakatden olarak istihdame seza olmasiyle paşayi müşarünileyhin uhdesine bu defa avatıfı aliyyei hazreti padişahîden Rumeli Beylerbeyliği payei refii tevcihi ile Meclisi Valâ azalığına memuriyeti mekârim efzayi sünuh buyrulan emrü fermanı hazreti şehriyarî muktezayı celilinden olmağla mantukı âlisi icra olunmuşdur». [Takvimi vakayi 7 safer 1267]

[2] «Meclisi Vâlâ azasından utufetlû Kâmil Paşa Hazretleri dirayeti kâmile ve malûmatı müktesebe erbabından olduğuna mebni Meclisi Maarifi Umumiye âzalığa memuriyetine ledelistizan iradei seniye şayan buyrulmuşdur.»

[Takvimi vakayi 26 rebiulevvel 1267]

[3] Rumeli Beylerbeyliği rütbei muteberesini haiz olub Meclisi Valâ azasından bulunan utufetlû Yusûf Kâmil Paşa Hazretleri erbabı dirayet ve haysiyetden ve inayeti seniyei cenabı padişahîye şayeste bendegândan olmasiyle avatıfı aliyyei hazreti şehriyarîden müşarünileyhe rütbei samiyei vezaret tevcih ve ihsan buyrulmuşdur».

[Takvimi vakayi 2 receb 1267]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti

«Benim veziri mealisemirim [1]

Ticaret Nazırı İzzet Paşanın azliyle yerine meclis azasından Kâmil Paşanın memuriyeti nezdimizde bittensib paşayi müşarünileyh celbile iktızası icra olunarak Babıâlimize izam kılınmış olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. 14 zilhicce 1268».

1853 [17 cümadelula 1269] da Meclisi Vâla azalığına iade kılındı. Hattı hümayunda «Kâmil Paşanın bu defa meclis azalığına memuriyeti cihetiyle uhdesinden münhal olan ticaret nezaretine birinin tayini lâzım gelmiş ...» denilmişdir.

1854 [zilhicce 1270] de — ikinci defa — Ticaret Nezaretine, 1854 [rebiulevvel 1271] de — Âli Paşa üzerine — meclisi âlii tanzimat riyasetine, 1855 [rebiulâhır 1271] de — Meclisi Vâlâyi Ahkâmı Adliye reisi Şekib Paşanın vefatı ve Tanzimat Riyasetinin ilâveten Hariciye Nazırı Âli Paşaye tevcihi üzerine Meclisi Vâlâ riyasetine tayin olundu.

*
* *

Âli Paşanın tercemei halinde — muhtesaran — beyan olunduğu vechile Mısır valisi Said Paşa, Süveyş kanalının açılması içün Fransız mühendislerinden Lesepse imtiyaz vermesi, devletce âtiyen büyük gaileler hudusine sebeb olacağı gibi — memaliki Osmaniyenin eczasından bulunan — Mısır idaresince de muhataratı siyasiye tevlid edeceğinden ve teşebbüsi vakii, kendi menafiine muhalif gören İngiltere devleti de şikâyete kıyam etdiğinden bu hususta valiye ihtaratda bulunulmasına lüzum görüldü.

Yusüf Kâmil Paşanın — Demir kapudaki — konağında inikad eden meclisi vükelâde cereyan eden müzakere üzerine paşa tarafından kayin biraderi Said Paşaya hususî ve mahremane olarak mektub yazılmasına karar verildi.

Kâmil Paşanın yazdığı mektubu, Serasker Rıza Paşa — kendine hami addetdiği — Fransa sefarethanesine [2] ihbar etmesiyle maslahatgüzar Benedetti, saraya ve Babıâliye şiddetle şikâyet etdi.

[1] Âli Paşa

[2] Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«Meclisi vükelâde cereyan eden müzakeratı derhal Fransa Sefareti duyardı. Bu da Rıza Paşa tarafından ihbar olunuyormuş deyu söylenmekle seraskerlikden azledildi».

«Tezakir» de de diyor ki:

«Mukaddem ve muahhar Mısır kanalı meselesine dair mecalisi mahsusada cereyan eden ebhası mahremaneyi Fransa sefareti duyardı. Bu misillû ketmi vacib olan esrarın o tarafa keşfi ise Rıza ve Safvetî Paşalara isnad olunuyor idi. Bunlar beynennas irtikâb ile itham olunmakda idi».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu meseleye dair Reşid Paşanın mabeyni hümayuna yazdığı tezkireler ile iradelerin [1] suretlerini kayid ediyorum.

Reşid Paşanın tezkiresinin sureti

Müsyü Benedettinin Mabeyni hümayun canibi âlisine takdim etmiş olduğu verakanın cevabı icabisi kaleme alınarak fransızca tercemesiyle beraber takdim kılınmış ve elhaletü hazihi mevzuı bahsolan tahriratı mahremane müsveddesiyle ana cevaben Kâmil Paşa Hazretlerine Mısırdan bu aralık vürud eden tahrirat dahi meşmuli nigâhı âli buyrulmak üzere beraberce gönderilmiş olub mumaileyh Benedettinin göndermiş olduğu mezkûr varakanın tarafı ubeydaneme irsal buyrulması veliyyi nimeti biminnetimiz padişahımız efendimizin teşekküri nakabil olan eltafı celileleri cümlesinden olduğu misillû yazılan cevab tercemesinin dahi mumaileyh tarafına yine ol canibi âliden ita ettirilmesine müsaadei seniyyei cenabı hilâfetpenahî şayan buyrulur ise bu dahi hakkı kemteranemde pek büyük inayet olacağı ve müşarünileyh Kamil Paşa Hazretleriyle Müsyü Benedettinin beyinlerini telif yolunda icra olunan tebligatın cevabı muntazır olduğundan ve işbu fransızca kâğıd verildikden sonra mumaileyhin ne diyeceğinin anlaşılması dahi muvafıkı maslahat olacağından bu şeyler dahi bilindikden sonra işbu nizâm def'i küllîsi hakkında lâzımgelecek tedbirin mutaleasiyle istizanına ibtidar kılınacağı beyaniyle tezkire.

11 Şaban 1271

Mabeyn Başkitabetinin cevabının sureti

Zikrolunan cevab ve tercemesiyle müsveedde ve tahrirat, meşmûli nazarı âlii cenabı padişahî buyrulmuş ve mezkûr terceme, ıktızasının icrası zımnında asliyle beraber tevkif kılınmış olmasiyle iş'arı âlii asafaneleri vechile bu şeyler dahi bilindikden sonra işbu nizâm def'i küllîsi hakkında lâzım gelecek tedbirin mutaleasiyle istizan buyrulması ve salifüzzikir müsvedde ve tahrirat yine iade kılınmış olmağla olbabda. 11 Şaban 1271

Reşid Paşanın diğer tezkiresinin sureti

Kâmil Paşa Hazretlerile Müsyü Benedettinin beyinlerini telif maddesine teşebbüs olunmuş ise de Müsyü Benedettinin oralara yaklaşmıyacağı bu defa tebeyyün etmekle bu hale nazaran Mabeyni hümayun canibi âlisinden ita buyrulmasını niyaz etmiş olduğum faransızca verakanın şamil olduğu izahat ile dahi mücab olmaklığımı istemiyerek yine bir takım safsata-âmiz kelimat ile kendusunı haklı çıkarmağa çalışacağında şübhe kalmadığı misillû siyakı halden anlaşıldığına göre Paristen vüruduna muntazır olduğu talimat, meramına müvafık zuhûr eder ise müşarünileyh Kâmil Paşa maddesini bir me'sele ederek müşarünileyh hazretlerinin azlini musırrane iddia etmesi ve bu abdi kemine hakkında bu kerre meydane koyduğu şikâyatı zımniyyesinin bilfarz def'i kabil olsa dahi madame ki

[1] Bu tezkirelerle diğer mühim meselelere aid muharreratı ihtiva eden bir mecmuayı esbak Mabeyin Başkâtibi Atıf Bey, otuz beş sene evvel bana iare etmişdi. Kanala aid tezkireleri o mecmuadan alub eserime derceylemişdim. Aradan seneler geçdikden sonra Ali Füad Bey merhumun talebi üzerine tezkireleri kendine vermişdim. Merhum, bunları - benim teşvikımla yazdığı - «Ricali mühimmei siyasiyye»ye dercetdiği gibi Benedettinin, bu mesele hakkında Reşid Paşa ile vaki olan muhaverelerine dair «Essais diplomatiques» unvanlı eserinde verdiği malûmatı da - faidei zaide olarak - nakle himmet eylemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bu bir etraflıca kurulmuş fesad makinesinin asarı olduğundan arası biraz geçer geçmez sair gûne vesail tedarükiyle yine bir takım münazeat meydane çikarması ihtimalâtı kuvvetlenmekde olarak böyle mütemadi mekalât tekevvünü ise veliyyi nimeti biminnetimiz padişahımız efendimizin bir hali bihuzurîde bulunmalarını mucib olacağı ve mincihetin mesalihi seniyyeye dahı dokunacağı cihetle evvelce mübarek atebei ulyayı hazreti hilâfetpenahîye mingayri haddin şifahen dahi ifadesine mütecasir olduğum vechile böyle şeylerin vukuuna ubudiyeti sadıkanem kail olmıyacağına binaen şu ahvali hâtır hıraşın bertaraf edilmesi ancak Sadaretin tebeddüli ve Meclisi valâ riyasetinin dahi tebdili tedbiriyle hâsıl olacak gibi görünüb fakat bu dahi şöylece sureti adiyede olmak lâzım gelse mutlaka Müsyü Benedettinin hatırı içün yapılmış gibi anlaşılacağı cihetle dahilen ve haricen çirkin görüneceğinden maslahatı şu mahzurdan kurtarmak içün meselâ infisali ubeydanemin meşagili kesirei sadarete vücudi kemteranemin mütehammil olamadığı cihetle hâkipayi âliden niyaz ve istirhamı bendegânem vukuuna bina edilerek mübarek hattı hümayunı cenabı tacdaride ol süretle beyanına müsaadei seniye erzan buyrulması ve müşarünileyh Kamil Paşa Hazretlerin dahi bir vesilei münasibe ile istirham merkezine getürilmesi ve bir de saltanatı seniye mesalihinin böyle bir buhranlı vaktinde bütün bütün battalinden olub da uzakdan seyirci gibi durub bakmaklığımı ubudiyetime yakıştıramadığım cihetle şu aralık sefaret memuriyetiyle Viyana ve ya Londrada ve hususiyle şimdi merkezi mesalihi politika olması cihetiyle Viyanada bulunduğum takdirde yine veliyyi nimetimin muhafazai şan ve hukuk ve istiklâli âlisine âcizane ve kâsırane hüsni hizmete çalışmakdan hâli olmıyacağımdan her kangi tarafa memuriyeti kemteranem nezdi âlide tensib buyrulur ise bunun dahi Avrupaca olan mesalihin ehemmiyetine bina olunarak tebeddüli sadaret maddesiyle beraberce ilân olunması suretleri vaktü hale göre muvafıkı maslahat gibi tahattur olunmuş ise de mevridi ilhamatı rabbaniye olan kalbi pâk ve hatırı tabnâki âliye lâyih olacak tedbiri dilpezirin herhalde hayrü meymenete makrun olacağında iştibah olmadığı ve memuriyetlerde bulundukca beşeriye hasebiylet ve hususa fıkdanı dirayet sebebiyle pek çok kusur ve hatîatım vukubulmuş ise de lillâhilhamd sadakat ve istikametce hiç noksanım olmadığından ötedenberu mensubiyet ve mazuliyetde hakkı âcizanemde cari ve sadamatı dehriyeden sıyanetde hâmii kavi olan eltafı celile ve sahabeti seniyyei cenabı veliyyi nimete ezseri nev dehalet ve iltica olunduğu rehini ilmi samileri buyruldukda herhalde irade ve ihsan efendimindir. 16 Şaban 1271

Başkitabetin cevabının sureti

İnfisali âlileri berminvali muharrer meşagili kesire cihetiyle tarafı âlii asafanelerinden istirham vukuuna bina olunarak hizmeti celilei sadaretin Âli Paşa Hazretlerine tevcihi ve Avrupaca olan mesalihin ehemmiyetine binaen zatı âlii asafanelerinin dahi Viyanaya memuriyetleri [1] ve Sadaret Kaymakamlığının Şefik Paşa Hazretlerine ve Hariciye ve Maliye Nezareti celilelerinin dahi uhdelerine rütbei samiyei vezaret tevcihile Füad Paşa ve Muhtar Paşa Hazeratına ihalesi babında hattı hümayunı cenabı tacdarî sahifepirayi sudur buyrulmuş olmasiyle muktezayi iradei seniyye üzere beyanı keyfiyete ibtidar kılındığı. 17 şaban 1271

Kâmil Paşanın baş kitabete yazdığı tezkirenin sureti

Cenabı Hak, sebebi emnü asayişi cihanyan olan veliyinimeti biminnetimiz Padişahımız efendimiz hazretlerini ilelebed erikepîrayi şevketi

[1] Karedenizde Rus bahriye kuvvetinin tahdidi hakkında devletler arasında i'tilâf hâsıl olamıyarak konferans dağıldığından Reşid Paşanın Viyanaya gitmesine hacet kalmadı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şan buyursun amin. Mingayri istihkakın mazher ve müftehir olduğum teveccühatı âliyei hazreti hilâfetpenahinin edayi teşekküratı mefruzasında aczi acizanemi bilitiraf hizmeti aliyyei saltanatı seniyyelerinde sadakat ve istikamet ile kesbi iftihar ve itibar eder kullarından olmaklığım ile beraber bu defa memuriyeti celilei riyasetden afvı acizanemi istirhamı çakeranem canü cihane tercih olunan hizmeti giran kıymeti hazreti veliyinimeti süruşî hasletden istinkâf manasına olmayub muhtacı beyan olmadığı vechile mücerred icabı maslahatdan olarak sayei merhametvayei cenabı cihanbanide bilcümle bendegâni sıdık nişanan misillu emniyeti kâmilei âcizanem derkâr ise de bir kerre hakikati hali dahi beyan etmek feraizi ubudiyetdendir. Şöyle ki fehametlu devletlu Mısır valisi hazretlerinin kompanya teşkili ile küşadını mürad eylediği halic maddesi üzerine akdolunan meclisi vükelade babıâliden doğrudan doğruya yazılmasında politikace mahzur mutalea edilerek ittifakı vükelayi fiham ile verilen karare mebni canibi âciziden tahrir ve irae ve irsal olunan verekai mahsusai mahremanenin müfad ve meali malumı âli buyrulmuş olacağı üzere hiç bir devletin leh ve aleyhinde olmayub ancak nezaket ve cesameti maslehate nazaren şu vakitde saltaneti seniyyece bir gailei azime açmaması içün beyanı mutalea ve ihtardan ibaret iken hernasılsa Fransa maslahatgüzarı his ederek bigayrihakkin bahsü davaye kıyam etmesinin sebebi, bendelerine «Bunu ben yazmadım, yazdırdılar» sözünü kendulerine söyletdirmek ve serriştei niza etmek içün olduğunda iştibah yoksa da hudanekerde burası, namusı heyeti saltaneti seniyyeye dokunur şey olmasından dolayı bir vechile kabul edemeyeceğime ve verekai mezburede ifadei sıhhatı maslehat ile acizane ibrazı hizmet olunmuş itikadında bulunduğuma binaen ihtiyarı sükût edüb def'an lilğâile memuriyetden afvı acizanemi bir kaç defa tasavvur ve ifade eylemiş isem de vaktine taliki mülayimi maslahat olacağı anlaşılarak nihayet kaziyye şu sureti intac eylemiş ve küşadı halicin tehirini mucib olur ilel ve esbabı sahihayı beyan etmek hizmetinde bulunmaklığım mutlaka sayei merahimvayei hazreti mülkdaride her tarafdan baisi emniyeti hatırı acizanem olan mevaddan bulunmuş olmasiyle cemii zemanda akdem ve eşrefi faraizi ubudiyetden bildiğim daavat icabet âyatı cenabı tacdariye müdavemet ve muvazabeti acizanemin arzu ifadesi sırasında mingayri haddin beyanı hakikatı hale dahi cüret kılındığı ve maksimi fuyuzatı âmal olan âsitanı şevket bünyanı hazreti zıllulahı köleliğinden başka medarı mübahatı bendegânem olmadığı rehini ilmi âlileri buyrulmasiyle nezdi samilerinde tensib buyrulduğu takdirde sureti hali vakıülmealin atebe sipihr merte-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bei mülûkâneye arz ve beyan ve her halde muhtac ve müftehir olduğum teveccühatı maalîâyatı cenabı cihanbani şayan buyrulması babında. 17 şaban 1271

Bu tezkire üzerine istifası kabul ve riyasete sadaret kaimmekamı Şefik Paşa tayin olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Vezirim Kaymakam Paşa

Meclisi Ahkâmı Adliye Reisi Kâmil Paşanın bu defa isti'fası vukuuna mebni meclisi mezkûr riyasetinin ahar birine ihalesi lâzım gelerek riyaseti mezkûre, uhdene tevcih kılınmağla ilâni keyfiyete mübaderet olunsun».

Cevdet Paşa «Maruzat» da diyor ki:

«Said Paşa, Abbas Paşanın mesleğine mühalif bir meslek tutdu ve Fransa politikasına meyletdi. Abaas Paşa, büyük pederinin zemanından kalma üsuli muhafaza ediyordu. Said Paşa ise bütün bütün bir alafranga yola döküldü. Mısırın varidatı, masarifine mukabil gelmez oldu. İşte ol esnada Döleseps ile Süveyş kanalını açmak üzere bir mukavele yapdı. Lâkin mevkii icraya konması fermanı âliye mevkuf olduğundan Babıâliye müracaat eyledi. Fransa Sefareti dahi anı tervic eyledi. Bu kanal işine İngilizler muhalif idi. Sebebi de bu ki Hinde ümmidburnu tarikiyle bahren gidilir olduğu cihetle Avrupanın Hinde en karib mahalli İngiltere adası idi. Halbu ki kanal açılınca Fransızlar Hinde İngilizlerden daha karib olacak. Hind ise İngilterelûnun kiları mesabesinde oluduğundan diğer devletlerin oraya kesret üzere tevarüdleri İngllizlerin merakına dokunurdu. Bu cihetle İngiltere sefareti kanal işini tas'ib etmek isterdi. Reşid Paşa dahi İngiltere politikasına tabi olduğundan başka kanal açılırsa Bahri Kulzümün iki tarafındaki sevahili İslâmiyenin muhataraya duçar olacağı mutaleasiyle kanal işinin men'ini iltizam ederdi. Lâkin alenen mühalefet eylese açıkdan açığa Fransa devletiyle bozuşmuş olacağından ana cesaret edemiyordu. Binaenalâzalik Reşid Paşanın talimi üzere Meclisi Valâ Reisi Kâmil Paşa, karabeti sıhriyesi hasebiyle Said Paşaya mahremane olarak yazdığı mektubda bu kanal işinden feragat eylemesini nasihat ile beraber Fransızlara emniyet olunamıyacağını ve pederleri Mehmed Ali Paşayı vaktiyle nasıl yalnız birakdıklarını ilâvei mekal etmiş. Said Paşa ise hobpa bir âdem olduğundan bu mektubu Mısırdaki Fransa konsolosuna göstermekle Fransız Elçisi Kâmil Paşadan lisanı şiddet ile şikâyet eyledi ve azlini istedi. Kâmil Başa dahi def'i belâ içün kendisinin azlini Reşid Paşadan taleb etdikde Reşid Paşa «affedersiniz. O mektubu size ben yazdırdım. Şimdi mazulen evinizde oturasınız, ben de kollarımı sallıyarak Babıâliye gelüb gideyim. Ben bu namussuzluğu kabul edemem» demiş ve keyfiyeti zatı şahaneye arz ile «İş ağırlaşırsa kulunuz icabı maslahatdan olarak isti'fava mecbur olurum. Efendimiz de müsaade buyurmalısınız» demiş ve ruhsat almış.

Bir gece gec vakit Reşid Paşa ile yalnız otururken kendi hattı destile bir takrir yazdı [1]. « Şunu bir kere okuyı ver» dedi. Gördüm ki bir istifanamedir, sadaretden afvını niyaz ediyor. Dedim ki «Niçün böyle edersiniz? Malum a efendimiz, istifaya istigna manası verir, canı sıkılur». Gülerek dedi ki «Bu vechile istifa içün bir hafta mukaddem ben, Efendimizden ruhsat aldım. Bu ariza yarın arzolunur ve heman tebeddüli sadaret vuku bulur. Ben de şu kanal işinin vicdanıma muhalif olarak icrasında bulunmamış olurum». Filvakı dediği gibi oldu. Ümuri diplomatikiye Âli ve Füad Paşalar elinde kaldı. İkisi bir

[1] Yukarıya dercolunan tezkeredir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vücud gibi oldukları halde İngiltereluden ziyade Fransa tarafına mail idiler. Lâkin anlar da Reşid Paşanın kocunduğu bir emri hatîrin icrasında hayli duçarı hayret oldular. Ol esnada ise Fransanın her tarafda ve alelhusus İstanbulda nüfuzları su gibi cari olduğundan kanal işine dahi istedikleri gibi karar verdirdiler. Kanal henüz hitam bulmadan Said Paşa vefat ile yerine İsmail Paşa valii Mısır oldu. Said Paşanın başlamış olduğu usuli sefaheti kemale getürdiği gibi kanalı dahi itmam eyledi. Kanalın küşadında frenklere hoş görünmek içün Avrupadan gelen bilcümle seyircilere sefahet yolunda bir umumî ziyafet çekdi. Paraları nehri cari gibi akıtdı. Kanalın küşadı günü düuyanın her tarafından memurini düvel ve seyirci olarak pek çok halk bulunmuş ve ibtida kanaldan geçen doksan bu kadar sefineden doksanı İngiliz ve bakisi düveli saire gemileri olmağla Dersaadetde bulunan Fransa baş tercemanı Otre, hariciye teşrifatcısı ve Mısır kapu kethudası müteveffa Kâmil Beye demiş ki «Bey Efendi, Mısır gitdi. Devletimiz hata etdi. Döleseps in Allah belâsını versün. Heman Allah, bir kum furtınası versün de kanalı mahvetsün». İşte o gün Reşid Paşaye hasmı olan Fransızlar da hak verdiler.

Mısır valisi Amribnil As رضی‌الله عنه, bu Süveyş kanalını açmak içün Ömeribnilhattab رضی عنه‌الوهاب hazretlerinden istizan etdikde «olmaz. Zira Rum bu taraflara taarruz eder» deyu buyurmuş. Badehu Haruni Reşid, tahtı hilâfete cülûs etdikde Süveyş denizinden Akdenize bir cedvel açılmasını emir etmiş ise de veziri Yahyayi Bermeki «Rumun sevahili hicaziyeye taarruzu içün bir yol açılmış olur» diyerek mâni olmuşdır.

Bervechi bâlâ Süveyş kanalı meselesi meydane çıkdıkda bu iki kıssayı Reşid Paşaya hikâye etdim. Dediki: «Ben, bunca vakıtdır devletin mesaili politikiyesiyle meşgul oldum. Sefaretle Avrupada dolaşdım. Avrupalıların efkârına kesbi vukuf etdim. Süveyş kanalının devleti aliyyece mehaziri âtiyesini anlayamazsam ayıb olur. Haruni Reşid zamanında bu kadar malûmatı coğrafiye yok iken Yahyayi Bermekinin bunu tefattun etmesi şayanı tahsindir. Emma arzı arebden harice çıkmamış dênizleri görmemiş olan bir zatın bu dakikaları o zeman keşfeylemiş olmasına keramet [1] demekden başka bir söz bulamam».

Cevdet Paşa «Tezakir» de de diyor ki;

«.... Keyfiyet, meclisi vükelade ledelmüzakere verilen karar üzere Said Paşaya bir kıt'a mektubi sami yazılarak maddenin ehemmiyetine mebni konturatosunun bir kerre de babıâlice tezekkür ve tedkiki lâzımgeleceği emrü iş'ar olunmuşdu. Meclisi mahsusda ol vechile mektub yazılmasına karar verildiği sırada meclisi vâlâ reisi Kâmil Paşa, Reşid Paşaye «Said Paşa, sizi pek sever. Ana bir de mahremane mektub yazsanız hüsni tesiri olur» demiş ise de Reşid Paşa «Gerçi Said Paşa eyi âdemdir. Lâkin ketmi esrar edemiyor. Ben bunu yazamam» deyu cavab vermesi üzerine Kâmil Paşa «Öyle ise ben akribaca bir mektub yazayım» deyu istizan etmiş. Reşid Paşa «Size de yazın diyemem. Ben heman kararı meclis üzere resmî bir mektub yazar gönderirim» demiş. Kâmil Paşa, tekrar «Said Paşa, pederini pek severdi. Ben anın canına yemin verüb mahremane bir mektub yazarım» demiş ve Fransızların mukaddema Mısır hakkında müşahed olan televvünlerinden bahs ile anlara emniyet ve istinad edüb de böyle fevkalâde işlere teşebbüsden keffi yed eylemesini mekamı nasihatde ihtar eylemiş. Said Paşa ise bu mektubu Mısırdaki Fransız konsolosuna göstermiş. O dahi keyfiyeti Dersaadetdeki Fransız maslehatgüzarı Benedettiye inha eylemiş olmasiyle Benedetti Reşid Paşaya gelüb «Bu mektubun tahririnden sizin haberiniz yok miydi» dedikde «evet, var idi» deyu cevab vermiş. «ya bu suretde yazılışından haberiniz var mı idi» dedikde «Hayır yok idi» demiş.

[1] Reşid Paşa, Yahyanın keşfine «keramet» derse — bu dakikai siyasiyeyi ondan çok zeman evvel keşfeden — hazreti Ömer hakkında ne diyecek?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tahkiki maddeye ledelibtidar Fransızlar, «Ol mektubu gördük» derler. Said Paşa «göstermedim» deyu inkâr eyler. Muhtelefünfih bir mesele oldu ve iş keşakeşde kaldı. Maslahatgüzar ise Reşid Paşaya gelüb «ol mektubda münderic olan tabirat, Fransa devletinin namusuna dokunur bir şey olmadığını beyan eylemiş ise de maslahatgüzar «bize öyle yazılıyor» deyu iadei kelâm ile sureti ısrar göstermiş olması üzerine Reşid Paşa «böyle mahremane ve mingayri resmin yazılan şeylere bir hüküm terettüb etmez. Tutalım ki terettüb etmiş olsun. Ben, bu mektubun müsveddesini gördüm. Fransanın namusuna dokunacak bir şey yokdur. Müsveddeyi getürelim, size yazılan tahrirat ile tatbik edelim, şübhe arız olursa Mısırdan aynini getürdelim. Eğer filvaki öyle bir şey varsa Kâmil Paşayı tekdir ve tedib edelim» deyu cevab vermiş ise de maslahatgüzar, işi öyle muhakeme şekline koymağı dahi istemeyüb yine kavli evvelini tekrar etmekle Reşid Paşa, bunu mücerred kendusının İngiltere politikası tarafdarı bilindiğinden dolayı bir nevi iz'ace behane aramak manasına haml ile ana cevaben «Bu artık bir nevi iz'ac oluyor. Bizim işden çekilmekliğimiz lâzım gelür. Zira devletinizle devleti aliyyenin teekküdi münasebatına beni hail görüyorsunuz. Ben ise bu iki devletin zafı münasebatına sebeb olmaklığı bir vechile istemem.» demesi üzerin maslahatgüzar «Hayır, o dereceleri lâzım değil. Fakat böyle şeyler de niçün olmalı» deyu lisanı değişdirmiş ise de işin ağırlığına ve kanal meselesinin neticesi mechul idüğine binaen Reşid Paşa, istifayı kararlaşdırmış ve hattâ Abdülmecid Han Hazretlerine arzü beyanı hal ederken «maslahatın bir derecesi vardır ki oraya gelince kulunuz istifaye mecbur olurum» demiş kaldı ki bu esnada tebaai gayri müslime hakkında ilânı mukarrer olan imtiyazatdan dolayı sadrı devletde bulunan kimse avamı nasın hedefi tanü teşnii olacağı dahi cayi fikrü mütalea idi. Binaenaleyh Mehmed Ali Paşanın [damad] afvü itlakı üzerine istifa ediverdi».

Cevdet Paşa — yukarıda görüldüğü vechile — «Maruzat» da «Reşid Paşanın talimi üzere» Kâmil Paşanın mektub yazdığını ve biraz aşağıda Reşid Paşanın, Kâmil Paşaya «O mektubu size ben yazdırdım» dediğini beyan eylediği halde «Tezakir» de Kâmil Paşanın «Ben mektub yazayım» demesine mükabil Reşid Paşanın «Ben yazamam, size de yazın diyemem» dediğini söylüyor.

Kâmil Paşa — kayın babası Mehmed Ali Paşa gibi — kanalın açılmasına esasen mühalif olduğiçün bu hususda Reşid Paşa ile müttehid idi. Gerek kendi ihtiyarı, gerek Reşid Paşanın ihtarı, yahud meclisi vükelânın kararı ile olsun asıl mesele, mektubun yazılmasıdır. Kâmil Paşa, devletin menfaatini, kendi menfaatine takdim ederek memuriyetinin elden gitmesini göze aldırdı, Said Paşaya o mektubu yazdı, ibrazı hamiyyet etdi.

Esbak dahiliyye nazırı Memduh Paşa — şûrâyi devlet azasından iken — Sultan Abdülhamide takdim edüb yıldız evrakı arasında gördüğüm lâyihada diyor ki:

«... Kanal açılmak evvelce de tasavvur edildikde Mehmed Ali Paşa, buna razı olmamış ve sebebi ledessüal «Öyle bir kanal, Mısır mesalihini bilâhare müdahalatı ecnebiye ile tasib ve işkâl eder» demiş olduğunu sadrı esbak Kâmil Paşa merhumun lisanından [illegible] kulları işitmişdim».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Aşağıdaki satırları dikkatle okuyanlar, Reşid Paşanın ve ona ittibaan Kâmil Paşanın, kanalı açdırmamak içün oğraşmakda ve binnetice istifa etmekde ne derece basiretkârane davrandıklarını anlarlar ve Kâmil Paşanın mameleki Mısırda bulunduğu içün valinin arzusuna karşı sed çekmeğe teşebbüsden mütezarrır olacağını düşünmeyerek ihtarname yazmak suretile de hamiyet ve cesaret göstermesini elbette takdir ederler.

Mısır fevkalâde komiserliği baş kâtibi Arif Bey «Başımıza gelenler» isimli eserinde diyor ki:

«... Fransızlar Mısırdaki mevki ve nüfuzlarından bilistifade Süveyş kanalını açmak içün Said Paşaya karşu gösterdikleri arzu, Said Paşanın menfaat ve tasavvuruna muvafık gelüb çünki kanal açılmış olursa devleti aliyyeye tâbi olan Suriye arazisinden hıttai Mısriyeyi tefrik edecek bir haddı fâsıl ve ya sa'bülmürur bir manii mühimmi siyasî vücude geleceğinden ve bu da Mısırın istiklâline ve o istiklâlin tahtı emniyetde devamına yardım edeck vesailin eazımından addolunacağından Said Paşa kanalın küşadına Babıâlinin ademi müvafakatine rağmen fevkalâde ısrar etmiş ve Fransızların istediklerinden ziyade teshilât icrasından geri kalmamışdır. Ahiren Fransızlar Said Paşadan aldıkları müvafakatnameyi darende ederek Devleti Aliyyenin üzerine yüklendiler, şöyle yapdılar, böyle etdiler Napolyonun bütün dünyaya cari olan nüfuzunu min küllilvücuh istimal ile akibet Devleti Aliyyeden mezuniyeti mutazammın iradei seniye istihsaline müvaffak oldular. § Kanalın iras etdiği mezar ve hasarın maliyeye aid olan ciheti öyle kolaycacık altından kalkılacak ve telâfisi kabil olacak zararlardan değildir. Bunun hasaratı siyasiyesine gelince: Esbabı hakikiyesi aranılır ise görülür ki bugünkü günde İngilizleri Mısırda bulunduran bu kanalın vücudidir. Afrikanın kısmı cenubîsinin bir kıt'ai azimesiyle bizim içün en mühim olan ciheti şarkıyesinin Avrupalılarca taksimini tehiye eden bu kanaldır. Devleti Aliyyenin Akdenizde ve hususiyle Bahri ahmerdedeki istikbalini ve bütün hıttai Arabiyeyi ve bittazammun mekamı celili hilâfeti tehdid eyliyen bu kanaldır. Eski dünyanın ticareti umumiyesini altüst eden bu kanaldır. Mısırdan senevî şimendüferlerle Bahri muhit yolculuğunu eden Avrupalıların ayaklarını Mısırdan kesmekle beraber bu kadar emtiai ticariye ve nakliyatı askeriyenin yolunu değişdiren ve bu sebeblerle ehali ve hükûmeti Mısriyenin milyonlarla lira iktisabına mani olan bu kanaldır. Hiçbir âdem kendi evinde ihdas etdiği bir koridordan geçmek içün ücreti müruriyle vermeği âmilile şart eder mi? Bunu hangi akıl kabul eder?..».

*
* *

Kâmil Paşa, 1855 [rebiulevvel 1272] de mecalisi âliyeye memur oldu.

Mısır valisi Said Paşa, oğlu Tosun Beyin [Paşa] hitanı vesilesiyle tertib eylediği ziyafeti fevkalâdeye Reşid ve Kâmil Paşaları davet [1]

[1] Reşid Paşanın Mabeyn Başkitabetine yazdığı tezkirenin sureti

«Bundan mükaddemce vücudce bazı mertebe rahatsız bulunduğum cihetle sayei şevketvayei hazreti şahanede tebdili hava-içün seyahat tasavvurunda olduğumdan Mısır Valisi Said Paşa Hazretlerine irsal etmiş olduğum tahriratı âcizanemde bir gün bağteten Mısıra geldiğimi görürler ise taaccüb etmemeleri lâzım geleceğini yazmışdım. Müşarünileyh Hazretleri canibinden birbirini müteakiben vürud ile takdim kılınan iki kıt'a tahrirat mea-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

etdi. 1856 [şevval 1272] de «Feyzi cihad» vapuriyle Mısıra gitdiler.[1]

Kanal meselesinden dolayı birlikde istifa etmeleri ve bir müddet sonra yine birlikde Mısıra gitmeleri, siyasî bir nükteyi tazammun etmekdedir.

[İskenderiyeye vüsullerinde istikbal içün vapura gelen Said Paşa, müteşekkirane ve memnuniyetkârane sözler söyliyeceği yerde ilk söz olarak «Doğrusu gelecğinizi hiç memul etmiyordum» demesiyle Reşid Paşanın «Efendimiz gibi bir valii zişan emrü davet buyurur da icabet etmemek kabil olur mu» cevabını vermesinden ve muhterem müsafir - ihzar olunan - saraya getirildikden sonra valinin derhal savuşmasından Kâmil Paşanın - hasbelkarabe - sıkıldığını, Paşalarla beraber Mısıra giden ve mükâleme ve muamelei vakıa esnasında hazır bulunan babam Mehmed Emin Paşa söyler ve siyahat müddetince Reşid Paşa ile görüşerek kemali nezaket ve fartı kiyasetini sena ederdi].

Mısırda bulundukları müddetce fevkalâde izaz olundular. Kırk gün sonra avdet etdiler.

Reşid Paşanın beşinci sadaretinde 1857 [20 şevval 1273] de — ikinci defa — meclisi vâlâyi ahkâmı adliye riyasetine nasbolundu. 1859 [18 rebiulâhır 1276] da infisâl eyledi.

Cevdet Paşa «Tezakir» de Kuleli vak'asından bahsederken diyorki: «Meclisi vâlâ reisi Kâmil Paşa öteden beru her tarafa temayül eder ve müteneffizîne müdahene eyler bir zat olduğu halde bilcümle vükelâ Kuleli kışlasında hazır iken «Biz artık kendimizi çürütdük, azl-

linden müstefad olduğu vechile valii müşarünileyh hazretleri tasmim eylediği ziyafeti mahsusasına bu abdı âcizi dahi davet etmiş olub malûmı âli buyruldugu üzere bunun gibi dahili memalikde değil ecnebî memleketlerinde bile siyahat maddesi her devletde her sınıf bendegân haklarında mücaz ve mer'i olarak bu babda müsaadei seniye erzan buyrulduğu halde vücudce istifade edilmesi ve vaki olan davete dahi icabet gösterilmesi suretleri hâsıl olur ve bu bir uzun siyahat olmıyarak otuz ve nihayet kırk gün zarfında avdet etmeklik dahi kabil görünürse de veliyyi nimeti biminnetimiz padişahımız efendimizin kul ve köleleri bulunduğum cihetle kâffei harekât ve sekenatım iradei seniyei hazreti cihanbaniye menut ve vabeste olmağla bu hususda dahi herne vechile emrü fermanı keramet unvanı hazreti şehinşahî müteallik ve şeref sudur buyrulursa tarafı kemteraneme lûtfen iş'arı babında. 7 şevval 1272».

Başkitabetin cevabının sureti

« . . . Sureti iş'arı âlilerine nazaran işbu siyahatden istifade edileceği anlaşılmış olmasiyle olvechile azimet buyrulması . . . ».

[1] «Mısır valii valâ şanı fehametlû devletlû Said Paşa Hazretleri İskenderiyede bir ziyafet tasmim ve tertib buyurmuş olduklarından Sadrı esbak devletlû übbühetlû Reşid Paşa Hazretleriyle valii müşarünileyhin müteallikati aliyyelerinden [eniştesi] mecalisi âliyeye memur vükelâyi fihamı saltanatı seniyeden devletlû Kâmil Paşa Hazretleriyle hemşirei muhteremeleri ismetlû Zeyneb Hanım Efendi ve ismetlû Mısırlı Hanım Efendi Hazeratı ve kapu kethüdaları eazımı ricali Devleti Aliyyeden utufetlû Zühdi Bey Efendi Hazretleri ve Mısır Sarrafı Kigork Bey cenabları, ba ruhsatı seniye Feyzi cihad nam vapura rakiben geçen pazartesi günü Iskenderiyeye azimet eylmişlerdir.»

[Ceridei havadis 15 şevval 1272]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olunmalıyız. Padişah dahi imamülmüslimin olub yolile hareket etmelidir» diyerek Riza Paşaya bakub «Buralarını Efendimize anlatmak sadakatdır ve söyletmemek ihanetdir» demiş olması üzerine artık beynelvükelâ perdei hicab mürtefi olub filasıl tefevvühden ictinab ede geldikleri lakırdılar, meclisde alenen mevzuı bahis olarak Âli Paşanın bu yolda hayli ileri gitmesine sebeb olmuşdu. Riza Paşa ise muktezayi hal ve mevkii icabınca bu mekule mükâlemat ve müzakeratı mahremane olarak zatı şahaneye arzedegeldiği cihetle Kâmil Paşa hakkında iğbirarı şahane peyda olmuşdu. Kıbrıslı [sadarıâzam] dahi zaten kendusını sevmezdi. Binaenaleyh Kâmil Paşa azlolundu».

Mükerreren söylendiği vechile himayet ve inayetini gördüğü zevat aleyhinde — fürsat düşdükce — idarei mekal etmek, Hoca Paşanın şiarı mahsusudır. Kâmil Paşaya dair söylediği söz de o kabildendir ve kendiliğinden mecruhdır. Zira onun dediği gibi «Her tarafa temayül ve müteneffizane müdahene» eden bir âdem, Padişah hakkında alenen öyle ağır söz söyler mi ve hakikatın Padişaha anladılması sadakat ve anladılmaması ihanet olduğunı, Padişahın hafiyesine mütecellidane bir tavırla anladır mı?

O vaktin hükmünce Padişaha «İmamülmüslimin» olduğunı gösterecek yolda hareket etmesini ihtar etmek, azl ve nefi gibi cezaları göze aldırmağa mütevakkıf iken «Assalar da güftü gûyi hak nişanidir sözüm» mısraını tecessüm etdirircesine hakikati söylemekden çekinmemek, «her tarafa temayül ve müteneffizîne müdahene» etmeyen erbabı sıdku ihlasın kârıdır. [1]

Namuslu bir devlet âdemi olan Kıbrıslı Paşa ile — hemmesleki olan — Kâmil Paşanın birbirlerine mehabbet ve hürmetleri, Kâmil Paşa tarafından söylenilen ve Kıbrıslının mezar taşına hâkolunan menzume ile de sabitdir.

1860 [şaban 1276] da — ikinci defa — mecalisi âliyeye memur oldu.

[1] Mustafa Reşid Paşanın toronu Nuruddin Bey, Prens Halim Paşaya damad ve Şûrayı Devlete âzâ olub teşekkür içün saraya gider. O vakit ikinci mabeyinci olan Haci Ali Beyin [Paşa] odasına girer. Ceddinin kitabcısı ve lûtufdidesi olan Cevdet Paşayı orada bulur. Mabeynciye takdimini yavaşca reca eder, Paşa, Reşid Paşaya münasebeti kadimesini - her nedense - anlatmağı müvafık görmediği içün «Vaktiyle bir Reşid Paşa varmış. Bu, onun toronu ve Tunuslu Hayrüddin Paşanın damadı» tarzında takdim etmesiyle ezkiyadan olan - Haci Ali Bey «Doğru söyle. Bu Tunuslunun değil, Mısırli Halim Paşanın damadıdır» der. O sırada Padişah, Mısırlılardan muhteriz olduğundan Cevdet Paşa, Mısırlı prensin ismini tefevvühden ictinab ve Mısırlıyı Tunusluya tahvil etmek suretiyle kallaşlık göstermişdir. Böyle bir zatın Kâmil Paşanın müdahinliğinden bahsetmesine, ne demek lâzımgeleceğini erbabı insaf takdir eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1861 [1277 H.] de Mısıra gitdi. Müteakıben vali Said Paşa ile medinei münevvereye azimet [1] ve revzayi mutahhereye yüz sürerek Mısıra avdet etdi.

O sırada Sultan Abdülâziz cülûs eylediğinden arzı tebrik ve tazim içün İstanbula geldi, yine Mısıra döndü. Bir müddet daha ikametle avdet eyledi.

1861 [6 muharrem 1278] de meclisi valâyi ahkamı adliye ve tanzimat birleşdirilerek riyaseti — memuriyeti fevkalâde ile Şamda bulunan Füad Paşaya ve riyaset vekâleti Kâmil Paşaye tevcih olundu. Yirmi iki gün sonra Füad Paşa, hariciye nezaretine tahvil ve riyaset — üçüncü defa — Kamil Paşaya tefviz kılındı.

1861 [12 rebiulâhır 1278] de birinci rütbe osmanî nişanı verildi.

1861 [19 cümadelûlâ 1278] de mesnedi sadaret, Füad Paşaye ve sadaret kaymekamlığı Kâmil Paşaya tevcih edildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri fetanet semirim Kâmil Paşa

Hariciye Nazırı Füad Paşa fetanet ve dirayetle muttasıf vükelâyi Devleti Aliyyemizden olduğundan mesnedi sadaretin müşarünileyhe ve Hariciye Nezaretinin dahi malûmat ve reviyeti cihetiyle Âli Paşaya tevcih ve ihalesi nezdimizde bittensib müşarünileyh Füad Paşanın uhdesinde bulunan memuriyeti mahsusayı şimdilik oraca bir münasib zata ihale ederek avdet etmesi tarafına bildirilmiş ve sadaret kaymekamlığı dahi müsellem olan gayret ve sadakatine mebni uhdei reviyetine tevcih kılınmışdır. Müşarünilehyhin avdetine kadar sair vükelâyı Devleti Aliyyemizle bilittifak ifayı memuriyete sarfı makdiret eyleyesin. Hak taalâ Hazretleri cümleyi müvaffak buyura amin. 19 cümadelûlâ 1278»

Füad Paşanın tercemei halinde beyan olunduğu üzere esasen mevcud olan buhranı malî, o esnada iştidad ederek altun ortadan kalkdı. Kaimenin itibarı kalmadı. Esnaf dükkânlarını kapadı. Müamelei ticariye durdu. Ehali heyecane düşdü. her fürsatdan istifadeye kalkışan hilekârlar, buhran ve heycanı artırdılar. Devlet, müşkilâta oğradı.

Sadaret kaymekamı Kâmil Paşa, derhal Borsa hanını kapatdırdı. Kendi hazinesinden köşe başlarına bir çok altun dağıtdırdı. Nezaret

[1] Kâmil Paşanın Mısıra muvasalâtını müteakiben Said Paşa, gördüğü rüya üzerine Medinei mübarekeye birlikde gidileceğini söyledi. Süratle sefer levazımı ihzar olundu. Bir tabur asker, bir batarya top, imam ve müezzinler, hafızlar ve birçok hadem ile yola çıkdılar. Bindiği deve, kemali sür'atle - dikenden mürekkeb olan - korkunc bir ağacın gölgesine iltica etdiği sırada Paşa, büyük bir tehlüke geçirdi. On iki günde seyyidüssâdat aleyhisselâm efendimizin atebei seniyelerine cebhesa oldular. Medinei tâhirede dört gece, beş gün ikametle fükara ve ehaliye pek çok sadaka ve hediye verdiler. Kâmil Paşanın bu siyahati şerifeye dair Âli Paşaya yazdığı 21 şaban 1277 tarihli müfassal mektub - ki pek genc iken tab'etdirdiğim «Eseri Kâmil» de münderiedir - o zemanın üslûbunca âsarı hediadan maduddır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

altında kaimenin tebdiline başlandı. Halka emniyet geldi. Alış veriş yoluna girdi. İki üç gün sonra Borsa hanı da açıldı. [1]

***

Füad Paşanın ve arkadaşlarının istifalarından yukarıda bahsedilmiş olduğundan burada tekrarına lüzûm yokdur. Yalınız Kâmil Paşanın sadaretine takaddüm eden hadiselerin nakli muktezidir.

«Kâmil Paşanın sadareti ve konak meselesi» [2] namındaki eserimde söylediğim vechile Sultan Abdülâziz, cülûsunu müteakıben valide kethudası mazlum Paşaya «Kâmil Paşa sadareti kabul edermi, bir kerre anlaşanız» dediğinden Mazlum Paşa

«Maruzı çakeri kemineleridir ki [3]

Serlevhai arizai âcizanem, hâli ifham etmekde olduğundan tafsilâtı zaideye lüzum görmedim olbabda emrü ferman hazreti veliyyülemrindir». [4]

mealinde bir tezkire yazdı. Paşa saraya gidüb afvini niyaz etdi. Müahharen Pertevniyal Valide Sultan, kethudası Tahir Paşa zade Hüseyin Hasib Beyi birkaç defa konağa göndererek «Oğlumda istidad ve gayret vardır. Yeni cülus etdi, ümurı devlete layikıyle vâkıf değildir. Kendine tevdi ederim. Halleri malûm olan vükelânın ellerine bırakmasun, devlet ve milletin menafiine hizmet edebilecek cihetlere sevketsün» tarzında tebliğatda bulundu.

Bilâhare Füad Paşa sadarete gelüb arkadaşlariyle beraber istifaye lüzûm görünce evvelâ kendi ve müteakiben Âli Paşa ve — kararı vakı vechile — en sonra Kâmil Paşa istifanamelerini takdim etdiler.

Cevdet Paşa «Tezakire» de diyor ki:

« . . . ol gün mekamı sadaret hali kalmağla gûya ki Nevres Paşaya sadaret teklif olunmuş da kabul etmemiş. Yok öyle değil, Bağdad Valisi Namık Paşa sadarete gelmek üzere Nevres Paşaya kaymekamlık teklif olunmuş yollu havadis şayi oldu. Halbuki Zatı

[1] Süreyya Bey, Tarihinde bu vak'adan bahsetdiği sırada «Kâmil Paşanın bu tedbiri yolunda olub bu olmasaydı heyacanı ehali ile bir kıtal zuhûra gelirdi» diyor.

[2] Esbak Maarif Nazırı ve Şûrayı Devlet Reisi Abdürrahman Şeref Efendinin «Füad Paşa konağı nasıl Maliye dairesi oldu» unvaniyle Tarihi Osmani encümeni mecmuasına yazdığı mekaleye reddiye olarak neşretdim. Bu mekalede hangi senede istinad etdiğini muharririnden sordum. Said Paşanın verdiği malûmata istinad etdiğini söyledi. Said Paşa «Ben peder paşadan ne işitdimse Abdürrahman Efendiye aynen nakletdim, Sözlerimi tahrif etmiş, başka şeyler yazmış» dedi.

Tarih, masal olmadığı içün mesmuatı zabtü nakilde pek ziyade itina etmelidir. İşitdikleri vak'ayı aynen nakletmiyenler, vak'a sahibinin, vak'ayı nakledenin ve bunlardan ziyade tarihin hukukuna tecavüz etmiş olurlar.

[3] Tahrirat ve Tezkirelerde ve arzıhallerde sadrıâzamlara yazılırdı.

[4] «Veliyyülemrindir» de sadrıâzamlara mahsusdı..

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şahane, Nevres Paşa hakkkında «Biz, bu herife niçün vezaret vermişiz» deyu izharı nedamet buyurmuş olduğu mervidir. Ferdası Kâmil Paşa sadrıâzam oldu. Nevres Paşa, gûya ki sadaret kendusına teklif olunmuş iken kabul etmiyerk Kâmil Paşayı sevkeylemiş olduğunu işrab ile Kâmil Paşaya arzı hulûs etmişdir».

İstifanın ertesi günü sabahleyin başmabeyinci Yaver Bey, memuren konağa geldi. Azimet hakkındaki iradeyi tebliğ etdi. Paşayı saraya götürdü. Hùzura girince Padişah, istifalardan bahsetdikden sonra «Paşa, hamiyyet ve liyakatiniz nezdimde malûm oluğundan sizi sadrıâzam nasbeyledim. Bana ve devlet ve millete hüsni hizmet edeceğinizden eminim» dedi.

Paşa «Eman Efendimiz, kulunuzu afiv buyurunuz. Hal vahim, vazife mühim. Böyle bir hal içinde öyle mühim bir vazifeyi ifa edecek iktidarı haiz değilim. Bilâhare nezdi şahanenizde ve nazarı âmmede mahcub olurum» dedi. Padişah, teklifde, Paşa, afvini talebde israr etdi. Padişah hiddetlenerek «Sadareti, siz kabul etmediğiniz takdirde Ahmed Vefikı sadrıâzam yaparım, cümlenizi İstanbuldan def etdiririm.» dedi.

Paşa, Padişahdan daima iltifat ve riayet görmeğe alışmış iken böyle bir hitabı şedide hedef olmasından dolayı sıkıldı. Fakat afvini istidâda sebat eyledi.

Padişah, daha ziyade şiddet gösterdiğinden Paşa, istifaden maksud olan faide hâsıl olamadıkdan başka nefsiyle beraber rüfekasını da tehlükeye düşüreceğini teemmül etdi. Füad Paşanın, istifanamede beyan etdiği maddelerden ve mükarrebînin mesalihi devlete tesallütiyle babıâlinin nüfuz ve haysiyetinin zevalinden ve bu hal ile idarei devletin müşkilâtından — müessir bir lisanla — bahs ve şikâyet ederek evvel beevvel bunlara çare bulunması lüzumunu arzeyledi. Padişah, devlet ve millet hakkındaki niyatı hayriyesini temin eyledi. [1]

Paşa, sadareti — maalıztırar — kabul edince Padişah, Füad ve Âli Paşalardan şikâyetle birer vilâyete tayin olunarak İstanbuldan çıkarılmalarını emretdi. Paşa «Lütfu merhamet buyurunuz, vükelâ ve ricali devlet arasında onların yerini tutacak bir bendeniz yokdur. İkisi de Efendimizin abdi sadıkı ve devlet ve milletinizin hâdimi muktediridir. Onlar defi edilirse ümurı devlet kimlerle idare olunur? Âli Paşa kulunuzun istifasının reddiyle hariciye nezaretinde ibkası elzemdir. Füad Paşa kulunuzu da afiv ile kariben istihdam buyuracağınız derkârdır» dedi. Hayli müşafeheden sonra Padişah muvafakat etdi.

[1] Müteakıben islahatı maliye ve mülkiyeye dair iki def'a hattı hümayun suduru ve mezuniyeti kâmile ile vilâyetlere müfettişler izamı, bu teminin eseri addolunabilir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

[Cevdet Paşanın «Maruzat» da «Füad ve Âli Paşalar, rabıtasız biri serkâre geçübde kendilerini bir sadmeye oğratmak ihtimalini ve Kâmil Paşa sadarete geçerse kendulerini mümkin mertebe muhafaza edeceğini derpiş ederek ...» tarzındaki ifadesinin sıhhati, Kâmil Paşanın Padişaha arzetdiği sözlerle teeyyüd ediyor. Çünki Âli Paşa, hariciye nezaretinde ibka ve Füad Paşa da istifasından bir hafta sonra meclisi vâlâ riyasetine tayin edilmek suretiyle — «mümkin mertebe» değil — lâyık oldukları derecede muhafaza olundular].

O gün [Pazartesi] ısdar olunan hattı hümayun, başmabeyinci Yaver Bey vesatatiyle ve sadrı cedid ile beraber müdebdeb alayla Babıâliye gönderildi. [1]

Hattı hümayunun sureti

«Veziri mealisemirim Yusüf Kâmil Paşa

Füad Paşanın vuku bulan istifasına mebni hizmeti sadaretin münasib bir zate ihalesi lâzım gelmiş ve sen dirayet ve fetanetle müttasıf vükelâyı saltanatı seniyeden bulunduğundan hizmeti mezkürenin uhdei hamiyetine tevcihi nezdimizde bittensib iktizası icra kılınmış olmağla vükelâyi sairemiz ile bilittifak mesalihi devletimizin hüsni rü'yet ve temşiyetine ikdam ve gayret eyleyesin. Cenabı hak, mazharı tevfikat buyursun. 15 receb 1279».

Paşa, memuriyet maaşı almamak istemiş ise de padişah muvafık olmadığını söylediğinden hazineyi maliye ve hassadan sadarete muhassas 2500 lira maaşın yalnız 500 lirasını aldı.

Paşa, umumun hürmetine mazher olduğu içün sadareti, herkesi memnun etdi. Şairler, kasideler ve tarihler takdim etdiler. Caizeler aldılar. Tarihlerden birkaçını nakil ediyorum.

Abdurrahman Sami Paşanın:

«Afitabı saltanat remzetdi bir tarihi nev Bedri Kâmildir bugünden bürci sadrın talii».

İrfan Paşanın:

«Tam tarih ile irfan ben de tebrik eyledim Asafı Kâmil mekamı sadrı tezyin eyledi».

Tezkire sahibi Fatin Efendinin:

«Yazdı tarihi mücevher abdi memlûki Fatin Bir veziri Kâmil oldu sadrıâzam şan ile».

[1] Maneviyata kani olanların nazarı dikkatlerine arzolunur:

İstifa meselesinden birkaç gün evvel babam Mehmed Emin Paşaya - o zaman kuzatdan olan - Kadı paşa hafidi Süruri Efendi [Paşa] tarafından gönderilen pusulada paşanın, recebin onbeşinci günü sadrıâzam olacağı» bildirildiğinden babam, paşaya keyfiyeti anlatdı. Paşa «Sadaretin tebeddülüne dair kat'iyyen bir emare yokdur, Bu ihbar, asılsız bir şeydir. Fakat menşeini tahkik et» dedi. Süruri Efendiden istizah olundukda «Pusulayı, İstanbulda bulunan Denizli Şeyhi Osman Efendinin ihtariyle yazdığını» söyledi. Babam, Sürurinin delâletiyle şeyhe mülâki oldı. Keyfiyeti sordı, Şeyh «Bu işde benim dahlim yokdur. Bana emretdiler. Ben de size tebliğ etdirdim» dedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şeyhulharemi nebevî Kâtibi Yaver Efendinin:
«Eyledim Yaver bu tarih ile tebşir âleme Buldu elhak möhre bir Kâmil veziri padişah».

Kapı kethudalarından İbrahim Raşid Efendinin:
«Raşid ilân eyledim tarihi cevher darını Müjde nase sadrıâzam oldu bir Kâmil müşir».

Maarif Mektubî Kalemi ketebesinden Hasan Subhi Efendinin:
«Ben de Subhi söyledim mesrur olub tarihi Kâmili erkânı devlet aldı möhri sâd ola».
tam

1863 [1 şevval 1279] da tebdilen murassa Osmanî nişanı tevcih olunarak Nevres Paşa ile gönderildi.

Sultan Abdülâzizin 1863 [şevval 1279] da Mısıra siyahatinde Payitaht kaymekamlığını da kemali reviyyet ile ifa etdi.

*
* *

Abdürrahman Şeref Efendi, Füad Paşanın konağına aid mekalesinde diyor ki:

«Kamil Paşa, celbi rizayi padişahiyi ansamimilkalb iltizam eder ve ifayı vecibei mürâatda ve icrayı vazifei ubudiyetde ekranına müsabakat eyler idi. Hattâ 1279 evasıtında Füad Paşanın sadaretden isti'fayı mahudı ki kâfei vükelâ sadareti kabul etmemeğe beyinlerinde müttefikan söz vermişler idi, İşte Bu isti'fa ve ittifak üzerine Nevres Paşaya varınca vükelânın hiçbiri möhri sadareti kabul etmemiş iken [1] Kâmil Paşa, dayanamayub ahdü misakı bozmuş [2] ve hakanı mağfuru bir büyük sıkıntıdan kurtarmış idi. § Bu isti'fa ve ittifakdan maksad. Sultan Abdülâziz Hanı tamamiyle Babıâliye tevdii ümur ve terki mesaliha mecbur etmek idi. Kâmil Paşa oyun bozanlığı idüb pişmiş aşa soğuk su katmış ve terbiyei siyasiyeyi tekâmül etdiremiyen hükûmatı mutlakada bu gibi ittifakların ne kadar çürük olduğunu isbate bir delil daha göstermişdir».

Reddiyede söylediğim vechile Kâmil Paşa «Filhakika «celbi rizayi Padişahiyi ansamimilkalb iltizam ederdi», Padişahın ve bilhassa devlet ve milletin hayırhahı olduğu içün hakikati söylemekden çekinmez[3] ve sırası geldikde elindeki tesbihi yere urarak «Bu idarei müstebidde devam etdikce, diğer tarafdan her ferd, menfaatı şahsiyeyi menfaatı âmmeye tercih eyledikce bir gün şu tesbih gibi perişan olacağız» yolunda ihtarı hatar ederdi.

Hamiyyet ve faziletini pek ziyade takdir etdiği, fakat sinnü halini mekamı sadaretin ehemmiyetiyle mütenasib görmediği muhterem bir zat, alayla Babıâliye gelirken arz odasında «Efendimiz, bu gidişle kapucılarını da sadrıâzam yapub kapuya gönderecek» der idi.

[1] Hangi vükelâya teklif olundu da kabul etmedi?

[2] Ne bozuk söz!

[3] Kuleli kışlasında Sultan Abdülmecid hakkında alenen söylediği sözler, bu müddeanın pek mühim şahidlerindendir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu söz, Padişaha yetişdirilübde «Bu sözü sizden beklemezdim» denildikde «ne faide ki hakikatdir» cevabını verirdi.

Kâşanei Padişahinin bazı eş'ar ile tezyini, taltifen kendine emir olunduğu zeman

Ahkâmı adaletdir eden âlemi mamur
Adlolmasa âdem olamaz dehirde mesrur
Âkıl denir ol zate ki adl ide hemişe
Havfi Hak ola nefsine endişe vü pişe»

gibi eş'arı hak gûyane tenmik ve nazargâhı Padişahiye talik ederdi.

Paşanın sadarete nasbı hakkında verdiğim malûmatı sahihayı tedkık edenler, hakikatı anlarlar da «ahdü misakı bozmuş ve oyun bozanlığı edüb pişmiş aşa su katmış» kabilinden bozuk ve tatsız sözlere ehemmiyet vermezler.

Muharrir, istifa ittifakını «oyun» addetmiş olacak ki — oyuncağa benzeyen — «oyun bozanlığı» lâfını sarfetmiş. Muharrir bilmeliydi ki Paşa — kendi tabiriyle — su katmasaydı aşla beraber sahibleri de yanacakdı. Bahusus su katması, aş sahiblerinin mahrèmane verdikleri karar iktızasından idi.

***

Padişahın Mısırdan avdetinden bir müddet sonra Paşa — bayram tatili esnasında — Yakacığa gitmişdi. Âli, Mustafa Fadıl, Şirvani zade Rüşdi Paşalar ve zevatı saire beraber idi. Bir akşam Köprülü ahfadından esbak beylikci ve sadaret müsteşarı Afif Beyin köşkünde, ertesi akşam da bizim evde kendilerine ziyafet çekildi. Vüruduna intizar olunan serasker Füad Paşadan bir haber ve eser zuhûr etmedi. Meğer o gün sadareti takarrür etmiş.

Paşa ve diğer zevat, İstanbula avdet etdiler. Müteakiben selâm ve iltifatı şahane tebliğ olunarak 1863 de [15 zilhicce 1279] da möhri hümayun alındı. Mısır siyahatinde maiyyetde bulunan Füad Paşaya verildi.

[Hattı hümayunda azlinden bahsedilmemesi, Kâmil Paşa hakkında bir riayeti mahsusadır].

1863 [25 zilhicce 1279] da — dördüncü def'a — meclisi vâlâ riyasetine nasbolundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri mealisemirim

Sadrı sabık Kâmil Paşa dirayet ve fetanetle muttasıf ve mesalihi devletimize vâkıf vâkelâyı saltanatı seniyemizden olduğuna binaen meclisi vâlâyı ahkâmı adliyemiz riyase-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tinin müşarünileyhe tevcihi nezdimizde bittensib kendusi celbolunarak icabı icra ve Babıâlimize isra kılınmış olmağla ilânı keyfiyet eyliyesin. Cenabı Hak müvaffak buyura amin. 25 zilhicce 1279»

[Riyaset mekamında tebrik resmi ifa edildiği sırada Paşanın «sefer ender vatan kabilinden siyahati hafife eyledik» dediğini — orada bulunan — esbak mabeyn başkâtibi Atıf Bey ve tebrike gelen zevatdan bazılarına da Şeyh Galibin şu

«Evvel ne idi ne oldu bilmem
Lebriz idi ol ne doldu bilmem»

beytini okuduğunu babam nakleyledi].

Bir akşam Babıâliden avdetde Vükelâ vapuriyle Bebekdeki yalısına giderken Beşiktaşa müvasalatda padişahın yaverlerinden biri gelüb sadrıâzam Füad ve Hariciye Nazırı Âli Paşaları — iradei seniye ile — saraya götürmesi üzerine halkın huzurunda kendinin bigâne mevkiinde bulundurularak davet edilmemesinden bittabi münfail olarak derhal saraya istifaname takdim etdi. Keyfiyeti mekamı sadarete de bildirdi. Ertesi gün saraya davetle kendinin, diğer zatlarla beraber vapurdan aldırılmaması bir maksada mebni olmadığı ve hakkındaki teveccüh ve itimadın berkemal bulunduğu tarafı şahaneden beyan ve taltif olunması üzerine memuriyetine devam eyledi.

Üç sene riyesetde bulundukdan sonra 1866 [14 zilhicce 1282] de mütercim Rüşdi Paşa ile becayişleri icra olunarak — üçüncü def'a — mecalisi âliyeye memur oldu.

Avrupa siyahatinden avdet etmekde olan padişahı istikbal içün sadrıâzam Âli Paşanın Ruscuğa azimetinde sadaret vekâletini ifa etdi.

***

O zemanı idrak edenlerden işitdiğimize göre Sultan Abdülâziz merhum, Kâmil Paşayı sever, her halini takdir eder, hakkında iltifat ve riayet gösterir ve huzuruna girdikce «buyrun veziri vakurum» derdi.

Diğer eazım huzura girdikce oturmalarını nadiren emretdiği halde paşayı daima oturtub uzun uzadiye konuşduğunu — kendini biddef'at huzura isal eden — Baş kâtib Atıf Bey — söylerdi.

Bir akşam da konağına gelmek suretiyle Paşayı taltif ve kadrini taz'if etdi. Şöyle ki:

1284 remazanının 8 inci cuma günü selâmlık resmini yeni camide icra etdikden sonra babı seraskeriye gelen Padişahın, konakda

TARIHVEMEDENIYET.ORG

iftar edeceği gec vakıt bir yaverle ihbar olundu [1]. Babam, Paşanın Fatih camiinde bulunduğunu tahkik ederek ağalardan birini gönderdi. Hanım efendiye de haber verdi. Paşa, süratle konağa geldi, kapucının odasında oturub padişahın gelmesine muntazir oldu.

Bir çeryek sonra Padişah geldi. İstikbal ve üst katdaki dairei mahsusaya isal olundu. Pek mükemmel ve muhteşem suretde iftar etdirildi. [2] Maiyyeti hümayunda bulunan birçok zevat da it'am ve izaz edildi.

Padişah, sadaret kaymekamı ve Hariciye Nazırı Füad Paşanın celbini irade etdi. Birbirini müteakiben iki yaver gönderildi. Yine gelmediğinden heman alub getirmek üzere emri Padişahi ile babam Mehmed Emin Paşa izam olundu. Yolda tesadüfle iradei seniyeyi tebliğ etdikde Füad Paşa «Canım ne oluyorsunuz, kıyametmi kopdu?» dedi. Babam «Bizim bir şey olduğumuz yok. Zatı saminizin de ne içün istenildiğinizi bilmeyiz» cevabını verdi. Birlikde konağa geldiler.

Huzura girdikde — Bayezidde yapdırmakda olduğu — konağın maliye nezaretine tahsis olunduğu tarafı şahaneden beyan olundu.[3]

***

Âli Paşanın — tercemei halinde söylendiği üzere — Giridden avdetinde — mülkiye ve adliye ümurunun birbirinden tefriki içün — 1837 [1253 H.] de teşkil edilmiş olan meclisi valâyi ahkâmı adliye 1868 [11 zilkide 1284] de ilga ve yerine Şûrayi Devlet ve divanı ahkâmı adliye riyasetleri [4] tesis edildi. [5]

[1] Memduh Paşa, «Esvatı sudur» da Paşanın istidası üzerine padişahın konağa geldiğini ve badettaam altundan mamul büyük tepsiler dolusu hucec ve senedat ve kıymetdar lealii şehvar ve murassaat eyadii rikkiyyet kâride tutulub Paşa, refikasiyle beraber malik oldukları emval ve emlâki atebei ulyaya takdim eylemek tazarruunda olduğunu» arzedince padişahın «Bunlar makbulüm oldu, Yine sizlere veriyorum. Her haliniz ve ef'alü akvaliniz mahzuziyetimi mucib olmakdadır» dediğini beyan ediyor. bizim buna dair malûmatımız olmadığını Memduh Paşaya söylemiştim.

[2] Padişah nereye giderse yemeğinin götürülmesi mutad olduğu halde Sultan Abdülâziz, konağın debdebesini ve herşeyin mükemmeliyetini görünce başmabeynciye «Bizim yemeği getirmesünler» diye emretmişdir.

[3] Abdürrahman Efendinin, bu maddeye aid mekalesinde söylediği esassız sözleri, reddiyemde - edillei kaviyye ile - cerheylediğimden burada tekrarına lüzum görmedim. Yalnız şunu söylemelidir ki konağın alınmasında Kâmil Paşanın asla medhali yokdur. Onun gibi Âlicenab bir merdi kâmilin, böyle münasebetsiz hareketde bulunmağa tenezzül etmiyeceğini Füad Paşa da teslim eder. Süreyya Bey, tarihinde konağın Maliyeye tahsisini Serasker Rüşdî Paşanın ihtar eylediğini söylüyor. Füad Paşanın hafidleri Hikmet ve Reşad Beyler, Namık Paşa zade Cemil Paşanın ilkaatde bulunduğunu söylediler.

[4] 1869 [27 şevval 1285] de «Riyaset» unvanı «Nezaret» e tahvil olunmuşdur.

[5] Bu hususa dair bazı malûmat ile iradei seniye Midhat Paşanın tercemei halinde mündericdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şûrayi Devlet riyaseti, — mülga meclisi valâ reisi — Kâmil Paşaya teklif olundu ise de kabul etmediğinden [1]— dördüncü defa — mecalisi âliyeye memur edildi.

Midhat Paşanın Bağdad valiliğine tayini üzerine 1869 [zilkide 1285] de Şûrayi Devlet riyasetine nasbolundu.

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Âli Paşanın nemeki meclisi musahabeti olan Mısırlı Kâmil Paşa ise Şûrayı Devlet riyasetini tahsil içün oğraşırdı».

Hoca Paşanın «Tahsil içün oğraşmak» sözünün de muvafıkı hakikat olmadığı, Kâmil Paşanın Mısır hidivi İsmail Paşaya yazdığı hususî mektubla sabitdir. Bu mektubda deniliyor ki:

«Alâikden ve meşguliyeti yevmiyeden âzade olarak hasbelmevsim tecdidi hava içün bir iki gün ikamet niyetiyle yalıya gitmişdim. Avdetde iskelede bir mazruf verdiler. Açdım, hattı desti sadaretpenahi[2] ile yazılmış bir pusula çıkub «Şûrayi Devlet Riyaseti uhdenize tevcih buyrulmağla heman şimdiden doğru mabeyni hümayun canibi âlisine azimet ediniz» meali münderic olmağla akşam saat yarımda saraya giderek bir raddelerinde hakipayi şahaneye yüz sürüb lûtfu iltifatı âliye nailiyetle avdetde hanei sadaretpenahiye vardım. Esbabından sordum (!). «Nagehanî ve ânî (!) vukubulduğundan his ve hisabe ve süal ve cevabe vakıt bulunamadı. Tebrik ederiz» buyurdular. Bundan ilerusını dilemedim. Ferdası dairei memuriyete azimet eyledim. . . . ».

1869 [cümadelâhire 1286] da tebdilen murassa mecidî nişanı verildi.

Âli Paşanın hastalığı evyamında meclisi vükelâya riyaset etdi.

Mütercim Rüşdi Paşanın tercemei halinde söylendiği vechile Mahmud Nedim Paşa, sadarete nail olunca hergün bir gûna icraatı garibede bulunarak Şirvanî zade Rüşdi Paşa ile diğer zevatı, muhakeme etmeksizin nefye kıyam etmesi üzerine Şûrayi Devlet reisi Kamil Paşa, bu dürlü icraatı keyfiyenin kavaidi madilete ve usuli tanzimate mugayir olduğunu söyledi, Divanı ahkâmı adliye nazırı mütercim Rüşdi Paşa da, Kâmil Paşanın sözünü teyid eyledi.

[1] Şûrayı Devletin, harice karşı bir nevi Meb'usan Meclisi mahiyetinde gösterilmek istenilmesi, halbuki teşekkülün o mahiyetde olmaması sebebiyle kabul eylemediği mervidir. Diğer rivayete göre Füad Paşanın Padışaha, kendi aleyhinde bazı beyanatda bulunarak riyasete Midhat Paşayı sevkeylediğini işitdiği cihetle kabul eylememişdir.

[2] Âli Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Nedim Paşa, gösterilen muhalefetden ve halü kaldeki şiddetden münfeil olarak Padişahe şikâyet eyledi. 1871 [6 şaban 1288] de ikisi de infisal etdi [1].

Divanı ahkamı adliye nezaretine — üç ay, bir hefte evvel — tayin etdirdiği Mustafa Fadıl Paşayı azil [2] etdirerek yerine 1871 [14 zilkide 1288] de Kâmil Paşa tayin edildi [3]

Midhat Paşa, sadarete gelince [4] Kâmil Paşa 1872 [28 cümadelûlâ 1289] da — ikinci defa — Şûrayi devlet riyasetine tayin kılındı [5].

Tezkirei maruzanın sureti

Utufetlu Efendim Hazretleri

Şûrayi Devlet heyetinin vaziyeti asliyesi iktızasına muvafık bir halde islah ve tanzimi ümuri mülkiyece elzem olan teşebbüsatın birincisi olduğuna ve bu da hidmeti celilei riyasetin bir yedi ehliyet ve iktidarda bulunmasına mütevakkıf iduğine mebni sayei ihsanvayei

[1] Mahmud Paşa, şifahen, yahud hususî tezkire ile şikâyet ve aziillerini taleb etmiş olacak ki resmî tezkirede esbabı mucibe beyan etmiyerek yalnız «Şûrayi Devlet riyaset ve ahkâmı adliye nezareti celilelerinin tebeddülâtı icabatına mebni seraskeri esbak Namık Paşanın Şûrayi Devlet riyasetine ve Maliye Nazırı esbak Mustafa Fadıl Paşanın ahkâmı adliye nezaretine memuriyetleri...» demişdir.

[2] Ali Rıza ve Mehmed Galib Beylerin müştereken yazdıkları «On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvanlı mekalelerin onuncusunda beyan edildiğine göre Mustafa Fadıl Paşa, o gece bazı ehibbasını davet etdiğinden — münakıd bulunan meclisi vükelâdan erkence çıkmak içün — meclise riyaset eden Şeyhulislâmdan müsaade aldığı sırada — sadrıâzam, saraydan gelir. Mustafa Paşanın erken çıkmasının sebebini kendinden sorub anlayınca «Kâşki işim olmasa da bendeniz de o şetaretli meclisinizden istifade etse idim» gibi iltifat âmiz sözler söyler. Mustafa Paşa çıkınca cebinden bir kâğıd çıkarub Hariciye Nazırı Server Paşaya uzatır. Server Paşa, okuyunca bozulur. Mahmud Paşa «Niçün teessür buyurdunuz» demesiyle beriki telâş ederek «Hayır efendimiz, neye teessür edeyim» der. Mustafa Paşanın azlile Kâmil Paşanın tayinini tezammün eden o kâğıd, meclis heyetine tebliğ edildikden sonra icra içün teşrifat dairesine havale olunur. İnfisalini mübelliğ tezkirei sadaret, ehibbasiyle eğlendiği esnade Mustafa Paşaya verilir. Neşveler humare tebeddül eder.

Benim fikrimce kabahat, Mahmud Paşadan ziyade onun gibi mecnuna ve münafikane hareketlerde bulunan bir âdemin refakatini — ihtiyacları yokken — kabul edenlerdedir.

[3] Süreyya Bey, tarihinde «Remezanda Mahmud Paşa, Kâmil Paşadan bir iftar isteyüb barışdısa da Rüşdi Paşa, kendusini [Mahmud Paşa] yı kabul etmemişdir» diyorsa da bu sözün doğru olub olmadığı malumumuz değildir.

[4] Midhat Paşa, sadrıâzam olduğu günün akşamı Kâmil Paşanın yalısında kalmış ve müteakiben Namık Paşanın azil ve yerine Kâmil Paşanın nakıl edilmiş olduğunu Süreyya Bey söyliyor.

Midhat Paşa, meclisi valâde Kamil Paşanın kâtibi ve mahmisi olduğu halde müahharen mekamı sadarete irtika ve hamisini riyasete inha etmesi, şayanı nazar bir cilvei kaderdir.

[5] Tayin hakkında ki tezkirei samiyeyi — o vakıt sadâret yaveri olan — esbak Manastır valisi Abdülkerim Paşa götürerek Paşanın üç yüz altun ihsan eylediğini söylerdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cenabı Padişahide oraca islahatı lâzimenin istihsal ve ikmali içün Şûrayi Devlet riyasetinin divanı ahkâmı adliye nazırı übbühetlu devletlu Kâmil Paşa Hazretlerine tefvizi ve bu halde açılacak ahkâmı adliye nezaretine dahi münasib bir zatın intihab ve istizanı ve babiâlide islahat komisyonu namiyle teşekkül etmiş olan heyetin mesalihi mevcudesinden ekseri Şûrayi Devlet vezaifine aid olmasiyle artık islahat içün ana lüzum ve ihtiyac kalmayacağından azasından hidmeti mahsusada bulunanlar, memuriyetlerine ve mukaddema şûrayi devlete alınmış olanlar dahi yine oraya devam etmek üzere işbu komisyonun lâğvı muvafıkı maslahat görünür ise de katibei ahvalde temamiyet bahş ârayi nakısai bendegân olan emrü fermanı keramet nişanı hazreti cihanbani herne merkezde isabet efzayi sünuh ve sudur buyrulur ise mentukı celili ifa edileceği beyaniyle tezkirei senaveri terkim kılındı efendim.

28 cümadelûla 1289 M [1]

Mabeyn başkitabetinin cevabının sureti

Maruzı çakeri Kemineleridir ki

Hame pirayi tazim olan işbu tezkirei samiyei asafaneleri menzurı şevketmevfurı cenabı şehriyari buyrulmuş ve bervechi istizan şuruyi devlet riyasetinin müşarünileyh hazretlerine tefvizile mevadı sairenin dahi olsuretle icrayi iktizaları şerefsünuh ve sudur buyurulan emrü ferman ısabetbeyanı hazreti tacdari mentukı celilinden olmağle olbabde emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 29 cümadelûla 1289

Mübtela olduğu kalb illeti, bilâhare ifayi vazifeye mâni olduğundan Safvet Paşa, Şûrayi Devlet riyaseti vekâletine nasbedildi ve Paşa tebdili heva içün Mısıra gitdi. Beş ay sonra avdet etdi.

Temamiyle kesbi afiyet edememesinden dolayı mekamına muntazaman gelemediğinden ve şahsına hürmeten yerine diğer zatın tayinini padişah müvafık görmediğinden Maarif Nazırı Cevdet Paşa, riyaset müavinliğine memur edildi.

Bu hususa dair padişahın yazdığı iradenin sureti [2]

«Şûrayı Devlet riyaseti hidmetinde bulunan Kâmil Paşa, vücudca arızasına mebni bir müddet daha memuriyetine devam edemiyeceğinden ve mesalihin kesret ve ehemmiyeti cihetiyle vekâlet suretinde idare kabil olamıyacağından bir müavine ihtiyac lüzumu taayyün etmiş ve Maarif Nazırı Cevdet Paşa bu hidmete ehil ve erbab görülmüş olamağla memuriyeti mezkûreye tayini».

Vazifei riyaset, bir müddet bu suretle idare edildikden sonra paşa, mekamı memuriyetine devama başladığından müavine lüzum kalmadı [3].

---

[1] O devirlerde sadrıâzamlar, tezkirelerde imza yerine «M» yazarlardı.

[2] Padişahın yazısiyle olan müsvedde nezdimdedir.

[3] Süreyya Bey, tarihinde Cevdet Paşa. Sadrıâzam Hüseyin Avni Paşanın asker bir âdem olması ve Kâmil Paşanın rahatsızlığı hasebinden sadareti tahayyül ile Kâmil Paşayı hiç hükmüne koyarak Şûrayı Devlet mesalihine istilâ eylemiş ve Kâmil Paşa ise bu hale hiddetle bir gün Cevdet Paşanın halini hakipayi şahaneye arzetmekle beraber vekile ademi ihtiyacını söylemişdir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa Cevdet Paşayı heyeti vükelâdan ihrac eylemişdir» diyorsa da bu sözlerin doğru, yahud yanlış olduğunu isbat için - Süreyya Bey gibi - bizim de bir vesikamız yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hastalığı aralıkda iştidad ederek mesalihi resmiye ile iştigale hail olduğundan istirahat etmek üzere 1875 [19 receb 1292] de riyasetden affolundu.

Sadrıâzam Esad Paşaya sadır olan hattı hümayunda

« . . . Şûrayı Devlet ise mesalihi mülkiyemizin mercii olarak herhalde şayanı itina olduğundan eğerçi riyaset hidmetinde bulunan Kâmil Paşanın kifayeti müsellem ise de bir müddet meşguliyetden hali kalması ihtiyacına mebni riyaset hizmeti mühimesinin Mahmud Paşaya tevcihi...»

denilmişdir.

Bir aralık rahatsızlığı, iyiliğe yüz tutduğundan ve senelerce mekamatı âliyede bulunarak mesalihi devlete hakkiyle vâkıf ve ehliyet ve istikamet ile muttasıf olan mücerrebülahval bir merdi tecribekârın Babıâliden infikâki tecviz olunmadığından padişah «Asıl matlûb ve mültezemim, iş ile kendinizi yormıyarak heyeti devlet içinde bulunmanızdır» tarzında iltifat ve taltif ederek 1876 [22 safer 1293] de — beşinci defa — Mecalisi âliyeye memur etdi.

1876 [5 rebiulevvel 1293] de — üçüncü defa — Şûrayı Devlet riyasetine nasbolundu. İlletinin nükseylemesi üzerine 1876 [12 cümadelulâ 1293] de — altıncı defa — Mecalisi aliyeye memur edilerek riyasete Midhat Paşa getirildi.

Müteakiben — pek sevdiği Sultan Abdülâzizin saltanatdan ve birkaç gün sonra da hayatdan hal'i üzerine — fevkalâde müteessir olarak kalb illeti büsbütün iştidad etdi. [1]

Cevdet Paşa «Tezakir» de de

«Yanyaya memuriyetimizin sebebi aslisi kimesnenin malûmu olmadığından beynennas kimi Cevdet Paşa ile sadrıâzamın araları bozulmuş ve kimi Kâmil Paşa riyaset ümurunda müstakil kalmak üzere müavinliği ilga etdirmekle Cevdet Paşa ana mugberrülhâtır olmuş yollu havadis münteşir olmuşdu» dedikden sonra kendinin, mugber olarak Yanyaya gitdiğini Sadık Paşanın, Kâmil Paşaya söylediğine dair Mahmud Bey [Paşa] tarafından gelen mektuba yazdığı cevabda «Reis Paşa efendimizin hakkı çakerîde berkemal bildiğim ehasini enzarı münimanelerinin devam ve istimrarını temin ve hüsni teveccühi kerimanelerinin bekasını tebyin etmekle mucibi memnuniyeti azime oldu. Müşarünileyh hazretlerine ihlâsu ubudiyetim (!) pek eskidir. Şimdiye kadar kendulerinden daima lûtfü iltifat gördüm (!). Çakerleri dahi kendulerini sahihan gücendirecek halü kalde bulunmadım. Bu kere vuku bulan tebeddüli memuriyeti ubeydanem ise mukadderatı ilâhiyeden olarak bundan dolayı kimesneye gücenmek lâzım gelmez. Fakat bidayeti emirde bu tebeddülün canibi riyasetden neş'et eylediğine dair bazı havadis şayi olmuşdu. Işte Sadık Paşa dahi bundan dolayı öyle bir zan ve şübheye düşmüş olmak gerekdir. Halbuki müteakiben o havadisi tekzib eder şayialar mesmu olmağla sonradan o dahi tashihi itikad etmişdir zannedrim» diyor.

[1] Yerli ve ecnebi bir çok tabib toplanarak ne suretle tedavisi icab edeceğini konuşdukları sırada «Şöyle yapalım, faide vermezse bu ilâcı verelim. O da olmazsa diğer bir ilâcla tedavi edelim» tarzındaki sözlerini dinleyerek «Benim vücudüm, tecribe tathası mı dır, haydi bakalım işinize gidiniz» diye tabibleri yürütmüşdür.

Hastalığında iyadetine giden hürmetkâranından bazılarına «Artık dünya bizi istiskal etmeğe başladı» dermiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

11 teşrinievvel 1886 [1293 remazanının 22 inci salı gecesi] Bebekdeki sahilhanesinde yetmiş yaşında vefat etdi.

Keyfiyet geç ilân olunduğu halde Sadrıâzam Mütercim Rüşdî ve Şûrayı Devlet Reisi Midhat Paşalar ile vükelâdan bazıları ve rical, sahilhaneye gelerek merhumun halilesi Zeyneb Hanımefendiye ifayi tazieyet etdikden sonra cenaze Üsküdara naklolundu. Meşayih, dervişan, asakiri nizamiye ve zabtiye, kavaslar, birçok ahali ile fükarası ve ihsan dideleri hazır bulunduğu halde Valide camiinde cenaze nemazı eda edildi. Nuh kuyusunda halilesiyle birlikde inşa etdirdiği hastahanenin bağçesinde — hali hayatında yabdırdığı — türbeye defnolundu.

*
* *

Murasa Osmanî, Mecidî ve iftihar nişanlarını ve ecnebi devltelerden bazılarının en büyük nişanlarını haizdi.

*
* *

Yâranı kadiminden Abdürrahman Sami Paşa merhum tarafından tanzim ve türbeye talik olunan kasidei tarihiye

Yusüfi Kâmil idim âlemi fanide benam
İnkilâbatı cihan üzre geçerdi ömrüm
Sene bin iki yüz ellide[1] idüb Mısra sefer
Daveri Mısr, Muhammed Ali devrinde idi
Sayei atıfetinde heme âlem hurrem
Gün begün[2] mazharı efzayişi lûtfeyleyerek
Bade za rahmeti hakka gidicek ol server
Ehli dil gadrü sitem dide vü rencur oldu
Her biri hairü gamnâkü mihan alûde
Bahusus bendei bikes dahi ol esnada
Aksedüb bu haberim padişei devrane
O şehinşahı melek siyret o Sultan Mecid
Haremim kalmış idi pençei gürbetde hazin
Giderek devri menasıb ile buldum rif'at
Akibet geldi ecel, bitdi emel dünyadan
Zindelik sandığımız gafleti mahz olmuş idi
Hasbi halim okuyub ibret ala züvvarım
Umarım merkadime gelse gerek Samii pir
Yanarak yakılarak ahı tehassür çekerek
Göricek cevheri tarihimi kalmaz elemi

Sinni seb'ine varub buldu hayatım encam
Gâh şadü gehi âzürdei rencü alâm
Bir zeman eyledim ol buk'ayı cayi âram
O feranâk zemanlar o münevver hengâm
Nazarı mekrimetinde dili kâmil bergâm
İtdi âhir beni damadlık ile neyli meram
Kalmadı ruyi safa çünki değişdi ahkâm
Cümle erbabı hüner buldu sıfâtı eytam
Her biri kûşei hayretde eninü nagâm
Habsü menfade idim menvii katlü idam
İtdi ihzarıma ferman o hudavendi enam
Celbedüb bendesini dergehine etdi gulâm
Anı da desti keramet ile çekdi o hümam
Sadrı da etmiş idim bir demi ferhunde mekam
Bir avuc toprağa girdim görün ahbabı kiram
Şimdi bildim ne imiş manii الناس بنام
Masivaallah bütün zıllü hayalü evham
O benim hemdemü hemhalim olan yârı müdam
Afvime lûtfı ilâhîden eder istirham
Kıldı hak huldi berin türbemi hem darı selâm

*
* *

[1] Mısıra 1249 da gitmişdir. Sami Paşa, vezne sokmak içün 1250 yazmağa mecbur olmuşdur.

[2] Paşa merhum lisanın dekayikına vâkıf olduğıçün «gün begün» dememeli idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın Harputdaki medresesinin müderrisi allamei şehir Abdülhamid Hamdi Efendinin menzumesi

İftihari vükelâ Hazreti Kâmil Paşa
Ziver efzayi menasıb idi bu devletde
Hâmili mihri şerif oldu Veziri Kâmil
Bezmi Şûrada gehi Meclisi valâda hele
Bedri irfan idi kim bürci hünerde Kâmil
Kılmış idi niçe hayratü meberrat inşa
Munhasır gibi idi zatına beynelvüzera
Mısrı yes içre disün şiven edüb ehli kemal
Ehli hacat edüb ruhunı rahmet ile yad
Ravzai rahat idüb rahmet ile mesvasın
Geldi dü çeşme sirişki esef oldu tarih

Ah kim eyledi azmi seferi darı beka
Sabıka olmuş idi sadrı suduri vüzera
Deyu tarihin o vakit etmiş idik biz imlâ
Olmuş idi defeat ile riyaset pira
Âlimü şairü münşi idi kim bihemta
Niçe bin bendesin etmişdi çirağü ihya
Kadr dani vü kerem, re'fetü ihsanü âta
Külbei hüznde Yakub gibi vâesefa
Ağlasun eşki teessüfle uyunı fükara
Eyle lûtfunla huda mazharı gufranü rıza
Kıldı bu sal vefat Yusüfi Kâmil Paşa

*
* *

Yusüf Kâmil Paşa, orta boylu, geniş ve biyaz vücudlü, büyük başlı, siyah gözlü, gözünün biri biraz şehlâ, top ve biyaz sakallı idi.

İrsî ve fıtrî necabet ve esaletini fazaili gûnagûn ile tezyin eden zevatı nadiredendir.

Eyyamı sabavetindenberi gösterdiği evzaı kâmilâne ile istikbalin kendine hazırlamakda olduğu kemal ve ikbale kavuşmak içün çalışdı. Bunda hüsni taliin de bittabi büyük tesiri vardır.

Zemanın en zengin ve akıllı vüzerasından olan amcesinin verdiği yetmiş beş kuruş maaşı, kitab almağa ve pek mübrem bazı masarife tahsis etdiği içün bazan kayık parası bulamazdı. Mirgundeki yalılalarından sabahları erken çıkar, kalem arkadaşlarından Âli Efendiyi [Paşa] Bebekdeki evinden alarak yayan Babıâliye gelirlerdi.

Telemak tercemesinde «Âdeme bu âlemde her şeyi zaruret öğretiyor. Derdü mihnet çekmiyenler, çekenleri ve kendilerini bile bilmezler.» diyor,

Bir rüya, onu Mısıra sevketdi. Aşinadan mahrum olduğu halde kemali sühuletle Mehmed Ali Paşaya intisab etdi. Az zemanda teveccühünü kazandı. «Dahii ümmi» unvanına lâyık olan Mehmed Alinin en mü'temen ve muktedir bir mahremi oldu. Kendine tevdi olunan her işde liyakat ve kiyaset gösterdi. Süratle terakki etdi.

Bir aralık Mehmed Ali, bir maddeden dolayı kendine gücendi. Bu halden müteessir oldu. Refiki şefiki Sami Paşanın ihtariyle — herkesin hüsni zan etdiği — muhterem bir zata birlikde gitdiler. O zat, Kâmil Paşanın gömleğini çıkartdırdı. Arkasına ve önüne ayine tutdurdu. Kendinin, o dakikaya kadar vâkıf olmadığı arkasındaki siyah ve küçük «ben» i gösrerdi. «Sende bu ben varken kimse bir şey

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yapamaz. Bir gün Mehmed Aliye damad olursun. Mısır valilerini azil ve nasbedecek bir mekama yükselirsin» dedi ve öyle oldu [1].

İstanbula geldi. Az zemanda meratibi ulyaya irtika etdi. İlmiyle hilmiyle, keremiyle, istikametiyle ve haysiyeti şahsiyesiyle herkesin hürmetini kazandı.

Haysiyetini muhafaza içün pek ziyade itina ederdi. Yukarıda naklolunduğu üzere sadrıâzamla Hariciye Nazırı saraya çağırılub da kendinin çağırılmamasını muhilli haysiyet görerek memuriyetinden derhal istifa etmesi, o itinanın muktezeyatındandır.

Kayın babası Mehmed Ali Paşa, bir gün evlâd ve âkabı ve büyük memurlardan bazıları ile yemek yerken hükûmet işlerine dair serdetdiği bir mütaleaya hüzzarın bir kaçı itiraz etdiğinden hepsini sofradan koğdı. Kâmil Paşa kımıldanmadığından «sen de kalk» dedi. O da «kalkarım emma bir daha sofranıza oturmam» cevabını verdiğinden Mehmed Ali, sofradan kalkdı. Fakat ibraz etdiği metaneti takdir ve evvelkinden ziyade bezli iltifat etdi.

Bu hâdise de izzeti nefsini ve haysiyetini ne derece gözetdiğini gösterir.

Gayet vekur ve o nisbetde mütevazı idi. Vekarına bakanlar, azametine kani olurlardı. Fakat hakikat öyle değildi.

Ebüzziya «Yeni Osmanlılar tarihi»nde Paşanın «mesleki azametdariyle kabili telif görmediği Şûrayı Devleti ehemmiyetden iskat etmek istediği ve muavin ve mülâzimlerin serbestane bastı mülâhazat etmelerinden işmizaz gösterdiği halde meclisin mucidi (!) addolunan Midhat Paşanın efradı meclise ruhi serbestî nefh» etdiğini söylüyor.

Kâmil Paşanın meşrebi ahraranesi, meclisine giren en küçük bir âdemin bile — edeb dahilinde — istediğini söylemesine müsaid, belki müşevvik olduğunu o meclise devam edenlerin, hattâ herkesden ziyade Midhat Paşa ile kendinin malûmu iken Ebüzziyanın bu yolda idarei lisan etmesi, bir âdemi medh içün diğerini zemeylemek kabilinden bir tavrı tarraranedir ve bir şahsın gösterdiği evzaı serbazaneye karşı gördiği muamelei «işmizaziye» den — umuma şamilmiş gibi bahsetmek — işmizaze bais olabilecek bir hareketi nasezadır.

Kâmil Paşa, irfan sahibi idi. İrfan ile kibir ve azametin bir vücudde ictima edemiyeceğini erbabı irfan takdir eder.

Vakıâ o, bazı ekâbir gibi kisvei riya ve istihzaye bürünerek huzuruna gelüb gidenleri kapudan istikbal ve kapuya kadar teşyi etmezdi.

[1] Bunu, Paşanın ağzından işitdiğini esbak Dahiliye Nazırı Memduh Paşa söyledi. Tabiî bir tavırla «Ah efendim, şimdi ne o ben! kaldı. Ne o sen!» dedim, bir şairi nükteşinas olan Memduh Paşa, bu sözden pek ziyade hoşlandı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zaten kendinden bu dürlü cali hareketlere kimse intizar eylemezdi. Herkes, onun meclisinde bulunmağı, sözünü dinlemeği şeref bilirdi. Oturub kalkmasına kimse dikkat etmezdi.

Kudemayı ricalden Abdürrefi Efendi merhum, Paşanın ulûvvi kâbından bahsetdiği sırada «onun mütekebbir olduğunu, kimseye kıyam etmediğini bazı eşhas söylerdi. Fakat insan, kürkünün eteğini öpdüğü vakit altında birkaç yüz lira bulur, def'i zaruret ve kesbi refahet eylerdi. Kâşki bütün ekâbir, böyle mütekebbir olsaydı» demişdi.

Paşa «üstümdeki izafi rütbe ve memuriyet, mani olmasa bir camide tefsiri şerif, yahud mesnevî okutmağı pek ziyade arzu ederim» dermiş.

O devirde camilerde cemaat ile birlikde oturmağı değil, hattâ yanyana nemaz kılmağı, haysiyetlerine! yakışdıramıyan bir takım haysiyetsizlere karşı Kâmilin camide cemaata tefsir ve mesnevî okutmak gibi halisane ve fazılane bir arzuda bulunması da kendinin kibrü azametden beri olduğunu tefsir eder.

Riyayı tevazu, tabasbusu nezaket, vekarı kibir, izzeti nefsi azamet zannedenlerdir ki istedikleri gibi bulamadıkları âdemleri kibrü ruunetle itham ederler.

*
* *

Bazı zevat, Paşanın, «haddi zatında âkıl ve müdebbir ve bıtanei ümurı devlete vakıf olduğundan her devirde ve her hususda mecalis ve mehafili devletde re'yü fikrinden istifade olunduğunu, fakat bulunduğu menasıbda teferruatı ümur ile selbi huzur etmediğini» [1], bazıları da «meşrebi rindane ve tab'ı şairanesi iktızasınca memurı idaresi olduğu riyaset ve ya nezaretler ümurunu iltizam etmeyüb memuriyet mahallerinde ekseri saatini teneffüs odasında ve bazı hoşgu zatlarla imrar eder ve eyyamı ahiresinde Şûrayı Devlet riyasetinde iken de müzakeratın yarı yerinde meclisi terk ile teneffüs odasına çekildiğini» [2] beyan ediyorlar.

Yukarıda söylediğim gibi Paşa ile Meclisi valâda ve Şûrayı Devletde birlikde bulunarak herdürlü ahvaline vâkıf olan Rıza Efendi, derdi ki: Paşa içün «işe bakmaz» derlerdi. Meclisi valâ riyasetinde selefi olan Musa Safveti Paşa, ehemmiyetsiz bir mesele içün sözü uzatır, nihayetinde pek adi bir karar verirdi. Kâmil Paşa ise saatlerce hallolunamıyan mühim bir meseleyi süratle halleder, iş bitdikden

[1] Ali Füad Bey.

[2] Ali Riza ve Mehmed Galib Beyler.

«Eyyamı ahiresinde teneffüs odasına çekildiği» vaki ise mübtelâ olduğu kalb illetinin, o eyyamda bazan ve bağteten tazyık etmesinden münbaisdir, gönül eğlencesi içün değildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sonra bazı mebahisi mühimme ve fıkratı dakika ile azayı meclisi müstefid ederdi».

Paşa «işi gören ketebedir. Bizimki «yazıla», «yapıla» demekden ibaretdir. Bahusus bizim tesviyesine memur olduğumuz işler, bir takım adi şeylerdir ki bunları, kalemlerdeki kâtibler daha iyi tesviye ederler. Bizim meşgul olacağımız işler başkadır. Ne yapalım ki o işlere kimse yanaşmıyor, yahud yanaşdırılmıyor» der ve ketebe hakkında nevaziş gösterirmiş.

İkinci def'a Meclisi valâ riyasetinde bulunduğu esnada işe ehemmiyet vermediğinden, müzakereyi dinlemediğinden bahs ile sadrıâzam Reşid Paşaya gamzetdiler. Sadrıâzam, bir gün Meclisi Vükelâda bağteten «Reis Paşa hazretleri, bugün müzakere olunacak pek çok işimiz var. Bunlardan başka meclisinizin de müteaddid mazbatası mevcud. Mazbatalar hangi işlere dairdir, ne yolda karar verilmişdir, şifahen beyan buyrulsa işimiz azalmış olur» demesiyle Kâmil Paşa — asla telâş göstermiyerek mazbataların ilk satırlarını zabıt kâtibine okutdurdukdan sonra meallerini ve kararlarını kemâli talâkat ve intizam ile heyete takrir etdi.

Sadrı kadirdan «işe bakmıyor, müzakereye kulak vermiyor denilen reisin dikkat ve iktidarını gördünüz ya» manasını işrab etmek üzere hüzzarın yüzlerine bakdı ve reise alenan teşekkür etdi.

O devirde heman bütün mesalihin mercii olan Meclisi valâyı en iyi idare eden, Kâmil Paşa olduğunu, o vakte idrak edenler ve refakatinde bulunanlar tasdik etdikleri gibi Paşanın mükerreren riyasete getirilmesi de bunu müeyyeddir.

Paşa, Şûrayı Devlet reisi iken baş kitabete tayin etdirdiği Sadullah Bey [Paşa] dermiş ki: «Yusüf Kâmil Paşa merhum, kâh muhafazakâr olur, kâh terakkiperver olur. Bazan fartı gayret ve sürat ile tedviri umur eder. Bazan hali sükûnda bulunur, faaliyet göstermezdi. Hâsılı zemanın hükmüne ve ricali asrın haline göre hareket ederdi».

Girid meselesinin zuhûrunda Giridle beraber Tesalya ve Epirin Yunanistana terki hakkında devletler tarafından vaki olan teklifi anif üzerine ittihazı lâzım gelen tedbirin müzakeresi içün bir gece Âli Paşanın konağında toplanacak olan Mclisi Vükelâya giderken — şeyhlikle münasebeti olmadığı halde — «Şeyh Cemal» namiyle yadolunan nedimi yanına alır. Kendi meclise girüb şeyh, möhürdarın yanında kalır. Müzakere bitdikden sonra onu söyletüb — diğer

TARIHVEMEDENIYET.ORG

paşalarla beraber — tenşiti hâtır etmek mutasavver iken heman hareket ederler. Arabada Paşanın — hilâfı mutad olarak — derin sükût içinde bulunmasından şeyh, sıkılarak şikâyete başlar. Paşa «Sırası değil, beni rahat bırak» diye ağlar. Şeyh «Paşam, sen olur olmaz şeyleri . . . . sallamazsın. Ağlayışının elbette büyük bir sebebi var, ayağını öpeyim söyle» diye ısrar edince Paşa elindeki tesbihi şiddetle çarpub «Elbette ağlarım, devletin eczası bu tesbih gibi dağılıyor» dediğini mükerreren Şeyh Cemalden işitdiğini ve işe kulak vermez denilen Kâmil Paşanın devletü millet uğruna gözyaşları döken erbabı hamiyetden olduğunu esbak Divanı Hümayun beylikçisi Nâsır Bey merhum söylerdi.

Paşa, bulunduğu memuriyetlerde âdilâne ve reviyetkârane ifayı hidmet ederek hiç bir suretle lekelenmedi. Devlet ve millet, onun yüzünden hiç bir zeman zarar görmedi.

Eyyamı sabavetindenberi meclisine devam ederek her haline vâkıf olan Memduh Paşa, «Esvatı sudur» da «Âkıl ve mahlâsı gibi kâmil, Meclisi vükelâda reyi rezîn ve tavrı kudemada yazdığı rengîn bir zatı güzin idi» diyor.

Müddeti hayatında bir ferdi ızrar etmedi. Bilâkis her ferd, ondan müstefid oldu. Kimse kakkında kin ve garaz beslemezdi. Kimsenin de kendine adaveti yokdu. Nevres, bir kasidesinde

«Müstefid ol kadar ebnayi beşer sendenkim
Müteredddid sana hasmın bile olmakda hâsim»

ve

«Sana hasmın da husumet nazariyle bakamaz»

diyor.

Haliyle, kaliyle, maliyle, kadırdanlığiyle kalbleri teshir ederdi. Bir fazilet sahibi hasta olsa hatırını sordurur, derdine derman olur, bir meziyet ehli zarurete düşse zaruretini izale ederdi.

Letaife mail, nüktedan, hoşgû, zarif, mütebessim, mültefit, halim ve selim bir merdi deryadil olduğu halde karşısında bulunanlar, mehabetinden müteessir olurlardı.

***

Pek müstakim bir âdemdi. «İnsan minare gibi doğru olmamalıdır. Serv gibi doğruluğu muhafaza ile beraber biraz da rüzgâra mümaşat etmelidir» dermiş. Bu doğru söz, kendinin mesleki hikmetini gösterir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zararı âmmeyi mucib olmıyacak yerlerde serv gibi rüzgâra mümaşat ederdi. Fakat hak ve adli imha edecek yerlerde minareden daha doğru, daha salâbetli bulunurdu. Telemak tercemesinde «Hudayi cihan aferinden havfeden kimsenin, kimseden ihtirazı yokdur» diyor. Bu sözü, fiiliyle teyid eder, mesalihi ibadda halkdan değil, Hakdan korkduğunu gösterirdi.

Reji komiseri Nuri Bey merhum, gençliğinde Meclisi valâ evrak odasına devam eylediği esnada kardeşini, Damad Nuri Paşanın kardeşi sebebsiz tatlik ve mihr ve nefeka vermekden imtina etmesiyle Nuri Bey, Deavi Nazırına şikâyet eder, Nazır «Damadı şehriyarînin biraderini celbetmeğe cesaret edemem, başımdan korkarım» der. Nuri Bey, Meclisde, Başkâtib muavini Ali Şefik Beye yavaşca tazallüm eder. Paşa, tazallümü uzakdan hissederek sorar. İşi anladıkdan sonra kemali hiddetle «Ne demek, bir âdem, Damadı şehriyarînin kardeşi olmakla mahkemeye celbolunmaz mı imiş? her ferd, hukuki şahsiyede müsavidir, kimsenin imtiyazı yokdur. Şimdi o âdemi getirsünler, ihkakı hak etsünler» emrini verir.

Birader bey, derhal celb ile muhakeme edilir, mazlûmun hakkı ihkak olunur.

Adalet âşıklarından olan Nuri merhum, bu meseleyi nakletdikce teessüründen gözleri yaşarır, Kâmile rahmet okurdu.

Yukarıda bilmünasebe nakletdiğim vechile Mahmud Nedim Paşanın, bazı zevatı — muhakeme etdirmeksizin — ligarazin teb'ide kıyam etdiği sırada — azlini göze alarak — şiddetle muhalefetde bulunması da muhafazai hakka itinasını teyid eder.

Hakperestliğini, nimetşinaslığını, vefakârlığını isbat eden atideki hâdise, her suretle şayanı dikkat ve medarı ibretdir.

Mecalisi âliyeye memur ve kalb illetinden rencur olduğu günlerden birinde akşam üstü Mekamı sadaretden gelen tezkirede bazı mevaddı mühimmenin müzakeresi çün Babıseraskerîde toplanacak olan Meclisi Umumîye gelinmesi lüzumu bildirilmiş olduğundan ertesi sabah — kendi vapuriyle — Bebekdeki yalısından Sirkeciye gitdi.

Gazete müvezzilerinin ve toplanan halkın gulgulesini işidüb mütehayyirane etrafa bakmakda iken Seraskeri esbak Rıza Paşanın — üç çifte kayıkla — gelmekde olduğunu gördü. «Rıza Paşa buraya gel» diye bağırdı. Onu vapura aldı. Gulgulenin sebebini sordu. Rıza Paşa, biraz düşündükden sonra «Halkın niçün toplandığını bilmiyorum. Kulunuz da Meclise gidiyordum. Şimdi haber aldığıma göre Sarayıhümayunda ictima edilecekmiş, oraya gidelim» dedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Dolmabağçe sarayının iskelesine yaklaşıldıkda Sultan Abdülâzizin hal'edildiğini söyledi. Paşa fevkalâde müteesir oldu. Vapurdan çıkıldı.

Sarayın altkatdaki salununda Sadrıâzam Rüşdî Paşa, kemali hürmetle istikbal etdi. Salon, saray halkı, vükelâ ve memurin ile dolmuş idi. Paşa — yüksek sesle — «Rüşdî Paşa, iyi b. . . yediniz» dedikden sonra bir odaya girdiler. Pek ağır, fakat pek doğru sözlerle Rüşdî Paşayı tevbih etdi. [1]

Müteakıben Sultan Müradın huzuruna girüb biat etdikden sonra — eşkrizi teessür olarak — şu beyiti söyledi:

«Hal'olub Sultan Aziz, şah Mürad Hân oldu
Biri giryan gözümün, diğeri handan oldu».

*
* *

Paşa, tehdidini ikaa kadir idi. ağrazı şahsiyeye mağlûb ve zebunküşane evza ile ma'yub olmadığı içün sözü nafiz, hükmü cari idi. Zira kendi akvali hakimanesinden olan

«Hükûmet, hikmet ile müşterekdir
Vezir olan hakîm olmak gerekdir».

beytinin tarif etdiği hükemayi vüzeradan olduğı içün emrü nehiyde hikmetden inhiraf etmezdi.

Âli Remazandan ve Meşhur fâzıllardan adanalı Abdülnafi Efendi merhumun bir kasidesinin — nakletdiğim — beyti de Kâmilin darbı nutuk ile muarızı mağlûb eden celâdeti beyan erbabından olduğunu göserir:

«Faslülhitabı kabzai şemşiri nutkedüp
İlzamı hasma her sözü tığu sinan olur».

Mutasarrıflardan birine — devletce mühim addolunan — bir vilâyete gitmek üzere rütbei vezaret verilir. O zat, vezareti yakaladıkdan sonra vilâyete gitmek istemez. Mekamı sadaretde bulunan Âli Paşa, mükerreren haber gönderir ve bizzat rica eder, beriki gitmemekde ısrar eder. Âli Paşa — mutadı vechile — ellerini uğuşdurarak Kâmil Paşaya şikâyet eder. Paşa, o zatı celb ile der ki:

«Vaktiyle, Bağdada her kim bir haftada giderse Tatar Ağası tayin olunacağı hükûmet tarafından ilân olunur. Bir ihtiyar âdem, hükû-

[1] «Kâmil Paşa, hertaraf̈a temayül ve müteneffizîne müdahene eyler» diyen Cevdet Paşa, Kâmil Paşanın sözlerini elbette duymuş ve «temayül ve müdahene» isnad eylediğiçün belki kendinden sıkılmışdır.

Kamil Paşanın itabını ve Rüşdî Paşanın cevabını — orada bulunub temamiyle dinleyen — babam Mehmed Emin Paşa, aynen zabtetmişdir. Kendi yazısiyle olan nüsha, nezdimde mahfuzdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mete müracaatle «ben bir haftada Bağdada gidemiyeceğimi haber vermeğe geldim» der. Diğer bir herif gelerek bir haftada Bağdada gideceğini söylemesi üzerine Tatar Ağası nasbedilir. Fakat gitmekden iba eder. Sadrıâzam, huzuruna celb ile «halt etme, biz seni bir haftada Bağdada gitmek şartiyle Tatar Ağası yapdık. Gideceksen git. Gitmiyeceksen söyle de çaresine bakalım» dediği gibi... Paşa, halt etme. Biz de seni o vilâyete gitmek şartiyle vezir yapdık. Gideceksen heman git. Gitmiyeceksen kat'iyyen söyle de icabına bakalım».

O Paşanın, ertesi gün mahalli memuriyete gitdiğini söylemeğe hacet yokdur.

Hüsni hatda ve musikide üstadı kül olan Kadıasker Mustafa İzzet Efendinin damadı Abdurrahman Efendinin terfii rütbesi içün Âli Paşa — Kâmil Paşa da hazır olduğu halde — Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendiye tezkire yazar. Efendi, tezkireyi bir kenara atar. Aradan hayli zeman geçdikden sonra Kâmil Paşa, rütbe işinin ne olduğunu sorar. Abdurrahman Efendi, bir netice hâsıl olmadığını söyler. Paşa, âdemlerinden birine «şimdi Şeyhulislâma git. Selâm söyle. Âli Paşa, öyle muktedir bir zatdır ki kendini o mekamdan kaldırır, yerine Abdurrahman Efendiyi oturdur. Burasını düşünsün de ileriye varmasun. Sadrıâzamın tevazuan yazdığı tezkirenin hükmünü derhal icra etsün» der.

Şeyhulislâm bu tebliğ üzerine telâşe düşer. Bir göziyle mektubcuya işaret ederek «canım, Abdurrahman Efendinin rütbesini mükerreren söyledim. Dün de tekrar etdim, hâlâ yazılmadı mı» der, müteakıben rütbeyi arzeder.

Paşa, dilnevaz bir merdi halim olduğu halde tavrı girane tehammül edemezdi. Vaz'ı tehakküm gösteren, kim olursa olsun haddini bildirmekden geri durmazdı.

Mahmud Nedim Paşa, Bahriye Nazırı ve padişahın manzuru iken bir gün meclisi vükelâye gelübde müzakereye başlanmış olduğunu görünce «Vükelâden bulunduğum halde bendenize ehemmiyet verilmiyor. Meclise vürudumdan evvel müzakereye başlanıyor» tarzında serzenişe kalkışdı. Âli Paşanın hastalığından dolayı meclise riyaset eden Kâmil Paşa «Sen bu sözü otuz sene sonra söyleyebilirsin. Şimdi söylemeğe hakkın yokdur» der. Nazır Paşa da susar.

Şair Nevres Efendinin pek perişan halde bulunduğu sırada bir memuriyete tayini içün Kâmil Paşa, meclisi vükelâde serasker Namık Paşaya tavsiyede bulunur. Namık Paşa «Ha, şu bizim kel Nevresi mi söylüyorsunuz» demesiyle Kâmil Paşa, hiddetlenerek «Nevresin kim

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olduğunu sen bilemezsin. Onun meziyyetini yine erbabı meziyyet takdir eder» der.

*
* *

Kâmil Paşa, Nef'i nin

«Cevanmerdi cihândır, şuh meşrebdir, melek hudır

Sahidir, ehli dildir, nüktedandır, nüktepiradır»

beytiyle tarif etdiği bir merdi kâmil idi.

Hafızası fevkalâde metin ve zekâsı gayet keskin olduğundan gördüğünü, işitdiğini, okuduğunu unutmasına imkân yokdu. Çocukluğundan beri ne işitmiş, ne görmüş ise — sırası geldikce — kemali insicam ve intizam ile nakleder ve nakliyatına can verirdi.

Sabavet zemanından, ömrünün son demlerine kadar ilim ile meşgul olmuşdu. Meclisi, âdeta encümeni daniş idi. Merhum Ebüzziya «Şark encümeni daniş ve irfanı riyaseti valâsını haiz bir sahibi kemal»[1] diye tavsif etmekde musib idi.

Şark ve garb uleması, üdebası, şuarası ve zurefası o encümende toplanır, ilmî ve edebî mübahaseler ve müsahabeler ceryan ederdi. Hattâ şeyhulislâm Ârif Efendi zade sudurden Sıddık Bey «Kâmil Paşanın meclisi, söz ekspozisyonudur» dermiş.

Bir mekalede de [2] «şiir ve inşade ve musahabei âliye ve hususiyede nadirülemsal idi» deniliyor.

Meclisin sahibi, her vadide söz söylemeğe, her mebhasde mübahaseye kadir olduğundan müsahabat ve mübahasatı hüsni idare ederdi.

Darülkemal olan kâşanesine gelenler, encümeni daniş olan meclisine girenler, halinden, kemalinden, malinden istifade ederlerdi.

Bir aralık bazı vükelâ ve füdalânın gösterdikleri arzu üzerine — meşguliyetden âzade oldukları — gecelerde tefsir okunurdu. Prens Mustafa Fadıl Paşa kari', Şirvani zade Rüşdî ve Cevdet Paşalar mukarrir, Âli Paşa ve sair zevat, sami' sifatiyle bulunurlar, Kâmil Paşa ise mümeyyizlik vazifei mühimmesini ifa ederdi.

Ezkiyayi vüzeraden yenişehirli İbrahim Paşa merhum, söylerdi: «Zemanının en büyük füdalâsından olan Paşa merhum, Said Paşa imamı Hasan Efendiye bazan İbni Farızın «Hamriye» sini terennüm etdirirdi. Hasan Efendinin terennümatı lâtifesi, ruhları gaşyetdiği gibi

[1] «Yeni Osmanlılar tarihi».

[2] «On üçüncü Asrı Hicride Osmanlı Ricali» mekaleleri.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın kasideyi kemali vükuf ve talâkat ile huzzara terceme ve izah edişinden de başka dürlü ezvakı ruhaniye hâsıl olurdu».

Değerli bir şairi danişmend olan İran Şahı Nasırüddin, İstanbula geldiği esnade Paşa ile görüşerek onun avdetinden sonra yanında bulunanlara — takdir ve tebcil mekamında — «Yahşi kişi, yeman kişi» dediği meşhurdur.

Yine o Şah «Vekayi'name» sinde [1] ziyaretine giden Paşa hakkında «... مرد بسیار خوب نجیبی است وبسیار صاحب دولت است » diyor.

Bağdad ulemayı izamından müfessir Mahmudülâlusî Efendi «غرائب الاغتراب ونزهة الالباب» namındaki siyahatnamesinde İstanbulda görüşdüğü zevatdan ve — az zeman evvel Mısırdan gelmiş olan — Paşa ile mülâkatından bahsetdiği sırada «onu kâmil, sahihülakl ve selimülfikr, zemanını ârif, avakıbe nazır ve müşkilâtı ümurde saibürrey' gördüm» diyor.

Leskofçalı Galib, Namık Kemal, Hersekli Ârif Hikmet ve Recai zade Ekrem ve sair zevat gibi — huluskârlıkdan müberra olan — büyük şairler, kıymetli kasidelerle sitayişhan oldular.

Pek kadirşinas bir sahibülkadır idi. Kimde istidad ve liyakat görse lisanen ve ihsanen himaye ederdi. Her suretle tergib ve teşvikde bulunurdu.

Reşid Paşanın vefatından sonra «rütbesinin ref'i, memuriyetinden def'i, maaşının kat'ı» şeklinde tahkir ve tazib edilmek istenilen Şinasiyi Kâmil Paşa, himaye ve daha ağır müamelelerden sıyanet etmişdir ki Ebüzziya «Nümunei edebiyat» da bundan bahseylemişdir.

Bezmi irfanına devam edenlerden ve daima iltifatını görenlerden Namık Kemal Beyin halü kalinden Âli ve Füad Paşalar ve diğer zatlar, şikâyetle «Onu asmalı» dediklerinde Kâmil Paşa, «Siz, asınız, ben altında oturur ağlarım» demişdir. [2]

Kemal, Kâmile takdim etdiği bir kasidede diyor ki:

«Oldı Namık, yine nazma baisi tezyidi şevk
Sadri dehrin iltifatı feyz meşhunı bana
Kâmkârı lûtfun oldum yere geçsün asüman
Verdi gûya iltifatın mali karunı bana

[1] Şah 1873 [1290 H.] de Avrupaya siyahatinde yazub 1876 [1293 H.] de musavver olarak basılmışdır.

[2] Kâmilin bu zarifane ve kadirşinasane sözünü kendi ağzından dinlediğini babamdan işitdim. Kemalden naklen Reji komiseri Nuri Beyle diğer zatlar da böyle söylediler. Recai zade merhum «Talimi edebiyat» da o kâmilâne sözü Füad Paşaya isnad etmişdir. Bilâhare hakikati üstadı ekreme anlatmışdım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Belki namım bezmi ikbalinde mezkûr olmasa
Cevr içün gerdun değişdirmezdi kanunı bana
Himmet ârayi kemal eylerse tab'ı kâmilin
Sözlerim hayran eder ruhı Flâtunı bana
Sen, muini ehli irfansın sana Hakdır muin
Söyleden ilhamı kudsîdir bu mazmunı bana» [1]

Kemal Bey «Barikai zafer» in — bilhassa tebyiz etdiği — bir nüshasını, görünebilecek suretde cebine koyub paşaya gider. Paşa «Cebindeki nedir» diye sorar. Kemal «Geçen gün sahaflardan aldığım eski bir mecmuada güzel bir esere tesadüf etdim. Efendimizin böyle şeyleri sevdiğinizi bildiğim içün istinsah etdim. Müsaade buyurursanız okuyayım» der. Birkaç satır okudukdan sonra Paşa «Kemal Bey, dur. Eskiler, böyle b... yiyemezler. Bu eser, senindir» der. [2]

Şûrayı Devlet reisi iken — ötedenberi ehliyet ve liyakatini takdir etdiği Sadullah Beyin [Paşa] — o vakit mühim memuriyetlerden olan — Şûrayı Devlet baş kitabetine tayinini inha edince — kemali liyakatiyle beraber erbabı kemal ve liyakati himaye etmekden nasılsa müctenib olan — Sadrıâzam Âli Paşa, Sadullah Beyin o mühim vazifeyi ifa edecek derecede kudreti kalemiyesi olmadığını söyler. Kâmil Paşa, Sadullah Beyin — Şûrayı Devlet Maarif dairesi başmuavinliğinde, yahud azalığında bulunduğu esnada — yazdığı bir müsveddeyi getirterek Sadrıâzama okutur. O da Sadullahın liyakatini teslim ile memuriyetini arzeder.

Kudemayi Vükelâ ve Âyandan Bursalı Rıza Efendi «Paşa, okadar kadirşinas idi ki biri güzel bir «vav» yazsa mutlaka taltif ederdi» derdi.

Himaye etdiği, yetişdirdiği erbabı ehliyet arasında — sehafeti ahlâkı, liyakati gibi malûm olan — bazı âdemler de varsa da bunlar, diğerlerine nisbetle pek azdır.

Hasbelbeşeriye, onun da kusuru vardır, fakat temamiyle nefsine

[1] Bu hürmetkârane ve minnetdarane sözleri söyliyen Kemal Beyin Magosadan Abdülhak Hâmid Beye yazdığı mektubda «Zor nikâh sahibinin ve edibi Sami ve münşiyyi kâmil veya kendi itikadlarınca şeyhurreisi efadil hazarat veya haşaratının (!) reylerine ittiba değil, sözlerini bile okumak senin içün tenezzüldür. (!)» diyor. «Son Asır Türk Şairleri» inde söylediğim vechile bu kadirnaşinasane ve hukukşikenane sözlere karşı ne demek lâzımgeleceğini aklı başında olanlar takdir ederler.

[2] Kemal, bir şiirinin en güzel mısraını okurken - o vakit kâtibi olan - Sadrı esbak Hüseyin Hilmi Paşa, takdir mekamında «Viktor Hügo da böyle b . . . . yiyemez» der. Kemal «demek ki ben yerim» dedikden sonra «Barikai zafer» fıkrasını nakleyler. Bana, Kemalin damadı esbak âyan Reisi merhum Rifat Bey söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

aiddir. Senelerce büyük mekamlarda bulunduğu halde devlet ve millete bir zararı dokunmadı. Bilâkis faidesi oldu.

Merhuma isnad edilen — belli başlı — kusur, riyaset ve nazaret etdiği dairelerin işlerine ehemmiyet vermemesi, müsveddeleri tashih etmemesi ve mazbata kaleme almamasıdır, Bunlara dair cevablar, yukarıda verildiğinden tekrarına hacet yokdur.

Bir kaç kimse de [1] «harisi cah» olduğundan dem urmuşdur. Bunun cevabını da sadrı esbak Said Paşa veriyor.

Mahmud Nedim Paşa, mekamı sadarete gelüb de umurı devleti ve ezhanı âlemi teşviş etdiği hengâmı fetretde — meşreb ve mezhebce zıddı tamı olan — Kâmil Paşanın, gıyaben ve vicahen itirazda bulunmasına, daha evvel kendini meclisi vükelâda tevbih etmesine, bilhassa sadarete ittisalini müteakıben Kâmil Paşanın sarayda «sadaretin inhilâli, Âli Paşanın irtihaliyledir» demesine tehammül edemiyerek — ahzi sar emeliyle — meclisde müzakeratı, Paşanın canını sıkacak suretde yürütmesinden bahsolunduğu sırada Füad Paşanın hafidi Reşad Bey «Kâmil Paşanın hiç bir şeye ihtiyacı olmadığı halde Mahmud Paşaya sadaretinde bazan mümaşat ederdi ve umurı devletde birlikde bulunurdu» demesi üzerine Said Paşa «Kâmil Paşa, âkil âdemdi. Her şeyi, her işi bilirdi. Mısırda ikamet etse hidivlerle geçinemezdi. İstanbulda mazulen rahat oturmak kabil olamazdı. Binaenaleyh memuriyetde bulunmağa ve bizzarure müməşata mecbur olurdu» cevabını vermişdir.

*
* *

Paşa, hakikaten eshabı keremden idi. Kendini pek yakından tanıyan Bursalı Rıza Efendi merhum «Kâmil Paşa, öyle bir kerim idi ki naziri nadir görülür. Yetişseydiniz alâka ederdiniz» derdi.

Şair Nevres merhum da

«Lûtfı haksın sana esmai ata vü lûtfi
Etdi talim, eden âdeme esma talim
Hâtemü Cağferü Yahyaya halefdir keremin
Ey Kerim ibni Kerim ibni Kerim ibni Kerim»

ve

«Değil misin sen o ahdı kerem müceddidi kim
Umum halk eseri himmetinle mazharı cud»

diyor.

[1] Tarihcilikde akranının ileri gelenlerinden, yahud gidenlerinden biri de, emeksiz bir mekalede gûya Kâmil Paşa ile görüşmüş, yahud o zemana yetişüb hakikati hale kesbi vükuf eden salâhiyet sahibi zatlardan işitmiş gibi mühakkikane bir eda ile «memuriyete karşı haris idi ve memuriyetden uzaklaşmak onun içün ölümdü» demişdir. Bu kabil lâfların cevabı — malûm olan — sükûtdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vücudı erbabı danişe istinadgâh, cûdı her ferde penah idi. «وردالحدائق» da «... Bahirülirfan, kesirülihsan, hanedanı mealî unvan olub elhak dergehi devletleri ashabı hacate melce ve melâz ve erbabı ümide keffi cudı haydaraneleri kefil, her fende yedi tulâleri müsellemi hasu âm ve kemali hilm ile muttasıf, her şahsa nevaziş ve iltifat ile mütelif, maarif aşina ve kâr âzma bir hidivi vekur idüği malûmı enamdır» deniliyor.

Fükara, herzeman, ba husus Remazanlarda kapusuna yığılırdı. nefis yemekler yer, atiyeler alırlardı. Amcesinin hafidi Süreyya Paşa zade esbak Vaşington sefiri Şekib Bey merhum, Paşanın ve halilesinin vefatlarından sonra bir Remazan akşamı Bayziddeki konağın önünden geçerken kapunun iki tarafına kaldırım taşı yığıldığını görüb «Sübhanallah, bir vakit şuraya fükara yığılırdı. Şimdi taş yığılmış» diyerek teessüf etdiğini bana söylemişdi.

Her sene remazandan bir iki gün evvel Topkapu, Silivri kapusu gibi fükara mahallelerine arabalar dolusu erzak gönderir, muhtacîne tevzi etdirir, niçe biçareyi meserrete garkederdi.

Paşanın keremine müteallik letaifdendir ki bir remazan günü Ayasofya camiinde ihtiyar bir hocanın vazını ayakda dinlerken hoca «Musa ağa, hoş geldin. Canım nerede kaldın? Kaç senedir yüzünü görmedim. Nicesin bakalım» der. Paşa. yanında bulunan ağalardan birine, beş altun virmesini emreder. Hoca altunları görünce kendinden geçerek teşekkür mekamında «Benim tanıdığım Musa ağa beş altun virecek adam değildir. Galiba sen, başka Musa ağasın» der.

Ulüvvi cenabına ve keremü sehasına misal olarak birkaç fıkra nakledeyim.

Füad Paşa, Şehzade başında müste'ciren oturduğu İlhamî Paşanın konağı yandığından — vaki olan recası üzerine — Kâmil Paşanın Demir kapudaki konağına meccanen yerleşmişdi.

Bir gece Kâmil Paşa, müsafirlerle suhbet ederken yangın kulesindeki nevbetcilerden biri gelir, konağın yanmakda olduğunu haber verir. Ağalar — belki müteessir olur mülâhazasiyle — yangının başka mahallede olduğunu söylerlerse de Paşa, hâlü kalden hakikati teferrüs eder. Fakat huzzarın huzurunu ihlâl etmemek içün — gûya bir kümes yanmış gibi — asla teessür göstermez. Ertesi gün de — onun mülkü yanmış gibi — Füad Paşayı taziye ve tesliye eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu hadiseyi, yangın gecesi paşanın huzurunda bulunan iki zatdan işitdik.

Böyle şeyler kolay görünür emma yapması zordur.

§

Sadrı esbak Said Paşa söylerdi:

«Sultan Abdülhamidin cülûsunda Kâmil Paşa hasta idi. Biat resminde bulunamadı. Gönderdiği tebriknameyi [1] arzetdim. [2] Padişah, gayet iltifatkârane cevab yazılmakla beraber istifsarı hatır eylemek üzere yalısına gitmemi emretdi. Meşağil sebebiyle itizar etdim. Enistesi Fethi Paşa zade Mahmud Celalüddin Paşayı gönderdi. [3] Paşanın, üç bin altun verdiğini Mahmud Paşa avdetde anlatdı [4].

§

Esbak Manastır valisi Abdülkerim Paşa, Asirin fethi sırasında memuren o havalide bulunduğundan — üç buçuk lira ücret vererek — mekamı seraskeriye «Cebeli Asir, kemali yüsr ile teshir olundu» mealinde bir telgraf çekdi. Serasker, telgrafı Babıâliye gönderdi. Paşa, — Sultan Abdülâzizin teklifiyle — Asirin fethine dair tanzim etdiği kasidede «Asir, Yesir, Teshir» kelimelerini kullandı. Padişah kasideden pek ziyade mahzuz oldu.

Abdülkerim Paşa, İstanbula gelince — paşanın tenbihi vechile — konağa gönderildi. Paşa, ibzali iltifat ile «Telgrafınızı pek beğendim. Askerler içinde de sizin gibi edibler bulunduğuna memnun oldum» dedi. Üç kelimenin her biriçün onar altun verdi.

Abdülkerim Paşa merhum derdi ki: «Kâmil Paşa gibi bir serveri ruzigârın beni huzuruna kabul etmesi, onun gibi — fazlü kemali ammece müsellem olan — bir edibi kâmilin telgrafımı takdir eylemesi, benim içün büyük bir şeref iken her kelimeme onar altun vermesi, beni büsbütün müftehir ve minnetdar etdi».

[1] «Eseri Kâmil» in 38 inci sahifesinde mündericdir.

[2] Said Paşa, o vakit mabeyn başkâtibi idi.

[3] Sultan Abdülâzizin devri saltanatında Maliye nazırları, şehzadelerle sultanlar ve damadlardan bazılarının maaşlarını müntazaman vermekden ihtiraz ederlermiş. Bursalı Riza Efendi söylerdi: «Mahmud Paşa, maişetce sıkıntıye oğradıkca Kâmil Paşa merhuma iltica eder, Maliye nezaretine tezkire yazılub kendinin ve zevcesi Cemile sultanın maaşları tesviye etdirilir idi. Paşa, bu kabil tezkireleri ekseren bana yazdırır ve «Sizin yazınızı ancak ben anlarım» diye beni taltif ederdi».

[4] Kendi gidüb de bu mühim atiyyeye nail olamadığına Said Paşa merhum. kim bilir ne kadar teessüf etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Memuriyet maaşları konağa getirilmezdi, memurin ve ketebeden ihtiyacı olanlarla kapu ağalarına, odacılara ve müracaat eden fükaraya verilir ve — yemek yemeden işlerine gelen — kâtibler ve memurların, Babı âlideki kilârda istedikleri şeyleri meccanen yeyüb içmelerine sarfolunurdu.

Valiler, mutasarrıflar ve sair memurlardan mazul olanlara para verir, sanki tekaüd ve mazuliyet sandıklarının vazifesini ifa ederdi.

Hattâ Âli Paşa merhuma da sıkıntılı zemanlarında mükerreren muaveneti nakdiyede bulunmuşdu.

Babı âliden akşamları bazan yayan avdet ederken yanından dalgın dalgın geçenlerin zaruretini istidlâl ederek bizzat yavaşca ceblerine para atmak, yahud arkadan gelen ağalara atdırmak ve camilere gitdikce imam ve müezzinlerle kayyimlere, vâizlere ve fakirlere para vermek itiyadında idi.

***

Hazır cevab, sühandan, nükte şinas, zarif ve lâtifekâr bir edibi Kâmil olduğuna delâlet eden bir kaç fıkrayı da yazıyorum.

Son zemanlarında hasta iken Sultan Abdülâziz merhum, hatırını istifsar etmesi üzerine seraya gitdi. Padişah «inşaallah kesbi afiyet etdiniz» demesiyle Paşa «müsaade buyrulursa evvelâ bir fıkra arzedeyim. Ârabinin biri, Bağdadda Harunureşidin serayına gider. Kapunun önünde «ya Halife, sana bir ârabi geldi» diye bağırmağa başlar. Huzura kabul olununca «ben ârabi değilim, Arabım» der. Harun «sen, bir az evvel ârabi olduğunu söyleyordun, Şimdi Arabım diyorsun, bu nasıl şey?» Demesiyle ârabi «dışarıda iken ârabi idim. Huzura girince Arab oldum» cevabını verir. Bunun gibi kulunuz da vakıâ pek hasta idim. Huzuri hümayununuza girince temamiyle kesbi afiyet etdim» dedi. Padişah pek ziyade mahzuz oldu, bezli iltifat etdi.

§

Mahmud Nedim Paşanın ilk sadaretinde mütekaid vüzeradan müderris Osman Paşa, nasılsa tebrike gitmez. Mahmud Paşa, bir gün vükelâ vapurunda Kâmil Paşaye hıtaben «Osman Paşa, tebrike gelmedi, beni, âdem yerine koymadı. Ben de onun maaşını keseceğim» dediğinden aralarında şu yolda muhavere geçdi:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

— Kesemessiniz.

— Keserim.

— İnad etme kesemezsin.

— Niçün kesemem?

— Kesemezsin. Çünki necabet ve merhametin bir takım acezenin mağduriyetine müsaade etmez.

Bunun üzerine Mahmud Paşa, maaşı kesmekden sarfı nazar etdi.

§

Rusya sefiri meşhur İğnatiyef, mezünen memleketine giderken veda içün geldiği sırada «Efendimize Rusyadan ne getireyim» demesiyle Paşa «bir mesele getirme de ben hiç bir şey istemem» demişdir.

§

Konağında ekâbirden biriyle şatranc oynarken İran elçisi Muhsin Han geldi. Paşa, bu gelişin «gelir emma ne gelir arbede cûyan geliyor» [1] mealini mutazammin olduğunu hissetdiğiçün «tuhaf tesadüf, Şahe kiş derken siz geldiniz» dedi. ehli irfan olan sefir «arbede cûyan» e sözler söylemeden avdet etdi.

§

Küçük devletlerden birinin — İstanbula az müddet evvel gelen — elçisi, tebaalarından birinin Meclisi Valâdaki işinin, arzusuna müvafık suretde halledilmemesine hiddetlenerek protesto tarzında şikâyet etmek üzere — yerli hıristiyanlardan olan — tercemaniyle beraber Bebekdeki yalıya gelirlerken terceman, söylenecek sözlerin mutedilâne ve reca şeklinde söylenmesini, çünki bu Paşanın, diğer Paşalara benzemediğini ihtar etdi. Elçi, kabul etmedi. Ateşler püskürerek yalının rıhtımına yanaşdılar.

Kendi elbisesinden daha kıymetli elbise giymiş, kerli ferli ağaların istikbal etdiklerini, içeriye girüb de — göz kamaşdıracak derecedeki — ihtişam ve intizamı görünce niyetini değişdirmeğe başladı. Paşanın huzuruna girüb de bir kaç söz teati edildikden sonra sükute daldı. Paşa, bunun ne maksadla geldiğini teferrüs etdiğinden mahud işden bahsetmedi. O sırada hademe, yemeğe davet etdiklerinden elçiyi ve tercemanı da yemek salonuna götürdi. Eşyayı semineden

[1] Muhsin Handan evvelki sefir Hüseyn Hana yazdığı mektuba ilâve etdiği menzumedendir.

TARİHVEMEDENİYET.ORG

mürekkeb, gayet müdebdeb sofra takımını görünce ve — müddeti ömründe yemediği, hattâ görmediği — müteaddid ve birbirinden nefis Türk yemeklerini yedikce büsbütün aklı başına geldi, yahud gitdi.

Niyet etdiği protestoya bu tarzda cevab aldıkdan sonra arzı şükran ederek döndi ve ihtarında haklı olduğunu teslim ile tercemana da teşekkür eyledi.

§

Meclisinde muharebeden bahsolunurken huzzardan biri «insanlar, muharebeyi ne vakit terkederler» süalini irad etdi. Sailin horoz akıllılardan olduğunu anlayan Paşa «horozlar, ne vakit döğüşmekden vazgeçerse» cevabını verdi.

§

Bir gün Bursalı Rıza Efendiden bahsolunurken Paşa, der ki:

«Efendinin, nahiye müdirliğinden sadarete kadar hüsni idare edemiyeceği bir memuriyet yokdur. Hattâ islâmdan olmak lâzımgelse Rum ve Ermeni patriklikleriyle haham başılığı da kemali meharetle idareye muktedirdir. Yalnız Darüssaade Ağası! olamaz». [1]

§

«Çingâne» namiyle yâdolunan bir zatın oğlu — istidası üzerine — bir sancak mütasarrıflığına tayin olunur. Oraya gitmek istemez. Başka sancağa tahvil edilir. Onu da beğenmez. Paşanın huzurunda da nazü istiğnaya kıyam edince Paşa, Sürurinin şu beytini okur:

«Baban kelb oynadırken bunca yıllar bulmayub maymun
Sen ey çingâne oğlan ayda bir ayu beğenmezsin».

O zat bir iki gün sonra tayin olunduğu yere gider.

§

Mazûl mutasarrıflardan biri bir düziye Paşaya gider, Meclisi Valâ azalığına tayiniyle taşranın mihnetinden kurtarılmasını niyaz eder. O sırada maaşlar, seyrek verildiğinden mazuliyetle mansubiyetin bir farkı olmadığını anlatmak için Paşa «Canım kendini on beş bin kuruş maaşla Meclisi Valâ azası farzet, git evinde rahat otur» der.

§

[1] Bu fıkrayı, bana Riza Efendi merhum nakletmişdi. «Darüsseade ağası» nüktesinin izahına lüzum yokdur. Erbabı irfan, maddeyi anlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Babam Mehmed Emin Paşa, gençliğinde Meclisi Valâ mektubî kaleminde «Gül» ve «Bülbül» namlariyle yâdolunan iki «Tevfik» in arasında otururmuş. Paşa, kendini meclise isteyüb de gelmesi biraz teahhur etse yanında bulunanlara «Bizim möhürdarımız, gül ile bülbül arasından çıkamazki. . .» dermiş. [1]

§

Beharın geldiği ne suretle anlaşılacağına dair meclisinde bulunanların her biri, bir şey söyledikleri sırada Paşa «Beharın geldiğini ben, bülbülün feryadından anlarım» demişdir.

§

Prens Mustafa Fâzıl Paşanın oğulları, her vakit ziyaret etdikleri halde bir müddet görünmezler. Bir bayram günü Bebekdeki yalıya geldiklerinde Paşa, huzzare hitaben «Beyler, büyüdüler de Bebeke! rağbet etmiyorlar» demişdir.

§

Garibaldinin Sicilyayi İtalyaya ilhak eylediğinde Paşa, şu mısraı söylemişdir:

«Ne garib aldı Garibaldi Sicilya adasın».

§

Köse Raif Efendi [Paşa] vali müavinliğiyle Bağdada giderken vedaa geldiğinde Paşa şu mısraı irad etmişdir:

«müavin oldu Raif kıl ayıbsız gitdi Bağdade».

§

Mahruki Zade Ali Bey evi yandığının ertesi günü Paşaya gitdi. Odaya girirken Paşa «Buyurun bakalım, iki kavrulmuş bey» dedi.

***

Paşanın bir çok eseri hayri vardır, bir kaçını kaydediyorum.

Bir gece Paşanın yanında babam — bermutad— resmî evrakı okuyarak mütaallik olduğu devaire havale ederken «Harputda mukaddema münhedim olan bir medresenin ihyasına imkân bulunama-

[1] Sırf bir latifei şairanedir. Möhürdarı nezahetkâr. gülü de severdi, bülbülü de. Fakat ne gülü koklar, ne de bülbülü ötdürürdü!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dığından hükûmeti seniyyece yapdırılarak ahalinin cehaletden kurtarılmasına dair» Harput vilâyetinden gelen mazbatayı da okudu.

Paşa, bu mazbata Evkef Nezaretine havale olunsa medresenin vakfı olmadığından yapdırılamıyacağını, Maliye Nezaretine gönderilse hazineye ademi taalükundan bahsedileceğini söyleyerek nereye havalesi lâzım geleceğini sordu. Kendini daima hayre sevk eden babam, kemali ciddiyetle «Zati kerimanenize havalesi lâzım geliyor» dedi. Paşa bu cevabdan pek ziyade memnun olarak dua etdi ve medresenin keşfi icra ve resmi tanzim etdirilmek içün vilâyete cevab yazılmasını söyledi. Derhal yazıldı.

Mükemmel bir medrese ve muntazam bir kütübhane vücude getirildi ve idaresi temin edildi. [1] Türklüğün medarı iftiharı olan büyük âlimlerden Harputlu Hoca Abdülhamid Hamdi Efendi müderris ve mütevelli tayin kılındı.

Medrese ve kütübhane, yıllarca en mühim ilim ocağı şeklinde devam etdi. Niçe fadıl yetişdi. Müderrisi Kâmilin vefatında yerine tayin olunan üdebayı fudaladan Kemalüddin Efendi, babasının isrini takib ve medrese ve kütübhanenin maddî ve manevî mamuriyetini idame etdi.

[Keremkârlığını, dilnevazlığını teyid eden hallerdendir ki: müderris Abdülhamid Efendi ile babası meşahiri ulemadan Ömer Naimî Efendi, Paşayı ziyaret etmek üzere İstanbula geldikleri esnada Harput mamulatından ipekli kumaş ve gezi gibi bazı hediye getirirler ve şayanı takdim değilse de memleketlerinde yapılmağa başlanan kumaşları göstermek arzusunda bulunduklarını söylerler.

Ertesi akşam paşa, o kumaşlardan birine kaplanmış olan kürkü giyerek — kâşanesinde müsafir olan — o zatların yanına gelir. «Hediyeleriniz pek ziyade hoşuma gitdiğinden bir kaç danesini kürklerime kaplatdırdım» diyerek müsafirlerini taltif ve tatyib eder.

Müderrisi fadılın oğlu Kemalüddin Efendi derdi ki: «Babam ve büyük babam — bundan bahsetdikce — «getirdiğimiz eşya, kendine lâyik değil iken paşa merhum, o kadar necibane ve âlicenabane hareket etmişdir ki bütün servetini bağışlasaydı bizi bu derece mesrur ve minnetdar edemezdi» diyerek kemali şevk ile rahmethan olurlardı».]

Paşanın binlerce cild nefîs ve nâdir kitabı ihtiva eden hususî kütübhanesi, refikasının hayatında Bayazıddaki konakda mahfuz idi. Babam, bu kitabları Harputdaki kütübhanesine göndermek içün — Son zemanlarında — Paşanın, vefatından sonra Hanımefendinin müsaadelerini istihsal etdiği halde Kethuda, ipe un serdiğinden kitablar gönderilemedi. Hanımefendinin vefatından sonra kardeşi Prens Halim Paşanın o kıymetdar kitabları ne yapdığını bilmiyorum.

[1] Babamın Malatya mutasarrıflığında bulunduğu esnada kardaşım Ahmed Tevfik merhumla Harputa giderek medrese ve kütubhaneyi ve müderrisi fadıl Abdülhamid Hamdi Efendiyi ziyaret etmişdik. Bilâhare idarei hususiyece medrese ve kütübhane binalarının yıkdırıldığı kemali teessürle haber alınmışdı. Kitabların ne yapıldığını haber alamadım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

[Evaili hâlinde bu kütübhanede istihdam olunanlardan esbak bahriye mektubcusu Hasan Tevfik Efendi merhum, meşhur Molla Hüsrevin fıkıhdan «Dürer» namındaki eserinin — kendi yazısiyle olan — nüshasını göstermişdi, baş tarafında İkinci Sultan Bayezidin — temellüki mübeyyin — bir kaç satır yazısı vardı. Hasan Efendi dedi ki: «Paşanın emriyle bir gün kütübhaneyi temizliyorduk ve perakende, cildsiz kitab ve risaleleri ayırıyorduk. Paşa geldi. Perakendelerden ve cildsizlerden bazılarını orada bulunanlara ve bu «Dürer» ile diğer bir kaç kitabı da bana verdi».

Kütübhanedeki âsarın ehemmiyeti — müellifinin yazısı ve bir Padişahın kitabı olmak itibariyle — kitab meraklıları indinde fevkalâde haizi kıymet addedilmesi lâzım gelen o «Dürer» in, perakende kitablar arasında bulunması, kütübhanenin mahiyetini isbata kâfidir.]

Üsküdarda Nuh kuyusunda refikasiyle birlikde yapdırdıkları hastahane, niçe derdlinin hayatına hizmet etmişdir [1].

Birbirinden hayırperver olan o iki keremkâr, camiler, mescidler, tekkeler, mektebler, çeşmeler, yollar ve fükara evleri tamir ve inşa etdirmişler, fakrı hallerinden dolayı evlenemeyen niçe erkek ve kızları ev bark sahibi etmişler ve niçe biçarenin derdine derman olmağı kendilerine borc bilmişlerdir.

Darüşşefekanın tesis ve inşasında pek çok kerem ve himmet göstermiş ve talebeye mahsus olarak bir de mükemmel hamam yapdırmışdır.

Üdebadan Veys Paşa Zade Zeynülâbidin Reşid Bey «Taktuka» namındaki edebî eserinde [2] darüşşefeka müessislerinin ileri gelenlerinden Yusüf Paşa merhumu sena etdikden sonra diyor ki:

«Müşarünileyh, «darüşşafaka, Kâmil Paşanın himmeti hafiyyei (!) müşkil berendazanesiyle yapıldı» der idi ve vükelâyi maziye içinde müşarünileyhi ve Midhat ve Safvet Paşaları tazim ile yad ve ruhlarını tuhfei fatiha ile şadederdi» [3].

[1] İsmi «Gureba Hastahanesi» iken banilerinin vefatından sonra «Zeyneb Kâmil» namı verilmişdir. Bu namı verenler, limaksadin iki isim arasına «ve» koymayarak yalnız Zeyneb Hanım Efendiye mal etmişlerdir. Hastahaneyi, o iki hayır sahibi, müştereken yapdırmışlardı. Bu huhusa dair paşanın, mabeyin baş kitabetine yazdığı 22 rebiulevvel 1292 tarihli tezkiresi «Eseri Kâmil» [S. 72] de mündericdir. Hastahanenin hakikî ismi «Zeyneb ve Kâmil» yahud «Kâmil ve Zeyneb Hastahanesi» dir.

[2] Sahife 90

[3] Darüşşefekayı mukaddema ziyaretimde bir salonun divarlarında — mektebin tesis ve idaresinde az çok hizmeti görülen — müteveffa ve berhayat, eski ve yeni bir çok zatın resimleri asılmış olduğu halde bunların arasında paşanın resmini göremediğime pek ziyade teaccüb ederek sebebini sordum. Merhumun resmi bulunamadığını söylediklerinden «aransa bulunurdu» dedikden sonra güzel bir fotoğrafisini ihda etdim. Arkasına Yusüf Paşanın — yukarıya nakil etdiğim — kadirşinasane sözünü ve şu kıt'ayı yazdım:

«Merdi Kâmil dense lâyıkdır bu yusüf sirete
Çünki eltafiyle kıymet verdi insaniyete
Çeşmi âlem, bir daha görmez o dürlu Kâmili
Ruhunı garkeylesün Allah, nuri rahmete».

* * *

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bebekden Zencirli kuyuya ve Kartaldan Yakacığa kadar şose inşa etdirmişdir. Yakacık yolunda «Hayrat kuyu» namiyle yad olunan kuyu ile nemazgâh ve istirahat mahalli yapdırarak nemazgâha dikilen mermer sütuna şu tarih yazılmışdır:

Namık Kemal Bey merhum — «İbret» gazetesinin 6 şaban 1286 tarihli nüshasına «B. M» imzasiyle yazdığı bir mekalede diyor ki:

«Meselâ übbühetlû devletlû Kâmil Paşa Hezretleri, def'ai ulâda olarak Şûrayı Devlet riyasetinde bulunub da el'an mevcud olan Maarif nizamnamesini neşretdirdikleri zeman serveti zatiyelerinin pek küçük bir cüzünü fida ederek İstanbulda nümune yollu beş altı sıbyan ve bir iki rüşdiye mektebi tesis etmiş olsalar idi elbette mülkimizde neşri maarif fikri filiyatca bir esası sahihe istinad eder ve o mekteblerde görülecek fevaid, eali ve ahaddan milyonlarca âdemin nazarı ibretine tesadüf edeceğinden ve efkârı umumiyenin bu kadar hayırlı bir tarafa temayülü hükûmeti dahi elinden gelen ikdamatı diriğ etmemeğe mecbur eyliyeceğinden şimdiye kadar Maarif nizamnamesi ihtimal ki mülkün bir sülüsünde olsun temamile icraye gelirdi. Bu muvaffakiyet ise — hiç şübhe yokdur — müşarünileyhin unvanı mefharetini teyid etmeğe Telemak tercemesine olan himmetlerinden bin ve belki yüz bin kat ziyade medar olurdı».

Vefatından dört sene evvel neşredilmiş olan bu mekaleyi Kâmil Paşa merhum, belki görmüşdir, ne dediğini, ne yapdığını bilmiyorum. Fakat mekaleyi okuyan erbabı insafın şu sözleri söyliyeceklerini eyi biliyorum:

Bir zatın, hasbelmemuriye Maarif nizamnamesi neşretdirmesi, serveti zatiyesile mektebler yapdırmasını icab etmez. Mektebler yapdırmak — nizamnameyi yapdıran — hükûmetin vazifesidir. Nizamnameyi yapan memurun bu hususda bir gûua mecburiyeti yokdur. İsterse yapar, istemezse yapmaz.

Kâmil Paşanın vatanına ve milletine olan fartı mehabbeti, kendini daima hayra sevk etdi. Hayirhahane vakı olan ihtarları, kemali memnuniyetle kabul eyledi. Meselâ bir söz, âli bir hastahane yapılmasına sebeb oldı. Möhürdarının üç beş kelimelik bir ihtarı, Harputda koca bir medrese ve kütübhane, Yakacıkda bir rüşdî mektebi [*] ve âsari saire, Hocapaşa mahallesi ehalisinin bir varakası kârgir bir camii muhteşem [**] inşa etdirdi.

Kemal Bey de — daima iltifat ve sahabetini görerek «sen muini ehli irfansın...» diye sena etdiği Kâmil Paşaya «Maarif nizamnamesini siz yapdınız, mektebleri de — kendi servetinizle — siz yapacaksınız» dese idi o kâmil âdem «nizamname yapmak — hasbelmemuriye — vazifem ise de mekteb yapmak vazifem değildir» demezdi. Hükûmetin müsaadesini istihsal ederek mektebleri yapar, yahud ianei nakdiyede bulunarak yapdırırdı. «ihtar etmek bana aid değildir» denilirse «mekteb yapmak da ona aid değildir» tarzında cevab verilir.

Yusûf Paşa «Darüşşafaka, Kâmil Paşanıa himmeti hafiyyei müşkil berendazanesiyle yapıldı» diyor. Bu halde Kâmil Paşa — hafi ve celi — himmet sarf etmekden sakınanlardan değildir, himmet ve hamiyet sahibi bir merdi mürüvvetkârdır. Onun «serveti zatiyesi» ile mektebler yapdırmaması, gûya Maarif nizamnamesinin «mülkün bir sülüsünde olsun icraye» gelememesine ve «neşri maarif fikrinin bir esası sahihe istinad» edememesine sebeb olmuşcasına idarei lisan edilmesi ve mülkde servet, Kâmil Paşaya munhasır imiş gibi diğer zenginlere dair bir kelime söylenmiyerek yalnız o paşaya yüklenilmesi, her şeyin ondan beklenilmesi ve serzenişe kıyam edilmesi muvafıkı insaf mıdır? Eğer «Nizamnameyi Kâmil Paşa yapdı, başkaları yapmadı ki mektebleri yapdırmak onlara aid olsun» denilecek olursa o halde nizamname yapanın serveti şahsiyesile mektebleri de yapmağı teaahhüd etmiş olduğuna hüküm edilmek lâzım gelir.

[*] Paşanın vefatından haylı zeman sonra mekteb ilga ve binası ev ittihaz olunmuşdır.

[**] Bu cami, şimendifer güzergâhına tesadüf etdiğinden bilâhare hedm edilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Hem yolı, hem dahi tarihini kıldı inşa
Şu yolı açdı güzel, himmeti Kâmil Paşa» [1]
1283

Hakkın her dürlu nimetine nail olan o kâmil âdem, evladdan mahrum olduğiçün mahzun idi.

Meşhur olan servet ve samanını, refikai şefikasına terketmiş olduğundan o mürüvvetkâr kadın — Paşanın gaybubetinden mütevellid âlâmı unutduracak suretde — akribasını ve bendgânını iaşe etmişdir. O büyük kadının — vaktiyle zevci kâmilinin teşvikilye — yapdığı vakıfdan bu gün hayli aile ve müessese müstefid olmakdadır [2].

*
* *

Paşa, Türk, Arab ve Fürs lisanlarının dekayikına vâkıf idi. Fransız lisanını da pek iyi bilirdi. «Telemak» tercemesi, o lisane bihakkın vukufuna şahiddir [3].

Telemakın terceme edilmesine aid sözler de şayanı nazardır. Paşa, sanki «yapdığım nizamnamenin gösterdiği mektebleri de yapmak benim vazifem iken vazifemi ifa etmedim. Ona bedel Telemakı terceme etdim» demiş de buna karşı «Telemakı terceme edeceğine, mektebleri yapaydın unvanı mefharetini bin kat ziyade teyid ederdin» deniliyor. Bunun doğru olub olmadığına hükm etmesi içün — insafına kail ve âsarından müstefid olduğumuz— Üstadı Muhteremimiz Namık Kemali hakem nasb ederiz.

[1] Sütuna Bursalı Riza Efendi, talik yazı ile yazmışdır. Paşanın vefatından sonra hanımefendi, kuyunun yanına bir kahvehane yapdırdı. gelüb gidene meccanen kahve verilirdi. Nemazgâhın etrafındaki demir parmaklıklar, malta taşları, kuyunun tulumbası, kahvehanenin tahtaları ve kiremidleri evvelce aşırıldı. Müahharen yol tamir edilirken tarih sutûnı da kaldırılub bir hendeğe atıldığı görüldü. Yerine koyduruncaya kadar akla karayı seçdim. Son zemanlarda hangi kadirşinas memurların himmet etdiklerini bilmiyorum, sütun tarsin ve etrafı tanzim edilmişdir.

[2] Paşanın ekseren bizzat tedris eylediği ve genc yaşından Paşanın hayatının sonuna kadar möhürdarlığında bulundurduğu akribasından babam Mehmed Emin Paşa — bütün aşinalarının müsellemi olduğu üzere — resmî ve hususî işlerde son derece afifane, namuskârane ve reviyyetmendane hareketlerle ve daima hayra sevk etmekle paşanın — esasen âli olan — şan ve şerefini bir kat daha îlaye çalışmışdır. Paşanın — hasbelkader diyelim — en az lütfunu gören yine o emin âdemdir. Daireye mensub olanlardan bazıları, ailelerine mühim bir servet bırakdıkları halde möhürdarı sadakatkâr, servet değil, borc bırakdı, Vefatında Eşref merhum, yazdığı tarih menzumesinde

«Hücceti namusıdır evlâdının yoksulluğu
Hebsinin de çehrei zerdi züğürtlükden hazin»

demişdir.

[3] İlk defa Tabıhanei âmirede ve ikinci defa babam tarafından Şinasi merhumum nezaretiyle «Tasviri efkâr» matbaasında basılmışdır. Bu ikinci tabın bir çoğu evimizle baraber yanmışdır, Üçüncü defa babamla — bilâhare vezir ve şehremini olan — Mazhar Paşa tarafından müştereken tabı etdirilmişdir. Daha sonra başkaları da basdırmışlardır.

Şinasi «Tasvîri Efkâr gazetesine şu fıkrayı yazmışdır:

«Fenelon nam Fransız münşii meşhurunun «Sergüzeşti Telemak» unvaniyle mevsuf

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1276 rebiulâhirinde meclisi valâ riyasetinden infisalinde tercemeye başladı.

Babam derdi ki: «Paşa sabahları beni çağırır, «Gel, beş on sahife terceme edelim» diyerek Telemakdan beş altı satır okur, tercemesini bana yazdırırdı. Sonra bazı ibareleri kendi kalemiyle tashih ederdi». [1]

Yalan yanlış bildikleri şeyleri, hakikat şeklinde ortaya koymak ve her şeye itiarz etmek cü'retinde bulunanlardan bazıları, Telemak tercemesi hakkında da asılsız lâflar savurmuşlardır.

Meselâ «On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvanlı makalelerden birinde:

«Kethudası Hüseyin Hâki Efendiye kabataslak terceme etdirdiği (!) Telemak eserinin sureti tertib ve tezyini, iktidarına delildir. Fakat bir kusuru varsa o da pek mustalah ve gayri menus elfaz ve tâbirat istimalidir,»

deniliyor.

«Sadullah Paşa — yahud mezardan nida» isimli eserde:

«Fenni inşada ve edebiyatı arabiye ve farisiyede meharet ve vukufu gayri münkerdir. Telemak tercemesi iktidarına huccetdir. Ancak kendusi, fransızca bilmezmiş (!) Tefemakı evveliemirde - Kahirede Medresei edebiye mübassırlığında bulunarak bilâhare kendusına intisab etmiş ve zevcesi Zeyneb Hanımın kethudalığiyle Şirketi Hayriye müdiriyetinde bulunmuş olan Giridli Hüseyin Hâki Efendiye kabataslak terceme etdirdikden sonra ibaratını tezyin eylemişdir,»

deniliyor.

Bu eserin tâbii olan ve Paşanın mertebei kemalini pek iyi bilen Ebüzziya Tevfik Bey «bu rivayet doğru değildir» deyerek «Sadullah Paşa» risalesinin müharririni red eylediği gibi Paşanın müddeti medide maiyetinde ve dairei suhbetinde bulunan Said Paşa da «Gazeteci lisanı» namındaki eserinde

---

olan telifi hakimanesi suretde efsanei aşkı nakil gibi ise de manade adlü dad ile efradı nası bermürad etmekden ibaret bulunan tedbiri mülk kavaidi külliyesini şamil bir kanunı hikmetdir. Böyle şahane bir fenne dair eseri bihinin Türkce tercemesi ise tab'ı şairane ve üslûbı veziraneye muhtac idi. Binaenaleyh maarifi edebiyei islâmiye de cümlenin müsellemi ve vaktın sadrıâzamı olan Fehametlu devletlu Yusüf Kâmil Paşa Hazretleri bunun lisanı osmanîye nakline müvaffak olmuşdu. Bihakkın neşre şayan olan bu kitabı güzin, mukaddema Tab' hanei Âmirede tabıolunmuş ise de nüshası nedret bulduğundan defai saniyesi sıhhati ibare ve letafeti tabı ve tefrikı füsul ve muhassenatı saireyi cami olmak üzere Tasviri Efkâr matbaasında bir müddetdenberi basılmakda olduğu halde şimdi hitam bulmuşdur. Matbaai mezkûre böyle bir telifi celilin neşri hizmetinden hıssadar olmakla iftihar eder»

Numero 68 2 Remezan 1279

[1] Babamın tebyiz ve Paşanın tashih etdiği müsveddeler, kütübhanemde mahfuz idi. Biddefat söylediğim vechile mütarekede evim, ecnebi askerler tarafından cebren işgal ve kütüb ve eşyamız yağma edildiği sırada bu müsveddeler de zayi olmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«... Kâmil Paşa Mısırda iken Fransız lisanını dahi tahsil etdiği halde lüzumı mutlak görmedikce söylemediğinden çok kimseler o lisanı bilmez zannederlerdi. Asârı edebiyemizden madud Telemak tercemesi anındır. Bazılar bunu kethudası Hüseyin Efendiye isnad etdilerse de Kâmil Paşayı yakından tanımış idim. Hattâ pek çok def'a hitabı bailtifatını görmüş idim. O münasebetle bilirim ki Telemakı bizzat terceme etdi.»

Diyerek isnadı vakıı tekzib ve hakikati izhar ediyor.

Babası Mahmud Celâlüddin Paşa gibi Paşanın her halini bilen esbak Paris sefiri Münir Paşa, hatıratında

«Yusüf Kâmil Paşa, edib, fadıl, fatin, recüli devlet bir zatdı. «Telemak» ı o devrin edebiyat telâkkisine göre pek münşiyane ve selikaya müvafık bir suretde terceme etmişdir.»

Diyor.

Merhum Ahmed Rasim «İlk Büyük Müharrirler» adlı eserinde Şinasinin tercemei halinde paşadan bahsederken:

«Meşhur Telemak hikâyesini terceme etmişdir. Bu tercemede Şinasinin de yardımı [1] olduğu rivayet olunuyor.»

diyor.

|Bu rivayetlerin, yahud hikâyetlerin nâkilleri, biraz daha gayret etseler Telemakın tercemesinde, bütün fransızca bilenlerin, hattâ «Fenelon»! un bile parmağı olduğunu söyliyecekler.

Bu âdemler, sanki gece ve gündüz Paşanın yanında bulunmuşlar, ne yapdığını görmüşler de «şu, kaba taslak terceme etdi, bu, yardım etdi» diye söylenüb durmuşlardır.

Uzun söze lüzum yok, Telemakı kimsenin yardımına muhtac olmaksızın doğrudan doğruya Yusüf Kâmil Paşa terceme ve tezyin etmişdir.

«İşte o kadardır ol hakikat Bakisi güzafı binihayet»..

Yanılmıyorsam fransızcadan ilk edebî eser terceme eden odur. Hakikatde siyasetname hükmünde olan bu eseri terceme etmekde — tahtı saltanatda bulunan ve bulunacak olan zatlara — hikâye tarzında dersi hikmet ve siyaset vermek gibi bir faide tasavvur etmişdir.

Hükûmeti atiyen idare edecek olan bir âdemin ne yolda talim ve terbiye edilmesi lâzım geleceğini bir lisanı edeb ve hikmet ile tebliğ eden ve zemanın tebeddüli ve ahkâmın tagayyüri ile beraber bu gün de şayanı nazar birtakım kavaidi hikmet ve siyaseti ihtiva

[1] Tercemede değil, tabıda.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

eden o eseri intihab ve terceme etmek, mütercimi Kâmilinin ulûvvi tab'ına, hamiyyeti vataniye ve fazileti ahlâkıyesine şehadet eder.

O terceme, çok zeman erbabı kaleme muallimlik etmiş, edebiyat kitablarında ondan misaller nakledilmişdir. Üslûbi hakkında muaharen itirazda bulunanlar, zemanın hükmünden iğmaz etmişler demekdir. Her devrin bir tarzı beyanı vardır. O devirde makbul olan öyle imiş, öyle yazılmış. Hattâ Şinasi merhum bile — yukarıya derc etdiğim — mekalesinde «Türkce tercemesi ise tabı şairane ve üslubı veziraneye mühtac idi» ve «bihakkın neşre şayan olan bu kitabı güzin» diyor. Bu gün terceme edilseydi elbette bu günki tarza riayet edilirdi. Dün yazdığımızı bu gün ağır buluyoruz. Bu gün yazdığımızı da yarın ağır bulacağımıza şübhe etmemelidir.

Paşa, yeni tarzda, açık ve kesik cümlelerle yazı yazmakda âciz değildi. O yolda pek güzel yazılmış yazıları da vardır. Meselâ Hidiv İsmail Paşaya yazub bir kısmı bilmünasebe 222 inci sahifeye naklolunan mektub ile Mısırdan İstanbula celbinde serküzeştine dair Reşid Paşaya yazdığı uzun tezkire, «Eseri Kâmil» de münderic bazı mektublar, bilhassa Füad Paşaya Mısırdan gönderdiği mektub [sahife 220] ve neşrolunmayan bir kısım müsveddat, adetâ lâkırdı söyler gibi gayet sade ve kesik, fekat metin cümlelerle yazılmışdır. Telemak tercemesinde de bu dürlu cümleler vardır, «Kendini bedbaht addeden âdem, bedbahtdır» gibi.

Asıl ismi «Kemalüşşuara» olan «Son asır Türk şairleri» nde de söylediğim vechile Paşanın resmî ve hususî müseveddatı ve şiirleri ile Mısıra aid bazı mühim muharrerat — pek kıymetli kütüb, evrak ve eşyamız ile beraber — 1864 [1281 H.] de Mercandaki evimizde yanmışdır. [1]

O tarihden sonra yazılan hususî mektublarla tarihler ve kasidelerden babamın toplayabildiklerini — çocuk denilecek bir yaşda iken — kitabcı Kirkora tevdi etdim, o kendi hisabına basdırdı. [2] Ben «Eseri Kâmil» namını vermişdim. Kirkor, yahud kütübhanesine gelen muharrirlerden biri — esere kıymet verir ve satılmasına yar-

[1] O vakit bizim evin önündeki sokağa «Müradiye» tesmiye edildiği halde inkılâbdan sonra - babamın ismine izafe edilerek - «Möhürdar Emin Paşa» namı verilmek suretiyle kadirşinaslık gösterilmişdir.

[2] O esnada Maarif Nezaretinde bulunan Münif Paşa merhum hukuki kadimeye ve Paşadan gördüğü lûtfü iltifate hürmeten - cellâdı âsar olan - Encümeni teftiş ve muayenece kitabın münderecatından bir kısmının mutad vechile tay ve berbad edilmesine meydan vermiyerek — yalnız sultan Abdülazizin halline ve Müradın cülusına dair beyti çıkarmak suretile — tab'ına müsaade etdiğiçün namını rahmetle yâd eylemek, vezaifi insaniyetdendir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dım eder hulyasiyle olacak ki — ismin nihayetine «Paşa» kelimesini ilâve etmiş. Bu kitabın muhteveyatı, yanan ve diğer suretle zayi olan yazılara nisbetle ehemmiyetsiz şeylerdir. Paşanın, yazdığını saklamak ve saklatmak itiyadında bulunmaması da asârının ziyaına sebeb olmuşdur.

Bilâhare bendegânından Şirketi Hayriye müdiri merhum Hafız Vehbi Efendinin metrukâtı arasında da bazı muharrerat bulunmuşsa da tab'edilememişdir.

***

Halilesi Zeyneb Hanım Efendinin, birçok para sarfederek — babamın nezareti altında — Yakacık dağlarından toplatdırub Kartala akıtdırdığı su içün yapdırdığı çeşmeye Paşanın, yazdığı mensur kitabeye ilâve etdiği kıt'a

«Oldı Kâmil bekayı name sebeb — Darı dünyada hayre dair şey
Bunda icrayı ab, aynı savab — Ki: «من الماء کل شیٔ حی»

§

Güzel bir Mısır Prensesine ihda edilmek üzere imal etdirilen el ayinesinin altundan mamul çerçivesinin dört tarafına yazdırılan kıt'a

«Ayineye bakdıkca olur ol güli handan
Ayine gibi kendi dahi hüsnüne hayran»
Ayineyi vermem eline ben o perinin
Ayinede ta olmaya bir misli nümayan».

§

Biri Bosna, diğeri İzmir valiliğine tayin olunan iki Osman Paşa hakkında söylediği kıt'a

«Yaşları yetmişe yetmiş iki Osman Paşa
Dişleri, işleri bitmiş iki Osman Paşa
Biri İzmire, biri Bosnaya olmuş vali
Valilikde neler etmiş iki Osman Paşa».

§

Prens Mustafa Fadıl Paşa, gençliğinde Paşanın konağında gördüğü antika şallardan ister. Paşa da şallarla beraber şu kıt'ayı gönderir:

«A beyim, eski gördüğün şallar — eskimiş de paçavra olmuşdur
Şal satan Maviçon ile Daviçon — saili babı havra olmuşdur».

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Üdebadan biri «gülistan»a nazire olmak üzere «sünbülistan» namiyle bir eser yazub takriz reca edince Paşa, derhal şu beyti söylemişdir:

«Beharistanü bostanü gülistan
Yetişmez mi ne lâzım sünbülistan».

§

Üsküdar sakinlerinden — amcesi Osman Paşanın oğlu — Kadıasker Nuri Beyle «Enderun tarihi» sahibi Ahmed Ata Bey, birer gazel söyleyüb tanzir olunmak recasiyle Paşaya takdim ederler, Paşa, her beytin, harab olduğunu görünce — yine o kafiye ve redifde olmak üzere— irticalen şu beyti irad eylemişdir:

«Üsküdar sakinlerinden iki miri ekremin
Şirini tanzir içün mana da gelmez hatıra».

§

Bir meclisde idarei akdah olunurken oraya gelen yine o Nuri Beye, arpa suyu içmesi — rindan tarafından — musırrane teklif olunur. Nuri Bey, içmek âdeti olmadığını anlatır. Paşa da der ki:

«Mollaların teaccube şayan mizacı çok
Arpalığın [1] yiyüb de suyun içmemek gibi»,

§

Gelgel oğlu namındaki sarraf, bir alacak meselesi içün senelerce Ticaret Nezaratine gider gelir, komisyonlar toplanır, destelerle dosyalar vücude gelir, bir netice hâsıl olmaz. Paşa, nazır olunca Gelgel oğlu gelerek yıllardanberi çekdiği mihnetden şikâyet ve istimdad etmesiyle Paşa aşağıdaki beyti söyler ve herifin işini neticelendirir:

«Gelgel oğlu giderek müflis olur
Çok komisyon daha çok meclis olur».

§

Esbak İran sefiri Hüseyin Hana yazdığı mektuba dercetmişdir:

«Özleyüb dostlarını Hanı senahan geliyor
Hanı hananı haşemban Hüseyin Han geliyor
Dimeyüb kalbi şita niçe yüce dağdan aşub
Cezbei ateşi vuslâtla şitaban geliyor

[1] Ricali ilmiyeye «arpalık» namiyle tahsisat verilirdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cemolub eylese ahbabı nola istikbal
Büyük unvan ile bir elçii zişan geliyor
Orta elçi idi gitdi büyük oldı gelecek
Gelür emma ne gelür Arbede çuyan geliyor
Yüklenüb meşgalei meselei Kazlı göli
Şehri İstanbula düsturı sebakdan geliyor
Semti Bağdadı koyub Erzuruma oldu revan
Şübhesizdir karı gördükce peşiman geliyor».

§

Daima vükelâ ve kübera meclislerinde niçe lâtifeye vesile olan ve Paşa tarafından Füad Paşaya yazılan bir mektubda «... Mızraklı ilmihalinin âlimi gayri amili, cehelei cemaati ulemadan İmam zade müteseyyid Vehbi» tarzında tavsif edilen Kadıasker Vehbi mollanın hacdan avdetinde Paşanın, latifeten söylediği menzume

«Kâbeden gelmedi haci gibi Vehbi molla
Arafatdan sürülüb hemdemi husran geliyor
Hanı ihsanı şerifi yemiş içmiş emma
Gözü açdır herifin nimete küfran geliyor
Kâbeye gitdiğine oldu peşiman, zemzem
İçmedi neşei konyak ile sekran geliyor
Atmayub barı günahı orada artırdı
Vizrü isyanını, azadei gufran geliyor
Burnuna [1] sivri sinekler sataşub çöllerde
Baş açık, yalınayak, elde mekesran geliyor
Geçdi germabei firavni meşakkatle hele
Bahre garkolmadı müstağrakı buhran geliyor
Ciddeden şehri Süveyşe oradan Kahireye
Oğradı kahrolası sersemü hayran geliyor
Kendi gelsün gelecek çare nedir müşkili bu
Tanu teşhir, verasınca hezaran geliyor
Çıkdı muhlisleri karşuda görünce dediler
O değildir bu gelen, Kadii Havran geliyor».

§

[1] Anifüzzikir Mollanın burnu - üç dört burundan teşekkül etmiş zannolunacak derecede - büyük imiş. Bu da büyüklerin gönül eğlendirmelerine büyük vesile olurmuşdı.

Âli Paşa, Giridde iken beş altı destiye su doldurtub üstlerine biraz zeytun yağı koydurur, mollaya gönderir. Molla, pek ziyade memnun olarak dua ve senaya koyulur. destinin birini kullanmağa başlayub da sudan ibaret olduğunu görünce rasgeldiği meclisde atar tutar, kübera hazeratı gülmekden bayılırlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Emelin kalbi elem olduğunu bilmelidir».

§

«Katreden bahre ider ehli kulûb istidlâl».

*
* *

Said Paşanın «Gazateci Lisani» adlı eserinde Paşa merhuma taallûk eden sözlerin naklini münasib gördüm:

«Kâmil Paşa, bir vakit vilâyat mansıblarını devreden Ammi Osman Paşanın refakatinde bulunmuş, gezdiği yerlerde ağlebi zemanını tahsile hasretmişdir. İstanbula gelüb de Babıâli aklâmına dahil oldukda hal ve müstakbelden her nasılsa nevmid olmuş, Mısıra gitmişdir. Mısırda ise Şeyh Temimi gibi efadıla mukarenetle muhiti ilmini tevsi etmişdir. Şeyh Temimi o zatdır ki Kâmil Paşayı görmek içün aralıkda buraya gelirdi. O zemanlar İstanbulda bulunan ulema, meclisinde hazır olub da müstefid olmağa çare ararlar idi. Elhasıl Kâmil Paşa alelhusus ilmi edebde istediği zeminde yazı yazmağa muktedir idi. Mısırda iken Fransız lisanını dahi tahsil etdiği halde lüzumı mutlak görmedikce söylemediğinden çok kimseler o lisanı bilmez zannederlerdi. Âsarı edebiyemizden madud olan Telemak tercemesi anındır. Bazılar, bunu kethudası Hüseyin Efendiye isnad etdilerse de Kâmil Paşayı yakından tanımış idim. Hattâ pek çok defa hitabı bailtifatını görmüş idim. O münasebetle bilirim ki Telemakı bizzat terceme etdi. Bunu, matbu nüshalarda görülen şekle koydu.

Kendisi, bir hasisai edebe de malik idi ki bir işe itiraz, yahud bir şahsa tariz etmek istese anı mükmmelen yapar, fakat o kadar ihlâs ve sadeği içinde yapar idi ki muterazunaleyh çok defa kuvveti tarizi idrak edüb de meselâ müdafaaya tasaddî etmek istese anın imâknını kendisinden selbolunmuş bulurdu. Füad Paşa, memuriyeti fevkalâde ile Berrüşşamda iken ana gönderdiği mektub ki [1] pederi İzzet Mollanın bir kasidesinde olan

«Fükara sayei adlinde olub asude Diyeler baş açarak bin yaşasun böyle vezir»

beyti matlai senayadır, o mektubun maanii batınesi kâmilen aksi takdire delâlet eder.

Kâmil Paşa, tarzı cedidi edebde en güzel eserler yazmağa muktedir iken inşasını heb tarzı kadime uydurmuş, tezakiri maruzasında dahi Daragulâm, Erdişir huddam gibi,

«Cemşidi kâmran ki süvar olsa rahşina Dâra tutar rikâbını Husrev inan verir»

gibi hayaller ile emsalini taliai tavsifat etmişdir.

§ Kâmil Paşa gibi bir edibin kaleminden bu gibi zellât niçün sudur etdi, mahalli süaldir. Şöyle tevcih olunur ki bu zat, hakikate muvafık sözler mizaclara tevafuk etmediğini anlamış, Füad Paşanın hatmi vezaretinde mahkûk

«Hükûmet, hikmet ile müşterekdir Vezir olan hakîm olmak gerekdir»

beyti ki yine Kâmil Paşanın cümlei menzumatındandır, tarzı mahûd üzere idarei kelâm etmeği menzumesinde beyan eylediği vezaret hikmetlerinden addetmişdir. Binaenaleyh o tarrakayı, tabiri aharla o mutarakayı ihtiyare karar vermişdir.

§ Edebiyatı cedide ki edebiyatı sahihadır, Kâmil Paşa onu iltizam etseydi ebnayi vatana pek kıymetli hatıratı edebiye bırakabilirdi. Zira kendisi bir hazinei lâ tefnayi edeb idi. Böyle hatırat terk eyleseydi Telemak tercemesinin istinad etdiği «Baki kalan bu

[1] «Eseri Kâmil» in 11 inci sahifesinde mündericdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kubbede bir hoş sada imiş» tenbihini kâmilen ifa etmiş olurdu. Lâkin müdaheneyi hakikate tercih eylemiş [1], bu ise ifazatına mani olmuşdur.

Gelelim âsarı resmiyesine: Sadaretde az müddet bulunduysa da ekseri eyyamı meclisi tanzimat ve def'at ile Meclisi Valâ riyasetlerinde geçdi. Âli paşanın sadareti ahiresinde Şûrayı Devlet Reisi, Mahmud Nedim Paşanın birinci sadâretinde Divanı Ahkâmı Adliye Nazırı idi. § Emsalinin zıddı tammı bir meslek tutmuş idi. Yani o kadar uzun bir müddetde ne re'sen bir müsvedde kaleme almış, ne de bir müsveddede bir tashihi görülmüşdür. [2] § Kâmil Paşanın meziyetini tamik etmiyenlerin her biri, kalemen istiğnasını bir sebebe hamlederlerdi. Bu esbab, muamelâtı hükûmetde noksani malûmat, yahud ademi mübalât, yahud tahriratı resmiyede ademi iktidar, yahud gınayı nakdiden hâsıl istiğnayı efkâr tevcihlerinden ibaret idi. Halbuki hiç biri hamli sahih değil idi. Bunu isbat içün çaresiz diğer bir istitrada girmek lâzım geldi: Kâmil Paşa Mısıra gitmezden evvel divan kalemi küttabı silkinde idi. O zemanlar riyaseti küttab mesnedinde bulunan Pertev Paşanın haricî politikada ittihaz eylediği mesleğe vâkıf oluyor idi. Mısıra gitdikden sonra Hünkâr İskelesi Muahedesi semeresi olarak bize muavenet içün Boğaza giren ve dönerken mahalli malumda taş diken Rus donanması heyeti içün Pertev Paşanın menzumelerini uzakdan işidiyordu. § İstanbulun ahvalini Mısırdan durbinane nazarlarla seyretdiği gibi şairi meşhur Nihad Beyin tabirince ümmi dünyaya mutasarrıf olan Mehmed Ali Paşaya — ki fenni tedbiri memleketde harikai tabiat idi — damad olduğundan gördüğü tatbikat derslerine Mısır hükûmeti ile münasebatda bulunan zevat ki Fransada Gizo, Tiyer gibi diplomatlar idi. Anların telkin etdikleri nazariyeler ile müvazene ediyor idi. § Abbas Paşa mekamı vilâyete gelmiş ve Kâmil paşa her nasılsa anın desti kahrına düşmüş idi. Reşid Paşanın ianetiyle Said menfalerinden tahlisi nefs ile İstanbula geldi ve ricali devlet ve çok geçmeden vükelâ idadına dahil oldu. Yukarıda beyan olunmuş idi ki Osman Paşa ile taşralarda gezerken vaktini tahsile, dikkatini ümuru mülkiyeye sarfetmişdi. Bundan başka senelerce mümted ve şekilden şekle münkalib olan bir meselei azimei mülkiyede her safhayı, safahatın da her şeklini karibden müşahede etmişdi. Bu zatı elbette ümuru mülkden gafil addededemeyiz. Netekim inşasında görülmüşdür ya, kendisi de Füad Paşa ile olan mükâtebatı hususiyesinde «Ümuru mülki kim anlar kiminle söyleşelim» diye ademi vükufdan müteberri, bilakis sairlerin fikdanı vükufından müşteki bulunuyor. Hulâsa

«مرد خرد مند هنر پیشه‌را عمر دوبایست درین روزکار
تابیکی تجربه آموختی بادیکری تجربه بودی بکار»

mentuku gibi Kâmil Paşa, sanki iki ömre nail olmuşdu. Zira âlemi hükûmetde nazarî ve tecribî vükufu pek mükemmel idi. Demek ki yukarıda beyan olunan ihtimalatı erbaadan evvelkisi bibedihetinnazar mecruhdur. Gelelim ikinci ihtimale: Kendisi Türkdür. Binaenaleyh Türk hukuk ve menafiini iltizam etmiş idi. Fakat

«آن به که زمانه کم گیری دوست بااهل زمانه صحبت ازو دور نیکوست»

mezayasına hakkiyle vâkıf olduğunda muzmeratı hayırhahanesini beyan içün bile mahrem ittihaz etdikleri az idi. Zaten de «العاقل لایتکلم الا لحجة اولحاجة» mevizasını idrakden munharif olmamışdı. Bu cihetle hakayıkı efkârını bilenler nadir idi.

Bazıların, kendine ademi mübalat isnad etmeleri ademi vükufdan neşet etmişdir. Hakikatihal öyle değildi. Hattâ mehariminden birinden menkuldur ki bir gün idareden pek ziyade sıkılub şerhalarını açdı. Galebei teessür ile elindeki tesbihi yere atarak «Akı-

[1] Eski yolda yazı yazmak, müdaheneyi hakikate tercih etmek mi demekdir?

[2] Bu maddeye aid sözler, yukarıda söylendiğinden burada tekrar etmeğe lüzum yokdur,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bet hepimizin hali böyle olacakdır» dedi ki mecmuai subha dağılmış, her cüzü odanın bir tarafına gitmiş idi. Âlemi mahremiyetde cereyan eden şu halin şekli ve siyakı da gösterir ki devlete hayırhah ve işler içün sahibi mübalât idi.

Kalemen kudreti ise nakıs değil, vasi ve mükemmel olduğuna pek çok âsarı edebiyesi şahiddir. Binaenaleyh ihtimali sani ve salis de mecruh oldu Serveti, serveti ilmiyesini istimalden kendisini iğna eylemişdir, tefsiri ise müvecceh değildir. Zira Âli ve Füad paşalar ve sair zevat ile vaki olan mükâtebatı hususiyesi ki kâffeten kendi eseri inşasıdır, yazıya merakı olduğunu gösterir. Bu halde mesalihi devlete gerek reyen, gerek kalemen niçün emsali gibi alâkadar olmadı, meselesi tamik olunmak lâzımgelir.

Birincinin illeti odur ki söz söylemek kailden ziyade samiin rağbetine mütevakkıfdır. Ümuru âmmede sami ise nasıl heyet olmak lâzımgeleceği malûmdur. Öyle heyet olur ise her maniaya galebe ve lisanı ifadeyi takviye kabildir. Aksi halinde söz söylemek abesdir. Saniyen Kâmil Paşa zemanlarının meclislerinde şahsı müteneffiz, ne rey ederse sairlerin işleri anı tahsinden ibaret idi. Emma içlerinden de

«ولئن نطقت بشكر برك مفصحاً فلسان حالی بالشكاية انطق»

derlerdi, Bir takımının da gerek bıtanei fikirleri, gerek zâhiri tavırları

«ایا خبیراً علی الاسرار مطلقا انصت وفی الصمت نجاة من الزلل»

mezayasını natık idi. Bu halin ileli mucibesi hikmeten tahlil olunur ise pek çok ahval zâhir olursa da hulâsası, Tuğraînin «لاتحقرن الرأی اذا انی من کامل» kavline riayet mefkud idi. Binaenaleyh kalbler meksur idi.

§ Yukarıda beyan olunan iki halden ikincisinin sebebini de şerh ile bu bahsimize hitam verelim. Kâmil Paşanın tahriratı resmiyede eline kalem almamasına sebeb, müselsel cümleler ile ifhamı merama çalışmakdan müteneffir bulunması idi, O halde Kâmil Paşa ne yapdı denirse münşeatında görülmüşdür. Ya, Füad Paşa memuriyeti mahsusa ile Berrüşşamda iken ona gönderdiği mektubların birinde olan

«Kalemi baisi emni millet Seyfini tecribe kıldı devlet»

gibi tehezzü'ler ile «vekili mütevekkili nezaretpenahileri [Safvet Paşa] oğradığı dağdağai nagehzuhurdan hâlâ sersem ve lisanı dostandan işitdiği sözlerin tedkik ve halli nazarı itibarında ayni semdir» [1] gibi tâhfiflerle ve Giridde iken Âli Paşa ile vaki olan mükâtebatı hususiyesinden birinde mestur

«Usuli çenki harbi olmadıkca berkarar olmaz
Bülend olsa ne denlû perdei ağazei devlet»

misillû mukaddimatdan sonra «madei malûme üzerine kemali meharetle kaleme alınan lâyihai âliyenin, fenni politikada cehil cihetiyle dekaikını takdirde maa itirafilâciz şu kadar diyebilirim ki sefiri vefirüşşan şayanı Lâkabı hânı hanan Hazretleri [Hüseyin Hân] gibi cin fikirli bir diplomat harfen minelhurufunu görürse biçunü çıra mat olur «لازال غیاثاً ومغیثاً فی الدولة والدین شهوراً وسنینا» ed'iyei hayriyesine lisanı havasü avamdan mazhariyeti hıdivanelerini daima temennadayım» [2] gibi tarizleriyle sikleti zemanı tahfife çalışdı ve riyasetinde olan mecalisden gönderilen mûsveddeleri gözden geçirmek ve bunlardan bazılarının kulaklarını bükmekle iktifa eyledi. Hangi müsvedde şu muameleyi görürse yani maktuülüzün olarak avdet ederse süale işâret idi. Gûya ki şuarayi kadimden Sami «İşaratı bedeldir güftü gûye merdümi lâlin» mısraını bunun içün söylemiş idi. Halbu ki halüşanını

[1] «Eseri Kâmil» Sahife 215
[2] » » 197

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tarif etdiğimiz Kâmil Paşa, böyle şeylerle vakit geçirmemeli idi. Avrupa devletleri ricali gibi kütübhanei vatana birçok âsarı resmiye terketmeli, ahlâf da anlardan müstefid olmalı idi. Zira ehli tecaribin bir sözü, kalemlerinin bir nüktesi ekseriya büyük bir dersi tecribe, dersi ibret hükmüne geçer. Bunu niçün yabmadı? Bir taasubı kalem hatırı içün. Yahud mefsul cümleler beğenilmediği içün.»

*
* *

Yusüf Kâmil Paşa merhumun tercemei hâl ve menakıbını «كمال الكامل» unvaniyle otuz beş sene evvel mufassalan yazmışdım. Bu sahifelerdeki mebahisin ekserini o eserden nakleyledim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MAHMUD NEDİM PAŞA

Mahmud Nedim Paşa, Şam ve Bağdad valiliklerinde bulunmuş olan vüzeradan Gürci Mehmed Necib Paşanın oğludur. 1818 [1233 H.] [1] de İstanbulda doğdu.

O Devrin usulince tahsili ilim etdikden sonra 1831 [1247 H.] de sadaret mektubî, 1841 [zilhicce 1256] de Âmedi kalemlerine girdi.

«Hasbihal» unvanlı menzumede diyor ki:

«Sabavet zemanı edince güzer
Niçe dem kalemden maaş almayub
Kalemim Bâbıâli diyüb gitmişim
Alub sıhrı sultanı cennet mekân
Ana hidmet etdim iki üç sene
Siyahat görüb on iki ay kadar
§ Yine bir zemanlar mürur eyledi
Ne babı kibara müdavim idim
Mücerred müfizımdı babı mürad
Dedi bir güş o yarı sahib kerem
Seni bir keremkâre kıldım sena
Anınla refakat kılub elele
Çirağ eylemiş bir kalemle peder
Devamımda asla geru kalmayub
On altı yıl olmuş devam etmişim
Beni kâtib etmiş idi vafir zeman
Kalem oldu cayü müfizım yine
Peder ile Bağdada kıldım sefer
O demler reisim idi âmedî
Ne bir cahı feyze mülâzim idim
Muinimdi ancak cenabı Füad
Sana müjde, oldu gayri ferhundedem
Dedi al gel anı bir ahşam bana
Bir âli mekama erişdik bile».

Bu menzumede söylediği vechile — 1837 [1253 H.] deki ilk seraskerliğinde — Damad Bursalı Said Paşaye divan kâtibi, muahharen sadaret mektubî muavini oldu.

1834 [25 muharrem 1250] de ihraz eylediği haceganlık, 1845 [şevval 1261] de saniye sınıfı sanisi rütbesine terfi olundu.

Reşid Paşanın birinci defaki sadaretinde 1847 [rebiulevvel 1263] de ulâ sınıfı sanisi rütbesile sadaret mektubculuğına nasbedildi.

Yine Reşid Paşanın himmetiyle 1849 [receb 1265] da bilvekâle, 1849 [muharrem 1266] da bilasale divanı hümayun âmedciliğine, 1853 [1270 H.] de divanı hümayun beylikciliğine, 1854 [23 cüma-

[1] «Ayine ve hasbihal» namiyle 1327 de basılan ve bir nüshası damadının damadı esbak Maarif Nazırı Hâşim Paşa tarafından bana ihda olunan risalenin başına yazılan muhtasar tercemei halinde velâdet tarihi 1233 ve ikinci sadareti hengâmında intişar eden «Musavviri medeniyet» mecmuasında 1232 dir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

delahire 1270] de rütbei balâ ile sadaret müsteşarlığına tayin ve 1854 [29 remezan 1270] de hariciye müsteşarlığına tahvil kılındı.

«Hasbihal» de diyor ki:

«Birinci veliyünniamdır Füad — İkincisi âlii mutilmürad
Bana oldular işte bunlar delil — Reşidi keremkâre oldum dahil
İdüb iltica Bâbıâlisine — Anın dahil oldum mevalisine
§ Kuru saniye idi rütbem benim — Dedim sonra ulâ vü balâdenim
O sadr oldu mektubcu etdi beni — Tariki kibare iletdi beni
Olub âmedî altı yıl devlete — Zemanında irdim niçe rifate
Bu âmedcilikden usandım dedim — Heman etdi beylikci beni istedim
Beni kıldı lûtfiyle âli tebar — İki cahı âliye de müsteşar
Hulâsa vezirü müşir eyledi — Bu devletde sahib serir eyledi
§ neye malik oldumsa devletde heb — Anın lûtfu ihsanıdır bitaab».

Kırım muharebesi esnasında Rumeli ordusu müşiri Serdarı ekrem Ömer Paşanın Kırıma memuriyeti kakkındaki fermanı götürmek ve Serdare bazı iradatı seniyeyi tebliğ ve asker ve mühimmatı muayene etmek üzere 1855 [13 rebiulahır 1271] de —Saiki Şadi vapuriyle— Varnaya gitdi. On altı gün sonra avdet etdi. 1855 [7 cümadelahire 1271] de rütbei vezaretle Sayda valiliğine tayin olundu.

Mekamı sadaretin tezkirei maruzasında

«Sayda iyalâti valiliğine politika ahvaline vukuflu (!) ve istikametli bir zatın istihdamı ehemmi ümurdan olub hariciye müsteşarı Mahmud Bey bu evsafla muttasıf bulunduğu halde veliyinimeti biminnetimiz padişahımız Efendimize böyle bir nazük vakitde taşralarda hizmet etmekliği dahi kenduye sermayei iftihar addedeceğini ifade etmekde olmasiyle ve iyalâtı nazükeyi âdi valilerin (!) idare edemedikleri gereği gibi taayyün etmiş olduğundan mücerrebülahval zatların irsalinden başka çare kalmamasıyle zikir olunan iyaletin rütbei vezaret ve müşirî ile müşarünileyhe tevcihi...»
denilmişdir.

Şu tezkirenin Reşid Paşa gibi bir sadrı reşîd tarafından yazılmış olmasına insan inanmak istemiyor. Böyle bir tezkireyi aklü mantık dairesinde söz söyleyenlerin değil, ancak aklına gelen lâfları savuranların yazabileceğine kani olmak tabiidir.

Haricî işlerle iştiğal etmemiş olan bir âdemin, yedi ay hariciye müsteşarlığında bulunmakla «politika ahvaline vukuflu!» olması, nasıl kabil olacağına kesbi vukuf etmek müşkildir.

Demek ki mevkii iktidarda bulunan bir âdem, teveccühüne mazhar olanları, vukufsuz iken vukuflu görmek ve göstermek hakkını nefsine bahşedebiliyor. Biz, ancak bu hakikate vâkıf olabiliyoruz!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«İyalâtı nazükeyi! âdi valilerin! idare edemedikleri» meselesine gelince, bu da nekadar âdî ve sakim bir sözdür.

Valilerin âdisi olur mu? yahud âdî bir şahıs, vali tayin olunur mu? Âdi valilerin iyalâtı nazükeyi! değil, iyalâtı gayri nazükeyi! de idare edemiyecekleri — yine Reşid Paşanın tabiriyle — «gereği gibi» müteayyendir.

Ricali kadîmenin, ecnebilerin göz atdıkları ve sekenesini ifsad etdikleri mahalleri «iyalâtı nazüke» ve diğerlerini «iyalâtı gayri nazüke» addeyledikleri ve birincisine gayri âdi, ikincisine âdi valiler tayinini hikmeti idare muktezeyatından gördükleri anlaşılıyor.

Bu, eski belediye dairelerinin, umumî caddelere kaldırım yapmalarına ve lâmbalar asmalarına ve diğer sokakları çamurlar ve karanlıklar içinde birakub oraları mülkün harici ve civardaki sekeneyi de ecnebi farzetmelerine benzer.

Vatanın her noktası nazükdir ve azizdir. En ehemmiyetsiz zannolunan bir mahalli bile idareye memur edilecek zatların her dürlü evsafı âliyyeyi haiz olmalarına dikkat etmek farzdır. Cenabı malikilmülk, emanetin, — yani ümuri ibâdın — ehline tevdiini emrediyor. Ehlin ise âdisi olmaz.

«Maruzat»da deniliyor ki:

«... Füad Paşa âmedci iken Mahmud Nedim Bey dahi mektubcu olub daima giceleri hembezmi suhbet olurlardı. Füad Paşa, dirayet ve malûmatı hasabiyle ilerleyüb Âli Paşa ile atbaşı beraber gitmeğe başladı. Mahmud Nedim Beyde o iktidar olmadıkdan başka pek mütelevvin bir zat olub hattâ Reşid Paşa, bir gün anın mişvarından canı sıkılarak «Bizim mektubcu bey cıvık sabuna benzer. Ne anınla el yıkanur, ne de çamaşıra gelür»demişdi [1]. Bu cihetle Mahmud Nedim Bey terakki edemeyüb Hariciye Müsteşarlığında kalmışdı ve bundan dolayı kalben Reşid Paşaya dilgir olduğu halde Fransa sefareti Reşid Paşa aleyhine düşdüğünden Reşid Paşanın sukutunu istidlâl ederek Rıza Paşa tarafına semer devir mişdi. Lâkin anın dahi semeresini görmeyince bu sırada bari rütbei vezaret almış olmak üzere valilik istidasında bulunmağla 1271 senesi hilâlinde uhdesine rütbei vezaretle Sayda valiliği tevcih olundu ise de Rıza Paşa, anı Meclisi Valâ riyasetine sevketdi. Çünki Rıza Paşa ile Safveti Paşanın iltizamatdan dolayı birçok işleri Meclisi Valâya düşüb Meclisi Valâ Reisi Kâmil Paşa ise anların nameşru işlerini tervic etmezdi. Binaenaleyh Rıza Paşa, bu işleri tervic etmek üzere Mahmud Nedim Paşayı Meclisi Valâ reisi etdirmek üzere Reşid Paşaya açmış ise de Reşid Paşa, bu dakikaları tefattun etmekle ana müsaade etmediğinden Mahmud Paşa, Meclisi Valâ riyasetine mütehey iken hahü nahah Saydaya azimet eylemişdir».

1855 [Şaban 1271] de tebdilen birinci rütbe mecidi nişanı verildi. Mekamı sadarete yazdığı tahriratda diğer bir memuriyete tayinini istida etdi.

[1] Hem böyle der, hem terakkisine himmet eder ve «politika ahvaline vukufu» diyerek rütbei vezaretle Saydaya vali yapar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tahriratın sureti

«Beyrut Gümrüği iltizamı şirketinden dolayı hakkı kemteranemde nevbenev istihbar kılınan müftereyat buraca imhayi şevk ve ilkayi fütur ederek bu âlemde namus ve istika metden başka sermayem olmadığından canımdan aziz olan şu iki sermayei ahkaranemi lisanı iftiradan tahlis içün bulunduğum iyaletin bir ahar bendelerine tevcih ve düyun ve ahvali memlûkânem mümkinüttahkik ve herhalde nanü nimeti hazreti veliyyinimet ile teayyüşe ihtiyacı ubeydanem derkâr olmasiyle sayei ihsan vayei hazreti hilâfetpenahîde bu kullarının dahi diğer bir memuriyetle terfih buyurulması ve mevsimi deryanın mürurı hasebiyle familyayı kemteraneme göre şu esnada seferi bahir bir hali hatarnâk olacağından lûtfen ve merhameten tahvili memuriyetle beraber bir sürü ibadı âcizenin dahi sıyaneti hususunda ve kâffei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 25 safer 1272

Müşiri iyaleti Sayda
Mahmud Nedim»

Bu istidaname üzerine 1855 [4 Rebiulahır 1272] de — Âli paşanın sadaretinde — Şam valiliğine tahvil olundu.

Bir gazelinin maktaında

«Serefrazii kadrim nisbeti şahı velâyetdir
Nedima suretim gerçi dımışkı şame validir»

diyor.

1856 [Muharrem 1274] da İzmir Valiliğine, 1858 [Receb 1274] de Meclisi Tanzimat Azalığına, 1858 [Remezan 1274] de — Füad Paşanın Parise azimetinde — Hariciye Nezareti Vekâletine tayin kılındı.

«Maruzat» da deniliyor ki:

«... O zeman ümurı hariciyenin idaresi Âli ve Füad Paşalara münhasır olduğu halde Füad Paşanın müvakkaten Parise gitmesi lâzım geldikde Hariciye Nezaretine mülâzim olabilecek biri Vekâlete tayin olunsa ilerude kendulerine rakib olabileceğinden Hariciye Nezaretinde duramiyacak birinin Vekâlete tayini Âli Paşanın mülâhazatı hususiyesinden olmağla Meclisi Tanzimat azasından Mahmud Nedim Paşa, Hariciye Nezareti Vekâletine tayin olunmuşdu ve kendusı lisan aşına olmadığından mihamı ümurı hariciyeyi Âli Paşa rü'yet eyleyüb ruzmerre işleri de Mahmud Nedim Paşa görürdü. Lâkin olvakit ecnebilerin muhakematına dair olan işleri hep Hariciye Nezaretince tesviye olunub Mahmud Paşa ise usuli aklâme ve efkârı Babıâliye vâkıf ise de mevaddı hukukiyede malûmatı olmadığından kavanin ve nizamata aid olan işlerde kendusına müavenet olunması kullarına emrolunmuş idüğünden ekser eyyamda Mahmud Paşa ile görüşerek müdavelei efkâr eylerdik».

Hriciye Nazır Vekili Paşa «lisan aşina» değildir, «mihamı ümurı hariciyeyi» sadrıâzam tesviye eder. Vekil paşanın «mevaddı hukukiyde malûmatı» yokdur, tariki ilmîye mensub bir hoca efendi «kavanin ve nizamata aid işlerde muavenet» emrini alır, vekil paşa ile «görüşerek müdavelei efkâr» eyler de hariciye nezaretine aid mesaili hukukiye — talim ve taallüm ile — tesviye olunur. Yegâne meziyeti «usuli aklama ve efkârı babıaliye» vukufdan ibaret olan vekilin işi de evrak havalesine munhasır olur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reşid paşa tarafından «politika ahvaline vukuflu» denildiği halde böyle gayrin vesayet ve muavenetine muhtac olan bir naehli Hariciye Nezareti Vekâletine tayin etmek, rakib zuhuruna meydan vermemek mülâhazasından mütevellid olduğunu düşündükce — muhafazai mevki içün — devletin en mühim bir mekamını naehle tevdi edenlere ne demek lâzım geleceğini, yine onlara tayin etdirmelidir.

1858 [20 Muharrem 1275] de — Reşid Paşa zade Galib paşanın infisalinde — Ticaret nezaretine nasb ve 1859 [Cümadelulâ 1276] da azledildi.

Kendi talebi üzerine 1860 [19 Zilhicce 1276] da Trablusı garb Valiliğine tayin olundu.

Sadrıâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın tezkirei maruzasının sureti

«Trablusı garb valisi devletlû İzzet Paşa hazretlerinin [1] hakkında zatca ve maslahatce bazı ahvali gayri mergube rivayet olunmakda olub şu halde öyle bir mevkii nazük idaresinin merkezi lâyıkında bulunamaması bir vech ile caiz olamıyacağından müşarünileyh hazretlerinin tebdiline lüzum görünmüş ve işbu iyaletin ve etrafı enhasının ehemmiyeti müsellem olarak oraya ehliyet ve dirayet ve malûmat ve istikameti mücerreb bir zatın bulunub gönderilmesi icabı halden bulunmuş olduğuna ve ticaret nazırı sabık devletlû Mahmud Paşa hazretleri, mücerred her hal ve mahalde hizmet eylemek emelile bu valiliğe talib bulunduğuna binaen kendusının icrayı memuriyeti ve bu suret rehini müsaadei seniye buyrulduğu halde Trablusun elyevm muhassas olan kırk sekiz bin kuruş maaşı oranın ehemmiyetine ve müşarünileyh Mahmud Paşa hazretlerinin sayei ihsan vayei hazreti şahanede derkâr olan vak'a ve haysiyetine nazaran derecei kifayeden dun olmağla mazuliyet maaşı olarak uhdesinde bulunan on beş bin kuruşun dahi ilâvesile valilik maaşının altmış üç bin kuruşa iblâğı ve müşarünileyhin zaten bivaye olması ve masarifi seferiyesinin tesviyesinde teshilâta muhtac bulunması cihetlerile işbu maaşın tarihi tevcihinden itibar olunması ve mahallinden havaleten ahzetmek üzere bir aylığı mikdar dahi yol masrafı verilmesi ve hini azimetinde kendusını götürmek üzere bir münasib vapur dahi tedarük olunması beynelhavas tezekkür ve tasvib kılınmış ise de yine her ne vechile emrüfermanı hazreti padişahi müteallik ve şerefsudur buyrulursa muktazayi âlisi infaz olunacağının beyanile tezkire: 18 zilhicce 1276».

Midhat Paşa «Miratı Hayret» de diyor ki:

«Mahmud Nedim Paşa, Bâbıâliden yetişmiş kâtib ve kişi zade bir zat ise de süi ahlâkı cihetile vükelâ ve memurin beyninde nifak ve fesada saî olmasından dolayı Dersaadetden teb'id içün mukaddema valilik memuriyetile Berrüşşame gönderilmişdi. Bir müddet Sayda ve Şam ve müahharen yedi sene kadar Trablusı garb valiliklerinde bulunduğu halde devlet ve memleketin menfaatine müteallik cüz'î ve küllî bir esere müvaffak olmadığından başka gitdiği yerlerde irtikâbatile lisana gelmiş ve bundan dolayı bir çok süi eserler bırakmış ve hatta Şam valisi iken tebeai ecnebiyeden mücerred irtikâb seyyiesi olarak fahiş faiz ile Şam hazinesi namına istikraz etmiş olduğu mebaliğin mikdarı bu gün bir milyon liraya vardığı halde hazinei devlet üzerine borc kalmış olması, müşarünileyhin cümlei seyyiatından bulunmuşdur».

[1] Erzincanlı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Son asır türk şairleri» inde Ayetullah Beyin tercemei halinde söylediğim vechile Yeni Osmanlılar Cemiyetinin azası, Veli Efendi çayırındaki ictimalarında, Bâbıâlide meclisi vükelanın in'ikadı esnasında kırk fidai tarafından Âli Paşa ile vükelanın katline ve Mahmud Nedim Paşanın mesnedi sadarete ik'adına karar verilmesi üzerine Ayetullah Bey, tehevvüc ederek ictima mahallinden derhal ayrıldı. Keyfiyeti, babası Subhi Beye «Paşa» söyledi. Subhi Bey, Âli Paşaya dargın olduğundan Serasker Mehmed Rüşdi Paşaya gidüb haber verdi.

Mahmud Nedim Paşa «Âli Paşa aleyhinde sui kasd içün teşekkül eden cemiyeti hafiyyenin âzasından» [1] olduğundan ve cemiyetin kararına Âli Paşanın muttali ve kendi hakkında gadabnak olduğunu haber aldığından teveccühi âlinin iadesine çare aramak maksadiyle mezuniyet alub İslanbula gelmeğe lüzûm gördü. İstidaname takdim etdi.

Rivayet olunduğuna göre Âli Paşa, onun azlile tedibini tasmim eylemişken mezuniyet istidasının is'afını daha muvafık addeyledi.

İstidanamenin sureti

«Asayişi vilâyetin istikrarını hatarnak eylemekde olan bazı mevaddı mühimme ve dakikanın indifaı ve vilâyet icraatının ikmali noksanı hususlarında talimat almak ve yedi senedir el ellerinde kalmış mesalihi zatiyeyi dahi olabildiği mertebe tesviye eylemek üzere Dersaadete azimeti bendegânemin lüzumı sahihi tebeyyün etmekle hizmeti vilâyetin ve mevki ve maslahatın mevsimi müsaidinde müddeti müvakkate ve münasibe içün azimeti vatana ruhsatı seniyei merhamet küsterîleri sezavar buyrulmak babında.

8 zilhicce 1283 1 nisan 1283 Mahmud Nedim».

Tezkerei maruzanın sureti

«Trablusı garb vilâyeti asayişinin istikrarını hatarnak eylemkde olan bazı mevaddı mühimme ve dakikanın indifaı ve vilâyet icraatının ikmali noksanı hususlarında talimat almak ve yedi senedenberu el ellerinde kalmış olan mesalihi zatiyesini olabildiği mertebe tesviye eylemek üzere muvakkaten Dersaadete azimetine müsaadei seniye erzani buyrulması iltimasına dair vilâyeti müşarünileyha valisi devletlû Mahmud Nedim Paşa hazretlerinin tevarüd eden tahriratı leffen arzu takdim olundu. Filvaki müşarünileyh Dersaadetden infikâk edeli hayli vakit olduğundan işbu niyazının is'afı merhunı müsaadei âliye görünmesiyle asayişi vilâyeti muhafazaya muktedir ve münasib bir kaymekam tayiniyle müşarünileyhin bu tarafa azimetine itayı ruhsat olunması hakkında her ne vechile emrüfermani hümayunı cenabı şehinşahi şeref sünuh ve sudur buyrulur ise mantukı münifine tevfikı hareket olunacağı beyanyile tezkire. 20 zilhicce 1283 M.»

İradei seniyenin sureti

«Residei desti tazim olan işbu tezkirei samiyei asafâneleri ile mezkûr tahrirat manzurı şevket mevfurı hazreti padişahi buyrulmuş ve bermucibi istizan münasib ve muktedir bir

[1] «Miratı hayret — Midhat Paşa».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kaymekam tayiniyle müşarünileyhin bu tarafa azimetine itayı ruhsat olunması müteallik ve şeref sünuh buyrulan emrü iradei lûtûf adei cenabı mülûkâne mantuku celilinden olarak tahrirat yine sabı samii hidivilerine iade kılınmış olmağla olbabda.

21 zilhicce 1283».

Mahmud Paşa mezunen, fakat mağduben [1] İstanbula geldiği gün — bir yere oğramadan — Âli Paşanın konağına koşdu. Paşa, huzuruna kabul etmedi. Paşanın oğlu Ali Füad Beye dehalet etdi. Onun istirhamı üzerine yanına girebildi. Ne yapdise yapdı, hakkındaki isnadatdan teberri etdi. Gadabın izalesine muvaffak oldu.

Âli Paşa, muğber olduğu âdemleri asla afiv etmezken mekamına, hattâ hayatına kasdeden bir cemiyetin azasından olan ve kendi yerine getirilmek istenilen bir âdemin yemin ve teminine inanub da afiv etmesi ve evvlki gibi teveccüh ve meveddet göstermesi adeta inanılmıyacak hallerdendir.

Sadrı esbak Said Paşa söyledi:

«Sağır Ahmed Bey zade Mehmed Bey, yeni Osmanlılar cemiyetinin müessislerinden idi. Trablusı garb valisi bulunan amcesi Mahmud Nedim Psşayı sadarete getirmek emelinde idi. Mahmud Paşa da cemiyete teşvikatda bulunuyordu. Cemiyet azasının müzakeratını âzadan Ayetullah Bey, Pederi Subhi Beye nakletdi O da Âli Paşaya haber verdirdi, mükâfaten Maarif Nezaretine tayin olundu [2]. Mahmud Paşa, Valilikden azledilerek [3] tedib içün İstanbula getirildi. Doğruca Âli Paşanın konağına giderek «Mazharı afvi âli olmadıkca buradan çıkmıyacağım» diye bir odaya kapanmış. Bir iki gece konakda kalmış.

[1] Âli Paşanın mahremi esrarı olan Said Efendinin oğlu Mehmed Galib Beyin bir mekalesinde de «makhuren» İstanbula geldiği beyan olunmaktadır.

[2] Mahmud Nedim Paşanın «Son asır Türk Şairleri» namındaki eserime dercetdiğim tercemei halinden de istifade edilerek «Mahmud Nedim Paşa» başlığiyle basılan bir kitabda o paşanın «Meclisi Valâ azalığına, Subhi Paşanın Maarif Nezaretine tayininden iki ay evvel tayin edildiği, bu itibarla Said Paşanın ifadesinde yanlışlık olmak icab» etdiği» beyan edilmişdir.

Said Paşa «Subhi Paşa, müzakeratı Âli Paşaya haber verdirdiği gün! Maarif Nezaretine, ondan sonra da! Mahmud Paşa, Meclisi Valâ âzalığına tayin kılındı» diyerek tayinleri, tarih sırasiyle hikâye etmedi ki takdim ve tehirden dolayı tahtıeye kıyam edilsün.

Said Paşanın maksadı, Âli Paşanın - hadiseyi ihbar etmesine mükâfat olarak - Subhi Paşayı Maarif Nezaretine tayin etdirdiğini anlatmak idi. Tayin tarihlerinde sıra gözetüb de «yanlışlık» göstermiş olsaydı - eserime dercetdiğim vakit - ben tashih ederdim. Çünki Evkaf Nazırlarının tercemei hallerine dair yirmi beş sene evvel basılan ve - «yanlışlığı» söyliyen bayın, Maliye nazırlarına aid muahharen neşretdiği kitaba mehaz olan-eserimde Subhi Paşanın tercemei hali de muharrer bulunduğundan hangi tarihde Maarif Nezaretine tayin olunduğunu belki! ben de o bay kadar bilirdim. Ne diyelim, .. «طرفه شاکردی که درمی می دهد استاد را»

[3] Said Paşa ve o devre yetişen diğer iki zat, azledildiğini söylediklerinden ve bunu nakız elde bir vesika bulunmadığından mukaddema «کمال الصدور» da ve bi âhare ondan naklen «Son asır Türk şairleri» nin - evvelki sene basılan - yedinci cildinde o suretle yazmışdım. Bu cildin tab'ını müteakiben Mahmud Paşanın Trablusı garbden ne suretle geldiğine dair bir vesika ele geçdiğinden eserimin son cildinin tab'ı bitince - tertibi mukarrer olan - tashih cedveline işaret edilmek üzere bu esere de dercetdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşa, âciz kalub huzuruna kabul etmiş. Mahmud Paşa, ne söylediyse söylemiş, mazharı afvolmuş. Memuriyete tayin olundu. Sonraları Âli Paşaya hulûl ederek teveccühünü kazandı. Âli Paşa, Giridde iken Meclisi Vükelâda söylenilen sözleri bazı ilâvelerle ihbar edermiş, Hattâ Yusûf Kâmil Paşa «Âli Paşa, Girid mesailini halletmeden dönerse kadınlar bile arabasına toprak saçarlar» demiş. Mahmud Paşa «arabasına sı . . . » suretinda ihbar ederek aralarını bozmuş. Âli Paşa, derhal İstanbula geldi.. Meclisi Valâyı dağıdub Şûrâyı Devleti teşkil ve Midhat Paşayı reis nasbetdi [1]. Mahmud Paşa günden güne Âli Paşanın teveccühünü kazandı. O vasıta ile padişaha da çatdı».

Mahmud Paşa, «Bazı mevaddı mühimme ve dakikanın indifaı ve vilâyet icraatının ikmali noksanı hususlarında talimat almak ve mesalihi zatiyesini — olabildiği mertebe — tesviye eylemek üzere muvakkaten» İstanbula gelmesine müsaade olunmasını istid'a etmişken İstanbula geldikden ve Âli Paşanın infialini izaleye ve teveccühünü iadeye muvaffak oldukdan sonra alacağı «talimat»ı ve «muvakkaten» geldiğini unudub «Yedi sene» Trablusı garbde bulunduğunu ve «havasiyle dahi imtizac» edemediğini ileri sürerek valilikden afvini istid'a etdi ve istid'ası isaf olundu. 1867 [15 safer 1284] de meclisi valâ âzalığına tayin kılındı.

Tezkirei maruzanın sureti

«Trablusı garb vilâyeti valisi olub mezunen ve muvakkaten Dersaadete gelmiş olan Devletlû Mahmud Nedim Paşa Hazretleri, yedi senedir orada bulunduğundan ve havasiyle dahi imtizac edemediğinden bahs ile afvi istid'asında olduğuna binaen keyfiyet geçen ğün akdolunan Encümeni Mahsusı Vükelâda dermiyan kılınub müşarünileyhin mazireti şayanı kabul görünmesiyle ve vilâyeti mezkûre mühim ve mutena mevakii nazükeden bulunmasiyle tayin edilecek zatın mücerreb olması [2] lâzimeden iduğünden münasibi teemmül olundukda dârı şûrâ azasından Ferik Saadetlû Ali Rıza Paşa Hazretlerinin şimdiye kadar ümurı mülkiye ve askeriyeye dair bulunduğu memuriyetlerde hüsni hareket ve mehareti meşhud olduğu misillû kendusi zaten dahi ashabı dirayet ve liyakatden ve ümurı mihamı seniyeye ve Arabistan ahvaline ve lisanına aşina bendegândan bulunduğundan sıfatı askeriyesi uhdesinde kalmak üzere rütbei samiyei vezaret tevcih ve ihsaniyle anın Trablusı garb vilâyeti valiliğine memuriyeti beynelhuzzar tasvib edilmiş ve bu halde müşarünileyh Mahmud Nedim Paşa Hazretlerinin dahi hidematı mesbukasına mükâfaten ve dirayeti mücerrebesine binaen mevkufı hazine olan bazı maaşatdan olarak bazı emsali misillu on beş bin kuruş mahiye ile Meclisi Valâya memuriyeti dahi münasib görünmüş ise de olbabda her ne vechile emrü fermanı isabet beyanı hazreti şehinşahî müteallik ve şeref sudur buyrulur ise infazı hükmi celiline ibtidar olunacağı beyaniyle tezkire. 15 safer [284»

Âli Paşanın bu tezkiresi, Mahmud Paşa hakkındaki teveccühünün avdetine en büyük delildir.

[1] Bu meselenin bir kısmı Yusûf Kâmil Paşanın tercemei halinde yazıldığı gibi bir kısmı da, Midhat Paşanın tercemei halinde yazılacakdır.

[2] «Mühim ve mutena mevakii nazükeden!» bulunmasa «tayin edilecek zatın mücerreb» olmasına lüzum görülmiyecek demek oluyor, ne garib şey!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın, «mükafat» a lâyık gördüğü «hidematı mesbuka», hidematı mevhume olduğu gibi «dirayeti mücerrebe» de — tedibi menvi iken — kendini taltif etdirmekde Mahmud Paşanın gösterdiği dirayet olsa gerekdir!

Diğer memuriyetlerin biribirini takib etmesi de galiba yine o «dirayeti mücerrebe» nin âsarındandır.

1867 [23 rebiulâhır 1284] de deavi nezaretine nasbedildi. Âli Paşa, müsteşar Mümtaz Efendinin tebdilini tasmim eyledikde Mahmud Paşa, kendinin tayinini reca etmesiyle 1868 [11 zilkîde 1284] de — ikinci defa — sadaret müsteşarlığına tayin olundu.

Damadı — esbak dahiliye müsteşarı — merhum Ahmed Refik Paşanın [1] ifadesine göre: Mahmud Paşa, müsteşarlığa tayininde şûrâyı devlet ve Divanı Ahkâmı Adliye riyasetlerine ve Maarif Nezaretine nasbolunan Midhat, Cevdet ve Safvet Paşalarla beraber resmi teşekküri ifa içün huzura girdiklerinde Sultan Abdülâziz, bir husus hakkında reylerini sorar. Mahmud Paşanın reyini beğendiğinden vadetlerinde onu tekrar celb ile ibrazı iltifat eder.

Müsteşarlığa memuriyetinden bir hafta sonra — Hakkı Paşa vefat etdiğinden 1867 [19 zilkade 1284] de doğrudan doğruya Padişah tarafından Bahriye nezaretine tayin kılındı.

Resen sadır olan iradei seniyenin sureti

«Bu kerre münhal olan hazinei hassai şahane nezareti celilesinin ilâvei memuriyet olmak üzere Maliye Nazırı devletlû Rüşdi Paşa hazretlerine ihalesi ve sadaret müsteşarı devletlû Mahmud Paşa hazretlerinin Bahriye Nezareti celilesine ve Şûrâyı devlet âzasından utufetlû Ferid Efendi hazretlerinin dahi zikrolunan sadaret müsteşarlığına tahvili memuriyetleri tensib buyrulmuş ve iktızalarının icrası şeref sünuh ve sudur buyrulan emrü fermanı mekârim unvanı Cenabı Şehinşahî muktezayı celilinden bulunmuş olmağla olbabda emrü ferman hazreti veliyyül emrindir. 19 zilkade 1284».

Âli Paşa gibi nefsinin ve bilhassa Babıâlinin haysiyetini muhafazaya fevkalâde itina eden bir sadrıâzama karşı, Bahriye nazırının,

[1] Babam merhum derdi ki: «Mahmud Paşanın sadaretinde — ayvazlarına kadar — dairesinin halkı ve haricdeki mensubları birer sadrıâzam kesildi. Yalnız damadı Ahmed Bey, tavrını değişdirmedi».

Bu zatın ekseren dairei suhbetinde bulunurduk. Yemenden ve sair Areb bilâdından seraya gelen ve icabının icrası için iradei sen ye ile kendine verilen mahremane evrakı — hasbi olarak — bana terceme etdirirdi. Kardeşim maiyyetinde kâtib idi. hakkımızda bir iyiliğini görmedik emma Mütedeyin, nazük, halim, dilnevaz idi. Damadı Mabeyin Başkâtibi, kayın babasının uşakları padişahın mahremi ve uşaklardan birinin oğlu mabeyinci olduğu halde hiçbir vakit mağrurane ve mütekebbirane hareketde bulunmamışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hattâ sadaret müsteşarının doğrudan doğruya tarafı Padişahiden tayini pek ziyade şayanı dikkat bir meseledir.

O zeman Şûrâyı devlet riyasetinde bulunarak hakikate bittabi muttali olan Midhat Paşanın — aşağıya naklolunan — beyanatı olmasa Padişah, Âli Paşanın reyini süal ve müvafakatini istihsal etdikden sonra tayin hakkında emir vermişdir demeğe mecburiyet hâsıl olur.

Midhat Paşa «Mıratı hayret» de diyor ki:

«Mahmud Nedim Paşa, Trablusı garb valiliginden Dersaadete gelüb ve yolunu bulub Deavi Nezareti memuriyetiyle İstanbulda kalmış ve andan Sadaret Müsteşarlığına naklet-mişdi. Müşarünileyh, sarayı humayunda tedarük etmiş olduğu vesait ile padişahın efkârı müstebiddanesine müvafık şeyler arzederek hüsni teveccüh kazanmış ve kendusi mukaddema Âli Paşa aleyhinde sui kasd içün teşekkül eden bir cemiyeti hafiyenin azasından olmak mülâbesesiyle Âli Paşanın ve ana mensub olan kabinenin aleyhinde bulunması dahi Serayı Hümayunun efkârına tevafuk eylemiş olduğundan ve Bahriye Nezareti vakitli vakitsiz zatı şahane ile mülâkatına sair nezaretlerden ziyade müsaid bir mansıb idüğünden müşarünileyhin halen ve sıffaten ümurı bahriyeye ciheti teallûk ve münasebeti olmadığı halde Bahriye Nazırı tayin olunarak Âli Paşaya bir rükni muhalif ittihaz kılınmışdır. Âli Paşanın kuvvei akliye ve kalemiyesine karşu Mahmud Paşanın icrayı muhalefet ve husumet içün sermayesi olmadığından yalnız melûf olduğu mizacı münafikanesi üzere bir tarafdan Âli Paşaya ifratı müdahene ile diğer tarafdan hakanı müşarünileyhi mesleki müstebiddanesinde ve Âli Paşanın teşebbüsatı aleyhinde teşcia çalışarak bütün bütün efkârını bozmuş ve bir müddetdenberu Sultan Abdülâziz, zırhlı gemilerin kuvvei sahihai devletle mütenasib olmayan bir mertebede teksiri merakına düşerek bunlara lâzım olan mebaliğin tedarüki hususunda dürlü müşkilat çekmekde olduğu halde Mahmud Paşa, padişahın bu hususda ve sarfiyatı sairede olan arzusunu tevsi ile beraber serayı hümayun masarifi zaidesiçün tersane hisabından akçe ile dahi arzı hizmet etmesiyle hakanı müşarünileyhin o yolda dahi iştihasını artırmışdır».

Serasker Hüseyin Avni Paşanın maaşı artırıldığından kendi maaşının da artırılması hakkındaki recasını Âlî Paşa is'af etmediğinden seraya müracaatle irade istihsal eyledi.

Âlî Paşa, vükelânın serayla münasebetde bulunmalarını öteden beri hoş görmediğinden Mahmud Paşa hakkındaki teveccühüne yeniden halel gelmeğe başladı. Mahmud Paşa, cuma günleri konağına giderek tenhada dizlerine kapanır, başkaları hazırsa pusula bırakır, teveccühünün iadesini niyaz ve oğlu Ali Füad Beye de devamle arzı ihlas ederdi. Bu suretle Âli Paşayı idare ve bir tarafdan da seraya nisbetini takviyeye çalışırdı.

Âlî Paşanın hastalığının imtidadı, Mahmud Paşanın seraya rabıtasını büsbütün kuvvetlendirdi. Paşanın vefatını müteakiben 1871 [22 cümadelahire 1288] de mekamı sadarete getirildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı Hümayunun sureti

«Veziri mealisemirim Mahmud Paşa

Bu kerre Âli Paşanın vukuı vefatına mebni senin mücerreb olan evsafı dirayet ittisafın cihetile hizmeti celilei sadareti her suretle hüsni ifa edeceğin indimizde mezcum ve mütehakkak bulunduğundan mesnedi sadaret uhdei istihaline tevcih ve ihale kılınmışdır. tafsilden müstağni olduğu üzere kâffei mesalihi saltanatı seniyemizin mihveri lâyıkinde hüsni idaresile her vech ile matlûb ve mültezemimiz olan emri ıslahatın devam ve terakkisine vükelâmızın umum heyeti ile bilittihad sarfı makdiret olunması me'mul ve müntazardır. Heman Cenabı Rabbülâlemin cümlenin mesaisini makrunı tevfik buyursun.

22 cümadelâhire 1288».

Seyyiatına dair «Üssi inkılâb» daki mekalâta reddiye olarak yazdığı risalede [1] Mahmud Nedim Paşa «.... Şedidülefal bir pâdişahın hizmeti sadaretine düşürülmüş(!)» olduğundan bahsediyor. Envaı teşebbüsat ve tesvilat ile o mekamı yakalamış olmasına göre «düşürülmüş» tabiri, nefselemre muvafık va hakikate mutabık değildir.

Damadı Ahmed Refik Paşa da «Paşa, sadareti istemezdi. Âli Paşanın vefat etdiği günün akşamı yalıda birlikde bulunduğumuz sırada Lûtfi Ağa [2] saraydan yaver geldiğini haber verdi. Paşa mükedder oldu» derdi.

Ahmed Paşa, yalan söylemez, safdil bir zat olduğu içün bu sözü sehve makrun olsa gerekdir. Yahud kayin babası, fartı meserretinden mükedder görünmüşdür de damadı saf nihad, hakikaten mükedder olduğunu zan etmişdir.

Bedaheten sabitdir ki mesnedi sadaretin tevcihinden mükedder olsaydı o mesnedi istihsal içün vesaiti mütenevviaya baş urmazdı Yahud tevcihden hangi sebeble mükedder olmuş ise o sebebi Padişaha arz ile afvini niyaz ederdi.

Âli Paşanın tavsiyesiyle o mekama getirildiğini zan edenler olmuş ise de bunu teyid edecek bir vesika yokdur.

Paşa merhumun — Padişah tarafından ibraz olunan teveccüh ve iltifatdan istidlal ederek — bazı mahremlerine «Bizden sonra sadarete Mahmud Nedim Paşanın gelmesi muhtemeldir» demesi, o zannı tevlid etmiş olabilir.

Mahmud Paşanın mekama gelince Âli Paşaya mensub olanları hizmetlerinden atması, onun yüz vermediği âdemleri tutması, onun ailesi hakkında gaddarane hareketde bulunması da merhumun tavsiyesile sadarete nail olmadığını teyid edebilir.

[1] Mahmud Paşanının yazısiyle olan nüshayı, Haşim Paşadan alub istinsah etmişdim.

[2] Mahmud Paşanın uşaklarındandır. Onun vefatında Sultan Abdulhamid tarafından saraya alınub mukarribler sırasına geçmiş ve her sözünü geçirmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atıf Bey «Hatıre» de diyor ki:

«Âli Paşa, padişah ile kablelvefat mülâkatı arzu etmiş ve seraya gelmişdir. Yukarı kata çıkması meşakkati mucib olacağından zatı şahane orta kata nüzul ile orada Paşayı kabul eylemişdir. . eyinlerinde ne gibi mükâleme vuku bulduğu malûm değilse de kenduden sonra Mahmud Paşayı sevkeylediği mervidir. Burası sahih ise bu cihetden, yahud Mahmud Paşa, Bahriye Nezaretinde bulunuyordu, padişahın sefaini harbiyeye merakı olduğunu anlayub mizacı âliye tevfiki muamele eylemesi sebebinden sadarete nasbı musammam imiş ki Âli Paşanın vefatı sabahlayın ihbar olundukda Mahmud Paşa, Baş kâtib Emin Bey vasıtasiyle Bebekde kâin yalısından mabeyni hümayune celb ile Paşa merhumun cenazesi mürur etdikden sonra ber mutad alay ile Babıâliye vürud etdi».

Hüseyin Avni Paşanın yaverliğinde bulunan miriliva merhum Mustafa Naim Paşa bana nakileyledi:

«Âli Paşa, vefatından bir kaç gün evvel Hüseyin Avni Paşayı nezdine celb ile «Benim hayatımdan ümmid yokdur. Bir kaç güne kadar belki vefat ederim. Mahmud Nedim Paşa ile aranız açıkdır. Onun sadrıâzam olması melhuzdur, hoş geçininiz» diye nasihat etmişdir. Filhakika bir kaç gün sonra Âli Paşa vefat etdi. Mahmud Paşa sadrıâzam oldu. Hattı hümayun okundukdan sonra Hüseyin Avni Paşayı teneffüs odasına celbederek el birliğiyle çalışılması hakkında hayrhahane ve mahabbetkârane sözler söylemiş. Halbuki müteakıben onu nefyetdirdi». [1]

Midhat Paşa «Mirtı hayret» de diyor ki:

«... Sultan Abdülâzizin Âli Paşa hakkında olan infial ve nefreti, Mahmud Nedim Paşanın nifak ve siayetile bir derece daha ziyadeleşüb fakat kendusının kadrine riayet etdiği ve yahud azlinin Avrupaca sui tesirinden çekindiği cihetle zarurî mekamında tutduğu ve asıl nazarı ise Mahmud Paşaya matuf olduğu halde Âli Paşanın vukuı vefatile Hâkanı müşarünileyh, kaydübend altından kurtulmuş kadar memnun olmuş ve derhal Mahmud Nedim Paşayı zaten anın içün tasarlanmış ve hazırlanmış olan mekamı sadarete getürmüşdür».

---

[1] Son zemanlarda Mahmud Nedim Paşa hakkında basdırıldığını yukarıda söylediğim bir kitaba «Son asır Türk şairleri» ne dercetdiğim malûmat ve mütaleat, - ekseren me'haz gösterilmiyerek - aynen ve temamen nakledildiği gibi bu fıkra da, benim eserimden alındığı anlaşılmıyacak bir suretde ve Naim Paşanın ağzından bizzat işidilmişcesine kitaba yerleşdirilmişdir.

Vaktile meşihat dairesinin büdcesinde bir de «Muhtacini ilmiye» tertibi vardı. Muhtacini ilmiyeye o tertibden maaş verilirdi. Benim eserlerim de ötedenberi Muhtacini ulemanın me'hazıdır. İlmen muhtac olanlar, eserlerimden intifa etmektedirler ve edebilirler. Lâkin Muhtacini ilmiyenin hangi mal idaresinden para aldıkları, maaş cüzdanlarında mukayyed olduğu gibi Muhtacini ulema da — erbabı mütaleaya kendi malları gibi — satdıkları malûmatı, benim eserlerimden aldıklarını göstermelidirler. Göstermezlerse hukukuma tecavüz etmiş olurlar. Hukuka tecavüz edenleri, cenabı Hak, haklarından mahrum eder.

Ben, mukaddema muavenetimle yazılan eserlerden bilâhare iktıbas etmeğe lüzum gördükce o eserleri bile zikrediyorum. Çünki — ulemayı kadimeden bir zatın söylediği gibi — her meseleyi kailine aziv etmek, ilmin bereketine sebebdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Celâlüddin Paşa «Miratı hakikat» de diyor ki:

«... Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşa, seraya intisab peyda ederek padişahı, Âli Paşadan tenfir eyleyüb de sadarete nailiyet için hatır ve hayale gelmez düruğı fitne engizane ve füsunü fesane icad ve envai menabii nameşruadan pareler takdimile mevkiinde istikrar etmiş ve bu mesleki garazkârıyı ihkâm için «efendimiz bir padişahı müstebidsiniz, her emir ve fermanınızı icraya muktedirsiniz» me'alinde sözlerin ilkasile Sultan Abdülâzizi bağsız arslan gibi etrafa atılub da keyfe mayeşa icrayı ahkâm etmek emeline düşürmüş olduğundan Âli Paşa irtihali dari beka eyledikde Mahmud Nedim Paşa sadarete gelüb Sultan Abdülâzizi talim etdiği tarika sevk eyledi».

O vakıt sadaret yaverliğinde buluan esbak Manastır valisi Abdülkerim Paşa merhum, bana nakleyledi:

«Hüseyin Avni Paşa, menfiyen Ispartaya giderken refakatine tayin olundum. Esnayi rahde gazete geldi. Paşa okudu. Kahkaha ile güldü ve dedi ki: «Neye gülüyorum, biliyor musun? Âli Paşanın vefatında Padişah, baş kâtib Emin Beyi bana gönderdi, sadarete kimin tayini münasib olacağına dair reyimi sordu. «Münasibini efendimiz bilirler. Birini tavsiye etmek haddimin fevkındadır» dedim ve «Âdabı ubudiyete muvafık olarak vereceğim cevab budur. Fakat siz, Mahmud Nedim Paşanın tayin olunmamasına gayret ediniz» cümlelerini de ilâve etdim. Emin Bey gitdi. Müteakıben yine geldi, süali tekrar etdi. «Evvelce söyledim, münasibini efendimiz bilirler. Madame ki irade buyuruyorlar, arzedeyim. Mütercim Paşa asdikadan ve kudemadandır. Devleti ileriye götüremezse de ricate de meydan vermez. Bence münasibi odur». Emin Bey «Daha başka» dedi. «Padişah, valide sultan ve seray halkı hep birer âdem istiyorlar. Eğer Mahmud Nedim Paşa tayin olunursa beni ve seni nefyeder. Ona göre davran» cevabını verdim. Mahmud Nedim Paşa, sadrıâzam oldu, beni nefyetdirdi. Şimdi Emin Beyi de Kıbrısa nefyetdirmiş de ona gülüyorum».

Ahmed Midhad Efendi «Üssi İnkılâb» da diyor ki:

«.... Âli Paşanın vefatından sonra hâkanı merhuma meram anlatarak yolsuz yerlerde gösterdiği lüsumsuz şiddetlerin önünü alacak bir kimse buluna bilmek şöyle dursun, ezcümle Mahmud Nedim Paşa, efkârı şahanede olan ifratı şiddete birkat daha inbisat vererek ümuri dahiliyeyi hercümerc eylediği cihetle münasebatı diplomatikiyede olan nezaketi hüsni muhafaza imkânı elden kaçırılmışdır. § Sultan Abdülâziz Hâna kendisini beğendirmek için hiçbir fidakârlıkdan çekinmiyen sadrı zeman Mahmud Nedim Paşa, sefiri merkuma [İğnatiyef] dehalet eylemeği âmali mahsusasının mucibi husuli bildiğinden badema artık her işin mercii Rusya sefarethanesi olmuşdur. § Mahmud Nedim Paşa, mekamı sadarete geldiği zeman âmali istibdadkâranesine bir dereceye kadar sed çeken Âli Paşanın vefatından dolayı kendisini âdeta azad olmuş gibi bir halde gören Abdülâziz Hâna olkadar tebasbusı kelbî ve olkadar müdahenei riyakâranede bulundu ki zaten efkârı şahanelerinde olan şiddetden naşi kabına sığamıyan Hazreti padişah, şiddet ve istibdadını büsbütün arttırdı».

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Mahmud Paşa reddiyesinde diyor ki:

« . . . Âli Paşanın vefatı üzerine Mahmud Nedim Paşa, gûya yeni cülûs etmiş ve etvar ve menviyatını böyle bir vakti serbestiye saklamak ve azlü nasb lezaizi hâkimanesinden mahrum edilmiş şedidülef'al bir padişahın hidmeti sadaretine düşürülmüş idi. müşarünileyh bu Mehlikeye düşmüş olan nefsini düşünmeyüb ıslahatı ümuru maliye ve mülkiye rehi nareftesine saldırarak bu ümuru selâmete çıkarmağa yalnız başına teşebbüs etmesinden kurt dumanlı havayı arar meselini musaddık olan ihvan ve rüfekasına kendusının pederliğine bir meydanı intizar açmış idi. § Ve dahi «Üssi inkılâb» Sultan Abdülâziz Hân Hazretlerine tahmin eylediği mümaşatını tahtıe etmişdir. Fransanın tezelzülâtından sonra Âli ve Füad Paşalar hayatda kalmış olsaydı aceba eski zabıtlığı icraya muktedir olabilecekler mi idi? Mahmud Nedim Paşa, def'ai ulâ on bir ay kadar sadaretde bulundu. Şedid etvare haylûca mükavemetler gösterdiğini evrakı mevcudesiyle isbat mümkindir. Müşarünileyhden sonra Midhat Paşa, revnak bahşı mekam oldular. Bunların kangi mümaşatsızlığı runümadır? Aceba Mısırın istikrazata mezuniyeti fermanının ısdariyle idarei hıttai Mısriyyeyi istiklâle takrib etmemek içün Âli Paşa merhumun düveli fahîme ile ittihaz etmiş olduğu kararı bozmak müşarünileyh Midhat Paşanın eseri mükavemetinden mi addolunmuşdur? Düyunı gayri muntazama tediyatı içün on milyonluk istikrazdan Mahmud Paşa hiçbir tarafa bir kuruş vermediği halde bakıyye altı buçuk milyon lirayı sonraki iki sadaretler düyuna vermeyüb istihlâk eyledikleri sırada bundan dahi Hazinei hassayı hıssadar eylediklerine mebni mükavemet isnad olunmuşdur, Ve bu iki vaktin politikası meydanında mükabeleye dair kangi âsar aşikârdır. Ve bu ezmineden sonra Mahmud Nedim Paşanın üç seneye karib eyyamı hayatı bevadii gurbet ve iclâda imrar olanub da ol eyyamda mekamı sadarete mütesaid olan müteveffa Es'ad ve Rüşdî ve Hüseyin Avni Paşaların âsarı mükavemetleri kangi maddelerdir? Mısıra verilen tstiklâl fermanı âlisi midir? Ve Mabeyni hümayun konsulid istianesinin hini tediyesinde ibraz kılınan hidmeti nakdiye ve nizamiye hazinesinin maliye hazinesindeki matlûbatı atikası olan yüz bin kise mikdar akçenin ba tezkirei resmiyei Seraskerî Mabeyni hümayuna takdimi tekâpularımı esbabı mükavemetden madud idi? Mahmud Nedim Paşanın birinci sadaretine kadar ahvali politika, bu kısımda beyan eylediğimiz muhakematdan malûmdur. Andan sonraki sadaretlerin üç buçuk seneye karib müddetleri evanında politika sahasında kangi meharetler runüma olmuşdur, «Üssi inkılâb» muharriri, meydana koysun görelim. Görelim de anın da muhakemesine ibtidar eyliyelim, Rüşdî Paşa Hazretlerinin süfera ve Avrupa ile hususa Ceneral Îgnatiyef ile hüsni amizişi malûmdur. Anların sadareti mükerrerelerinde uysallıkları mülâbesesiyle bir gailei hariciyeye sebebiyetleri tahattur olunamadı. Midhat Paşa Hazretlerinin Odyan Efendi vasıtasiyle Rusya sefaretini kazanmağa ve İgnatiyefin tarafdarlığını istihsale çalışdıkları muhakkakatdandır. Emma gerek müşarünileyhimanın ve gerek ahlâfı muharrerenin Enderunı hümayuna ve süferayı mevcudaye cümleten ve alelhusus Rusya sefaretine Şebarof matlûbatının tesviyesi gibi müsaadat ile münhasıran mümaşatı kamileleri cayi inkâr değildir. Hal böyle iken mebhası mümaşat ve müdahalâtda müstakillen ve münhasaran namı Mahmudu ibraz etmek ve bu nam içün bilâbeyyinetin türrühat söylemek ve maadayı sükût ile muhafaza etmek müellifin garazkârlığı ve ya ki müşevvik ve müstenedi bulunan bazı zevatın vadü veidleri saikasiyle ihtiyarı kizbetmek bednamlığı olsa gerekdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rusyalıların Hüseyin Avni Paşa merhuma Ticaret Nezaretinden zor ile azletdirdikleri Mahmud Celâlüddin Paşa Hazretlerini, Mahmud Nedim Paşa, yine Ticaret Nezaretine tayin birle evvelki sebebi mazuliyete hiç kulak vermediğini ve yine Rusyalulara muvafakatle evvelce Bosna valiliğinden mazûl olan Derviş Paşayı vükelâ silkine bilidhal seraskerliğe kadar isal eylediğini beyan ve Rusya sefareti hatıriçün bir azle mübaderet olunmadığını isbat sırasında daha emsali adide ibrazına bizim iktidarımız vardır. Müellifi Üssi İnkılâb Efendiden soralım, Rusya sefaretinin nüfuziyle Mahmud Nedim Paşa zemanında mazuller ve mansublar kimlerdir müdellelen beyan olunsun da görelim. Lâfla saman gemisi yürümez denilüb dururken Üssi İnkılâb muharriri Efendinin sefinei devleti lâfzenliği ile karada yürütmek efkârı harikulâdesinde bulunması bir mesleki batıldır».

Mahmud Paşa, bu müdafaalarıyla «Ben, padişaha mümaşat ve İğnatiyefe müdara etdimse başkaları da etdi» demek istiyor.

Vakıâ eslâf ve ahlâfı arasında «Padişahlara perestiş lâzımdır» diyen ve — menedilmesine rağmen — padişahın basdığı yeri öpen, ecnebi sefarethaneleri — muhafazai ikballeri içün — melce addeden ve devletin esrarını haber veren hamiyetli!, namuslu! vükelâyi fiham yok değildir. Fakat bu paşa, takdir etmiyor ki başkalarının sui ef'ali, nefsi içün medarı müdafaa ve sebebi maziret olamaz. Çünki bir şahsın hüsni hali, ahar şahsa hüsni hal bahşedemiyeceği gibi bir ferdin sui ef'ali de diğer ferdin sui ef'alini hükümden düşüremez. Herkes, kendi fiilinden mes'uldür.

Halbuki Mahmud Paşa, padişaha perestişde diğer riyakârlardan daha ileri gitdi. Hattâ — Mütercim Rüşdî Paşanın tercemei halinde söylendiği vechile ötekinin ikinci defa sadaretden azliyle berikinin nasbında — padişah, baş mabeyinciye «Rüşdî Paşaya söyle, Mahmud Paşa, setri hıyanet maksediyle gûya aklınca ibraz etmekde olduğu muamelâtı ihlâskâranesini [1] pek ileri götürmüş ve beni cenabı Hakkın azameti ilâhiyesinden istiaze edecek bir hale getirmişdir. Rüşdî Paşa, âdeti cariye üzere küçük bir âdâb ile huzuruma girsün ve öyle fazla fazla huluskârlıklarda bulunmasun» demeğe mecbur oldu.

Âli Paşanın her ne vasıta ile olursa olsun icraatı keyfiyesini men'e çalışdığı padişahı, her dürlü kuyuddan âzade bir hali serbestiye teşvik ve envai tabasbus ve temellûk ile teşci ederek o suretle mekamı ikbali yakalamakda ve Rusya sefirine de — «Nedimof» namını alacak derecede — müdara etmekde emsalini geride bırakdığıçün onlardan ziyade hücume hedef oldu.

Atıf Bey «Hatıra» da diyor ki:

«Mahmud Paşa, muhalifleri hakkında eslâfı vechile icrayı garazdan kendisini alamayub ve belki meşrebi iktizasınca mekasıdını sureti makulede idare edemeyub husamasına

[1] Hakkı kelâm, «ihlâskârane» değildir, «tabasbuskârane» dir. Galiba Baş mabeyinci yanlış nakletmişdir. Padişah «ihlâs» ve «tabasbus» kelimelerinin farkını bilenlerdendir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

serrişte vermesinden ve Rusya devletinin politikası her kesce malûm olduğu halde gûya bazı muamelei müsaadekârane ile Devleti aliyyenin duçar olduğu mehalik ve muhataratı def'a muktedir olurum zannına zıhab ile bu yolda ittihaz eylediği harekâtını dahi vükelâ ve sair erbabı vukuf ile meşveret etmiyerek gayet hodserane icra ve müntehabı olan Vahan [1] ve Artin [2] gibi Rusya meclûbu bir kaç müfsid Ermeniye hasrü ifşa etmesinden ve gailenin ise bir taraftan tezayüdi ile beraber memaliki Devleti Aliyyenin maazallah taksimi zemanı gelmiş gibi Ermeni gazetelerinde münderic mevaddı muzırranın erbabı hamiyetü gayreti bisabru karar ederek İstanbulca havas ve avam beyninde sözler çoğalmasından dolayı kimsede huzur ve rahat kalmamış ve sadrı vakit etvarı mecnunanesiyle cerihadaranın mefasidine meydan vermiş olduğu gibi anların neşriyat ve ekâzibi umum nazarında muhakkak görünmeğe ve bu yüzden ahali, hükûmete ve hattâ padişaha kadar gecnazarla bakmağa başlamışlar idi».

Mahmud Paşa, Reddiyenin bir bahsinde diyor ki:

«Asrı Abdülâziz Han, seyyiatden salim ve Mahmud Nedim Paşa masum değildir. Emma eslâfu ahlâfın seyiatı bihakkın müvazene ve muhakeme olunsa bununla hâsıl olacak inkısamı seyyiatde Mahmudun hıssesi Memduhun hıssei marziyesinden pek ehaf olacağı âsarı sahiha ile müsellemdir.»

Bu söz de, kendi lehine kendinin hüsni şehadet etmesinden, yahud umumun sui zannına mukabil kendi hakkında hüsni zanda bulunmasından başka bir mana ifade edemez.

Yukarıda da söylendiği gibi başkalarının seyyiatına nisbetle kendi seyyiatının «ehaf» olması — muvafıkı hakikat olsa bile — nefsini maddî ve manevî mes'uliyetden kurtaramaz. Kötülüğün çoğu da, azı da kötülükdür.

Bu zatın, sadaret mevkiine suudı, umum için musibet hükmüne geçdi. Ümuri maliyeyi gûya ıslâh etmek üzere tenkihata kalkışdı. Memurin ve ketebenin aylıklarını kesdi. Zaten zaruret içinde bulunanlar, büsbütün fakrı hale giriftar oldular.

Vilâyat nizamnamesini değişdirdi. Vilâyetlerin muhassasatını bir esası sahiha müstenid olmıyarak tenkis etdi. Siyasî ve idarî bir lüzum tahakkuk etmediği halde bir takım küçük vilâyetler teşkil eyledi. Her tarafda idare muhtel oldu. İrtikâb ve irtişa revac buldu. Memurların mezaliminden şikâyetler tevali etmeğe başladı.

İstanbuldaki hidmetlerinden infisal edenleri — arzularına muhalif olarak — taşra memuriyetlerine tayin etdi. Memur oldukları mahallere varmadan azil, yahud uzak bir vilâyete tahvil eyledi, Valileri, mutasarrıfları ve sair memurları istediği gibi oynatdı, Becayiş, yahud tebdil suretiyle memleket memleket dolaşdırdı. Kimse de emniyet kalmadı. Her memur, ne yapacağını şaşırdı.

[1] Esbak Adliye Müsteşarı Vahan Efendi.
[2] Esbak Hariciyye Müsteşarı Artin Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

On bir ay devam eden sadareti esnasında beş seraskerle, dört bahriye, dört adliye, beş maliye nazırı, altı Tophane müşiri, beş sadaret ve altı serasker müsteşarı azil ve nasbetdi.

Bu mecnunane icraat, ecnebi devletlerin de nazarı hayretini celbetdi. Hattâ Paris Sefiri Reşid Paşa zade Mehmed Cemil Paşa, — Hariciye Nezaretine tayin olunub istanbula gelirken — Viyanada vaki olan mülâkatda Avusturya İmparatoru Fransuva Jozefin «Sizin memurlarınız Promenad'a girdiler. Bir mevkide durmaksızın devri daimde bulunuyorlar» dediği Cemil Paşadan menkuldür.

Mahmud Paşa Reddiyede, memurların tebdilinde hatâ etdiğini itiraf ederek diyor ki:

« . . . Memurini devletde sık sık tebeddülât dahi seyyiedir. Tebeddülât mesleki müstekimde bulunmıyanlara badii intibah olsa dahi memuriyetinde devamından naümid olan memurlar, ifayi vazifeye heveskâr olamıyacaklarından tebeddülâtı mütevaliye ez her cihet sui idareye saikadır. Mahmud Nedim Paşa zemanındaki tebeddülâtı vakianın dahi esbabı mucibesini beyandan ittikaen ve birinci sadaretden الى يومنا هذا tebedddülâtı müteakibetüzzuhuri dermiyan eylemekde batıl makisün aleyh olamaz hıtabına cevaben müşarünileyh dahi bu babda itirafı hata eylese gerekdir».

Tanzimatı hayriye ahkâmına muhalif olarak Serasker Hüseyin Avnî, Maliye Nazırı Şirvanîzade Rüşdî, Zabtiye Nazırı Hüsnî, İşkodra Valisi ve Fırkai askeriye Kumandanı Divitci İsmail Paşaları ve Mabeyn Baş kâtibi Emin Beyi İsparta, Amasya, Trabzon ve Kıbrısa nefyetdirdi.

Hakku adle muhalif olan bu hale itiraz eden Şûrayı Devlet Reisi Yusûf Kâmil ve ona peyrev olan Divanı Ahkâmı Adliye Nazırı Mütercim Rüşdî Paşaların tebdiline de irade istihsal eyledi.

Bu münasebetsiz icraatiyle kendi hakkında umumun nefret ve adavetini celbeylediği gibi padişaha da düşmenler peyda eyledi.

Reddiyede nefvedilenler hakkında da şu sözleri söylüyor:

«. . . Bilâ muhakeme teb'id olunduğundan bahsedilen Hüsnî Paşanın Şûrayı Devletde vuku bulan muhakemesiyle icrayı mücazatına dair tanzim olunan mazbata üzerine Encümeni mahsusı vükelânın kararına dair mazbata ve istizan tezkiresi Babıâlide hazinei evrakda mevcud olduğu halde «Üssi inkılâb» ın bu zatın bilâ muhakeme teb'idine dair mekalesi kizbi sarihdir.

Şirvanî zade Rüşdî Paşanın. Yusûf İzzüddin Efendi Hazretlerinin suri hitanı nezaretinde hiç bir işe yaramadığı halde banka müsaadeten fahiş baha ile alub Maliye hazinesi mahzeninde çürütmüş olduğu çukaların behaca fevahişinden ve hiçbir işe yaramamasiyle beraber nihayet mahzende çürütülmesinden ve takdime olarak Mabeyni hümayuna ihda eylediği esblerin esmanını Hazinei hassa masarifatına idhal eylemesinden [1] ve konağına Hazinei hassa mevcudundan tefriş eylediği yüz seksen bin kuruşluk kalîçe bahasının Hazinei hassaca indelmuhasebe açık görünmesinden dolayı Mabeyni hümayunca teb'idine

[1] Bu söz, doğru ise «ne garib takdimedir takdimei Şirvanî!» demeli.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yürünüldüğü ve Hüseyin Avnî Paşanın dahi nizamiye hazinesince dairei hümayun mefruşatından ihtilâs suretinde Esad Paşa canibinden Mabeynî hümayuna ibraz kılınan beş bin kise mikdarı mebaliğin hak nahak izhar ve iddiası ve müşarünileyh Hüseyin Paşa merhumun bundan başka sahilhanesi civarında müteveffa darbhor Reşid Paşa familyasının müfrez bazı arazilerini gasb eylediğine dair verese canibinden zatı hümayuna takdim kılınan arzıhal hakkında yazdığı tezkiresinde ihtiyar eylediği şedidülmeal sözleri dahi zatı şahanece medarı hükmi teb'id olduğu mezamini muhaberat ile mütebeyyendir.

Mahmud Nedim Paşa, Hüseyin ve Rüşdî Paşaları teb'idden muhafaza zımnında bir gün mabeyni hümayuna bilâzime huzurı hümayunda Hüseyin Avni Paşanın hastalığından ve Rüşdî Paşanın dahi şayanı merhamet idüğünden bahisle efkârı hümayunu tadil etmiş olduğunu Babıâliye avdetinde orada bulduğu Serasker Es'ad Paşaya mahremane ifade eyledikde Es'ad Paşa işbu niyatı hayriyeyi ve müveffakıyeti tebrik ve tahsin eyledikden sonra Babıâliden doğru mabeyni hümayuna giderek sadrın, bu zatları himayede bulunduğuna dair mahremane mesmuatını padişaha beyan ile tehdidi efkâr etmesiyle derhal müşarünileyhimanın teb'idleri iradei kat'iyesini istihsal etmiş idi. Mahmud Paşa yine bu şiddete bilmukabele Hüseyin Paşanın hastalığını dermiyan ile istirham eyledikde buna dahî sonradan Ömer Paşa olan Ömer Bey nam Mabeyin Tabibi, Hüseyin Paşanın hali marazını istiknah için ol vakit serkurena bulunan Ziver Bey marifetiyle irsal kılınmış ve Es'ad Paşa ile Ziver Bey mabeyni hümayunda bulunduukları halde Ömer Beyin istiknahı hali marizden avdetinde Hüseyin Paşa merhumun gösterdiği muamelei gayri lâyıkadan bahseylediğini Es'ad Paşa talimatiyle serkurena, zatı hümayuna acı bir suretde beyan eylemiş olmasiyle o gecenin yarısında biribirini müteakib üç def'a gelen mabeyin yaverlerinin, Hüseyin Paşanın sedye ile vatanına gönderilmesi ve Rüşdî Paşanın dahi bilâtevakkuf Amasyaya izamı emrini tebliğ etmesi ve buna dahi sadır, mukabele sadedinde oldise de tahriren ve şifahen mukabelei red ve tevbiha oğradığı kezalik senedatı tahririye ile müsbetdir».

Şu sözlerin hakikate muvafık olduğuna kani olmak için — Mahmud Paşanın bahsetdiği — «mazamini muhaberat» ile «Senedatı tahririye»yi görmek ve isimlerini söylediği zatları ve bihassa padişahı dinlemek icab eder. Şimdi buna imkân olmadığı için hakikate vâkıf olmak da mümkin değildir.

Bu sebeble paşanın sözlerine inanmak gibi inanmamak da doğru olamaz. Zira hükmi kat'î, vukufı kat'iye mevkufdur.

Mahmud Paşanın hergün bir suretle ibraz etdiği muamelâtı acibe, padişahın da zihnini teşviş etmeğe başladı.

O günlerde Baş mabeyinci Hurşid Beyin azline dair yazdığı tezkire ve müteakiben Midhat ve Mustafa Paşalar tarafından vaki olan şikâyet, azli intac eyledi.

O hengâmda sadaret yaverliğinde bulunan Abdülkerim Paşa merhum, bana nakleyledi:

«Mahmud Nedim Paşa, yalısında bir akşam beni çağırdı. «Şu kâğıdı saraya götür, büyük beye ver» dedi. «Büyük bey» tabiri baş mabeyincilere aid olduğundan kâğıdı, Baş mabeyinci Hurşid Beye götürdüm. Hurşid Bey «Kuzum, bu kâğıd bana mı» dedi. «Evet,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadrıâzam paşa büyük beye götür dedi, ben de getirdim» dedim. Kâğıdı okudu. «وهو على كل شئ قدير» dedi. Tekrar okudu, yine öyle dedi. Meğer sadrıâzam, Hurşid Beyin mesavisinden bahis ile azlinin padişaha arzedilmesini baş kâtibe yazmış. Serhoşluk, yahud gaflet saikasiyle «Büyük beye ver» demiş.

Yalıya döndüm. Sadrıâzam, tezkireyi kime verdiğimi sordu. «Emriniz vechile büyük beye verdim» dedim. «Büyük beye mi?» diye telâş ve hiddet göstermğe başladı. Uşağı Lûtfi Âğayı celbetid. «Tezkireyi yavere verirken ne söyledim?» dedi. Ağa «Büyük beye ver, buyurdunuz» cevabını verdi. Haksız olarak bana hiddetlenüb odadan çıkmamı söyledi. Müteakiben çağırub yine «Kime verdin, ne dedi?» diye sordu. «Büyük beye verdim «وهو على كل شئ قدير» dedi» dedim. Oda içinde hiddet ve şiddetle gezinerek bana bağırdı, çağırdı. Hayretde kaldım. Bir iki gün sonra azledildi. Hiddet ve şiddetinin sebebi anlaşıldı». [1]

Âtıf Bey «Hatıra»da diyor ki :

« . . . Midhat Paşa, Bağdad valiliğinden bilistifa geldikde sadrı vaktin arzı üzerine Edirne vilâyetine tayin olunub teşekkür, hem veda içün mabeyine gelüb huzuri şahaneye çıkdıkda Mahmud Paşanın muamelâtı keyfiye ve rediesini bazı delâiliyle tafsil ve irad ederek avdetinde Serkurena Hurşid Bey dahi anı teyid eder ifadatla padişahı istirdadı möhre sevketmekle anın marifetiyle o gece Mahmud Paşadan möhri hümayun istirdad ve ertesi Midhat Paşa sadarete nasbolundu».

Mahmud Paşanın on bir ayda dört beş defa azlü nasb etdirdiği — fosfor lâkabiyle maruf — müşir Mustafa Sıdkı Paşa, Bağdad valiliğine tayini münasebetiyle huzura kabul olunduğu esnada — yukarıda söylendiği üzere — idarei devletdeki yolsuzluklara dair Midhat Paşa'nın vaki olan maruzatını teyid etdiği gibi Hurşid Bey de — tam vaktini bularak — icab eden sözleri söylediğinden 1872 [25 cümadelula 1289] da Mahmud Paşa azledildi.

Mahmud Paşa Reddiyede diyor ki :

« . . . Es'ad Paşa merhum, sadrı düşürüb sadareti kapmak ve teb'idat ve tebeddülâtda ağrazı mahsusasını daha ileruya götürebilmek içün tasmimatı padişahîyi tervic ve tevcide ehemmiyetle itina eylediği halde sadırdan muvafakat görmeyince derhal tebeddüli sadarete nasıl çalışdığını ve gece yarılarında sadra gelüb «Azliniz mukarrerdir. Meğerki kemayelik efkârı musammemei padişayîye hidmet eylemelisiniz» tehdidatında bulunduğuna dahi cevabı red aldıkca harem ve dairei hümayundaki müstashablarını sadra

[1] Memduh Paşa «Mir'atı Şüunat»da tezkire maddesini başka yolda hikâye etmiş ve baş kâtibin, Âtıf Bey olduğunu göstermiş ise de hakikat, Abdülkerim Paşanın ağzından işidüb aynen nakleylediğim şekildedir ve o sırada baş kitabetde bulunan zat da Âtıf Bey değil, Halimi Efendidir.

«Herkesin maksudu bir emma rivayet muhtelif».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hücum etdirmek ve baş mabeyinci lisanından nutkı hümayunlarını müş'ir baş kâtibe tezkireler yazdırıldığını mecvud olan tezkirelerin ibraziyle ibsat mümkindir.

§ Mühacemat ve tehdidata bakmıyarak Mahmud Nedim Paşa, ıslahı ümuru devlete fidakârane sarfı makdur eyledi ve vüs'ati yetdiği mertebe âsarı memduha ibraz etdi. Emma zikrolunan tasmimata tamamiyle muvafakatsizliği ve harem ve mabeyn seramedanının metalibi mütevaliyelerine ıiayetsizliği bir tarafdan ve Midhat Paşa Hazretlerinin mekamı sadarete inhimakleriyle Hurşid Bey ve Cevher Ağa vesatetleriyle tervici meramı şahaneye kemayelik ihtimam ve ikdam olunacağına dair Bağdaddan yazılan ve Tosun Paşa [1] marifetiyle ita kılınan teminat diğer tarafdan, padişahı teminatı vakıa ümidiyle lezzetyab eyliyerek tebeddüli sadaret istihsal kılınmış ve Midhat Paşa Hazretleri naili mekamı meram olmuş idi».

Mekamı sadaretde bulunduğu evanda ihsan olunan tasviri hümayun, azlini müteakiben istirdad edildi. Bu tasvirin verildiği esnada Amedi kalemi hulefasından Memduh Bey [Paşa] şu kıt'ayı söylemişdi:

«Bu tasviri hümayunı görenler sadri devletde
Sanurlar bir güneşdir asümane zibü fer vermiş
Değil pırlanta etrafında bu tasviri garranın
Cenabı Yusüfe cibril tacı pür güher vermiş».

Midhat Paşa,, selefini muhakeme etdirmeğe başladığı sırada — hükümdarlara ve prenslere mahsus olan — «Anonsiyad» nişanının muhakeme edilen bir ademde bulunması münasib olamıyacağından İtalya devletinin evvelce Mahmud Paşaya verdiği bu nişanın istirdad etdirilmesini Roma sefaretine yazması üzerine İtalyanın İstanbul sefaretince nişanın iadesi istenildi. Mahmud Paşa «Bu halde bu nişandan evvel ihda edilmiş olan Sen Moris nişanının da bende kalması muvafık değildir» diyerek iki nişanı da iade etdi. [2]

Midhat Paşa, sadri mazuli tezlil ve terzil ile bir daha mekamı ikbale avdet edememesini temin içün gazetelerin pek çirkin mekaleler neşretmelerine müsaid bulundukdan başka Mahmud Paşanın icraatından müteneffir, yahud birer suretle mutazarrır olanların geceleri kayıklarla Bebekdeki yalısının önünde toplanarak zebunküşane etvar ile hakaretâmiz sözler söylemelerini menetmedi. Nümayişciler ve mizah gazeteleri

«Ey nedîm, ey bülbüli şeyda niçün hamuşsun
Sen de evvel çok nevalar, güftügûlar var idi»

beytini ve — Mahmud Paşayı kediye benzetdiklerinden [3] Namık

[1] Midhat Paşanın eniştesi.

[2] O zeman Roma sefareti kitabetinde bulunan Sadrı Esbak Tevfik Paşadan işitildi.

[3] Kemal Bey Zeynülâbidin Reşid Beye yazdığı bir mektubda «Belâ bu ki ben, Sakızdaki kedi ile Limniye gelen köpeklerin arasında kaldım» diyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kemal Beyin eseri olduğu söylenen — ve temamı «Diyojen» gazetesinde münderic bulunan —

«Kedimin her gice böbrekle dolardı sepedi
Yok idi rahatinin, nimetinin hiç adedi
Çeşmi şehlâ nigehi.[1] farık iken nîkü bedi
Kedimi gaflet ile farei idbar yedi
Yüreğim yandı buna ah kedi vah kedi»

manzumesini terennüm etdiler.

Âtıf Bey «Hatıra»da «Midhat Paşa, gazetelere zımnen Mamud Paşayı tezyif yolunda» yazılar yazdırdığından bahsederken diyor ki:

« . . . Bir kerre de kızıl ve ak yazılı sultan diyerek uzunca bir muhavere tutdurub kızıl erden Mahmud Paşa, ak yazılıdan - anın müftiliğe getirdiği - Molla Bey mürad olunmuşdu. Şaraba kızıl er ve rakıya ak yazılı tabiri ıstılahatı bektaşiyeden ve sadrıâzam ile müftinin tarikı bektaşi erlerinden olduğu meşhurdur. Az vakitde Midhat Paşa sadaretden infisal edüb Beylerbeyinde müsteciren ikamet eylediği sahilhaneye - mehtaba çıkar şeklinde Mahmud Paşa tarafdaranı - gelüb

«Aman aman Bağdadlı Cilvesi gayetle tatlı

türküsünü çağırdıkları vakidir. O zemanlar baş kitabetde değildim. Bir gün rüfeka ile birlikde iken oda kapusından İmam Hayrullah Efendi [Şeyhülislâm] «Aman aman Bağdadlı» diyerek adeta mekam ve yavaşca sada ile mezkûr türküyi söyliyerek dahil oldu, vak'ayı hikâye eyledi» [2]

Mahmud Paşa, kendinden intikam almak istiyen muhaliflerinin ve birer suretle zararını görenlerin ilkaatiyle vaki olan tezlil ve tahkirlerere bilmecburiye tahammül ederek pencerelerin perdelerini indirir ve mumları söndürür, zuhurata muntazır bulunurdu.

Midhat Paşa «Sayalım fürsati ganimetden» mısraını lisanı hâl ile tizkâr ediyordu ve mes'uliyeti mucib bir hareketini bularak cezalandırmağa çalışıyordu. Nihayet bir istikraz meselesini mes'uliyete sebeb addeyledi.

Maliye hazinesinin gayri muntazam borclarının tesviyesi içün İtibarı Umumii Osmanî Kompanyasından istikraz olunan on milyon liradan mükâfat olarak Dobini namındaki bazirgâna yüz bin lira verildiği Hazine defterinde görüldü.

[1] Mahmud Paşa, şehlâ idi. «Kör Mahmud» demeleri, şehlâlığından dolayıdır.

[2] Müellifliğin hazıra konmakdan ibaret olduğunu zannedenlerden biri, gûya Âtıf Beyi dinlemiş, yahud «Hatıra» sını görmüş gibi «Âtıf Bey diyor ki» diyerek bu bahsi de - mehaz göstermeksizin - «Son asır Türk şairleri» nden, Mahmud Nedim Paşa hakkındaki kitabına nakledivermişdir ve Kedi manzumesinin birinci mısraının başındaki «Kedimin» kelimesini «Nedimin» şekline tebdil eylemişdir. Belki sehvi mürettib, yahud zarafeti müsannifdir!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halbuki mukavelenamede ve istikraz hakkındaki arz tezkiresinde buna dair bir kayid ve işaret bulunmadı. Tedkik neticesinde o paranın verilmesi, mekamı sadaretin buyruldusuna müstenid olduğu anlaşıldı.

Midhat Paşa, keyfiyeti resmî tezkire ile Mahmud Paşadan sordu. Verdiği cevab, —istikraz meselesinin müzakeresinde bulunan — vükelânın verdikleri cevablara tevafuk etmediğinden Mahmud Paşanın muhakemesine lüzum gördü.

Paranın verilmesine irade sadır olmuş iken inkâr edilmesinden ve Mahmud Paşanın da —padişahı yalancı çıkarmamak maksadiyle — iradenin sudurunu gizlemesinden dolayı paranın kendine tazmin etdirilmesine hüküm olundu ise de padişah, tazmin cezasını afiv eyledi.

Mahmud Paşa, reddiyede bu meseleden de bahsederek diyor ki:

« . . . Va esefa ki Devleti Osmaniyede böyle emsali gayri mesbuk bir istikraza muvaffak olan Mahmud Nedim Paşa, emsaline nisbeten bu istikrazın pek hafif olan vesaiti istikraziye masrafiçün ihtiyar edilen yüz bin lira bir masrafın kâh tazmin ile hükmedilmek kararı garazkârisine mütesadif ve kâh bu hükmi batılı tazminin akdine makrun olması, acayibatı muamelâtı itisafkârîden bulunmuşdur. § Mukrizlere faizden on para tenzil etdirildi. Bundan hâsıl olan yüz otuz dokuz bin liradan yüz bin lirası komisyonculara verilüb bundan dahi hazinei celileye otuz dokuz bin altun faide gösterildi. Yüzde on iki faiz kararına dair müsaade ve iradei seniye mevcud olub işbu on paradan hâsıl olan faidei zaidenin mikdarı ve yüz bin liranın babyuruldu bir sureti aleniyede vesaite verildiği kuyud ve muhasebei maliyece indettedkik nümayan olur. § Balâda mesrud yüz bin lira azviyatı esnada bu meblâğ, selefi tarafından padişaha verilmiş ve matlûbı kat'î hümayun olan tenkihat ve tebeddülât dahi namı hümayuna mensubiyetle tahtıei elsinei ecanib ve avama düşürülmüş olması padişahın dahi iki mah müddetde kendusını [Midhat Paşayı] sadaretden düşürmesini müstelzim olmuşdur.»

Mahmud Paşa, Kastamoni valiliğine tayin kılındı [1].

«Mirati hakikat»de deniliyor ki:

Şirvanîzade sadaretle tevkir edilmiş olmasiyle rüfekasiyle Mahmud Nedim Paşadan ahzi sare ibtidar etdiler. Şöyleki kendusının zemanı sadaretinde vukubulan icraatın devlet ve memlekete mazarratı iddiasiyle tahtı muhakemeye alınmasını müttefikan arzeyledikleri üzerine padişah, buna muvafakate mecbur olmağla Mahmud Nedim Paşa, Kastamoni valiliğinden lieclilmuhakeme İstanbula davet ve bir taraftan dahi tertibi es'ileye mübaderet olundı. Lâkin İstanbula gelince muhakemesinin neticesinde her ne yapmış ise iradatı resmiyeye mübteni bulunduğu tebeyyün edeceğinden ihtirazen Sultan Abdülâziz, evvelki emrinden rücu ile Mahmud Nedim Paşayı bilâmuhakeme Trabzona nefyü tağrib ve biraz müddet sonra Adana vilâyeti valiliğiyle tatyib eyledi».

[1] Memduh Paşa «Esvati sudur» da, Midhat Paşa, Mahmud Paşayı Kastamoniye aşırmak kararını Meclisi Vükelâ müzakeresine istinad etdirerek irade istihsal eyluiğini ve ziyaretine gitdiğinde «Kastamoni valiliğine Midhat Paşa müteallikatından Tosun Paşa tayin olunmuş. Oraya izamıma sebeb, o vasıta ile tesmim edilmekliğim içündür» diye izharı teessür eylediğini ve Midhat Paşa, mesnedden düşünce Kastamoniden getirildiğini söylüyor. Kastamoniye ikamete memur olarak değil, vali olarak gitmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atıf Bey de «Hatıra» da diyor ki:

«Midhat Paşa, sadaretinde Mahmud Paşayı Kastomoni vilâyetine tayin ve izam etdirüb Badehu hazinei maliyece ilişiği var denilerek lieclilmuhakeme azlile Dersiadete celbine teşebbüs olunmuş ve Mahmud Paşa da gelmekle meydane bir hisabı sahih ve mucibi mes'uliyet bir şey çıkmamış ise de Trabzonda ikamete memur edilmişdi. Şirvani zade, sadarete ve Avni Paşa, seraskerliğe geldikde Mahmud Paşanın Trabzonda şöylece ikameti bir şey demek olmayacağından gûya mansıb ile taltif suretinde Adana vilâyetine tayin etdirmişler idi. Fakat Dersiadete gelmeyüb Trabzondan berren azimetine kıyam etmişler ise de tarafı şahaneden işin o derecesine müsaade buyrulmadığından Dersiadete gelüb badehu Adanaya gitmiş ve bir kaç sene orada ifayı vazife etmişdir».

Mahmud Paşa, menfiyyen Trabzona gitdiği esnada şu iki kıt'ayı söylemişdir:

«Bir ehli nüfuze olub muttasıl
Sakın etme tağyiri vaz'ı asıl
Şiarı dirayetü mekânet budur
Ne çık başa evvel, ne sonra basıl» [1]

§

«Ayşü işretleri dünyada bu devletlilerin
Kuru bir tantanadır cümle meali boşdur
Yediği darbei enduhü gamı kendi bilir
Tablın âvazesi emmaki irakdan hoşdur» [2]

1873 [22 şaban 1290] da — yukarıda söylendiği üzere — Adana valiliğine tayin kılındı.

Tarbzondan mekamı sadarete yazdığı telğrafın sureti:

«Lûtfen ve ihsanen bu kerre mazharı afvi celili hazreti veliyyi ni'meti biminnet buyrulduğumu, aldığım telgrafnamei cenabı sadaretpenahilerinden istibşar eylediğimden bunun teşekküründe izharı acz ve ibtihal ile haki âsitanı şevket nişanı hazreti şehinşahîye yüzümü ve gözümü sürerek ifayi farizai mahmidet ederim. Trabzondan Adanaya muvasalate Dersaadetden mürurdan başka tarikı imkân bulunamadığı cihetle Dersaadete oğranılarak oradan Mersine gider kompanya vapurlarından biriyle canibi memuriyete gidilmesi ve yahud natüvanîi vücudı piyranemin [3] bahren ve hususa berren seferi baide

[1] Başkalarına verdiği bu nasihatle evvelâ kendi âmil olsaydı, ne kendi başını belâya sokar, ne de âmmenin başına belâ olurdu.

[2] Bu hakikati biliyordu da «Darbei enduhü gam» yemeğe niçün can atıyordu?

[3] O vakit elli yedi yaşında idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sahihan tahammülsüzlüğü mülâbesesiyle yine Kastamoniye tahvili memuriyeti bendegâneme müsaaedei seniyeleri şayan buyrulması müstedadır. şikkaynden birinin cevabı âlisi hisabca İneboluda alınabileceğinden işbu perşembe günü giden kompanya vapuriyle buradan hareket kılınmışdır. 3 teşrinievvel 1289 Mahmud Nedim».

Mekamı sadaretin Mabeyn baş kitabetine hususî tezkiresinin sureti:

«Mahmud Nedim Paşa Hazretlerinin mazharı afvi celili hazreti veliyyi nimeti biminnet olarak Adana vilâyeti valiliğine memuriyeti ve Dersaadete oğramıyarak doğruca mahalli memuriyetine azimeti hakkında müteallik buyrulan iradei hazreti padişahî kendüsına tebliğ olunmuşdu. Trabzondan hareketiyle beraber cevaben şimdi gelen telgrafnamesi leffen takdim kılınmağla İnebolu iskelesine cevabı yetişdirilmek üzere şerefsadır olacak emrü fermanı hümayuni hazreti zıllûllahînin serian iş'arı mütemennadır efendim.»

Sadır olan iradei senîyye üzerine İstanbula geldi. Rivayete nazaran Sadrıâzam Rüşdi Paşanın konağına gidüb eteğini öpdü. Evvelce Amasyaya nefyedilmesinden dolayı afvini reca ve iltica etdi. Rüşdi Paşa, yüz vermedi. Bu reca ve ilticanın, Adanaya gönderilmemesi maksadına müstenid olması melhuzdur.

Reddiyede diyorki:

« . . . Kastamoni valiliğine Dersaadetden teb'id olunub bir mah mürurunda azledilerek sebebi infisali ittihaz edilen muhakemesine dahi çıkışılamıyarak vatana vüsulünün

---

Kendi yazısiyle padişaha yazdığı teşekkürnamenin sureti

«Arzuhali daraatı abdi memlûki hazreti şehinşahi

Mevsufı sıfatı celilei şefekat alâ halkillah olan veliyyi nimeti bimennetimiz veliyyi nimeti âlemü âlemiyan padişahımız efendimiz hazretlerinin vasfı iclâl ve nati âlûlâli «والعافين عن الناس» olmakdannaşi bu abdi memlûki hazreti şehinşahîlerinin karini afvü ihsan ve derbarı şevket karara gelinmesine dahi müsaadei lûtuf âdei hazreti hilâfetpenahîleri bidiriğ ve şayan buyrulduğu mukaddem ve muahhar resen ve cevaben canibi Babıâliden aldığım telgrafnamei samide tebşir ve beyan buyrulmuş [*] olub bu çâkeri hâk beraberi asitanı hazreti veliyyi nimetin bu suretle naili afvü merhamet buyrulması yani hakkı kemteranemde sezavar buyrulan ihsanı celil ve lûtf adimüladili hazreti zıllûllahîlerinin müjdei canfezası niçe zemanlardır veliyyi nimeti biminnetinden dur ve mehcuriyetle me'yusülhayat olan bu abdi memlûki mahsusı hazreti padişahîye ezserinev bahşayendei hayatı selâmet ayat olmağla شكراً على تلك النعم hâki atebei veliyyinimeti biminnete ruhsûde olduğum ve bu niamı celile ve celiyenin كما هي حقها şükrünü eda harici ez dairei imkân idüği hüveyda olmağla maalâczi veliftikar arzı mahmidet ve rikkıyletle beraber mefruzı uhdei memlûkiyeti ubudiyet olan duayi efzayişi ömrü ikbali hazreti hılâfetpenahîye leylü nehar muvazıbetkâr bulunduğum muhatı ilmi cihan şümûli hazreti şehinşahî buyruldukda katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemri velihsan efendimizindir.

27 şaban 1290 Abdi memlûk

Mahmud Nedim»

Bu teşekkürname, o devirde damga pulu hükmünde olan bir kuruş kıymetinde «varakai sahiha» denilen resmî arzuhal kâğıdına yazılmışdır. Bunu ve yukarıdaki telgrafla sadaret tezkiresini bana - o esnada mabeyin baş kâtibi olan Âtıf Bey verdi.

[*] Padişaha yazılan bir arizada sadrıâzamın telgrafnamesinde «buyrulmuş» olmasından bahsedilmesi müvafık olmıyacağına Mahmud Paşa, nasılsa dikkat buyuramamış.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ertesi günü Trabzona iclâsı ve dört mah sonra memuriyet unvaniyle Adana gibi havası mühlik bir mahalle tahvili menfası, takbih edilen teb'idler tetümmatından bulunmuşdur».

Bir müddet sonra — Hüseyin Avni Paşanın isaetiyle — Şirvani zade Rüşdi Paşa, sadaretden azil ve Haleb valiliği ile İstanbuldan teb'id edildi. Bindiği vapurun Mersinden geçeceğini Mahmud Paşa haber alınca — vaktiyle vaki olan kusurlarının afvi recasına dair — gayet müstehziyane ve müntekimane bir mektub yazarak Adana mektubcusu vesatatiyle vapurda Rüşdi Paşaya verdirdi. Rüşdi Paşa, mektubu okuyub zarfının üstüne «Nabi» nin şu beytini yazdı, Mektubcuya iade etdi:

«Ne sendendir, ne bendendir, ne çerhi kineverdendir
Bu derdi ser, humarı badei camı kaderdendir». [1]

Mahmud Nedim Paşa, 23 Safer 1292 de Adana valiliğinden afiv olunarak İstanbula geldi.

Hersek de zuhûr eden ihtilâl, — devletce siyasî ve askerî harekâtda gevşek davranılması sebebiyle — mebadide izale edilemeyerek tevessü eyledi. Almanya, Rusya ve Avusturya imperatorlarının «Rayiştad» da vaki olan ictimalarında tesis etdikleri ittifakı müsellesin Rumeli cihetine taalluk eden hükümlerinin emareleri yüz göstermeğe başladı.

Sadrıâzam Esad Paşa, müşkilâtı hal edebilecek tedbir ittihazında mütehayyir kaldı. Serasker Ali Saib Paşanın da iktidar ve kifayeti, böyle mühim bir zeman içün kâfi olmadığı tebeyyün etdi.

Mahmud Paşa, Adanadan geleli iadei ikbal içün her dürlü vesaite baş urmakda idi. Hersek ihtilâlinin, devletce tehlükeli bir şekle girmesini ve sadrıâzamın hali hayretde kalmasını fürsat addederek Padişaha işitdirecek zatlarla görüşdükce — «Bu mesele, bir haftada hal olunacak işdir. Babıâli, izam ediyor» kabilinden sözler söylemeğe ve kendi sadarete getirilse meseleyi derhal hal edeceğini îma etmeğe başladı. [2]

Padişah, bunce tecribeye rağmen onun lâfına kulak vererek ihtilâli hakikaten teskin ve devletin selâmetini temin edeceğine kani

[1] Bu fıkralar da asağıdakirlerle beraber «Son asır Türk şairleri» namındaki eserimden - mehaz gösterilmiyerek - aynen «Mahmud Nedim Paşa» başlıklı kalın kitaba aktarma edilmişdir.

[2] «Miratı şüunat» da Mahmud Paşa, Şûrayi Devlet riyasetine tayininden dolayı teşekkür içün huzura girdiğinde padişah, Hersek ihtilalini dermiyan etemsi üzerine «Bu dağdağa, bir iki çete dirintisidir. Sayei kudret vayei şehriyarilerinde on beş yirmi gün geçer geçmez dağıtılır» cevabiyle teshilât göstermesi, emeli mülûkâneye müvafık göründuğünden riyasete geldiğinin beşinci gecesi Es'ad Paşadan möhri vekâlet alınub sadarete tayin edildiği beyan olunuyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

oldu. Birinci sadaretindeki mecnunane icraatının, kendi hakkında da nefret tevlid eylediğini ve âtiyen neler olacağını teemmül etmedi. Bir müddet sonra yine mesnedi sadarete getirmek ve muhalifleriyle aralarını bulmak [1] fikriyle 1875 [19 Receb 1292] de Şûrayı Devlet riyasetine, Midhat Paşayı adliye nezaretine ve Hüseyin Avni Paşayı da Seraskerliğe nasb etdi. [2]

O esnada Padişah, yıldız sarayında bulunduğundan teşekkür için üçü birlikde bahren Beşiktaşa gitdiler. Mahmud Paşa, arabaya binmeyüb yıldıza doğru yürümeğe başladı. Bu halin, berikilerine hayret verdiğini görünce — gayet tabiî bir tavırla — «Ben, veliyyinimet efendimizin ikamet buyurdukları bir mahalli âliye araba ile gidemem» dedi. Arkadaşlarını Agustosun o sıcak gününde terlere gark ederek yıldız sarayına kadar yürümeğe mecbur etdi.

O vakıt mabeyin baş kitabetinde bulunan Atıf Bey «Hatıra» da diyor ki:

«... Sadrıâzam Esad Paşa, Hersekde âteşi şekavetin zebankeşi iştial olmağa yüz tutduğunu görünce efendimize bazı tebeddülât lüzûmunu arz eyledi. § Avni Paşa ile beyinleri her nekadar eyi değilse de Esad Paşa, menfaatı zatiyesini ümurı devlete takdim etmek zamimesini mürtekib olmadıkdan başka Avni Paşanın askerce şühretine mebni anı seraskerliğe sevk eyledi. § Sadrıesbak Midhat Paşanın bu aralık meclisi vükelâda bulundurulması lüzûmunı da zatı mülûkâneye ifade eyledi Efendimiz, sadrıâzamı sabahlayın gördükden sonra bu abdi âcizi celb buyurdular. Epeyce musahabet olunub nihayet söz, Esad Paşanın mezkûr paşaları sevk etmesi bahsine intikal eyledi. «Madameki bunlar hizmete getirilecek, bari Mahmud Paşa da Şûrayı Devlete tayin olunsa» buyurdular. Şûrayı Devlete Mahmud ve divanı ahkâmı adliyeye Midhat ve seraskerliğe Avni Paşaların icrayı memuriyetine karar verildi. Daha sadrıâzam gitmemişdi. Sureti iradei seniyyeyi kendisine tebliğ eyledim.»

[1] Padişahın bu fikrine mukabil söylenecek söz şudur:

«Zehi tasavvurı bâtıl, zehi hayali muhal!»

[2] Midhat Paşa «Tebsırai ibret» de «Hakanı merhum, Esad Paşanın azlini kararlaşdırmış ise de yerine getirmek için tasavvur eylediği zevatın içinde Mahmud Nedim Paşanın üzerine hiç kimseyi tercih edemeyüb fakat Mahmud Paşa hakkında olan nefreti âmme hasebiyle birden bire nasbı münasib görülmemiş olduğundan ibtidayi emirde Mahmud Paşa Şûrayi Devlet riyasetine getirilmiş ve arası on [beş] gün kadar geçerek sadaret memuriyeti icra buyrulmuşdur» diyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti

«Vezirim [1] Esad Paşa

Beyandan müstağni olduğu gibi mesalihi mülkiye ve askeriyemizin nezdimizde mültezem olan mertebeye vüsuli, ancak nezaret edecek memurinin her vechile müdavim ve erbabı vukuf ve malûmatdan olmalrına menut ve mütevakkıf bulunduğundan ve Şurayi Devlet ise mesalihi mülkiyemizin mercii olarak her halde şayanı itina olduğundan eğerçi riyaset hizmetinde bulunan Kâmil Paşanın kifayeti müsellem ise de bir müddet meşguliyetden hali kalması ihtiyacına mebni riyaset hizmeti mühimmesinin Mahmud Paşaya tevcihi ve ehemmi ümurdan biri mahakimin hukukı nâsı temin edecek bir hali intizamda devam ve idaresi olduğundan divanı ahkâmı adliyemiz nezaretine dahi tecaribi sabıkasına binaen Midhat Paşanın nasbı ve ümuri askeriyece mücerreb olan mehareti cihetiyle seraskerlik memuriyeti mutenasına dahi Hüseyin Avni Paşanın tayini bittensib müşarünileyhim celbiyle memuriyetleri icra olunarak Babıâlimize izam kılınmışdır. Hulâsa her nevi mesalihi Devlet Aliyyemizin mihverinde idaresiyle hukukı ahali ve tebeanın daima cevrü itisafdan vikaye ve sıyanet edilmesi ve bir yandan dahi meşruun hilâfı harekâta mahal bırakılmıyarak zabtu rabtı memlekete ziyade ihtimam birle emniyet ve asayişin devamı hakkında lâzım gelen tedabiri memurini müşarünileyhim ile bilmüzakere peyderpey arz ve istizana itina ve müsareat olunması ve Tophanei âmiremizin dahi Babı seraskeriye olan merbutiyetine halel gelmemek üzere müşiriyetine seraskerlikden münfasıl Ali Saib Paşanın memuriyeti ilân ve işaat olunsun. Cenabı Huda her halde cümleyi tevfikatı ilâhiyesine mazhar buyursun Amin. 19 receb 1292»

Zaten musammem olduğu üzere Mahmud Nedim Paşa 1875 [24 Receb 1292] de — ikinci defa mekamı sadarete getirildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri mealisemirim Mahmud Nedim Paşa

Bu defa Esad Paşanın hasbelicab hidmeti sadaretden infisali vukuuna mebni hakkında berkemal olan vüsuk ve itimadımıza ve zaten hizmeti celilei mezkûreye derkâr bulunan liyakatine binaen hidmeti celilei sadaret uhdei istihaline tevcih ve ihale kılınmış ve binaberin Şurayi devlet riyasetinin âharına tefvizi lâzım gelerek Server Paşanın ehlü erbab olması cihetiyle riyaseti mezkûreye dahi müşarünileyh memur ve tayin olunmuş ve kâffei mesalihi Devleti Aliyyemizin hüsni rüyet ve tesviyesi ve mamuriyeti memalik ve seadeti hali sunufı tebea kaziyyesi nezdimizde ziyade mültezem olduğu gibi Derseadet ve bilcümle memaliki mahrusei şahanemizde mütevattın olan alelûmum velefrad sunufi tebaai şahanemizin minküllilvücuh fiilen ve sahihan mazharı adalet ve sıyanet olmaları ve hemişe mahfuziyeti hukuk ve namus ile müsterihulbal bulunmaları matlûbı kat'imiz iktizasındandır. Ezcümle dairei ahkâmı adliye bu niyeti hayriye ile teşkil kılınmış bir merkezi mühim ve mutena olarak oradan dahi alettevali işbu maksadı madilet ayeti şahanemize tevfiki hareket ehem ve elzem olmağla bu babda efkâr ve niyatı şahanemizin her tarafca fiilen ve ilânen teyidve tevsikına ihtimam olunsun. Rabbimiz Tealâ ve tekaddes hazretleri tevfikatı ilâhiye ve teshilatı samedaniyesine nail ve mazhar buyura amin. 24 Receb 1292».

[1] Usulen yazılması icab eden «mealisemirim» in hazfi, eseri zühul değil ise Esad Paşanın kariben azledileceğine işaret addolunabilir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Hatıra» da nakledildiğine göre Esad Paşanın azli tekarür etdikden sonra, padişah Âtıf Beye «şimdiki halde meydanda iki kimse olub biri koca mütercim, diğeri Mahmud Paşadır. [Padişahın mütercime dair sözleri, onun tercemei halinde yazıldığından burada tekrarına lüzum görülmedi] Mahmud Paşaya gelince bu da yalancı bir âdemdir. Hirş ile Âli Paşa zemanında yapılan timuryolı mukavelesinimuzırdır deyu feshedüb Rumelinin yeniden fethine bais oldum deyu mübahat eyledi ve etrafdan müddeasını teyid içün teşekkürler, mazbatalar yağdırdı. Halbuki kizbi zuhur ederek sonraki tesviyenin şenaati meydana çıkdı. Ve şeâmet ve sui tedbirinden yollar da noksan kaldı. Üç günde bir serasker ve sair vükelâ ve memurları tebdile ve hattâ kurenamıza kadar müdaheleye kıyam eder vehham ve müteleyvindir» dedi.

Bu gecenin ertesi günü Yıldız sarayına gidildi. Akşam taamından sonra padişah «Esad Paşadan möhrü alub Mahmud Paşaya giderek tebşir et. Yarın ayın son çarşanbası [1] olduğu cihetle perşenbe günü icra olunacağını tefhim eyle» diye emretdi.

[Padişah, -«Kör Mahmud Paşa» namile yad olunan -bu zati envai mesavi ile ittiham eylediği halde- evvelki acı tecribeye rağmentekrar mekamı iktidara getirmesi, her suretle şayanı hayretdir. Demek ki kaza gelince, göz görmez oluyor.. [2]].

Âtıf Bey, Esad Paşanın konağına gidüb möhüri aldı. Yıldıza döndü. Möhri aldığını arzetdi. Padişah «sende dursun. Var Mahmuda git» dedi.

Atıf Bey diyor ki:

«Derhal gice Bebekde Mahmud Paşanın yalısına varıldı. Haremde imiş. Setresi arkasında çıkdı. Biraz da yuvarlamış. İradei seniyei tebliğ eyledim. Herifin safasından nefesi darlaşub pek de halini izhar etmek istemez ise de o da elinde değil. Gûya temkin ediyor gibi ağır ağır tekellüm ve izharı şükran etmeğe başladı. Lâkin yüreğinde çarpıntı sadası bayağı işidilir derecede idi. «Efendimizin ayağının basdığı yerlere yüzümü, gözümü sürerim» diyerek bir iki bî mana söz daha söyledikden sonra bahren avdet edüb Beşiktaş iskelesinden Yıldıza çıkdım. Efendimiz, m'untazır imiş. Baş musahib içeriye haber verdi. Bizi istemişler, girdik. Sureti hali ve herifin memnuniyetini arz ve tarif eyledim. Biraz eğlendiler ve güldüler» [3].

[1] Mekama getireceği bir uğurlu âdem değil ki padişah, ayın son çarşenbasının uğursuzluğundan sakınıyor!

[2] «داجا القضاء عى البصر».

[3] Koca bir devleti — hal ve kaline gülünüb eğlenilen — bir âdeme teslim etmek, gülünüb eğlenilmeğe değil, ağlanıb matem edilmeğe lâyık fecayidendir ki az müddet sonra biçare padişah, kan ağlamışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Paşa da diyor ki:

«Mahmud Paşa, hali inzivada hiç haberi olmaksızın bir cumaertesi günü Şûrayı Devlet riyasetine tayin olunub Esad Paşanın infisali vuku bulan dördüncü salı gününün ahşamisi mabeyn baş kâtibi Atıf Bey Ffendi, sahil hanei müşarünileyhe gelerek sadarete tayin olunacağını ihbar eyledikde beyanı ademi iktidar ile bu tevcihden mahfuziyete pek çok sayü ikdam eylediğine cevaben bir Adana tebaüdine daha razı olmak ve yahud bu emre inkıyad eylemek lâzım geleceği ba iradei seniye dermiyan olunmasiyle tebeddüli saltanat o günkü gün mechulâtdan ve cezayi ademi kabul, şu iradei mübellağa ile bedihiyatdan olduğuna mebni müvafakatden başka çare bulumamış idi.»

Sadaretin tebşirinde «safasından nefesi darlaşan» bir âdemin, sadaretden «mahfuziyete pek çok sayü ikdam» eylediğinden bahsetmesini, kendi bile doğru olarak telâkki edemez.

Atıf Bey, sadareti kabul etmezse «bir Adana tebaüdine daha razı olmak lâzım geleceğini» [1] padişahın emrile Mahmud Paşaya tebliğ etmiş, o da hakikaten «mahfuziyet» emelinde bulunmuş olsaydı nefesi «safa»sından değil, cefasından darlaşırdı.

Muhaliflerinin siayetiyle Kastamoni, Trabzon ve Adanayı boyladıkdan, hakaretlere oğradıkdan sonra tekrar mekamı iktidarı yakalayub âdasına galebe etmek, Mahmud Paşa gibi harisi cah ve meyyali intikam olanların değil, en müstağni ve âli cenab âdemlerin bile nefesini genişletecek esbabı safadandır.

Atıf Bey, söze devam ediyor:

«Çarşanba günü evvelki gibi Meclisi Vükelânın ictimaı ve Hersek meselesinden dolayı nasihat içün konsoloslar gideceğinden ve Devleti Aliyye canibinden de politika memuriyetiyle Server Paşa tayin edildiğinden ana verilecek talimatın meclisce bilmüzakere kaleme alınması gice Mahmud Paşaya ihtar edilmişdi. O gün olvechile geçirildi. Perşenbe günü sabahlayın Mahmud Paşanın yalısına davete gidilerek müşarünileyhi birlikde alub Yıldıza götürdük. Müfti Hasan Efendi dahi gelmekle birlikde huzuru hümayune duhul ve hasretkeşi vüzera olan möhri hümayunı ahzü kabul ile yine Paşa dairesinden kayıkla Sirkeciye çıkılarak mutad üzere kapuya gelinüb hattı hümayun kıraat olundu. Mahmud Paşa ile zaten muarefe olmayub yalısından getirir iken kayıkda epeyce musahabet olunmuşdu. Hakikaten bildiğimiz âdemler gibi olmayub efendimize arz edilmek üzere olkadar söz söyledi ki hatırda tutmak şöyle dursun ekseri kelâmında sebat ve karar yok idi. «ذلك تقدير العزيز العليم»

[1] Atıf Bey «Hatıra» da böyle bir şey yazmadığı gibi bana da söylememişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Nedim Paşayı terciha sebeb, yine Efendimizin lisanı hümayunlarından şu vechile menkuldür ki: Bu zat, mazuliyeti evanında aralık aralık bazı vesatatı nisa [1] ile mehdi ulya taraflarına ümuru maliyeye ve Hirş meselesine çare bulunacağını şifahen ve tahriren beyan edüb ancak mukaddemki sadaretinde eylediği tedabiri devaiyeden cismi devlet müstefid olmayub [2] - Yüsuf Kâmil Paşanın dediği gibi - Ali Paşadan sonra sadaretin inhilâli bundan bed' etmiş olduğundan Padişah, bunun ifadatına itimad buyurmamış ise de Hersek meselesi hadis olub da Esad Paşa dahi kendilerine mübtedi[3] ve maslahatın kesbi cesamet etmesi mülâhazasına göre uhdesinden gelemiyecek gibi göründüğünden ve hususiyle muharriki fesad, Rusyalı olub Mahmud Paşanın ise ötedenberi Rusya politikası tarafdarı diye şühreti olduğundan bu meselenin önünü almak ihtimali sevkı takdir ile sadaretine bais olmuş imiş. Halbuki Mahmud Paşadan menfaat şöyle dursun Rusya elçisinin iğfalâtına kapılıyor diyerek sözler çoğaldı».

Mahmud Paşa, söze devam ediyor:

«Bu tevcihat [sadaret tevcihi] vukuundan birkaç gün sonra da hayırhahani sadre mahremane vâsıl olan rivayeti sahiha ve mevsukada Zati şahane, Mahmud Paşanın birinci sadaretinde meşhudı enam olan mesai ve hidematı mergubesinin üzerine azil ve tebdilinden sonra vasılı mekam olan zevatın ümuru maliye ve ıslahiyeyi batkın bir hale isal eylemelerinden ve Hersek vukuatının çarçabık indifaına ihtimam olunmayub devletin başına böyle belâ dahi getürildiğine ve bunun sebebi, Padişahın böyle gayrı mücerreb âdemleri serikâre geçürmesinden ileru geldiğine dair tekevvün eyleyen sözleri, mehdi ulya ve dahilî ve haricî bazı kurena, sem'i hümayuna ilka birle zımnen böyle sebatsızlıkları tahtıe ve Mahmud Paşayı sena meslekinde bulunmalarının üzerine Padişah, gadapnâk olarak müşarünileyhi tekrar sadre geçürüb kendusını muamelei tahkiriye ve maruzatına ademi müsaade birle hiç bir şeye muvaffak eylememekle enzarı medihagüyanda bednam etmek ve bütün bütün kendusını çürüdüb bitürmekle teşeffii vicdanı mahsud [4] etmek müradı şahanesi tehakkuk eylemiş ve bu

[1] Ötedenberi işin altını üstüne çeviren «nisa» dır. Nisa, evinin işine karışır, devletin işine karışamaz. Krışırsa her şey karmakarışık olur.

[2] Âtıf Bey, ne diyor, Mahmud, Paşa ne diyor!

[3] «Mübtedi» göründise ibtida niçün düşünülmedi de «uhdesinden gelemiyeceği» mehammı ümurın idaresine iki defa memur edildi?

«Kârı evvelde kişi akibet endiş gerek»

[4] «Ne demek olduğunu anlamadım».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

defaki sadaretinde müşarünileyhin meşhudu olan muamelâtı tehdidiye ve tahkiriye ise zikir olunan ihbarı mahremanenin vusukını dakika bedakika teyid ve tekid etmiş idi».

*
* *

Mahmud Paşa hakkında — dahil ve haricde — adavet ve nefret celb eden esbabden biri de düyunı hariciye ve eşhamı umumiyenin faiz ve resülmalleri tahsisatını nısfına tenzil etmesidir.

Hersek ihtilali ve Sırbistan ve Bulgaristanın isyana hazırlanması sebebiyle silah altına alınan askerin mesarifine ve — esasen mevcud olan — beş milyon lira büdce açığına karşılık bulmak içün muntazam düyunı umumiye tahsisatı olan on dört milyon lirayı yarıya indirmeği ve bu suretle maliye hazinesine kalacak meblağın bir kısmiyle açığı kapatub diğer kısmının da mesarifi askeriyeye karşılık ittihazını İngiltere ve fransa sefirlerine söyledi, muhalefet etmediler. Yazdığı kararnameyi — bazı vükelâdan terekküb eden — encümene imza ve üç gün sonra meclisi vükelaye da tasdik etdirdi.

6 Ramazan 1292 tarihli arz tezkiresinde «işin müteallik olduğu sefaretlerin dahi şöyle bir icraata bir şey denilemeyeceğini beyan eden iş'arat ve ifadeleri beynelhavas dermiyan ve tezekkür olundukda hâsıl olan ittihadı efkâr ile müsveddei tasavvuratın mevkiî ilâna konulması tasvib kılınmağla» demişdir.

Sadır olan iradei seniyye üzerine keyfiyet iylân olundu. Ortalıkda kılükal tekevvün etdiğinden aşağıdaki izahnamenin neşrine lüzûm görüldü.

İzahname [1]

«Teşrini evvelin altısı tarihile babıâli canibinden ita olunan beyanname ile izahatı gerek borsada ve gerek bir takım sermayadaran ve bankalar tarafından başka başka manalar ile tefsir olunmasiyle terdidi efkârı mucib olmuş olduğundan artık her nevi şübehatı menü izale eylemek üzere babıâlice tafsilâtı âtiyenin beyanı lâzım gelmişdir. Şöyle ki: evvelâ işbu tarihden itibaren saltanatı seniyyenin dahili ve harici düyunatının faiziyle resülmaline mahsuben verilen kısmı beş sene müddet içün nısıf nısıfa tenzil olunmuşdur. Saniyen bu karar iktızasınca koponların birinci nısfı kâmilen ve nakden ve ikinci nısfı seneden ifa olunacakdır. Ve işbu senedatı cedidenin yüzde beş hisabiyle faizi, birinci nısfın tekasiti zemanlarında kezalik nakden verilecekdir. Salisen gerek mezkûr birinci nısfın nakden ve kâmilen tediyesine ve gerek zikrolunan senedatı cedidenin havi olduğu yüzde beş faizin itasına hasrolunan teminat, gümrüklerin varidatı umumiyesile tütün ve tuz varidatından ve mısır virgusından ve kifayet etmediği halde ağnam rüsumundan ibaret olacakdır. Rabian zikrolunan beş sene hitamında senedatı cedidenin yüzde beş

[1] Bunun arzolunan nüshası, Cevdet Paşanın yazısiledir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

faizli olarak havi olduğu sermaye tediye olunmaz ise müstakrazatı hariciyeden en evvel müddeti münkazi olacak istikraz zemanına kadar müddeti temdid olunub ol istikraza mahsus olan teminat faiz ve re'sülmaline mahsuben verilen kısmı dahil olarak senedatı cedidenin temamile ifasına hasrolunacakdır.

9 remazan 1292 ve 28 eylûl 1291

Mahmud Nedim Midhat Rıza Safvet Esseyyid Yusüf Ziya Ahmed Cevdet Hasan Fehmi Abdülkerim Nadir Mehmed Namık Abdi Abdurrahman Sami Mehmed Kabulî Mehmed Halet Kadri Esseyid Abdullah Galib Esseyyid Sadullah Her ki hem nami Mühammed Şud Said Ken'an İrfan» [1]

Bu izahnamede ve mazbatada imzası olan Divanı Ahkâmı Adliye Nazırı Midhat Paşa, Mahmud Paşanın arz tezkiresinde kararın «Düveli ecnebiye sefaretleriyle bilmüzakere anların dahi muvafakatleriyle yapıldığını temin ederek hem padişahı, hem muteriz olan vükelâyı aldatmış ve sonradan meydana çıkmış olduğuna binaen bu ahval cümleye mucibi taaccüb ve hayret» olduğunu söylüyor.

Cevdet Paşa «Tezakir» de Mahmud Paşanın faizlerin nısfını kesmeğe karar verdiğinden bahsetdiği sırada şöyle diyor:

«İgnatiyef bu vechile kendusınca hayli servet kesbetdiği gibi devletinin politikasına dahi büyük hizmet etmişdir. Çünki Rusyalunın Devleti Aliyye hakkında dergâr olan süi-neyatına Avrupalu ve alelhusus İngiliz milleti sed çekmekde olub faizlerin böyle bir vaz'ı hod serane ile tenzili ise ellerinde Devleti Aliyye eshamı bulunan Avrupa ehalisinin husumetine sebeb olmağla Rusya devleti, Devleti Aliyye hakkında mafizzamirini icraye fürsat bulmuşdur ve andan sonra İngilizlerin Devleti Aliyyeye husumetleri tezayüd etmekde bulunmuşdur. Elhasıl dahilen efkârı umumiye, devletin muamelâtından na hoşnud olduğu gibi bu icraatı maliyeden naşi Avrupa halkı dahi Devleti Aliyyeden müteneffir olmuşdur».

Mahmud Paşanın bu meseleye dair reddiyede söylediği sözlerin hulâsası da şudur:

Müşkülâtı maliye, devletin hazinesini iflâs derecesine getirdi. Haricden istikraz edilmiş olan mebaliğ faizlerinin hulûl eden taksitlerinin tesviyesine imkân kalmadı. Faizlerin tahfifine lüzumı kat'î görüldü. Tahfife «Avrupaluların şematetleri manii cür'et» oluyordu. İngiltere sefiri Elyot ile mahremane, görüşüldü. Müvakkaten faizlerin

[1] Bu işe aid mazbata, tezkirei maruza ve evrakı müteferriayı Sultan Abdülhamid görmek istediğinden hazinei evrakda aratdırılmış, buldırılamamışdır. Sadır olan iradei seniye mucibince sadrıâzam Hayrüddin Paşanın çekdiği telgraf üzerine — Midillide bulunan — Mahmud Paşa 26 mayıs 1295 tarihli tahrirat ile mabeyn baş kitabetine göndermişdir. Yıldız evrakı arasında tesadüf ederek istinsah ve hazinei evraka tevdi eylediğim mazbata ve müteferriatının münderecatını hulâsaten ihtiva eden izahnameyi dercetdim. Devletce ehemmiyeti haiz ve hazinei evrakda muhafazası elzem olan bu dosyanın — devlete değil, şahsa aidmiş gibi — Mahmud Paşanın nezdinde kalması ve alâkadar memurlar tarafından aranmaması şaşılacak hallerdendir. Eğer Sultan Abdülhamid merhum, celb etdirmemiş olsaydı — emsali bi hisabi gibi — bu evrak da ziyaa oğrayacakdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

verilemiyeceğini ilân etmekden, yahud yine muvakkat bir müddetle faizleri yarısına indirüb verebilmekden başka tedbir ittihazı mümkin olmadığı söylendi. Sefir ile ikinci suret tercih olundu. Müzakerenin neticesi Fransa sefirine de anlatılarak muvafakati istihsal edildi. Meclisi Vükelâca tanzim kılınan mazbata arzolundu. Sâdır olan iradei seniye üzerine faizlerin nısfına indirildiği ilân edildi. İğnatiyefin, Rusya sefareti tanınmayub yalnız İngiltere ve Fransa sefaretleriyle müzakere edilmesini protesto eylediği malûm iken faiz tenzilinin «Rusya sefaretinin ihtariyle ihtiyar edildiğine dair neşriyatı münafıkanenin, bu karare vâzıulimza olan zevatdan sudurı, garazkârlığı isbat eyliyeceği aşikârdır.

Tenzil kararı, dahil ve haricde herkesi hayret ve dehşet içinde bırakdı ve tebaadan mülküni ve eşyasını satarak eshamı umumiye tahvilâtı ve kur'alı demiryolu senedatı alanların, aklını başından aldı. Halbuki kararın müzakeresine iştirak eden zatların ekseri, gizlice mubayea etdikleri tahvilâtın fiat farkından birçok para kazandılar [1].

İngiltere ve Fransada senedat hâmilleri, Osmanlı sefirlerini tahkir etdiler. Gazeteler «Türkler, bizi dolandırub altınlarımızı sefahet uğrunda telef etdiler. Bunların bekası Avrupaya muzırdır» mealinde şiddetli makaleler yazdılar. Devletin en dağdağalı zamanında İngiltere ve Fransada efkârı umumiye değişdi. Türkler hakkındaki meveddet,

[1] Cevdet Paşa «Tezakir» de şöyle diyor:

«Midhat Paşa, geceden kendu sarrafı ile haberleşüb ferdası henüz keyfiyet duyulmadan kendi hisabına küllî konsolid satmış olduğu haber alınmış ve bir iki saat sonra keyfiyet ilân olundukda eshamı umumiyenin fiati def'aten nısfa tenezzül etmekle Midhat Paşa, bundan mebaliği külliye kazanmış ise de dameni iştiharı lekelenmişdir. Diğer rüfekasının muamelâtı mechul olub fakat Mahmud Paşa ile Rusya elçisine mensub olan sarraflar, külliyetlu kâğıd satub mebaliği kesire kazanmış oldukları tahakkuk etmişdir.»

Cevdet Paşa, bu bahse tekaddüm eden satırlarda Mahmud Paşanın, tenzile karar verdirdiği encümende Yusûf Kâmil Paşanın da bulunduğunu gösteriyorsa da doğru değildir. Suretleri elimizde bulunan vesikalarda onun imzası yokdur. O hengâmda memuriyetde bulunmuyordu.

«On üçüncü asrı hicri de Osmanlı ricali» unvanlı mekalelerden birinde, o vakit sadaret müsteşarı olan Said Efendiden naklolunduğuna göre: Mahmud Paşa «haberiniz var mı? Haniya ketmi esrar etmeği umum vükelâ taahhüd etmişlerdi. Halbuki Midhat Paşa, Borsada çevirdiği fırıldak ile şu kadar bin lira kazanmış, ne dersiniz?» demiş. Ertesi gün de Midhat Paşa «sır saklamağı vadetdiğimiz halde sadrıâzam olacak .... Borsada döndürdüğü dolabla şu kadar bin lira istifadede bulunmuş» demiş. Said Efendi, dermiş ki: «ya bunların ikisi de doğru idi. Yahud birinden biri hilâfı hakikat idi. Bu buhranı malide Rusya sefiri İğnatiyef, hususî sarrafı vasıtasile pek çok para kazanub esasen buhran onun tertibile ve devletin itibarı malisini ihlâl maksadile vücude getirildiğinden ve Mahmud Paşa, bilerek, yahud bilmiyerek sefirin aleti mefsedeti bulunduğundan onun bu işden menfaatli çıkmış olması müsteb'ad değildir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nefrete munkalib oldu. Rusyalıların emelleri de bu suretle tahakkuk etdi.

Mahmud Celâlüddin Paşanın atideki mesrudatı da şayanı dikkatdir:

«Vükelâdan muhalif olan zatlar, tenzilât kararnamesini kendusile birlikde imza etmişler iken efkârı nasın galeyanından istifade ile takbih ve tariza başlayub maslahatın mesuliyetini Mahmud Nedim Paşanın üzerine atdılar. § İngilterenin İstanbul sefiri Sir Hanri Elyot, tenzili faiz tasavvuruna, ilânından bir mah mukaddem kesbi malûmat ederek tafsilâtın Lord Derbiye bildirmiş ve Devleti Aliyyenin müşkilâtı azimei maliyeden halâsı içün ya izharı iflâs etmekden, yahud tenzili faiz tedbirini kabul eylemekden başka çare bulamıyacağını yazmış olduğu halde İngiltere eshabı senedatı, kendu sefirlerinin işbu şehadeti resmiyesini nazarı itibare alub da Mahmud Nedim Paşanın ilânını, meaziri meşruaya mübteni bir karar suretinde kabul etmediler».

Midhat Paşanın dediği gibi Mamud Paşa, kararın sefirlerle müzakere edilerek ittihaz olunduğunu temin ile padişahı ve vükelâyı aldatdığı doğru olmadığına İngiltere sefirinin, hükûmetine vaki olan iş'arı delâlet ediyor ve tenzildeki mazirete sefirin şehadetini sened hâmilleri kabul etmiyerek envai beyanat ve neşriyatda bulunmaları, efkârı umumiyeyi galeyana getirdiği anlaşılıyor.

«Sefiri kasir» lekabiyle maruf olan Muhacirin Komisyonu Reisi Yusüf Riza Paşa, ümuru maliyeye dair Sultan Abdülhamide takdim etdiği 1 Mayıs 1296 tarihli lâyihada

«... Herseklilerin ilânı isyan eyledikleri bir zemanda Mahmud Nedim Paşa kullarının konsolide hakkında ittihaz eylediği tedbiri, hali buhranı malimizi düşmene bildirmekle teşciini mucib ve İngiltere ve Fransa mukrizlerinin hiddetini müstevcib olmak hasebiyle nihayet bu tedbir, Rusya muharebesinde bizi Avrupalıların ianesinden mahrum etmişdir»

diyor.

İttihaz olunan tedbirin mukrizlerce mucibi hiddet ve muharebede manii muavenet olduğuna bir şey denilemezse de o tedbirin, buhranı maliyi bildirerek düşmene badii teşci olması hakkındaki mütalea, şayanı nazardır.

Diğer devletlerle beraber düşmen dediği devlet de yalnız buhranı malimizi değil, her dürlü halimizi bizden daha iyi bildikleri malûmdur. Artık ittihaz olunan tedbiri, teşcie sebeb göstemek doğru olamaz.

***

Hersek ihtilâlini izale edebilecek derecede müessir bir tedbir ittihaz olunamaması üzerine — Bosna ve Hersek vilâyetlerine daha o zeman göz dikmiş olan — Avusturya devletinin Başvekili Kont

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Andraşi, o vilâyetlere bazı imtiyazat verdirilmesini Berlinde Almanya ve Rusya başvekilleriyle söyleşdikleri haber alındı.

Mes'eleyi pek ehemmiyetsiz şekilde göstermek ve birkaç günde halledileceğini işrab etmek suretiyle mekamı sedareti yakalamış olan Mahmud Paşa — devletlerin tekliflerini önlemek ümidiyle — «Fermanı adalet» namiyle tanzim etdiği emirnameyi vilâyetlere tebliğ eyledi. Andraşı, diğer devletlere de müracaatle bu fermanın, ihtilâli teskin etmiyeceğini anlatarak daha başka tedbirlerde bulunulmasına lüzum gösterdi. Devletler, sefirleri vesatatiyle Babıâliye tebligatda bulundular.

Andraşi tarafından Londra, Paris ve Romadaki Avusturya sefirlerine gönderilüb «Kont Andraşi lâyihası» namiyle yadolunan tahriratın muhteveyatı [1] Babıâliye şifahen tefhim edildi.

Teklifatı vakıa, devletce kabul olundu. Fakat Hersek mes'elesi zail olmadı.

Hersek asillerine Karadağlılar da katıldı, muharebeler edildi. Bulgaristanda ihtilâl zuhûr etdi. Mahmud Paşa Rusya elçisinin ilkaatiyle Bulgaristanda askerin miktarını artırmakdan ihtiraz eyledi.

Bu haller, bilhassa istiklâle dokunacak mertebede ecnebi devletler tarafından vaki olan müdahaleler ve Rusya hükûmetinin bir taraftan tebaaya ilkaatda, diğer tarafdan Babıâliye icrayı nüfuzda bulunması, umumun zihnini teşviş ederek payitahtda da emniyet sarsıldı.

Mesaili mevcudenin hallinde devlet, müşkilât içinde bulunmakda iken pek mühim bir hâdisei siyasiye daha zuhûr etdi.

Selânik valisi baytar Müşir Mehmed Re'fet Paşanın Babıâliye çekdiği telgrafnamede Avret Hisarlı bir Bulgar kızı, ihtida etmek üzere yaşmak ve feraceli olarak 24 nisan 1292 de şimendiferle Selânik'e gelüb zabtiyelere müracaat ederek onlarla birlikde hükûmet dairesine gitmekde iken Amerika konsolosu [2] tarafından gönderilen iki şahıs ve yüz elli avene, kızın yaşmak ve feracesini yırtdıklarını ve kızı araba ile kaçırdıklarını gören beş bin müslim, hükûmete müracatle kızı isteyerek mütaakiben Saatli camide toplandıkları esnada Fransa ve Prusya konsolosları -mümanaata rağmen- camiye girdiklerinden İslâm ahali tarafından katledildikleri ve tedabiri lâzime ittihaz olunduğu bildirildi.

[1] Hıristiyanların ayini dinîlerinde serbestîleri, iltizam usulünün ilgası, ehli ziraatin arazi tasarruflarının ıslahı, verginin mahallince sarfı, ıslahata nezaret etmek üzere müslim ve hıristiyanlardan mürekkeben bir komisyon teşkili gibi mevaddan ibaretdir.

[2] Aslen rusyalı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya Devletleri, Selânik'e harb gemileri gönderdiler. Şiddetli muameleler ve taleblerde bulundular. Devlet tarafından gemiler ve asker ve hâdiseyi tahkik içün memur gönderildi. Katiller bilmuhakeme idam ve vali ile bazı zabitler azil ve tevkif edilmiş iken Rusya, Almanya ve Avusturya Başvekilleri, diğer mahallerde de bu kabil hâdiseler zuhurunı güya mümkin gördükleri içün tanzim etdikleri memorandumı Babıâliye ve diğer devletlere tebliğ eylediler. Berlin mukarreratını yalnız İngiltere devleti kabul etmediğinden memorandum hükümsüz kaldı.

*
* *

İhtida maddesinin, bir fitne ihdas ve o yüzden istifade etmek maksadile siyasî müfsidler tarafından tertib edilmiş olması hatıra gelir. Bu iş, müretteb olmasa Bulgar kızı -nazarı dikkati celbetmek içün- yaşmak ve ferace ile Selânik'e kadar gelmezdi. Memlektindeki hükûmete müracaatle icab eden muameleyi icra etdirirdi. Amerika konsolosu da -evvelce haberdar olmasaydı- bir takım eşhası saldırub kızı kaçırmazdı.

Selânik gibi siyasetgâh ve ecanibin her dürlü mefasidine penah olan pek mühim ve nazük bir vilâyetin valiliğine — en müşkil zemanlarda siyasî ve idarî tedbirler ittihaz edebilecek kârgüzar, tecribekâr, faal, muktedir bir vali tayin olunmayubda bir baytar paşa nasb edilmesi ve baytarın azlinden sonra yerine — rütbei müşirî tevcihiyle — bir şair Paşa [1] gönderilmesi de [2], devletin idarei mülkdeki hatalarını isbat eden şavahiddendir.

*
* *

Mahmud Celalüddin Paşanın ifadesine göre: «Midhat ve Hüseyin Avni Paşaların Sultan Abdülazize olan adavetleri, Mahmud Nedim Paşanın sadaretde bekasiyle müzdad olduğundan» onu iş başından çekmek ve padişahı, kendilerine ram etmek ve maksad hâsıl olmazsa hal'a teşebbüs eylemek hususlarında ittihad etmeleri, umumun heyecanını ve — sadrıâzam aleyhine tahrik olunan — medrese talebesinin kıyamını mucib oldu.

1293 Rebiulahirinin 16 ncı günü talebe dersleri tatil ve «devlet ve memleketin hukuk ve istiklâli pamali âda olduğu bir zemanda derslerle iştigal, muvafıkı hamiyyet ve diyanet değildir. Her taraf da ehli islâm, hıristiyanların eyadii tahkir ve ezalarında zebun oluyor. Buna

[1] Eşref Paşa.

[2] Eşref Paşa, kendi sözü olan «Cühela kalmadı şimdi ulemadan gayri» mısraını «Humeka kalmadı şimdi vükelâdan gayri» şekline koyub da valilik fermanının kıraetini müteakiben ehaliye okusaydı, şairliğine bir nümune göstermiş olurdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sebeb olan ekâbiri ortadan kaldırmak, şer'an cümlemize vazifei zimmetdir» mealinde nutuklar irad ve Fatih ve Bayezid meydanlarında cemiyetler teşkil eylediler. Aralarında ricali ilmiyeden bazıları da bulundu. Bazı eşhas da başlarına sarık sararak cemiyetlere katıldılar. Sokaklarda müsellehan dolaşdılar.

Mahmud Paşa, Meclisi Vükelâda bulunduğu esnade cemiyetin artdığını haber alarak muztarib oldu. Fesadın mürettibi, Midhat Paşa olduğuna hükmederek İstanbuldan uzaklaşdırılmasına ve sudurdan gürci Şerif Efendinin mesnedi meşihate tayinine lüzum gösterdi.

Ertesi gün yeni şeyhulislâmı beklemek üzere yalısından Babıâliye gelirken sirkeci caddesinde evvelkinden ziyade galebelik görünce zihni müşevveş oldu. Babıâliye vürudından biraz sonra baş mabeyinci Hafız Mehmed Bey geldi. möhri hümayunı aldı. [1876 - 17 Rebiulâhir 1293].

O gün bir zat, şu tarihi söylemişdir:

«Azlinde dedim berayi tevbih Ey muhribi devlet oldu tarih» [1]
1293

Cevdet Paşa «Tezakir» de Mahmud Paşa, Maliye işini mevkii müzakereye koyub kararı arz ve irade tahsil ederek sarraflarla mubadele olunacak mukavelenameyi kaleme aldırdığından ve talebenin ictimaından bahseylediği sırada diyor ki:

«Mahmud Paşa, ol gün mükaveienameyi imza etmek üzere sarrafları Babıâliye cemedüb mukavelename de bir yanlışlık olduğundan ikinci defa tebyiz olunmakda iken başmabeyinci gelüb möhri hümayunı istirdad etmekle beraber serian Babıâliden çıkmasını kendusına ihtar etmekle Mahmud Paşa kunduralarını giymeğe vakit bulamayub hemen yalın ayak ve yayan olarak Babıâliden çıkub yukarı doğru giderken İran sefaretinin ötesinden beru talebeden bir güruhun gelmekde olduğunu göricek sefaretin alt tarafındaki sokakdan aşağı doğru sapub ve aşağıda bir araba bulub iskele canibine inerek yalısına azimet eylemiş. Meğer Süleymaniye camiindeki cemiyeti ulema içinden fidayi tarzında bir güruh ayrılub Mahmud Paşayı idam etmek üzere Babıâliye geliyorlarmış. Dairei sadarete gelüb Mahmud Paşayı sormuşlar. Şimdi azlolunmağla hanesine gitdi deyu cevab verilmekle kahveciden kahve isteyüb içtikden sonra Süleymaniye tarafına avdet eylemişlerdir».

Talebenin kıyamına ve Mahmud Paşanın azline dair Atıf Bey merhumun verdiği mufassal malûmatın hulâsası:

Hersek hadisesinin ve Bulgaristan isyanının yatışdırılamaması, halkın nazarı dikkatini celb etmekde iken vükelâdan bir ferdin sadrıâzama emniyeti olmaması, Midhat Paşa ile Ziya Bey ve «bu gibilere» fürsat verüb ezhanı nası tahrik ve taglit eyleyecek neşriyatda bulu-

[1] Diğer maddelerle beraber bu da - mehaz göstermeğe lüzum görülmeksizin - Mehmed Zeki Pakalın imzasile basılan «Mahmud Nedim Paşa» başlıklı kalın kitaba dercolunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nulmakda idi. «Bu müfsidler» in içinde Şeyhulislâm Hasan Efendiden müşteki bazı ulema da vardı. Bahusus sabık Şeyhulislam Hayrullah ve sudurden Şerif efendiler, mesnedi meşihate gelmek emelile fesad cemiyetine teallûk etmişlerdi.

Bunların bir kısmı, Mahmud Paşanın Rusiya politikasını iltizam ile islâm ehaliyi izrar eden Bulgar eşkıyası hakkında muamelei şedide göstermediğini, diğer kısmı da Hasan Efendinin usuli tariki ihlâl eylediğini ve bekayi ikbali içün bir gece İgnatiyefe giderek «Bir oğlum sensin, bir oğlum da Haydardır» deyub kendini Mahmud Paşaya tavsiye eylemesi içün recada bulunduğunu ilân ve talebeyi tahrik ederek dersleri tatil etdirdiler.

İcra kılınan tebliğat üzerine derslere başlandığına dair şeyhülislâmdan gelen tezkireyi Mahmud Paşa, saraya gönderdi ve meşihatin tebdilini iş'ar eyledi.

Padişah — havanın letafetinden dolayı — Ayaz Ağa çiftliğine gitmişdi. Birbirini velyeden mühim hadiseler, kendini muztarib eylediği halde bir de sohta ihtilâlinin zuhûru, büsbütün badii elem olacağını düşünmekle beraber Atıf Bey, sadrıâzamın tezkiresini arz etdi. Derhal Çirağan Sarayına avdet edildi. Atıf Bey, ser yaver Halil Paşa ile Fatihe ve — orada bir cemiyet göremediklerinden — meşihat dairesine gitdiler. Şeyhulislâm, Rumelili bazı talebe Bulgarların zararından memleketlerini muhafaza etmek üzere kendilerinin izamlarını istida etdiklerini ve şayanı ehemmiyet başka bir şey olmadığını söyledi. Saraya avdetlerinde Atıf Bey, keyfiyeti naklederek Şeyhulislâmın şimdilik mekamında kalmasını arzeyledi. Padişah tecviz etmedi.

«Evveli emirde memunülgaile bir müfti nasb ve ahval lâyıkile tahkik edilerek ona göre muamele ifası lâzım gelirken Serkurenanın cehalet ve hamakat eseri olarak bazı muamelei menfaat perestanesi sebebiyle bu sırada işi vezirin dahi tebdiline [1] intikal etdirmiş» olduğundan onun vesatatile Babıâlide Mahmud Paşadan möhri hümayun alındı.

Mahmud Paşa, vehminden arabasını beklemiyerek yayan İran sefarethanesine şitab etdi. Oradan arabasına bindi, yalısına gitdi. Babıâliden çıkarken «bazı kesanın talim eyledikleri erazil tarafından

[1] «Miratı Hakikat» da da «meğer ser kurena Hafız Mehmed Bey, Hüseyin Avni Paşanın ilkaatile Mahmud Nedim Paşanın sadaretden lüzumı azlini padişaha ve valideye korkunç sözlerle arzetmiş ve Gürci Şerif Efendinin ricali ilmiye ve talebe indinde menfur olduğuna dair ifadat ile anın da meşihate memuriyetini tehir etdirerek işin bütün bütün rengini değişdirmiş imiş» deniliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

alenen şetim ve taan olunduğunu da padişah memnun [1] olmak içün» Ser kurena arzeyledi.

Atıf Bey, beyanatına ilâveten şöyle bir mütalea irad ediyor:

«Şurasını beyanda meslûbülihtiyarım ki Mahmud Paşa, zatı şahaneye sadık olub hasbelhâl bazı ıslahata lüzum görmüş ve bu da ol vakte göre zarurî bulunmuş idi. Lâkin üslûbı hekimanede idarei ümure müvaffak olamayub muhalifler hakkında heman azil ve sair muamelei şedide ile husemasını teksir eyledi ve muhalifler tarafından bir çok neşriyatı bedhahanenin önünü alamıyarak gûya memleketi ve devleti Rusyaya teslim edecekmiş gibi bir takım sade dilânın dahi bilür bilmez itirazatına hedef olmuş ve içerudan ve taşradan aleyhine sözler çoğalmış ve konselide itibarının tedenni eylemesiyle gerek tebea, gerek ecanibden mutazarrır olanlar, ağız açmış ve padişah, bu kadar ihtilâfat arasında tebeddülâta çaresiz rıza göstermişdir».

Atıf Bey, baş kitabet odasında meşgul iken Mustafa Naili Paşa zade Veliyüddin Paşa ve müteakıben baş mabeyinci geldi. O aralık Veliyüddin Paşa «İngiliz elçisini gördüm. Mahmud Paşanın sadaretinde artık revnak kalmadı» diyordı» dedi. Baş mabeyinci ayrıldı. Odasına gidiyor zan edildiği halde Padişaha gitmiş. Tekrar gelüb «Efendimiz möhrün Mahmud Paşadan alınmasını ferman buyurdular», dedikden sonra Veliyüddin Paşaya da «Efendimiz selâm etdiler. Sizi Bursa valisi tayin ve Bursada bulunan Hüseyin Avni Paşanın celbini irade buyurdular» dedi.

Baş mabeyinci «Hüseyin Avni Paşanın acele yetişüb yine sadrıâzam olmasını mürad etmiş ise de» Padişah, mütercimin sadaretini kararlaşdırmış olduğundan başmabeyinciyi ona gönderdi.

Hafız Mehmed Bey de «Hakayikulbeyan fi hakkı cennetmekân Sultan Abdülaziz han» isimli risalesinde azle dair uzun sözler söyledikden [2] sonra diyor ki:

«. . . . müşarünileyha [Valide Sultan] padişaha «Aman oğlum, bu herif mecnundur. Bunun sadaretde bekası devlet ve milletin baisi izmihlâli olacakdır. Bu âdemi defet ve devlet ve milleti bu zalimin elinden kurtar» demeleri üzerine ol gece haremi hümayuna çağrıldım. Müşarünileyha, bir şala bürünmüş oldukları halde âcizlerine «Bu herif delidir. Mekamı sadareti bu herifin vücudi habaset alûdundan kurtar. Göreyim seni. Ben seninle beraberim» buyurdular.

Huzurı şahaneye girdim. Maruzatı maziyemi tekrar eyledim. § Haini bed fercamın her bir ahvali hainanesi meydana konulmuşdur. Ertesi gün efendimiz. erkence mabeyni hümayunlarını teşrif ve kullarını celb ile «Ne yapacağız? Bu herif, devlet ve milletin başına büyük bir felâket getirecek» buyurmaları üzerine «Hiç yapacak bir şey yoktdur. Emrü ferman buyurursanız gider möhri hümayununuzı alır ve Babıâlinizden taşra atarım» dediğimde «Haydi git, icabına bak» buyurmalariyle bir saikai hevilnâk gibi Babıâliye

[1] Padişah nasıl memnun olur ki vekilin tahkir ve terzilinden mütevellid hücnet, vekilden ziyade müvekkile aiddir.

[2] Risale matbu ve nüshası mevcud olduğundan temamen nakline lüzum görmedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

geldim. Haini bedkerdare mülâki olduğumda möhri hümayunı almağa geldiğimi söyledim. Diz çökerek «Aman evlâdım, beni parçalarlar. Bana sahib ol» gibi türrühatda bulundu. Möhri alub çıkdım. § Beş on dakika sonra Babıâli tarafından gelenlerden işidildiğine göre haini bedfercam yuha ile Babıâliden çıkmış ve halkın hakaratından ürkerek kendusını İran sefaretine atmış olduğu haber alınarak şu hal dahi arzedildikde «Bu kadarla bırakmıyacağım, etdiği hainliğin inşaallah yakinen cezasını göstereceğim» buyrulmuşdır».

***

Hafız Mehmed Bey Mahmud Paşanın azlini müteakiben «Bu kadarla bırakmayacağım, etdiği hainliğin cezasını göstereceğim» dediğini yazıyor.

Mahmud Celalüddin Paşa ise — mütercim Rüşdî Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere — azlinden bir kaç gün sonra yine Mahmud Paşaya sadaret teklif olunmuşsa da o, Rüşdi, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar tebid edilmedikce kabul edemeyeceğini söylemiş ve tebide tarafı saltanatdan cesaret edilememiş olduğunu beyan ediyor.

Bu iki haberden mutlaka biri hakikate muhalifdir. Çünki «cezasını göstereceğim» diyen Padişahın — bunca mühim hadiseleri nazarı itibardan atarak — Mahmud Paşaya sadaret teklif etmesi, akli selimin kabul edebileceği hallerden değildir.

Eğer bu haberlerin ikisi de doğru ise Padişah, Mahmud Paşayı tekrar mevkii iktidare getirmek suretiyle «cezasını gösterecek!» imiş demek olur.

***

Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar, Mahmud Paşanın muhakeme edilerek cezaya oğradılmasını istiyorlardı. Sadrıâzam Rüşdî Paşa, muhakeme icrası, mekamı saltanatın şanına dokunacak bir takım ef'alin vukuunu ortaya koyacağından tebidile iktifa olunmasını tensib ederek öteki paşalara kabul etdirdi.

Sadrıâzam, evvelâ Hicaz valiliğini teklif etdirdi ise de biraz sonra bunda mahzur gördü. İstanbulda kalırsa belki yalısına hücum edileceğini ileri sürerek Avrupaya gitmesi münasib olacağını söyletdi. Mahmud Paşa, bu teklife muvafakat etdiğinden arzolundu. Faizlerin tenzilinden dolayı Avrupa seyahati hoşuna gitmediğinden o gece sadrıâzama tezkire gönderüb Avrupaya gidemiyeceğini bildirdi. Sadrıâzam, amedci ve mektubcı Mahmud ve Memduh Beyleri gönderdi. Müşafehe sırasında Mahmud Paşa «Avrupaya nasıl gideyim? [1] Ora-

]1] Memduh Paşa «Esvatı sudur»de Mahmud Paşanın, Amedciye hitaben «Avrupaya gitsem halk ne söyler» dediğinden bahsetdiği sırada şu sözleri söyliyor: «Amedci Beyin tütsüsü başında olduğundan «Nâsın ağzı kapanmaz, diyecekleri malûmdur. Mahmud Paşa İstanbulda topladığı altunları Londra Bankasının küplerine doldurdu. Üstüne çıkdı. Rahat rahat oturuyor» derler isnadatından Paşa hiddetlendi. «Sözünüz merduddur. Hurafat istimaına da gelemem. Avrupaya gitmiyeceğim. Buyurun gidiniz» istiskaline hedef olduk. Odadan çıkdık».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

da beni taşlarlar. Bari Çeşme hamamlarına azimetime müsaade olunsun» dedi. Bu talebi Rüşdî Paşa muvafık gördüğünden arzeyledi.

1876 [13 Cümadelûla 1293] de Çeşmede ikamete memur edildi. [1]

Mahmud Celalüddin Paşanın aşağıdaki nakli, Hüseyin Avni Paşanın ne kadar gaddar ve sitîzkâr bir âdem olduğuna şahiddir:

«Midhat Paşadan mesmudur ki: Mahmud Nedim Paşa, Çeşmeye teb'id olundukda Hüseyin Avni Paşa, ahzı intikam sevdasına düşüb hufyeten Mahmud Nedim Paşanın idamını tasavvur ettmiş ve benim reyime müracaat eylemiş idi. Kat'iyen istiaze ve muhalefet etdim ve eğer böyle bir fiili irtikâb eder isen Vallahı ilân eder ve katili olduğunu isbat eylerim dediğimden ictinabe mecbur oldu» dedi».

Muahharen Sakızda oturdu.

«... Üç senedir esiri gürbet olan sadık ve emekdar bu ihtiyar kullarının hanei ubudiyet aşiyanei vatanda madamelhayat davatı mefruzai şehriyarilerine muvazabetkâr olmaklığıma müsaade buyurulması» tarzında arzuhaller takdimiyle avdetine ruhsat verilmesini mükerreren niyaz etdi. [2]

Mabeyn Baş kitabetinden sadrıâzam Safvet Paşaya yazılan tezkirei hususiye, şayanı dikkatdir:

«Mahmud Nedim Paşa hazretlerinin Dersaadete avdeti hakkında Mahkemei temyiz hukuk azasından Rıza Beye [3] gönderdiği şukkanın takdimiyle bu babda şeref sünuh buyrulacak emrü iradei seniyeye tevfiki hareket olunacağına dair tezkirei hususiyei cenabı sadaretpenahileri ve şukkai mezkûre manzurı hümayunı hazreti padişahî oldu. Veliyyi nimeti biminnetimiz efendimizin cülûsı hümayunlarından evvel müşarünileyh, Dersaadetden azimet etmesi ve kendusının şahıs ve şekli bile bazı resimli gazetelerde meşhudı âli olmuş ve müşarünileyhle vakten minelevkat ne bizzat, ne bilvasıta muamelei âşinaî sebkat etmemiş ve şimdiye kadar bir kaç def'aiar hakipayı şahaneye arizalar takdimiyle avdet recasında bulunmuş olub mücerred müşarünileyh hakkında olan efkârı umumiyeye ve avdeti halinde buraca tekevvün edecek envaı güftügûlara binaen müracaatı vakıası sükûtle geçiştirilmiş ise de müşarünilehin Sakızda ikameti bir hükmi kanuîye mübteni olmadığı ve oraya sureti nefiy ve tağribde dahi gönderilmediği hasebiyle teceddüd ve tekerrür etmekde olan bu nevi mes'ulâtına muvafıkı kanun ve kaide bir cevab verilememek emri tabiî olduğuna ve avdetine mezuniyet verilse bir takım eracifin tahaddüsüne bâdi olacağına binaen hem müşarünileyhin bulunduğu halin bir dairei meşrua içine alınması, hem de avdetinden

[1] Mithat Paşa «Tabsırai ibret» de Mahmud Paşa, mizacı icabınca rahat durmıyacağından ve nefreti umumiye sebebiyle İstanbulda bulunması kendi hakkında muzır olacağından istediği bir mahalle gitmesine vükelâ arasında karar verilerek istihsal olunan iradei seniye tebliğ edildikte Çeşmede ikameti ihtiyar etdiğini söyliyor.

[2] Bir tarafdan takdimi arzıhal, diğer tarafdan da - icab edenlere - bezli ma eylediği mervidir.

[3] Mahmud Paşanın hemşiresinin damadı esbak Adliye nazırı Hüseyin Rıza Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tahassûl edecek mehazire vesile verilmemesi zımnında kendusının Trablusigarb ve Yemen gibi bir vilâyete tayini sureti varidi hatır olmağla bairadei seniye iş'arı keyfiyete ibtidar kılındı. 24 Zilkide 1295»

Bu tezkirenin vürudundan on beş gün sonra Safvet Paşa infisal etdiğinden yerine gelen Hayrüddin Paşa zamanında İstanbula getirildi ve Musul valiliğine [1] tayin edildi ise de itizar etdi ve Midilliye gitdi.

Bir müddet sonra Sultan Abdülhamid, musahiblerinden Hayrüddin Ağayı Midilliye gönderdi, Mahmud Paşayı İstanbula getirtdi. [2]

Celbi hakkında Padişahın gösterdiği arzuye — o sırada baş vekâletde bulunan — Arifî Paşanın «nefreti âmmeyi kazanmış bir âdemdir» diyerek muhalefet etmek istemesi, iğbirarı mucib olarak baş vekâletden infisaline yardım etdiği — Ârifi Paşanın oğlu Mustafa Şekib Beyden — işidildi.

Said Paşanın 3 zilkide 1296 da — ilk defa makamı sadarete nasbında Mahmud Nedim Paşa Dahiliye nezaretine tayin kılındı.[3]

Cevdet Paşa, Sultan Abdülhamide takdim edüb yıldız evrakı arasında gördüğüm — tarihsiz — bir arizada diyor ki:

«İngilizler, ötedenberu Devleti Aliyye tarafdarlığını bir sureti fevkalâdede iltizam edegelmişken müteveffa Mahmud Paşanın Rusya elçisi İgnatiyef ile birlikde olarak konsolide ve tahvilâtı saire hakkında vaki olan sui istimalâtından dolayı efkârı umumiyei Avrupa, Devleti Aliyye aleyhine düşdü. İngilizlerin ise din ve imanı para olduğundan sairlerinden ziyade Devleti Aliyyeye düşmen oldular. Maamafih menafii müşterekeye Mebni kabine bir dereceye kadar yine Devleti Aliyye politikasını iltizamdan hali değildi. § Mahmud Paşa ıtlak ile Çeşmeden [4] Deresaadete getürildikde İngiliz elçisi Layard eğer Mahmud Paşa, bir büyük işde istihdam olunursa Devleti Aliyye ile İngiltere devleti arasındaki münasebatı halisaneye halel geleceğini Babıâliye tebliğ eyledi. Mahmud Paşanın istihdamı teahhur etdi. Lâkin ol esnada İngilterenin Tunus konsolosu Dersaadete geldi. İsmi Blun yahud ana benzer bir lâfızdır. Bu âdem, mukaddema Tarabulusda konsolos iken Mahmud Paşa dahi orada vali bulunmağla beyinlerinde hâsıl olan muarefe vesile ittihaz olunarak bir vasıta ile Mahmud Paşa, anı celbetdi ve bir hayli hedaya takdimiyle kazandı. Ol vakit İngilizlerin Anadolu kıt'asınca mühim işleri olmağla böyle büyük işlerde Mahmud Paşa gibi demir elli bir âdem gerekdir ve mesleki kadimî olan Rusya tarafdarlığından geçüb sahihan İngiltereye lûnun işine yarar denilerek konsolosı mumaileyh ikna olundu. O dahi keyfiyeti Londra

[1] Sultan Abdülhamidin kurşun kalemle yazub Yıldız evrakı arasında tesadüf etdiğim tevcihat varakasında şöyle muharrerdir:

«Bağdad vilâyeti sadrı esbak Mahmud Paşaya 10 safer 1296».

[2] Mahmud Paşanın uşaklarından İzzet Ağa - ki Paşasının vefatından sonra arkadaşı Lûtfi Ağa ile beraber - saraya alınarak muahharen seccadeci başılığa tayin olundu. Bendegân arasında taayyün etdi. Paşasının ne yolda İstanbula celb edildiğini uzun uzadı anlatırdı. Sözü uzatmamak içün nakletemedim.

[3] Mahmud Paşanın, ikinci def'aki sadaretinde - itimada lâyık görmediği içün - sadaret mektubculuğundan maarif mektubculuğuna tahvil etdiği Said Paşanın dört sene sonra mekamı sadarete itilâsında Dahiliye nazırı sıfatiyle refakatinde bulunması şayanı ibretdir.

[4] Müverrih Paşa, Mahmud Paşanın nereden geldiğini unutmuş!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vükelâsına yazmakla Mahmud Paşanın istihdamına muavenet olunması için Londradan Layarda emri kat'î geldi, Anın üzerine Mahmud Paşa Dahiliye nezaretine gelüb İngiltere politikasına hizmet etmek üzere Layarda söz vermiş...».

Bu sözlerin hakikate muvafık olub olmadığını tayin edemem. Fakat Mahmud Paşayı ne suretle dahiliye nezaretine getirdiğini Padişah, bilmiyormuş gibi Cevdet Paşanın o hususda malumat vermeğe kalkışmasını garib görürüm.

Memduh Paşa «Esvatı sudur» da

« . . . Maddei hal'e destzen olmaması nefsince sadakatde sebatına delil addedilerek bu mevhum keyliyet İstanbula muavedeti babında iraei rahı sühulet eylemesiyle İstanbula getirilüb uhdesine Dahiliye nezareti tevcih buyruldu.»

diyor.

Mahmud Paşa, mekamı sadaretde bulunduğu müddetce sermesti gurur olarak herkesi bir suretle incitdiği halde oğradığı tahkirat ve tezlilat, bedhuluğunu tadil eylediğinden — son memuriyeti olan — Dahiliye nezaretinde maiyyetindeki memurların ve erbabı mesalihin kalblerini kırmakdan ve işlerde şiddet ve hiffet göstermekden sakınır, mesalihi resmiye ile de lüzumı kadar meşğul olmayub şuara ve zurefadan bazı zatlarla mekamı nezaretde suhbet eder ve bakiyyei hayatını hoş geçirmeğe çalışırdı.

Dahiliye müsteşarlığında bulunan Celâl Bey merhum, iş için yanına gitdikce bazan «hususî görüşeceğiz» diye kapuyu kapatdırub garib vak'alar, zarif fikralar nakil eyler ve iş için gelenleri, diğer odada bekletir ve «Bekleyenler, Nazır Paşa, müsteşar beyle başbaşa vermişler, kim bilir ne mühim meseleler müzakere ediyorlar derler» diyerek gülermiş.

Bu hallerden, bu gülmelerden ruhunun hâlâ ağlamakda olduğuna şübhe etmemelidir.

Ahmed Vefik Paşanın ikinci defaki baş vekâletden azlinde — itizar etdiği halde [1] — mekamı sadarete tayin ve möhri hümayun ita olunduğu halde müteakiben sarfınazar edildi.

Hastalığı uzadığından 1883 [20 rebiülâhır 1300] de Dahiliye nezaretinden azl edildi. «15000» kuruş maaş tahsis ve yaveri mahsus gönderilerek selâm ve iltifat tebliğ olundu.

[1] Padışahın Said Paşa hakkındaki teveccüh ve itimadı cihetiyle yine sadarete getireceğini bildiğinden o mekamı kabul ederse az zemanda infisal edeceğini ve bu suretle memuriyeti hazırasını da kaybetmiş olacağını söylermiş.

Said Paşaya sadaret tevcih olunarak birlikde huzurda bulundukları esnada Mahmud Paşa, Padışahın ayağına kapanub «kulunuz gibi esdikayı bendegânınız varken bunun gibi hainlere iltifat buyuruyorsunuz» dediğini Said Paşadan naklen esbak Şeyhulislâm Hayrı Efendi söyledi. Said Paşa, bu hâdiseden bana bahsetmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mabeyin baş kitabetinden mekamı sadarete yazılan tezkirenin sureti:

«Übbühetlû devletlû Mahmud Nedim Paşa hazretlerinin bir müddetdenberu devam eden inhirafı mizacı mülâbesesiyle Dahiliye nezareti mercisiz kalub oraya aid ümur ve hususatın aksamı külliyesinin sekteden vikayesi zımnında temşiyet ve rüyeti bittabi eşgali mühimmei sadarete inzımam eyldediğine ve müşarünileyhin ademi sıhhati ise bir müddetcik istirahati icab etdiğine binaen emsali vech ile on beş bin kuruş mazuliyet maaşı tahsis olunmak üzere azliyle yerine müsellem olan ehliyet ve sadakati cihetiyle Viyana sefareti seniyesinden munfasılan Dersaadetde bulunan übbühetlû devletlû Edhem Paşa hazretlerinin icrayi memuriyeti hususuna iradei seniyei cenabı şehriyari müteallik ve şerefsudur buyrulmuş olmağla olbabda. 20 rebiulâhır 1300 Ali Rıza»

14 mayıs 1883 [1300 recebinin 7 inci gecesi] vefat etdi. Vasıyyeti mucibince Cağaloğlunda Kapalıfırın civarında satın alınan arsaya defnolundu. Muahharan türbe yapıldı.

Murassa Osmanî ve Mecidî nişanlarını hâmil idi,

Vefatının ilânı sırasında «Ceridei havadis» de deniliyor ki:

«İlmü fazl ve kitabeti (!) ile şühret almış vé ümuri siyasiyeye akıl erdirerek selâmeti vatan ve devlet noktasında epeyce müddet tefekkür ve mütalâada bulunmuş ve taliinin iktizası mesaibi azimeye giriftar olmasında sabretmiş ve seha ve keremiyle meşhur olarak saltanatı seniyyeye hizmeti görünmüş kudemadan bir zat olmağla gıyabına teessüf olunur». [1]

«Tercemanı hakikat» de de deniliyor ki:

«Müşarünileyh, devleti aliyyei osmaniyenin hizmeti sadıkanesinde bulunmuş bir vezir zade oldukları gibi sair hidematı mühimmelerinden kat'ı nazar iki def'a dahi mekamı sadareti ihraz eylemiş eazımdan idiler». [2]

***

Divanı eş'arı ve «Üssi inkılâb» ile zeyli olan «زبدة الحقايق» da kendi hakkındaki beyanat ve isnadata karşı yazdığı reddiye tabolunmadı. Yukarıda söylediğim vechile Reddiyeyi mukaddema — hafidesinin zevci — esbak Maarif nazırı Haşim Paşadan alub istinsah etmişdim. Asıl nüshası, bilâhara Millet kütübhanesine konuldu.

«Hikâyei meliki muzaffer» ile idarei hükûmete dair «Ayine» devlet ve menzum «Hasbihal» unvanlı eserleri basıldı.

Nazmı, nesrine racihdir. Nesri adeta rekik ve müşevveş olduğu halde sadaret mektubculuğu, Divanı hümayun amedciliği ve sadaret müsteşarlığı gibi kudreti kalemiyeye muhtac olan — mutena memu-

[1] Müteveffanın mizacı gibi karışık ibareli bir fıkra!

[2] Bir âdemin meziyeti ancak bu tarzda tarif olunabilir. Aferin yazana!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

riyetlerde nasıl istihdam olunduğuna, yazı işlerinde nasıl muvaffak olduğuna taaccüb olunur. [1]

Deme ki hüsni tali, niçe racili şehsüvar gösteriyor.

***

Mahmud Nedim Paşa gibi hem bahtiyar, hem bedbaht bir devlet âdemi nadir bulunur.

Ricali devletden bir babanın sulbünden geldi. Çocukluk ve genclik demleri — o baba sayesinde — refah ile geçdi. Otuz dört yaşına kadar babasını hayatde görmekle de kâmyab oldu.

Füad Paşanın delâletiyle Reşid Paşa gibi bir kadirşinasi kerîmin himayet ve inayetine mazhar ve — genc denilecek bir yaşda — Babıâli ricali sırasına katılarak kadri berter oldu. Hüsni taliden münbais olacaktır ki Reşid Paşa «Bizim mektubcu Bey cıvık sabuna benzer. Ne anınla el yıkanur, ne de çamaşıra gelür» diyerek işe yarar takımdan olmadığını anlatdığı, bahusus kitabeti pek yolunda olmadığı halde mektubculuk ve anmedcilik gibi mühim hizmetlerde bulunduruldu.

Âli Paşanın — herkese nasib olmıyan — teveccüh ve iltifatını kazandı. Meşagili gûnagûn içinde manzum ve mensur mektublar yazmak ve mektubunu «Mekârimkâra, sadık ve sadakatperveran» hitabiyle başlıyarak «Hakkı sadikanemde hamegüzarı iş'ar olan iltifatı mübahat âyatdan nasıl arzı teşekkürat edeceğimi bilemem. [2] «باق هميشه دولت وعمرت مزيد باد» gibi sözler ve dualarla bitirmek suretiyle ona karşı ibraz etdiği meveddet ve hürmet emsalinin gıbtalarını celb eyledi.

Kardeşinin oğlu ve onun arkadaşları tarafından Âli Paşanın ifnasiyle yerine ik'adı içün çalışıldığı ve kendinin de işde parmağı olduğu anlaşılarak Paşanın teveccühünü gaib etmiş iken iadei teveccühe muvaffak ve o sayede mühim memuriyetlere nail olmasından dolayı ebediyen müteşekkir ve minnetdar olması lâzımgelirken aleyhinde bunlunmakdan ve padişahın riayet ve iltifatını izale etmeğe çalışmakdan geri durmadı.

Âli Paşanın vefatından sonra da oğlu Ali Füad Beyi — emsali

[1] Vakıa

«ben dahi dairei devlete girdim Nevres terelelli terelelli tenediri na teneni» Tteranesiyle bizim de dairei devlete devam etdiğimiz zemanlarda «kendi bazan gelir emma sözü gelmez kaleme» maaline masadak erbabı kalemden bazı ricali benam mevcuddu. Fakat maiyetinde bulundukları sadrıâzamlardan bir kısmı da kendileriyle hem hâl ve «sadrı âli okur emma yazamaz» mısraile tavsife lâyık derecede bi maal «Son Altes» ler idi, Reşid Paşa değildi.

[2] Bu mektubun aslı kütübhanemdedir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nadir erbabı liyakat ve namusdan olduğu halde [1] — Hariciye mektubculuğundan azil ile yirmi altı yaşında tekaüd etdi.

Paşanın konağını bir gecede tahliye etdirerek aileyi bu suretle de tezlil ve tazib etdi. [2]

Bir akşam bir bezmi ayşünuşda saz ve sözün tesiriyle neşvelenen Âli Paşa — o vakit Trabulusıgarbda bulunan — Mahmud Paşanın liyakatinden ve meclis âralığından bahsederek «Bu meclisde bulunsaydı ne hoş olurdu» demesiyle Yusüf Kâmil Paşa «Onun biraz kitabeti vardır, nihayet bir vezire divan efendisi olabilir» cevabını vermişdi. Âli Paşa, şu muhavereyi Mahmud Paşaya yazub aralarını bozmuşdu. [3]

Yusüf Kâmil Paşa — tercemei halinde nakledildiği vech ile — kendi meclise gelmeden evvel müzakereye başlanmakda olduğundan şikâyet eden Mahmud Paşaya «Sen, bu sözü otuz sene sonra söyliyebilirsin, şimdi söylemeğe hakkın yokdur» demişdi.

Mahmud Paşanın mahiyetini Kâmil Paşa, Âli Paşadan daha evvel, daha iyi anlamış, halü kalde ona göre hareket etmişdir. Âli Paşa ise bu kadar siyaset ve kiyaseti ile beraber Mahmud Paşaya karşı gafil bulunmuşdur.

Mahmud Paşa, bütün ef'alinden anlaşıldığına göre: bir zemanı diğer zemanına uymaz, uzun müddet iltifat etdiği bir âdeme en ehemmiyetsiz bir sebeble gücenir, tab'an mütelevvin, seriülinfial, çiden nem kapar, atisini düşünmez, mütehevvir, mütecasir, itimada gayri lâyık bir âdem idi.

[1] Sadrı esbak Said Paşa, bilmünasebe Ali Füad Beyden bahsetdiğimiz sırada demişdi ki: «Geneler içinde o liyakatde bir âdem görmedim. Pek genc yaşda hariciye mektubculuğuna tayin olunduğu halde o memuriyeti mühimmeyi kemali reviyetle ifa ederek her kesi mütehayyir etdi.»

Hatıratında da diyor ki: «Âli Füad Bey, virgü emanetini değil, riyaseti vükelâyi kemali metanetle idare edecek bir memuru zu iktidar idi».

[2] Mahmud Paşa, reddiyede diyor ki:

«Âli Paşa merhumun konağının familyasından istirdad olunmamasına dair sadrın istihsal eylediği müsaadeyi Es'ad Paşa [*] bozarak ve bu teşebbüs ve niyaziyle dahi sadrı ittiham eyliyerek nihayet babı seraskeriden dülgerler ve memurlar göndererek padışahın babı seraskeride bulunduğu bir günde konağın kafeslerini kupartub atmak gibi muamelelerini babı seraskeri hey'eti tasdik ederler. Bundan dahi hasıl olan igbirar ile sadra mabeyni hümayundan gelen tekdirnameler mahfazai evrakda mevcuddur».

[3] Bu fıkrayı bana, Mahmud Paşanın kardeşi Ahmed Beyin torunu Necib Bey nakletdi. Ben de «son asır Türk şairleri» ne derceyledim. Bilâhara - altındaki diğer fıkralarla birabe r - bu da Mehmed Zeki Pakalın nam zatın «Maamud Nedim Paşa» başlığıyle basılan kitabına - mehaz gösterilmeksîzin - intikal etdi.

[*] Mahmud Paşaya göre her kabahat Es'ad Paşaya aid, kendi her şeyde beriüzzimme!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kardeşinin büyük oğlu esbak Dahiliye Evrak Müdiri Ali Haydar Bey derdi ki:

«Amcamın mizacı pek acib idi. Bütün halk, kendini medh etse ehemmiyet vermezdi. Fakat aleyhinde söylenilen pek ehemmiyetsiz bir sözden müt ssir olurdu. Gayet alıngan olduğundan «Bir âdem, yalınıza bakıyordu» dense bundan dürlü dürlü mana çıkarırdı. Ümurı devletde gösterd ği garib hareketlerden dolayı pederim «Naima tarihini okusanız» demesiyle amcemin «Siz, mekama geldiğiniz vakit öyle yapınız» tarzında mukabele etmesinden müteessir olarak «Amcenin akibetini pek vahim görüyorum» demişdi.»

Sadrı esbak Said Paşa söylemişdi:

«Mahmud Paşa, âmedci iken âmedi kalemi hulefalığında bulunan Gümrükcü Osman Paşa zade Süreyya Paşa, takvimde «Amedeni laklak» kaydini yüksekce sesle okumasiyle Mahmud Paşa, bundan kendini istihfaf manası çıkararak hayli zeman muğber olmuşdur ki alınganlığına şehadet eden hallerdendir.»

Yine Said Paşa nakleylemişdi:

«Süreyya Paşa, Çamlıcada ikamet eylediği esnada bir akşam beni davet etmişdi. Üsküdar iskelesinde arabaya bindik. Bahriye Nazırı Mahmud Paşa, vapurdan çıkub katırla yalısına gidiyordu. Süreyya Paşa, görünce heman arabadan indi. Divan durub arzı tazimat etdi. Kimseyi aldırmadığı halde buna riayet etmesi nazarı dikkatimi celbeyledi. Sebebini sordum. «Bu, o kadar fena bir âdemdir ki ondan her dürlü kötülük beklenir. Adavetini davet edecek hallerde bulunmamak elzemdir. Görürsünüz, Âli Paşadan sonra bu herif sadrıâzam olur. Yüzünden devlet ve millet pek çok belâye oğrar» dedi. Filhakika öyle oldu. Herkese musallât olduğu halde ona ilişmedi.».

Dairei ülfetinde, yahud maiyetinde bulunanlar, mekamı sadaretde başka, diğer memuriyetlerde yine başka bir şahıs suretinde göründüğünü, ahlâk ve etvarının büsbütün değişdiğini söylediler. Hattâ Memduh Paşa «Sadaretde tündhu ve kincu ve diğer mekamda nermru ve hoşgû göründüğünden erkânı devlet, anın kavil ve fiiline emniyet edemezlerdi» [1] diyor.

Babam Mehmed Emin Paşa merhum söylerdi:

«Mahmud Paşa, Yakacıkla Kartal arasındaki köşkünde otururken yolda, vapurda tesadüf etdikce «Efendim, civarınıza geldik, iltifat görmüyoruz» der, halü kaliyle bana iltifat ve riayet ederdi. Mekamı sadarete itilâ edince tavrını değişdirir, selâm vermekde bile ağır davranırdı».

[1] «Esvatı sudur»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hazmı ikbal edemiyenler öyle olur. İkbalde tekebbür, idbarda tezellül onların şiarıdır. İkbalde beka tasavvur etmiyenler ise ikbal ve idbarı siyyan görürler ve

«Âkil odur ki etmeye tağyir vaz'ını
İkbalü baht kendine yâr olmuş olmamış»

dakikasına dikkat ederler.

Mekamı sadaretde Nemrud kesilen bu zatın hususî meclislerde dakik lükteler, zarif fıkralar nakliyle meclisi tezyin ve kalbleri tenşit eylediği menkuldür.

Letaife meyli tabiîsi olmakla beraber müntesib bulunduğu tarik erlerinin zaraif ve letaifinden de hıssemend olmuşdur denilebilir.

Yukarıda söylediğim gibi hem bahtiyar, hem bedbaht olan bu paşanın her haline — emsalinden ziyade — tariz ve taarruz edilmişdir. Meselâ tarikı Bektaşîye mensubiyeti de ta'nü teşni'a vesile ittihaz olunmuşdur. Hele şu manzumeye [1] bakınız:

«Nik namı devleti berbadü bednam etdiler
Nuru subhı milleti zulmetgehi şâm etdiler
Hıl'ati beyzayı islâmı siyehfam etdiler
Bir kızılbaş mülhidi müftii islâm etdiler[2]
Öyle bir zındıka ehli sünneti ram etdiler

Eylemişken Hân Mahmud, mülhidanı katli âm
Şimdi devlet o güruhe eylemekde ihtiram
Böyle devlet, böyle heyet yire geçsün vesselâm
Bir kızılbaş . . . .
Öyle bir . . . . .

Pişüvayi Rafızîdir zatı sadrıâzamî
Dinü devlet hâdimi manendi ibni Alkami
Müslimanlar herçi badâbadın olmuş ebkemi
Bir kızılbaş . . . . .
Öyle bir . . . . .

Ehli ilmü ehli şer'in kalmamış hiç gayreti
Münderis olmuş kibarı müslimanın himmeti
Kimden istimdadı dad etsün Muhammed ümmeti
Bir kızılbaş . , . . .
Öyle bir . . . . .

[1] Birinci defaki sadareti hengâmında söylenmişdir. Şair manastırlı Naibinin eseri olmak melhuzdur.

[2] Ahmed Muhtar Molla Bey.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Farmasonluk küfri tutmuşdu cihanı bir zeman
Şimdi de erkânı devlet oldu heb sürhi seran
Böyle evzaa nasıl sabreylesün islâm olan
Bir kızılbaş . . . . .
Öyle bir . . . . .

Hâkim oldu ehli dine mülhidin etdi heder
Dini islâm şevketi düşdi zemine serteser
Kalmadı islâmda gayret şimdi Bulgarlar kadar
Bir kızılbaş . . . . .
Öyle bir . . . . .

يا غياث المستغيثين يا اله العالمين
Eyler istirhamu isti'taf senden ehli dîn
Merhamet kıl müşkil oldu hali dini müslimîn
Bir kızılbaş mülhidi müftii islâm etdiler
Öyle bir zındıka ehli sünneti râm etdiler».

*
* *

Âli Paşanın —tercemei halinde naklolunduğu üzere— vefatını müteakiben Yusüf Kâmil Paşa, sarayda «Sadaretin inhilâli, Âli Paşanın irtihali iledir» diyerek adeta keşfi istikbal etmişdi.

Sadrı merhum gibi — haricde ve dahilde mevkii mümtaz sahibi olan — büyük bir diplomata, Mahmud Nedim Paşa gibi haricî ve dahilî mühim ve muazzam işlerde uzun müddet istihdam ve tecribe edilmiyen bir âdemin halef yapılması ve her istediğini yapmasına müsaid bulunulması, onun — bilerek bilmiyerek — etdiği hatalardan daha büyük hata idi.

«Mir'ati Hakikat» in şu satırlarını hakikat olarak kabul etmek zarurîdir:

«Sultan Abdülâziz, Âli Paşanın vefatiyle Mahmud Nedim Paşayı sadarete getürdükde anın açdığı tarikı bitevfika sevki semendi şevket eylemesi, hakkında bir takım ağrazı mahufe tekevvününe ve nefreti amme husuline sebeb olub hem devletin kadrü haysiyetini ihlâl eyledi ve hem kendusını çahı belâye düşürdü. Velhasıl gerek devletin dahilî ve haricî oğradığı hasarete ve gerek Sultan Abdülâziz merhumun başına gelen zillet ve felâkete sebebi müstakil, Mahmud Nedim Paşadır. Eğer bu âdem, ilk sadaretinde bir mesleki müstakim ittihaz etmiş olub da padişahı siperi lânet etmeseydi kazıyei hal'i intac eden ağraz meydane gelmez idi ve idarei siyasiye ve mülkiyede gösterdiği sui istimalât ve seyyiat vücud bulmasaydı ihtilâlâtı dahiliyeye kolayca yol açılmaz idi.»

Evvel ve âhır mekamı sadarete gelmesi, kendi âdemlerinden başkasını memnun etmedi. Hattâ ötedenberi onun muhiblerinden ve

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Paşanın en yeman düşmenlerinden olan Ziya Paşa bile pek az zeman sonra hoşnud olmamağa başladığı içün Âli Paşanın kabrine gidüb — aleyhindeki neşriyatı şedidesinden dolayı — isti'fayı kusur etdi. Avrupadan dönen Jöntürkler de —gayretkeşlerinden oldukları — sadrı lâhikın idaredeki mesavisini görerek Âli Paşanın vefatından mütehassıl memnuniyetlerini muhafza edemediler.

Mahmud Paşanın nasbından memnun olamıyan halk, azlinden mesrur oldu. Şairler, manzumeler söylediler, efkârı umumiyeye terceman oldular. Bu kıt'a, o cümledendir:

«Karir olsun uyunı ehli islâm Yanub narı esefle kalbi düşmen
Alındı divden möhri Süleyman Saderet çıkdı kör şeytan elinden».

Adanaya gitmek üzere Trabzon menfasından İstanbula geldiği esnada Paris sefiri Ali Paşanın, Sadık Paşaya yazdığı 23 teşrini sani 1289 tarihli mektub [1] Mahmud Paşanın dahilde ve haricde menfur olduğunu teyid eden şahidlerdendir:

«. . . Mahmud Paşanın İstanbulda kalacağı hakkında buraca münteşir olan havadis, defaten konsolidi kırk beşden kırk üçe tenzil etdirüb bir takım müdhiş eracif tekevvününe dahi sebeb oldukdan başka az kaldı avans işi de bozuluyor idi. Hattâ o günlerde Hariciye Nazırını görmüş idim. «Eğer zatı şahane, Mahmud Paşayı bir mekamı mühimme getürür ise biz ziyadesiyle münfeil ve münkesir olur ve ümidimizi keseriz» demesiyle «Zatı şahane, Mahmud Paşayı asla sevmez. Şayiatı mesmua, sırf eracifdir» diyerek temin eyledim. Yalnız ikbali sözü, bu kadar mazarrat getüren bir zat, eğer sahihan bir mekamı celile gelür ise ne suretle devletce vahim olur artık hayal buyurun. Rabbim, o günü göstermesün . . . »

Mahmud Paşa reddiyede, Kastamoni, Trabzon ve Adanaya teb'idinden bahsederken

«Sadrı sabıkın fidakârane ve müstekimane hizmeti ehali ve devlete çalışmasına mukabil böyle muamelelere oğradılmasının teessüfatı elsinei insaf ve hamiyetden müteva-tiren mesamii hakkaniyetde intişar eylediği ve azviyatı kâzibane, yalnız bazı havenenin elsinei garazkârîlerinde kaldığı ve muharriri üssi inkılâbın iddiası vechile kendusından münaferet olmadığı, müşarünileyhin Adanadan Dersaadete avdetinde hakkında izhar olunan âsarı hüsni kabul ve ef'al ve muamelâtı mesar ve memnuniyet meşmul ile müberhenatdandır.»

diyorsa da hakkındaki nefreti umumiye, kabili inkâr değildir. Adanadan avdetinden memnun olanlar, kendi mensubininden, yahud — yine mekamı sadarete geçerse lûtfunu görmek emeliyle cali suretde izharı meserret eden — bazı kallâşlardan ibaret olsa gerekdir.

Âli Paşadan asla hoşnud olmadığ içün onun vefatını tebşir! eden telgraf memuruna bin altun ihsan etdiği mervi olan Mısır Hidivi

[1] Yıldız evrakı arasında Sadık Paşaya aid torbada görüb istinsah etmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İsmail Paşa bile Basiret gazetesi sahibi Ali Efendiye «Mahmud Paşa sadrıâzam olmuş, artık bu çerhin deveranına bütün bütün halel geleceği dergârdır» demişdir.

Memduh Paşa, Şûrayı Devlet azasından iken Sultan Abdülhamide takdim edüb yıldız evrakı arasında gördüğüm lâyihanın aşağıdaki fıkrası haizi ehemmiyetdir :

«. . . Mahmud Nedim Paşa, mekamı vekâleti' mutlakaya irtika eyledikde sanki Âli Paşa politikasını tutacak gibi davranub bundan İsmail Paşaya [Hidiv] telâş gelmesile ve sadrı cedidin maksadı hafisi ani havfe düşürüb de istifadei zatiyeyi teshilden ibaret bulunmasiyle İsmail Paşa iki def'ada kendisine yüz bin lira takdim ederek [1] evvelkinden âlâ Dersaadetde nüfuz ve rüchan peyda ve istediğini icra etmişdi».

Sultan Abdülâziz merhumun «yalancı âdemdir, vehham ve mütelevvindir» dediği ve mecnunane icraatından dolayı milletin «İbni Alkamî» ve «Nedimof» namlarile yad ve düşnam eylediği bir âdemi — ammenin buğuzu nefretine rağmen — ikinci def'a mekamı iktidare getirmesi, hattâ sukutını müteakıben — rivayet muvafıkı sıhhat ise — yine getirmek istemesi, nefsine ve devlete sui kasdetmek demekdi.

Biz de devri sabıkda gördük ki ammenin menfuri olanları, ammenin ümurına musallat edenler, her kesden evvel kendilerini imha ediyorlar.

Mahmud Paşanın, ahlâkı mahmude erbabından olmadığı, ef'alile sabitdir.

Sultan Abdülhamid merhum «Mahmud Paşanın sadakati calî idi, itimada şayan bir âdem değildi» demekde haklı idi.

Sultan Abdülâzizin hal'inden sonra — o vakit sadaret mektubcısı olan — Memduh Paşaya bir tavrı münafıkane ile «inkılâba ne dersin? Vakıâ bundan maada çare ve tedbir yokdu» diyerek hal'i takdir etdiğini — onun vesatatiyle — mevkii iktidarda bulunanlara duyurmak istemişdi. Padişahın bir çok lûtfü inayetini gördüğü halde böyle nimet naşinasane ve münafıkane davranması, bir de Yusüf Kâmil Paşa merhumun, hal'ı günü sarayda sadrıâzam Rüşdî Paşayı cemmi gafir içinde şiddetle tahtia ve tevbih etmesi düşünülürse iki tarafın mahiyeti enzarı ibretde tecelli eder.

Mahmud Paşanın müstakim ve iğfalden müctenib bir âdem olmadığına, Maliye Nazırı Yusüf Paşaya — varidatı mesarife tekabül etdirmek suretiyle — cebren yapdırdığı uydurma büdceyi Padişaha arzetmesi de şehadet eder.

[1] «Aslı varsa ne acib rişvetdir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hayali hakikat şeklinde göstererek aldatmakdan çekinmediğini müeyyid hallerdendir ki birinci sadaretinde Sultan Abdülaziz, Babı-âliye geldikde — bir senelik ümura dair Şûrayi Devletden tanzim olunub — huzurda okunması mutad olan mazbatanın nihayetine Yemen muzafferiyeti hakkındaki telgrafname mealinin dercini Şûrayi Devlet baş kâtibi İzzüddin Beye emreder. Namus ve istikametle maruf fudalayi ricalden bulunan o zat, telgrafnamenin aslı, kendine tevdi edilmedikce mazbataya derc edemeyeceğini söyler.

Mahmud Paşa, telgrafname nezdinde bulunduğundan dercini tekrar emreder. İzzüddin Bey, telgrafnamenin mevhum ve Padişahı iğfal için müretteb olduğunu anlamasiyle emrini infaz etmemekde sebat eyler. Sadrıâzam Mazbatayı bizzat huzurda okurken istediği fıkrayı göremeyince — çeşmi şehlâ nigehile — İzzüddin Beye yan bakarak Yemen fıkrası, gûya mazbatada münderic imiş gibi okur.

O sırada Şûrayı Devlet riyasetinden inha olunan nişanı arz etmiyerek İzzüddin Beyi bu suretle cezalandırmış olduğu zanında bulunur.

Sultan Abdülhamid, Mahmud Paşanın «sadakatı calî» olduğunu söylediği halde — bazı vekayie dair — kurenasından Besim Beye dikte ederek yazdırub Türk Tarih Encümeni mecmuasiyle neşretdiğim notlarda isimleri mezkûr olan âdemlerin «efkârı umumiyei ehaliyi Sultan Abdülaziz merhumun ve Mahmud Nedim Paşa gibi asdikayi bendegânın (!) aleyhine çevirmeğe çalışmakda idiler» demesi ve Midilliden celb ile Dahiliye nezaretine tayin ve hakkında emniyet ve riayet ibraz etmesi mucibi hayretdir.

Ümurı maliyenin islahına dair bazı mutaleat ve iradatı havi mabeyen baş kitabetinden sadrıâzam Kıbrıslı Kâmil Paşaya gönderilen 24 Receb 1304 tarihli tezkirei hususiyede «.... Bu istikrazat ile maksadı aslî olan islâhatı maliye olamadıkdan başka sadrı esbak merhum Mahmud Nedim Paşa hüsni niyet sahibi olmakla beraber zemanında tenkihat ve tasarrufat gibi icraat ve teşebbüsatı dahi müşarünileyhin ümurı maliyeye ademi vukuf ve malûmatından ve rüfakası tarafından noksanı tedabiri ihtar olunmak gibi ve sair dürlü muavenet görmemesinden dolayı semerebahşı fevaid olamayarak ümurı maliye günden güne hali tezebzübde kalmışdır» denilmesi de Mahmud Paşa hakkında ki teveccühe delildir.

Fakat «sadakati calî idi, itimada şayan değildi» denilen bir âdemin «hüsni niyet sahibi» olmasından bahsedilmesi de itimada şayan sözler sırasına katılmamak icab etmez mi?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Abdülhamidin, ona iltifat etmesinin asıl sebebi hal maddesinde medhali olmaması, bilakis hal'a dair valide sultanın nazarı dikkatini celb etmesi ve hal edenler tarafından teb'id edilmesidir.

Fakat onun sadakati cali olduğuna kanaat edildiği halde hal teşebbüsüni valide sultana ihbar etmesi — Padişaha sadakatinden dolayı değil — rakiblerini defetdirmek maksadına müstenid olduğuna ve hüsni niyetden ileri gelmediğine de kanaat etmek lâzım gelmez mi?

Sadakat — iman gibi — hem lisane, hem kalbe taalluk ederse sahih olur. Halbuki Paşamızın «vakıâ bundan maada çare ve tedbir yokdu» kavli münafikanesiyle hal'i takdir etmiş gibi görünmesi, lisaniyle kalbinin müttehid ve sadakatinin sahih olmadığına beyyinei sahihadır.

*
* *

Bulgar eksarhlığı ve Hirş meseleleri de Mahmud Paşa hakkında pek çok dedi koduya sebeb olmuşdur. Eksarhlık beratını Âli Paşa, tehir etdiği halde Mahmud Paşa — İğnatiyefin talebiyle — verdiğinden Rus nüfuzı, Bulgaristanda tekarrür ve tevessu etdi denilmişdir.

Mahmud Paşa, Reddiyede Bulgarların ve Bulgaristanın ahvalinden bahsetdikden sonra «... ihtiyar edilen Bulgar eksarhlığı oldukca milleti, devlete ısındırmağa badi ve canibi bedhahi temayülâtı nazariyeden iskata mebadi [1] olduğu halde işbu teşkilâtı cedidei milliye dahi tahtıa olunmuşdur» diyor.

Rumeli demir yollarının inşası içün Âli Paşa zemanında müteahhid Baron Hirş ile akdedilen mukavele — yine İğnatiyefin ilkaatı üzerine — ameliyat masrafının ve imtiyaz müddetinin çokluğu vesilesile tagyir olunarak ve yolun iki tarafındaki ormanlardan bir kısmı kapdırılarak yüz binlerce lira irtikâb olunduğu [2] söylenmişdir.

Sultan Abdülâzizin bu meseleye aid sözünden yukarıda bahsolunmuşdu. «Üssi inkılâb» ın ithamatına mükabil, Mahmud Paşa «şimendifer kompanyasından tarikın iki cihetindeki ormanlar kurtarıldı demek lâzım gelür iken kapdırıldı yanlışlığını dahi ibraz kılmışdır» demekle iktifa ediyor.

Mahmud Paşa, aşağıdaki sözlerle kendi istikametine yine kendi şehadet etmekdedir:

« . . . Aziv edilen seyyiei ihanet ve memduhlara matuf rastî ve istikamet bahsine gelince Mahmud Paşa, sadaretine kadar kırk şu kadar sene aklâmı şahanede ve Bahıâli memuriyeti mühimmesinde ve vükelâlıklarda ve taşra valiliklerinde imrarı eyyam eylediği halde pedermande bir hane ve bir adi sahilhaneden başka bir emlâk ve akara mutasarrıf

[1] «Öyle bir söz ki muamma gibidir».

[2] «Mir'atı hakikat».

TARİHVEMEDENIYET.ORG

olmadıkdan başka müşarünileyhden pek çok sonra hizmeti devlete girmiş ve bivaye eşhasdan iken iktisabı tereffü eylemiş olan ekser zevatın tedarük eyledikleri mamur ve mükellef hane ve sahilhaneler ve akar ve irad şöyle dursun bu zatların bir odasını tezyin eyliyen mefruşatın behasiyle Mahmud Paşanın iki hanesinin kıymeti mefruşatı müsavi olacağı ve az zemanda bu müzeyyenat ve emlâk ve akar yalnız maaş ile tedarük olunamıyacağı nisbetiyle kangi taraf sadık ve afif ve kangi cihet muhtelisi mali devlet idügi taayyün eyler ve iki tarafın emlâk ve akarına ve varidatı zatiye ve ahvali tezyinatı beytiyesine müracaat kılınsa meşhud olacak hal ve mal, beyanı hakikat ve bedahet eder.»[1]

Pek o kadar liyakatli olmadığını da — yine reddiyede — kendi itiraf eyliyor. Bununla beraber devlete sadıkane hizmetde bulunduğunu iddiadan geri durmıyor:

«Mahmud Nedim Paşanın minküllilvücuh masumiyetini ve kırk milyon itibar olunan Devleti Aliyye tebaasının ve memaliki vesiasının nokta benokta hüsni inzibat ve idaresine kâfil ve kâfi olacak dirayetini ve muamelâtı diplomatikiyede kemayelik liyakatini iddiada bulunamayız., emma bu iktidarı kâmil ve semerei iktidarı yakın vakitlerdeki sudurun birinde de bulamayız. Ancak müşarünileyh, veliyyi nimeti olan devletine ihanet etmemiş ve nefsini muhafaza içün devleti metbuasının hukuk ve istiklâlinden zayiatı ve emvali devletden istihlâsat ve telefatı kat'a tecviz eylememiş ve sunufı milel ve tebeanın muhafaza ve sıyanetini iltizam yolunda fidayi nefs ve arâm eylemiş ve hıfzı nefs içün Avrupalulara tekâpu etmemiş [2] bir sadık ve gayretli hizmetkârı devlet ve millet bulunmuş olduğundan işte şu hasaili hamiyetkârî ve sadakat şiarîye mugayir her ne ki isnad olunmuş ise kizbi sarih olduğunu delâili kaviye ibraziyle istişhade amade bulunduğumuzu dermiyan ederiz.»

Na ehil iken ümurı devlete tevellâ edenlere dair «Ayine» isimli eserinde, şu yolda beyanı mütalea ediyor.

«Tarih okuyanlar ve mazi ile hali tatbik eyliyenler bilürlek ki her devletin istiklâliyeti zemanlarında bed kâr ve bed efkârların tesvilâtından devletlerin ve padişahların başlarına neler gelmiş ve neler olmuşdur. § Ahval ve idarei beytiye ve zatiyesini bilmediği halde serkâre geçmek efkâriyle nizamı devleti düşünen hane nişinler, sadrı ümide geçince başında taşıdığı tedabirin vücude getürülmesine müteşebbis oldukda evdeki pazar çarşıya uymaz meselince teşebbüsatı usuli devlete ve ahvali millet ve mülkete uymadığı tebeyyün ederek kolayca kurulan dolabi efkâr tersine dönmesinden mahcub olmayub da ol hayalâtı icrada müteannidane gayret edecek olanların karini tahtiei nedamet ve ümurı devlete vesilei sıklet ve meşakkat olduğu mücerrebat ve meşhudatı zemanedendir».

Mahmud Nedim Paşa, bu sözlerle guya kendi ahvalini tasvir ediyor. Artık bu hususda bizim bir şey söylememize lüzum yokdur. Yalnız şu kadar söyleyelim ki

[1] Midhat Paşanın teb'idinden sonra İstanbula gelmek içün bezli mechud ve etraf ve eknafa isarı nükud eylediğinden servetle maruf iken[*] vefatında yalnız dört bin lirası zuhûr etdiği mervidir.

[2] Bu söziyle, ecnebi sefaretlere ittikâ ve mukabilinde menafii devleti fida eden bazı vükelâyı hamiyeti ittisamel işaret ediyor. Fakat rakibleri tarafından, kendinin de Rusya sefaretine dayandığı iddia ediliyor.

[*] Midhat Paşa «Tabsırai ibret» S. 163» de «Mahmud Nedim Paşanın fevkalâde serveti kuvvetiyle saray halkının çoğunu kazanmış . . . » diyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«İnkılâbatı cihan üzre geçerdi ömri
Kâh şadü gehi âzürdei rencü âlâm»

mealine masadak olan bu zat, son deminde idbarden ikbale avdet ve rahat ve refahet içinde rihlet etmekle beraber bahtiyar bir âdem adolunamaz.

En büyük bedbahtlığı — haklı haksız — tanü teşnia[1] oğrayarak kabuli âmmeye mazhar olamaması ve tarihde eyi bir nam bırakamamasıdır.

Semerei hayat, zikri cemile nailiyetdir. Ondan mahrum olunca hayatın ne kıymeti kalır? Bu hakikati anlayanlar,

«Baki olan bu kubbede bir hoş sada imiş»

demişlerdir.

*
* *

Mahmud Nedim Paşanın eş'arına nümune olmak üzere bir kaç parça nakletdim.

GAZEL

Hevayi inkitaı arzu evci kemalidir
Ulüvvülmezhebim, âlicenabım, gönlüm âlidir
Arazdır kerdi hat kılmaz izale safveti hüsni
Hat âverlik, şebabet, ehli vehmin kılü kalidir[1]
Huzuri kalb ile âzade serlik mahzı nimetdir
Lisanü kalbim ancak bu temenniyatı talidir
Dirîga layık ol şehden nesi var kalbi suzanın
Sirişki dide feryadü figan hep kendi malidir
Belâyi tabü takat gamzei hûnini canandır
Niyazü sabrü hayret ehli aşkın eski halidir
Serefrazii kadrim nisbeti şahi velâyetdir
Nedima suretim gerçi Dımışkı şame validir

*
* *

Nazı canandan, niyazı mübtelâlardan sorun
Derdi gönlümden, devayı dilrübalardan sorun
Ben fidayi aşkı cananım bana olmaz süal
Gönlümün halin mehabbet âşinalardan sorun

[1[Bu beyit, şu fıkrayı ihtar etdi: Hayatının her devresinde Güzel olan Abdülhak Hamid merhum naklederdi: nevcevanlığı henkâmında bir gün büyük kardeşi Abdülhalık Nasuhi Beyle beraber Mahmud Nedim Paşanın ziyaretine gitmişler. Avdetleri sırasında Gec Nazar Paşa, Nasuhi Beye «Sen gel emma bunu getirme. Dedi kodu olur» demiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mübtelâ bismilgehi aşka nasıl kurban gelür
Aşk rahında hemişe can fidalardan sorun
Var mıdır vuslât gibi âlemde hengâmı safa
Aşinayi ülfeti bezmi safalardan sorun
Derdi canandan halâsa çarecu olmam Nedim
Kanği dermandan devahahım devalardan sorun

*
* *

Gönlümün gönlünde bir razi nihanım var benim
Noktai çeşmimde de ayni ıyanım var benim
Cerçi bu âlem bana bir cayigahı şevkdir
Leyk me'vayi neşatım bir cihanım var benim
Gezdirir dünya evinde kalibim ruhi revan
Âdemiyet canıdır bir başka canım var benim
Sanma bikes hanümanı bezmi âlemde beni
Masivadan başka âli hanümanım var benim
Hiç zannetme beni bir şahsa muhtacım Nedim
Babı lûtfi Hayderîde asitanım var benim

*
* *

Tefekkür etmeli de bu cihane bir gelişi
Gidermeli kederi bakmalı safaya kişi [1]

*
* *

Efkârı, mülki, şehri dili tahtgâhidir
Her kimse kendi âleminin padişahidir [1]

---

[1] Bu iki beyiti, Ziya Paşa, muharrem 1271 ve 22 şevval 1274 de tesdis etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

AHMED MİDHAT PAŞA

Ahmed Midhat Paşa, Ruscuklu Hacı Ali Efendi zada kuzatdan Haci Eşref Efendinin oğludur. 1822 [Safer 1238]de İstanbulda doğdu.

On yaşında Kuranıkerimi hıfzetdi. 1833 [1249 H.]de Ağa Hüseyin Paşanın Vidin valiliğinde babası oraya naib tayin olunmağla birlikde gitdi. 1834 [1250 H.] de babası ve anası ile beraber İstanbula avdet etdi.

Biraz kitabet öğrendiğinden reisülküttab Akif Efendinin [Paşa] delâletiyle divanı hümayun kalemine çirağ edildi. Divanî hattını altı ayda tahsil etdi. Kalemin usuli mucibince «Midhat» mahlâsı verildi. Asıl mahlâsı olan «Şefik» in yerine «Midhat» kaim oldu.

Babası 1835 [1251 H.]de Lofca niyabetine tayin olunduğundan birlikde gitdi. Ertesi sene yine birlikde döndü.

Divan kalemine devam etmekle beraber Fatih camiinde Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden nahiv, mantık, meani, fıkıh ve hikmet tahsil etdi. Sudurdan Beşiktaşlı Kethuda zade Ârif, Mürad molla dergâhı şeyhi Mürad Efendilerden ve Mahmud Paşa camiinde — İran fudalâsının mümtazlarından Mirza şeyh Safa Efendiden [1] farisi okudu.

1838 [1254 H.] de teşkil olunarak Babıâlideki genc kâtiblerin devam etdirildiği mektebi İrfaniyeye bir müddet gitdise de oradaki dersleri evvelce okuduğundan mektebi terk etdi, yine cami dersleriyle meşğul oldu.

1849 [1257 H.] senesine kadar asfiyayi kiramdan mesnevihan Hoca Hüsamüddin Efendi Hazretlerinin dersinde de bulundu.

---

[1] 1874 [1291] de Tahranda vefat etdi.

Midhat Paşa - mehazlerimizden olan - «Tebsırai ibret» de « ve sair zevatdan dahi farisîyi tahsile senelerce sarfı himmet edüb» demekle iktifa ediyor ve Mirza Safadan okuduğunu söylemiyorsa da onun Hicaza azimetinde talebesinden esbak Dahiliye Müsteşarı Celâl Beye Medinei Münevvereden gönderdiği manzum mektubun

«Ey Celâl, ey ki şeref yafte ez midhati tü Hâtırı âlii men der haremi fahrı enam»

beyti, Midhat Paşa da, talebesinden olduğunu göstermekdir. Beş beyitden ibaret olan bu mektubu «Son asır Türk şairleri» nde Ceridei havadis muharriri Âlinin tercemei haline dercetmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Otuz beş yaşından sonra fransız lisanını — kendi tabiriyle — «mümkin mertebe ele getürdi».

1840 [1256 H.] de sadaret mektubî kalemine nakletdi. Temini maişet içün bilmecburiye taşra memuriyetini ihtiyar eylediğinden — kaleme irtibatı baki olmak üzere — 1842 [1258 H.] de «2500» kuruş maaşla Şam tahrirat kitabeti refakatine tayin kılındı. İki buçuk sene kadar Şamda ve Saydada kaldıkdan sonra İstanbula döndü.

1845 [1261 H.] de Bekir Sami Paşanın divan kitabetiyle Konyaya, 1847 [1263 H.] de — yine onunla — Kastamoniye gitdi. Bir sene sonra İstanbula geldi. Teehhül etdi.

Sadaret mektubî kalemine devam etmekde iken 1849 [1265] de Meclisi Valâ Reisi Sadık Rıfat Paşanın sahabetiyle Mazbata odasına nakledildi. Akranı arasında temeyyüz ederek 1850 [rebiulevvel 1266] de mümeyyizliğe terfi olundu. 1851 [rebiulevvel 1267] de ser halife oldu ve mütemayiz rütbesi verildi.

Şam, Haleb ve mülhakatı gümrüklerinin iltizamından dolayı Cezayirli oğlu Mığırdıc ile sarraf Misak arasında tahaddüsle harice sirayet ve kesbi ehemmiyet eden dava, Maliye hazinesinin zararını mucib olduğundan bu işle beraber Arabistan ordusu müşiri Kıbrıslı Mehmed Emin Paşanın — şikâyet olunan — süi icraatını tahkik etmeğe memur oldu. Altı ayda vazifesini ifa ederek döndü. Vükelânın takdirine mazhar oldu.

Reşid, Âli, mütercim Rüşdî ve Sadık Rifat Paşaların riyasetlerinde teşekkül eden mühim meclislerin zabıt kitabetinde bulundu. Rifat Paşanın hariciye nazırlığı esnasında Prens Mençikofla akdolunan mükâleme meclislerinde ümuri tahriyeyi ifa etdi.

Meclisi Valâyi ahkâmı adliyenin yazı işleri, Rumeli ve Anadolu namiyle ikiye ayrılarak 1851 [rebiulevvel 1269] de Anadolu ikinci kâtibliğine tayin ve rütbei ülâ sınıfı sanisi tevcih olundu.

Rumeli ordusundan memleketlerine iade kılınmakda olan başı bozuk askerin ve küçük memurlardan bazılarının Bulgaristan köylerinde hıristiyan teb'a haklarında icra eyledikleri tadiyatdan İngiltere ve Fransa sefaretlerince şikâyet edilmesi üzerine Rumelinin sol kolundaki mahalleri dolaşub mütecasirleri tahkik ve cezalarını icra eylemeğe Ferik Selim Paşa ve sağ kolda ve Balkanların öte yüzündeki yerlerde ayni muameleyi ifa etmeğe Midhat Efendi tayin ve maaşı aslîsi olan «5000» kuruşdan başka «8000» kururuş maaşı müvakkat tahsis kılındı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

[Kıbrıslı Paşa, mekamı sadarete gelince, mukaddema Arabistan ordusu müşirliğinden infisaline sebeb olmasından ve bazı husamanın da siayetde bulunmasından dolayı kendini lekelemeyi kurub mesleğinin haricinde bir vazifei mühimme ile Rumeliye memur etdiğini ve mecburen azimetle altı ay dağlarda dolaşarak eşkıyayı tenkil eylediğini, Midhat Paşa «Tebsırai ibret» de söylüyor.]

Rumeliden avdetinde — büyük zelzelede musab olan ehalive muavenet etmek üzere — Reşid Paşa tarafından Bursaya gönderildi.

Meclisi valanın yazı işleri — evvelki gibi birleştirerek — ikinci kitabetine nasb olundu.

Sadaret kaimmekamlığına tayin kılınan Mehmed Paşa, sadrıâzam Âli Paşanın Avrupaya, Reşid ve Yusüf Kâmil Paşaların Mısıra azimetlerinden istifade ederek — Midhat Efendiyi Babıâliden uzaklaşdırmak içün Balıkhane mukataasına müşterek olduğunu vesile ittihaz edüb isnadatda bulunmağa başladığından Midhat Efendinin talebi üzerine meclisi valâde umum vükelâ ve ricali devlet hazır olduğu halde muhakeme icra olundu. İsnadatı vakıadan beraati tahakkuk etdi. Müteakıben Reşid, Âli ve Kamil Paşalar, iş başına geldiklerinden Midhat Efendi, evvelkinden ziyade iltifatlarına nail oldu.

Sui halleri haber verilen bazı valiler sırasında Silistre ve Vidin valileri Mirza Said ve Muammer Paşaların ahvalini tahkika ve Tırnavada zuhûr eden hadisenin men'ile islahına memur edildi. Vazifesini ifa ederek döndü.

Tahkikat ve icraatı aleyhinde vaki olan gayri münasib muameleler, füturunu müstelzim olduğundan bir müddet istirahat etmek üzere 1858 [1274 H.] de — müsaade istihsal ederek — Avrupaya gitdi. Altı ay Paris, Londra, Viyana ve Belçika taraflarını dolaşdı. Âsarı medeniyeyi gördü, hayli malûmat aldı. Bu seyahat, evvelce öğrenmeğe çalışdığı fransız lisanının ilerilemesine yardım etdi.

1859 [1275 H.] de — Yusüf Kâmil Paşanın riyaseti esnasında — meclisi vala baş kitabetine tayin olundu.

Mehmed Paşa, üçüncü defa sadrıâzam oldu. Fakat bu defa Midhat Efendinin tâzibini değil, tatyibini iltizam etdi.

Mehmed Paşa—tercemei hâlinde söylendiği vechile — teftiş içün Ruscuk,Vidin ve Niş cihetlerine azimetinde Midhat Efendinin evvelce o havalide ibraz etdiği hidematı reviyetkâraneye vâkıf olduğundan rütbei vezaretle Niş valiliğine tayinini mabeyne ve Babıâliye işa'r ve İstanbula avdetinde te'kid eylemesiyle 1861 [24 Receb 1277] de memuriyeti icra olundu.

1862 [Rebiulâhır 1279] da tebdilen birinci rütbe mecidi nişanı verildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Pizren eyaletinin — sui idare ile — her tarafı muhtel olduğundan islahı için o eyalet de ilâveten Midhat Paşaya tefviz edildi.

Âli ve Füad Paşaların Mebusan meclisine mukaddime olmak üzere bir müddetdenberi tasavvur etdikleri vilâyat usuline Niş iyaletince vukubulan ekser icraatı muvafık görmüş olduklarından bu tasavvurun kararı birlikde müzakere olunmak içün [1] Midhat Paşa 1863 [1280 H.] de İstanbula çağırıldı. Cereyan eden müzakereden sonra Silistire, Vidin ve Niş iyaletleri birleşdirilüb Tuna namiyle bir vilâyet teşkil olundu. Füad ve Midhat Paşalar, geceleri buluşub teşkile dair bir nizamname yapdılar. Meclisi vükelada tedkik ve tasvib olunarak arzedildi. İradei seniyye sadır oldu.

Valiliğine 1864 [12 cumadelulâ1281] de Midhat Paşa tayin ve devir masarifiyle beraber «60000» kuruş maaş tahsis kılındı, mahalli memuriyetine gönderildi.

Muahharen Sadaret kaimmekamı Füad Paşa tarafından davetle Tuna vilâyetine ve sair vilâyetlere dair bazı mevaddın müzakeresinden sonra Midhat Paşa, avdet etmek üzere iken Âli Paşa Giridden geldi.

Giridde bulunduğu esnada Âli Paşanın gönderdiği 3 şaban 1284 tarihli lâyihada, düşmenlerin, devleti «Düşürmeğe çalışdıkları girdabı izmihlâlden tahlisi içün artık ufak tefek mehazire bakılmıyarak ve fürudan bazı mertebe fidakârlığa azm olunarak hali hazırı, asrın muktazeyatına mehmaemken takribe ve bu takrib ile bünyanı mefasid ve mekasıdı ecnebiyeyi tahribe müsareat olunması», «Dairei efkârı terbiyeleri peyapey tevvessu etmekde ve bir yandan da bütün düveli muazzamanın, kendulerini himaye eyledikleri görerek dürlü emellere düşmekde olan tebaanın haricden muntazır oldukları şeyleri doğrudan doğruya padişahı meşrularından görüb ecanibden kat'ı riştei emel etmeleri, yani müsavatca ve hidematı devletde iktisabı feyzü rifatce ve hukukca düveli saire tebeasının memleketlerinde olan hallerine gıbta edecek sebeblerin külliyen bertaraf olması esbabının istikmali», «Mileli gayri müslimeden ihrazı rütbe edenler ve hususa memuriyetlerde bulunanlar âdadı nüfuslarına ve müstahdemini islâmiyeye nisbetle ekalli kalil olub resülmali tahsillerini sarfedecekleri ve o sayede rehini feyzü refah olacakları kapuların mesdud olduğunu gördükleri gibi her dürlü fesadatı hariciyeyi can kulağiyle ısga eyliyecekleri iştibahdan ari olduğu» ve «Mileli gayri müslimeye etdiğimiz muameleyi etmek kabil olamıyacağı cihetle tedabiri maruzanın ihtiyarı», «Mekteblerin tanzim ve tevsii ve islâm ve hıristiyan çocuklarının tahlili» ve «Bir de başlıca şikâyet, bizim mahkemeler olduğundan Kodsivil terceme etdirilüb deavii muhtelitenin, mehakimi muhtelitede o kanunnameye tatbikan rü'yet etdirilmesi». «Elhasıl bilcümle tebaanın din ve mezhebden başka mevadda yekdiğerine meze ve tahliti ve beyinlerinde olan muhasede ve rekabetin külliyen ilgası, meydanda olan mehalik imhaye ilâcı münferid olduğu» beyan edilmişdir. [2]

[1] «Tebsırai ibret»

[2] Bu bahsi mukaddema «Kemalüssudur» da Âli Paşanın tercemei hali sırasında yazmış olduğum halde buraya naklini daha münasib gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vaktiyle vadedilen şeyler, uzun müdet yapılmazsa o şeyleri cebren yapdıracakları tsbiî olduğundan Âli Paşa, icrasına mecburiyet gördüğü ve gösterdiği hususatı Giridden avdetinde mevkii fiile koymağa müsaraat etdi.

Bu cümleden olarak Meclisi valâyı ahkâmı adliyenin yerine Şûrayı Devlet ve Divanı ahkâmı adliye dairelerini tesis eyledi. Şûrayı Devlet riyasetine 1868 [11 zilkıde 1284] de Midhat Paşa tayin kılındı.

Mabeyn Başkitabetinin tezkiresinin sureti

«Beyandan müstağni olduğu vech ile devlet ve memleketce ve hukuk ve emniyeti şahsiyece en ziyade lüzumu olan ıslahatın biri dahi mesalihi hukukıyenin, ümuru mülkiye ve hükûmeti icraiyeden tefriki hususu olub bu maddei mutena bihanın dahi bir an evvel yoluna konulması nezdi adalet vefdi hazreti mülûkânede fevkalgaye mültezem olduğundan elhaleti hazihi Meclisi ahkâmı adliyeye havale olunmakda olan deâvi ve muhakematı nizamiyenin rü'yet ve tedkikı içün Divanı ahkâmı adliye namiyle vükelâyı devletden bir zatın tahtı riyasetinde bir meclisi müstakil teşkil olunması ve gerek buna lâzım olan nizamatın heman tertibi ve gerek Meclisi valânın bu haline ve tecaribi vakıa ve muktazeyatı mesaliha göre usuli hazırasının tadil ve tenkihi ile bir yandan arz ve istizan kılınması ve Meclisi valâya badezin Şurayı devlet ıtlak olunub riyasetinin ümuru mülkiye ve nizamatı cedidei dahiliyeye vukufı tammı ve dirayet ve kifayeti mücerreb ve müsellem olan Tuna vilâyeti valisi devletlû Midhat Paşa hazretlerine ve Divanı ahkâmı adliye riyasetinin dahi kezalik liyakat ve malûmatı kâfiyesi cihetiyle Haleb valisi devletlû Cevdet Paşa hazretlerine ihalesi ve işbu tertibe nazaran devdtlû übbühetlû Kâmil Paşa hazretlerinin bittabi riyasetden infisalleri vuku bulacağından anlerın dahi mecalisi âliye memuriyetine nakleylemesi ve mücerred mihamı saltanatı seniyenin matlubı âli olan hüsni cereyanına bir kat daha takviyet verilmiş olmak üzere muktezi görünen tevcihatı sairenin dahi melfuf puslada muharrer olduğu ve hâkipayı muallâyı hazreti hilâfetpenahîden şifahen vaki olan istizan vech ile icra ve ilân kılınması müteallik ve şeref sünuh buyrulan emrü iradei isabet âdei cenabı tacidarî muktazayi celilinden bulunmuş olmağle olbabda emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 11 zilkıde 1284»

Tevcihat puslasının sureti

Tuna valisi Midhat Paşaya, Şûrayi Devlet riyseti. Haleb valisi Cevdet Paşaya, Divanı ahkâmı adliye riyaseti. Deâvi nazırı sabık Mahmud Paşaya, Sadaret müsteşarlığı. Ticaret nazırı sabık Safvet Paşaya, Maarif nezareti. Kabuli Paşaya, Ticaret ve Ziraat nezareti. Bursa valisi sabık Hüsni Paşaya, Zabtiye müşirliği. İzmir valisi sabık Sabri Paşaya, Tuna valiliği. Zabtiye müşiri sabık İsmail Paşaya, İzmir valiliği. Sudurdan Tevhid Efendiye, Evkaf nezareti. Müsteşarı sabık Mümtaz Efendiye, Deâvi nezareti. Agaton Efendiye rütbei balâ ile Ümuru nafıa ve Telgraf ve posta nezareti. Yanya valisi sabık Edhem Paşaya, Şûarı Devlet azalığı. Evkaf nazırı sabık Ferid Efendiye, Şûrayı Devlet azalığı. Subhi Beye, Şûrayi Devlet azalığı. Sudurdan Necib Efendiye, Şûrayı Devlet azalığı. Vidin valisi sabık Ahmed Rasim Paşaya, bavezaret Yanya valiliği.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Abdülâzizin hal'ı ve rıhleti meselesinden dolayı icra kılınan muhakemei meşhurenin — Yıldız sarayında hıfz olunan — evrakı arasında gördüğüm 29 mayıs 1297 tarihli ifade varakasında Midhat Paşa diyor ki:

«İkinci def'a Tunadan müvakkaten Dersaadete gelerek yine avdetimde Varna ve Pravadi ve Ruscuk ve Ziştovi gibi bazı memleketlerde ibrazı memnuniyet içün kandil yakmış olduklarını İğnatiyef haber alarak derhal sarayı hümayuna gelüb merhum Sultan Aziz ile mülâkatında Midhat Paşa Tunada Vis ruvalığını ilân etmiş olduğunu söylediğinden müşarünileyhin bu ifadesine Sultan Abdülâziz merhumun canı sıkılmış idi. Anın üzerine üçüncü def'a Dersaadete vürudumda Âli Paşa ve Füad Paşa tarafından Şûrayı Devlet riyaseti teklif olunması üzerine ben yine Tunaya avdet etmek arzusunda bulunmuş isem de müşarünileyhimanın ifadelerine göre Ceneral İğnatiyefin sarayı hümayunda ilka etdiği söz, her nekadar ehemmiyetsiz bile olsa sarayı hümayunca en ziyade tesiratı olan ilkaatdan olduğuna ve buna ilâveten yine Ceneral İğnatiyef bir takım vesait ile benim süi niyetde bulunduğuma dair bir çok şeyler neşretmiş idüğine binaen en hayurlusu oradan çıkmak sureti olduğunu söylemelerile anın üzerine Şûrayı Devlet riyaseti maalmemnuniye kabul olunmuş idi».

İslâv komitleri, eşkiya tertib ederek Tunadan beri tarafa geçirdiklerinden fesad ve ihtilâl teceddüd ve Tuna vilâyetince gaileler tahaddüs eyledi ve eşkiyanın Filibe cihetine tecavüzü, Edirne vilâyetince de telâşı mucib oldu.

Padişah, Midhat Paşayı celb ile «bu heriflerin hakkından sen gelirsin ve işi bitirüb yine az vakitde avdet edersin» dedi, heman azimetini emretdi. Midhat Paşa, Ruscuğa, sonra Tırnovaya gitdi. Eşkiyayı yakaladı. Cezalarını tertib eyledi. Yirmi günde işi bitirüb döndü.

1869 [15 zilkide 1285] de Bağdad valiliğine tayin kılındı.

Midhat Paşa «Tabsrai ibret» de diyor ki:

«Nizamat ve inşaat ve kavanine müteallik ümurun kâffesi Şûrayı Devletde tedkik ve müzakere olunmak lâzım gelir iken demir yollarının ve sair bazı mühim şeylerin oraya havale edilemiyerek icra olunmağa başladığı ve bu ise Şûrayı Devletin heyeti müctemiasına ve bilhusus Midhat Paşaya dokunduğu cihetle eğerçi Âli Paşa hakkında olan tazimatı iktızasınca Midhat Paşa buna mütehammil olmuş ise de bir suretle münkesir ve meftur olarak bir vilâyet valiliğini bu hale tercih ile arzu etmekde iken Bağdad vilâyeti açılmış ve Midhat Paşa tarafından gösterilen hahişe Âli Paşa dahi bissuhule müvafakat eylemiş olmağın altıncı ordunuun nezareti inzimamile Bağdad valiliğine memur olarak 85 martında hareket etmişdir».

Sadrı esbak Said Paşa, azil ve nasb maddesini bana şu suretle nakleyledi:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Midhad Paşa, riyasetde temerrüde başladığından Âli Paşa, tahammül edemedi. Bir meclis günü Şûrayı Devlet baş kitabetinde bulunan Mahmud Beyi [Mahmud Celâlüddin Paşa] çağırdı. Riyasetden infisal eylediğini Midhat Paşaya tebliğ etmesini ve «Arzu ederlerse taşraya gönderelim. Taşrada kendilerinden daha ziyade istifade edilir. Bagdad vilâyeti açıkdır, oraya tayin edelim» sözlerini de söylemesini emretdi. Mahmud Bey, Şûrayı Devlet dairesine giderken — Meclisi vükelaye gelmekde olan — Midhat Paşaya, dahiliye kâtibi Saib Beyin odasının önünde tesadüfle bazı tebligatda bulunacağını anlatub odaya sokdu. Sadrı âzamdan aldığı emri tebliğ etdi. Midhat Paşa, bir müddet düşündükden sonra «Siz ne dersiniz?» diye sorunca Mahmud Bey «İstanbulda memuriyetsiz ve maaşsız oturmakdan ise Bagdada gitmek hayırlıdır» cevabını verdi. Paşa, müvafakat etdiğinden Mahmud Bey, Sadrı âzama arzeyledi. Derhal teşrifatcıyı ve Midhat Paşayı celb ile Bagdad vilâyetine memuriyeti icra olundu». [1]

Cevded Paşa, Sultan Abdülhamide takdim etdiği bir lâyıhada düsturun tertibinden bahs ederken diyor ki:

«Ol vakıt Sadrı âzam, Âli Paşa ve Şûrayı Devlet reisi, Midhat Paşa idi. Lâkin Midhat Paşa, Fransız ve İngiliz elçisine çatkın olduğundan Şûrayı Devlet işlerine sair tarafdan müdahale etdirmezdi.»

Vükeladan biri, dairesinin işlerine başkalarını müdahale etdirmemek içün elçilere «çatkın» olmak lâzım geldiğini ve «çatkın» olmayanların işlerine her kesin karışabileceğini Cevdet Paşanın sözlerinden öğre niyoruz.

Ne acib hal, ne garib rical!

[1] «Mahmud Beyden mervidir» kaydiyle Ali Füad Beyin nakletdiğine göre: Âli Paşa, Bagdad valiliğine tayin kılındığını Midhat Paşaya söylemesini emretmekle Mahmnd Bey «bu emri müşkili ne suretle ifa edeceğini» düşünerek giderken —meclise gelmekde olan— Midhat Paşaya tesadüfle bir emri sami tebliğ edeceğini beyan edüb teşrifatçılık odasına girerler. Mahmud Bey, Bagdadın ıslahı hakkında bir lâyıha takdim etdiğini tahaturle «Geçen de hıttai ırakıyeye dair takdim etdiğiniz lâyıha, pek ziyade takdiri şahaneyi mucib olarak tatbikatının da yine efendimiz gibi bir yedi iktidare tevdii maksadiyle zatı âlinizi Bagdad vilâyetine tayin buyurmuşlardır» suretinde vazifei tebliği ifa eder.

Mahmud Bey, Babı âlide uzun müddet niçe mühim maslahat görmüş, geçirmiş, niçe emir almış, vermiş tecribekâr ve reviyet şıar bir zat olduğundan tayin keyfiyetini tebliğ etmesi, kendince zor bir madde değildir ki «Bu emri müşkili ne suretle ifa edeceğini» düşünsün.

Bundan başka memur, yalnız aldığı emri tebliğe mecburdur. İbrazı nezaket ve tatyibi hatır içün de olsa esbabı mucibe serdetmekle mükellef değildir.

Bahusus Midhat Paşa, riyasetden azlinin sebebini bildiğiçün Mahmud Beyin söylediği söze inanmıyacağı tabiîdir. Bu cihetle o söz, iltizamı malayelzem kabîlinden madud olur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cevded Paşa «Tezakir» de de diyor ki:

«Midhat Paşanın evzaı nabeca ve etvarı hod füruşanesi birinci derecede ağır görünüb eğerçi Fransız ve İngiliz elçilerine müntemi ve müstenid ise de Âli Paşanın frenklerce nüfuz ve itibarı daha ziyade ve alelhusus ol vakit İstanbuldaki elçiler içinde en nüfuzlı bulunan Fransız elçisi Bore ile dostluğu fevkalâde olduğundan Midhat Paşayı Şûrayı Devlet riyasetinden azletdirerek valilik ile Bagdada gönderdi.»

Demek ki Âli Paşanin «firenklerce nüfuz ve itibarı daha ziyade ve Fransız elçisiyle dostluğı fevkalâde» olmasaydı Midhat paşayı azletdiremeyecekdi.

Vükelâyı azil ve nasbetmede elçilere intima ve istinadın ve onlarla dostluğun ne derece tesiri olduğu şayanı dikkat ve hayretdir. Bu halde vükelânın hamisi ve metbuu padışah değil, ecnebi elçilerdir.

Âli ve Midhat Paşalar gibi erbabı liyakat ve hamiyet haklarında sui zan edilmezse de mahminin, hamiye hizmet etmesi pek tabiî olduğuna da şübhe edilmez.

Memduh Paşa «Hali'ler — İclaslar» da diyor ki:

«Midhat Paşa, mülga meclisi valânın baş kitabetinden valiliğe geçmiş, Babı âli menasıbında tecribe görmemişdi. Şûrayı devletin teşkilinde valilikden riyasete tayin kılındı. Sadrı âzam bulunan Âli Paşa, az söyler, muhatabının kelamına dikkat eder, lâübaliyane tavrı istemez bir zat idi. Şûrayı devletin müzakeresine verilmesi muntazar bir işi sadrı âzam, oraya havale etmediğine Midhat Paşa ilişerek muterizane lisan kullandığı işidilince riyasetden çıkarılub Bağdad valiliğine gönderildi.»

İngiltere elçisi Sir Hanri Elyot «19 uncu asır» isimli risaleye yazdığı uzun makalede diyor ki:

«Midhat Paşa, Şûrayı Devlet riyasetine tayin olundu ise de olvakit mekamı sadaretde bulunan Âli Paşa, Midhatin hüküm ve nüfuzu günden güne artmakda olduğunu görünce bundan hazzetmiyerek müşarün ileyhi Bağdada gönderdi».

Bu sözün manası şudur: Âli Paşa, Midhat Paşanın hüküm ve nüfuzunun artmakda olduğunu görerek istirkab etdi. Kendi mekamını yakalamasından ürkdü. İstanbuldan çıkarmağa lüzum gördü.

Halbuki Âli, haysiyeti zatiye ve zemaniye sahibi oldukdan başka diplomasi âleminde Âli bir mevkie malik idi. Midhat Paşanın o mevkıa yükselmesine esasen fıtratı müsaid ve bu sebeble istirkab varid değildi. Onun Bağdada gönderilmesi, istirkabdan değil, hodserane ve serbestane ahval ve akvale Âli Paşanın tab'an tahammülü olmamasından ileri gelmişdi.

O vakit dairei sadaretde ve Şûrayı Devletde bulunan bazı zevatdan işitdiğime göre: Midhat Paşa, muamelâtında - eski tabirle - mutlakul-

TARİHVEMEDENİYET.ORG

inân bir zat olduğundan - istişare mahalli olan - Şûrayı Devleti icra mekamı hükmüne koyarak bazan devairle muhabere ve mukarreratı doğrudan doğru tebliğ etmesine ve muhavere ve müzakerelerde Âli Paşaya karşı - yukarıda söylendiği gibi - akran muamelesi göstererek pek serbestane etvar ve güftarda bulunması, - fevkalâde üsulperest, mekamı sadaretin haysiyetini muhafazada son derece mutaassıb ve tevazuu nisbetinde mütekebbir olan - Âli Paşanın infialini intac etdi.

Midhat Paşanın şikâyet etdiği vech ile Şûrayı Devletin kararına iktiran etmesi lâzımgelen mesalihi oraya havale etmemeğe ve bazı mahremlerine Midhat Paşanın halü kalinden iştikâ eylemeğe başladı.

Hattâ bir gün - Midhat Paşanın gayretkeşi olan - Füad Paşa ile birlikde Yusüf Kâmil Paşaya «Bu âdemi siz yetişdirdlniz şimdi bizi tanımak istemiyor» diyerek serzenişde bulunmalariyle Kamil Paşa «evet, daha kalemde iken onun liyakatini takdir ile yetişmesini arzu etdim. Fakat merkezde resen büyük memuriyetlerde bulunarak senelerce tecribe görmeden - mesalihi devletin mahalli tedkiki olan - pek mühim ve mutena bir mekama getiriniz demedim. Eğer onu daha bir çok zeman valiliklerde istihdam etseydiniz hizmetinden istifade ederdiniz» demişdir.

Midhat Paşanın meclisine devam iden bazı hulûskâran tarafından kendinin sadarete elyak olduğuna dair savrulan lâflar Âli Paşaya yetişdirilerek infialin bu suretle teşdid edildiği de işidilmişdir.

Bağdad vilâyetine tayininde - eslâfı gibi - altıncı ordunun nezareti ve idaresi de uhdesine tevcih kılınmış olduğu halde bu tevcih - o vakit serasker bulunan - Hüseyin Avni Paşanın fikrine muhalif olduğundan ve bazı bedhahlar tarafından de şikâyetde bulunulduğundan ordunun idaresi kendinden alındı. Bunun üzerine valilikden istifa etdi.

Atıf Bey «Hatıra» da diyor ki:

«..... Midhat Paşa, ordu müşirine söz geçiremeyüb Tuna'daki gibi hizmet ibrazına mevani zuhur etmekle asakir kumandası dahi valilik ile birleşdirilmek hususunu inha etmiş ise de Serasker Avni Paşanın muhalefeti sebebiyle yürüdememiş ve ol vakitden beri Bağdad vilâyetine rağbeti kalmamış ise de büsbütün istifa da edememiş idi».

Evvelce tesisine teşebbüs etdiği kur'ai askeriye üsulünden dolayı ehali arasında ihtilâl zuhur etdiğinden Midhat Paşa, istifasını düşünmeyerek kışlaya gitdi, askeri silâh başına topladı. Sür'at ve sühulet ile ihtilâli basdırdı ve müttehimleri cezalandırdı. Bu hâdiseden bir kaç gün sonra da ordunun nezaretiyle idaresi, uhdesinde ibka olundu.

Mülkî, askerî ve malî pek mühim icraat ve ıslahatda bulundu. Nafi eserler vücude getirdi. Irakın imran ve servetini temine çalışdı. Necid meselesindeki müvaffakıyetine mükâfat olmak üzere Sultan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Abdülâziz merhum, murassa bir kılıc ihsaniyle taltif eyledi. Hizmetlerini Âli Paşa da takdir etdi.

Mahmud Medim Paşanın sadarete tasliti üzerine devletin her dürlü ümuri karmakarışık olduğundan Midhat Paşanın şevk ve gayreti de felce oğradı. Çünki Mahmud Paşa, bir takım münasebetsiz tekliflere kalkışdı. İdarei mahalliyeyi muhtel edecek derecede merkeze para gönderilmesi içün tazyika başladı. Mükerreren vaki olan itizar ve ihtara kulak vermedi. Midhat Paşa, istifaye mecbur oldu [1].

Valiliğe Çerkes Abdi Paşa Zade Müşir Rauf Paşa tayin kılındı. Midhat Paşa, devir muamelesini ifa ve Bağdaddan hareket etdi.

Resen sadır olan iradei seniyeyi mübelliğ mabeyn baş kitabetinin tezkiresinin sureti

«Bağdadın ehemmiyeti maslahat ve budiyeti mevkii cihetiyle Devletlû Midhat Paşa Hazretlerinin halefi Devletlû Rauf Paşa Hazretlerini bekleyüb vusulünde devir kaidesinin icrasiyle badehu Dersaadete gelmeğe mezun olması şerefsünuh ve sudûr buyrulan emir ve iradei isabet âdei cenabı padişahî mantukı münifinden bulunmuş olmağla olbabda. 14 Safer 1289».

RAUF PAŞANIN TELGRAFNAMESİNİN SURETİ

«10 mayıs 88 tarihli telgrafnamei âcizanemde arzolunduğu vech ile merkezi memuriyet çakeranem olan Bağdad'a muvasalat olundu. Selefi Çakerî Paşa Hazretlerinin zemanında vukua gelen muamelâtı maliye başlûca iki kısım olub biri ümuri muhasebei vilâyet olarak bunun rüyeti defterdar efendi ile maiyetinde bulunan kaleme aid olduğu ve o da üsul ve nizamı maliye üzere cereyan etdiği gibi diğeri vapurlar mübayaası ve cedveller ve fabrikalar icarı gibi ümuri nafia hisabatından ibaret olarak o dahi nafia müdiriyle maiyetindeki kaleme raci olduğundan defterleri celb ile müayene olunub kâffei mesarifat, senedat ve evraka müstenid ve gayet mazbut tutulduğu anlaşılmış ve şu iki kısmı münkasem kendulerine aid olduğu defterdar efendi ile nafia müdiri tarafından verilen verekalarda beyan olunmağla şu halde müşarün ileyh hazretlerinin ilişiği olmadığı anlaşılmış ve vilâyete aid evrak ve evamirin alelüsul teslim ve tesellümü dahi icra kılınmış olduğundan kenduleri yarinki pazar günü Dersaadete müteveccihen Fırat tarikıyle hareket ve azimete müteheyi bulunduğu arzolunur. 13 mayıs 1288 Rauf».

TEZKİREİ MARUZANIN SURETİ

«Bağdad'a vüsuuliyle Devletlû Midhat Paşa Hazretlerinin Dersaadete müteveccihen sureti azimet ve hareketine dair valii lâhik Devletlû Paşa hazretlerinin vürud eden telgrafnamesi menzuri âli buyrulmak içün arz ve takdim kılındığı ve revişi iş'are nazaran müşarün ileyh Midhat Paşa Hazretlerinin ümuri hisabiyece bir gûna ilişiği görünmeyüb kendusi dahi şimdiye kadar oradan çıkmış olacağından muvafıkı iradei seniyei padişahi buyrulur ise valii müşarün ileyhe cevabı münasıb yazılacağı beyaniyle tezkire. 20 Rebiulevvel 1289 M» [2].

[1] «Mir'atı Hakikat» de «azil ve tahkir» idildiği ve «Mir'atı Şuunat» da «mazulen» İstanbula geldiği söyleniyor.

[2] Mahmud Nedim Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rauf Paşanın - Mahmud Paşadan aldığı talimat mucibince - Bağdad'da vücuda getirilen nafi eserleri bozduğundan Midhat Paşa «tabsırai ibret» de şikâyet etmekdedir. Teşekkür etsün ki - valilikde bulunduğu esnada - sarfetdiği paraların hisasabını bozmamış ve bütün mesarifin senede müstenid ve gayet mazbut olduğunu ve bir ilişiği bulunmadığını tasdik etmişdir.

Adil ve insafdan ayrılub da aksini iddia etseydi, Midhat Paşayı - yapdığı hayre bin kerre peşiman olacak derecede - oğraşdırırdı.

Atıf Bey, diyor ki:

«Âli ve Füad Paşalar göçüb ve o devirler geçüb Avni ve Şirvani gibilere de seyahat verilüb sadrı zeman [Mahmud Paşa] ise esüb savurub Midhat Paşa, Bağdad'dan durbîni firasetle temam Dersaadetde bulunub da külâh kapmak (!) sırası olduğunu görünce istifaye kıyam ve sadrı âzam da tehevvürle azlini iltizam etmekle Dersaadete geldi».

Hanri Elyot da diyor ki:

«Mekamı sadaret Mahmud Paşanın eline geçer geçmez Dersaadete para irsali zımnında birbiri arkasından gelen evamir, Bağdad vilayetinin menbaı kuvvet ve müknetini tüketmek derecesine getirerek sureti lâyıkada zabt ve idaresini imkânsız bırakmış olduğundan Midhat Paşa, kemali nefretle terki memuriyet edüb İstanbula avedetinde alettedric teşekkül etmiş olan serbesti ve ıslahat tarafdaranı, müşarün ileyhi kendilerine reis intihab eylediler».

Bağdad'dan İstanbul'a gelirken Midhat Paşanın Sıvasa nefyine Mahmud Paşa, irade istihsal etdiği halde icraye vakit kalmaksızın Padişah, iradeyi geri aldı.

Midhat Paşanın İstanbul'a vurudunda Mahmud Paşa yüzünden bir suretle mütazarrır ve münkesir olanlar, konağına devam ve Sadrı âzam aleyhinde idarei kelâm eyledikleri gibi Midhat Paşa da itirazatı şedide de bulunduğundan o, İstanbul'da kaldıkca Mahmud Paşa, rahat edemeyeceğini anlayarak 1872 [20 Cümadelûlâ 1289] da Edirne vilâyetine tayin etdirdi.

TEZKİREİ MARUZANIN SURETİ

«Edirne vilâyetinin derkâr olan ehemmiyeti mevkıiyesine göre valisi bulunan Devletlû Muhlis Paşa Hazretlerinin hüsni idarei vilâyete pek de elverişli görünemediğine ve Bağdad valisi sabık Devletlû Midhat Paşa Hazretlerinin bu misillû vilâyetlerce hüsni idaresi mesbuk olub kendusi dahi açıkda bulunduğuna binaen müşarün ileyh Muhlis Paşa bundan böyle açılacak diğer bir münasib valilikde istihdam olunmak üzere müşarün ileyh Midhat Paşa Hazretlerinin zikrolunan Edirne valiliğine nasb ve tayini hakkında her ne vech ile emir ve fermanı hümayunı Hazreti Padişahi şerefrizi sünuh ve sudûr buyrulursa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mantukı âlisi infaz olunacağı beyaniyle tezkirei senaveri terkim olundu efendim. 20 Cümadelûlâ 1289».

Mahmud Paşanın bu tezkiresi üzerine iradei seniye sadır oldukdan beş gün sonra Midhat Paşa 1872 [Cümadelûlâ 1289] de mekamı sadarete nasbedildi.

HATTI HÜMAYUNUN SURETİ

«Veziri mealisemirim Midhat Paşa

Hasbellûzum selefin Mahmud Paşanın infisaline mebni senin malûm ve mücerreb olan ehliyet ve iktidarın cihetiyle mesnedi sadaret uhdei liyakatine tevcih ve iktizası icra kılınmış olmağla ilânı keyfiyete ibtidar olunsun. Cenabı Hak, cümleyi müvaffak buyura âmin. 25 Cümadelûlâ 1289».

Azil ve nasbın ne suretle vaki olduğu Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde mufassalan yazıldığı gibi bu hususa aid malûmatın bir kısmı da buraya dercolundu.

«Tabsıarei ibret» de deniliyor ki:

«... Midhat Paşa, iki gün sonra [1] bermutad merasimi şükürgüzariyi ifa içün mabeyni hümayuna azimetle huzurı padişahîye müsulünde — Mahmud paşa, kâffei harekâtını mizacı şahaneye tevfik etmiş ve dahilî ve haricî sarayı hümayun halkını kazanmış olmasiyle — hakan kenduye müteveccih ise de öte tarafda memleket ve ehalinin ne vech ile harab olmakda idügini biletraf haber almış ve bu cihetle azlini tasmim eylemiş olduğundan Midhad Paşaya, Mahmud paşanın bir çok mesavisini ve mecnunane ahval ve harekâtını beyan ve tadad ederek tebdili hakkında olan niyyat ve tasmimatı seniyelerini ima eyledikden sonra heman o akşam müşarün ileyh azil olunarak ertesi gün sadareti uzma Midhad Paşaya tevcih buyrulmuşdur».

Paşaya nisbeti hususiyesi olan Ebüzziya «Yeni Osmanlılar tarihi»nde paşanın Edirne valiliğine tayini üzerine saraya gidüb serkurena Hurşid Beyin arziyle huzura kabulünden ve padişah, onun hidematı hasenesine ve Bağdaddaki icraatına vâkıf olduğu halde istifasından muğber olarak - Mahmud paşanın siayetiyle - Halebde tevkifini irade etmiş iken bazı mukarrebinin ihtaratı hayırhahanesiyle iradesini geri aldığından bahsetdikden sonra' diyor ki:

«Perşembe günü huzuruna giren Midhat Paşayı fevkalâde bir iltifat ile kabul ederek «Paşa, size Bağdaddan istifanızdan dolayı cidden muğber olmuş idim. Fakat sonra hakikate vâkıf olduğumdan istifanızı kabul etdiğime nadim oldum» dedikden sonra Bağdaddaki icraatı nafiasını senada bulunmuş ve sözü Mahmud Paşaya intikal etdirerek mülken ve maddeten muzır olan harekâtı mecnunanesini tadad ile tebdili hakkında olan tasmimini ima eylemişdir. Midhat Paşa, bahse katiyyen şahsiyeti katmayarak sureti umumiyede mül-

[1] Edirne vilâyetine tayininden.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kün ahvali müşevveşesini tarif ile on bir aylık icraatın şeklindeki ittiradsızlığın mucib olduğu seyyiatı idareyi icmal ederek Padişahın cidden hamiyyetini tahrik etmişdir. Huzuri hümayunda hılâfı âde ezana çeyrek kalıncaya kadar kalmış ve esnayi vedada «Buyurunuz, bu akşam rahat ediniz. Yarin yine görüşürüz» iradesiyle paşaya kendisini sadarete getireceğini işrab eylemişdir. Paşa mabeynden çıkdığı dakikada Hurşid Bey dahi Bebeğe azimetle möhri hümayunu ahzedüb mabeyne avdetini müteakıb möhri hümayunu Midhat Paşaya isal ve teslim etmişdir. § Ertesi gün cüm'a olduğu halde Babı âli açılmış ve öğleden evvel vükelâ gelerek biraz sonra hattı hümayun ile Midhat Paşa vürud etmişdi. Sirkeciden Babı âliye müntehi caddenin o günkü kalabalığı denebilir ki İstanbulda hiç bir vakit görülmemişdir. § Ertesi gün Hüseyin Avni ve şirvani zade Rüşdi ve zabtiye nazırı Hüsni paşaların afvi ilân olundu. Ve bazı vilâyata tebi'd suretiyle nasbedilmiş olan Cevdet Paşa Maraşdan ve Rasim Paşa Karahisarı şarkiden celbolunarak Şirvanı Ruşdi Paşa Evkaf nezaretine ve Cevdet Paşa Maarif nezaretine tayin olunmuş ve Hariciye nezareti dahi Paris Sefiri Cemil Paşaya tevcih edilerek İzmir valiliği ile dersaadetden tebi'd edilmiş olan Sadık Paşa dahi Maliye nezaretine getirilmişdir».

Atıf Bey diyor ki:

«... Mithad Paşa İstanbula geldikden sonra serkurenaye [Hurşid Bey] bilvasıta bazı ihtaratda bulunub zaten dahi ülfetleri olduğu rivayet olunur. Sadrı âzam, vehm ve sui zannı galib bir zat olub Midhatin dersaadetde ikametini tecviz etmiyerek Edirne vilâyetine memuriyetini arz ile iradei seniyesini istihsal eder. Kaidei müttehazeden olduğu üzere Midhat Paşa dahi badelistizan hakipayı şahaneye yüz sürdükde ümuri devlete dair bazı kelâm esnasında söz, Sadrı âzamın icraatına intikal etdikde müşarün ileyh sırasını bularak Mahmud Paşanın mesavisinden pek çok bahseder. Avdet eyledikde zatı şahane, Hurşid Beyden dahi istifsarı hal ederek o da Midhat Paşanın maruzatını teyid etmekle akşam üzeri möhri hümayun, Hurşid Bey marifetiyle Mahmud Paşadan istirdad olundukdan sonra o da infisal eder. Çünki miri muma ileyh bir müddet Mahmud Paşanın lehinde idarei kelâm eylediği halde müahharan dönüb Midhad Paşaya mürevvici mayeşa olması, garezkârlığına haml ile hakkında infiali şahane zuhûra gelerek matrud oldu».

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Mahmud Paşanın evzaı nabecasından büyük küçük kâfei memurin dilgir ve müteneffir olmuş iduğünden Midhat Paşanın sadareti mucibi memnuniyeti umumiye olmuş ise de o dahi mülâhazasız ve bir işin sonunu saymaz bir zat olduğundan çok durmayub evasıtı şabanda azledildi».

Hanri Elyot diyor ki:

«Midhat Paşa, Mahmud Nedimin mümaneatine rağman huzuri padişahiye çikmağa mazhar olub bu esnada Mahmud Nedimin irtikâbı ve sui idaresi, devletin günden güne harabını mucib oldukdan başka

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bütün ehalinin ademi hoşnudiyetini ve şikâyetini artırmakda olduğunu açıkdan açığa beyan eyledikde hünkâr havf ve telâş içinde kalarak Mahmudu heman ertesi gün azl ile yerine Midhat Paşayı nasbeyledi. Midhat Paşanın tabiatinde riyakârlık mevcud olmayub maksadı, sui istimalâtın önünü almakdan ibaret olduğu cihetle çokdan beri her dediğini icraye alışmış olan bir Padişah, müşarün ileyhin sözü altında kalmağa sabır ve tahammül edemiyeceği tabiî olduğundan Midhatın müddeti medide mevkii iktidarda kalamayacağı derkâr idi».

Midhat Paşa, mekamı sadarete gelince devlet memurlarına bir mesleki sahih tayini içün tertib eylediği talimatnameyi vilâyetlere gönderdi. Mahmud Nedim Pasanın, hakikî bir lüzuma müstenid olmayarak yerlerinden oynatub seyyar bir hale koyduğu valiler ve mutasarrıflarla diğer memurları yerleştirdi. Bir takım menfileri afvetdirdi. Yarin ne olacaklarını bilmeyen memurları temin ve - garib ve korkunc oyun seyredenler gibi - hayret ve heyecan içinde bulunan halkı teskin etdi. Bagdadda şimendöfer ve Hicazda telgraf inşası gibi bazı nafi eserler vücude getirmeğe teşebbüs etdi. İnfisalinden sonra hepsi neticesiz kaldı.

Mahmud Paşanın, devlet idaresinin her şubesinde ika etdiği teşvişatın en mühim kısmı, ümurı maliyeye isabet etdiğinden Midhat Paşa, bu musıbetin indifaına çalışmak istedi.

Mahmud Paşa «Üssi inkılâb» reddiyesinde şu sözleri söyleyor:

«... Midhat Paşa Hazretlerinin münhemik oldukları mesnedi sadarete nailiyetleri husule getirilmişdir. Müşarün ileyh hazretleri, sadareti teşriflerinde etrafdan pek büyük alkışlara mazhariyetinden dolayı bir mesleki enaniyete salik olarak reji mükavelatını bozub on milyon istikrazdan bakıye altı buçuk milyon kadar nukudı hazırayı müheyya bulmasiyle beraber anı dahi düyunı gayri muntazameye vermeyerek hazineyi maliyedeki işbu vüs'ati müvakkateyi galiba daimî bir zenginlik kıyas eylemesiyle karşuluğı bulunan altı buçuk milyon liranın pek çoğunu mesarifi hazineye ita ve düyun vermedikden başka belki derecesini daha ilâ buyurarak idarei ümurı yalnız selefin tahtıesine heba eylemişler idi». [1]

Midhat Paşa, iki ay, yirmi bir gün mekamı sadaretde bulunduktdan sonra 1872 [16 Şaban 1289] da sadaret dairesinde mesalihi devletle meşgul iken möhri hümayun aldırıldı.

Azlini mucib olan başlıca sebebler şunlardır:

[1] Mahmud Paşa, bu müşevveş sözlerle şöyle demek istiyor: «Paranın pek çoğunu hazinenin mesarifine ita etdi. Borca vermedikden başka borcun mıkdarını yükseltdi. İdarei ümura hasredeceği vakti, selefini tahtıe eylemekle heba etdi.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Paşanın yapdırdığı uydurma bütcede gösterildiği vech ile devletin varıdatı mesarifden fazla değil, noksan olduğu halde onun yüzünden müstefid olan saray halkı «Mahmud Paşa, varıdat ve mesarifi yoluna koydu ve Padişaha hizmet ve sadakat etdi. Midhat paşa ise saraya para vermemek içün devletin hazinesini borclu çıkardı» kabilinden lâflar savurduklarından Padişah, Midhat Paşanın büdce açığına aid maruzatına itimad etmeyerek - Mahmud ,Paşanın alışdırdığı - takdimei nakdiyenin kendinden esirgendiğine zahib ve bu sebeble mugber oldu.

Makmud Paşa - tercmeie halinde bahsolunan - mahud yüz bin liranın kendinden aranması, sarayı hümayunu halk nazarında ısraf ile ittiham etmek maksadına mübteni oldnğuna dair müfsidane telkinatda bulunarak Midhat Paşa hakkında Padişahı şübhelendirdi.

Midhat Paşa, huzura çıkdıkca maruzatının çoğunu Mahmud Paşanın sui ahvaline hasreylediğinden «selefine isnad etdiği garazkârlıkdan kendi de hâli olmadıkdan başka mensublarını yerleşdirmek yolundaki icraatından zatı şahane gücenerek nihayet azıl» [1] etdi.

Padışahın huzurunda «nasıl vaziyet iktıza edeceğine mumaressi olmadığından etvarü güftarı hoşa gitmemesiyle» [2] infisali vuku buldu.

Bütün aşinalarından işitdiğimize göre paşa, önünü ardını gözetmez, yapdığı işden ne dürlü zarar tevellüd edeceğini düşünmez bir zat olduğundan bir sabah ata binerek önünde ve ardında çavuşlar ve hademe bulunduğu halde topkapu sarayında hırkai saadet dairesine doğru geldiğini saray bekcileri uzakdan görerek - saray içinde Padişahdan başkasının ata binmesi mutad olmadığından - teşrifi şahane vuku buluyor zan etdiler. Sadrı âzamın «böyle lâübaliyane hareketi sarayca güftü gûyi mucib oldu. § Arası çok geçmeden azledildi». [3]

Midhat Paşanın, bazı vükelâ ile bereber - inşa edilmekde olan - İzmid demiryolunu görmeğe gitmesi, mefsedetkârane bir tarzda arzolunarak Padışah igdab edildi.

Mahmud Paşanın sadaretinin sonlarında Mısır Hidivi İsmail Paşanın istikraz içün istediği mezuniyete müsaade olunarak fermanı yazılmak üzere iken Midhat Paşa mekamı sadarete tayin olunduğundan mukarrer olan fermanın isdarı ona emredildi.

Midhat Paşa, siyasî, idarî ve malî mahzurlarını arzederek bu fermanın verilmesine müvafakat etmedi. Fakat Padışah, iradesini tekid eylediğinden - mezuniyeti değil, mezuniyete yakın bir vadı tazammun

[1] «Hatırai Âtıf».
[2] «Hali'ler—İclâslar».
[3] «Miratı Şüunat».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

etmek üzere - müsveddesini Midhat Pasanın yazdığı ferman, mabeyn baş kâtibi Halimi Efendi vesatetiyle Mısıra gönderildi.

Bu fermanı Hidiv kabul etmediğinden Padışah tarafından mezuniyeti katiyeyi mübeyyin bir hat isdar ve irsal olundu.

Midhat Paşanın bu mes'eledeki muhalefeti de Padışahın infialini mucib oldu.

İşte bu sebeblerin bir araya gelmesi, Midhat Paşanın — seksen bir gün gibi — az bir müddetde sadaret mekamından gitmesini intac etdi.

§

O zeman maliye nazırlığında bulunan Sadık paşanın — vefatından sonra saraya aldırılan — evrakı arasında istikraz meselesine dair tesadüf etdiğim «Müfekkire» unvanlı makalesi, şayanı dikkat olduğundan aynen nakletdim.

Müfekkire

«İşbu 29 Agustos 1288 salı günü Babı âlide sadaret odasında havası vükelâdan Şûrayı Devlet reisi Kâmil ve Hariciye Nazırı Cemil ve Ahkâmı Adliye Nazırı Safvet paşalar hazratiyle fakirden mürekkeb cemiyetde berayı müzakere sadrı vakit Midhat Paşa hazretleri taraflarından meydane konulan madde hakkında cereyan eden sözlerdir:

Maddei mebhusün anhanın 1284 senesi saferinde Mısır Hidivine verilen bir fermanı âli ki Hidivin idarei ümurı vilâyetce tayini dairei vezaifiyle tahdidi salâhiyetini mütezammindir, muhtasarca olmasile beraber bazı fıkaratının tefsirinde Hidiv tarafından sui istimal tarafına meyl edildiği ve hattâ asıl Mısırın imtiyaz fermanının müsaid olmadığı bir derecede asker ve gemi edinmek ve avrupadan istikraz etmek salâhiyeti iddiasında bulunduğu cihetle Babı âlice menedilmekle beraber fermanı mezkûrı tefsir ve Mısırın asıl imtiyazını tavzih yolunda 1286 senesi diğer bir ferman daha verilmişdi.

Bu kerre Hidivi Mısır işbu ikinci fermanın ve hususiyle bilâistizan istikraz edememek şartının lagıv ve ibtalini doğrudan doğruya hakipayı hümayundan ba âriza istid'a etmiş ve tarafı şahaneden dahi müsaade buyrularak iktıza eden fermanının tasdiri tarafı sadrı âzamîye emrü irade buyrulmuş olduğundan bunun içün yapılan ferman müsveddesinin görülüb bilinmesi maddesinden ibaret olub halbuki bu husus tarafı padişahiden kat'iyen emir buyrulmuş ve anın üzerine ferman müsveddesi yapılub mingayrı resmin mabeyn baş katibi Halimi Efendiye bilirsal manzur ve makbuli şahane olduğuna dair efendii müşarün ileyhin cevablı pusulası meydanda görülmüş olmasiyle artık bunun, yani müsved-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

denin görülüb görülmemesi müsavi ve müzakere götürür yeri olmadığı bedihi olmakla her kes sükût etmişdir.

Maamafih fakir «Hidivin şu arizasından anlaşılan müradı, yalnız bilâ istizan istikraz akdedebilmek mezuniyetini almak gibi göründüğünden ikinci fermanın sair fıkaratı mühimmesine dokunulmayarak ve hükmünün lagvını mütezammın olur böyle bir üçüncü ferman verilmiyerek yalnız istikraz için bir mezuniyet verilse olmaz mı» deyu beyanı mütalea eyledim ise de iş işden geçmiş olduğundan faide vermemişdir.

Bunda kimsenin sun'u olmayub mücerred hidivin bazı takdimeler ile sarayı hümayunca istihsal eylediği bir iradei kat'iye ile hâsıl olmuş bir felâket olarak hattâ bîçare Midhat Paşa, bunun arzı resmîsini hodbehod etmiş olmamak için bazı havası vükelâ ile müzakere olunduğunu tezkirei maruzaya dercetdirmiş ise de bu hususda cereyan eden müzakere balâda bastolunduğu vech iledir.

Fakire kalsa böyle muzır bir müsaadeye alet olmakdan ise dayanub azlolmak ve ya istifa ile çekilmek daha evlâ idise de ne çare ki bu reyi beyan etmek fakire düşmez idi. Zira böyle bir rey etmiş olsam envai meani ve mütaleata hamledilür vahimesi varid idi vesselâm.» [1]

§

Midhat Paşaya «20000» kuruş mazuliyet maaşı tahsis olundu.

1873 [12 Muharrem 1290] de - Esad Paşanın sadaretinde - «kavanini devleti aliyeye vukufı kâmili cihetiyle» [2] divanı ahkâmı adliye nezaretine tayin kılındı.

Sadrı âzam Şirvani Zade Rüşdi Paşanın yalısında vükelâdan bazıları toplanarak devletin idaresindeki fenalıkların men'i ve varidat ve mesarifin müvazenesi için bazı kavanin vaz'ına karar verilüb Midhat Paşa tarafından bir lâyiha hazırlandığını Rüşdi Paşa, nasılsa arzeylediğinden padişah hiddetlendi. 1873 [28 Receb 1290] de Midhat Paşayı azil [3] ve 1873 [22 Şaban 1290] de Selânik valiliğine tayin etdi.

[1] Sadık Paşaya demeli ki: Namus ve istikametinden emin olanlar için, beyan etdiği reyin «envai maani ve mütaleata hamli» edilmesinin asla ehemmiyeti yokdur ve onlara hiç bir suretle «vahime varid» olamaz.

[2] Tezkirei maruzadan.

[3] Sultan Abdülâziz merhumun bizzat yazdığı irade verakasının suretidir ki aslı Atıf Bey tarafından, benim vesatatimle merhumun evlâdından bir zate ihda olunmuşdur:

«Midhat Paşanın ahkâm riyasetinden azliyle yerine Hurşid ve İrfan Paşaların kangısı ehil ve münasib ise elli bin kuruş maaş tahsisiyle nasbının istizan olunması».

Hurşid Paşa tayin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TEZKİREİ MARUZANIN SURETİ

«Trabzonda ikamete memur olub mazharı afvi âlii padi;ahî olan Übbühetlû Devletlû Mahmud Nedim Paşa Hazretlerinin Adana ve Bosna valisi Devletlû Asım Paşa Hazretlerinin lüzumı tebdiline mebni Selânik valisi Devletlû Akif Paşa Hazretlerinin Bosna ve Übbühetlû Devletlû Midhat Paşa Hazretlerinin Selânik vilâyeti valiliklerine ve Adanadan infisal edecek Devletlû Yaver Paşa Hazretlerinin dahi emsaline tatbikan maaş ve tayin itasiyle meclisi tanzimat azalığına icrayı memuriyetleri iradei maaliifadei şehinşahi iktızayi celilinden olmağla muamelâtı resmiyesinin ifası hususunda dahi isabet efzayi sünuh ve sudûr olacak emrü fermanı hümayunı hazreti zıllûlâhinin mentukı münifi infaz edileceği beyanile tezkire. 22 Şaban 1290 M» [1].

Atıf Bey diyor ki:

«Şirvanlı paşanın sadaretinde Midhat Paşa divanı ahkâmı adliye nazırı iken Avni Paşa ile beyinleri iyi olmadığı cihetle bir gün serasker, huzurı hümayunda Midhatin vükelâ meclisinde bulundurulmaması lüzumunı padişahın vehmine dokunacak tevriyeli sözlerle arzetmişdi. Sonra efendimiz, Midhati azil ve Selânik vilayetine nasb buyurdular. Hattâ ol zeman Midhat Paşanın hakipayı şahaneye takdim olunmak üzere tarafımıza gönderdiği arizalar, Şirvanlı Paşanın seraskerden ihtirazen arzına müsaade göstermemesi cihetiyle tevkif edilmesinden dolayı aslını bilmiyerek bu âcize adavet eylemiş ve hattâ hengâmı mazuliyetimizde bir bayram günü konağına gitdiğimizde ademi takdim keyfiyetini süal ve izharı iğbirar eylemişdir. Midhatin bu infisalinin tafsili icmalîsi, Avninin ifadesine göre şu vech iledir ki bir gece Şirvanlının yalısında üçü birlikde idarei hükûmetin tahtı emniyetde cereyanı içün bazı şaraiti kaviye ve nizamiye vaz'ı ve müteferriatı hakkında bahis ve müzakere sebkedüb Midhat Paşa, bu yolda kaleme aldığı lâyihayı meydane çıkarub Sadrı âzam Şirvanlıya vermiş ve o da mütalea etmiş ise de serasker Avni mümaşat etmediği misillü Şirvanlı da andan bilihtiraz şimdi böyle şeylerin sırası olmadığını beyan edince Midhat «Öyle ise lâyihayı veriniz» deyüb alarak koynuna koymuş. Sonra azli ve Selânik memuriyeti zuhûr edince istiklâli saltanat aleyhinde bir şey gibi âlemi balâye aksetdirilmiş ve iğbirarı âli vukua getirilmiş olmasına zehab ile telâş ederek hem arzı ubudiyet eylemek, hem zımnında zikrolunan maceradan dolayı ne vech ile şikâyet vuku bulduğunu etrafiyle istizah etmek istemiş. Fakat Avni, yalnız «Şu aralık Midhatin meclisi vükelâdan afvi münasib olur» tarzında kapalıca arzetdiğini söyledi. Efendimiz, ekser cuma selâmlıklarında camide seraskerlerle mülâkat etmek âdetleri idi. Avni, öyle bir günde arzı meram etmiş» [2].

[1] Şirvani zade Rüşdi Paşa.

[2] Senelerce teşvik ve müavenet ederek Atıf Beye yazdırdığım ve müsaid bir zemanda basdırmak üzere kütübhanemde hıfzetmekde olduğum «hâtıra»nın bu bahsini, mükaddema

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Midhat Paşanın - birbirini müteakiben - mabeyn baş kitabetine gönderdiğini, Atıf Beyin - yukarıdeki fıkrada - bahsetdiği tezkirelerin [1] suretleri

«Hidematı devleti aliyenin meratib ve derecatı mücerred veliyyi nimetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin emir ve iradei şahaneleridir ki kulları gibi bir abdi âcizi dahi ehliyet ve istihkakından ziyade meratibe erişdiren ve bunca niam ve ihsane müstağrak eden yine o lütuf ve ihsanı hazreti veliyyi nimeti biimtinan olduğunu ve bununla beraber Padişahımızın bir kuluna ihsan buyurduğu en küçük hizmet en büyük şeref ve meziyet bulunduğunu itikad ile müftehir olduğumdan bu ümid ve itikada mütevessilen ve müteşekkiren bu defa inayet buyrulan Selânik vilâyeti memuriyetine hareket ve azimet etmek üzere emri resmîsine müntazır olduğum halde biraz vakıtdan beru gûya muamelei mütekabile olmak zamiyle hakkı âcizanemde neşri ekâzib ve müftereyat ile oğraşmak isteyen erbabı ağraza, işbu memuriyeti cedidei âcizanem dahi bir vesilei tarizat ve azviyat olduğu işidilmekde olub min gayri liyakatin kırk seneden beru bilâ inkıtaı cüz'î ve külli bulunduğum hizmeti devleti aliyede sermayei iftiharım olan sadakat ve istikamete dokunmaksızın zatî ve şahsî vukua gelen taksiratı namütenahiyei âcizanemi kendim dahi muterif olduğumdan anın içün katıbei ahvalde afv ve merhameti celilei hazreti veliyyi nimete dehalet ve iltica etmiş olduğum gibi bu makule müftereyat ve azviyatdan dolayı bir takım erbabı garaz ve fesad ile oğraşmakdan ise o hususda vukuf ve malûmat ve merahim ve inayatı aliyei mülûkâneye teslimiyeti kâmile içinde bulunmaklığım tercih ve ihtiyar olunarak sükût olunmuş ise de şu aralık bazı ahvalin tagayyüründen istifade edenler kuvvetiyle mabeyni hümayun canibi âlisine bü yolda bir söz isma ve isal idilecek olur ve maazallahü taala bir suretle vasılı sem'i âli olarak dahilî ve haricî bunca düşmenlere karşu hamii fevzü necatım ve medarı hayatım olan nazarı merahim eseri hazreti veliyyi nimetin cüz'î bir mertebe tagayyür etmesi lâzım gelür ise kendimi vefat etmiş bilerek artık hiç bir hizmete yaramayacağım teessüründen evvel nazar ve teveccühi mülûkânelerinden sakıt ve mehcur olacağım havf ve telâşı, efkârı ubeydanemce hayat ve memat nisbetinde mühim olduğuna ve Hak taala ömrü şevketü iclâli şahanelerini müzdad buyursun velivyi nimeti biminnetimiz Efendimiz Hazretlerinin vukuf ve malûmatı şahaneleri, kâffei ahval ve ümuru muhit olub her halin hakayikını tahkika iktidarı şahaneleri müsellem bulunduğuna binaen ledettahkik hakkı âcizanemde azvü isnad olunan ekâzib ve müftereyatdan padişahıma ve devleti aliyyelerine sadakat ve ubudiyete mugayir bir hal ve ya madde tahakkuk eder ise cezayı idam ile mücazata istihkakımı itirafda tereddüd etmeyeeeğim Cenabı Hakka iyan olub bilâkis bu azviyatdan dolayı beraeti zimmetle mazlûmiyet ve mağduriyeti âcizanemin tahakkukunda dahi şanı merhamet ve şefekati Hazreti veliyyi nimete muvafık ne ise anın icrası vabestei emrü fermanı hikmet beyanı Hazreti zıllûlahî olduğu beyanile arzı mavakaı hale mücaseret kılındı efendim.

30 Şaban 1290 9 Teşrini evvel 1289 Memlûki Hazreti Padişahi
Midhat kulları»

§

türk tarih encümeni mecmuasında bir mekaleme dercetmişdim Heveskâranı tasnifden biri - sadrı âzamlara dair yazılub basılmış olan yazıları bir araya toplayarak - neşretdiği kitaba - ismimi ve mekalemi zikre lüzum görmiyerek - o bahsi de nakleylemişdir. Okuyucular zannedecekler ki bu bahis, Atıf Bey merhum tarafından tarih mecmuasına yazılmış, ya ahretden gönderilmiş, yahud «Hâtıra» görülerek alınub satılmışdır.

[1] Midhat Paşanın yazısiyle olan ve bir eserde intişar etmeyen bu üç tezkireyi Atıf Bey merhum, bana vermişdi, kütübhanemde mahfuzdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Şeref sunuh ve sudûr buyrulan emir ve fermanı hümayunı Hazreti Mülûkâneye imtisalen ve memuriyeti cedidei âcizaneme müteveccihen hareket ve azimeti kemteranem musammem olub kaldı ki böyle bir vilâyet memurı değil, en küçük bir hizmet ve memuriyete kadar her nevi hidematı devletde müstahdem memurinin üssülharekâtı Padişahımızın evamir ve iradatı olduğuna ve hususiyle Cenabı Hakkın eltafı samedaniyesinden sonra mücerred veliyyi nimetimiz Padişahımız Efendimizin sahabet ve himayeti mahsusalarına iltica etmiş bu abdi âcizin kâffei ahval ve harekâtı ve vücudü hayatı enzar ve teveccühatı âliyei Hazreti veliyyi nimete merbut ve munhasır bulunduğuna binaen bu kuvvet olmadıkca hiç bir memurun ifayı hizmet ve memuriyete kudretyab olamayacağı müsellem olmağın bu bahsi mühim üzerine efkâr ve mütaleatı âcizanemi tadil ve temin içün bir hafta mukaddem takdim etmiş olduğum arizai âcizanemin cevabı âlisini ahzetmezden evvel hareket ve azimet edersem mücerred ferizai zimmetimiz olan emir ve iradei seniyei Hazreti Padişahiyi tenfiz ve icraye müsareat borcunu ifa etmiş olur isem de bilcümle bendekânın metalib ve hacatına ve umum tebaai Padişahînin müsted'ayatına meftuh ve küşade olan babı merahimmeabı Cenabı Padişahî yalnız benim şu arizama mesdud olduğu suretde böyle bir hali fevkalâde ile ye'si tam içinde ve cismi biruh hükmünde olarak cüz'î ve küllî bir işe ve ümurı memurei âcizanemden pek adi bir vaizfeyi bile icraye iktidardan sakıt olacağım cihetle şimdiden bu suretin dahi arz ve beyanına mecburiyet hâsıl olmuşdur Efendim.

7 Remazan 1290 17 Teşrini evvel 1289 Memlûki Hazreti Padişahî
Midhat»

§

«Birbirini müteakıb takdim eylediğim iki kıt'a arizai âcizanemin meşmuli lehazai merahım ifazai Hazreti Padişahî buyrulması intizar ve arzusiyle hareket ve azimeti âcizanem şimdiye kadar teahhür etmiş olması üzerine bir müddet daha durub uzamak bu abdi âciz için ne kadar müşkil ve nâkabil ise cevab almazdan evvel böyle bir hali ye's ve ıztırab içinde gitmek dahi o kadar güç ve ağır olduğundan ve babı merhamet ve şefekati hazreti veliyyi nimetden başka arzı hacet edecek bir kapu daha olmadığından böyle bir hali fevkalâde icbariyle sair ahadı nâs gibi hakipayi hümayunı hilâfetpenahîye bizzat takdimi arzıhale mecbur olmamak için işbu üçüncü arizamla dahi tasdia mücaseret kılındı Efendim.

9 Remazan 1290 18 Teşrini evvel 1289 Memlûki padişhî
Midhat»

Hüseyin Avni Paşa «Padişahın vehmine dokunacak tevriyeli sözler» arzetdikden başka - her şeyde öne atılan - Midhat Paşanın lâyihasını «İstiklâli saltanat aleyhinde bir şey gibi âlemi balâye aks» etdirerek padişahın iğbirarına sebeb olduğu Rüşdi Paşanın malûmı iken lâyiha sahibinin tebriei zimmet ve istidayi afvü atıfet maksadiyle yazdığı arizaları, Avni Paşadan «ihtirazen arza müsaade» göstermediğiçün Midhat Paşaya zulmetmişdir. Çünki zalimin şerrinden korkarak mazlûmun feryadını dinletmemek de bir zulümdür.

Padişah, arizalari okur da ilkaatı müfsidaneyi ifşa ederse kendi hakkında iyi olmayacağını Avni Paşa pek iyi bildiğinden ve Rüşdi Paşa ise - Midhat Paşa gibi fesade oğrayub - başını belâye sokmamak içün arizaların takdimine mâni olmak ve Midhat Paşanın - iğbirar altında - Selaniğe gitmesini tecviz eylemek suretiyle Avni Paşanın şerrinden kurtulduğuna kanaat etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halbuki Avnii mekkâr, bir müddet sonra sadrı mümaşatkâr hakkında da telkinatı müfsidanede bulunarak mesnedi sadaretden atdırub soluğu Halebde aldırmış ve yerine kendi oturmuşdur.

Pek tabiîdir ki hak ve adle riayet edenler, hak ve adle nail olurlar. Rüşdi Paşa gibi - mevkilerini muhafaza içün - haksızlığı ihtiyar edenler, mevkilerini bilâ ihtiyar başkalarına kabdırırlar.

Midhat Paşa, bilmecburiye Selânike gitdi. Orada az müddet kaldığı halde mülkiye ve zabıta ümurunca bazı ıslahatda bulundu. Bir ıslahhane tesis ile idaresiçün varidat temin etdi.

Kendi ifadesine göre «Selânikce olan icraat, Tuna ve Bağdad vilâyetlerinde olduğu gibi burada dahi sekenei memleketin teşekkür ve memnuniyetini mucib olmuş ise de Dersaadetce nazarı hoşnudî ile görülmeyerek bağteten» [1] şubat 1874 [Zilhicce 1290] de azledildi. İstanbula geldi. Bir buçuk sene açıkda kaldı. İstanbul civarında tedarük eylediği arazi ile meşgul oldu.

Hersek ve Bulgaristan ihtilâlinin tevessuu esnasında Ağustos 1875 [19 Receb 1292] de - ikinci defa - divanı ahkâmı adliye nezaretine tayin olundu. Maaşı «40000» guruşa iblağ edildi.

Mekamı sadarete yazdığı teşekkürnamenin sureti

«Cenabı lâyezal veliyyi nimeti biminnetimiz şehinşahi merahimhisal ve padişahi amimünneval efendimiz hazretlerini ilelebed şerefbahşı dihiimi âlülâli şevketü iclâl bubuyursun âmin. Secayayı celilei âlem ârayı hilâfet penahileri olan kemali atıfet ve şefekat muktazayı maali intiması üzere bu kerre nailiyetle müftehir ve mübahi olduğum memuriyet maaşının kırk bin guruşa iblağı hususunda şerefsanih olan emrü fermanı inayet unvanı hazreti padişahî hakkı na müstahakkı bendegânemde ihsan alelihsan ve şu suretle dahi bidirig ve şayan buyurulan lûtfı celili mekârım delili veliyyi nimetin zaten müstağrakı deryayı namayı hazreti şehinşahî olan bendei keminece ifayı ferizai teşekkür ve mahmideti baidülimkân olmağla ol vadide mûtekifi seraperdei acz olarak duayı bekai ömrü şevket ve temadii şanü azameti cihanbanînin tekrariyle tezyini lisanı ubudiyet kılındığı muhatı ilmi alii vekâletpenahileri buyruldukda olbabda emrü feman hazreti menlehülemrindir.

29 Receb 1292 Midhat».

Bu teşekkürname, Sadrı âzam Mahmud Paşa tarafından arzolunarak «Teşekküratı maruza müstelzimi mahzuziyeti seniyyei tacidarî olduğu» mabeyn baş kitabetinden tebliğ kılındı.

Sadrı zeman Mahmud Paşa tarafından «esham faizlerinin süalsiz ve müracaatsız tenzil ve tevkifine karar verilüb bununla dahi umum Avrupa halkının aleyhimize davet olunması ve Hersekde bir karyede zuhur eden ateşi isyan bütün Rumeliyi sarmış ve kaplamış iken ıtfası çaresine hiç bir tarafdan halisane gayret olunmayub bu babda dahi İgnatiyefin reyiyle amel olunması, devlet ve memleket hakkında azîm felâket ve mesaibi müntic olacağında iştibah kalmadığından» [1]

[1] «Tabsırai ibret» ve «Mirati hayret».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1875 [29 Şevval 1292] de adliye nezaretinden istifa etdi. İradei seniyye ile baş mabeyinci hafız Mehmed Bey tarafından yazılan tezkirede istifanın sebebi sorulmasiyle «İdarei devlete dair bir kanunı muayyen olmayub serikâre gelenlerin iradei keyfiyesiyle vuku bulan icraatdan ümurı mülkiye ve siyasiye muhtel olmuş ve nizamatı askeriye bozulmuş ve ehvalı maliye ıslahı kabil olamayacak raddeye varmış ve devletin temamii mülküni müteahhid olan düveli garbiye, salâhımızdan ümidini kesüb aleyhimizde harekete müstaid bulunmuş olmağla bu hallerden üç dört ay nihayetinde nasıl akıbeti vahime zuhûr edeceğini gören âdem içün sabır ve tahammül mümkin olamıyacağını» [1] cevaben bildirdi ise de Mahmud paşanın tesvilâtiyle maruzatı neticesiz kaldı.

Atıf Beyin bu hususa dair «Hâtıra» daki sözleri şayanı dikkatdir:

«.... Divanı ahkâmı adliye nazırı Midhat Paşa, zâhirde politikanın ve idarei devletin fenalığından dolayı istifa ederek işden çekildi. Halbuki Mahmud Paşa ile arası istifasına kadar pek iyi idi. İçeruye gönderdiği istifanamesinde ahvalin uyğunsuzluğunu beyan ve bir vilâyete gönderilmesini istida etdi. Bundan maksadı, belki Padişah çağırub istiknahı hal ederde evvelki gibi Mahmud Paşanın yerine sadrı âzam olurum, yahud — hiç olmazsa — anı ref etdiririm demek olması melhuz isede yalnız istifası kabul buyrulub başka iş'arına itibar olunmadı ve valiliğe dahi gönderilmedi.»

1875 [2 zilkıde 1292] de «10000» kuruş mazuliyet maaşı tahsis kılındı.

TEZKİREİ MARUZANIN SURETİ

«Übbühetlu devletlu Midhat paşa hazretlerine, tebeddüli merhunı müsaadei cenabı cihandari buyrulan ahkâmı adliye nezaretinden kalacak on beş bin kuruş maaşdan on bin kuruş mazuliyet maaşı tahsıs olunması hususunda her ne vech ile...».

Tercemei halinde beyan olunduğu üzere Mahmud Nedim Paşa, medreselerdeki talebenin kıyamını Midhat Paşanın talimine haml ile onun İstanbuldan uzaklaşdırılmasını ve Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendinin tebdilini valide sultana teklif eyledi. Hudavendigâr valisi Hüseyn Avni Paşanın İstanbula celbiyle yerine Midhat Paşanın tayini hakkında iradei seniye sadır oldu.

Mahmud Paşa azil ile mütercim Rüşdi Paşa, mekamı sadarete nasbedildikden sonra Midhat Paşa 1876 [24 Rebiulahır 1293] de mazuliyet maaşı olan — «10000» kuruşla mecalisi âliyeye memur oldu.

[1] «Miratı hayret»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişah, onu yine bir vükelalık mekamına getirmek niyetinde bulunduğu içün maaşı artırılmadı. hatta bu yolda tebliğ olunan iradeiseniye üzerine sadrı âzam mütercim Rüşdi Paşa «Midhat paşa, vükelalık memuriyeti istemiyor, emniyeti yok» dedi.

Mazuliyet maaşı - emsaline nisbetle - esasen dûn olduğu ve baş mabeynci Hafız Mehmed Bey tarafından meclisi vükelâye memur etdirilen Abraham Paşaya «30000» kuruş maaş tahsis olunduğu halde kendinin ondan az bir maaşla meclisi vükelâye memur edilmesini, Midhat Paşa şahsına karşı hakaret adetdi. Münfail oldu. Vükelâlık istememesine sebeb, bu infialdir.

Midhat Paşa, infialde haklıdır. Çünki devletin iyalâtı mümtazesinden olan Mısırın kapu kethüdası Abraham Paşaya «30000» guruş ve sadaret mazulü Midhat Paşaya onun üçde biri verilmek, hem üsule, hem mantıka muhalif olduğu gibi bu hal, Midhata Abraham kadar ehemmiyet verilmediğini tazammun etdiğiçün de hakaret addolunmak tabiîdir.

Fakat Midhat Paşa, kendine Mısır kapu kethüdasından az maaş tahsis edildiğine değil, ona - hangi tarafa hizmet içün - meclisi vükelâda mevkî tahsis olunduğunu ve - rütbesi her ne olursa olsun - bir kapu kethüdasının, vükelâ arasına konulub müzakerata iştirak etdirilerek en mühim ve mahrem işlerden haberdar edilmesinin kendinden ziyade vükelâlığa ve heyeti vükelâye hakaret olduğunu düşünüb de münfail olmalı idi.

Ne faide ki - gerek şayanı Midhat, gerek sezavarı mezemmet olan - her ferd, her şeyden evvel kendi nefsini, kendi nef'ini düşüniyor.

Müahharen infiali geçmiş ve - istemediği söylenen - vükelâlığı istemiş olacak ki Şûrayı Devlet reisi Yusûf Kâmil Paşanın «vücudca bazı mertebe rahatsızlığı, kesreti teveggule müsaid olmadığına binaen»[1] mecalisi âliyeye memuriyeti üzerine «hasafet ve gayreti müsellimesi cihetiyle» [1] 1876 [12 cümadelûlâ 1293] de Midhat Paşa - ikinci defa - Şûrayı Devlet riyasetine tayin kılındı.

*
* *

Sultan Abdülazizin hal'ını ihzar ve icra edenlerin ileri gelenlerinden biri de Midhat Paşadır. Fakat bu Hüseyin Avni Paşa gibi şahsî garazla hareket etmedi. Devletin hayatını idame içün çarei yegâne addetdiği idarei meşrutayı tesise, Sultan Abdülâzizin tahtı saltanatda bulunmasını mâni gördiği içün hal'i ihtiyar eyledi.

Hattâ Mütercime yazdığı bir tezkirede ıslahatı cedide icrasiçün istirhamda bulunması üzerine Padişah, ıslahatın lüzumunu tasdik ve

[1] Resen sâdır olan iradei seniyeyi mübelliğ mabeyn baş kitabetinin tezkiresi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kabahatı Mahmud Nedim Paşaya atfeylediğini, kendi de Valide Sultana nasihat ederek teahhüd altına alınırsa tebdili hareket [1] etmek hayırlı olacağını ve Padişaha vaki olan maruzatının Hüseyin Avni Paşadan mektüm kalmasını ihtar eyledi.

Çünki - müstebidler ordusunun seraskeri ve kin ve garaz erbabının serdarı olan - Avni Paşaca meşrutiyetin tesisi matlub olmayub onun emeli, Sultan Abdülâzizin saltanatına nihayet vermekden ibaret olduğiçün ıhtaratı hayırhahane ile padişahı istenilen yola sevkedüb de hal'inden vazgeçmek işine gelmezdi.

Hal'a dair Midhat Paşanın ve diğer zatların eserlerinde malûmat verilmiş olduğundan - bazı kopist musannifler gibi - malûmı ilâm ve mezkûrı tizkâr etmeğe ihtiyac yokdur. [2] yalnız - Yıldızda icra olunan meşhur muhakeme evrakı arasında tesadüf itdiğim - 8 Mayıs 1297 tarihli istintaknamedeki süallerin, - Midhat Paşanın yazısile olan - cevablarından bir kısmının naklini muvafık gördüm.

Bir süale cevaben yazdığı verakada Midhat Paşa diyor ki:

«.... Sultan Abdülâzizden umum halkın teneffüründ icab eden esbab, bu kâğıdlara sığmayacağından bunun burada tafsiline hacet yokdur. Devletin kanunsuz idaresi mümkin olmayacağı anladıldıkca kanunun bütün bütün aleyhinde bulunmağa başlayub Mahmud Nedim Paşanın ikinci sadaretinde vuku bulan ef'al ve harekâtiyle halkı bütün bütün tenfir eylemiş idi. Her kangi meclise gidilse Padişahın sui hal ve harekâtından başka lâkırdı olmayub diğer tarafdan Mahmud Paşanın bütün bütün Ceneral İğnatiyef tarafını tutmasiyle ve Ceneral ise Rumelinin Rusya eline düşmesi tedabirine çalışarak Bulgaristan hadisesinin tevessüiyle ve İstanbulda dahi yine Rusya entrikasiyle emniyet münselib oldu denilerek hıristiyan takımına bir emniyetsizlik gelmesiyle bu hal, ehali beyninde heyecanı mucib olmuş ve âsarı talebei ulûm tarafından görülmeğe başlamış idi.

Hüseyin Avni Paşa, Abdülâziz Hazretlerinin indinde memduh iken Mahmud Nedim Paşanın ibtidaki sadaretinde bigayri hakkın nefi olunarak hakaret görmüş ve müahharen Mahmud Paşanın ikinci sadaretiyle beraber seraskerliğe gelmiş ise de az vakit içinde Bursa valiliğine teb'id olunarak fevkalâde dilgir olmuş idi. Hakanı merhum, bunların hiç birine ehemmiyet vermeyerek geceleri vükelânın orta oyunlarında

[1] Yani hal'iden sarfı nazar etmek.

[2] Bahusus ben, hal' ve müteferriatı hakkında - görülmemiş ve neşredilmemiş olan vesaiki mutebereye istinaden Türk Tarih Encümeni mecmuasının [7 - 84 - 1 Kânuni sani 1341] [9 - 86 - 1 Mayıs 1341] [13 - 90 - 1 Kânuni sani 1926] [14 - 91 - 1 Mart 1926] [15 - 92 - 1 Mayıs 1926] numaralı ve tarihli nüshalarına mühim mekaleler yazmış olduğumdan mufassal malûmat almak isteyenler o mekaleleri okumalıdırlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

taklidleri yapdırılub [1] eğlenmeğe devam olunduğu gibi Hüseyin Avni Paşa kendi taklidinin dahi gayet kabih bir suretde yapıldığını istihbar etmesiyle gayz ve adaveti müşted olmuşdu. Ben dahi o aralık ahkâmı adliye nezaretinden istifa ile çekilmiş olduğumdan bu halleri uzakdan görerek teessüf ider idim.

Bir gün Rüşdi Paşa Hazretlerine gidüb bu zatın nanü nimetiyle mütenaim olduğumuzdan ve bu yol kendusını bir fena neticeye götüreceğinden birlikde doğruca mabeyne gidüb ve her bir şeyi göze alub bizzat kenduye vehameti âkıbetimizi anlatmaklığımızı teklif ve reca etdim [2]. Kendi de bu lüzumu tasdik ile beraber icrasına bir vech ile girişemedi.

Yine ol günlerde ben Tobkapudaki çiftliğin ümuriyle meşgul iken Valide Sultan tarafından Hamdi Paşa gelüb ve Mevlevihanenin [3] mihrabı içinde beni bulub «Valide Sultan selâm etdi. Sizi bir suretle görmek istiyor. Bu fenalıkların çaresi hakkında reyinizi dahi soruyor» dedi. Ben de cevabımda «Bunun çaresi pek kolaydır. Yalnız askere hasrı nazar etmekle olmaz. Bulunduğumuz mevkie göre bu mülkün idaresi bir kanuna merbut olmak ve islâmla hıristiyan sahihan müsavat haline getirilmek lâzımdır. Lâkin bendegânı Padişahî bunları anladamıyor» didiğime cevaben Hamdi Paşa «Valide Sultan, bunların birini söylemeğe cesaret edemez. Arslanının üzüldüğünü istemez» dediğine ve bunu bir kaç kerre tekrar etdiğine tabiî hiddet geldiğinden «İşler öyle giderse akıbeti vahim olacak ve halisane ihtar ederim ki gerek Valide Sultana ve gerek Abdülaziz Hanın hanedanına pek büyük mazarrat gelecekdir. Ben öyle görüyorum» dedim.

Bunun üzerine hiç bir ses zuhûr etmeyüb softalar vak'ası üzerine Mahmud Paşanın azliyle Rüşdi Paşa sadarete ve Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe geldi ise de Bulgaristan hadisesinin indifaı şöyle dursun diğer tarafdan bir Selânik mes'elesi dahi çıkdığından ve bir de Mahmud Paşanın infisali günü gayet fahış bir takım şerait ile bir istikraz imzalanacağı haberleri ortada şayı olduğundan bu dahi nefreti ammeyi tezyid eyledi.

Benim Hamdi Paşaya olan ifadatımda hal' maddesi henüz şayı olmamış ise de Hüseyin Paşanın tasavvurunda olduğundan maksadım bunu ihtar idi. Galiba Hamdi Paşa, bunu ya söylememiş ve yahud söy-

[1] Padişahın huzurunda oynadılan orta oyunlarında vükelânın taklidleri yapdırılarak eğlenildiği rivayet edildiğinden bunun doğru olub olmadığını Atıf Beyden sorduğumda «Maatteessüf doğrudur» demişdi.

[2] Böyle yapılsaydı Padişah da, kendileri de, devlet ve millet de, musibete giriftar olmazdı.

[3] Yenikapu mevlevihanesi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lemişde anlatamamış olmalıdırki bir eseri zuhûr etmedi. Andan sonra hal' ve cülus lakırdıları her kesin lisanına düşüb vükelâ ve ulemadan buna vukufi olmayan [1] ve izharı memnuniyet etmeyen yok idi. Müsafir olarak her mahalle gelüb giden zavatın ekseri lâkırdıları bunun bir an evvel husuli arzusunu cami olarak hususile bir gün fetva emini Halil Efendi, ülemadan Eşref Paşa biraderi Şerif Efendi ve Servet Efendi ve ismi hatrımda kalmayan iki zat ile birlikde bize gelüb bi mühaba bu bahsi açdıkdan sonra koynundan bir fetva müsveddesi çıkarub göstermişdi. Bu arzunun umumî olduğunda şübhe kalmadığından ve o aralık Hüseyin Avni Paşa sık sık bize gelüb işbu işe lâzım olan tedbiri hazırladığını ve sultan Muraddan maada umum şehzadegân hazaratının dahi müvafakat ve rızalarını [2] istihsal eylediğini söylemiş ve burası bir kerre de Rüşdi Paşadan işidilmiş idi.

Bu hal arasında Cevher ağa, Valide Sultandan olarak bana haber gönderüb Kadıköyündeki bağına gitmekliğim içün davet etmişdi. Derhal kayığa binüb gitdim. «Valide Sultan selâm etdi, mütaleanızı havi bir lâyiha istiyor» dedi. Ben de «şimdiye kadar pek çok lâyihalar takdim etdim. Hiç birine sem'i itibar olunmadı. Halbuki ortalık günden güne fenalaşıyor. Siz yazacağım lâyihanın derhal hükmünü icra etdirmeği teahhüd ederseniz yazarım» dedim. O da kabul eyledi. Hatrımda kalmamış, galiba dört ve yahud beş bend bir lâyiha idi. Bir gün oğraşdım ve takdim etdim. Andan evvel meclisi vükelâye memur olduğumdan ogün meclis günü Hüseyin Paşa, yanıma gelüb askerî ve sair levazımı tertib eylediğini söyledi. Ben «bu işde askerin istimali nizamatı ihlâl edeceğinden ol suret caiz değildir» sözüyle bırakdım. Konağa avdetimde Valide Sultandan bir tezkire aldım. Mealinde «lâyıhayı okudum. Beğendim. İnşaallah icra olunur» deyu yazılub icraatına ve hakan merhumun manzuru olduğuna dair bir işaret görülmediğinden Valide Sultanın bunu dahi takdime cesaret etmediğini anladım. Geru tarafda iş

[1] «Padışahdan başka her kes vâkıfı ahval idi.
Çünki mülki gafletin Sultanı ol hakan idi»

denilse nefselemre tamamile tevafuk eder.

[2] «Umum şehzadegânın muvafakat ve rızaları» ihtiraatı avniyeden olsa gerekdir. Zira bu müddeayı isbat edebilecek bir sened, bir şahid yokdur. Bundan başka «Umum şehzadegân» dediği zatlar arasında — hal'ına teşebbüs olunan — padışahın müteaddid evlâdı vardı. Evlâd, babanın hal'ına nasıl «muvafakat ve rıza» gösterir? Bahusus öyle evlâd ki hal' olunacak babalarının mekamına geçecek değildirler. Başkasını tahta çıkarmak içün kendi babalarını tahtdan indirmeğe «muvafakat ve rıza» gösterecek evlâd tasavvur edemiyorum, siz ediyorsanız kavli Avniye «muvafakat ve rıza» göstermekde tereddüd etmeyiniz.

Bilfarz şehzadegânın bir kaçı hal'a «muvafakat ve rıza» göstermiş ise «umum» kelimesini kullanarak — en yaşlı şehzade olan — veliahd efendiden en küçük şehzade efendiye kadar «muvafakat ve rıza» maddesini tamim etmemelidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

umumiyet kesb edüb her kesin buna intizarda bulunduğu gibi vükelâ ve ülemanın dahi ittifakı var ise de icrasına umumen başlamak şuyuu müstelzim olacağından ve askerî takımiyle bahriye takımı zaten Hüseyin Avnı Paşa ve Kayserli Ahmed paşa ve Redif Paşa ve sairenin marifetiyle tertib olunmuş olduğu gibi vükelâdan dahi benim ve Rüşdi Paşanın ve Hayrullah Efendinin bulunması kâfi göründüğünden bir Cumartesi günü verilen kararda çarşanba günü icrası tertib edilmişdi. Sonra Hayrullah Efendi ile Hüseyin Avni Paşa müzakere ederek vakti muayyenini değişdirdiklerini ve salı gecesine karar verdiklerini Hayrullah Efendi bana gelüb söyledi. Bu karar üzere icra olunub biat içün gelen vükelâ ve ulema ve vüzeranın ne veceh ile ibrazı memnuniyet eyledikleri ve Dersaadetde ve gerek taşralarda umum halkın bunu nasıl meseretle telâkki etdikleri malûmdur.».

*
* *

Midhat Paşa, 19 Kânunı evvel 1876 [3 Zilhicce 1293] de - ikinci def'a - mekamı sadarete nosbolundu. [1]

HATTI HÜMAYUNUN SURETİ

«Veziri maali semirim Midhat Paşa

Rüşdi Paşanın illeti vücudiyesinden ve sinni mertebei şeyhuhate vâsıl olduğundan bahs ile hizmeti sadaretden istifa eylemesine ve ehemmiyeti muhtacı tarif olmayan mesalihi hazırai devletin yolile görülmesi ve devleti aliyemizin hukuk ve menafii meşruasının enzarı umumiyede isbatiyle mesaili mevcudeye bir hüsni netice verilmesi ve ümurı maliyece devam eden müşkilâtın tadiline çalışılması hususlarında olan amalimiz, bir yedi iktidare tevdii idareye lüzum gösterüb sizin sıfatı matlube ve müstekimeyi câmi olmanıza binaen mesnedi sadaret uhdei hamiyetinize tevcih kılınmağla ibrazı âsarı reviyyete ikdam eylemeniz matlubumuzdur. Hak Taala mazharı tevfik buyura. 3 Zilhicce 1293»,

Sultan Abdülhamid tarafından dikte edilerek kurşun kalemle yazılan bir muhtıra [2] müsveddesinin - tercemei haline dercolunan -

[1] Hattı hümayun, salı gönü alaturka saat 9 da — mutad olan — Alayla Babı âliye getirilirken şiddetli yağmur yağmakda idi. ! «سال نیکو ؛ بهارش پیداست»

[2] Yıldız evrakını tedkika memur olduğum esnada - evvelce arayıcılar ! tarafından karmakarışık edilmiş olan - sandıklar dolusu kâğıdlar arasında Sultan Abdülhamid merhumun - her ne maksada mebni ise - söyleyüb yazdırdığı bazı muhtıraların dağınık suretde müsveddelerine tesadüfle istinsah etmiş ve bir kısmını - haşiyelerle - Türk tarih encümeni mecmuasına dercetmişdim.

Merhumun hatırası olmadığı ve hâtıra yazmak hatırından geçmediği halde Süleyman Nazif, tarihle oynarcasına ve - hassai temyizden mahrum olduklarıçün - her şeye, hatta kendi malûmatlarına inanan bir takım sade diller ve cahillerle eğlenircesine merhumun hatıratı olmak üzere bir risale yazub tabetdirmişdi. İleride tarihi ve erbabı tarihi tağlit edecek olan bu yolsuz hareketinden dolayı kendini tevbih etmişdim.

Bu risalenin düzme olduğunu bilmünasebe bildirdiğimden dalayı - bilmediğini bilmeyen - bir bilgic, «الجاهل جسور» - mealine muvafık olarak - bir gazetede beni techile cüret ve risale, Abdülhamidin olduğunu iddiada ısrar ile «عارلنا ان نعود» meseline tebaiyet etmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bir kısmında beyan edildiğine göre Mütercim Rüşdi Paşa «Midhat Paşanın entirikasiyle beraber mesuliyetden havf ederek istifa» etdiğinden «Midhat ve Mahmud [1] Paşaların entrikalarına bakmayub» saraya gelmesine ve bunların «müttefikan tarafeyne dürlü dürlü entrikalar ve iğfalât ile emniyetsizliğe ve teveccühsizliğe sây etmeleri esassız şeylerden ibaret» olduğuna dair tebligatda bulunuldise de istifada ısrar etmekde ve bir tarafdan da Midhad Paşa «Biz, efendimizin hainı miyiz? Rüşdi Paşanın bu gibi ahvaline ne içün merak ediyorlar? Buna tahammül olunuyor. Efendimizin her ne emrü fermanları var ise bize irade buyursunlar, can fida ederek işe bakarız» gibi haberler göndermekde idi.

Rüşdi Paşanın istifası kabul olundu. «İstanbulda büyük âdemler birakılmayub taşraya gönderilmiş olmasından ve zati şahanenin malûmı olanlar Edhem, Ahmed Muhtar ve Rauf Paşalar gibi zevat ise de bunlar da uzak mahallerde ve Ahmed Vefik Paşa ise inzivada bulunmasından dolayı hasbezzeman ve bizzarure Midhat Paşa, sadarete» getirildi.

O esnada mabeyın baş kâtibi olan sadrı esbak Said Paşa, Midhat Paşanın mekamı sadarete getirilmesi içün çalışdığını bana söyledi.

Rüşdi Paşa, Midhat ve Damad Mahmud Paşalardan pek çok zeki, hassas, dessas ve - eski tabirle - gürki baran dide olduğiçün padişahın ifade etdiği gibi onların - şayed vaki ise - entrika ve iğfallerine kapılmasının ihtimali yokdu. Belki o, berikilerini iğfal ederek istediği cihete çevirebilirdi.

Cevdet Paşa «Tezakir» de - Hüseyin Avni paşanın katlinden bahsetdikden sonra diyor ki:

«Kaffei ümurı devlet, Rüşdi Paşanın elinde idi. Zâhirde Sadrı âzam olduğu halde manevî hükümdarlık ediyordu. Fakat Midhat Paşa dahi nüfuz ve ikbalde ana şerik gibi idi ve egerçi Rüşdi Paşa anı def'e muktedir idi. Lâkin Midhat Paşayı İngiltere sefareti pek ziyade tasahhub ve iltizam etdiği cihetle Rüşdi Paşa, anı hüsni idare etmeği icabı halden görüyordu».

Memduh paşa diyor ki: [2]

«Sadrı âzam Rüşdi ve Şûrayı Devlet reisi Midhat Paşalar, müttehid ve yekdiğere halen ve kalen müsaid iken sadrı âzam saraya gidiyor, padişahı göremiyor, Şûrayi Devlet reisi hakkında saraydan sena işidiliyordu. Rüşdi Paşa ise maliki temkin ve müteazzım, havadan nem kapar derecede hassas ve şu fıtretde olmakla beraber rübudei vesvas idiğünden iki sahibi devletin arası günden güne açılıyordu. § Midhat Paşayı ziyarete giden rical, sadrı âzamla kendisinin rıtk ve fıtkı ümurda maruf mesaisinden bahs açdıklarında «Vara yoğa ağlamak, Rüşdi Paşaya tabiat olmuş, ana baka baka benim de ağlayacağım geliyor. Ço-

[1] Damad Ahmed Fethi Paşanın oğlu.

[2] «Kuvveti ikbal — Alâmeti zeval».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cuklara mahsus etvardan içim sıkılıyor. Sinni piriye erişenler galiba hep böyle olacak» lakırdılarını işitmekle tarafeynin birbirlerine dilgir bulunduklarına hükmediyorlardı. Akibet Rüşdi Paşa istifa etdi. Midhat Paşa, sadarete tayin kılındı».

Rüşdi Paşanın müsteskal olduğu nasıl malûm ise Midhat Paşa hakkında «saraydan işidilen sena» nın da ciddî olmadığı mechul değildi. Hal'in ve mahlu üzerindeki tesiri feciin korkunc hayali, padişahın gözünün önünden bir an ayrılmıyordu. Bu sebeble müsteskal olsun, mültefet olsun bu iki paşanın nasıl dehşetli bir akibete oğrayacakları erbabı kiyasetin nazarı dikkatinden kaçmayordu.

Yukarıda bahsolunan muhtıranın gerek buraya nakledilen kısmından, gerek konfransa ve Rüşdi ve Midhat paşalara müteallik maddelerinden de anlaşılıyor ki Padişah, Midhat Paşayı isteyerek değil, - kendinin söylediği gibi - «Hasbezzeman ve bizzarure» mesnedi sadarete getirdiğinden «zeman» müsaid ve «zaruret» zail olunca azledeceği belki başına daha büyük musibetler getireceği bedihi idi.

*
* *

O zemanın en mühim vekayiinden biri kanunı esasi ilâni, diğeri de İstanbulda konferans akdidir. Bu iki vak'a hakkında da pek çok yazı yazılmış olduğundan tafsilâta girişilmeyerek bazı mühim noktaların nakliyle iktifa idildi.

Midhat Paşanın, yıllardan beri istihsaline çalışdığı ve devletü miletin saadeti içün çarei münferid bildiği üsuli meşveretin [1] - umumî bir meclisde uzun mübahase ve münakaşalardan sonra - kabuli takarrür ederek kanunı esasî [2] lâyihasının tanzimi, onun riyasetinde bir encümene havale olundu. Encümence tanzim edilen lâyiha Padişaha takdim kılındı.

Münderecatından bazılarının hukukı saltanatı ihlâl ideceğine dair söylenilen sözlerle Padişahın zihni teşviş edildi. O sözler arasında bazı muhik olanlar da vardı [3].

[1] Hanri Elyot diyor ki:

«... Podişah ile vükelanın ittihaz etdikleri mesleke dikkat ve nezaret ederek icabı halinde anları istediklerini icradan menedüb iraei tarik edecek bir meclis teşekkül etmedikce ıslahat nev'inden müessir hiç bir icraat vuku bulmayacağını da iyi bildiğimden Midhat Paşanın Padişah ile vükelâyı zabt etmek maksadiyle bazı teşebbüsatda bulunduğunu haber aldığımda fevkalhad memnun olarak müşarün ileyhi elden geldiği kadar tahrik ve teşvikden geri durmamış idim»

[2] Said Paşa, «Sabah» gazetesiyle neşreylediği müdafaanamelerden birinde «Rüşdi Paşanın sadaretinde idarei meşruta içün «Kanunı Cedid» unvaniyle bir layiha kaleme alınmışdi. Buna «Kanunı Esasi ismi verilmesini ihtar etdim» diyor.

[3] Namık Kemal Bey, tevkifhaneden babasına yazdığı tezkirede diyorki:

«.. Ben, Padişahın inayet didelerindenim. Hukukunı hem bilür, hem de muhafaza ederim. Hattâ Kanunı Esasiden hukukı saltanata müteallik olan bendleri kaldırub da arz

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lâyiha meclisi vükelâda müzakere olunduğu sırada Padişahın emniyet etmediği eşhası nefi edebilmesine dair 113 üncü maddeye tehlükeli bir fıkra ilâvesi hakkında iradei seniye sadır oldu.

«Son asır Türk şairleri» nde Ziya Paşanın tercemei halinde - kendinden menkul olarak - yazdığım vech ile kanunı esasi müsveddesi tanzim ve Midhat Paşa tarafından padişaha takdim olundu. Aradan on beş gün geçdiği halde ses çıkmadı. Ziya ile Kemal, bir gece Midhat Paşanın konağına gitdiler. Saraydan cevab alması içün ısrar etdiler. Ertesi gün yine gitdiler.

Midhat Paşa «Kanunı Esasî kabul olundu. Emma bir 113 üncü madde ilâve edildi» dedi ve maddeyi ortaya koydu. Ziya Paşa «Bu

---

etdikleri zeman huzurı hümayune en evvel ben, bir ferıadname yetişdirmişdim. Bu hezeyanları kim ihtiyar ediyor, dedim. «Midhat Paşa söylemiş» didiler. Acayib haldirki kendi o zeman sadrı âzam idi, niçün beni tedib etmemiş de sarya şikâyete gitmiş? Kendi burada yoksa bir kâğıdla hakikatı hali istifsar muhal değildir ya, yazılsun da sorulsun, dedim. Ana da mukabele edemediler.»

Teşkil olunan komisyonca Kanuni Esasiye yazılan mukaddimeye dair Kemal Bey - kendi yazısile Yıldız evrakı arasında - gördüğüm mütaleanamesinde «Mukaddimenin en büyük mahzuru, nizamı esasiyi Babı âli tarafından verilme bir şey suretinde göstermesidir. Babı âlinin niçe bin yalanları üzerine neşr edeceği ıslahata Avrupa da inanmaz, halk da kanmaz. Avrupa, mülkün ıslahını sahibinden beklediği gibi halk da padişahının ihsanını kendi lisanından ister. Mukaddimenin yazılışında olan eseri cehalet dahi sureti mahsusada şayanı dikkatdir. Terakkiyat hususunda müsavatı kâmile Çıplak Mustafanın [*] aklen Said Paşaya, servetce Zarifiye, rütbece Sadrı âzama müsavi olması demek olacağından bu kadar bedahete karşı bir sözle nizamı esasîyi orta oyunu tekerlemeleri suretinde göstermek ve Avrupanın bütün bütün emniyetini zail etmek tabiîdir.», Knunun bir maddesinde «Vükelâdan her biri, dairesine aid ümurdan icrası, mezuniyeti tahtında olmayanlar reisülvükelâye arz eder» denilmesine mükabil «Muntazam devletlerde vükelânın kâffesi, muhtacı istizan gördükleri şeyleri reisülvükelâye değil, padişaha arz ederler. Reisülvükelâ hakkında «arz» tâbiri kullanmak, açıkdan açığa hukukı padişahiye taarruzdur.», Diğer bir maddedeki «Heyeti meb'usan, kabul etdiği lâyihaları tasdik ile reisi vükelâye arz eyler» ibaresine karşı da «Reisi vükelâye dünyada bir şey arzolunmaz. Reisi vükelâ, Padişah değildir.» Ve mütalâanamenin son kısmında da «... Hukukı padişahiye müteallik olan bendler ise kalkdığı halde üsuli veraset, rabıtasından çıkacağı ve hilâfeti kübrayı islâmiye, kanunı Esasiden haric bir emri mevhum hükmüne gireceği gibi rütbe ve mansıb tevcihine vükelânın ve iyalâtı mümtaze tevcihatına hidivin ve hutbe ve sikkeye iyalatı mümtaze vali ve prenslerinin ve muahedat akdine ve harb ve sulh ilânına meclisi umumînin hak kazanmış olacağı ve zatı hazreti padişahide ahkâmı şer'iye ve kanuniyeyi icra ve mücazatı afv ve tadil içün bir salâhiyeti kanuniye kalmayacağı ve bu suretle saltanatı Osmanîye en büyük bir muhatarai inkıraza düşeceği meydandadır.» diyor.

[*] Vaktiyle bütün İstanbul halkının tanıdığı bu Çıplak hakkında da malûmat versem, - hazıra konmak ve konduklarını kendi malları gibi satmak içün etraf ve eknafı gözeten - bir takım kopistler ve müellif taslakları - niçe zahmetle tahkik etdiğim - o zatı da bîperva alub satacakları bedihiyatdandır. Bu sebeble merhum çıplakı, kisvei tab'a koymak istem edi m.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

madde ile Kanunı Esasînin, Kanunı Esasî denecek yeri kalmamış. Bundan böyle hükûmet istediği tahkikatı istediği gibi yapdırub istediğini memleketden harice çıkarmak içün Kanunı Esasîye istinad edecek. Böyle meşrutiyet kanunı nerede görülmüş?» dedi.

Midhat Paşa «Ne yapalım, şimdilik Kanunı Esasî bizde bu kadar olabiliyor. [1] Baş kâtib olacak hınzir, böyle bir çivi sokmuş. Zeman gelir, tadil olunur» cevabını verdi.

Ondan sonra aralarında samimiyet devam edemedi. Ziya Paşa, şu kıt'ayı söyledi:

«Ne cesaretle olur münkeşif ebnayı vatan
Dehşet alûdı cebanet ebi meşrutiyet
Yoksa dünyada nasib olmayacak mı bilmem
Bize, nev'i beşerin hakkı olan hurriyet».

Midhat Paşanın damadı Vefik Beyin «Serveti fünun»la neşretdiği mektubda paşanın bir gece sabaha yakın - Kanunı Esasî müzakeresiçün inikad eden meclisden - avdetinde pek mükedder görüldüğünü ve o sırada konakda bulunan Ziya ve Kemâl beylere verdiği izahatda müzakere adeta mücadele şeklini aldığını ve elfazı galiza ile yekdiğerini tahkire kadar sözün uzadığını» beyan etdiğini nakleydikden sonra diyorki:

«Ziya ve Kemal Beylerin, biz öyle pejmürde kanun istemeyiz. Ya kanun tanzim edildiği gibi kabul edilmeli ve yahud ilânından sarfı nazar olunmalı. Kabul edilmemiş olan bendlerin noksanı, hele 113 üncü maddenin ilâve edilmesi kanunı hükümden iskat eder» mealinde irad etdikleri itirazata cevaben Midhat Paşa «siz çocukluk ediyorsunuz. Meclisde bana refik olacak iki üç kişi bulamıyorum. Hüriyetine itimad etdiklerim hep bana muarız kesiliyorlar. İşte Rüşdi Paşa bile Cevdet Paşanın fikrine ilticaya başladı. Çekdiğimi bir ben bilirim. Kanun her ne suretle tashihata oğrasa bunu navakısiyle beraber kabul etmek lâzımdır. Anda görülecek nevakıs ve zevaidi meclisi mebusan mahvü isbata muktedirdir. Benim maksad ve reyim, her ne olursa olsun bu kanunı esasen kabul etdirmekden ibaretdir ve böyle olmalıdır. Çocukluk lâzım değil. Darılub da memleketi bilahare bundan da mahrum etmek hiç musib değildir» dediğini biddefat ve bizzat işitmiş idim. Kanunı Esasî işte öyle şiddetli müzakeratın muhataralarından kurtulabilmiş bir eserdir.»

Said Paşa «Sabah» gazetesiyle neşretdiği bir mekalede Vefik Beyin ifadatını nakletdikden sonra şu sözleri ilâve ediyor: «Midhat Paşanın sözleri, fikiri zatisi değilse kendisine daima ihtaratı makulede bulunan

[1] Midhat Paşa «A Ziya, böyle olur bizde de kanun dediğin» demelidi.!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Odyan Efendinin telkinatı halisanesinden neş'et etmiş olmalıdır. Zira Odyan Efendi, Ziya ve Kemal Beylerle mütehalifülefkâr idi.».

Maddei mahudeye itiraz eden yalnız Ziya ve Kemal Beyler değildi. Konferansda İngiliz murahhası olan Lord Salisburi, Babı âliye gelüb 113 üncü maddeden bahs ile Midhat Paşayı tevbih ederek «Bu madde mevcud iken yapdığınız kanunun hükmü olamaz» demişdi.

Midhat Paşa, bir cuma günü saraydan konağına avdetinde «kanunun 113 üncü bendi zihnimi teşviş ediyordu. O ibareyi, «idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanlar» cümlesini ilâve ederek kayırdım. Evvelki yazılışı sağlam bulmayordum» demesi üzerine - orada bulunan - Maliye Nazırı Yusüf Paşa ile beraber «İsabet buyrulmuş. Dur endişane müveffakıyeti sadaretpenahîleri âsarındandır» cevabını verdiklerini Memduh Paşa söyliyor. [1]

Midhat Paşanın ümidi gibi maddei muzırre tadil olunmadı. O madde ile kendi tenkil olundu. «Sağlam» bulmadığı evvelki «yazılışın» yerine «kayırdığını» haber verdiği «tahkikatı mevsuka» kaydının da «sağlam» değil, pek çürük çıkdığını her kesden ziyade kendi gördü.

Fakat ne yapabilirdi? Ona ıtab edenler, - Ziyanın tabiriyle - «dehşet alûdı cebanet» değil, dehşet resanı cesaret olsaydılar ne yapacaklardı?

İtiraz etmek kolaydır, her istenilen şey söylenebilir. Emma her dürlü müşkilâte galebe ederek her istenilen şeyi yapmak zordur.

§

Kanunı Esasî lâyihasının meclisi vükelâda müzakeresine başlanıldığı sırada mabeyn ricali, padişahın, emniyet etmediği âdemleri nefye muktedir olmasına dair kanuna bir madde dercini ileri sürmeleriyle baş kâtib Said Beyin o maksadı mütazammin yazdığı fıkranın lâyihaye ilâvesi hakkındaki iradei seniyyeyi Damad Mahmud Paşa, vükelâye tebliğ etdi. Akıbeti düşünenler, bu maddenin mazarratından bahsetdiler. Bahusus Midhat Paşa muhalefetde ısrar eyledi.

Fakat gafil Damad, Padişahın kudreti hükmranisi ancak bu madde ile muhafaza olunabileceğine zahib olmağla «şu hükmün kanuna ilâvesi kat'iyyen mültezemi padişahidir» diyerek o muzır fıkrayi 113 üncü maddeye yazdırdı.

Mahmud Celâlüddin Paşa «Miratı hakikat» de bu meseleden bahs etdiği sırada diyor ki:

«Gerek Mahmud Paşa, gerek hempası olan mabeyn ricali, bu maddenin kanunda vücudı atiyen envaı sui istimale sebeb olacağını ve belki az vakıt mururiyle kendi aleyhlerinde kullanılacağını ve enzarı ecnebiyede bizce Kanunı Esasî vazının memul olabilecek hüsni tesirini o fıkranın külliyen mahv edeceğini derk etmediler.»

[1] «Hali'ler — iclâsler»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Said Paşa, meşrutiyetin ilânından sonra bu fıkra kendine isnad edilerek muahazede bulunulması üzerine isnadı vakii red etmişdi.

Kanunı esasi lâyihası - Kemal Bey ve diğer zatlar gibi - Mahmud Baye de [Mahmud Celâlüddin Paşa] tedkik ve tashih etdirilmişdir. müahharen 113 üncü addolunan maddenin - ki mülkün bir cihetinde ihtilâl zuhûr edeceğini müeyyid âsar ve emarat görüldüğü halde hükûmetin idarei urfiye ilân idebileceğine dairdir - ikinci fıkrası olarak Mahmud Bey, şu sözleri yazmışdır:

«... madde — Hükûmeti seniyenin emniyetini selb ve şübhesini celbedenleri ve neşri eracifi muzırre ile ezhanı nâsı ifsada çalışanları memaliki mahrusadan ihrac ve teb'id etmek münhasıran zatı Hazreti Padişahînin yedi iktidarındadır.»

Bunun altına baş kâtib Said Beye - kurşun kalemle - şöyle yazdırılmışdır:

«Hükûmetin emniyetini ihlâl edenleri, idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine memaliki mahrusadan ihrac ve teb'id etmek munhasıran zatı Hazreti Padişahînin yedi iktidarındadır.»

O fıkra, nihayet şu şekli almışdır:

«Hukûmetin emniyetini ihlâl etdikleri idarei zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memaliki mahrusei şahaneden ihrac ve teb'id etmek münhasıran zatı Hazreti Padişahînin yedi iktidarındadır.»

Kemal Bey - yukarıda bahsolunan mütaleanamede - bu madde içün diyor ki:

«.... celbi şübhe ve selbi emniyet ve neşri efkârı muzırra edenlerin süalsiz cevabsız memaliki Osmaniyeden tardı hakkında ilâvesi istenilen bende gelince böyle bir mekale evvelâ Kanunı Esasiyi temamiyle lâğveder. Saniyen Avrupaya karşı tanzimatı bile kaldırmış olduğumuzu isbat ederek gailei hazıra esnasında neuzübillâh mahvimize hizmet eyler. Salisen bu mahzurları olmasa bile memurlara, her şübhe etdikleri âdem hakkında zatı Hrzreti Padişahîyi vasıtai ceza etmek gibi bir seyyie salâhiyeti verilmiş olur. Rabian haddi zatında devleten ve emniyeten işe yaramaz. Çünki o kabilden olan âdemleri mülkden çıkarmak, ef'allerince mücazatı kanoniyeden beri bırakmakdır. Her mülkde nekadar ihtilâl zuhur etmiş ise haricde bulunan ehalisinin tahrikâtile başlamışdır.»

Ben de derimki:

«Ne denir doğru olan böyle söze?»

§

Kanunı esai hakkındaki hattı hümayun 14 kânunı evvel 1876 [7 zilhicce 1293] de mabeyn baş kâtibi Said bey vesatetile Babı âliye gön-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

derildi. Gayet şiddetli yağmur yağmakda olduğu halde her taraf insan ile dolmuşdu.

Midhat Paşa, hattı hümayunu kemali tazim ile baş kâtibden aldı. Amedîi divanı hümayun Mahmud Beye verdi. Babı âlinin ön tarafındaki meydane konulan kürsiye Mahmud Bey çıkub hattı yüksek sesle okudu. [1] Hitamında Midhat paşa bir nutuk irad etdi. Dua edildi. Askerî mevkilerden toplar atıldı. Gece evler ve dükkânlar tenvir olundu.

Genclerden mürekkeb cemiyetler, halkı toplayarak saraya gitdiler, alkışlar yapdılar. Midhat Paşanın konağının önünde de «Yaşasun Sultan Abdülhamid, Yaşasun Midhat Paşa» diye bağrışdılar.

Lâkin bu «yaşasun» lar, biçare paşanın yaşamamasına sebeb oldu.

Kanunı Esasînin bir an evvel çıkarılması içün Midhat Paşanın bilvasıta vaki olan ihtarı üzerine — o vakıt mekamı sadaretde bulunan — Mütercim Rüşdi Paşa «peki emma, paşamız emin olsun ki bu kanun, en evvel kendinin başını yeyecekdir» demişdi. Filhakika kanunun ilk yediği baş, Midhat paşanındır.

*
* *

Sırbistan ve Karadağ muharebelerinde kuvvayı askeriyenin müveffakıyeti kâmileye nailiyeti, Rusya devletinin, Avrupa kıt'asındaki Osmanlı memleketlerine aid emellerini ve Bulgaristan hakkındaki tasavvurlarını muhil olduğu içün devleti mütarekeye mecbur eyledi.

Mütareke ve müsalaha şeraitine dair devletlerce müzakere vukuundan evvel askerini toplamağa başladığından İngiltere Devletinin teklifi ve diğer devletlerin tensibi üzerine İstanbulda bir konferans akdi tekarrur etdi. Konferansın kabul edilmemesi içün Babı âlice oğraşıldisede imkân hâsıl olmadı. Düveli Muazzama, murahaslarını tayin etdi.

Konferansa - üsuli meriye mucibince - Hariciye Nazırı Safvet Paşa riyaset etmek üzere birinci ve Berlin sefiri Edhem Paşa ikinci murahhas tayin ve devletlere tebliğ olundu.

Devletlerin murahhasları geldi. Kasım paşada Bahriye nazareti dairesinin divanhane denilen üst kısmı konferansa tahsis kılındı.

14 Kânunı evvel 1876 da ilk def'a ictima edildi. Yukarıda söylendiği veceh ile Kanunı Esasî o gün ilân olunarak toplar atılmağa başladığı

[1] Vefik Bey — yukarıda bahsolunan — mektubunun bir fıkrasında diyor ki:

«Ziya Bey, Midhat Paşaya böyle bir fermanı okutacak kimse bulamadınız da şu ahlâksız herifi mi buldunuz? Bu bir şeametdir» [*] dedi. Midhat Paşa «Her şeyi ben yapabilmek iktidarında bulunsam işler de başka dürlü olurdu. Fermanın, anın tarafından okunması mürad edildi. Ben de müvafakat mecburiyetinde kaldım» cevabını verdi.

[*] «Kâhin imiş sanki Ziya oldu şeamet runüma!
Yıkdı zavallı Midhatı Envai derdü ibtilâ».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sırada Safvet Paşa, bir nutuk iradile keyfiyeti murahhaslara tebliğ eyledi.

Midhat Paşa, Kanunı Esasî ilânının murahhaslar tarafından nasıl telakki edildiğini anlamak içün, vürudunı kemali tehalükle beklediği Safvet Paşa, yanına girince telâşle mükerreren «Ne dediler» diye sordu. Safvet Paşa «Ne diyecekler, çocuk oyuncağı dediler» cevabını vermesile Midhat Paşa fena halde kızdı.

Safvet ve Edhem Paşalar, Kanunı Esasîyi ileri sürerek teklifatın tadiline çare aradıkca murahhaslar, devletin idaresinden emniyetsizlik göstererek devletlerin temini, tekliflerinin kabul edilmesine mütevakıf olduğunu söylediler ve ilân edilen Kanunı Esasîye kıymet vermediler. Safvet paşanın «Çocuk oyuncağı dediler» demesinin sebebi budur.

*
* *

Rusya muharebesine Midhat Paşanın sebeb olduğuna dair beyanatdan bazıları naklolundu.

Sultan Abdülhamid merhum - dikte edüb yazdırdığı tarihsiz ve na temam - muhtırada diyor ki :

«.... Midhat Paşanın mekamı sadarete geçdiği günden itibaren zaten galeyane gelmiş olan efkârı islâmiyeyi kendu menfaati şahsiyelsri uğrunda fida eden bazı şürekâsiyle beraber Rusya Devletiyle muharebe etmeğe teşvik eylemek ve bir tarafdan Şerrullah [Hayrullah] Efendi vasıtasiyle babı fetva penahîde tariki ilmîden asakiri milliye namiyle asker yazmak ve arkasına üniformasını giyerek patrik hanelere -emsali görülmemiş olduğu halde- kendusını zito zito diye alkışladub bir takım vaidler etmek ve ol vakit [borsa] Galata komiserliğinde bulunan Âbidin Bey [1] vasıtasiyle gece meş'ale ellerinde olarak - Atina ve Fransada olduğu gibi - bir takım palikaryaları Camlı köşk önüne kadar zito zito diyerek getirmek ve diğer tarafdan bir takım yobaz tabir olunan softa ve leblebici ve saire gibi âdemleri başlarına toplayub Camlı köşkün pişgâhına kadar gelerek Zatı şahaneyi oraya davetle «Biz muharebe isteriz. İllâ muharebe olmalıdır. Padişahım sen gencsin, korkma bizim bir milyona karib askerimiz vardır. Biz gömleğimize varıncaya kadar fidaye hazır ve müheyyayız. Bilcümle millet, senden bunu bekliyor» diyerek bir takım tehdid âmiz ve adâba münafi şeyler teklif etdirilmişdir. İşte o sırada Anadolu kumandanlığına Giridden Ahmed Muhtar Paşa getirilüb tayin olunur. Oraya gitdiği gibi silâh endaz ve başı bozuk bilcümle askerin mikdarı otuz bin kişiden ibaret olduğunu bildirir. Halbuki ol vakit bir milyona karib askerimiz var denildiği ve bir tarafdan sevk olunduğu ve Redif Paşa, Devletin üç yüz bin askeri olduğunu bildir-

[1] Esbak Cezayiri Bahri sefid valisi Âbidin Paşa merhumdur. Padişah bu zatı, o tarihden üç buçuk sene sonra hariciye nezaretine tayin etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diği halde Muhtar Paşadan gelen telgrafname, bunların maruzatının kâmilen yalan olduğunu tahkik ve tebyin eder. Bu esnada İstanbul konfransı âzasından İngiltere murahhası Salisburi, kâtibi hususîsi vasıtasiyle gönderüb elhaletü hazihi nezdi hümayunda mahfuz bulunan İngilizce muhtırada vükelâyı hazıranın tavırlarından şikâyetle beraber Devleti aliyye konfransın kararına karşı cevabı red verecek olur ise başına gelecek felâket biletraf tadad ve Rusya Devleti azim bir kuvvete malik olduğundan muharebe neticesinin vehametini ityan ve işbu muhtırayı getiren, hususî bir mülâkat talebini dahi beyan eyler. Bir gün sonra hususî mülâkat vuku bulur. Esnayı mülâkatda «Sen gencsin. Konfransın kararını kabul, sizin için en hayırlıdır. Bazı cihetinin tadili kabildir, daha zeman geçmemişdir. Babı âli, her halde itidali iltizam etmelidir. İş bu dereceye gelmişdir. Evvelki gibi Fransız ve İngilizler size bilfiil muavenet edemezler. Fransızların hali malûm. İngilizler, size yalnız yardım edemez» der.

Bunu müteakıb Midhat Paşa, Şerrullah [Hayrullah] Efendi, Safvet, Namık, Mahmud, Redif ve Konya valisi Said Paşalar, mabeyni hümayuna celb ile hususî bir meclis akd olunarak tarafı şahaneden irad olunan mütaleada «Her kes, Rusya Devletiyle muharebe içün yedi yüz bin asker olduğunu biliyor. Akşama sabaha tüfenk patlamak vakti olub bilcümle harekâtımız buna matufdur. Halbuki Muhtar Paşadan alınan bir telgrafdan üç yüz bin asker yerine otuz bin asker bulunduğu tebeyyün ediyor. Lord Salisburi dahi böyle ihtaratda bulunuyor. Halbuki siz şimdiye kadar İngiltere Devletinin, Devleti aliyye ile dost ve müttehid olub her hususda muavenet edeceğini gerek bana, gerek gazeteler vasıtasiyle ehaliye beyan ve ifham eylediğiniz halde o devletin memuru, muharebe vukuunda muavenet edilemiyeceğini resmen beyan etmiş olmasına nazaran beni ve ehaliyi aldadub iğfal etdiğiniz anlaşılıyor. Avusturya Devletinin Hersek ve Bosna hakkındaki efkârı ve Rusya Devletiyle ittifakı malûm. Yunanilerin niyetleri ve Karadağ Hükûmetine karşı devletin otuz kırk bin asker bulundurmağa mecbur ve Bulgaristanın ahvali ise âşikâr ve devletin yedindeki tüfenklerin nakıs ve cebhanesi na temam olub şu halde muharebeye girişmenin mesuliyeti azimdir. Bundan ziyade bir denaet ve hamiyetsizlik tasavvur olunamaz. Bir tarafdan softalar gelüb muharebe diyerek bağırır ve bir tarafdan en küçük çocuklar, ellerinde tüfenklerle dolaşır. Dürlü dürlü ahvalden dolayı gece gündüz hâb ve rahatim münselib oluyor. Bu babda bir çarei âcil bulmak lâzım olmağla kat'iyyülmüfad bir tedbir düşünülmesi» hüzzara beyan buyrulması üzerine Midhat Paşa «İngilizler, bize böyle vaid ediyorlar. Salisburi, Efendimize yalan söylemişdir. An-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lar, bize her halde muavenetde bulunacaklardır. Biz, politika memuriyiz. Müşir Paşalar, yani Mahmud ve Redif Paşalar, yedi yüz bin askere malikiz demişler idi. Böyle bildiğimiz içün ana göre meslek tayin edilmişdir. Madameki bu kadar kuvvet yokdur, bunun mesuliyeti anlara aid olmak lâzım gelür» demişdir. Mahmud Paşa ise «Ben sevkiyata memurum. Benden top ve fişenk taleb olunur ise anı vermeğe memurum. Babı seraskerîye aid olan işe ben karışmam» demesiyle Redif Paşadan cevab taleb buyurulub o da «Yalnız başıma ben nasıl mesuliyeti üstüme alırım. Bu husus bana bir hakaretdir. Bu kadar mesuliyeti yalnız deruhde edemem. Cümle Paşa kulunuzla birlikde deruhde ederim» deyu cevab vermişdir. Sair Paşalara vuku bulan süal üzerine meclise bir sükût târi olur. Cevab vermelerine intizar olunur ise de hiç bir cevab verilmiyeceği ve muktedir olamıyacakları anlaşıldığı gibi bunun dahi bir maksada müstenid bulunduğu fehm ve idrak buyrulduğundan «Öyle ise vezir odasına buyrun. Orada arîz ve amîk müzakere edin. Keyfiyeti ve neticesini ba mazbata beyan buyrun» cevabı ferman buyurulmuş ve o gece üç beş saat müzakere eylemişler ise de bir şey arz edilmemesi üzerine baş kâtib Said ve diğer Said Paşalar gönderilüb süal vukuunda ikisine birden Midhat Paşa tarafından «Bu iş içün mazbata yapılmağa hacet yokdur. Meclisi umumîde müzakere olunarak arz olunur. Fakat şimdiki halde mazbata mekamına kaim olmak üzere tarafımızdan lâzım gelen cevabı Namık Paşa beyan buyuracaklardır» demesiyle Namık Paşa ayağa kalkarak «Hakipayı şahaneye yüz süreriz. Çok aza, az çoğa biizni Huda galebe eder [ayeti kerimesini kıraatle tefsir eder] işte bundan başka diyeceğimiz yokdur. Cevabımız bundan ibaretdir. Efendimize böylece arz ediniz» diyerek iki Paşayı gönderirler ve andan sonra dağılırlar ...] [1].

Bu mutırayı okudukdan sonra «moskof ağlar bizim ahvali perişanımıza» demeli ve kuvvet yokken harbe cüret edenlere ne demek icab ederse demelidir.

Cevdet Paşa «Tezakir» de diyor ki:

«Rusya imparatoru, muharebe kapusunun açılmasını istemezdi. Midhat Paşa, anı ilânı harbe mecbur etdi. Ehalii islâmiyenin efkârını tehyic ile cenge hırslandıran odur. Sanki tüfengi o doldurdu. Damad Mahmud Paşa üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa, ateş etdi. Bu üç kişi Devletin başını bu felâkete oğratdı. Muamelâtı harbiyede dahi büyük büyük kusurlar vuku buldu. Nihayet Rusyalılar, İstanbul kapularına kadar geldiler.»

[1] Pek ziyade şayanı dikkat olan bu mühim muhtıranın üst ve alt kısmının bazı bahislerini mütercim Rüşdi Paşanın tercemei halinde yazmışdım. Arzu edenler, bu satırları okurken o bahislere müracaat etsünler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sadrı esbak Said Paşa « Yeni gazete » ye [1] yazdığı bir reddiyede diyor ki :

« ... Muharebenin esası, macerayı hallü akdi malûm olan meclisi umumî vesatetiyle Midhat Paşa zemanında hazırlanmışdı. Midhat Paşa tarafından yazılub o meclisde okunan layıhaye de bakıldığı sırada kaziyei meşruha teyyüd eder. Zira lâyihanın o kısmı içinde dahi bir çok fıkaratı mühimme mevcuddur. Ezcümle «Az çok ecnebi memurlarından mürekkeb bir komisyon teşkil etmek ve vilâyatın umurı idaresini velev bir müddet cüziye içün olsun anların tahtı nezaretine koymak, hükûmeti devleti aliyeyi bitirmek demek olub bir kerre memleketin bir cihetine bu üsul girdiği gibi sair taraflara dahi sirayetle idarei devlet bütün bütün vesayeti ecnebiye şekline gireceği ve artık bir daha bundan çıkub kurtulmak kabil olamıyacağı her nezarda sabit ve muhakkakdır. İşte bu derece haksız ve mazaratlı bir teklifi bilerek kabul etmekden ve dünyaye karşu muhilli namus bir iş ihtiyar eylemekden ise muhafazai hukukı meşrua içün muharebenin ihtiyarı, devlet ve milletin kadir ve şanına daha muvafık ve lâyık olur» fıkraları var ki vehameti hal bu suretle tarif olundukdan ve zihinler muharebeye kadar gitmeğe imale edildikden sonra o fıkraların mabadinde tamiri hata ve tarıkı itidal ve teenniye ıktifa içün her ne denilse faide hâsıl etmiyeceği edna mülâhaza ile ve hakayıkdan ziyade avam pesendane fikirlere mağlub olanların ahvali delâlâtı ile malumdur. Hattâ İngiltere murahassı Lord Salisiburi İstanbulda iken devleti metbuası hariciye Nezaretine gönderdiği 18 Kânunı sanı 1877 tarihli tahriratında «Midhat Paşa, tekâlifimizi meclisi umumiye o tarzda koydi ki meclis içün ani red etmekden başka bir çare yok idi» demişdir. § Mahasalı kelâm beynelenam kesbi şühret etmek fikri, hey'eti ictimaiyenin menfaati müstakbelesini düşünmek vecibesine fida edilmişdir...»

Midhat Paşanın damadı Vefik bey «Tasviri efkâr» [2] ile neşrettiği mekalede diyorki:

« . . . İstanbulda konferansın teşekkülünden evvel olvakit İngiltere hariciye nezaretinde bulunmuş olan Lord Derbi tarafından Midhat Paşaya gelüb reyelayn görüb okuduğum bir mektub «İstanbulda inikad edecek olan konferansın kararını red etmekde muhtarsınız. Andan sonra Londuradan bir protokol gönderilecekdir ki anın muhteveyatı üzerine dahi müzakere edilecekdir» mealinde idi. Lord Derbi gibi zemanının siyasiyatına hâkim olan bir zatdan bir sadrı âzama böyle bir mektub gelmiş olursa o sadrı âzamın konferans kararını red etmekdeki

[1] 18 Kânunı sani 1329.
[2] Numara : 217.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cüreti bittabi her dürlü tereddüdden âzade olur. Midhat Paşa da konferansın kararını red etmekde tereddüd etmedi. Fakat Londra protokolu İstanbula gelmeden evvel Midhat Paş nefy edildi. Protokula verilen cevab meydandadır. O cevab, yalnız Rusyaya değil, bütün Avrupaya ilânı harb tarzında yazılmışdı. Midhat Paşa Avrupaya nefyedildikden sonra Abdülhamid ve anın fikri mahsusuna tâbi olan tevabii müşkil bir mevkide kaldı. Protokol kabul edilse «Midhat Paşa mevkii sadaretde kalmış olsaydı protokolu kabul etmez, hukuku devleti muharebe ile muhafaza ederdi» gibi efkârı umumiyede hâsıl olacak zehab, Abdülhamid aleyhinde fena bir netice verebilmek ihtimaline mebni hah nâhah muharebe tercih edildi. İşte muharebenin ihtiyarı, esbabının ahvali maddiye ve ruhiyesi izahatı mebsutadan ibaretdir».

Namık Kemâl Bey, Abdülhak Hâmidin 15 Teşrini evvel 1294 tarihli mektubuna yazdığı cevabda diyor ki:

«. . . Midhat Paşa, İstanbulda bulunaydı tabii Londra lâyihası red olunmazdı. Konferansı def' eden meclisi umumî azasından ve belki o işin hakikati haline temamiyle vâkıf olanlardan idim. Konferansı kovanlar, harb içün kovmadılar. Düveli garbiyeden teminat aldılar da öyle kovdular. Orta yerde bedihî bir delil duruyor. Konferans def' olundu. Sırblılarla Karadağlılar, istidayı afvü eman etdiler. Maksad, harb olaydı Avrupa cemiyeti hıristiyaniyesi, iki hıristiyan hükûmetini payitahtı saltanatı islâmiyeye ruyi itizar sürmek derecesinde tazyik eder miydi?».

İngiliz namiyle yadolunan mabeyn feriki Said Paşa, hatıratında diyor ki:

«. . . Veliyyi nimet efendimiz dahi harb tarafdarı değildir. Lâkin en birinci bizim azgın ve ahmak Mahmud Paşa [1] ve ikinci derecede Midhat Paşanın şerlerinden dolayı sabrediyorlar. Bu âdemlerin ne kadar büyük hatada bulunduklarını elbette zeman isbat edecekdir. Hele bizim Mahmud Paşa, bu aralık taun ve vebadır denilmeğe şayestedir. § Harbin netayici vahimesinden vükelâ, daha doğrusu bizim Mahmud Paşa ile midhat Paşa mesul olmaz da bu âlemde aceba daha kim mesul olur? . . .».

*
* *

Yukarıda söylendiği gibi Sultan Abdülhamid, Midhat Paşayı - kendi tabiriyle - «hasbezzeman ve bizzarure» mesnedi sadarete nasbetdiğinden o mesnedde uzun müddet birakmayacağını bütün erbabı dikkat, takdir ediyordu. Yalnız Paşa, takdir edemiyordu.

[1] Kayın biraderi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Çünki o, meclisine devam ve müdahinane idarei kelâm edenlere karşı «İlmi cifre aşina birisi, bu sabah gelmişdi, sadaretde on altı yıl kalacağımı tebşir eyledi, sizin ifadeniz müddeti kısalaşdırıyor» tarzında [1] sade dilâne, hattâ tıflane mukabelede bulunuyordu.

Mukadderatını levhi mahfuzda görmüşcesine, bir herze vekilin hezeyanına itimad ederek - mevkiinin ve şahsının haysiyetine ve irfanü danişine yakışmayacak suretde - züvvarın huzurunda lâfzenlik ediyordu. Belki onları kendine güldürüyordu.

Bir musibete oğradılmasiçün dahilde ve haricde ikai fesade çalışılmakda olduğunu ve müteyakkızane davranmasını halisane ihtar edenlere müstehziyane ve mağrurane bir tavurla «Benim arkamda koca millet var» diyordu. Koca milletin kendine zahir olmayacağını, hattâ - bin müşkilâtla tesis etdirdiği - meclisi mebusanın da kendi lehinde bir söz söylemeyeceğini hayalinden bile geçirmiyordu.

İhtar olunduğu üzere müteyakkizane davranmak şöyle dursun, «Hâlk gelüb beni evimden alarak mekamı sadarete isad edecekler. Sonra iş müşkilâta düşecek» diyerek - tabiri, karilerle beraber kendi de mazur görsün - adeta sayıklayordu. Daldığı habı gafletden uyanamıyordu.

Diğer tarafdan

«Eyledin bünyei mamurei adli tahkim
Vazedüb devlete Kanunı Esasî hakkâ
İstinadı sanadır devletü dinin şimdi
Eyledin tehlükeden kişveri islâmı reha»

beyitlerini ihtiva eden medhiyelerin [2] zülfi yare dokunacağı düşünülmeyüb gazetelerle neşrolunması hoşa gidiyordu.

Padişah ise «mamurei adlî» ihkâm ve Kanunı Esasîyi bizzat «vaz» eylediğine ve - hilâfet ve saltanat hasebiyle - «devlet ve dinin istinadgâhı» ve «kişveri islâmın rehakârı» olduğuna kani idi.

Padişahın emniyetsizliğini tevlid eden en mühim sebeb, hal' maddesi olduğu halde paşanın serbazane akval ve ahvali, bahusus mekamı sadarete geldikden sonraki etvarı emniyetsizliği takviye ediyordu.

[1] Midhat Paşanın sadarete geldiğinin ertesi gece konağına gitdiğinde bir çok hulûskâr arasında şehremaneti azasından Midhat Efendi «Kanunı esasî, mücerred himematı fahimaneleriyle ilân etdirildi. Daha niçe kavanin ve nizamata ihtiyac olduğundan hiç değilse beş altı sene mesnedi sadret, vücudı alilerine muhtacdır» deyince Paşanın - kaleme gelmiyecek derecede saçma olan - o lâfı söylediğini Memduh Paşa «Kuvveti ikbal, alâmeti zeval» de söyliyor.

[2] O zeman asakiri zabtiye miralaylarından ve fırkai zabtiye meclisi azasından olan Agâh Paşanındır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Onun azil ve teb'idinden ve dıyarı ahrete yolcu edildiğinden yıllarca sonra Paris sefaretine yazılan şifreli bir telgrafname de [1]

«... Geçenki Rusya muharebesinde olduğu gibi devleti aliyyeyi büyük tehlükeye duçar etmek ve bu suretle kendi menfaatlerini husule getirmek isterler ki bunlar, Midhat ve Hüseyin Avni mel'unlarının (!) mesleki mel'anetkâranelerini (!) elyevm takib etmekde bulunan ve envaı habaset ve rezaleti alenen irtikâba meydan bulamadıkları cihetle hanedanı Osmaninin ziri idarei necat bahiresinde yaşamak güclerine giden bir takım aveneleridir. Bunun yalnız bir his olduğu zan olunmasun. «Devleti aliyye paydar olamaz. Tedricen mektebler ıslah edilerek bir hıristiyan hükûmeti gelmelidir» yolunda Midhat Paşanın - Hüseyin Avni dahi bazır olduğu halde - bir meclisde tefevvüh etmiş olduğu gerek Cevdet Paşa [2] merhumdan ve gerek elyevm meclisi âlide bulunan ve isminin zikrine lüzum görülmeyen bir zatdan mesmu olmuşdur.»

denilmesi, süi nazar ve buğzun nihayet bulmadığını isbat eder.

Midhat Paşa, hakkındaki emniyetsizlik sebebiyle her an tehlükeye maruz olduğunu teemmül ederek bir takım esafil ve süfehanın yanında atub tutmakdan [3], daha açık ve doğru tabirle boş boğazlıkdan vaz geçüb - siyaset ve kiyaset erbabına yakışacak suretde - ihtiyatkârane ve durendişane hareket etmek lâzım gelirken temamiyle aksini iltizam etdi.

Şeyhulislâm Hayrullah Efendi vesatatiyle meşıhat dairesinde ilmiye mensublarından tertib edildiği padişahın - yukarıya nakl olunan- muhtırasında söylediği «asakiri milliye», esasen vehmini mucib olduğu halde Ziya ve Kemal Beylerle diğer zatların bir encümen teşkiliyle riyasetini Midhat Paşaya tevdi ederek yazmağa başladıkları ve padişahın «Fransadaki Komün askerine» benzetdiği millî askerin, Midhat Pa-

[1] Yıldız evrakı arasında gördüm. 28 Mayıs 1898 tarihinde mabeyn kâtiblerinden Hersekli Mehmed Kâmil Bey tarafından iradei seniyye ile yazılmışdır.

[2] Sübhanallah, hangi taş kaldırılsa altından Cevdet Paşa çıkar. Muasırı olan ekâbir aleyhindeki sözler, bilhassa Gevdet Paşadan işidilir. «isminin zikrine lüzum görülmeyen» zatın hüviyyetini tayin edemedim. Belki onun sesi de, Cevdet Paşanın aksi sadasıdır!

[3] Meşahiri hukukıyundan Necmüddin Molla Bey nakleyledi:

Midhat Paşanın en ileri gelen muhiblerinden esbak Şeyhulislâm Sahib Molla Bey merhum dermiş ki: «Midhat Paşa, bana hürmet ederdi. Ah niçün elime bir sopa alarak evine gidüb masanın üstündeki konyak şişelerini ve kadehlerini kırmadım. Meclisinde bulunan esafili kovmadım. Paşaya da «Be âdem, gafletden uyan, aklını başına topla» diyerek yakasını hiddet ve şiddetle çekmedim».

Sahib Bey merhum da aklını o vakıt başına toplayub «niçün yapmadım» diye tahayyüf ve teessüf etdiği şeyleri yapsaydı hem muhibbine, hem memlekete hizmet etmiş olurdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şayı, konağına gidüb alkışlamaları ve paşanın muhalifleri tarafından bu vesile ile envai mefasidde bulunulması, padişahın vesvesesini büsbütün tahrik etdiğinden millî asker ve onu teşkil eden encümen ilga olundu. Gönüllü asker olmak arzu edenlerin dairei askerîyeye müracaat etmeleri ilân edildi.

Milli asker kaydolunan gencler, ilgayı ve gönüllü asker keyfiyetini kabul etmiyerek Midhat Paşaya şikâyet eylediler. Kemal Bey, hal'ı ima etdiği ve Ziya Beyle birlikde padişah aleyhinde idarei mekal eylemekde oldukları ihbar olunması üzerine bunların taşrada birer memuriyete tayinleri irade ve sadrı âzam müahaze edildi.

Mabeyn baş kitabetinden Midhat Paşaya yazılan 24 Zilhicce 1293 tarihli tezkirede beyan olunduğu üzere Ziya Bey «Metbuı meşrui aleyhinde bulunmak gibi bir seyyie ile lekedar» olduğu ve padişahın «arzuyı vicdanı ve ihtiyarı üzerine bazı hamiyetkâranın mesaisiyle vücude gelen kanunı esasînin müessisliğini kendine atf» etdiği gibi Padişahca «kanunı esasînin mer'iyeti merzî olmadığına dair rivayetler devran» etdirildiği cihetle Ziya Bey esasen padişah nezdinde matu'n olduğu halde «Sadrı âzamın iltimasatını redetmemek mültezem» bulundnğundan rütbei vezaretle Suriye valiliğine tayin olundu [1].

Kemal Bey, taşraya gitmek istemeyerek «tarafı saltanata zeban dırazlıkdan hali değil idi.» [2] Bunun teb'idinde Midhat Paşanın gösterdiği ihmal, kendi hakkındaki emniyetsizliği kuvvetlendirdi. Alâmeti istiskal olmak üzere maruzatı birer vesile ile red edilmeğe başlandı.

Meselâ Ziya Paşaya «mevkii memuriyetinin ehemmiyetiyle mütenasib olmak üzere» birinci rütbe Osmanî ve Kastamoni vilâyeti mutasarrıfı Tosun Paşaya da [3] «emsal ve eslâfına tatbikan» ikinci rütbe Mecidî nişanı verilmesine dair Midhat Paşanın yazdığı tezkireye « Atıfeti seniyeye mazhariyetlerinin mahalli memuriyetlerine azimetleriyle ibraz edecekleri hidemata talik kılınması» cevabı verildi.

Yenipazar fırkası kumandanı ferik Mehmed Ali Paşaya rütbei müşiri tevcihi hakkındaki arzı - esbabı makule serdiyle - red edildi.

Kastamonî temyiz meclisi reisi Kadri Efendinin - adliye nezaratinin iş'arı üzerine - azli hakkında vaki olan arzına «mahakim memurlarının bilâ muhakeme azl ve tebdil olunmamaları kanunı esasî ahkâmından bulunmasına göre muma ileyhin şöylece azli, kanunı esasînin mer'iyetinde iştibah eden bedhahan içün ser riştei itiraz olabileceğinden riya-

[1] Bu hususa dair «Son asır Türk Şairleri» isimli eserimde Ziya Paşanın tercemei halinde malûmat vardır.

[2] «Mir'atı hakikat».

[3] Midhat Paşanın «niştesi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sete bir vekil tayiniyle kendinin tahtı muhakemeye alınması ve tebeyyün edecek hale göre iktızasının ifası» tarzında ve kauuna ve mantıka muvafık suretde mukabele olundu.

Kanunı esasî lâyihasının ve onu müeyyid hattı hümayunun bir fermana derciyle ilânına lüzum göstermesi üzerine matbu suretlerinin vilâyetlere gönderilerek ilânı kifayet edeceğinden fermandan sarfı nazar olunması cevaben tebliğ edildi.

Maliye nazırı Galib Paşanın, idarede hayret gösterdiğinden dolayı azlini arz eyledi. Meclisi âyan âzalığına tayinine irade sadır oldu. Midhat Paşa, kavaimi nakdiye işlerinin karışık bir suretde cereyanı sebebiyle hazinenin oğradığı zarardan meclisi meb'usanda bahs olunması muhtemil bulundığıçün Galib Paşanın tebriyei zimmet etmedikce meclisi âyana tayini münasib olamayacağını arz etdi.

Düşmenleri, bunu da fesade vesile ittihaz ederek «Efendimizi meb'usanla korkutuyor» gibi sözlerle Padişahı korkutmağa çalışdılar. Galib Paşa ve Kemal Bey hakkındaki iradeler tekid olundu.

Bazı maruzatı da cevabsız bırakıldı.

Midhat Paşa gücenüb evine çekildi. Bir kaç gün işlere bakmadı. O vakıt divanı hümayun âmedciliğinde bulunan Mahmud Beyin [Paşa] nakline göre Midhat Paşa «Ben istifa edecek değilim. Padişah, beni azl ederse etsün. Lâkin bu defaki infisalim sabıklarına kıyas olunmaz. Halk gelüb beni evimden alarak mekamı sadarete ik'ad etmek isteyecekler [1]. Sonra iş de müşkilâta düşecek. Böyle bir mahzure tesadüf etmemek içün işte şu çantada param var. Bir de vapur istikra etdireceğim. Azlim haberini alır almaz, ana rakiben Midillu adasına gidüb ihtiyarı ikamet edeceğim» diyordu.

*
.

Bu sırada saraya ağır bir tezkire yazdı. «Midhat Paşanın baisi tebaudi olan takriri» denilerek ecnebi gazetelere derc ve tercemesi İstanbulda neşr olunan ve «Tebsırei ibret» e de «Midhat Paşa tarafından Sultan Abdülhamide takdim olunan takririn suretidir» unvaniyle kayd edilen terceme şudur:

«Meşrutiyeti vaz ve ilândan muradımız, istibdadı ref ve zati şahanenizi vezaifinizde ikaz ve vükelâyi devletin vezaifini tayin ve milletimizin miyanında müsavatı kâmileyi temin edüb el birliğiyle ve gerçekden mülkün ıslahına çalışmakdır. Otuz seneden beru neşredilüb ahkâmı icra olunmayan hattı hümayunlar gibi şimdiki hattı humayunı mülükânelerinin dahi buhranı hazırın indifaından sonra hükmü kalmayacakdır. Zira kanunı esasiyeyi ilândan muradımız, yalnız meselei şarkiyenin hüsni tesviyesine medar olmak ve avrupalıların aleyhimizde açılan ağızlarını kapamak içün nümayişden ibaret bir cemile değildir. Bu babda

[1] «Zehi tasavvurı bâtıl, zehi hayali mühal!».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zatışahanelerine bazı izahat arz eyleyeyim. Evvelâ zati şahanelerine aid olan vezaifi, hükümdaranenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira cümle harekâtımızdan millet nazarında mesul olacaksınız. Umum vükelâyı devlet ve memurini hükûmet icrayi vezaifde emin olmalıdır ki altı yüz seneden beru milletimizi denaete alışdırub duçarı tedenni eden müdahinlikden yakayı sıyıra bilelim. Bendenizin zati mülûkânelerine fevkalâde riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer'i şerife tatbikan milletimizin menafiine muzır olan en ufak bir hususda bile size itaat etmemekde mazurum. Çünki mesuliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım, hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin içün vicdanımla mütahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve efalden dolayı ilerude devlet bendenizi müttehem ve mesul tutsun. Şu arz edeceğim doğru sözlerden kalbiniz şübheye varmasun. Ne çare ki en ziyade korkduğum bilâhare vicdanımın bendenizi mahcub edub mesul tutmasiyle milletimin taan ve tevbihine oğramakdır. İşte bu dehşetdir ki zati şahanelerini tasdi içün bendenize cüret veriyor.

Padişahım, Osmanlular kendulerini ıslah ve idare ıkdidarını haiz olmalıdır. Usuli meşveretle idare olunan bir milletde nizam nedir biliyor mısınız? eğer bilmiyorsanız size arz ederim.

Bendenize emniyet ediniz efendim. Bununla beraber ricali milletden de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz bir barı sakil altındayım. Osmanlı sıfatiyle icrayi vazife edeceğim. Bir memurun kendusını vicdanen mesul tutarak icrayi efal etmesinin lüzumu gibi bir vezir de hem vicdanı, hem de milleti nezdinde kendusını mesul bilmelidir. Ümid ve iftihar ederim ki vicdanımın bendenizi mesul tutabileceği bir hareketde bulunmadım. Fakat milletimin bendenizi mesul tutmağa çalışmalarını isterim. Bu hale fahirlenürüm.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki maruzatı mütekaddimeyi isaf etmemekde devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine müşabih olan nizamatı mübrimeyi red ediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli zelzeleden mahv ve inkıraz derecesini savuşduran binayı devleti tamire çalışdığımız sırada siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu esbabe mebni bendenizi serikârdan azil ederseniz reca ederim, inanı idareyi mizacı şahanenizle icraatı devleti hali hazırın ehmmiyet ve ilcaatiyle tevfik ve imtizac etdirecek ve kullanabilecek bir yedi iktidare tevdi buyurunuz.

18 Kânuni sani 1293».

Bu arizanın tasni edilmiş olduğunda şübhe yokdur [1]. Hattâ - Midhat Paşayı yakından tanıyan - babam Mehmed Emin Paşa merhum, o zeman - arizai mefruzei bir mecmuaya kayd ederek - altına şu sözleri yazmışdır:

«Midhat Paşanın meclisi valâ mazbata odası ser halifeliğinde ve meclisin ikinci ve birinci kâtibliğinde ve Şurayı Devlet riyasetinde maiyetinde bulundum. Esasen Yusüf Kâmil Paşa merhumun lutf ve iltifatını görenlerden ve bu sebeble konağına devam edenlerden bulunduğiçün yakından tanıdım. Ehliyet ve faaliyeti cümle nezdinde müsellem olmokla beraber kibir ve gururu da derecei nihayede idi. Bununla beraber bir padişahı âlikadre böyle tahammül olunmaz, mütekebbirane ve muhakkirane tabiratla takrir takdim etmenin münasib olmıyacağını bilmez değildi. Bu takrir, onun aleyhinde bulunanlar tarafından tertib, yahud yazdığı ariza tahrif edilerek ecnebi gazetelere derc etdirilmiş olsa gerekdir. Çünki devlet ve milletin ıslahı haline çalışan

[1] Tercemenin aslı faslını tedkik etmeden eserlerine yerleşdirenlere taaccüb olunur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

âkiller, - mizacları mücerreb olan ve bir takım menfaat perest cahiller ve ahmaklar ellerinde ve karılar ve tavaşiler içinde kalan - padişahlara bu yolda hitab ve itab etmezler. Nebiyyi hakîm Efendimiz «كلوا الناس على قدر عقولهم» buyuruyor. Her ferdin akılu idrakine göre söz söylemek, akılu idraki olanların şiarıdır.

Midhat Paşanın birdenbire serikâre geçirilmesindeki hata, kendi hatalarından daha büyük olduğu hâdisatla sabitdir. Eeğer o, sadaret gibi devletin en mühim bir mekamına getirilmeyüb de nezaretlerde, bilhassa valiliklerde kullanılsaydı pek büyük işlere müveffak olurdu. «Çare yok böyle imiş hükmi kaza» demekle iktifa etmek zarurîdir».

Midhat Paşa tarafından padişaha yazıldığından bahs ile «Mancester Guvarden» ve «Repüblik Fransez» namındaki İngiliz ve Fransız gazeteleriyle neşr olunub onlardan naklen diğer ecnebi gazetelere derc edilen - ve tercemesi yukarıya nakil olunan - arizanın asıl ve esası olmadığını ajans haber verdiği gibi bizzat Midhat Paşa da Paris sefareti vasıtasiyle ve «Jurnal» gazetesiyle tekzib eylemişdir.

Paşanın - azl ve teb'idinden altı gün evvel - mabeyn baş kitabetine yazdığı - tevbih âmiz - tezkire [1] budur :

«Vilâyatı hamse valilikleri içün arz olunan mazbata, vükelânın ittihadı ârasiyle yapılmış ve geçen gece huzuri hazreti şahanede izahatı arz olunarak kabul buyurulmuş iken dün gece şeref sudûr eden iradei seniye hükmi celiline göre bir takımının red edilerek hususiyle Hersek valisi Ali Paşanın hiç bir şeye yaramadığı biddef'at meclisce mevzuı bahs edilmiş ve bu hali frenklerce dahi ümuru malûmeden bulunmuş olduğu halde Kosva vilâyeti gibi yeni teşkil olunacak bir mahalle gönderilmesi ve Dersaadet şehremanetinin tasavvur olunan şekil ve heyete muvafık olub olmayacağı süal buyurulmaksızın birdenbire bir heyeti uhraye konulması ve en garibi olarak Çanak kalesi idaresinin Tophaneye rabtiyle kablettanzimat cari olan usulun iade kılındığı renk ve şeklinde âleme bir misal gösterilmesi badii hayret olmuşdur. Bu yolda cari olan icraatın, yani arz olunan maddelerin sebeb ve hikmetine malûmat verilmiyerek red edilmesinin her halde müstahakki tevbih ve tekdir olan bendegânı hazreti padişahî hakkında bir derece tesiratı olsa da maslahatca mazarratı ana mahal bırakmıyacağından ve diğer tezkire üzerine şerefsanih olan iradei seniyyeyi müteakıb tarafı valâlarından aldığım tezkirei mahsusa mucibince Galib Paşanın maliye nezaretinden tebdili maddesi tehir olunarak bu günden sonra maliyenin müşkilâtiçün Babı âliye müracaat edenlerin sarayı hümayuna gönderilmesi mülâhazası bu babda badii tesliyet olur ise de diğer

[1] Yıldız evrakında buldum, istinsah etdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

işlerin tamir ve tesliyete kabil mahalli bulunamayub ihtimalki işin doğru ciheti böyle olabilür ise de bir âdem aklının ermediği şeyi yapmakda mazur bulunduğundan arzı mazirete mecbur oldum. Ne vech ile emir ve ferman buyrularsa öylece harekete hazır ve muntazırım efendim.

15 Muharrem 1294 Midhat» [1]

*
* *

Midhat Paşa, bir kaç gün münfailane konağında oturdukdan sonra Babı âliye geldi. Ser asker Redif ve damad Mahmud Paşalar, Kemal beyi bir an evval def etmezse kendi hakkında muzır olacağını amedci vasıtasiyle tebliğ etdiklerinde Midhat Paşa «Ne yapayım, taşra memuriyetini kabul etmiyor. Ben, cebren gönderemem. Artık bu işi bizim halefimize gördürsünler» dedi.

Redif Paşa, bir kerre padışah ile görüşse müşkilâtın hal olunacağını anlatdı ve saraya gitmeğe ikna etdi. Davetci gelirse sadrı âzamın saraya gideceğini damada bildirdi.

[1] Sureti yıldız evrakı içinde görülen ve kime yazıldığı işaret edilmeyen diğer mühim bir tezkeresini de nakil ediyorum. Bunun tarihi, Paşanın şurayı devlet reisi bulunduğu zemane tesadüf ediyorsa da «Bendenize tevdii ümur etdiği gün idarei dahiliye teferruatına zerre kadar müdahele etmiyeceğini. . .» ibaresi, bu tezkeriyi mekamı sadaretde iken yazdığı zannını tevlid ediyor. Suretdeki tarih mi yanlışdır, yahud riyaseti esnasında mı yazmışdır, anlayamadım.

«Ruhı pür fütuhum Paşa hazretleri

Nurullah Efendi ile dün akşam vuku bulan mülakatı hafiyede idarei hazıranın rahnelerine dair Taymis gazetesinde okuduğu bir fıkranın tercemesini verdi. O İngiliz muhbirini ta hazinei hümayuna kadar hem de yirmi ingiliz lirası mükâfat mukabilinde sokmağa cesaret eden yaverin Allahü azimüşşan belâsını versün. Hünkârın bu gibi münasebetsiz mihman perverliğine bir dürlü aklım ermeyor. Bendenize tevdii ümur etdiği gün idarei dahiliye teferruatına zerre kadar müdahale etmeyeceğini yemin ile vadetmişken şimdi vadini incaz etmemekle o yemini inkâr etmiş ve bu suretle günahı kebairden birini işlemiş oluyor. Böyle sebatsız ve sözünü inkâr eden padişahlar, bu zemandan başka bir vakitde görülmedi. Doğrusu buya üzüntüden ve her gün aleyhimde uydurulan iftiralardan hakikaten bıkdım usandım. Süruri, başındaki iri sarığı biraz daha büyüterek dün gece saraya gitmiş hünkâr, bendeniz aleyhinde henüz keşf edemediğim bir tedbiri cahilânede bulunuyor. Bu hakir, meclisi mebusanın küşadını teshil eden mesaii medeniyet perveranenin bazılarını ortaya koyduğum için millete karşı olan vazifei ubudiyetimi ifa etdim. Bundan sonra cellâdı gaddarın tigi hunînine boynumu uzatmakdan haya etmem. Varsın her hayrhahı millet, benim tutduğum tarika salik olsun. Hurşid Ağa arzu etdiğiniz evrakı bu pusla ile size takdim edecekdir. Merkum, istediğiniz revolverin dahi tevdiinde tereddüd etdiği için reyimi istifsar etdi. Bendeniz de «rey paşanındır» cevabını verdim. Size mahremane şunu söyleyim ki bizim üzerimizde silâh taşımaklığımız beyhudedir. Çünki kader lâyetegayyerdir. Baki berhurdar olunuz ruhı pür fütuhum efendim hazretleri.

3 Şevval 1293 Midhat».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ertesi sabah [21 Muhrrem 1294 — 5 Şubat 1877] vakı olan davet üzerine Midhat Paşa saraya gitdi. Müteakıben sadaretden azli ve memaliki Osmaniyeden çıkub gitmesi tebliğ olundu.

Mekamı sadarete tayin olunan Edhem Paşaya hitaben sadır olan hattı hümayunda «Midhat Paşanın Kanunı Esasî hükmünce memaliki mahrusemizden baisi tebaüdü [1] olan bazı esbabdan dolayı infisalı vuku bulmasına mebni...» Denilmişdir.

Muhtelif sebeblerle mükerreren söylendiği üzere padışahın emniyetini kazanmak, Midhat Paşa icün kat'iyen muhal idi. Padışahın nazarında hiyaneti mücesseme idi. Onun her dürlü ihanete cür'et edeceği muhakkak idi. Ne kadar ibrazı sadakat etse hakkındaki zehabın değişmesine imkân yokdu.

Mabeyn Feriki Said Paşanın nakleylediği sözler de, bu hakikatın en mühim delillerindendir. Paşa merhum, «Hatırat» ında [2] diyorki:

[1] «Hakikat» Gazetesinin 14 Safer 1294 tarihli nüshasında «Edeb sermayei şerefdir» unvanlı mekalede deniliyor ki:

«... Memaliki mahruseden Midhat Paşanın teb'idini iktıza eden esbab, nezdi hümayunı cenabı şehriyaride rehini sübut ve iykan buyrulmuşken mekamatı aliyede vuku bulan salifei hizmetlerine ihtiramen «teb'id» tabirinin istimali tecviz buyrulmayub «tebaud» kelimesinin imtiyaz ve ihtiyarından müşahede olunmakda olan dekayıkı fenniye ve edebiye, elhak her bir edibin meftuniyetini celb eder nikâti beliğden ad olunmağa sezavardır».

«Hakikat» namını taşıyan bir gazeteye şu kallâşane saçmaları yazan herze vekilin hakikatden ne kadar tebaüd etdiğini söylemeğe lüzum var mı? Dalkavukluğu «sermayei şeref», hezeyanı «edeb» ve «teb'id» yerine «tebaud» kelimesinin kullanılmasını «dekayıkı fenniye ve edebiye» ve «her bir edibin meftuniyetini celb eder nikâtı beliğ!» den ad eden bu kaltebanı ruzgâr, insanlıkdan teb'id edilirse insanlığa takarrüb edilmiş olur.

Bir âdem — haklı haksız — katlediliyor. Aleti katl, isterse pek adı bıcak, isterse pek kıymetli hancer olsun; ne farkı vardır?

Bunun gibi bir zat — ailesine bile veda etmeden — bağteten ve cebren memleketden çıkarılıyor. Buna «teb'id» denilmeyüb de «tebaüd» denilmesinin netice itibariyle bir faidesi var mı?

Bu halde «tebaüd» e «edeb» ve «dekayıkı fenniye ve edebiye» demek, - muharrir Efendi isterse afvetsün - adeta edebsizlikdir «işte bu kadardır ol hakikat!».

[2] Said Paşaya sıhriyeti olan bay İsmail Hâmi Danişmendden «Hatırat» ın nüshai asliyesini istiare eden bir zat, bazı mühim bahislerini fotografla istinsah etdirüb mukaddema bana vermişdi.

Paşa «Hatırat» ında — her cümlesi şayanı hayret olan — şu sözleri söyliyor:

«... Midhat Paşanın memleket hakkında ne derece muzır ve fasid bir âdem olduğu, daima cümhuriyet efkârında ve kendulerini üdebadan ve ahvali aleme vakıf zan ve fikrinde bulunan bir takım süfelâ ve cühelâ ile görüşüb konağının sadrı âzam konağı değil, adeta bir darünnedve (!) hey'etine koymuş olmasından istidlâl olunur. Çünki müşarün ileyh, kendu efkârına mutabık efkârda birini görecek olsa derhal tenha bir odada — münasebet olsun olmasun — mükâlemeyi saltanatı seniye üzerine getirerek — hanedanı Osmaniden artık hayır görmeyecek, cümhuriyete tahvil etmekden başka çare kalmadı. Bunu nasıl etmeli bilmem. Fakat bu mes'eleyi sizler gibi bir kaç kişi anlar» ve hattâ âlemi abde «Bu ane kadar Âli Osman denildi ya, bundan sonra dahi «Âli Midhat» denilse ne var» sözlerinde

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Zatı şahane efendimiz, cülüsı hümayunlarından beri gerek Midhat paşa ve gerek Mehmed Rüşdi Paşa hakkında «Bu âdemler, vatan ve millete hizmet edemez, bunlar haindirler. Zira ahlakları icabınca teferrüd etmek daiyesinde olduklarından hanedanı Osmanîyi kuşeyi nisyane atdırub memleketi cumhuriyet hey'etine koymak ve kenduleri dahi reisüccumhur olmak efkârındadırlar. Anın içün ehaliye sureti hakdan görünerek hükümetimizin hali meşrutiyete münkalib olmasını arzu ederler. Lâkin hükümeti meşrutayı ben istedim. Anlar, bu inkılâbı ancak teferrüd edüb de idarei memleketi bütün bütün altı yüz senelik bir hanedan elinden gasb etmek niyeti fasideleriyle isterler» deyu efkârı şahanelerini beyan buyururlardı.»

Bu derece sui zanna oğrayan bir âdemin, mekamı sadaretde değil; vatanda bile bırakılmıyacağı, en adi bir vesile ile def' edileceği aşikâr idi.

Said Paşanın verdiği malûmata göre, padişah, gece kendini ve damad Mahmud Paşa ile baş kâtib Said Beyi huzuruna celb ile azl ve teb'id meselesini müzakere etdi. Bunlar, biraz müddet tehirini istirham etdilerse de Padişah, kabul etmedi. Midhat Paşanın, konağından kaldırıl-

---

bulunmuş olduğu haddi tevatüre varmışdır. Bu kabilden olarak kendusuna tâbi süfelâyı meşhureden Kemal Beyin, darünnedvede beş altı bin kişi ile sarayı hümayuna gidüb Murad efendi hazretlerini süal edeceğini ve ondan hayır olmadığı suretde Şerif hazretlerini şehriye bin lira tahsisat ile Padişah nasb etdireceğini Midhat Paşa, bizzat sarayı hümayunda hikâye etmiş olduğunu haber aldım. Şurası şayanı teacübdirki bir Sadrı âzam kendi konağında bu makule ihtilâl âmiz sözleri tefevvüh eden âdemi kanunen tedib etmeyüb de mabeyni hümayunda hikâye ile iktifa ediyor. Bu iş, kendusının dahi o güruhi fesedenin reisi olduğunu isbat etmez mi? Midhat Paşanın azlinden bir gün evvel Kemal Beyin konağında daima tecemmu etmekde olan Şevket Paşa ve Şevket Bey ve bir mülâzimin ve sair fesedenin etmiş oldukları mükâlemeyi mübeyyin zabtiye nezaretinden hakipayı şahaneye dört jurnal takdim olunmuş. Bunların birinde «Midhat Paşa, istiklâliiyeti aldı. O sayede Muradı ber murad ederiz» mükâlemesinin vukuu münderic olduğundan ve bu komiteden başka daha sair mahallerde saltanatı seniyenin aleyhinde komitelerin dahi mevcud ve bunların cümlesinin reisi Kemal Bey olduğu tahakkuk etdiğinden Midhat Paşanın derhal azil ve nefyi aynı farz hükmüni almışdır.»

Meşhur muhakeme esnasında mütercim Rüşdi Paşa, İzmirde istintak olunurken «Cumhuriyet yapılmasına dair Midhat Paşadan bir lâkırdı işitdiniz mi» süaline şu cevabı vermişdir :

«İşitmedim. Fakat Midhat Paşa, âdeti vech ile eclâfı toplar sofra başında böyle şeyler söyler. Bana bir şey söylememişdir. Ancak dışarudan ve kapu çukadarı gibi eşhasdan işitmiş idim.»

Midhat Paşa, «Mir'atı hayret» de Cumhuriyet mes'elesi hakkındaki isnadatı kat'iyen red etdiği gibi, tertib etdirilen jurnalların aslı olmadığını bizzat zabtiye Nazırı Ömer Fevzi Paşanın, bazı mahremlerine anlatmasından dolayı azledilerek Suriye valiliği ile tebid olunduğunu söyliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

masına karar verilmişken ferik Said Paşanın reyiyle saraya celbi ve azl ve teb'idin orada tebliği tensib olundu.

Saraya davet etmek üzere sabahleyin ser yaver Mehmed Paşa, konağa gönderildi. Saraya gelince paşa dairesinin alt katında bir odaya alındı. Said Paşa, yanına oturdu. «Sadaret möhrini, bendenize teslim etmeniz, iradei seniye iktızasındandır» dedi. Midhat Paşa, möhrü verdi. Aralarında şöyle muhavere geçdi:

Said Paşa — Bir vakıtdan beri ötede berude saltanatı seniye aleyhinde tecemmu eden cemiyeti hafiyelerde bulunanlar, zatı âlinizin konağına devam eden takımdan olduklarından bu hal, hakkınızda tabiî şübheyi davet etdi ve hattâ dün akşam zabıta tarafından takdim olunan dört jurnalın birinde zatı âlinizin ismi zikr olunmuş ve Kemal Beyin hanesinde bulunanlar tarafından «Midhat Paşa, istiklâliyeti aldı, muradı bermurad ederiz» deyu sözlerin tefevvüh olunduğu yazılmış olduğundan eğerçi zatı şahane efendimiz, sizin doğrudan doğruya bu cemiyetlerde medhaliniz olduğuna inanmak istemediler ise de madamekı ismi âliniz böyle sarahaten mezkûrdur, ol halde hem nefsi âlinizi vikaye etmek ve hem de memleketde bu makule fesadatın önünü almak içün veliyyi nimet efendimiz, zatı âlinizin memaliki şahaneden bu gün çıkmanızı ferman buyurdular. Ve bunun içün İzzüddin vapuru hümayunı hazırdır.

Midhat Paşa — Vallahi billâhi benim bu cemiyetlerden haberim yok. Allah bu çapkınların belâsını versün. Bu, Rusya parasiyle ve Halim Paşanın [1] hud'asiyle vücude gelmiş bir şeydir. Eğer beni buradan tard ve teb'id ederseniz alimallah memleket mahv olur. Beşikler körfezindeki donanma üç güne kadar buraya gelür. Buraları iyi düşünmelidir. Vükelânın bundan malûmatı var mı?

— Bilmiyorum.

— Ey öyle ise reca ederim, gidiniz, zatı şahane efendimize söyleyiniz ki benim bu işlerden haberim yok. Madamekı vükelâ buradadır, Bu işi anlar da müzakere etsünler. Eğer efendimizin bana emniyetleri yok ise beni mabeynde bir odada tevkif etsünler. Evime gitmiyeyim, sadaret işlerini burada görebilürüm. Gerek burada ve gerek Avrupada memleketimizin bu müşkil zemanında işleri ben görürüm deyu bir hüsni zan hâsıl olmuş olduğundan eğer ben buradan gidecek olur isem memleket alimallah biter.

Said Paşa, möhrü padişaha teslim ile beraber Midhat Paşanın sözlerini arz etdi. Padişah, «Bu olamaz. Mutlaka gitmeli. Bundan sonra

[1] Prens.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bu âdemi burada bırakmak daha ziyade tehlükeyi mücib olur. Al, bu zabtiye jurnallarını da kendisine göster» dedi.

Said Paşa, Padişahın, şimdi hareket etmesi hakkındaki iradesini tebliğ etdi. Midhat Paşa, jurnalları okudu.

— «Haberim yok. Yazılur ya. Çapkınlar iftira etmişler. Beni nereye göndereceksiniz ?

— Hududı memaliki şahaneden çıkdıkdan sonra nereye isterseniz oraya gitmeğe mezunsunuz. Fakat Şira en yakın olduğundan oraya çıkabilirsiniz.

— Oradan başka yere gitmek içün vapur bekliyecek değil miyim? Öyle olduğu halde beni rumlar içinde bırakmayınız, Marsilya uzakdır, Brendizi'ye çıkarınız. Yanımda param yok, biraz para isterim [1]. Lâkin benim emniyetim olan bir yaver dahi isterim. Çünki emniyetim kalmadı. Nefsime sui kasd ederler.

— Aman böyle bir cinayet hiç kimsenin hatırına gelmedi. Bu söylediğiniz şey mümkinatdan değildir.

— Gitmeli ha.

— Evet gitmeli. İki yaver ile iki çavuş, sizi istimbot ile İzzüddine götürmek içün iskelede bekliyorlar.

— Allah, rahmet eylesün bu millete.

Bu muhavereden sonra vapura gönderildi. Müteakıben vapur hareket etdi, Ahırkapu açıklarında tevekkufle padişahın verdiği beş yüz altun [1] gönderildikden ve uşağiyle eşyası da geldikden sonra vapur yoluna devam etdi.

Midhat Paşa «Tebsırei ibret» de azl ve teb'idinden bahs ederken «... orada mevcud zevat ile veda ederek gitmek üzere iken yine Said Paşa [mabeyn feriki] gelüb tarafı şahaneden tebliği selâm ile beraber yakında yine Dersaadete celb olunacağına dair sadır olan vâd ve iradei seniyei şahaneyi dahi tebşir etdikde Midhat Paşa, bu lutfı celilin teşekküriyle beraber «Teessüf ederim ki Dersaadete avdetimde ne Şevketlû Efendimizi bu saraylarda ve ne de bu mülki yerinde göremiye-

[1]Midhat Paşanın talebi üzerine beş yüz altın verildiğini Said Paşa söylediği gibi kendi de teşrifat nazırı Kâmil Beye yazdığı 29 Teşrini sani 1293 tarihli mektubda[*] «Dersaadetden hareketi âcizanemde ihsan buyrulan beş yüz lira ...» dediği halde - Mısırdan İstanbula geldiği zemandan vefatına kadar evime devam eden - Ahmed Saibin - bazı mebahisi tarihe müstenid hikâyeye benziyen - eserlerinden « Sultan Abdülhamidin evaili saltanatı » isimli kitabında «Said Paşanın kendisine teslim etdiği beş yüz lirayı bir tebessümi müstehziyane ile «efendimizin ihsanlarına muhtac kullarından değilim. Bu paranın Beytülmali müsliminde kalması daha muvafıkdır » diyerek red etmiş» olmasından bahsetmesi, tarih namına yazılan bazı sözlerin, hakikate ne derece tevafuk eylediğini göstetir.

[*] Sureti « Tebsırei ibret » de münderic olan bu mektabun aslı, kütübhanemde mahfuzdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ceğimden ve edilen hatiatın ol vakıt derecesi taayyün eder ise de telâfii mafat mümkin olmıyacağından bunların ayniyle ve temamiyle huzuru şahaneye arzını reca ederim» [1] deyüb vapura bindiğini söyliyor.

Ali Süavi, teb'idi müteakiben «Vakıt» gazetesine yazdığı mekalede Füad Paşanın - tercemei halinde nakl olunduğu üzere - hariciye nezaretinden istifasında İngiltere sefareti tercemanının «Sizin gibi zevat, işden teb'id olunmak ne demekdir. Bu millet ve devlet batıyor» demesine mukabil Füad Paşanın verdiği cevab sırasında « Bu devlet ve millet asla batmaz» dediğinden bahs ederken «İşte Füad Efendi - Füad Paşa- İşte sadıkı devlet ve vatan. İşte haddini bilür büyük âdem. Bu kerre Midhat Paşa, hanedanı saltanatı seniyyeye ihanet eylediğinden tevkif ve azl olunur. Giderken der ki : «Artık bu millet batdı ». İşte Midhat Paşa, işte mühini devlet ve vatan. İşte haddini bilmez küçük âdem.» diyor[2].

Mahmud Celâlüddin Paşa «Mir'atı hakikat» de azl ve teb'idin, Said Paşa tarafından tebliğinden bahs etdiği sırada diyor ki:

«... Midhat Paşa, neye oğradığını bilmeyüb bir yandan möhri teslim ile beraber «Ben şevketmeab efendimizin bendei sadıkıyım. Cünham ne ise sabit olmak içün beni muhakeme etdirsünler.[1]. Bu suretle ib'ad buyurmasunlar. Zira pek sui tesiri mücib olur» gibi mütelâşiyane ve âcizane sözler söylemiş ve bunların huzuru padişahiye ifadesiyle cevabını getirmesini reca eylemiş.»

Zavallı Midhat Paşa, gendinin gendine verdigi ehemmiyetin tevlid etdigi mağrurane sözler ve hüsni zanlar sırasında «ib'adının sui tesiri mucib» olacağını da zannediyor. Sui tesir, dahile aid ise bunu asla hatıra getirmemeli idi. Çünki «Unudurlar seni biçare heman olmaya gör» hakikatini, tarihimiz pek çok kayd etmişdir. Gidene değil, gelene ehemmiyet vermek, pek eski kaidelerdendir.

Midhat Paşa, memleketden çıkarıldıkdan pek az müddet sonra açılan meclisi meb'usanda «Bu meclisi tesis etmek içün çalışan bir zat, bilmuhakeme kabahatı sabit olmadan nasıl tard olunuyor» diyen olmadı.

Umum milletin ve o miyanda Midhat Paşanın vekâletini haiz ve hukukunu muhafız olan meb'uslar üzerinde teb'id maddesi « sui tesiri mucib» olmadığı halde başkaları mı mütessir olacak ?

Mithad Paşanın tebidi üzerine saraya veraka sunan Ebuzziya Tevfik Beye Sadrı esbak Said Paşa, yazdığı reddiye de «garaibi ahval-

[1] Said Paşa ile muhaverelerinde bu sözler yokdur.

[2] Ali Süavî, müteakiben mütemayiz rütbesile mektebi sultanî müdirliğine tayin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dendir ki bu te'bidi ve ya tebaudi o vakıt pek çok zevat, takdir dahi etdiler. Hattâ Midhat Paşanın refikı mütercim Rüşdi Paşa, müşarün ileyh hakkında daha ağır bir müahazenin ilânını bile tavsiye etmişdi» diyor.

Midhat Paşanın söylediği « sui tesir » harice mütaallik ise, emin olmalıdır ki hiç bir devlet ve millet, kendi menfaatini, yahud mazarratını tazammun etmeyen hâdisatı ecnebiyeden müteessir olmaz.

Abdülhak Hamid merhum, Avrupadan gönderdiği bir mektubda konferans tekliflerinin reddinden bahs ederken «Düşmenler bile menfaati şahsiyeleri hilâfına olarak Midhatın ne büyük Midhat olduğunu itiraf etdiler. Bunun üzerine ba iradei seniye memalikden ihrac olunduğu haberi gelirse ne demezler? Orasını siz düşününüz» diyor,

Düşünmeden bu söze cevaben demeli ki: Hiç bir şey demezler. Bilfarz deseler de Midhat geri gelmez.

Prens Bismark, bir ziyafetde Midhat Paşadan bahs ederek «O, bir büyük âdem olduğundan mevkii iktidardan düşmesi elbette bir büyük sebebe mebni olmak gerekdir» demişdir. İşte o kadar..

Kanunı Esasîye karşı muhakemesiz teb'id edilmenin «sui tesiri mucib olacağı tehayyül olunuyorsa - o kanuna yerleşdirilen - 113 üncü madde mevcud iken muhakemesiz, hattâ kabahatsiz teb'id olunmak pek tabiî bir hal olacağiçün «sui tesiri mucib» olmıyacağı da tabiîdir, sui tesiri mucib olsaydı, evvela mebusan meclisinde görilirdi.

Teb'id esbabının muhik ve Kanunı Esasîye temamiyle muvafık olduğunu halka anlatmak içün o sıralarda gazetelere yazdırılan mekalelerden birinin sonunda şu sözler görüliyor:

«Midhat Paşanın Kanunı Esasî hükmünce memaliki mahruseden tebaudü, Kanunı Esasîsinin hükmünü ihlâl etmek ihtimalini mahv eder ümurdandır. Zira Midhat Paşanın devletce haiz olduğu sıfat ve haysiyet, kendisini Kanunı Esasînin istilzam etdiği ahkâmdan istisna edememişdir ve zatı hazreti padişahînin delili inayeti olan Kanunı Esasîye riayet hususunda en evvel Midhat Paşadan başlamış olması, Kanunı Esasînin ahkâmı mer'iyesi her kes hakkında cari ve müessir olduğunu isbat eylemişdir.»

Bu mantıkî! ve kanunî! sözler, dahilde ve haricde «süi tesir» e sed çekmiş olacak!...

Midhat Paşa mutlaka de'fi edilecek. Fekat zahiren bir sebeb göstermek lâzım. O sebeb de, Kanunı Esasî ahkâmını muhafaza etmek ve o ahkâmın en büyük âdemden en küçük âdeme kadar herkes hakkında cari olduğunu âleme göstermek maksadı adaletkâranesinden ibaretdir!

«Bâtıl hemişe bâtılü beyhudedir veli
Müşkil budur ki sureti hakdan zuhûr ede».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu, böyle. Fakat aşağıdaki satırları da nazarı dikkat ve ibrete almak icab eder.

Midhat Paşa, Kanunı Esasînin tanzim ve neşrine çalışdığı hengâmda itiraza kıyam edenlerden kadi asker Gürücü Şerif ve Dağıstanlı Muhyiddin Efendilerle esbak baş mabeynci Gürcü Hamdi Paşanın kardeşi mirmirandan Ramiz Paşa ve - «uzun etek» denmekle maruf ve Mahmud Nedim Paşaya mensub - esbak Babı âli evrak müdiri Rıza Beyin ve müderrislerden bir kaç zatın - bir hafiye jurnalı üzerine - devletin idaresine müteallik teşebbüsat ve icraat aleyhinde eracif neşriyle ezhanı umumiyeyi tahdiş etdiklerini ve bedhahanı devletin meclûbı olduklarını ileri sürerek nefiylerine ve rütbelerinin nez'ine lüzum göstermesiyle padişah, bunların muhakemesiyle tebeyyün edecek hale göre haklarında muamele ifasını emir eylemişken Midhat Paşa - diğer vükelâ ile birleşerek - nefide ısrar etmişdi. O zatları, bir gece evlerinden kaldırtub bir kısmını ak deniz adalarına, bir kısmını da memleketlerine sürmüşdü. [1]

Midhat Paşa, bu müstebidane muamele ile—doğru, yanlış bir jurnal üzerine — her istenilen âdemin bilmuhakeme kabahati tahakkuk etmeksizin memleketden tard edilebileceğine dair padişaha ders vermiş oldı. Padişah da aldığı dersi, evvelâ üstadı hakkında kemali meharetle tatbik etdi. Meharetine hayran olan üstadını, ailesiyle veda etmeğe bile vakit bırakmadan memleketden cıkardı. Bu suretle «الجزاء من جنس العمل» sırrı zuhûr etdi.

§

GAZETELERLE NEŞROLUNAN İLÂNI RESMÎ

«Tebeddüli sadaret hakkında şerefsadır olan hattı hümayunı hazreti şehinşahî ahkâmı münifesinden dahi cümlenin malûmı olduğu vech ile zatı şevketsimat efendimiz hazretleri, mücerred kâffei tebe'ai devleti aliyelerinin saadeti hallerini ihtiyacatı zemaniyeye muvafık suretle temin buyurmak niyeti adalet perveranesini ve arzuyı mahsusı hümayunları ile vaz'ı ve tesise müvelfak buylurdukları Kanunı Esasî muktezasınca umum içün müsavatı hukukıye ihsan ve usuli istibdadın kaidei meşverete tahviline müsaadei kat'iyei şahanelerini ilân buyurmuşlar idi. Bu esası madilet intimanın ittihazı devleti aliye ve sunufı tebe'ai osmaniye içün bir âlemi teceddüde duhulün bed'i olmakla beraber bitevfikihi taalâ şu yolda görülecek terakkiyatın büyük ve küçük kâffei memurin ve tebe'a taraflarından yine Kanunı Esasî-

[1] Bu sürüşden dolayı «sudurı izam, mevalii kiram, müderisini benam ve dersiam efendiler» tarafından teşekkür nameler takdim olunmuşdur.

Sultan Abdülhamid merhum, aradan on beş sene geçdiği içün bu zatların harekâtı fesadiyelerinin tafsılâtı tahattur olunamadığından ve kendi o zeman mabeyn baş kitabetinde bulunduğundan bahs ile bu madde hakkındaki malûmatını — her ne maksada mebni ise — sadrı esbak Said Paşadan tahriren sormuş, o da cevaben yazdığı tezkirede gazetelerle neşrolunan ilân resmîden iki fıkra nakl ile iktifa eylemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nin tayin eylediği had ve vazifeye riayetle istihsaline çalışılması ferizadan bulunduğu halde sadrı sabık Midhat Paşanın hattı hareketi, Kanunı Esasînin hakikat ve mahiyetine münafî bir tarika meylederek padişahımız efendimiz hazretlerinin kendi hukukı hükümranilerince imha buyurduğu usuli istibdadın icraatı vakıaca başka elden devam ve bekası rengini alacak muameleler zuhûre gelmeğe başlamış ve bu meslekden intifa muradında bulunan bazı sebük magzanın zat ve hukukı padişahî ve memleketin asayişi aleyhinde tasavvuratı sahifei hafiyeleri ve bunu teyid edecek teşebbüsatı fiiliyeleri dahi işidilüb görülmüş iken müşarün ileyhin bulunduğu mevki ve mekam içün lâzım olan tedabiri mania yerine müsamaha ve iğmazı ayn ile muamele etmesi ve ber vechi muharrer usuli metrukei istibdadın manayı diğerle istimalini müeyyid ahvalde bulunması hasebiyle Kanunı Esasînin âsarı mahsusasından ve hukukı mukaddesei cenabı şehriyarî cümlesinden olmağla asıl ve hakikatı cümlenin malûmu olmak ve bir takım yanlış manalar verilmemek içün ilâni keyfiyete ibtidar kılındı.»

§

HARİCİYE NEZARETİNDEN 6 ŞUBAT 1877 DE OSMANLI SÜFERASINA ÇEKİLEN TELGRAFNAMENİN TERCEMESİ

«Midhat Paşa, sâlibi emniyet ve itimad olur suretle vaki olan muamelât ve harekâtı nabecasına binaen ve Kanunı Esasinin 113 üncü maddesine tevfikan mesnedi sadaretden azlile memaliki mahrusai şahaneden teb'id edilmişdir. Bu keyfiyet Kanunı Esasînin temamiyle icrası hakkında olan iradatı şevket beyyinatı cenabı şehriyarî ile hükmeti seniyenin mesleki politikasınca bir gûne tebeddül ve tagyüri mucib olmayub dünkü gün şerefrizi sunuh ve sudûr buyrulan hattı hümayunı mevhibet makrunı padişahîde kâffei ıslahatın temamen icrası ve Kanunı Esasîde münderic olan bilcümle ahkâmı esasîyenin sür'atle icra ve infazı hususı hayriyet mensusuna iradei hikmet ifadei cenabı şehriyarî şayan ve sezavar buyrulmuşdur. Nezdine memur olduğunuz devletin ümurı ecnebiyesi nazırına bu yolda beyanı keyfiyet ile hususatı mesrudeyi kemayelik tefhime himmet buyrulması.»

§

İLÂNI RESMÎ

«Şu günlerde vuku bulan bazı icraatdan dolayı [teb'id mes'elesi] hakikati hale vâkıf olmayanların münasebetsiz sözler neşretmekde oldukları işidildiğinden emniyeti memleket hakkında muzır olacak o dürlü mekalatı, tahkikatı mevsuka ile sabit olanların ber mucibi kanun tedib edilececkleri mukarrer olduğunu bilüb ona göre hareket olunması cümlenin malûmı olmak içün ilân ve ihtar olunur.»

§

Hariciye nezaretinden Paris Sefaretine çekilerek ajans havasın sefaretden alub neşreylediği 26 Şubat 1877 tarihli telgrafnamede, padişahın hazineden taleb eylediği beş yüz bin liranın verilmesine Midhat Paşanın muvafakat etmemesi ve üç hıristiyan valinin tayininde ısrar, eylemesi teb'idini istilzam eden esbabdan olduğunu Deba gazetesi neşretmiş ise de bunun aslı olmayub teb'idi müntic olan mübayeneti efkâr, padişah ile Midhat Paşanın, vezaifi sadareti muhtelif suretde görmelerinden neş'et eylediği ve bu mübayenet, mahzuratı azimeyi ve asayişi umumîce tehlükeyi davet edecek derece kesbi kuvvet etdiğinden teb'ide sebeb olduğu beyan edildikden sonra «İşte sıhhatı madde, bu nokta olub Avrupa ahalisi de keyfiyetin bu merkezde olduğuna kani olmalıdırlar» denilmişdir.

*
* *

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Midhat Paşanın teb'idini müteakiben insaniyet ve mürüvete muhalif olarak zebunküşane sözler söylendi. yazanların denaetine delil olmak üzere münasebetsiz yazılar yazıldı, gazetelerle neşredildi.

Fazilet sahibi addolunan bazı zatlar da şiir namına bişuurane saçmalar saçdılar. Edib geçinen bazı edeb naşinaslar - güya galyanı hamiyetle - hezeyanlar savurdular.

Kâzım Paşa gibi mütedeyyin ve muhterem bir zat,
«Midhati tard etdi mülkünden emirülmüminin
Nitekim iblisi cennetden cenabı Girdigâr
Eyledi o, âdemi igfale bezli makdiret
Eyledi bu, âlemi idlâle sâyi bi şümar»

gibi - diyanete yakışmayacak, hattâ iblisin de hoşuna gitmeyecek - sözler söyledi.

Bununla da iktifa etmeyerek - İnsanı insanlığından utandıracak derecede - fahiş bir kaside düzdü. O kasidenin ne kadar galiz olduğunu anlamak içün bu beytlerini okumak kâfidir:

Sabavetde giderdi hamei divane derlerdi — Görenler, işte geldi Ruhii menhusun oğlani
Olub memur sonra Şame Kurbî nam bir kâtib — Tutardı bisteri kurbiyetinde subhadek ani
§ Kemali ucb ile dermiş teres âvanı yanında — Biraz da alî Midhat eylesün halka hükümrani
§§ Şeriat düşmeni, millet mühini, devletin hasmı — Şekavet menbaı, bagyın esası, mefsedet kâni
Vücudı hükümi istibdade Kanunı Esasîdir — Şeyatin istirak eylerdi andan zulmu udvani
§ Hulâsa kasden icrayı ihanet eyledi mel'un — Ne hizmetde bulunmuş ise ba takdiri rabbani
§ Diyarı ecnebide can verüb fartı mezelletle — Mekam etsün sarayı asümani durdukca, nirani

O vakıt miriliva ve darışurayı askeri azasından olan Kâzım Paşa, «Basiret» gazetesi sahibi Ali Efendiyi darışuraya celb ile - yukarıdaki beytleri ihtiva eden - kasidei fasideyi verüb «Bunu matbaanda ayrı kâğıda bir kaç yüz dane tabetdirüb bana getir. Tabetmez isen seni de hecv ederim» dedi..

Basiretci, maarif nezaretinden ruhsat verilmedikce böyle şeyleri tabedemeyeceğini, çünki ceza göreceğini söyledi. Kâzım Paşa, başka matbaada bastırdı, neşretdi. «Müsavat» gazetesine de derc edildi.

Bu kasideyi fazilet ve mürüvvet sahibleri değil, hükumet bile hoş görmiyerek şair Paşa tevbih edildi ve kaside zabıtaca toplatdırıldı.

İbtidayı neş'etinden beri hecv ile melûf olan Kâzım Paşanın kıt'a ve kasidesinden ziyade - hecvden müctenib ve salâh ile maruf, müeddeb bir zat olan - Senih Efendinin «Manzume der sitayişi muveffakıyeti celilei hazreti zillullahî» serlevhasiyle yazub padışaha takdim etdiği menzume [1] mucibi teessüfdür.

[1] Kendi yazısile olan nüshayı yıldız evrakı içinde görüb istinsah etmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ey hilâfet tahtının şahinşehi din perveri — Gördi emrinle ceza şer'in adüvvi ekberi
Mülki tathir eyledin tard ile ol bed ahteri — Olsa her azmin nola tevfiki Hakkın mazhari

Bir gaza etdin ki hoşnud eyledin peygamberi

Hiç bir şerir olunmaz ana temsilü kıyas — Tıynetinden belki de iblis eder şer iktibas
Anı teb'idin olub müstelzimi şükrü sipas — Böyle der fermanını takdir ile bilcümle nâs

Bir gaza etdin ki . . . . .

Oldu valii Tuna cuş etdi seylâbı fesad — Başladı devre heman hâkinde dulabı fesad
Kavlü fiili çün eder her yerde icabı fesad — Şimdi hükmün kıldı kat'ı re'si erbabı fesad

Bir gaza etdin ki . . . . .

Bir zemanlar Basravü Bağdadı etdikde harab — Öyle bir fili cehud etmiş kim anda irtikâb
İstimai eyler islâmı düçarı ıztırab — Eyleyüb makhur anı ey Padişahı kâmyab

Bir gaza etdin ki . . . . .

Eyleyüb feshi reji aldı hezaran simü zer — Gördü her kârından emvali hâzine çok zarar
Emr edersen bunu tedkiki kuyud isbat eder — Mülki tathir eyleyüb şerrinden işte serteser

Bir gaza etdin ki . . . . .

Himmetinle mülkden gitdi fesadı dahilî — Feth eder seyfin de haricden gelen her müşkili
Daim ifsadi ümur eylerdi sâyi bâtılı — Def'ü tenkili büyük fevzü zaferdir hasılı

Bir gaza etdin ki . . . . .

Bâtılı ifrit peyker, âtılî gümkerde rah — Hasmı dinü düşmeni şer'u mühini Padişah
Mazharı tardu ukubat oldı ba adli ilâh — Yok bunun âsarı tevfik olduğunda iştibah

Bir gaza etdin ki . . . . .

Padişahım eylesün rabbi rahimü girdigâr — Ömrün efzun, mülküni mamur, adını tarümar
Her zeman eyler dua böyle Senihi dilfikâr — Nola daim devletü ikbal olursa sana yâr

Bir gaza etdin ki hoşnud eyledin peygamberi

Kâzım Paşanın sebebi iğbirarını bilmiyorum. Belki iğbirarı yokdu da padişaha hulûs olmak içün ağzına geleni söylemişdir.

Senih Efendi, Midhat Paşaya dargındır. O, Tunada vali iken kendi - On bin kuruş maaşla - mektubcı idi. Meslek ve meşrebin tehalüfünden dolayı imtizac edemediler, mektubculıkdan azl edildi. İntikam almak kasdiyle bu menzumeyi yazdı. Azl edilmeseydi yazmazdı.

Zaten garaz olmasa kimse ağzını açmaz. İyi, yahud kötü bir şey içün hasbeten lillâh iki kelime söylemez. Söylemek içün ya faide, ya zarar görmüş bulunmalı. Yahud görmek ihtimali olmalı.

Midhat Paşanın müahazeye lâyık halleri inkâr olunamaz. O haller ki kendini envai devahiye giriftar etmişdir. Fakat ne olursa olsun, nefsini müdafaadan - kavlen ve filen - âciz olanları tezlil ve tahkir etmek insanlığa yakışmaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mekârimi ahlâkı itmam içün ib'as olunan nebiyyi kerim efendimiz, aziz iken, zelil olanlara merhamet edilmesini emr buyururken bu emre riayet etmiyerek «Bir gaza etdin ki hoşnud eyledin peygamberi» diyenlerden nasıl hoşnud olur?

Midhat Paşa aleyhindeki menzumeler - Bir yerde daha söylediğim gibi - [1] bir tarafı tevkir ve diğer tarafı tahkir içün yazılmışdır. Halbuki bir taraf - Her istediğini yapmağa kadir - bir sahib taht ve diğer taraf - eli ayağı bağlı - bir bed bahtdir.

Fazilet ve mürüvvet, böyle tevkir ve tahkirleri tel'in eder. Çünki zebunküşlük, pek mel'un bir hasletdir. Mağdub, her suretle ma'yub olsa da nefsini müdafaadan mahrumiyetini nazarı itibara alarak teşni' etmemelidir. Hele teşni', hulûskârlık, yahud garezkârlık şaibesiyle alûde olursa kâr, büsbütün şeni' olur.

Uluvvi cenab, bu kabil harekâtı denaet âmizden ictinab eder. Her dürlü manasiyle insan olanlar,

« Acze düşmüş görünce düşmenimi Düşmeni intikam olur gönlüm »

deyenler ve dediklerini yapanlardır.

Hele Ahmed Midhat Efendi gibi hemnamının nanü nimetiyle perverde ve Tevfik Bey gibi nevazişdide olan nimet nâ şinaslara ne deyelim? bunların gösterdikleri evzaı vazîane «اتق شر من احسنت اليه» [2] sırrını izhar ve «احذر عدوك مرة واحذر صديقك الف مره» [3] hakikatını izbar etmişdir.

Kâzım Paşa, şu beyti gûya Midhat Paşa tarafından söylemişdir:

«Nola bigâneyi tercih edersem aşina üzre
Benim heb gördüğüm bigânelikler aşinadandır».

Midhat Paşanın «Efkâr ve ahvaline yakından vâkıf ve muttali' olan ve hemrazı bulunan bazı zatların bu defa resmen gönderdikleri verakaların sureti» denilerek gazetelere derc edilen uzun verakasında [4] Ahmed Midhat Efendi, Midhat Paşanın, mekamı hilâfet hakkında «bir takım türrühhat ve tefevvühatı lâübaliyanede bulunması, nefreti küllîyeyi mucib olduğu ve son zemanlarda nefret, âdeta âmmei enama kadar taammüm eylediğinden hakkındaki teveccühi şahanenin zevali, halkın derecei nihayede memnuniyet ve şükranını mucib olacağı» kabilinden bir çok lâf savurdukdan sonra

[1] «Son Asır Türk Şairleri» nde Kâzım Paşanın tercemei halinde.

[2] İyilik etdiğin şahsın şerrinden sakın.

[3] Düşmeninden bir kerre, dostundan bin kerre hazer et.

[4] Midhat Paşa, Ahmed Midhat Efendinin «Yedi yaşından beri dairesinde yetişerek ne tahsil etmiş ise o sayede kazanmış» ve yazdığı veraka ile irtikâb etdiği « Hiyanete tariz edenler oldukca zaruretinden itizar ederek bin aded yüzlük kaimeye dayanamadım» demiş olduğunu «Mir'atı hayret» de yazarak Ahmed Midhatin isnadatını red ediyor.

Fekat Tevfik Beyin verakasından - Her ne sebebe mebni ise - bahs etmiyor. Belki bahs etmişdir de bilâhare tay edilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

« . . . Hele kulları, bir ay mukaddem esnayı taamda « Bu mülkün kurtarılması ve ıslâhı bana münhasırdır. Kâffei ümurun zimamı benim elimde ictima edüb benim dediğim ve bildiğim gibi hareket olunmaz ise ıslahatı matlube vücude gelmez » tarzında işitdiğim sözlere bir dürlü tehammül edemiyerek bir sadrı âzamın derecei iktidarı her kese malûm olduğuna dair bazı efkâr serdine kıyam eylediğimde ol derece hiddetlenn iş idi ki «Ben başka sadrı âzamlara mı benzerim ? Ben bu gün bu devleti parmağım ucunda çevirmeğe muktedir ve Kanunı Esasîye malik bir Midhat Paşayım» diye kemali gadabından âcizlerini sofrasından tarda kadar varmışdır. Bu gibi muamelâtı aniîeyi yalnız âcizleri hakkında değil, her kes hakkında tekrar eylediğinden ve her kes, bu âdeme haddi bildirilmesi hususuna muntazır olduğundan bu defa padişahımızın buna dahi müvaffak olmaları, cümleyi memnun ve minnetdar eylemiş ve her kes, ol şehriyarı azîmüliktidarın onu teb'id ile Kanunı Esasîyi ol müstebidin hayal ve dava eylediği tahakkümden kurtarmasından dolayı yekdiğerini tebrik etmekde bulunmuş olduğunu »

söylemişdir.

Tevfik Beyin verakası [1]

« Müveffakıyatı celilei cenabı padişahiden olmak üzere vukuundan evvel bertaraf olan âmali fasidei malûmeden ve vücudı hakikati halde bu devlet ve millet için bir dahiyei mücesseme iken kendisini muhyii müstakili devlet ve hamii mutlakı ümmet göstermek isteyen şahsın [2] efradı sadıkai osmaniye idadından tefrikıyle memaliki mahrusei şahaneden teb'idine mazhariyetden dolayı selâmeti devlet ve millet namına tebrik ve teşekküre cesaret eylerim. Malûmı âlii müşiri efhamileridir ki [3] dünyada eğer bihakkin mucibi fahrü ihtihac bir şey var ise o da kâffei ef'alde sadakatdir. Bundan dört yüz sene evvel bu devleti kaviyyüşşekimede meşihat gibi bir rütbei celileyi ihraz ile şerefyab olmuş bir zatın ahfadından bulunduğum için değil, fekat dört yüz seneden beri karnen ba'de karnin ecdadımdan mevrus ve sırf bu devleti celile yoluna masruf olan sadakatı kemteranemin ilcasiyle şu vak'ayi [4] şuyuundan bir hayli zeman evvel hakipayı hazreti müşiranelerine [5] arz eylemiş olduğumdan dolayı iftihar ile beraber kendimi bahtıyar ad eylerim. Namını kalü kaleme almakdan istikrah eylediğim şahsı malûm [6] hakkında şu kadar diyebilirim ki üzerinde olan rütbei celilei sadareti kendisi için pek küçük ve dört yüz seneden beri hilâfetle teşeyyüd etmiş olan altı yüz yıllık bir binayı saltanatı esasından hedm ile istediği gibi bir inkılâbı küllî vücude getirmeği pek kolay ad edenlerden ve nefsince bu kudrete liyakat görenlerden idi. Binaenaleyh böyle bir âdem hakkında mervi olan harekâtı seyyienin hiç birinde şübhe edilemez ve tasavvuratı sâhifesini mevkii file isal için mekamı saltanatda vücud ve adem-i müsavi bir

[1] 28 Muharrem 1294 tarihli «basiret» gazetesile neşr olunan bu nimet naşinasane verakanın aslını, Yıldız evrakı içinde görüb istinsah etdim.

[2] İsmini tasrih etmemek suretiyle galiba ibrazi mürüvvet ediyor. Böyle mürüvvete, mürüvvet bile hayran ve aferinhan olur !

[3] Aslında böyledir. Gazete ile neşr olunan suretinde «malûmı âlileridir ki» denilmişdir. Hitab olunan «Müşiri efham», o sırada pek mukbil olan damad Mahmud Paşadır.

[4] Hangi vak'a. cümhuriyet ilâniyle Midhat Paşanın reis, yahud diktatör olmak vak'ası mı ?

[5] «Tarafı âlilerine beyan . . .» şeklinde neşr olunmuşdur.

[6] «Namını kalü kaleme almakdan istikrah eylediği şahsı malûm» un yıllarca en mu'temed gelen mukarribini arasında bulunmakdan istikrah etmemesine taaccüb olunur !

TARIHVEMEDENIYET.ORG

padişah bulundurmak fikrine sapmış olmaklığı istibad olunamaz. Çünki kend ne malûm olan tereddüdi bendegânem hasebiyle ekseri evkatda nezdinde hazır olduğum halde hanedanı saltanatı seniyeye mütaallik mebahisde burada tahririnden istihya olunacak suretde idarei kelâm etmek ve daima tahtı saltanatda bulunan padişahı istihfaf ve umumen hanedanı celilülunvanı hazreti hilâfetpenahiyi istihkar ile hiç hükmünde tutmak ve bu dürlü tefevvühatı bî edebanesini ise kendine mahsus azamet nişan bir tavr ve lisan ile ifade eylemek hasılı her söziyle bu hanedanı murad ederek fikrini tasdik ve tervic edici âdem aramak de'bi idi. Bunu ise âcizleri gibi nezdinde hazır olan pek çok âdemlerle de isbat edebilirim».

Bu verakalar hakkında Mahmud Celâlüddin Paşa «Mir'atı hakikat» da şöyle diyor:

«... Bunca zeman gariki lüccei ihsanı olanlardan mukaddema möhürdarlığında bulunan Tevfik Bey namında bir sefihi rüzıgâr ve kethudasının oğlu olub dairesinde büyümüş ve sayesinde okuyub yazmış ve hattâ kendi mahlâsiyle tahallus etmış olan Midhat Efendi nam bî ar, Paşanın hakkında envai müfterevatı mütezammin bir takrir yazub saraya ita etmiş olduklarından anlar dahi gazeteye derc etdirildi». [1]

* * *

Midhat Paşayı Brendiziye götürmeğe memur olan alaybeyi Süleyman Bahri Bey tarafından zabtiye nezaretine verilüb padişaha arzedilen raporda gösterildiği üzere İzzüddin vapuru, pazartesi günü alaturka saat 8 de hareket etdi. Çekmece açıklarına varıldığı sırada Paşa kapudanın yanına çıkdı. Bahri Beyi görünce «Sizi mi memur etdiler? mukaddemeleri vüzerayı nefi olundukları mahallere isale deavi çavuşlarını memur ederler idi. Sizin de bu memuriyetiniz, deavi çavuşu gibidir» dedi. Kapudanla konuşdu.

O gece hava sisli olduğundan büyük çekmece karşısında gece yarısına kadar tevakkuf olundu. Sabahlayın Gelibolu karşısına gelindikde paşa, çantasında kalmış olan bazı iradatı seniyye evrakını -- mekamı sadarete teslim edilmek üzere uşağıyle Gelibolu mutasarrıfına gönderdi.

Şiddetli bir fırtına esnasında gece Şire limanına girildi. Ahmed Muhtar Paşa ve Şire şehbenderi geldiler. Mülâkatda mahzur olub olmadığını sordular. Bahri Bey «Buna dair elimde bir talimat yoksada Midhat Paşanın harice çıkarılmaması ve haricden gelecekler ile görüşdürülmemesi hakkında kapudanda talimat vardır. Yine siz bilirsiniz» dedei. Muhtar Paşa «Biz askeriz, görüşebiliriz. Zarar yokdur. İsterseniz

[1] Kâzım Paşa, Midhat Efendi, Tevfik Bey ve Diyarıbekirli Naimin Midhat Paşa hakkındaki menzume ve verakalarından dolayı Veys Paşa zade Zeynülâbidin Reşid Beyin ağır bir kıt'ası vardır ki «Son asır Türk şairleri»nde onun tercemei halinde bahs etmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

biz görüşürken siz de hazır bulunursunuz» diyerek Paşanın bulunduğu kamaraye girdiler. Bir iki saat görüşdükden sonra avdet etdiler [1] Brendiziye muvasalatda şehbender ve iki İngiliz geldi. Paşa, entari ile bunları kabul etdi, görüşdüler.

Ertesi sabah şehbender yine gelüb Paşa ile şehre çıkdılar. Otele gitdiler. Paşa, vapurun zabıtan ve neferatına tevzi edilmek üzere kapudana elli lira ve bahriye nezaretine gönderilmek içün bir mektub verdi.

Vapurda suhbet esnasında paşa «Padışahımız çocukdur. Kendilerini aldatdılar. Güya ben, cümhuriyeti ilân edüb kendim de cümhur reisi olacakmışım diye kandırmışlar. Yazık konstitüsyon bitdi. Bu millet terakkı edemiyecek. Lâkin her nerede konstitüsyon ilân olunmuş ise sonradan bozdurulamamışdır. Bunun içün memul ederim ki bozamazlar. Fekat milletin başında bir büyük belâ (?) vardır. Ben zaten istifa edecekdimya, Halk, hamiyetsizdir derler diye korkardım. Bu, benim hakkımda iyi oldu. Allah, beni acıdı, halâs etdi. Demek ki milleti acımıyor. Bir de verilen jurnalları sizin nazır vermişdir. Fakat o da ne yapsun. ben bilirüm kimler tarafındandır. Memul ederim ki şeyhülislâm ve serasker de azlonunur. Sırb Beyi Prens Milan, telgrafla bana

[1] Ahmed Muhtar Paşa «Sergüzeşti hayatım» isimli hatıratında [sahife 7,9] diyorki: «Midhat Paşayı görmek içün vapura gidişimin sebebi, şu azimeti nagehanînin neden neş'et etdiğini anlamakla beraber bir de Rusya devletiyle harb edilmek istenilmesine karşı itirazımı natık Serasker Redif Paşaya evvelce Hersekden yazmış olduğum telgrafname üzerine artık evhama tâbi olmuş bir zatın bademe askere kumanda etmek hizmetinde kullanılamıyacağını ileri sürerek Redif Paşa ile bilittifak sultan Hamid nezdinde aleyhimde envai tefevvühatda bulunmalarının esbabını öğrenmek ve belki bazı söz söylemek idi. Lâkin kendisini pek meyus ve mükedder görünce o yolda hiç bir bahs açmayarak bir kahvesini içüb vapurdan çıkdım.

§ Hersekde vakı olan harekâtı askeriyei cansiperanem iltifatı calib iken İstanbula vusulüm çend günü keçdiği halde huzurı hümayuna davet ve kabul buyrulmayışım başkaca nazarı dikkatimi celbetdiği cihetle sureti münasibede esbabını aramağa mecbur oldum. Meğer buna sebeb, Şirede Midhat Paşanın vapuruna gidişim imiş. Binaenaleyh hareketi mezkuremi tevile mecbur olarak şuna buna dedim ki: Şirede bulunduğum zeman, İzzüddin vapuru ile Midhat Paşanın zuhurı nazarı dikkatimi celb etdiği gibi Avrupaya menfi sözü de başkaca şübhemi artırdığından tefehhusı hal içün bizzat vapura gitdim idi. Çünki aklıma gelen şey, bu âdem sadrı âzam idi, sebeben minelesbab bir gün İzzüddine binüb İstanbuldan bilhuruc Avrupaye firar yolunu tutması baidülihtimal değildi. Eğer böyle bir halin vukuunu anlar isem derhal vapuru hükumet namına haczedüb orada tevkif etdirmek niyetinde idim, dedim. Bir hafta sonra bir gece huzurı hümayuna kabul buyrulduğumdan karşılarında bulunan bir sandaliyeye oturduğum halde haylice müsahabet edildi. Ve badelhuruc altun kabzalı bir kıt'a seyf ihsan buyurdular».

Muhtar Paşanın, esasen mükedder olan bir felâketzedeyi, intikam kârane müahazatla büsbütün dilhun etmemesi ne kadar şayanı takdir ise izalei infial içün padişahı iğfal edecek sözler tefevvüh etmesi, - müsellem olan istikameti vicdaniyesine ve haiz olduğu şan ve şerefe yakışmayacak — ahvalı kallaşaneden olduğiçün o kadar tekbihe lâyıkdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dehalet etdiğinden ben de cevab yazmışdım. Bakalım bundan sonra ne olur» dedi.

*
* *

Midhat Paşa, Brendiziden Napoliye gitdi. Orada bir ay kaldıkdan sonra Endelüse seyahat etdi. İki ay sonra da Parise ve Londraya azimet eyledi.

§

Abdülhak Hâmid merhumun, vaktiyle bana nakletdiği bir vak'anın, ikinci fıkrası mühim olduğundan derc eyledim:

«Ben, Paris sefaretinde kâtib iken Midhat Paşa oraya geldi. Paris civarında ikamet eylediği bir sayfiyede ziyaret etdim. Sefaret kâtiblerinden Ferid Bey [1] de birlikde olarak gölde sandala bindik. Paşa, kürek çekdi ve «Bakınız, bir Sadaret mazuli size kürek çekiyor» dedi.

Pek sevdiği ve iltifat etdiği Ferid Beye «mektubı Hâmid Beye gösterdin mi» dedi. Göstermediğini söyleyince niçün göstermediğini sordu. Ferid Bey «Hiç bir kimseye gösterilmemesini tenbih etdiniz. Şimdi niçün göstermedin diyorsunuz, böyle şey olur mu?» diye biraz söylendi. Mektubı sonra bana gösterdiler. Sultan Murad tarafından Midhat Paşaya gönderilmiş ve kırmızı mürekkeble yazılmış olan bu mektub, «Biraderim, size yapdığını, haricin ilkaat ve igvaatiyle yapdı. Yapdığına nadim olur, sizi yine getirir.» Mealinde teseliyet âmiz sözleri havi idi».

İyi emma, Sultan Muradın şuurı avdet etmişmiydi ki mektub yazıyor, bilfarz avdet etmiş de yazmış ise - bunca nigehban ve casusı bî eman ile muhat iken - göndermeğe nasıl imkân buluyor? bu süallere cevab vermek müşkildir.

Mektubı, Sultan Abdülhamid yazdırub da Sultan Murad namına göndermiş olmasun? Avrupada başı boş gezen, diplomatlar ve gazeteciler ile temasda bulunan Paşayı ümide düşürüb kendi aleyhinde bir teşebbüsde bulunmağa mâni olmak, diğer tarafdan da Sultan Murad hakkındaki efkârını yoklamak istemişdir diyebilmek içün elde sened bulunmak lâzım gelir.

Birde - ne maksadla olursa olsun - böyle bir mektub yazdırmış olması farz olunsa, bu Sultan Muradın şuurı avdet eylediğini itiraf ve ifşa etmek demek olacağından - vehmü vesvesi fevkalade bulunan - Sultan Abdülhamidin böyle tehlükeli bir oyuna cesaret edemiyeceği de nazarı dikkate alınmak icab eder.

§

Midhat Paşa, harbin devlet ve millete iras edeceği mesaibi düşünerek Plombieres'den mabeyne şu telgrafnameyi [2] yazdı:

[1] Sadrı esbak damad Ferid Paşa.

[2] Terceme olan bu telgrafnameyi yıldız evrakında gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Her bir fidakârlığa hazır olduğum ve vatanın duçar olduğu tehlükede hıssadar olmakdan başka bir şey talebinde bulunmadığım cihetle avrupaca âcizlerince yapılacak bir şey var ise icrası içün şevketlu padişahımız efendimiz hazretlerinin iradatı şahanelerine mütavaatı kâmile ile kendimi arz ederim. 12 Temmuz 1293».

Resmi suretde teşebbüsatda bulunmak içün mezuniyet ve padişahın arzusu ve hükumetin hatı hareketi hakkında malûmat verilmesine dair saraya bir telgrafname [1] daha yazub Viyanaya gitdi. Esnayı rahda mabeyn baş kitabetinden gelen cevabda mülâhazat ve tasmimatını Viyana sefareti şifresiyle yazması tebliğ olundu.

Avusturya hariciye nazırı kont Endraşı ile görüşerek devletlerin efkârını ve Avusturya devletinin Bosna ve Herseğe aid menviyatını saraya ve mekamı sadarete bildirdi. Yirmi gün bekledi, cevab alamadığından Napoliye ve Plevnenin sukutı üzerine Londraya gitdi.

Bu sırada - Osmanlıların hıristiyan tebea hakkındaki inayetlerine ve Rusya devletinin hak ve insafa muhalif müamelatına dair - bir risale yazub Fransızca ve İngilizce nüshalarını Avrupada neşretdi [2].

«Avrupaya azimetinden beri her tarafı dolaşub gezmiş ve İngilizler tarafından pek ziyade mazharı hürmet ve ikram olduğu cihetle orada ikameti tercih ederek kalmış ise de müddeti medide iyal ve evlâdından mehcur olduğuna binaen mücerrd bunlara mülâki olmak arzusiyle muztarib olduğu ve meduvven Dük de Sadirlandi'nin Iskoçyada vaki sayfiyesinde bulunduğu halde tarafı şahaneden mazharı afiv» oldu. [3] ne suretle «afiv» olunduğu mabeyn baş kâtibi Âli Paşa zade Ali Füad Beyin «mahremane» işaretiyle Sadrı âzam Safvet Paşaya yazdığı şu tezkireden müsteban olur [4]:

«Midhat Paşanın Beyruta getirilmesini ve bu halde kendusına 12500 guruş raddesinde maaş ihsanı kâfi olacağını hakipayı hümayuna arz eyledim. Gerek müşarün ileyhin, gerek Mahmud Nedim Paşanın hususiyle bu esnada Dersaadetde bulunmaları hiç caiz olmayub Midhat Paşanın da diğeri gibi memaliki mahrusenin bir köşesinde çoluk çocuğıyle oturub duayı şahaneye muvazabat etmesi karini kabuli âli olmuş ise de müşarün ileyhin bu lütuf ve merhamete mazhariyeti, ecanibin iltimas ve niyaziyle, yahud anlardan çekinilmekde olduğu cihetle hâsıl olmuş renk ve şeklinde bulunmasına şanı âli ve şahane bir vech ile mütehammil olmadığından işin bu sureti almasından ve ecanib tarafından anın getirdilmesi hakkında harfi vahid istimaından fevkalâde tevakki ve mücanebet olunması muvafıkı kaidei hikmet olmağla mücerred karihai ilham sarihai padişahiden böyle bir eseri merhamet şerefpaşı sudûr olmuş olduğuna ve müşarün ileyhin dahi mesleki ubudiyetde ber karar bulun-

[1] «Tebsırai ibret» de [sahife 203] de mündericdir.

[2] «Midhat Paşa hazretlerinin «Memaliki Osmaniyenin mazi ve hal ve istikbali» unvanile neşir buyurdukları mekaledir ki gazetelerden nakil olunmuştur» mukaddimesile 38 küçük sahifeden mürekkeb olarak - ilk def'a - 1295 de Mihran matbaasında basılmışdır.

[3] «Tabsırai ibret».

[4] Safvet Paşanın vefatından sonra saraya aldırılan bazı evrakı içinde görüb istinsah etdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

duğuna bir alâmet olmak üzere kendusının memaliki şahaneden bir mahalli münasibde ikametine müsaade buyrulması recasını havi atebei seniyyeye lisan ve şivei edebe muvafık vech ile bir arzıhal irsal etmesi ve bunun vürudunda tarafı âlii sadaretpenahîlerinden tezkirei resmiye ile olmayub sureti mahsusada hakipayı hacetrevayı mülûkâneye arz ve takdim edilmesi şerefsanih olan iradei isabet ifadei hazreti padişahî iktızayı celilinden olmağın icrayı icabı babında emrü ferman hazreti veliyyülemrindir.

23 Şaaban 1295».

Bu iradenin tebliği üzerine Midhat Paşa «Lisan ve şivei edebe muvafık vech ile» istenilen arzıhali gönderdi, İstanbula avdeti «Şimdiye kadar aleyhinde müftereyatda bulunanlar içün yeni bir fürsat olabileceğinden Bahri Sefid sevahilinde mevkii ve havası vücudüne tevafuk edebilecek bir mahal intihab ederek orada ailesiyle beraber ikametine müsaade olunmasını» istirham etdi.

Şimdilik ailesiyle beraber Giridde ikametine iradei seniye sadır olduğu, iki yüz lira maaş tahsis ve bin lira harcı rah ita olunduğu ve ailesi Giride gönderilmek üzere olub bunlara da elli bin guruş atiyei seniye ihsan edildiği kendine bildirildi.

Paris sefiri Ârifi Paşa tarafından mabeyn baş kitabetine çekilen 16 Eylul 1878 tarihli şifreli telgrafnamenin sureti

«Alafranka 14 tarihli telgrafnamei âlilerine Midhat Paşa Hazretlerinin cevabıdır:

Girid cezıresine azimeti âcizanem hakkında şerefsudur buyrulan iradei merhamet âdei hazreti padişahîyi mütezammin telgrafnamei alilerini Ârifi Paşa Hazretleri [1] tebliğ etdi. Cezirei mezkûre, ikameti âcizanem hakkında tasavvur etdiğim mahallerin cümlesine müreccah ve arzuyı âcizaneme muvafık olmağla bu suretle isabeti emrü fermanı hazreti veliyyi nimetle müstebser olduğum hüsni teveccühatı hazreti padişahînin kıymeti âliyesine zamime olarak familyam cariye'erinin mahsus vapurla izamı ve bin lira atayayı celile ile beraber iki yüz lira dahi şehriye maaş tahsisi hususuna şayanii müsaadei celilei cenabı şehinşahî mahzı lutfu merhamet ve hususiyle tarafı eşrefi hazreti mülûkâneden bir memuri mahsus irsali emrinde şerefsünuh olan..... [2] kadrü kıymeti âcizanemden cihan cihan balâter bir inayeti cihan kıymet olmağla mefruzı zimmetim olan duayı bilhayrı padisahinin tekrariyle tezyini lisanı musadekat olunduğunun ve bimennihi taalâ iki güne kadar Parisden hareketle Marsilya tarikıyle cezirei mezkûreye azimeti âcizanem musammem bulunduğunun beyaniyle ifayı teşekkürat ve mahmidete ibtidar kılındı efendim. Midhat».

1878 [1 Şevval 1295] de Hanyaya geldi. Müteakıben mahsus vapurla ailesi de gönderildi.

Yemen ve Suriye vilâyetlerinin Mısra iltihakı içün oralarca ihtilâl çıkarılmak, yahud umum tarafından tanzim ve takdim etdirilmek üzere Hidiv tarafından müşevvikler gönderildiği mesmuı âli olduğundan bunun şimdiden önünün alınması ve böyle bir hal tehaddüs ederse

[1] «Tabasırai ibret» de «Mabeyni hümayundan gelüb Londra sefiri Müzürüs Paşa marifetiyle kenduye tebliğ olunan telgrafnamei âlide...» deniliyor.

[2] Buradaki şifreli kelimeler, halledilemiyerek üstü çizilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mesuliyetinin kendine aid olacağı, iradei seniye iktızasından bulunduğuna dair mabeyn müşiri gazi Osman Paşanın gönderdiği tezkireye, sadrı âzam Safvet Paşanın yazdığı 6 Zilkide 1295 tarihli cevabda bir iyalet ehalisinin, diğer bir hükûmete iltihakı maksadiyle isyanı hiç bir devletde nazarı itibare alınmadığından işin o ciheti münazaradan müstağni olduğu beyan edildikden sonra «Suriye kıtası pek ziyade muhtacı ıslah olan memaliki şahaneden bulunmasiyle anın her halde bir yedi iktidara tefvizi ferizadan olub bu kerre hakkında afvi âli şayan buyurulan Midhat Paşa Hazretlerinin Giridde beyhude oturub maaş alacak yerde Suriye valiliğine memuriyeti dahilen ve haricen hüsni tesiri mucib olacağı gibi oraların az vakit zarfında ıslahı ahvaline müvaffakıyeti dahi memuli kavi olduğu.....» denilmişdir.

Bu arz üzerine mabeyn baş kitabetinden şu tezkirei hususiye geldi:

«Tarafı alii sadaret penahîlerinden mukaddemce tasavvur buyrulduğu üzere Midhat Paşa Hazretlerinin Suriye vilâyeti valiliğine icrayı memuriyeti nezdi meali vefdi cenabı mülûkânede karini kabul ve tasvib olmuş olmağla müşarün ileyhin vilâyeti mezkûreye tayini istizanı resmisinin heman icrası hususuna iradei seniyei hazreti padişahî müteallik ve şerefsudûr buyrulmuş ve memuriyetinin icrasını müteakıb tarafı eşrefi şehriyarîden bazı iradat ve selâm ve iltifat tebliğ olunmak üzere müşarün ileyh nezdine havassı bendegândan birinin izamı dahi mukarrer bulunmuş olmağın olbabda.

14 Zilkide 1295 Ali Füad».

Her ne maksada mebni ise resmî istizanın, «Heman icrası» kay, diyle tacil edilmesinden dolayı ertesi gün istizan olundu, yine o gün [1878 — 15 Zilhicce 1295] irade sudûr etdi.

Tezkirei maruzanın sureti

«Suriye kıt'ası her dürlü esbabı mamuriyeti cami kıt'atı memaliki şahaneden olduğu halde şimdiye kadar her nasılsa hüsni idare ve husuli vesaili imariyesi nazarı itinaye alınmamış olduğuna ve bundan başka kıt'ai mezkûrenin politika ciheticce dahi hüsni idare ve intizamı hali şayanı iltizam ve itina bulunduğuna binaen idaresinin bir yedi iktidare tefvizi icabı halden olub sadrı esbak übbühetlû devletlû Midhat Paşa Hazretleri evsafı matlûbeyi cami vüzerayı benamı saltanatı seniyeden olarak kıt'ai mezkûrenin matlûbı âlii hazreti padişahî vech ile istihsali hüsni idare ve mamuriyetine muvaffak olması me'muli kavi bulunmuş olmasiyle elhaletü hazihi vilâyeti mezkûre valisi bulunan devletlû Cevdet Paşa Hazretlerinin sayei şevket vayei hazreti şahanede diğer bir memuriyeti münasibeye tayin buyrulmak üzere azliyle yerine müşarün ileyh Midhat Paşa hazretlerinin tayini münasib gibi varidi hatırı kasır olur ise de ol babda her ne vech ile emrü fermanı isabet beyanı hâzreti tacdarî müteallik ve şerefsudûr buyrulur ise infazı hükmi eeliline ibtidar kılınacağı beyaniyle tezkire. 15 Zilhicce 1295» [1]

Buradan askerî eşyayi hamilen giride gidecek olan vapur, hamulesini çıkardıkdan sonra Midhat paşayı alub Beyruta götüreceğinden «Sayed kenduliğinden olarak İstanbula gelür ise hakkında pek aşırı muzır

[1] Bu tezkirenin Safvet Paşa tarafından yazılan müsveddesini de gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve vahim olacağı cihetle zinhar şöyle bir halin vuku bulmaması zımnında tedabir ittihazı iradei kat'iye iktızasından bulunduğu» baş kitabetden sadrı âzama tebliğ olundu.

Onun İstanbulda bulunmasından ne derece tevahhuş edildiğine ve İstanbula gelirse niçe zarar ve hatar zuhur edeceği Padişahca muhakkak addolundığına şu tebliğ şehadet etmekdedir.

Suriye valiliğine «karihai ilham sariha» dan tayin olduğna ve vilayetin idaresinde ne yolda hareket etmesi lâzım geleceğine dair mabeyn baş kitabetinden yazılan telgrafname şayanı dikkatdir. Vilayetde ne dürlü icraatda bulunacaksa istizan etmesi zahiren ve sormaksızın bir şey yapmaması zımnen emrediliyor. Bu tarzı idare, onun meslek ve meşrebine tevafuk etmeyeceği izahdan müstağnidir.

Telgrafnamenin sureti

«Zatı alii asafaneleri ahval ve ihtiyacatı mülkiyemize ve ehalimizin tabayi ve istidadına keshi vukuf ve kuvvei faaliyetile temeyyüz etmiş eazımı bendegâni saltaneti seniyeden oldukları cihetle bu kerre karihai ilham sarihai padişahîden Suriye valiliğine tayin buyrulduklarına binaen oraca memleket ve ehalinin servet ve saadet ve mamuriyetini mucib icraatı hasene, dirayet ve sadakat ve tecribe ve mehareti aliyelerinden memul ve müntazarı âli olub ancak nezdi samii dakika danilerinde beyane hacet olmadığı üzere icraat vakıanın iktitafı semeratı nafıası daima emzice ve tabayii halka ve ahvali umumiyei devletin mütehammil olabileceği dereceye tatbikına vabeste olmağla bu daireden tecavüzün müstetbii mazarrât olacağı müsellemdir. Binaen aleyh dilhahı maali iktinahı hazreti mülukâne vech ile vilâyatin istihsali hüsni hali hakkında masruf olacak mesai ve ikdamatı kârakâhilerinin hemişe şu dairei selâmet bahire derununda dair olması ve bu babda ittihaz buyrulacak tedabirin peyderpey bu taraftan istizanı hususlarının tarafı asafanelerine tavsiye ve tebliği iradei seniyei hazreti padişahi muktezayı âlisinden bulunmağla olbabda» [1].

Midhat Paşanın «Tabsırai ibret» de söylediği vech ile Suriyeyi zabtedecekmiş, yahud mustakil bir hükûmet yapacakmış gibi ürcufeler ihdas etmişler ve Mektubcı Beha Beyin [2] tanzim edüb ıslahâne binasının kapusına yazılan menzum tarihde - diğer vüzera hakkında da kullanıldığı gibi - «daver» ve «hidiv» kelimelerini istimal edilmesinden istiklâl niyetinde olduğunu işaa iylemişlerdir.

Harekâtına nezaret etmek üzere İstanbuldan hafiyeler gönderilmesi ve adliye nazırı Cevdet Paşanın ehemmiyetsiz bir maddeden dolayı

[1] Midhat Paşa, bu telgrafnameye cevaben yazdığı 12 muharrem 1296 tarihli tahriratda «şimdilik ittihaz ve icrası tahattur olunabilen mülâhazatı havi bir layihai mufassala kaleme alınarak Babı âliye gönderildiğini bildirmişdir. Bu layiha «Midhat Paşanın Suriye layihası» ismile Meşrutiyetin ilânından sonra 1324 de İstanbulda basılmışdır.

[2] Ziver Paşa zade Behaüddin beydir, tercemei hali «son asır Türk şairleri» nde mündericdir. Midhat Paşanın Suriyede iken çekilen ve bu esere konulan fotografisini, bana o zat vermişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

münasebetsiz muamelelere kalkışması, hakkındaki sui niyete delil olduğu gibi İngiltere elçisi Layardın seyahat için Suriyeye gitmesi, eracifin artmasını ve - rekabeti nüfuz sebebiyle evvelce aleyhine kıyam eden - Fransızların daha ziyade şübhesini davet etdiğinden dahili ve haricî hücumlara dayanmak kabil olamıyacağı cihetle istifaye mecbur oldu.

§

«Suriyeden varid olan havadis verakası tercemesidir» Serlevhasi ve Cevdet Paşanın yazısı ile yıldız evrakı içinde görülen ve mekamı sadaretden hususi tezkire ile arzolunan verakai müfsidanenin nazarı dikkate alınması muktazidir:

"Mösyö Layard tarafından Beyrut Ceneral konsolosu vasıtasiyle Midhat Paşaya, şimdilik inkıyadkârlık yolunda ve tevarüd edecek evamiri devleti tenfiz ile Babı âlinin sui zannını ve muarazanın devamını mucib olmayacak hal ve hareketde bulunması lâzım geleceği ve behemehal karibülahidde hal değişerek her emeline nail olacağı iş'ar ve ifade olunmuş ve galiba müşarün ileyh dahi bu ifadeye inkıyad ile Babı âlinin icraatına muarazadan feragat edecekdir. Bu da politikaya aid mevaddandır ki müşarun ileyhin Suriyece agraz ve âmalı hafi değildir. İngiliz Ceneral konsolusu mösyö Oric galiba azl ile yerine Erzurumda olduğu gibi zabıtanı askeriyeden biri nasb olunacak imiş. İrtikâb, kemaldedir. Şöyleki eyyamı maziyede naziri sebk etmemiş derecededir. Elli günden beru emlâk mümeyyizi, Balbeke teveccüh ile virgunun tenziline mubaderet eylemiş ve her bir kuruşun tenzili için ikişer buçuk kuruş alıyormuş. Bu suretle dört bin lira kadar toplanmış ve vali ile bazı memurini vilâyet bunda şerik olub bu meblağden anların dahi hissaları vardır der imiş. Ehali tarafından bu keyfiyet, bazı konsoloslara tebliğ olunmuş. Anlar dahi valiye ihtar etmişler. Bundan vali, pek ziyade izharı gayz ve gadab eylemiş. Sahibini bilmeyiz, galiba Balbek memurları azlolunacak.

Dün akşam Dımışkı Şamda tiyatroda bir fıkra hikâye olunurken seyirciler "Yaşasun Midhat Paşa,, deyu çağrışdıklarında yüzbaşı rütbesinde bir asker zabiti ayağa kalkub "Midhat Paşa ölsün. Çünki yaşa lâkırdısı padişah efendimize mahsusdur,, demiş. Derhal bu zabit tutulub habsedilmiş.» [1]

§

«Tabsırai ibret» de beyan olunduğuna göre kırk seneyi mütecaviz devlet hizmetinde vücudunu ve efkârını it'ab ederek yaşı, şeyhuhat derecesine vardığından ve hizmete iktidarı kalmadığından Suriye valili-

[1] Bu hadise «Tabsırai ibret» de şöyle naklolunuyor: « ... Şam tiyatrolarından birinde müctemi olan halkdan bazısı, Midhat Paşanın Şamda tiyatro ve memleket bağçesi gibi tenezzüh mahalleri ihdas etmiş olmasından dolayı beyinlerinde ibrazı memnuniyet ve teşekkür ederek «Yaşasun Midhat Paşa» dediklerini orada mevcud olan ve sekir halinde bulunan bir asker mülâzimi işidüb «Yaşasun tabiri padişaha mahsusdur» diyerek ve kılıc çekerek bu lâkırdıyı tefevvüh edenleri darb etmesi üzerine mülâzimi muma ileyh polis tarafından tutulub kışlaya teslim olunmuş ve zaten kendisinin başka cihetle dahi kabahati bulunmuş olduğundan habsedilmiş olduğu halde arası iki üc gün geçerek Dersaadetden telgraf ile gelen emirde mülâzimi muma ileyhin habsinden dolayı Müşir Ahmed Eyyub Paşa tevbih ve tekdir olunmağla beraber mülâzimi muma ileyh liecliilmükâfat Dersaadete istenilmişdir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ginden afvini ve mümkin ise İstanbuldaki evinde, vahud midillideki «viran hane» de, bu da olmazsa Suriye savahilinde «Taayyüşe elverecek» bir mahalde ailesiyle yerleşmesine müsaade olunmasını mabeyn baş kitabetine yazdı.

Hazırladığı istifanameyi göndermek üzere iken mekamı vekâlete tayini, tehire bais olmuşsa da müteakıben Mahmud Nedim Paşanın dahiliye nezaretine memuriyeti, istifa niyetini «Kat'î bir dereceye getirdiğinden» mabeyni hümayuna arzı keyfiyet etdiğini Said Paşaya bildirdi ve istifanın, mekamı vekâlete tayini zemanına «Tesadüfünün başka manaya atfedilmemesini» ilâve etdi.

İstifanın kabul edilmediğine dair baş kitabetden gelen telgrafnameye yazdığı cevabda «Konya ve Ankara vilâvetlerinde ne yapılırsa Suriyede de ayniyle onun icrası iltizam buyrulmasiyle» halkın ecanibe meyli ziyadelenmeğe başlayub mesuliyet ise vali üzerinde olduğundan arzı mazirete mecbur olduğunu ve Suriye içün iktidarına itimad olunur bir vali intihabiyle «Kâffei ümuru mülkiye ve maliye ve imariyesinin tanzimi zımnında kendine salâhiyet ve mezuniyeti kâmile verilmesine ve idarei memleketin esbab ve edevvatı bir elde bulunmak içün mükaddema Bağdadda yapıldığı gibi dahilen kuvvei askeriye istimalinin valiye tevdii» ne lüzum gösterdi.

Padişahın vereceği talimatın iki üç günde bildirileceği ve bazı iradatı tebliğ içün saraydan bir zat gönderileceği baş kitabetden tebliğ olundu.

Midhat Paşa, afvini tekrar reca etdi. Bazı iradatı seniye tevdi olunmak üzere emin bir zatın mabeyne gönderilmesi cevabı geldi. Öteden beri mensublarından ve mutemedlerinden olan Beyrut mutasarrıfı Raif Efendiyi gönderdi [1].

[1] Bu zata padişah tarafından ne denildi, o da ne dedi. Müteakıben ne sebeble vükelâdan oldu, Midhat Paşa, bunlardan bahsetmiyor. Yalnız onun telgrafname ile tebliğ etdiği iltifata teşekkür ediyor.

Yıldız evrakında gördüğüm telgrafnamelerin sureti

Mabeyni hümayun baş kitabeti celilesine

«Raif Efendi bendelerinden aldığım telgrafla mübeşşer olduğum iltifat ve inayeti celilei hazreti padişahî, ifayı hakkı teşekküründen âciz olduğum merahim ve eşfakı celilei hazreti veliyyi nimete zamimei cedide olmağla mahsusan arzı şükran ve mahmidete müsareat kılındı. 21 Haziran 1296 Beyrutdan Midhat»

§

«Raif Efendi tarafından aldığım telgrafnamede iltifatı cihan derecatı alii veliyyi nimetin bir eseri cedidi tebşir olunmağla edayı sipas ve mahmidete müsareat olunur. 20 Temmuz 1296 Şamdan Midhat».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Onun İstanbula vürudiyle beraber sabık altıncı ordu müşiri Hüseyin Fevzi Paşa, Şama geldi. Midhat Paşa ile görüşdü. Padişahın selâmını ve kendinden teminatı kaviye alınması hakkındaki iradeyi tebliğ etdi ve memuriyetinin bundan ibaret olduğunu söyledi.

Midhat Paşa, teminat itasına muhtac olan hali sormasiyle Hüseyin Fevzi Paşa, Suriye vilâyetinin hükûmeti mümtaze şekline tahvili hakkındaki havadisi müeyyid bazı icraatdan, Layardın Suryeye vüsulünde lüzumundan fazla ihtiramatda bulunulmasından ve Cebeli Lübnanın Suriye ile birleşdirilmesine dair rivayet olunan teşebbüsatdan bahsetdi. Ertesi gün Ahmed Eyyub Paşanın yerine ordu müşüriyetine tayin kılındı.

Üç gün sonra da 1880 [27 Şaban 1297] de Midhat Paşanın, Aydın valisi Hamdi Paşa ile becayişleri icra edildi.

Tezkirei maruzanın sureti

«Aydın ve Suriye vilâyeti celileleri valileri übbühetlû devletlû Hamdi ve Midhat Paşalar hazratının icrayı becayişleri hakkında her ne vech ile emrü fermanı hazreti padişahi müteallik ve şeref sudûr buyrulur ise infazı hükmi celiline ibtidar olunacağı beyaniyle tezkire. 27 Şaban 1297 Kadri»

İradei seniye, o gün sâdır oldu.

Muhtelif ve mühim maddelere dair sultan Abdülhamid tarafından dikte edilerek yazdırılan ve sadrı âzam Cevad Paşaya tebliğ olunan pek mufassal bir muhtırada deniliyor ki:

«... ol tarihde Suryede ismini zikre hacet olmayan bir vali [Midhat Paşa] zemanında saltanat ve hukûmet aleyhine sokaklarda yaftalar yapışdırılmak ve ilânnameler neşrolunmak ve adliye ve maliye aleyhine şikâyat vuku bulmak ve «Çok yaşasun vali ve çok yaşasun fülan» [Midhat Paşa] gibi oranın hakimiyetini tasdik etmeğe benzer ahval zuhûra gelmesi ve vali aleyhine Babı âliye tahriren şikâyetler vuku bulması üzerine Raif Paşa Dersaadete gelerek fesadın önü alınub vali tebdil olunmuş idi. Raif Paşanın o vakıtdan beru sadakatle hizmet etmekde olduğu maalmemnuniye müşahede buyrulmakdadır.» [1].

Hamdi Paşanın vüruduna kadar ümurı vilâyet, Hüseyin Fevzi Paşaya tevdi olundu. Midhat Paşa - mahsus vapurla Beyruta gelen - Hamdi Paşa ile görüşdükden sonra - Saraydan verilen emir mucibince - yine o vapurla 1880 [Remazan 1297] de İzmire geldi.

[1] Raif Paşanın İstanbula gelmesiyle fesadın önü nasıl alınmışdır, onun gelmesi mi fesadın önünü almışdır, İstanbula gelince - fesadın önünü almak içün - valinin tebdilini mi ihtar etmişdir, o vakitden evvel sadakatla hizmet etmiyor miydi ki «O vakıtdan beru sadakatla hizmet etmekde olduğu maalmemnuniye müşahede buyruluyor» ?

İzaha muhtac olan bu noktalar, padişahın muhtırasında üstü kapalı geçilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mabeyn baş kitabetine yazdığı telgrafnamenin sureti

«Şeref sudur buyrulan emir ve fermanı hümayunı hazreti padişahi mantukı âlisine tevfikan memuriyeti cedidei âcizaneme müsareaten azimet etmek üzere Şamdan hareketle dünkü gün Beyruta muvasalet olunmuş ve yaveranı hazreti şehriyariden Süleyman Beye tevdi buyrulan kâffei iradatı cihan derecatı padişahi kemali mefharet ve mübahat ile telâkki olunarak bu suretle dahi mazhar olduğum inayatı celilei hazreti veliyyi nimetin ifayı vacibei teşekkürüne müsareat kılınmışdır. 30 temmuz 1296 Beyrutdan Midhat».

Cevabın sureti

«30 temmuz tarihli telgrafnamei fahimaneleri manzurı âli ve teşekküratı maruza mahzuziyeti seniyei hazreti veliyyi nimete badi olmuş ve bimennihi taalâ İzmire muvasaleti asafanelerinin dahi ihbarı irade ve ferman buyrulmuş olmağla olbabda.

31 temmuz 1296 Ali Rıza».

İzmire muvasalatını, padişaha ve devlete sadakatını, hakkındaki isnadat ve fesadatı ve rızacuyane ve mütevazıane bir lisanla maaşının artırılması niyazını mutazammin mabeyn baş kitabetine yazdığı tahrirata Yıldız evrakı arasında tesadüf etdim. Bir kaç suretle şayanı ehemmiyet bulduğumdan nakleyledim:

«Mütevessilen bitevfikihi taalâ İzmire muvasaleti âcizanem, dünkü telgrafnamei mahsusumla arz olunmuşdu. Halefi âcizî Übbühetlû Devletlû Hamdi Paşa Hazretlerini Suriyeye götürmek ve muhlesleriyle birlikde İzmire gelmek üzere memur buyrulan Miralay İzzetlû Süleyman Beyin bu gün Dersaadete avdeti münasebetiyle ifadatı şifahiyesine tevdi olunan maruzatı âcizaneme fihrist olmak üzere işbu arizamı dahi anınla takdime müsareat eyledim.

Cenabı Hak, ilâ yevmilkıyame daim ve müstekar buyursun, Devleti Aliyenin ve kürei arz üzerinde olan umum cemiyeti islâmiyenin medarı irtibat ve istinadı ancak hanedanı osmani olduğunu âlemle beraber itikad edenlerin birincisi olduğumdan bu şeref ve iftihar ile icra ve ifasına çalışdığım hidematı ve zatı padişahiye ve Devleti Aliyelerine olan hulûsı niyyet ve sadakati âcizanemi çekemiyen ashabı ağrazın eseri siayeti olarak bir müddet nazarı himayet ve inayeti aliyei hazreti veliyyi nimetden mehcuriyet, bu abdi müstedim içün en büyük bir felâket oldu ise de diğer taraftan o makule siayeti edenlerin dahi mücerred adaleti ilâhiye ile her birinin birer suretle mücazata oğraması fi nefsilemir mağduriyet ve mazlûmiyeti âcizaneme pek büyük delil ve bürhan olduğu gibi müahharen Suriyede bulunduğum halde mücerred Padişahımızın ve Devleti Aliyelerinin mesalihinde fidakârane vuku bulan harekâtımı ve ana mütaallik iş'aratımı sui tefsir ile aleyhimde icrayı garaz ve adavete çalışan erbabı fesadın dahi ef'al ve mesaisini Cenabı Hakkın adaleti ilâhiyesine havaleden başka bir şey demeğe hacet göremem.

Bendenizce cemii halü kârde urvetülvüskayı selâmet ve saadet, Padişahımızın hüsni nazar ve teveccühi âlisi olarak bunun devam ve istikrarına nailiyet ve müvaffakıyetden büyük emel ve arzuyı âcizanem olmadığı halde Raif Efendinin birbirini müteakib vaki olan iş'arat ve tebşiratı temamiyle bu maksadı âcizanemi temin etdiğinden ve her nerede bulunsam hattı hareketi âcizanemin mebde ve müntehası padişahımızın sunufı tebeai şahaneleri hakkında olan himayet ve adaleti saniyei mülûkânelerinin ibrazı âsariyle mümkin ve ehalinin mamuriyeti ve zatı şevketsimatı cenabı padişahiye cümlenin tezyidi meylü merbutiyeti meselesi bulunduğundan inşnallahü taalâ bu memuriyeti âcizanemde dahi vazifei asliyeyi ifa ile her halde marzii âlii hazreti padişahiye muvafık harekete müveffakıyetimi eltafı celilei ilâhiyeden temenni ederim. Telgrafnamei âcizanemde dahi işaret olun-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

duğu vech ile bu defaki tebdili memuriyet münasebetiyle hakkı âcizanemde saniha pirayı sudur olan emir ve iradei seniyei hazreti padişahi bendenizce iki büyük hikmet ve menfaatı mütezammin olarak bunun birisi Suriyenin mesalihi müşkilesinden istifade ederek ve Allahdan korkmayarak aleyhimde bir takım isnadat ve müftereyatı acibeye çalışan ve müftedahi âlem olan alçakların azviyatına nihayet verilmesi ve diğeri Aydın vilâyeti gibi kadir ve itibarı müsellem olan bir mahalle memuriyeti âcizanemin tahvil buyrulması hususları olmağla şu vech ile dahi ezafı muzaaf olarak nail olduğum eltaf ve merahimi celiiei hazreti veliyyi nimete teşekkürden maada diyecek sözüm ve başka bir gûna istid'a ve recaye yüzüm yokdur. Bununla beraber kırk beş senedir bulunduğum hizmeti devletde hiç bir vakıt menafii maliye ve nakdiye daiyesinde bulunmadığım gibi bundan böyle dahi yine bu yolda tasdiden teeddüb eder isem de Suriye vilâyetine memuriyeti âcizanem müddetinin kısmı azimi kaime maaş zemanında geçüb müahharen dahi vilâyet maaşının on dokuz bin guruşa tenezzül etmesi ve halbuki ailei âcizanem azasının kesretiyle beraber Şamın ihtilâfı havasından dolayı bir takımının mecburen ayruca olarak Beyrutda ikamet eylemesi münasetiyle yirmi ay müddetde ahz olunan maaş hiç bir vakıtda mesarifi zarurei beytiyeye kâfi değil iken bir de heyeti mecmua ile Şamdan İzmire kadar nakl ve sefer masrafı bu hale munzam olduğundan ve maaş nisbetinde nizamen muayyen olan harcırah ise cüz'i olarak hiç bir noksanın cebrine müsaid olmadığından tabiî o dahi alınmayarak istidaneye mecburiyet gelmişdir. Muhlisi müstedimleri cemii halimde nasib ve hissame kani bulunduğum cihetle müşarün ileyh Hamdi Paşa Hazretleri hakkında erzan buyrulan lûtfu ihsanı âlii hazreti veliyyi nimete bakarak halimi ana kıyasen istitaf etmeğe şahsan ve sıfaten hakkım ve hiç bir suretle liyakat ve istihkakım olmadığını itiraf ile beraber mücerred maksadım ahvali maliyei âcizânemin arz ve ihtarından ibaret olmağla bu babda dahi âtıfet ve merhameti müsellemei mülûkâneye arzı teslimiyet olunarak şu halin dahi ilâveten beyanına ihtidar kılındı efendim. 8 Ağustos 1296 Midhat».

Tuna, Bağdad ve Suriye vilâyetlerinde olduğu gibi İzmirde de zabtu rabtın takviyesiyle maarif ve nafia işlerinin tanzim ve ıslahına çalışmakda iken bir takım isnadat ve müftereyata tesaddi edilmeğe başlandı.

İstanbuldaki ehibbası tarafından gelen mektublarda kendinin ve diğer bazı zatların izalei vücudları içün Sultan Abdülâzizin katledildiği yolunda büyük bir fitne tertib edilmekde olduğu ve fitnenin başında bedhahlarından Mahmud Nedim ve Cevdet Paşalarla - Tuna valisi iken savduğu - müşir Nusret Paşa ve Ruscuk naibliğinde bulunduğu esnada halkı vilâyet usuli aleyhine tahrik etdiğinden dolayı azil ve def etdiği Sururi Efendi ve Mahmud Bey [Mahmud Celâlüddin Paşa] ile sair bazı eşhas bulunduğu bildirildi.

Bazı dostları, hattâ ecnebi aşinaları - Zuhûr etmek üzere bulunan - belâdan kurtulmak içün Avrupaya savuşmasını halisane ıhtar etdilerse de ehemmiyet vermedi [1].

[1] Said, Mahmud Nedim, Asım, Server, Cevdet ve Subhi Paşalardan mürekkeben teşekkül eden encümeni vükelâdan takdim kılınan 4 Rebiulevvel 1298 tarihli mazbatada ecnebi gazetelerle neşroluñan havadisi muzırrenin men'ine dair bazı tedbir arz edildikden sonra «Midhat Paşanın İzmir gibi bir mahalde bulunmakdan ise aher bir vilâyete tahvili memuriyeti muvafıkı hal gibi göründüğü» beyan olunmuşdur. Bunun üzerine padişah tarafından ne denildiğine dair Yıldız evrakında bir kayde tesadüf etmedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Miratı Hayret» de mufassalan beyan olduğu gibi Midhat Paşa, 1297 Mayısının beşinci gecesi hükûmet konağının harem dairesinde uyumakda iken konağın asker tarafından sarılmak üzere olduğu haber verilmesiyle yatağından fırlayub acele giyindikden sonra arkadaki küçük kapudan sokağa çıkdı. Oraya gelen uşagiyle - tesadüf eden - bir kira arabasına binüb Fıransa konsoloshanesine gitdi [1].

Konsolos tarafından hürmetle kabul olundu. Ertesi sabah diğer konsloslar da oraya geldiler. İşin esasına dair malûmat alub döndüler.

Yıldız sarayında icra kılınan istintakda Midhat Paşa diyor ki:

«Fıransız konsloshanesine gitmekliğim, tarihi ömrümün bir lekesidir ki yalnız bana değil, evlâd ve a'kabıma dahi kalacak bir şeyn ve ar olduğunu itiraf ederim. Bununla beraber şurasını dahi nasafet ve merhameti veliyyi nimete havale ederim ki hayvan bile olsa kendunun itlâf olunacağını anladığı gibi bulunduğu mahalden kaçmağa mecbur olur».

§

Midhat Paşa, evvelce teb'idi esnasında nasıl davet olunub saraya gitdiyse bu defa da lisanı münasib kullanılarak padişah tarafından davet olunsaydı, hattâ alenen muhakeme edileceği - Tevahhuşunu mucib olmıyacak bir tarzda - bildirilerek çağırılsaydı - Malûm olan meşrebi

[1] «Midhat Paşanın Vasiyetnamesi ve Şehadeti» adlı risalede [sahife 9] yazıldığına göre Paşa, henüz konakdan çıkmadan harem kapusu şiddetle vurulduğundan refikası Naime Hanım, aşağı inüb ne istediklerini sordu. « Paşayı göreceğiz » dediler. Hanım « Paşa burada değildir» deyince bütün kuvvetleriyle kapuyı iterek cebren içeri girdiler, her tarafı aradılar. Paşa, arka kapudan savuşdu. Paşayı görmek isteyenler - İstanbuldan gönderilmiş olan - Miralay Rıza Beyle bir kaç arkadaşı imiş ki bilâhare serasker olan Rıza Paşa odur.

§

Memduh Paşa «ha'liler, iclaslar» da «Gendisini tevkif ve İstanbula celbetmeğe memuren saraydan İzmire tebdili kıyafetle gönderilen yaverandan Hüsni Beye hüsne malik fettan bir kadın tavsit edilerk otelde ülfet ve işret hasıl olunca Yaver Beyin setresi pamuğı arasına dikili talimatname, neşvei vuslat deminde aşırılmış ve Midhat Paşa, bunun mezayasına mutta'li olmağla konsoloshaneye iltica etmişdi» diyor.

İyi emma, talimatnamenin «mezayasına» gece yarısı yatağında uyurken mi mutta'li oldu ki heman korkub kaçdı? evvelce mutta'li olmuş ise konsoloshaneye derhal gitmesi lazım gelmez midi?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

safiyanesi icabınca - icabet ederdi de bir kaç tabur askerle eşkıya yatağı gibi hükûmet konağını basmak, valiyi bir şaki gibi yakalamağa kalkışmak ve gece yarısı - bütün ailesi efradile beraber - dehşet içinde kalan o valiyi ecnebi bir konsloshaneye ilticaye mecbur etmek ve bu suretle idarei devletin şayanı emniyet olmadığını, adi bir ferdin, degil - iki defa mekamı sadareti ihraz eden - bir valinin bile namus ve hayatı müemmen bulunmadığını kâinata ilân etmek hücnetine mahal kalmazdı.

Midhat Paşanın, İstanbula tav'an gelmesine muhal nazariyle bakılub da cebren getirilmesine lüzumı hakikî görülmüş ise gündüz hükûmet dairesindeki mekamında ifayı vazife ederken odanın kapusına nevbetci koyub velvelesiz tevkif etmek de kabil idi ki bu hareket, hücnetce ehven ad olunurdu.

§

Vak'anın ertesi gün adliye nazırı Cevdet Paşadan gelen telgrafnamede bir valinin hükûmeti terk ile konsoloshaneye iltica etmesi, mucibi taaccüb ve teessüf olduğu ve Sultan Abdülâzizin katli meselesinden dolayı icab edenlerle beraber muhakeme edileceğinden heman adliye memurlarına teslim olması tebliğ olundu.

Midhat Paşa «hayat ve namusuna halel gelmemek ve muhakeme aleni olmak şartiyle» muhakemeye hazır olduğunu bildirdi.

Fransa hariciye nezaretinden konsolosa gelen telgrafnamede «Madameki Midhat Paşa, muhakemeye razı va talib olduğunu bildiriyor ve devlet tarafından da muhakeme icrası vâ'd olunuyor, şu halde imtinaa mahal yokdur» denildiğinden Midhat Paşa, konsloshanede iki gece kaldıkdan sonra oraya gelen Mustafa Naili Paşa Zade kumandan miriliva Hilmi Paşa ile beraber kışlaya gitdi.

Mabeyn baş kâtibi Ali Rıza Bey [Paşa] tarafından padişaha takdim olunub Yıldız evrakında görülen verakada deniliyor ki:

«Adliye müsteşarı Vahan Efendi kulları, şimdi dairei kitabete gelüb Cevdet Paşa kulları tarafından Fransa sefiri Tisoya sureti mahsusada gidilerek adalet namına olarak teşekkür olunmasını İzmire gitdiği gün ba tezkirei mahsusa tebliğ eylemesinden dolayı dünkü gün Fransa sefarethanesine azimetle ifayı vazife eylediğini ve muma ileyh Tiso tarafından dahi Midhat Paşanın hakkı ilticası olmadığına dair bir çok delâil irad ile beraber bu babda şeref müteallik buyrulmuş olan iradei

TARIHVEMEDENIYET.ORG

seniyei hazreti padişahînin infazına ciddî ve samimî olarak bezli makdiret olunduğu dermiyan kılındığını ifade eylediği maruzdur.

22 Cümadelâhire 1298».

Cevdet Paşa ve - Aydın valiliğine tayin olunan Urfi Paşa Zade sabık şurayı devlet reisi Ali Paşa ile - çerkes Hasanın kardeşi - yaverandan bahriye kol ağası Osman Bey, İstanbul vapuriyle İzmire gitdiler.

Ali Paşa ve Osman Bey, karaya çıkub Midhat Paşayı kışladan aldılar, vapura götürdüler. Ali Paşa, İzmirde kaldı.

Vapurda istinaf müddeiyi umumisi Abdüllâtif Bey ve üç müstantik, Paşayı istintaka başladılar [1].

Vapur, gece İstanbula vardı. Dolma bağçe sarayının önünde durdu. Saraydan iki yaver gelüb Paşayı istimbotla karaya çıkardılar. Araba ile Yıldızda çadır köşküne götürdüler.

Ertesi gün Süruri Efendinin riyasetinde Abdüllâtif Bey ve kurenadan Ragıb Bey [Paşa] ile İzmirden beraber gelen üç müstantik, istintaka devam etdiler.

Yıldız sarayı civarında bir mevkıa çadırlar kuruldu. Teşkil olunan mahkemei fevkalâdede haziranın on beşinci günü aleni muhakemeye mübaşeret olundu.

Muhakeme meselesinin müelliflerinden Mahmud Celâlüddin Paşa, padişaha takdim etdiği 15 Receb 1298 tarihli arizanın bir fıkrasında diyor ki:

«Virgü emini Mustafa efendi [2] kulları, dünkü gün şirket vapurunda dedi ki: «Şevketmeab efendimiz, Midhat Paşayı mahkemeye nasıl göndermeli deyu Cevdet Paşadan süal etmiş. O dahi bir bölük askerle gönderilmelidir cevabını vermiş. Anın üzerine efendimiz buyurmuşlar ki asker terfikından maksad, ehaliden tarafdarları almasunlar içün midir? Cevdet Paşa, hayır efendimiz belki halk parelemesün içündür, diyerek evvelki sözünü tamir etmiş ise de huzuru hümayundan çıkdıkda şevketli efendimiz «Bu da anlardandır» buyurmuşlar».

Muhakemenin neticesinde Sultan Abdülâzizin şehadetinde faili müşterek olmak üzere - Diğerleriyle beraber - idamına karar verildiği tebliğ olundu.

[1] Midhat Paşa, vasiyetnamesinin bir fıkrasında «Daima ümurda kullandığım «Midhat» möhri, badelvefat şunun bunun yedine geçüb de çocuklar izrar olunmamak içün İzmirden gelir iken denize atdığımdan emvali metruke içinde zuhur etmezse merak etmeyesiniz» diyor.

[2] Esbak evkaf nazırı İzmirli Mansurî zade Mustafa Paşadır. Garibdir ki böyle şeyleri de hep o işidir, o nakleder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sadaret mazulleri, heyeti vükelâ, müşirler ve feriklerden mürekkeb olarak sarayda toplanan fevkalâde meclisde mahkemei temyiz ceza dairesince tanzim olunan ilâm hükmünün icrası, yahud tahfifi hususunda her kes reyini yazdırdı. Ekseriyet, cezanın icrasını ve ekaliyet tahfifini iltizam etdi. Padişah, ekaliyetin reyini tercih eyledi. Bu sebeble hükmi idam, nefye tahavvül etdi [1].

Hükmün tebliğından otuz bir gün sonra 28 Temmuz 1881 [2 Remazan 1298] de akşam üstü Diğer mahkûmlarla beraber iskeleye indirildi. İstimbotla İzzüddin vapuruna götürüldü. Cidde tarikiyle Taife gönderildi [2].

*
* *

Muhakeme neticesinde Sultan Abdülâzizin şehiden vefat etdiğine hükmedildiğinden başda Kemal Paşa [3], Müşir Eşref Paşa, Kâzım

[1] Muhakemenin tafsilatı «Tabsırai ibret» ve «Mir'atı hayret» de ve mücazatın icrası, yahud tahfifi mes'elesi «Said Paşanın hatıratı» nda münderic olduğundan burada izahına lüzum görülmedi.

[2] Sureti Yıldız evrakı arasında görülen aşagıdaki tezkireyi Midhat Paşanın hangi tarihde, hangi zate yazdığı anlaşılamadı:

«Saadetlu efendim hazretleri

Gûya lutf dide olduğum halde yakında Osmanlı toprağına veda edeceğim. Bu gün nezdime gelen, yahud gönderilen memuru mansubun meyusane söylediği dilhiraş sözlerden anlaşılıyor. Katle mahkum olan bir bedbaht, son nefesinde ya cellâde karşı izharı şiddet ve gadab eder, yahud ailesi efradından birine mahzun bir eda ile veda için «Allaha ısmarladık» der. Bendenizin cellâdım bir ve cellâdın muavinleri çok olduğundan bunlara karşı şakkı şefe etmeyerek hepsini milletimizin pençei intikamına havaleden başka çare göremem. Ailem efradı kederdidesine akıbeti melhuzamdan bir şey söylemeğe dilim varmıyorsa da bendenizce en muhterem bir hayrhah siz olduğunuzdan size berayı veda şu mektubumu gönderiyorum. Hünkâra her sözü yetiştirecek birisini görürseniz söyleyiniz ki bu dünyada gamsiz geçen eyyamı hayat, hasmın sitmini anlamamakla imrar edilen eyamdır. Zatı şahane, bendenizin ve emsalimin kanlarını da içer, ciğerlerini de parçalar. Zaten bizler, çokdan millet ve devletin saadet ve selâmetine vakfı can etmiş hadimini devletiz. Binaen aleyh eğer milleti Osmaniye, bendenizin tanıdığım ve bildiğim milleti Osmaniye ise hiç bir mazlûmun intikamını almakdan çekinmez. Bu sözümü bir hakikat gibi farz ediniz de Allaha tevekkülden ayrılmayınız ol babda».

[3] Mabeyn baş kitabetinden Kemal Paşaya yazılan tezkirenin sureti

«Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin keyfiyeti şehadetlerini mutezammin olan menzumei rıkkat efza menzuru maali mevfuru hazreti Padişahi ve mersiyei maruzanın sureti tertib ve tanzimi müstelzimi takdir ve tahsini âli buyrularak bunun gazetelere derciyle işaası rehini müsaadei seniyei mülükâne olmuş olmağla olbabda. 21 Cümadelahire 1298 9 Mayıs 1297».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa, Yeni şehirli Avni Bey, Senih Efendi, vak'a nivis Ahmed Lutfî Efendi olduğu halde bir çok şair ve müteşair tarafından yazılan mersiye ve tarihler, gazetelerle neşrolundu.

Lutfî Efendinin menzumesi

«Hazreti Abdülhamid hanın bu esnada yine
Koymadı Sultan Azizin kanını yerde o şah
Öyle bir divanı âlii adalet açdı kim
Mahzarı âlemde ol divanda katilleri
Hamdülilâh oldu zahir hükmi şer'i Ahmedi
Haşredek tahtında şevketle Hudayı Müstean
Zılli seyfiyle zalâmı zulmü udvan mahv olub
Bilbedahe söyledi işbu iki tarihleri

Mihri adlinden mehi afâk oldu müstefid
Bak tecellii Azizi züntikam oldu pedid
Görmedi ahdi saadetden beri çerhi anid
Haddei kanunı adle çekdi ol şahı vahîd
Sayei Abdülhamid Hanide ber vefki ümid
Ömrüni ikbalini etsün mezid ender mezid
Subhı asayiş açılsun kalmasun güftü şenid
Devletin vak'a nivisi hası Lûtfiyi abid

Seyfini arşa asub mahveyledi canileri
Hakkını Sultan Azizin aldı Han Abdülhamid».

§

Kinini bir dürlü yenemiyen Senih Efendinin «Aldın elhak...» nekaratlı menzumesinin bir parçası

Kimdir ol matuh Rüşdiyi dalâlet intima
Ya o şerrullah, ne Hayrullah o müftileşkıya
Eylesün de böyle bir cürmi azime ictira

Kim o müfsid Midhati mezmumı bişermü haya
Hem diğer eşhası nâ Mahmudı bi nurü ziya
Görmesünler hiç mümkin miydi hakkiyle ceza

Aldın elhak huni ammi ekremi zişanını
Arşa as şimdengeru tigi füruğ efşanını».

§

Kâzım Paşanın - Bir kaç beyti, Midhat Paşanın teb'idi bahsinde yazılan - müstehcen kasidesi, o vakit yalnız bir gazeteye derc edilebilmiş ve hükûmetce de takbih kılınmış olduğu halde bu defa -Midhat Paşanın nimetiyle yetişen - Ahmed Midhat Efendinin idaresinde bulunan «Tercemanı Hakikat» gazetesine «Mahud (!) Midhat Paşa hakkında Kâzım Paşanın mukaddema tanzim eyleyüb izzetlû İsmet Efendi tarafından tahmis ve «Hüsamı intikam» tesmiye olunan kaside bu kerre elimize geçmiş olmasiyle tabı ve ilân kılındı» mukaddimesiyle derc

TARIHVEMEDENIYET.ORG

edilmişdir. Başdan başa rezaletname olan o mülevves mühammesden bir kaç parça

«Oturdub bir takım erzelleri insan mekamında [1]
Ne varsa anlara tefhim edüb fikrü meramında [1]
Sövermiş devletü dine mecusi her kelâmında [2]
Hususâ valii Bağdad iken Selman namında
Bulub kendi gibi bir kel yehudı turfa iz'ani

Usuli dine istihzayı tamid etmiş etdirmiş [2]
Mason âyinini tercihü tesid etmiş etdirmiş
Yehudi ihtiraz etdikce tehdid etmiş etdirmiş
Ne cür'etdir bu kim bezminde taklid etmiş etdirmiş
O kelbi bişuure hazreti mahbubı Yezdani [2]

§ İşitmişdik bilenler aslını çingâne derlerdi
Nasıl nam aldı çıkdı ansızın meydane derlerdi
Muhakkakdır bu söz zan etme kim efsane derlerdi
Sabavetde giderdi hamei divane derlerdi
Görenler işte geldi Ruhii menhusun oğlani

Diriğ etmezdi asla her kim olsa vaslına talib [3]
Semahâtı görürdü cümlei namusuna galib
Biraz müddet ve lâkin olmamışdı kimseler sahib
Olub memur sonra Şame Kurbi nam bir kâtib
Tutardı bisteri kurbiyetinde subhadek ani [3]

Karib oldu gehi Kurbiye geh Ruhiye zir oldu [3]
Gehi cemiyeti levvata aksayı zamir oldu [3]
Gehi gaybetdi zevkı kârü kiri gussa gir oldu
Bu suretle taayyün ederek ahır vezir oldu
Rezaletde nola fersah be fersah geçse şeytani

Bulunca kendine benzer mecus âyin bir gümrah
Beraber zem edermiş resmi islâmiyeti her gâh [2]
Cihan olmak içün esrarı ruhaniyete agâh
Çıkardı kişveri islâmdan ahır Resulullah
Anı tard etdi sanman hazreti Abdülhamid Hani».

***

[1] «Doğruya doğru denir, eğriye de eğri denir».

[2] Midhat Paşa, işret ve sair halet ile melûf olabilir. Fekat bu dürlü mel'unane hareketlerde bulunacağına ihtimal verilemez. Çünki müslim evlâdı müslim, ulûmı diniyeden behredar ve hafızı Kur'an idi, Bilfarz böyle irtikâbı şenaat etmiş ise cezasını dünyade görmüşdür.

[3] Ne rezilane sözler! Binnefis tecribe etmiş, yahud bizzat görmüş gibi bir takım ef'ali fezahat kârane isnad etmekden sakınmayan ve sıkılmayan edeb nâşınasların — Yıldız mahkemesine benzemiyen — Mahkemei kübrada yakalarına sarılınca elbette ihkakı hak edilir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Midhat paşanın Taifde giriftar olduğu mihnetler «tabsırai ibret» ve «mir'ati hayret» de müdericdir.

Ömrünün son demlerinde oğradığı teb'id, muhakeme ve nefiy gibi musibetler - daima istiaze olunan - «ارذل العمر» ün pek dehşetli nümunesidir.

Her biri, belli başlı bir bela olan gurbet, kürbet, illet, kıllet, zillet, hakaret, şeyhuhat, bahusus her dakika ölüme intizardan mütevellid haşyet, tahammül olunamayacak bir mertebede idi.

Serra ve darrada merhameti ilâhiyeye sığınmakdan başka çare olmadığını bildiğiçün - «فيه شفاء للناس» sırrı alisine mazhar ve maddi ve manevi şifayi ekber olan - Kuranı azimüşşanı yeniden hıfza gayret ve siyer ve ehadisi nebeviyye mütalea etmekle beraber edayi salâta devam eyledi [1].

Erbabı mefsedetin verdikleri jurnallar üzerine padişah, vehmü vesveseye düşerek Midhat Paşa ile diğer menfilerin kaçırılmalarından pek ziyade ürkerdi. Bunların şiddetli tazyiklere oğramalarının esbabı mucibesinden biri, kaçırılmaları endişesidir.

Mabeyin baş kâtibi Ali Riza Paşa tarafından - iradei seniye ile - Mekkei mükerreme Emiri Şerif Abdülmuttalib Efendiye yazılan hususî tahriratda [2] padişahın, hakkındaki meveddeti «bir ferzendin pederine olan meveddeti raddesinde» olduğu ve Safvet Paşa, kendisiyle imtizac edemediğinden Cidde valiliğinden azledilerek yerine Haci İzzet Paşa tayin ve «muamelatı halisanede» bulunması tenbih kılındığından asayişin idamesinde ona teshilât gösterilmesi ve «cinayeti azimei malûme

[1] Midhat paşanın teb'idinde - diger şairler gibi - yazub saraya verdiği hecviyeye caize olarak aldığı on aded yüzlük kaime ile bey oğlunun en muhteşem ötellerinden birinin sahibini pek tuhaf şekilde dolandırdığını «son asır türk şairleri» nde [cild 6 sahife 1090] yazdığım Diyarıbekirli meşhur Naimin bir menzumesinde «aceb nerde birakdı kethüdası Tayfur ağayı» dediği müdiri ümuruna, paşanın taifden gönderüb muhakeme evrakı arasında gördüğüm 5 şevval 1298 tarihli mektubun son fıkrasında «yazı yazmakdan pek ziyade bıkmış ve bu defa bütün bütün teneffür etmiş olduğum ve meşguliyeti Kuranı-kerimin yeniden hıfzına ve bazı sier ve ehadis mütaleasına hasreylediğim cihetle bu mektubu bile hayli zahmetle yazdım» diyor.

Zevcelerine yazdığı 5 Zilhicce 1298 tarihli mektubda da «en ziyade meşguliyeti zihniyeyi tilaveti kurana hasredüb lehülhamdü velminne kurani kerimi yeniden ezberleyüb hifzetmek müyesser oldu. Salâta dahi arzu vechile devam olunuyor. § Aleyhimde olan müftereyat ve hecviyat, batinî ve manevî nimet ve inayetdir. Ben her halde Cenabı adili mutlaka tevekkül ve teslimiyet halindeyim» diyor.

«Tabsırai ibret» in bir bahsinde de [sahife 304] «salâti hamsede evrad ve ezkârından maada haftada bir hatmi kurani kerim eylerdi. Her gün Kadı Beyzavi tefsirile Şifai Şerif okumakla meşgul olurdu» deniliyor.

[2] Ali Riza paşanın yazısiyle müsveddesini gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ile mahkûmen Taifde ikamet eden Midhat ve . . . . [1] nam eşhası leîmenin kaçırılmamaları esbabını şediden istikmal yolunda valiye ve ahiren kumandan sıfatiyle tayin ve izam kılınan Ferik Osman Paşaya muavenet ve kendileriyle müttefikan hareket edilmesi ayrıca matlûb ve mültezem olduğu» tebliğ olundu.

Şerif tarafından - hilâfı memul - vaki olan muamelâtı gayri laikadan Midhat Paşa şikâyet etmekdedir.

Mahbusların ahvaline dair Osman Paşanın saraya verdiği malumat sırasında Midhat Paşanın «zaafı tezayüd etmekde bulunduğu» ve «igreti dişlerinden muztarib olduğu» bildirilmiş ve «muhafazaları kemakân tahtı dikkat ve itinada bulundurulmakda olmakla anlar hakkında mülâhazayı mucib bir güna ahval olamıyacağının teminine cüret olunur» denmişdir.

Bir müddet sonra İzzet Paşanin itizarı üzerine - kumandanlığa ilâveten - valiliğe tayin olunan Osman Paşaya hitaben - padişah tarafından takrir olunduğu şekilde - kurenadan Besim Beyin yazdığı bir telgrafname müsveddesine Yıldız evrakında tesadüf etdim. Pek mühim gördüğümden -bunun valiye gönderilüb gönderilmediğini temin edememekle beraber- aynen naklediyorum:

«23 Şubat 1299 tarihlu cevabı telgrafileri alındı. Şişko Mahmud ile Midhat katillerine ingilizlulerin fikrine göre bir müşevvik peyda olurda anlar dahi kemali cesaretle firare cüret ederler ve o sırada da benim namuslu ve hanedanı osmaniye sadıkı olan askerlerim görerek o firarî olan iki katili hükmi kanun mucibince tüfenklerinde bulunan kurşunlariyle kitfeynleri orta yerini nişan alarak şu suretle dahi hanedanı osmaniyeye bir büyük hizmetde bulunmuş olurlar ve bu yüzden bütün esdika memnun [2] ve hainleri dahi havf ve dehşete düşürürler. Cenabı hakdan daima şöylece temenni buyrulub arasıra dahi zihni işgal eden ve ileride bir fesade sebeb olması ihtimali bulunan şu melunların bu vechile kürei arzdan vücudları kalkarak familyalarının dahi istirahatini mucib olmuş olacağı şöylece malumunuz olur. 25 Şubat 1299».

Taifde mahbusiyetinin üçüncu senesi nihayetinde Midhat Paşanın sağ küreğinde şirpençe zuhur etdi. Tabib yüzbaşı Mehmed Naşid Efendi, ameliyata lüzum varsa da - ihtiyarlık sebebiyle - tahammül edemiyeceğini söyledi. Fekat müahharan bir cerraha yapdırmak istediysede Midhat paşa, bunlara emniyet edemediğinden ameliyata razı olmadı.

Mekkeden bir hazık tabîb gönderilmesi reca edildi, Osman Paşa kulak vermedi. Felâket arkadaşlarının gayretiyle yara eyileşdi.

[1] Hepsinin ismi muharrerdir.

[2] Burada bir «olurlar» eksik.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Muhafızları tarafından mükerreren tesmimine teşebbüs edildi. Müteyakkızane davranılması, tesmime mani oldu.

Nihayet 7 Mayıs 1884 de [1301 Recebinin 12 inci ve 1300 Nisanının 26 ıncı çarşamba gecesi, alaturka saat altı buçukda] evvelce tertib olunan bir yüzbaşı, bir mülâzımi sani, bir çavuş ile beş neferden mürekkeb heyeti katile, odanın kapusını kırarak içeri girdiler. Edirnede Bayezid mahallesinden berber İsmail namındaki nefer elleriyle Midhat Paşayı boğdu [1]. Usuli islâmiye mucibince yikanmadan, kefene sarılmadan kal'a divarları haricinde metruk kabristana defnolundu. Bir ay sonra belediye idaresince kabri yapdırılub baş ucuna dikilen adi taşa «Midhat Paşa 26 Nisanda vefat etmiş» ibaresi yazdırılmış. Bilâhare vali olan Ahmed Ratib Paşa mezarı yok etmiş.

Yukarıda ismi geçen tabib Naşid Efendi tarafından verilüb mabeyne gönderilen raporda «şirpençenin vücudüne bahşetdiği zafı azimden ve hıyarcığa müşabih diğer çibandan Nisanın 25 inci Çarşamba günü! saat 12 de vefat eylediği gösterilmişdir [2].

Hicaz vilâyetinden dahiliye nezaretine gelen ve gazetelerle neşrolunan telgrafnamenin sureti

«Cenabı hak, ömri padişahîyi firavan buyursun. Mevkuflardan Midhat paşanın Şirpençeyi müteakıb çıkarmış olduğu hiyarcıkdan dünkü gün vefat eylediği etibba tarafından raport ve muhafaza memurundan jurnal ile bildirilmişdir ferman. 26 Nisan 1300».

Sarayda mahkeme teşkil ve - kâinata velvele vererek - aleni muhakeme icra olunub idam kararı verildikden ve - lutuf ve merhameti padişahî ile - cezaları tahfif ve nefye tebdil edildikden üç sene sonra men-

[1] Mekkeden Müşir Derviş paşaya cevaben yazılan bir tahriratda «ol vakit taifde bulunan asakiri şahaneden birinin bu vak'a [Midhat ve Mahmud paşaların itlâfı] hakkında tertib etmiş olduğu risale şeklinde bir verakası» denilen ve evvelce intihab ve izam olunan Miriliva Ömer paşanın, yine Derviş paşaya yazdığı 25 Rebiulevvel 1302 tarihli cevabnamede «erbabı vukufdan bir zat tarafından kaleme alınan veraka» namı verilen uzun verakanın sureti, Derviş paşanın - vefatından sonra saraya aldırılan - evrakı arasında görüldü. Nihayetinde «vak'ai dilsuzun sureti cereyanı unudulmamak üzere sathice ve alelacele kaleme alınub ber vechi balâ zabtolunmuşdur. Mevlayi müteal ikmaline müvaffak eyleye amin» denilmişdir.

Bu veraka «Tabsırai ibret»in 299 dan 321 inci sahifesine kadar muharrer olan ve mahbuslardan esbak şeyhulislâm Hayrullah Efendi tarafından felâket arkadaşlarının muavenetleriyle yazıldığı beyan olunan verakanın - bazı kelime farkile - aynıdır.

[2] Mahmud Paşa da o gece - tertib olunan - diğer bir kafilei gafile tarafından boynuna takılan iple bogulmuşdur. Naşid Efendi, raporunda «midesindeki fesadın nezlei mideye tehavvül ve badehu hummayi tifoidi zuhur etmesinden müteessiren 1300 mayısının birinci günü! saat 8 de vefat etdiğini» yazmış ve ibni Abbas türbesi civarındaki makbereye defn edildiği mahallinden bildirilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

fileri gece yarısı işkencelerle boğmak, Avrupada mütemeddin bir hükûmetin değil, Afrika çöllerinde yaşıyan ekvamı vahşiyenin bile tel'in edeceği gaddarane hareketlerdendir.

§

«Haini dinü devlet oldukları kemali adaleti tacidarî ile şems gibi tezahür eden Mahmud ve Midhat ve Nuri paşaların hidematı müvakkatelerinde bulunarak Mahmud ve Midhat paşaların vefatı ve Nuri paşanın tecennüni hasebiyle Dersaadete avdet eder etmez kaydı hayat ile biner kuruş maaş ve on beşer bin kuruş atayayi seniye ile ihya buyurulduklarına dair» Mahmud paşanın ağası Mehmed Şükri, Midhat paşanın ağası Mehmed Arif ve Nuri paşanın ağası Bekir möhürleriyle padişaha takdim kılınan 27 temmuz 1304 tarihli teşekkürname, yıldız evrakı içinde görüldü[1].

Uşakların, efendilerini «haini dinü devlet» namiyle yad etmelerinin ve nail oldukları maaş ile atiyei seniyenin manasını ben anlayamadım.

*
* *

Midhat paşa, talii hem mesud, hem menhus olan insanlardandır.

Bir mektubunda «kimseye intisab etmedim. Tahsili fezail ve kemalâta çok çalışdım, müveffak olamadım. Kabiliyet ve ehliyetim kâfei ihvan ve akranımdan dun olduğunu muterifim» diyorsada evaili halinde bazı ekâbire intisab ve teveccühlerini iktisab etdi.

Zemanının usulünce tahsili ilme çalışdı. [2] ehliyetce akranına tefevvuk etdi. «ihvan ve akranım» dediği zatlar, henüz kalemde ketebeden iken vezir oldu, Vali tayin olundu. Adeta müstakil denilebilecek bir mezuniyet ve salahiyet ile vilâyetin idaresini islâh ve tanzime çalışdı. Liyakat gösterdi.

Merkezde en küçük bir dairenın nazırlığında bulunmadığı halde - yeni teşkil olunan ve devlet işlerinin mahalli tedkiki olan - şurayi devlet gibi en mühim ve mûtena bir dairenin riyasetine nasbedildi. havassı vükela zümresine katıldı.

Fıtratının icabatı tabiiyesinden olmakla beraber süratle terakki etmenin de tesiriyle Âli Paşa gibi - çiğden nem kapan, her şeye dikkat eden, idaresi müşkil - bir sadrı mümtaze karşı gösterdiği serbazane ve hodserane etvar, Bağdada gönderilmesine sebeb oldu.

Avdetinde - taliin lûtfuna nail olarak - kendini Edirneye def etmek isteyen Mahmud Nedim Paşa gibi dehşetli bir rakîbi mekamı sadaretten atdırdı. Hatır ve hayalinden geçmediği halde onun yerine geçdi.

[1] Cami derslerine devamının mahsuli olarak yazdığı «besmele ve fatiha tefsiri» meşrutiyetin ilânından sonra «Hikmet» gazetesine derc olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tercemei halinde söylendiği vechile bazı mesalihde padişahın marzisine müvafık suretde hareket edemedikden başka huzurda ve gıyabda eslafının itina etdikleri usuli âdabe lâyıkiyle riayet edememesi, düşmenlerinin her vesile ile ilkaatı müfsidanede bulunmaları, hatta - Kâzım paşanın, hecviyesinde

«Nedir ol gec dehenle ol frengi patlıcanî enf»

dediği gibi - frengi illetine mübtela ve illetin âsarı burnunda hüveyda olduğunu arz ile padişahı tenfir etmeleri, ancak seksen gün kadar o mekamda kalabilmesini mucib oldu.

Müahharen tayin olunduğu memuriyetlerde de ihtiyatkârane ve müteyakkızane davranmadı. Dönek, hud'akâr arkadaşlarının siayetinden sakınmadı. Onların, kendi menfaatlerini düşünerek geri durdukları bir işde o, öne atıldı. Zahiren vali, batınen menfi şeklinde Selâniğe gönderildi.

Yine o arkadaşların şerriyle hakikatı hali padişaha arz etmeğe müveffak olamadı, isti'tafnameleri mabeyn baş kâtibinin nezdinde tevkif etdirildi.

Vakıa her iş, emniyet ve birbirine muavenet ile yürür. Emniyet ve muavenet olmayınca iş görmek kabil olamaz. Bu, böyledir. Fekat bihakkin kâr güzar ve tecribekâr olanlar, arkadaşlarının her hal ve kalini tedkik ve fikir ve mesleklerini tahkik ile hasıl olacak kanaate göre işe girişirler.

Midhat Paşa, mekrü fitneden âzade ve içi dışına uygun safdil bir âdem olduğu içün tedkik ve tahkika lüzum görmedi. Her kesi, kendine kıyas ve her kese fazla itimad etdi. En ziyade emin olduğu âdemlerin, hattâ nan ve nimetiyle yetişenlerin bile ihanetine oğradı.

Hele ikinci sedareti evahırı ömründe - duçar olduğu mesaibin menşei oldu.

Kimse inkâr edemez ki o, ifrat derecede gayret ve hamiyyet sahibi idi. Lâkin her şeyin ifratı muzır olduğu gibi gayret ve hamiyetin de haddi marufi geçmesi, bittabi zararı müeddîdir. İşte onu belalara düşüren sebeblerden biri de ifratdır.

Her dürlü müşkilate karşı durarak memleketi îmare, idareyi islaha ve nafi' eserler ve müesseseler vücude getirmeğe muktedir, azimkâr ve gayur idi. Onun fikrince «olmaz» yokdı, her şey olurdı. girişdiği büyük işlerde ileriyi geriyi düşünmez, bahusus zemanın hükmünü, muhitin muktezasını nazarı dikkate almaz, her istediğini yapmak ve yapdırmak isterdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Abdulhamidin «Midhat Paşa, ne yapdığını bilmezdi ve zemanını takdir etmezdi.»,

Âli Paşanın «Kıbrıslının [1] okur, yazarıdır, avakıbı ümuru asla derk edemez.»

Ve Cevdet Paşanın «mülâhazasız ve bir işin sonunu saymaz» demekde haklı olduklarını itiraf etmek zaruridir.

«Tabsırei ibret» de bilmünasebe «mesalih içün it'abi vücud etmesine sebeb ve mahal kalmamış ise de bu adet ve gayret bir maraz olub terk ve tadili yedi ihtiyarda olmadığından» bahs ediyor. «İllet» mahiyetinde olan bu «adet ve gayret» elbette takdir ve tevkire lâyıkdır.

Emma ifratdan, tefritden, aceleden, şiddetden, gururdan ve hodbinlikden ihtiraz ederek akilane, mutedilane, muteenniyane, ihtiyatkârane ve dûrendişane hareket etmek suretiyle iş görmek ve «gayret»i bu daire dahilinde ibraz eylemek mümkin iken aksini iltizam etmenin, hikmeti hükümetle kabili tellif olmadığı izaha muhtac değildir.

Bu zatın, hatalariyle beraber hulusı niyetinde şubhe yokdur, Kendi menfeatinden ziyade devlet ve milletin menafiine çalışmak istediğini ehli insaf, tasdik eder.

Kâzım Paşa

«Rejiyi fesh edüb resmi mürurîden fida etdi
Açıkdır haliya yüz bin aded altuni osmani»,

Senih Efendi

«Eyleyüb feshi reji aldı hezaran simü zer
Gördü her kârından emvali hazine çok zarar»,

Vak'a nivis Ahmed Lutfi Efendi — muhakeme esnasında takdim etdiği — risalede

«... Midhat Paşa, gözünü budakdan sakınmaz ceri ve cesur olub alub vermeden [2] çekinmez ve vaktini eğlencesiz geçirmez idi. Ol vakit hazinei celileyi izrar yolunda itiyad olunan iltizamata girişerek kesbi servet etmişdi.» [3] diyorlar.

Hasmi eleddi olan Cevdet Paşa «Tezakir»de Mahmud Nedim Paşa nın eshamı umumiye faizlerinin yarısını kesmeğe karar verdiğinden

[1] Sadrı esbak Mehmed Emin Paşa.

[2] «Ne alub vermesidir anlamadım!
Anlayan varsa size anlatsun».

[3] Evaili neş'etinde Balıkhane mukataasına iştiraki iddia olunması üzerine - kendi talebiyle - muhakeme edilerek beraet etmişdi. «iltizamate girişdiğine» dair başka bir kayde tesadüf etmedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bahs ederken Midhat Paşanın «külli konsolid satmış, mebaligi külliye kazanmış ve dameni iştiharını lekelemiş» olduğunu ve Mahmud Nedim Paşa da, onun «Borsada çevirdiği fırıldak ile şu kadar bin lira kazandığını» [1] söyliyor.

Bu sözlerin doğruluğunda israr edilecek olursa senedle isbat etmek lâzım gelir.

Midhat Paşanın, hiç bir şey'i gizlemeğe tabiatı müsaid olmadığından «hezaran simü zer» çarpmış ve «fırıldak çevirüb meb'aligi külliye» kazanmış olsaydı her kesden evvel kendi ifşa ederdi.

Teşrifat nazırı Kâmil Beye yazdığı mektublardan birinde «... Eğer beni dünyade lâyık olmadığım şöyle bir mertebeye isal eden bir sıfat var ise o da doğru öz ve doğru sözdür ve müddeti ömrümde nekadar zahmet ve müşkilate oğramış isem anı da celb ve davet eden, doğruluk ve doğru sözlülükdür» dediği gibi Yıldızdaki muhakemeden sonra Tüfenkci başı Tahir Ağa [2] vesatatiyle padişaha gönderdiği haberler arasında şu sözleri de söylemişdir:

«Benim dünyade hasbelbeşeriye her nevi kusur ve hatiatımla beraber en büyük sermayei iftiharım, sözümün ve özümün doğruluğudur ve beni vasıl olduğum mertebeye isal eden bir şey varsa oda bu istikametdir.»

«Memaliki osmaniyenin mazi ve hali ve istikbali» isimli risalesinde de hatalarını itirafdan geri durmayarak diyorki:

«...ihtimaldirki ben bizzat bir çok hatalar etmiş olayım ve şübhesiz de etmişim. zira insan hatadan masun olamaz».

*
* *

Yusüf Kâmil Paşa merhum — tercemei halinde yazdığım vechile Babam Mehmed Emin Paşaya nasihat mekamında «insan, minare gibi doğru olub da sadematı rüzgâre karşı durarak yıkılmakdan sakınmalıdır. Serv gibi doğruluğu muhafaza ile beraber biraz da rüzgâre mümaşat etmelidir» der imiş.

[1] 291 inci sahifede Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde bu meseleye dair malûmat vardır.

[2] Bilahara «Ser tüfengii Hazreti şehriyari Müşiranı izamdan Devletlû Tahir Paşa Hazretleri» olan Arnavud Tahir Ağa bu zatdır. O vakit şöyle denmişdi:

«Hazreti sultanı zişanın uluvvi himmeti
Kaldırımcı arnavud ağaye verdi devleti
Kaldırımcı oldu Devletlû müşîrî binazir
İftihar etsün bununla tabemahşer milleti».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hafızı Şirazi de

«آسایش دو کیتی تفسیر این دو حرفست
بادوستان تلطف، بادشمنان مدارا»

diyor.

Midhat Paşanın, halü kalinde bu dakikalara dikkat eden dekayik şinaslardan olmadığı, oğradığı mesaible sabitdir.

*
* *

Midhat Paşanın, Sültan Abdülhamid indinde en büyük kabahatı - mükerreren söylendiği gibi - Sultan Abdülazizi hal' edenlerin ileri gelenlerinden olmasıdır.

Hali'den beş sene sonra ortaya konulan katil maddesinde onun medhali olmadığını, padişah bildiği halde faili müşterek cezasına çarpdırılması, hali' mes'elesinden dolayıdır.

Onun hali'de müttefik bulunuşu - Hüseyin Avni Paşa gibi - sırf garazî şahsiden mütevellid değil, idarei müstebiddeyi idarei meşrutaya tahvil maksadına müstenid olduğuna da padişah vakıf idi.

Fakat ne maksadla olursa olsun, madameki hal'a iştirak etmişdir, bir vesile ile cezaye çarpılması icab ediyordu.

Midhat Paşa ise hal'in icrasiyle devlet ve milletin üstünden büyük bir musibetin kaldırıldığına ve her dürlü saadet ve selâmetin kat'iyyen temin edildiğine hükm ederek mesrur ve mübahi oluyordu.

Mütercim Rüşdi Paşanın «pek akıllı [1] âdemdir. Lâkin yaklaşmağa gelmez, insanı yakar» dediği Midhat Paşanın şehzade Abdülhamid Efendi ile görüşmemesine dair - Sultan Abdülazizin hal'inden evvel - Hüseyin Avni Paşaya yazdığı tezkire, nekadar manalıdır:

«Maruzı uhuvvetkâranemdir

Binbaşı Halid Efendi ile gönderilen esliha pusulasiyle bahriye zabitanının hissiyat ve efkârı umumiyesi hakkındaki Süleyman Paşanın muhtirenamesi vasılı eydii mefharet ve mübahatım oldu. Mabeyni hümayun hademelerine silah vermek ve bunları gûya heyetimize muavin gibi telakki etmek, bendenizce muvafıkı hal ve maslahat görülmediği gibi Midhat Paşa hazretlerinin Necabetlu Abdülhamid Efendi Hazretleriyle olan münasebatı samimiyesi dahi şimdilik gayri caiz olmak lâzım gelir. paşayi müşarün ileyh hazretleri arzu buyurdukları zeman saray halkını tehdid ve ihafe ve ya birer suretle dahili halkai ittifak ederek tervici makasıdımıza çalışacaklarını vaid buyurdukları halde Sinan Efendiye «Hayrullah Efendiden başka kimseye kolayca fikrimi anlatamıyorum» demeleri, mubahasatı daimemize bir tezaddı aleni teşkil etmezmi? Abdülhamid Efendi Hazretlerinin hünkâre olan garaz ve adaveti bu gün değil yalınız bizce, hatta sarayda ki memurince bile malûm bir hakikat iken tasavvuratın teferrüatı esasiyesini efendii müşarün ileyh hazretleriyle müzakere etmesi gayri caizdir. Henüz padişahlığa namzed olmayan bir şehzadeyi şimdiden hal'i serairiyle ikaz etmemek içün Midhat Paşanın biraz ketum olmaai ve hey'eti vükelanın umumiyetle

[1] İblisi tedris edecek derecede rüşd ve idrak sahibi olan Rüşdi Paşa, bu kelimeyi kullanmakla akılsızlık etmişdir, denilse akılane bir söz söylenmiş olur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

verdiği karardan dolayı milleti osmaniyeden beklenilen takdiratı umumiyeyi yalnız zata hasr ve tahsis etmemesi icab eder. Midhat Paşanın fimabaid Abdülhamid Efendi Hazretleri nezdine memur izamı ve ya sureti hafiyyede hareketi halinde hey'eti vükeladan infikâkim karargir olduğundan keyfiyetin paşayi müşarün ileyhe sureti münasibede tefhimini inayet ve himmeti uhuvvetkâranenizden intizar eylerim olbabda».

Midhat Paşadan elbette daha fatin, şübhesiz daha diplomat olan Abdülhamid, cülusundan evvel onunla mülâkatında mekamı saltanatı ihraz edince devlet ve milletin idaresinde ittihaz edeceği hürriyetkârane meslekden - sade dil muhatabının arzusuna muvafık tarzda - uzun uzadı bahsederek onu ikna, hatta itma' etdikden başka verdiği sigaraya kibrit yakmak ve kendi gömleğinin kol düğmelerini çikarub onun gömleğinin koluna takmak suretiyle meyil ve mahabbetini kazanmağa çalışmışdı ve «harem ağalariyle çerkes cariyelerin ellerinde büyüyen bizim gibilerden ne beklenir ve siz olmayınca bu devlet nasıl idare edilebilir» gibi dilfiribane sözlerle gururunu okşıyarak ve devletin bütün ümurunu, yedi iktidarına tevdi ile adeta kendine vâsi nasbedeceğini - gayet mahirane - işrab ederek onu avlamışdı.

Bazı vükelâ ve ricale verilen cülûs hediyeleri sırasında - en ziyade tatyibine lüzum gördüğü - Midhat Paşaya [24 Şaban 1293 de] kendi eliyle murassa altı aded gömlek düğmesi, müteakiben iki defa murassa kutu [1] ihsan etmişdi.

Mesnedi sadarete tayin etdikden sonra ona bir şey yazdırırken hokkayı tutmak derecesinde fevkalade tevazu ve nezaket göstermesiyle Paşa, hokkayı bırakdırmak içün istirhamda bulundise de padişah «sizin gibi bir kâtibi binazirin hokkasını tutmak, her hükümdar içün mucibi şerefdir» diyerek hokkayı bırakmadı.

«Yerin kulağı var» meseline kulak vermeyen Sadrı âzam Paşa, bu iltifatı nükte âmizi, kemali fahr ile şuna buna naklederek az zeman sonra hokkanın altına gitdi.

Bilâhare iltifatların hikmetini ve iltifat edenin mahiyetini anladı emma anlamakda pek geç kaldı. Bu hakikati gazi Ahmed Muhtar Paşanın «sergüzeşti hayatım» da nakletdiği bir fıkra da teyid ediyor.

Muhtar Paşa diyor ki:

«Midhat Paşa ile müahharan Girid de birleşüb konuşduğum sırada bir gün dedi ki: «Şu Mehmed Rüşdi Paşa» ne zeki ve ne tilki herifdir. Topkapu sarayında kubbe altında biatimizi müteakib sultan Hamid hazretleri, ikimizi de içeruye aldı. Bir haylu müsahabatdan sonra çıkdığımızda Mehmed Rüşdi Paşa, yavaşcacık elimi sıkub «Paşa aman aklını başına al (!) çatdık belâya» dedi. «Ne demek, neden anladın»

[1] Yıldız evrakı arasındaki hediye defterinde gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dediğimde «fülanca lakırdıya dikkat etmedinmi? evvelki sözlere nekadar mübayin ve andan ne manalar çıkar» demesi üzerine «adam sen de» demiş idim. Meğer herif ne güzel anlamış imiş» dedi idi.

Bu fıkra, pek vazıh suretde gösteriyor ki muhatabın hal ve kalinden ne kabil âdem olduğunu anlamakda Rüşdi ve Midhat Paşalar arasında pek büyük fark vardır.

***

O, vükelâlıkda, bahusus mekamı sadaretde gösteremediği âsarı muvaffakiyeti valiliklerde gösterdi. Değerli bir vali olduğunda her kes müttefikdir.

Hatta - tebidinde saraya nimet şinasane! veraka yazarak aleyhinde lafzenlik eden - Ahmed Midhat Efendi

«Midhat Paşa, gayet mükemmel, emsalsiz bir vali idi. Onun Tuna vilâyetinden alınub İstanbula celbedilmesi hem kendisi, hem memleket içün fena olmuşdur. Eğer o Tuna da kalsa idi Rumeli gitmezdi [1]. Fekat nadirülemsal bir vali olmakla beraber iyi bir sadrı âzam değildi» demişdir [2].

Tunada, Bağdadda

«من راقب الناس مات هماً وفاز باللذات الجسور»

beytinin ifade etdiği tarzı cesuranede hareket ederek kimsenin lafına kulak asmadı, tasavvur etdiği ıslahatı kemali gayret ve metanet ile mevkıi fiile koydu. Vakia müfritane icraatdan, hatta can yakmakdan ihtiraz etmedi. Lâkin memlekete imran getirdi.

Kâzım Paşa, imarı tahrib addederek

«Harab etdi serapa kişveri bağdadı, mirinin
yüzunden hasıl oldu iki yüz bin kîse hüsrani»

demekden geri durmadı.

Senih Efendi daha ileri giderek

«Oldu valii Tuna cuş etdi seylabı fesad
başladı devre heman hakinde dulabı fesad»

ve

«Bir zemanlar Basra vü Bağdadı etdikde harab
öyle bir fiili cehud etmiş kim anda irtikâb»

tarzında söylenmeği vacib farzetdi.

Midhat Paşanın, her vilâyetden ziyade Tunada ibrazı kudret ve teyidi hakimiyet eylediğine kani olanlara mukabil, Sultan Abdülhamid de aksini idda etmekdedir.

[1] /Diger sözler doğru emma bu, pek kâhinane bir hüküm!

[2] Viyanadan mektub — Ahmed Cevdet İkdam 28 Şubat 1338.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devletce siyasî bir meslek ittihazına dair bazı mütaleatı havi - iradei seniyye ile - mabeyn baş kitabetinden mekamı sadarete yazılan pek uzun tezkirenin bir fıkrasında şöyle deniliyor:

«... Midhat Paşa, taşralarca tevsii idare usulünü, menfaati devlete muvafık zannederek bu usulün tamimine mukaddime olmak üzere Tuna vilâyetini teşkil eylemiş ise de bir memleketde ekseriyet hangi milletde ise tevsii idarenin fevaidinden en ziyade o milletin hıssamend olması tabii olduğu cihetle vilayeti mezkûrede inanı idarei hükûmet yedi islâmda olduğu halde yine Bulgarlar müstefid olarak bunun neticei muzırrası olmak üzere hitamı muharebede vilâyeti mezkûre, Bulgaristan namını almış ve ehalii müslimeden bir takımı hicret ve bir takımı esnayi harb ve hicretde dari ahirete rihlet edüb elyevm orada bulunanların da yakın vakitde inkıraz bulacağı derkâr olmasiyle teysii idareden yalnız devletin değil, ehalii islâmiyenin dahi mutazarrır ve hasar dide olduğu meydanda bulunmuşdur».

Padişahın şu mütalaası, her halde nazarı dikkatden atılacak şeylerden değildir. Zira pek mühim bir dakikai siyasiyeyi ihtiva etmekdedir.

Paşanın Suriye valisi iken yazdığı bir tahriratda «Konya ve Ankara vilayetlerinde ne yapılırsa Suriye vilâyetindede aynile onun icrası iltizam buyrulduğundan» bahsetmesi, tiyatroda bazı eşhasın «yaşasun Midhat Paşa» diye bağırmaları, islahhane kapusına yazılan tarih menzumesinde «hıdiv» ve «daver» kelimelerinin bulunması ve İngiltere elçisinin oraya seyahatinde lüzumundan fazla izaz olunması, Suriyede müstakil bir hükûmet, yahud mümtaz bir idare teşkil etmek fikrinde bulunduğuna delil addedilerek - taltif şeklinde - Aydın vilâyetine naklolundu.

Padişah nezdinde «sabıkalı» güruhundan oldugiçün nerede bulunsa nezaret altında bulunduruldu. Ne yapsa sui niyetine hamlolundu. Ne söylese hakkındaki şübheyi artırdı. Bu hale vakıf iken tavrını asla tadil etmedi. Müteyakkızane, dûr endişane, ihtiyatkârane ve - cebri tabiatle - biraz nabzgirane davranması icabederken o cihetlere ehemmiyet vermedi.

Padişahın hoş görmeyeceği, hatta ürkeceği şeylerden tevakkî etmedi. Bu cümleden olarak patrikhanelere gitdi, padişahın canını sıkdı.

Aradan yıllar geçmiş iken padişah, o gidişi hazmedemeyüb yazdırdığı bir muhtırada «... arkasına üniformasını giyerek [1] patrikhanelere - emsali görülmemiş olduğu halde - gidüb kendisini «zito zito» diye alkışladub bir takım vaidler etmek...» diyor.

[1] Üniforma giymeğe ne lüzum vardı? Aceba resmî suretde gitdigini göstermek içün mi giymişdi?....

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halbuki Ahmet Midhat Efendiye yazdırılan «Üssi İnkilâb»da [1] şu takdir âmiz sözlere tesadüf edilmekdedir:

«Kanunı esasî, sunufı Osmaniyanı cidden ve haki aten yek vücud suretle tevhid eylemekden naşi kanunen müeyyed olan şu ittihadın maddeten ve filen dahi âsarı ibraz olunmak üzere bu zemane kadar sadrı âzamların patrikharelere azimeti mutad değil gibi bir şey [2] iken Midhat Paşa, evvela rum patrıkhanesine ve saniyen ermeni batrıkhanesine azimet eylemiş ve şu münasebetle teati edilen mekaleler, efkâri ittihadı teyid eyleyecek bir suretde olmasiyle menafii maddiye ve maneviyeden hali kalmamışdır. Bahusus patrikhaneler tarafından zatı sadrı âzamîyi istikbal ve teşyide gösterilen hurmet ve riayeti mütekellefe cidnen bir sureti fevkalâdede idi.»

Zemanının bazı ekâbiri gibi ibrazı nezaketle her kesin hatırını tatyib ve kalbini celb etmesi lâzım gelirken dürüştane ve dil şikenane sözlerle her ferdi incitdi, kendinden tenfir etdi. [3] dostlarını bile aleyhine sevk eyledi. Kendinin mekamı saltanata karşı takındığı evzâ, esbabı nekbetini hazırlamakda iken gücendirdiği âdemlerin ilkaatı, nekbetini ta'cil etdi.

Abdülhak Hamid beyin 15 teşrini evvel 1294 tarihli mektubuna yazdığı uzun cevabnamenin bir fıkrasında Kemal bey «... Midhat Paşa da senin zannın gibi değildir. Bilakis müdahin, mürtekib, kâzib olmayan bir âdem var ise odur. Kendini hiç bir memuriyetde tutamayışı, o dürlü sıfatlardan berî olduğundan ve hususiyle müdahene ve hatta hafifce poletika, mizacına mugayeret etdiğindendir. Durub dururken galiz olıverir. Uluvvi cenabı görülmemiş derecede mükemmeldir.» diyor.

Onun yıkılması, Kemal beyin dediği gibi «müdahin, mürtekib, kâzib» olmamasından ziyade «durub dururken galiz oluvermesinden» ileri geldi. «Uluvvi cenabını» değil, son derecede mağrur, hodbin ve hodpesend olduğunu düşmenleriyle beraber dostlarından da işitdik.

[1] Cild 2 sahife 213.

[2] Yıl başı ve küçük paskalyayı tebrik içüm 1293 zilhiccesinin 28 inci pazar günü rum patrıkhanesine gitdi. Cibaliden istikbal olundu, erkek ve kız rum mektebi talebesi, medhiyeler terennüm etdiler. Fenerden patrikhaneye kadar iki sıra asakiri zabtiye ve patrikhanenin dışında patrıkhane yasakcıları dizildi. Talebe ile orada toplanan halk «padışahım çok yaşa» ve «Midhat Paşa çok yaşa» diye bağrışdılar. Sadrı âzam Paşa, rumların islâmlarla bilittihad vatanın saadet ve mamuriyetine aid vücuda getirecekleri âsar, altun yazı ile yazılacağına ve kendinin böyle içlerinde bulunması kanunı esasînin gösterdiği tarık içün bir mukaddimei hareket olduğuna dair nutuk irad etdi. Patrik Yovakim efendi de mukabele ve teşekkür eyledi.

[3] Meclisi vala kalemlerinde icra olunan tensikatda - çoğu erbabı zaruretden olan - kâtibler, bir salona doldurulub haklarında ittihaz edilecek karare - halecan ve heycan ile - intizar ederlerken baş kâtib Midhat efendi, kapudan başını sokub eğlenir gibi bir tavurla «kurbanlık koyunlar, ne yapıyorsunuz?» demesi, kâtiblerin teessürünü artdırmasiyle onların içinde bulunan babam Mehmed Emin Paşa «siz kelleyi büyütdünüzde kurbanlık koyunlar arasına girmekden kurtuldunuz» tarzında mukabele ve kâtibleri memnun etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Esasen gılzat de, bu çirkin hasletlerden neş'et etmez mi? hele biraz yuvarlarsa [1] gılzat ve huşunetinin ne kadar artdığını, meclisinde bulunanlar bilirler.

Evvel bevvel

«Kale bak kailine kılma nazar budur işte revişi ehli iber»

Beytini okuduktan sonra Mahmud Celâlüddin Paşanın «Midhat Paşa, cür'eti muhribe ile şühretşiar ve her fiil ve amelde mülâhazai zatiyesine perestişle müstebid ve istilâye [2] mail» olduğundan bahs etmesini hakikat olarak kabul etmek zaruridir.

Bu vasıfların «uluvvi cenab» ile imtizac etmiyeceğini, uluvvi cenab sahibleri takdir ederler.

Kemal beyin «müdahin, mürtekib, kâzib olmayan bir âdem var ise odur» diye hükmi kat'i verişi, ne garib şeydir. Demek ki bütün halk müdahin, mürtekib, kâzib idi de yalnız o değildi. İnsan, sevdiği bir şahsı göklere çıkarabilir. Fekat diğer âdemleri yerin dibine batırmağa hiç bir suretle hakkı yokdır.

Midhat Paşanın en büyük kusurlarından biri de eclâfe yüz vermesidir. Belki bu da «uluvvi cenab» muktezeyatındandır!

Kâzım Paşanın

«Edüb eclâfe rağbet çiğnedi erbabı irfani»

Mısraının ikinci fıkrası kabul olunmasa da birinci fıkrasını redde imkân yokdur.

İsmet efendinin rezilane tahmisinde

«Oturtub bir takım erzelleri insan mekamında
Ne varsa anlara tefhim edüb fikrü meramında»

Demesi de teessüf olunurki yalan değildir.

İngiliz Said Paşanın «darünnedve» tesmiye etdiği konağına toplanan esafil ve süfehanın yanında devletin ümurı mühimesinden bahs etmesi, onlarla idarei akdah edüb de hoş ser olunca büsbütün itlakı zeban ederek ağzına geleni söylemesi, hiç bir tarafdan zarar ve hatar tasavvur etmemesi ve meclisinde bulunanlardan bazılarının işitdiklerini saraya yetişdirmeleri de kendi başını kendinin belâye sokmasını intac etdi.

Meclisine kabul ve iltifat etdiği eşhasa bakub da ne kadar gafil olduğunu anlamalıdır.

[1] Şarl mismer «hatıratı alemi islâm» da Hüseyin Avni Paşa ile Parisde mülâkatından bahsederken diyorki:

«... İndelicab Sultan Abdülazizin hal'inde de tereddüd edilmiyecekdi. Maahaza Midhat Paşa, işret etdiği ve hali sekrinde muhafazai ketumiyet edemediği içün müşarün ileyhe temamile itimad edemiyordu.»

Paşamız, aklı başında iken «muhafazai ketumiyet» edermiydiki aklı başından gidince etsün. Bazı insanlar, serhoş değilken de serhoşa benzerler..

[2] Yani

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Meselâ Tevfik bey, saraya verdiği verakada - kendi ifadesi üzere - «tereddüdi hasebile ekseri evkatde nezdinde» bulunur, bir tarafdan da ondan işitdiği sözleri - doğru eğri - «hakipayı hazreti müşiriye» ihbar eder, yine kendi kavlince «dünyade mucibi fahru ibtihac bir şey varsa o da kâfei ef'alde sadakat (!)» olduğunu - ihbar suretiyle - isbat eyler de sermesti gurur ve gaflet olan Paşayı bile «olsa bu kadar ancak olur fartı sadakat» demekde muztar bırakır.

Pek bedihi bir hakikatdir ki sui karin, insanı vakfı enin eder.

Kemal beyin, Midhat Paşa hakkında «mülkümüzde gördüğüm meşahir içinde zekâ ve istihkakca o kuvvetde kimse yokdur» demesi de, hali hüşyaride söylenen sözlerden değildir.

Paşanın liyakat ve faaliyetini kimse inkâr etmez. Fekat «zekâce o kuvvetde kimse yokdur» sözünün butlanını bizzat Paşanın sözleri ve hareketleri isbat etmekdedir.

Meselâ teb'id olunmak üzere saraya getirildiği esnada «eğer efendimizin bana emniyetleri yok ise beni mabeynde bir odada tevkif etsünler. Evime gitmeyeyim, sadaret işlerini burada görebilirim. § Eğer ben, buradan gidecek olur isem memleket, alimallah biter» demişdi.

Bu sözü, bagteten oğradığı musibetin tesiriyle - ne söylediğini bilemiyecek bir hale geldikden sonra - söylemişdir diye te'vil etmek icab eder. Yoksa yaşlı başlı, şuuruna malik bir sadrı âzam değil, sebükser bir mekteb çocuğu da böyle söz tefevvüh etmez.

Bütün mesalihin mercii, bütün memurinin amiri olan sadrı âzam, sarayda bir odada tevkif olunurmu? Mevkuf olan bir âdem, bilfiil sadrı âzam olurmu?

Sadrı âzam, sadaret işlerini sarayda mevkuf olarak nasıl tesviye eder? Vükelâ, memurin ve süfera ile nasıl buluşur da dahilî ve haricî ümuru devleti müzakere edebilir?

Mevkuf olan bir sadrı âzamın ne kadrü haysiyeti kalır ki vereceği emirler nafiz olsun?

Sefirler - tahtı tevkifde bulunan - bir hükûmet reisinin sözlerine nasıl itimad ederler de devletlerine ve tebalarına müteallik mesail hakkında görüşebilirler? Dünya halk olunalı mevkufen icrayi hükûmet eden bir âmir görülmüş müdür?

Midhat Paşa hakkındaki emniyetsizlik, evinde bulunmasından münbais değildir ki sarayda tevkif olunmakla emniyet temin edilmiş olsun. Emniyetsizlik doğrudan doğru şahsına aiddir. Bu cihetle nerede bulunursa bulunsun emniyetsizlik bakidir, izalesine kat'iyyen imkân yokdur.

Kemal Beyin «zekâca o kuvvetde kimse olmadığını» iddia etdiği paşanın - pek basit olan - bu hakikatleri takdir edemeyüb de akıl ve

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mantık hilâfına teklifde bulunması ve memleketin hayatını kendi vücudiyle kaim zannedüb «Ben gidersem, alimallah memleket biter» diyecek derecede nefsini izam ve bir tarafdan da tehdide kıyam etmesi, Kemal Beyin - pek hodbinane - iddia etdiği emsalsiz zekâ ile asla kabili telif değildir. Zekâ ile ucbü gurur imtizac edemez. Erbabı şuur, duçarı ucbü gurur olmaz.

Şu satırları yazarken sanih olan kıt'ayı ucbü gurur illetine mübtelâ olanların nazarı dikkatlerine arz ediyorum:

«Ehli huş olsa düşer mi ucbe hiç
Ucbüne eyler teaccub ehli huş
Kimde varsa zerrece ucbü gurur
Bir gün elbette eder zehrabe nuş».

Yukarıda naklolunduğu gibi ikinci defaki sadaretde 16 sene kalacağını bir cifircinin haber verdiğini pek sade dilâne tarzda meclisinde bulunanlara anlatması, pek yakında bir belâye oğradılacağını hayrhahane ihtar edenlere müstehziyane ve mağrurane bir tavurla «Benim arkamda koca millet var» diyerek bildiğinden dönmemesi, hiç bir zeman ihtiyatlı davranmaması, hiç bir şeyden gözünün yılmaması, önünü ardını düşünmemesi, dostunu düşmenini ayırmaması, her istediğini bîperva söylemesi ve oğradığı felâketlerden ibret almaması, zekâda emsali olmadığına mı şehadet eder?

Onun bu dürlü evsaf ile ittisafı, kiyaset, bahusus siyasetden pek uzak olduğunu gösterir.

Esasen fıtratı, bir recüli siyasî olmağa müsaid değildi. Hissiyat ve menviyatını gizlemek, muhatabına renk vermemek, onun hissiyat ve menviyatını anlamağa çalışmak, pek az söylemek, söylediğini tartmak, her söze inanmamak, her şeyde lüzumundan fazla teenni ve ihtiyat etmek, nefsine pek o kadar itimad etmemek, sade dilâne hareketlerden sakınmak, tecribe etmediği, hattâ etdiği âdemlere emniyet edüb de esrara vâkıf etmemek ve hüsni niyetleri mechul ve istikameti vicdaniyeleri meşkûk olan eşhasın sözleriyle iş görmemek [1] diplo-

[1] Midhat Paşa, bir gün konağına gidecek sokağın başında - müşavirlerinin ve mahmilerinin ileri gelenlerinden - Aleko Paşa [*] ile baş başa verüb görüşdüklerini - o civardaki evinin pençeresinden gören ve paşa ile mahmisinin halini bilen - esbak dahiliye müsteşarı Celâl Bey merhum, yanında bulunanlara «yine herifi kandırıyor» diyerek izharı teessüf etmişdir.

[*] Şarkî Rumeli valiliğinde ve Viyana sefaretinde bulundu. Abdülhak Hâmid, bir mektubunda, Midhat Paşanın teb'idinden sonra ekseri evkatını İngilterede geçirüb bir buçuk ayda bir kerre Parise geldiğinden ve meşhur Tiyer'le çok görüşdüğünden bahsetdiği sırada Parisdeki züvvarının biri de Aleko olduğunu söylüyor. [Mektublar 2. cild 267 sahife].

Süleyman Nazif, buna yazdığı notda «vüzeradan Aleko Paşa ki Avrupada bir çok serseriyane geştü güzar etdikden sonra vefat etdi. Gayet hain bir nemekbeharamı saltanat idi.» diyor. [Mektublar 2/268].

TARIHVEMEDENIYET.ORG

matlığın en mühim şartlarından olduğu halde paşa, bu şartların hiç birine riayet etmedi.

Bundan başka diplomasî mesleğinden yetişmedi. Ötedenberi hariciye memuriyetlerinde bulunub da ümurı siyasiyede rüsuh kesb edemedi.

Devletin, diğer devletler arasındaki siyasî vaziyetini ve o vaziyetin icabatını takdir ve ona göre ittihazı tedbir edecek malûmat edinemedi.

Diplomasi lisanı olan Fransızcayı da yaşı hayli ilerledikden sonra - şöyle böyle - öğrendi. [1]

Memduh Paşa «Mir'atı Şuunat» da [2] Füad Paşanın birinci defaki sadaretinden istifaye dair takdim etdiği ariza ile Midhat Paşanın, divanı ahkâmı adliye nezaretinden [3] istifayı mutazammin arizasını mukayese ederek «yan yana konulunca bu iki zatın siyasiyatda derecei ihata ve vukufları بين السماء والسمك denilecek kadar azherdir» diyor.

Buna kıyas maalfarik denir. Füad Paşa tab'an siyasî olduğu halde pek genc iken siyaset mesleğine girerek Reşid Paşa gibi büyük bir diplomatın tahtı terbiyesinde yetişmiş, daima siyasî hizmetlerde bulunmuş, o yolda ihtisas hasıl etmiş, diplomasi diplomasını almak hakkını kazanmış, fartı zekâsı ve kuvvei nutkiyesi ile - tabir muvafık ise - şeytana külâhını ters giydirmiş bir âdemdir.

Midhat Paşa ise - yukarıda söylendiği gibi - diplomata muktazi olan evsafdan külliyen âzade oldukdan başka - istifanamesinde söylediği vechile - «Noksanii iktidar ile beraber ömrünün kısmı azîmi taşra memuriyetlerinde geçmiş ve efkârı, ümurı adiyeye alışmış» olduğundan Füad Paşa ile aralarındaki farkın « بين السماء والسمك » olması pek tabiîdir.

Sadrı esbak Said Paşa da, onun «ehliyeti siyasiyesini» kabul etmiyor. Bir makalede [4] «... Reşid Paşa, Âli Paşa şöyle dursun, Rifat, Sarım, Şekib, Safvet Paşalar ve tahsili kısmen Mısırda, kısmen Avrupada olan hariciye nazırı esbakı Raşid Paşa gibi ikinci ve üçüncü derecede addolunan ricali siyasiyemizin ehliyeti siyasiyeleri kadar ehliyete bile Midhat Paşa malik değildi fikrindeyim. Rusya muharebesinin mukad-

[1] Memduh Paşa «Kuvveti ikbal, alameti zeval» de diyorki:

«... Gemile sultanın serayında bir akşam encümeneni hası vükela teşekkül etdi. Kanunı esasînin müsveddesi tedkik olunurken Cevdet Paşa' bir kaç kelimeye muteriz olunca Midhat Paşa «Avrupa kanunlarına senin aklın ermez» istihfafile zebandıraz oldukda Cevdet Paşa hidetden ateş kesilerek «fazıl ve akıl temyiz edecek mikyasınız on on beş Fransızca lügat bilmeğe münhasırdır. Bir kunduracı Fransız lisanında senden dürüst tekellüme muktedirdir» demesile meclise sıklet basdı».

[2] Sahife 56

[3] Memduh Paşa «Şurayı devlet riyasetinden» diyerek zühul ediyor.

[4] Sabah 6 ve 10 Kânunısani 1325.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dimatındaki harekâtı da bunu gösterir. İyi bir vali olduğunu ise herkesle beraber tasdik ederim» dedikden sonra siyasetden nasibi olmadığını şu sözlerle de teyid etmek istiyor:

«Midhat Paşanın Avrupaya gitmesine değil, gelmesine teessüf etmelidir. Zemanı müsaid hulûl etmedikce ve intizara ademi tahammül takdirinde teminatı kâfiye almadıkca avdet etmemesi lüzumu bir emri ıyan idi. Elbette dikkat olunmuşdur, mazide tahlisi nefs etmiş olanlar, hiç bir vade ve hiç bir şeye aldanmayub ve nabeca itirazata ve meselâ hevf ve vehim yolundaki muahazata itibar etmeyüb emin bir menasa [1] müracaatla helâs bulmuşlardır, bu ise emri meşrudur. Zira tehlükeye ilkai eydi etmemeğe nas [2] ile de memuruz. Midhat Paşa, ya gurur, ya gaflet eseri olarak bunları düşünmedi. Parisde iken maa atiyye tahsis olunan iki yüz lira maaşa itibar edüb Girid ceziresinde ikâmeti kabul etdi. Suriye ve İzmire gitdikden sonra vukua gelen hâdisat ise malûmdur».

Bu sözlerin birinci kısmı itirazdan masundur. İkinci kısmı hakkında bir kaç söz söylemek muktazidir.

Said Paşanın «zemanı müsaid» dediği «tebeddüli saltanat» ise onun ne zaman vaki olacağını Midhat Paşa bittabi bilemez. İtimad etdiği cifircilere! müracaat etse onlardan da doğru ve katî haber alamaz.

«Teminatı-kaviyye» yi padişahdan almak lâzım geliyorsa Said Paşa İngiltere Sefaretine savuşduğu zeman «teminatı kaviyye» alarak evine avdet etdi. Avdetden sonra oğradığı tazyikat ve takibatı «hatırat» ında—yanarak yakılarak—uzun uzadı anlatıyor.

[Hattâ babamla beni de bahse katıyor.] [3].

Bu halde teminatın kendine ne faidesi oldu ki Midhat Paşaya da olsun.

Said Paşa, hem teminat alınmadıkca avdet edilmemesini söylüyor, hem «hiç bir vade ve hiç bir şeye inanılmayub emin bir menasa müracaat» edilmesini ihtar ediyor.

Kendi, ihtarına tevfikı hareket etdiği halde evinde âdeta mahbus ve uzun müddet ihtilâtdan memnu olarak yaşadığını galiba unuduyor.

Midhat Paşanın, ailesinden dur ve esbabı maişetden mahrum olarak Avrupada kalması müşkil idi. Eğer ailesini nezdine celb ve maişetlerini temin etmek kabil idise, kendini tebid edenlerden uzak dolaşması iktıza ederdi. Bu takdirde Said Paşa ile beraber hepimiz «gitmesine değil, gelmesine teessüf etmelidir» derdik.

Kemal Bey, Hâmide yazdığı uzun mektubda serdetdiği mütalâat sırasında şu sözleri de söylüyor:

« . . . Midhat Paşanın malûmatı siyasiyesinde bir az değil, bir çok itidal vardır. Fekat gönlünün büyüklüğü o itidali pek çok nazarlardan

[1] مناص — Kaçub sığınacak mahal.

[2] نص

[3] Hatırat cild 2 sahife 9

TARIHVEMEDENIYET.ORG

setr ediyor. Hem kuvvetli, hem hüsni niyete mahkûm. Fenni idareden bir meseleyi - tecribesini göz önüne alarak - bayağı icad etmeğe muktedir oluyor. Mülkümüzde gördüğüm meşahir içinde zekâ ve istihkakca o kuvvetde kimse yokdur disem yalan olmaz [1] şühret ve makbuliyyet ise öyle bir zekâye, öyle bir istihkaka ne kadar feyezan vereceği tarif ihtiyacından varestedir. Tecribesi, fıtreten meyli istişaresi ve hususiyle verilen reyleri temyizde melekesi yine bir tarafa dursun, benim için de, sanırım ki aklı erenlerin cümlesi için de «millet kurtulursa Midhat Paşa yedinde kurtulur» sözü müsellematdan madud olmuşdur.»

Biçare Midhat Paşa, birtakım acı tecribelerden sonra da tehlükelere atılub nefsini kurtaramadığı ve bu hususda hiç bir vec ile siyaset ve kiyaset gösteremediği halde Kemal Beyin «müsellematdan madud» diyerek «düsturi kat'iyyet nüşur» şeklinde ileri sürdüğü «millet kurtulursa Midhat Paşa yedinde kurtulur» sözünü işidenler,

«Nefsini kurtarmadan âciz dede
Kande kaldı milleti tahlis ede» [2]

beytini okumakdan nefislerini men edemezler.

Yukarılarda da beyan olunduğu üzre Midhat Paşa, devlet ve milletin hayatını ancak kendi vücudiyle kaim olduğuna katiyyen kâni idi. Kendileriyle istişareye rağbet ve reylerini temyizde ibrazı meharet etdiği hemdemlerinin de o kanaatde bulunacakları ve «millet kurtulursa Midhad Paşa yedinde» kurtulacağına başkalarını da iknaa çalışacakları tâbiidir.

Halü kali ifrat ve tefritden hali olmayan Midhad Papayı medh edenler de, kadh edenler de ifrat ve tefritden kurtulamamışlardır.

Medihde ne kadar ileri gidildise kadihde de aynı suretle, belki bir az daha müfritane idarei lisan edildiğini göstermek için «Midhat Paşa üzerine söz» unvaniyle Parisde «Benoa Bronzvik» isimli bir zat tarafından yazılub yıldız evrakı arasında zuhûr eden risalenin bazı kısımlarını nakl etdim:

«... Âlî Paşa «Midhat Paşanın nevbeti gelir ise devlet harab olur» demiş idi. Âlî Paşa, Midhat Paşadan ikrah eder ve kendini devletden ayrıca bir hükûmet nazarında tutarak harekâtı hodseranesinden korkar idi ve yedine fürsat geçerse istiklâl sevdasına düşer itikadında idi. Füad Paşa ise Midhat Paşayı hodser ve istiklâl sevdasına müstağrak ve derbeder görerek sever idi. Füad Paşanın, Midhat Paşaya olan mehabbetinin sebeblerinden biri de Ruscukda karı çalgıcılı kahveler ve moldovadan ve çingânelerden toplanmış bir çok fahişeler ile memlu kârhaneler icadı ve familyası arasından cebren alınub derununa koyduğu bir çocukdan başka kimseden hâli olan yetimhanenin küşadı idi. Midhad Paşa,

[1] Bu cümleden yukarıda bahs edilmişdi.

[2] «Kendisi muhtacı himmet bir dede
Kande kaldı gayriye himmet ede»
Beyti kadîminden muktebesdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âlî Paşanın havfinden ve Füad Paşanın mehabbetinden istifade edüb 1857 de âdi bir efendi iken 1867 de şûrayı devlet reisi oldu. Böyle bir güzel tarikı terakki eline geçmiş iken hiç bir mansıbda tevakkufa kanaat etmiyerek üst tarafına göz diker idi. Midhat Paşada şayanı tahsin hiç bir şey yokdur. Sureti nasıl kerih ise efkârı da öyle sakimdir. Kıbrıslı Mehmed Paşada olan sertlik mecnunane olmayub mazuliyeti zemanında da kendine şeref verir idi. Midhat Paşanın sertliği mübeddeli habaset olurdu. Midhat Paşa, gerek vücudca gerek akılca olan noksanlarına bedel ahvali avampesendanesine istinaden icabeden mahalli ihafede mahir olub birinci ve ikinci sadaretlerini işbu avampesendî ve ihafe ile ihraz eylemişdir».

Şu sözlerden çoğunun garaz mahsulü olduğunu izaha lüzum yokdur. İnsan, bunu okudukca İstanbul şairlerinden bazılarının yazdıkları alaturka! hecviyelerin alafranka! naziresi olduğuna hükmediyor.

Bronzvik, risaleyi kendi arzusiyle değil, başka tarafın ilham ve in'amiyle yazmış olsa gerekdir. Çünki hecvü terzilin yalnız dahile inhisarı, temini maksad edemiyeceğinden harice de intişarına ihtiyac görülmesidir ki ilham ve in'amı mucib olmuşdur.

Bu, böyle olmakla beraber - Sultan Abdülâziz gibi - Midhat Paşanında sebebi mahvi iki kelime ile hulâsa olunabilir:

Gurur ve gaflet!...

§

Vak'anivis Ahmed Lutfi Efendi, muhakeme esnasında Sultan Abdülhamide takdim etdiği risalede Midhat Paşanın denaeti tab'ına delil olmak üzere şöyle garib bir fıkra naklediyor:

«Pederinin vefatını kendisine haber verdiklerinde izharı beşaşetle şehriye ona vermekde olduğu paradan halâs olacağını ima ile «senede şu kadar bin kuruş iradım olacakdır» dediği mader behata olduğunu bildirmişdir.»

Bu fıkranın aslı varsa kailin, aslı yoksa nakilin tayibi tabiidir.

Sadrı esbak Said Paşa da şu fıkrayi nakletdi:

«Midhat Paşa, iyi Âdem değildi. Bağdad valiliğine tayin olunduğu sırada babası Eşref Efendi, Bağdaddaki ehibbasından birini tavsiye etmesi üzerine fena halde hiddetlenerek «eşşek herif, sen benim işime karışma» diye tekdir ve tahkir etmişdir.»

O bir fıkra gibi bu da, sahih ise tekdir eden, sahih değilse nakleden takbihe müstahakdır.

*
* *

Midhat Paşanın tercemei halinde tedkika muhtac bir de sened meselesi vardır.

Sultan Muradın şuuru avdet ederse saltanatı ona devredeceğine dair Midhat Paşanın - Cülûsundan evvel - Sultan Abdülhamidden bir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sened aldığı ve esbabı kadabdan birinin de bu mesele olduğu halk arasında şayi ise de hakikate muvafık değildir.

Lutfi Simavi Bey «devri inkılâb» da Sultan Abdülhamidin iclâsı meclisi vükelâda müzakere olunduğundan bahs ederken - mehaz göstermeksizin - diyor ki:

«... Midhat Paşa, efazılı ulemadan mağribli hoca Şetvan Efendinin kendisiyle Rüşdi Paşaya hitaben göndermiş olduğu arabiyülibare bir lâyihayı «hocalardan birinin lâyihasıdır» deyu okumağa başladı.

§ Mumaileyh, işbu lâyihada Sultan Muradın istihkak ve liyakatini red ve cerhi mümkin olmıyacak bir yolda isbat etmiş ve öğradığı bir arıza üzerine şer'an muayyen olan müddeti beklemeksizin hukuki irsiye ve sahihalarından mahrum edilmesini ahkâmı şer'iyeye mu bayin bulub eğer Sultan Muradın hastalığı filhakika zimamı idareyi ellerine almağa müsaid değil ise saltanatın niyabet suretiyle idaresini, fekat hakkı saltanatın bade vaktin [بعد وقت] gasb olunabilmesine rıza göstermiş olmamak içün sinnen ve irsen geride bulunan şehzadegândan birinin vekâleten intihab edilmesini beyan eylemiş idi. Mumaileyhin şer'a ve akla muvafık olan şu mütalaatı azayı kiramın takdiri zımnilerini mucib olduğu halde Midhat ve Rüşdi Paşalar gördükleri tazyıkdan dolayı bu sureti tervic edemedikleri gibi işi leyte ve lealle [لیت ولعل] ile bir müddet daha süründürmeğe de imkân görmediklerinden bir üçüncü ciheti tesviye olmak üzera Sultan Hamidin bila şartu kayd niyabete davet olunmasını beyan eylemiş ve kazandıkları ekseriyet üzerine keyfiyeti damad Mahmud Paşa vasıtasiyle pek etraflı olarak kendilerine arz edüb ve şimdilik bu kadarcıkla kanaat edilmesini istid'a etmişler ise de gelen cevab «ben öyle niyabet ve vesayet tanımam. Eğer üç güne kadar sultan Muradın hal'iyle benim cülusûma söz verirlerse febiha[غبها] vermedikleri zuretde ben yapacağımı bilirim» tehdidinden ibaret göründüğüne ve Sırbistan ve Karadağ muharebeleri kesbi ehemmiyet etmiş ve Rusya devleti kendisini muharib sıfatında göstermeğe başlamış iken bir de merkezi idarede saltanat gavgasiyle kanlar dökülmssine cevaz gösterilmesi pek vahim neticeler tevlid edeceğine binaen def'an lilfesad[دفعاً للفساد] sultan Hamidin iclâslarına karar verildi.»

Şu sözler de gösteriyor ki niyabet ve sened maddesi doğru değildir. Esasen Sultan Abdülhamid gibi zeki, hassas, dessas, vehham, müvesvis, hiç bir şeye, hiç bir ferde itimad etmez bir zatın, vekâlet ve niyabet gibi kayd ve şartlarla ve senedle mekamı saltanatı kabul etmiyeceği aşikârdır.

Zira naib sıfatiyle mekama gelince vükelânın tahtı vesayetinde kalacağını, istediği gibi davranmağa ve istediği şeyleri yapmağa muktedir olamıyacağını takdir ederdi. Bahusus bir kerre niyabet usulü ortaya konınca - hoşnud edemiyeceğini pek iyi bildiği - vükelânın kendini azledüb diğer bir şehzadeyi niyabete getireceklerini ve bilâhare niyabetle beraber saltanatı da gaib edeceğini teemül ederdi. Bu sebeblerle de niyabet ve sened maddelerine yanaşmıyacağı pek tabii idi.

«Tabsırai İbret» [1] de «Maslak çiftliği mukavelenamesine dair Midhat Paşa, İzmirde mevkuf iken haremine göndediği» başlıklı şöyle bir tezkire vardır:

[1] Sahife 394

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Halilemiz hanım

Siyah çantanın iç gözünde mai bir zarf derûnunda cülusi hümayuna aid evrak bulunduğundan ileride varisi saltanat olan zate teslim olunmak üzere Londrada 6 numaralı «East Indin Avenue» de mukim sarraf Mösyo Meyre gönderilmesi ve olmadığı takdirde memurinin eline geçmemek içün mahv edilmesi lâzımdır. Midhat».

Meşrutiyetin ilânından sonra intişar eden bu tezkireyi görenler de «culûsi hümayune aid evrak» ın Sultan Abdülhamidden alındığı rivayet olunan sened olduğunu zan etmişler ise de Midhat Paşanın söylediği evrakın, mutlaka o «sened» olduğunu teyid edebilecek elde bir sened yokdur.

Muhakeme evrakı arasında gördüğüm istintaknamelerden birinde «Sultan Abdülhamidin saltanatı bazı şeraite merbut olduğuna dair Midhat Paşanın imzayı hümayun ile bir sened aldığını ve ahiren İngiltereye seyahatinde bu senedi bir mahalle vaz etdiğini kendinden naklen İzmirde bulunan-kâtibi hususisinin bazı mahafilde söylediği» sorulması üzerine Midhat Paşa,

«Ben, ne böyle bir lâkırdı söylemişim, ne de bunun aslı vardır. Sırf düzme ve iftiradır. Kâtib denilen âdem celb ve süal olunsun. Bu âdem, Hırvatiyülasıl ve Avusturya tebeasından kapudan Lukanın oğlu Vâsıf Efendidir, bazı hizmetlerde kullanıldı. Yalanı irtikâb etmez bir âdem olduğundan kendine öyle bir lâkırdı söylediğimi söylerse kabul ederim.»

Demiş olmasına göre sened maddesini bizzat tekzib ediyor demekdir. Midhat Paşa «Miratı Hayret» [1] de

«Sultan Abdülhamidin calisi tahtı saltanat oldukları andan bed' ile birinci fikir ve maksadları, Sultan Muradın bir daha mekamı saltanata gelebilmesi vahimesini def' etmek içün ne lâzım gelür ise anın icrasına ve bir daha bu misillû hal' ve cülûs işlerine kimse tarafından cesaret olunamaması vesailinin istihsaline münhasır olarak halkca Sultan Muraddan külliyen ümid münkati' olmak üzere onun iktisabı âfiyet etmesi mümkin olamayacağını mübeyyin etıbbadan raportlar alınarak gazetelerle ilân kılınmış ve Midhat Paşanın Avrupaya ib'adı ve Abdî ve Redif Paşaların ve refiklerinin Radosa nefileri ve Süleyman Paşanın muhakemede haklı iken cezaya oğradılması hep bu vehimden münbais olmuş olduğundan bu icraat ile bir dereceye kadar temini fikir edilmiş ise de müteakiben zuhûr eden Süavi vak'ası evvelden mevcud olan evhamı tecdid etmiş ve bir tarafdan Sultan Muradın hastalığı hilâfı memul mübeddeli âfiyet olmasiyle bu dahi merak ve vesveseyi artırmış...»

Dediği halde teşrifat nazırı Kâmil Beye yazdığı 11 Kânuni sani 1293 tarihli mektubda [2] şu sözleri söylüyor:

«... Devleti Osmaniyenin ve belki cemiyeti islâmiyenin bekası, hanedanı Osmanînin vücudine ve bu hanedanın devamı dahi Sultan

[1] Sahife 62

[2] Kâmil Beyin 24 Kanuni evvel 1293 tarihli mektubu [Tabsırai İbret sahife 357] de mündericdir. Ona cevab olan bu mühim mektub, neşr edilmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Abdülhamid Han gibi gayur ve âkil bir padişaha mevkuf olduğunu dünyada tasdik etmeyen kimdir? § Hususiyle Sultan Murad gibi fıkdanii akıl ve şuur ile enzarı âlemde mahkûm olmuş bir zatın saltanatdan ferağı meselesiyle zatı hazreti padişahinin cülûsi hümayunları hizmetinde fidakârane çalışmış ve bu meselenin meşruiyetini tekid ve teyid içün Sultan Muradın kabili sıhhat olmayan hastalığının derecesini Avrupada gezdiğim ve dolaşdığım yerlerde neşr ve ilân etmiş iken şimdi böyle bir mecnune tarafdar olmak benim içün nasıl tasavvur olunabilür?...».

Eğer niyabet ve sened rivayeti doğru olsaydı Midhat Paşa, - Bu sözler sırasında - onu da söylemekden çekinmezdi.

***

Midhat Paşanın kudreti kalemiyyesi müsellemdir. Her istediğini ve istenilen her maddeyi serbest ve muntazam suretde ve sühulet ve sür'at ile yazdığı, görülen yazılariyle sabitdir. Sözlerindeki vuzuh, her yazısını, her okuyana anlatıyor, anlaşılmıyan yazısı yokdur.

Yazılarında cümleler ekseren pek müselsel olmadığı halde Selânik valiliğine tayininde mabeyn baş kitabetine yazdığı uzun tezkirede [1] nasılsa kalemini zabt edemeyüb müselsel ve muttasıl olarak yürütmüş ve bir yerinde sözü kesmemişdir.

Nefes alacak bir noktası olmayan bu tezkire okunurken garibdir ki ruha sıkıntı vermiyor. Bununla beraber cümleleri - Başdan nihayete kadar - biribirine bağlamayub da fasıla verseydi elbette daha vazıh, daha müfid olurdu.

Nazm ile iştigal etmemişdir. «Tezkirei Fatin» de ve andan naklen «Müntehabatı Âsarı Osmaniye» de münderic bulunan

«Görüb zan eyleme cana şihabı asumandır bu
Göke çıkmış şeraru dudı ahı âşıkandır bu»

matla'lı gazeliyle - Sadaret mektubi kalemine devam etdiği esnada - Sultan Abdülhamidin vilâdetine söylediği tarihden başka menzum bir yazısını görmedim. Tarih şudur:

«Geldi üçler söyledi tarihi tamın Midhata
Kıldı pür nur âlemi şehzadei Abdülhamid [2]».

[1] Bu cildin 333 üncü sahifesindedir.

[2] Mukaddema bir şehzade doğunca şair ve mütaeşir her ferd, bilhassa Babı âli ketebesi - ekseren deli saçması gibi - tarihler yazarlar, mekamı sadaretden arz olunub hepsine Padişah tarafından atıyye verilir idi.

Sultan Abdülhamidin vilâdetinde - yigirmi yaşında bulunan - Midhat Paşa da tarihciler katarına katılarak bu tarihi söylemişdir. Nasılsa dikkat etmemişdir, « geldi üçler »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şair olamayacağını kendi de anlamış ki nazmdan vaz geçmiş, nesir ile iştigal etmişdir.

*
* *

Midhat Paşaya müteallik iki fıkrayı da - ziya'dan muhafaza içün - kayd ediyorum.

Devletle ehali arasındaki davaları rü'yet içün vaktiyle teşkil olunan mahkemei ibtidaiyenin riyasetinde bulunan İzzet Efendi [1], mahkemenin kâtibine [2] bir ilâm vererek «Nazır Paşaya gösteriniz, okusunlar, eğlenirler» der. Kâtib, ilâmı - O sırada divanı ahkâmı adliye nazırı olan - Midhat Paşaya götürür.

Bir şahsın hükûmetden matlubu olan mebaliğ, muhakemeden sonra on kuruşa enüb müddei, razı olarak ilame rabtını musırrane taleb etmesi üzerine tanzim edilmiş olan bu ilâmı Paşa, temamiyle okudukdan ve kâtibi nazarı hayretle başdan aşağı süzdükden sonra ilâmı parça parça edüb odanın ortasına atar. Cebinden on kuruş çıkarub kâtibe uzatır. «Bu parayı müddei olan herife veriniz, def' ediniz» der.

Nazır Paşa, davacıya değil, ona uyub da on kuruş içün ilâm tanzim etmek suretiyle vakıt zayi eden ve diğer davacıların işlerini teehhure oğratan mahkeme memurlarına kızmalı idi.

§

Midhat Paşa, ilk def'aki sadaretinde intihabı memurin komisyonu reisini celb ile «Kaymekam ve nahiye müdirlerinden ekserî okuyub yazmak bilmiyorlarmış. Böyle cahillerin istihdamları caiz olamaz. Memuriyet istihsaliçün müracaat eden mazullerin kayıdlarını terkin ediniz ve bundan sonra müracaat etmemelerini kendilerine söyleyiniz. Memuriyetde bulunan diğer cahillerin de tedricen çaresine bakınız» emrini verir.

Reis, mazulleri toplayub aldığı emri tebliğ eder. Herifler, bittabi perişan olurlar.

Aralarında verdikleri karar üzerine meclis akd edüb başlarının çaresini aramağa başlarlar. İçlerindeki ezkiyadan bir kaçının tedbiriyle «Emri sadaretpenahileri tebliğ olunur olunmaz hoca tedarük etdik.

---

tamiyesi varken «Tarihi tam» olur mu? «Şehzadei» deki hemze, tarihe bir aded katmış ise de manayı ihlâl etmişdir. Doğan, Abdülhamidin şehzadesi değil, bizzat şehzade Abdülhamiddir.

Zavallı Midhat Paşa «Kıldı pür nur âlemi» dediği şehzadenin bilâhare kendine âlemi zindan edeceğini bilseydi «Üçler» değil, «Kırklar»da gelse, tamiyeli değil, Süruriyane tam tarih de zuhur etse yine yazmazdı.

[1] Sadrı esbak Damad Ferid Paşanın babası.

[2] Bu fıkrayı bana nakl eden sadrı esbak Tevfik Paşanın kardeşi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Geceyi gündüze katarak çalışdık, on günde «Ebced» i öğrendik. Tosun [1] Paşa Hazretleri «Ebced» i de bilmediği ve bilmek ihtimali de olmadığı halde mutasarrıflıkda istihdam buyruluyor. Biz ise kaymekamlıkdan ve müdirlikden mahrum ediliyoruz. Adlü insafı vekâletpenahilerine müracaat ederiz» mealinde bir arzıhal tertib ve takdim ederler.

Midhat Paşa, arzıhali okuyub güler. Komisyon reisine «Bu herifleri yine istihdam ediniz» der, munsifane hareket eder.

*
* *

Midhat Paşanın, Aydın valiliğine kadar tayin olunduğu memuriyetlerdeki maaşlara dair Teşrifat dairesinden verilen pusla mucibince maliye hazinesinden tanzim olunan cedvel

						Kuruş
28 Mayıs	1262	—	Şübat	1265	Meclisi vâlâ mazbata odası hulefalığı	750
6 Şubat	1265	— 28 Kânuni evvel		1269	» »	950
29 Kânuni evvel	1269				» »	5000
28 Mayıs	1270	— 26 Kânuni evvel		1270	» »	6900
27 Kânuni evvel	1270	— 16 Kânuni sani		1272	» »	6950
17 Kânuni sani	1272	— 29 Eylûl		1274	» »	10000
30 Eylûl	1274	— 31 Temmuz		1275	» »	10547,5
1 Ağustos	1275	— 1 Eylûl		1275	» »	9547'5
2 Eylûl	1275	— 11 Eylûl		1275	Mazbata odası baş kitabeti	11547,5
12 Eylûl	1275	— 23 Kânuni sani		1276	Meclis baş kitabeti	10347,5
24 Kânuni sani	1376	— 3 Teşrini sani		1280	Niş valiliği	35000
1 Teşrini evvel	1280	— 31 Temmuz		1282	Tuna valiliği	60000
1 Ağustos	1282	— 28 Şubat		1282	» »	50000
1 Mart	1283	— 23 Şubat		1283	» »	48830
24 Şubat	1283	— 31 Kânuni sani		1284	Şûrayi devlet riyaseti	45000
18 Şubat	1285	— 30 Eylûl		1287	Bağdad valiliği	75000
1 Teşrini evvel	1287	— 8 Nisan		1288	» »	71250
20 Temmuz	1288	— 7 Teşrini evvel		1288	Mesnedi sadaret	118750
27 Şubat	1288	— 7 Eylûl		1289	Divanı ahkâmı adliye riyaseti	71250
4 Teşrini evvel	1289	— 4 Şubat		1289	Selânik valiliği	28500
24 Mayıs	1292	— 25 Ağustos		1292	Şurayı devlet riyaseti	40000
26 Ağustos	1292	— 6 Kânuni evvel		1292	» » »	50000
7 Kânuni evvel	1292	— 23 Kânuni sani		1292	Mesnedi sadaret	50000
3 Teşrini evvel	1294	— 31 Temmuz		1295	Suriye valiliği	30000
1 Eylûl	1295	—			» »	27000

§

Hâmil olduğu nışanlar
Birinci rütbe murassa' osmanî ve mecidî.

---

(1) Midhat Paşanın eniştesidir. Sıla için memleketi olan Harputa gitdiğinde her gün hemşehrileri tarafından şerefine ziyafetler tertib olunmasiyle Kasidei Büre şarihi Harputlu Ömer Naimi Efendi, lâtifeten « Çemen zarı vatanda otlasun gezsün Tosun Paşa » mısraını ihtiva eden bir menzume yazmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

AHMED ESAD PAŞA

Ahmed Esad Paşa, Sakızda kule ağası namiyle yad olunan sol kol ağası Mehmed ağanın [1] oğludur. 1828 [1244 H.] [2] de Sakızda doğdu.

Vefatında «ceridei havadis» e yazılan tercemei halinde «kapudanı derya Halil Rıfat Paşa 1847 [1263 H.] de «Sakız taraflarına azimetinde dirayet ve zekâvetine binaen henüz on beş yaşlarında iken birlikde İstanbula getirdi. Mektebi harbiyeye kaydetdirdi.»,

«Basiret» gazetesinde «küçük iken Derseadete glüb hala Haleb valisi Esad muhlis Paşaya [Sakızlı] karabetinden dolayı anın vasıtasiyle mektebi harbiyeye kayd olundu.» Denilmiş ve möhürdarının kardeşi Sakızlı doktor Ali Haydar Paşa «Babasının vefatından sonra amcesi sağ kolağası Hasan Efendi tarafından kardeşleriyle beraber İstanbula gönderilerek tahsili ilim etdirildi.» demişdir.

Mektebi harbiyede ikmali tahsil ile 1857 [19 Şaban 1273] de erkânı harbiye mülâzımı oldu. 1858 [25 şaban 1274] de - Sınıfının birincisi olarak - Erkânı harbiye yüz başılıgiyle neş'et eyledi.

Mektebin ulumı riyaziye muallimliğine tayin ve 1860 [remazan 1276] de kolağalığa terfi olundu.

Füad Paşanın oğlu zabitanı askeriden kâzım Beyle ders müzakere ederken gösterdiği istidad ve fetanet, Paşanın nazarı dikkatini celb et-

[1] Paşanın vefatından biraz evvel doğan oğlu Celâl Beye, merhumun büyük kardeşi Edhem Efendinin [*] vasî nasbına dair tanzim olunan i'âmda «Esad Paşa neclilmerhum Mehmed Bey» denilerek oğlunun ihraz etdiği meratibe riayeten «Ağa», «Bey» e tahvil olunmuşdur.

[2] Vaktiyle malûmatlarına müracaat etdiğim Sakızlı bir kaç zat, 1244 de dogduğunu söyledikleri gibi bazı tevellüdat ve vefeyatı ihtiva eden bir defterde de «tahminen» kaydiyle yine o tarih gösterilmişdir. Şemsüddin Sami Bey de - Nereden tahkik etdiyse - «Kamusülalâm» a o tarihi derc eylemişdir.

«Ceri 'ei havadis» deki «on beş yaşlarında» kaydına göre takriben 1243 de ve Celâl Esad Bey «Sultan Abdülhamidin talebi üzerine amcesi Kâzım Paşa ile birlikde tertib etdiğimiz tercemei halde vilâdet tarihi tahminen 1251 senesi olarak yazıldıysa da annem «Baban, kırk beş yaşında vefat etdi» derdi demesine nazaran 1247 de doğmuş olması lâzım gelir.

[*] «Son asır Türk şairleri» ndeki tercemei halinde bu zatın bşbasının ismi «Mehmed» yerine sehven »Mustafa» yazılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diğinden Şam vak'asının, zuhurunda memuriyeti fevkalade ile azimetinde yaveri harb tayin ederek birlikde götürdü. Mühim hizmetlerde kullandı. Hakkındaki teveccühü artdı

Mesnedi sadarete nasb olunarak İstanbula vurudunda Paris sefareti ateşemiliterliğine ve Parisdeki mektebi Osmanı müdüriyetine tayin ve binbaşılık tevcih etdirdi.

Parisde bulunduğu müddetce vazifesini Hüsni ifa etmekle beraber bir tarafdan da ikmali tahsile çalışdı. Süratle kaymekam ve miralây oldu.

Sultan Abdülazizin 1867 [1284 H.] de Parise azimetinde - Hariciye nazırı sıfatiyle mayetinde bulunan - Füad Paşanın sevkiyle iltifate mazhar oldu. Hüsni hareket ve liyakati takdir ve miri livalık tevcihile taltif edildi.

Padişahla birlikde avdet etdi. Âli Paşanın da teveccühünü kazandı.

Darı şurayı askerî azalığına tayin olundu. 1868 [24 Cümadelâhire 1285] de ferik ve Bosna fırkai askeriyesi kumandanı ve 1868 [24 Remazan 1285] de İşkodra vilâyeti mutasarrıfı oldu.

Tezkirei maruzada deniliyor ki:

" İşkodra mahali nâzüğe ve mühimmeden olmağla beraber diğer vilâyetler derecesinde vüsati ve bu cihetle mesalihi mülkiyesinin o kadar cesameti olmamasiyle ümuri askeriye ve mülkiyesinin birlikde ve vilâyet mutasarrıflığı unvaniyle bir ferik idaresinde bulundurulması kâfi olacağına binaen Bosnada bulunan ferik Esad Prşanın kumandanlığa memuriyeti inzimamiyle İşkodra vilâyeti mutasarrıflığına tayini ve «30000» kuruş mutasarrıflık msaşı tahsisi...»

On bir ay sonra İstanbula celb olundu. 1869 [16 Şaban 1286] da darı şurayı askeri riyasetine ve 1870 [21 Cümadelülâ 1287] de hassa ordusu müşiriyetine tayin kılındı.

1870 [29 Receb 1287] de birinci rütbe mecidi ve 1870 [6 Şevval 1287] de birinci rütbe osmani nişanları verildi.

Prusya kıralı birinci Vilhelm, Almanya İmparatorluğu tacını giydiğinden tetevvüc resminde bulunmak üzere düveli muazzama tarafından fevkalâde heyetler gönderildiği sırada devleti aliye canibinden de Esad Paşa 1871 [1288 H.] de Berline izam olundu. vazifesini hüsni ifa ederek döndü [1].

[1] Şarl Mismer «hatıratı islâm» da diyor ki:

« ... avdetinin ertesi günü harbiye nazırının Kuzguncukdaki yalısına müşarün ileyhle beraber ayni zemanda gitmişdim. Müşarün ileyhin ifadesine göre imparator, Fransa tarafından Cezairin istilâsını hükûmeti osmanin tanıyub tanımadığını sormuş ve cevabını beklemeden zatı şshaneye söyleyiniz, Cezairi para ile istirdad mümkindir. Çünki bize vereceği beş milyar franklık tazminatı harbiyeyi tedarük içün Fransa her şeyi satub savmağa mecbur olacakdır. Maamafih bu parayı hiç bir zeman tesviye edemiyecek» demiş. Esad Paşa, Türkiyenin ahvali maliyisi sebebiyle şimdi ilhakı arazi mesailini düşünemiyece ğini söylemiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahın gösterdiği teveccühden, kendi yerine getirileceğini istidlâl eden Serasker Hüseyin Avni Paşa, onun istanbuldan çıkarılması esbabını istihsale çalışdı. Sadrı âzam Âli Paşanın - hastalıkla geçen - son günlerinde emeline nail oldu.

1871 [15 Cümadelâhire 1288] de Yemen valiliğiyle yedinci ordu müşirliğine tayin edildi.

Mekamı sadarete Mahmud Nedim Paşa gelince Hüseyin Avni Paşayı azil ve 1871 [24 Cümadelâhire 1288] de Esad Paşayı Seraskerliğe nasbetdirdi.

Yemene gitmek üzere vapurda bulunuyordu. Nemaz kılarken - Sünnet ile farz arasında - saraydan mabeyinci geldi. İradei seniye tebliğ edeceğini söyledi. Paşa, nemazı bitirmeyince mabeyinci ile görüşmedi.

Çünki huzuru ilâhiyi huzuru padişahiye fida etmeyen salâbeti diniye erbabından bir merdi dil âgah olduğiçün kurenayı şehriyariden birinin vürudı, onun huzurunu ihlâl etmedi, telâşe düşürmedi.

Nemazı bitirdikden sonra yanına giren Mabeyinci Bey, mekamı seraskeriye tayin kılındığını bildirdi [1] ve saraya götürdü.

1871 [18 Receb 1288] de birinci rütbe murassa Osmani nişaniyle taltif olundu. 24 Remazanda seraskerliğe ilâveten tophane müşirliği tevcih ve 14 şevvalde birinci rütbe murassa Mecidi nişanı ita olundu.

Bir gazelinde «Ulüvvülmezhebim, âlîcenabım, gönlüm alidir» dediği halde mezhebi de, cenabı da, gönlü de adi ve her halü kali sıdku safvetden ari olan Mahmud Nedim Paşa, - safiyyülkalb, afif bir merdi esad olan - seraskere karşı ibraz etdiği teveccüh ve meveddetden dönerek 1871 [20 Zilkıde 1288] de dördüncü ordu müşirliği inzımamiyle Erzurum, üç gün sonra Ankara ve 1872 [18 Rebiulevvel 1289] da Sıvas valiliklerine tayin etdirdi.

Mahmud Nedim Paşa, bizzat tesvid ve tebyiz etdiği tezkirei maruzada diyor ki:

«Islahatı ümurı mülkiyeye nümune olmak ve sayei madiletvayei hazreti veliyyi nimetde sunufı tebea ve ehalinin, vilâyetlerin bazı âsarından rahatsızlıkları ber taraf edilmesiyle kendilerinin terakkiyata sarfı mesaileri ez seri nev istikmal kılınmak üzere Selânik ve Sıvas vilâyetlerinin derdesti istizan olan kavaidi cedidesi icabından olarak Sıvas vilâyetine Esad Paşanın ve Ankara vilâyetine Nusret Paşanın tahvilleri . . . ».

[1] Esad Paşanın möhürdarı ve kendinin kayınpederi Sakızlı Mustafa Efendiden naklen meşahiri hukukıyundan Necmüddin Molla Bey - Paşanın salâbeti diniyesine delil olarak - söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kalbi gibi inşası da bozuk olan sadrı geçnazarın, gûya ehaliyi terakkıyata sevk etmek bahanesiyle Esad Paşayı - diğer valiler gibi - az zemanda bir kaç vilâyete tayin etmesi, elbette hüsni niyyetden mütevellid ve ehalinin «terakkıyata sarfı mesaileri» maksadına müstenid değildir.

Padişahın ise, üç günde bir vali değişdirmenin mecnunane bir hareket olduğunu takdir edüb de sadrı azama itab etmemesi ve o yoldaki maruzatını derhal kabul eylemesi şayanı hayretdir.

Eğer Babı âlinin haysiyetini muhafaza içün kabul etdise, bu dürlü icraatı acibe, devletin ciddiyet ve haysiyetini izale eder.

Onun sadaretden azlinde Esad Paşa 1872 [25 Cümadelulâ 1289] de Bahriye nezaretine ve 1872 [9 Şaban 1289] de Yaver Paşanın yerine ikinci defa - seraskerliğe nasbolundu.

Re'sen sadır olan iradei seniyenin sureti

«Seraskerlik hidmeti celilesinin müsellem olan vukuf ve malûmatı sabıkası cihetiyle Bahriye Nazırı sabık devletlu Esad Paşa hazretlerine tevcihiyle bahriye neznretinin dahi.. »

Mütercim Rüşdi Paşanın tercemei halinde söylendiği vecile Esad Paşa, hassa ordusu müşiri Yusüf İzzüddin Efendinin yanından ayrılamayarak meclisi vükelâda bulunamamakda olduğundan Rüşdi Paşa, bir gün bazı mühim meselelerin müzakeresiçün mükerreren haber göndердikden sonra gelmesiyle teahhürün sebebini sordu. Esad Paşa «Efendi hazretleri salıvermedi» demesiyle sadrı âzam «Acayib, seraskerlik mekamı refii, çocuk lalalığına mı tenezzül eyledi» diyerek itab etdi [1].

1873 [17 Zilhicce 1289] de mesnedi sadarete nasbolundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri mealisemirim Ahmed Esad Paşa

Bu defa Rüşdi Paşanın hasbelicab infisali vukuuna mebni hakkında müstemir olan vüsuk ve itimadımıza ve derkâr olan liyakatine binaen hidmeti celilei sadaret uhdei istihaline tevcih ve ihale kılınmış ve binaberin seraskerlik memuriyeti mühimmesinin dahi bir münasibine tevfizi lâzım gelerek bahriye nazırı Hüseyin Avni Paşa ehil ve erbab olması cihetiyle memuriyeti mezkureye dahi müşarünileyh nasb ve tayin olunmuş ve kâffei mesalihi devleti aliyemizin hüsni rüyet ve temşiyeti ve mamuriyeti memalik ve saadeti hali sunufı tebaa kaziyei mutenası uhdemizde ne derece mültezem olduğu malûmun olduğundan ol babda tarafından ve bilcümle vükelâ ve memurin caniblerinden ibrazı measiri gayret ve sarfı vüsu makdiret olunması memul ve muntazar bulunmuş olmakla Cenâbı Rabbülâlemin tevfikatı samedaniyesini muin buyura âmin.

17 zilhicce 1289»

Esad Paşa, fazlü marifet ve hüsni siyret erbabından pek kıymetli bir zat olduğu halde sadaret gibi devletin en büyük bir mekamını

[1] Rüşdi Paşanın meddahı olan Süreyya Beyin - yanan - tarihinden naklolundu. Doğru değilse mesuliyeti ona aiddir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ihraz edebilecek derecede haysiyeti şahsiye ve zemaniyeye malik olmadıkdan başka siyasî ve idarî işlerde uzun müddet istihdam olunarak tecribe görmemiş, sürati berkıye ile terakki etmiş genc bir asker olduğundan mesnedi sadarete nasbı, vükelâ ve ricali devletle efradı milletin münevverleri arasında muvafık görülmedi.

Hattâ - kendini pek ziyade seven ve takdir ve tevkir eden - Yusüf Kâmil Paşa, alenen «Efendimiz, bu gidişle kapucularını da sadrı âzam yapub kapuya gönderecek» dedi.

Bu sözü, derhal padişaha yetişdirdiler. Kâmil Paşa, bir kaç gün sonra huzurda bulunduğu sırada padişah - Tavrı serzenişle - «Bu sözü sizden beklemezdim» demesiyle Paşa «Ne faide ki hakikatdir» cevabını verdi [1].

1873 [17 Safer 1290] de Babı âlide şurayı devlet reisi Yusüf Kâmil Paşanın nezdinde bulunduğu esnada möhri hümayun alındı.

Atıf Bey «Hatıra» da :

«Ahmed Esad Paşa, mektebi harbiyeden erkânı harb olarak çıkmış ve Avrupa görmüş, lisan aşina ve ulûmı islâmiyede dâna ve tarafı saltanata muhlis ve sahibi hamiyet ve hayâ ise de kıdemi olmadığından sair vükelâ nazarında hafif görülmekle beraber idarei ümura ve kendisine danışılan işlere bir reyi saib itasına gayri muktedirdir diyerek serasker Hüseyin Avni ve maliye nazırı Şirvani Zade Rüşdi Paşalar, bir sabah mabeyni hümayuna gelerek huzurı âliye arz ve şikâyet etmeleri üzerine sadaretden bilinfisal Şirvani Zade Sadrı âzam oldu».

Cevdet Paşa «Tezakir» ve «Maruzat» da:

«... Esad Paşa, bir zatı memduhülhisal olub lâkin müddeti kalile zarfında yetişmiş bir zat [2] olduğundan kameti kadrü haysiyetine hilâtı tavilüzzeyli sadaret uzun geldi ve enzarı enamda küçük görüldü. Elhasıl enderun halkı, mekamı sadaretde hafifülgaile bir âdem, ricalı birun ise bir muktedir sadrı âzam isterdi. Binaenaleyh ikisi ortası, bir şey olmak üzere Esad Paşa azil ve yerine Şirvani Zade nasbolundu»,

Mahmud Celâlüddin Paşa «Miratı hakikat» da hal'a teşebbüsden bahsetdiği sırada:

«.... Bu mesai gitdikce ilerlemekde olduğu halde Esad Paşanın sadarete gelmesi, Hüseyin Avni Paşanın işine elvermediğinden sarayı padişahîde meclûbesi olan hazinedar kalfayı ve ser kurena Hafız Mehmed Beyi itma' ile Esad Paşayı azletdirmiş ve müttefikı ve razdaşı olan Şirvanî Zade sadarete gelmiş idi».

diyorlar.

[1] Yusüf Kâmil Paşanın tercemei halinde [s. 218] Esad Paşanın ismi zikr edilmiyerek bu fıkradan bahsolunmuşdur.

[2] Bir satır yukarıda «bir zatı...» dedikden sonra buradaki «bir zat» ın fazla olduğuna dikkat etmemiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Teşrifatii askerî İncir köylü müşir Hasan Refet Paşa, - Rakiblerinden Hüseyin Avni Paşayı seraskerlikle, Midhat Paşayı adliye ve Şirvanî Zadeyi maliye nazırlığiyle heyeti vükelâya sokarak - kendinin azli esbabını hazırlamış olduğuna işaretle «Esad Paşa, silâhını düşmenlerinin eline verdi. Sıkın bakayım» dedi. Sıkdılar. Kendini düşürdüler». dediği mesmudur.

*
* *

Azline sebeb olan hallerden biri de tiyatro meselesidir. Bir gece Gedikpaşada Güllü Ağobun tiyatrosunda Kemal Beyin «Vatan, yahud Silistire» isimli oyunu oynanırken seyirciler «Kemal çok yaşa» diye bağırdılar. Kemali mükerreren sahneye davetle alkışladılar. Tiyatrodan avdetinde - Ellerinde fenerler olduğu halde - büyük bir kalabalık ardına düşüb «Yaşasun millet, yaşasun Kemal» sözleriyle nümayiş yapdılar.

Bu kadarla da iktifa etmeyüb «Allah, muradımızı! versün» kabîlinden - zülfi yare bihakkın dokunacak - lâflar da savurdular. «Muradımız» dan murad ne olduğunu izaha hacet yokdur.

Ertesi gece o piyes ikinci defa oynandığı esnada Kemal ve arkadaşları tevkif olundular. «İbret» gazetesi ilga edildi. Kemal, Mağusaya ve arkadaşları Rodosa ve Akkâya nefi olundular [1].

Hisse mağlûb olmak ve hayalâtı şairaneyi hakayıkı tarihiyeye karışdırmak, müverrihlikle imtizac edecek hallerden değil iken Süleyman Nazif merhum - Darülmuallimini âliyede verdiği konferansda - «Esad Paşa, haddi zatında pek iyi ve imarı mülk ile irfana hadim bir vezir imiş. Kâşki fena olsaydı, kâşki elinde kazma, vatanın harabelerine bir çok virane de kendi ilâve etseydi de büyük Reşid Paşanın eserini hedm edenlere mütemellik olmasaydi. Esad Paşa, salâbet gösterseydi Sultan Abdülâzız büsbütün çıldırmayacakdı....»

Ve «İki dost» namındaki eserinede de:

«... Kemalin bir kaç refikiyle birlikde nefi ve habs edilmelerini padişah, emretdi. Sadrı âzam, muhakemesiz habis ve nefyin tanzimat kanuniyle memnu olduğunu arz ile sâdır olan iradenin hükmünü infaz etmemek istediği içün padişahdan bir kaç tokat yemişdir.» Diyor.

Süleyman Nazifin, yine o eserde - Avrupadan avdetinden sonra - «Her gün biraz daha tezyidi tecellüdle belâculuk (!) etdiğini» söylediği Kemalin başını belâye sokan, padişahdan ziyade «Yaşasun Kemal» diye gece yarısı ortalığa velvele veren ve «Allah, muradımızı versün» gibi

[1] «Son asır Türk şairleri» inde Kemalin tercemei halinde [S. 824] de söylediğim vech ile menfîlerden Nuri Beyin «Akkâ», Ahmed Midhat Efendinin «Menfa» namiyle bir kısmı neşrolunan eserlerinde ve Bereket Zade İsmail Hakkı Efendinin «Yadı mazi» isimli eserinde nefi meselesine dair mufassal malûmat vardır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tahtı saltanatde bulunan hiç bir hükümdarın hazm edemiyeceği saçmalar saçarak ve Sürurinin «Şehri devr eyler idi def çalarak sur gibi» mısraına masadak olarak fenerlerle sokakları devreden nümayişçiler, alkışcılardır.

Madameki bunlar bu kadar hamiyetli, gayretli ve kadirşinas âdemler idi, oyun gecesi galeyanı hamiyetle! nasıl gulgule endaz oldularsa Kemal ve arkadaşları menfaye gönderilmek üzere vapura götürülürken diğer halk ile beraber yollara dökülüb seyircilikle iktifa etmiyerek - Kemalin ümid ve intizarı vechile - kendini ve arkadaşlarını hükûmetin elinden almaları lâzım gelmez miydi?

Bilâkis bunlardan bir kısmının saçma sapan sözler söylediklerini Kemal, kendi kulaklariyle işitmişdir [1].

« كما تكونوا يولى عليكم» hadisi şerifinin hükmüni ve hikmetini her zeman nazarı ibretle görüyoruz...

Zahiren Kemali alkışlayub, hakikatde Abdülazizi istemediklerini ve Muradı istediklerini ilân etmek içün vesile ihzar eden erbabı kalemi hoş görmek, müstebid bir padişah içün değil, gayri müstebid bir hükümdar içün de müşkildir.

Esad Paşa, nasıl salâbet gösterecekdi? Nazifin rivayetine göre «Muhakemesiz habs ve nefyin tanzimat kanuniyle memnu olduğunu arz» etmiş ve «İradenin hükmünü infaz etmemek istediği içün padişahdan bir kaç tokat yemiş.».

Daha nasıl salâbet göstermeliydi? O da Padişaha mı tokat atmalıydı?

Mahmud Nedim Paşa, bazı zevatın nefiylerine kıyam etmesi üzerine Yusüf Kâmil Paşanın, bu dürlü keyfî icraatın usuli tanzimata ve kavaidi adle mügayir olduğundan bahs ile şediden itirazda bulunması ve mütercim Rüşdi Paşanın da onu tasdik etmesi, azillerini mucib olmuşdu. Fakat Mahmud Nedim Paşa, - sözüne inanmak lâzım gelirse - «kendine nefiy emrini veren padişaha» muhalefet eden o iki zatı da diğerleriyle beraber nefyetdirmeğe cür'et edememişdi.

Çünki onlar, zemanen ve şahsan sahibi haysiyet, padişah indinde meriyülhatır ve Mahmud Nedim Paşa ile nisbet kabul etmiyecek derecede devlet ve milletce muhterem idiler.

Esad Paşa, bir kaç sene evvel binbaşı iken sırf padişahın teveccühile devlet menasıbının en son mertebesine yükselmişdi. Mazisi yokdu. Dahilde ve haricde iştihar etmiş bir zat değildi. Padişaha karşı duracak bir mertebeye gelmemişdi.

[1] «Son asır Türk Şairleri» Cild 5 Sahife 825

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ebuzziya Tevfik Bey «Yeni Osmanlılar Tarihi»nde rüfekasiyle kendinin nefyinden bahsederken diyor ki:

«Esad Paşa, zaten o mekama [sadarete] liyakaten değil, mücerred padişahın arzusu üzezine gelmiş ve tanzimat hattının temin etdiği mahfuziyeti şahsiyeye padişah tarafından tecavüz edilmesindeki hatarı teemmül edecek havası idrakden ari olmasa bile kendisini bir ande sadrı âzam eden zatın yine bir ande mün'adim etmek kudretini haiz olduğuna imanı olduğundan anın tarafından varid olabilacek her dürlü iradatı semina ve atana [سمعنا واطعنا] ile kabulde tereddüd etmiyecek bir bendei mutavi idi.»

Esad Paşa, istifa etseydi ne olacakdı? Hiç bir şey olmayacakdı. Esasen istifa etmek içün hak ve mevki sahibi olmak lâzım gelir. Paşanın o hak ve mevkii ihraz ve devlet ve millete yıllarca fevkalâde hizmetler ibraz ederek kesbi şeref ve şan etmiş, isterse memuriyetde bulunmak istemezse - kimseden ihtiraz etmiyerek çekilmek hak ve salâhiyetini kazanmış bir zat değildi ki uhdesinde bulunan memuriyeti kaldırub atsun.

Esad Paşa - her şeyi göze aldırub - istifa etseydi menfileri kurtarabilecek miydi? asla..

Bahusus «Allah, muradımızı versün» sadaları kulaklarda çınlarken ve kendinin de o sadayı çıkaranlarla müttehid olduğu ihbar edilmiş iken istifa etmek, etmemekden daha zordu.

Bilfarz - muktedir olub da - ısrar etseydi, menfileri muhakeme etdirseydi netice ne olacakdı?

Aceba Midhat Paşa muhakemesinde verilen hükümlerden daha adilâne hükümler mi sâdır olacakdı?

Bir mahkemeden hakku adle muvafık hükümler sudurunu ümid etmek, o mahkemenin tâbi olduğu hükûmetin adaletinden emin olmağa mütevakkıfdır.

Esad Paşa, muhakemesiz nefyin tanzimata muhalif olduğunu söylemiş ve nefi hakkındaki iradenin hükmünü infaz etmemek istemiş ise büyük bir salâbet göstermişdir ki onun mevkiinde bulunan bir âdem içün bu kadarı kâfidir.

Rivayet olunduğuna göre Esad Paşanın, nümayişcilere mütemail olduğu, düşmenleri tarafından arzedilmesi üzerine padişah, kendini celbederek böyle uygunsuz bir hale mâni olmadığından ve vazifede gaflet gösterdiğinden bahis ile şediden tekdir etmiş ve hiddetini yenemiyerek dehşetli bir tokat indirmiş imiş [1].

Bir kaç gün sonra sadaretden azl etdi. Ertesi gün de Konya valiliğine tayin ederek merkezden çıkardı.

*
* *

[1] Âtıf Bey «Hatıra» da tokatdan bahsetmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Konyaya menkûben gitdiği halde - bazı emsali gibi - gücenüb ümuru ibadı ihmal etmedi. Vazifesini hüsni ifa etmeğe çalışdı. Memleketi perişan eden kahtu galânın izalesine bezli mesai etdi. Mektebler açdı. Kabiliyet gördüğü hocaları bizzat okutarak bu mekteblere muallim yetiştirdi. Memleketin imarına gayret eyledi. Mülhakatı dolaşarak tedkikatda bulundu [1]. Ehalinin refahetini temin için emirler verdi [2].

1874 [2 Şaban 1291] de beşinci ordu müşiriyeti inzımamiyle Suriye valiliğine tayin kılındı. İstanbula oğramadan Şama gitdi. Bilhassa bedevilerin terbiyesinde hüsni hizmeti görüldü.

1875 [20 Zilhicce 1291] de Hüseyin Avni Paşanın sadaretinde - ikinci defa - bahriye nazırı oldu.

Envai israfat ve sui istimalât ile hazinei devlet, iflâsa yaklaşdığı halde buhranı malî son zemanlarda büsbütün artdığından bir müddet sonra düyun faizlerinin ve devlet masraflarının tesviyesi kat'iyyen mümkin olamıyacağı, bahusus faizlerin bütün varidatı bel' ile iflâsın tahakkuk edeceği zihinleri tahriş ediyordu.

Hattâ - o sırada bahriye nazırlığında bulunan - Esad Paşa, müşkilâti maliyeyi padişaha arz etmekden geri durmuyordu.

Padişah, hakikate vakıf olunca «Eyvah halimiz pek harab, çaresizlik içinde kalmışız. Hain vükelânın gözleri kör olsun» [1] dedi ve teessüründen hasta oldu.

Üç gün sonra Hüseyin Ayni Paşadan möhrün alınmasını baş mabeynci Hafız Mehmed Beye emr etmekle beraber «Sadakati nezdimde musaddak olub gencliğinden dolayı bir takım salhorde vükelânın hazımsızlıkları cihetiyle belki nazarımdan dûr ederler mütalâasiyle ve daha bir müddet tecribe görmesi için evvelce azl etdiğim Esad Paşayı Sadrı âzam nasb eyledim.» [3] dedi.

1875 [20 Rebiülevvel 1292] de - İkinci defa - mekamı sadarete getirildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri maali semirim Ahmed Esad Paşa

Bu kerre Hüseyin Avni Paşanın bilicab sadaretden infisali vukuuna mebni senin her vech ile hakkında mustekar ve paydar olan teveccüh ve itimadımız hasebiyle hizmeti celilei sadaret uhdei liyakatine bittevcih ieabı icra olunmuş ve açılan ser askerlik memuri-

[1] Büyük kardeşi Edhem Efendiye yazdığı mektublardan birinde «Bir hafta kadar daha Antalyada kalub inşaallahü taalâ gelecek cum'a ertesi Burdura müteveccihen hareket olunacakdır. Burdur ve Ispartada onar gün oturmak iktıza edecek gibi görüniyor» diyor. Bu mektubu, oğlu Bay Celâl Esad bana ihda etdi.

[2] Paşanın Konyada hizmetlerine dair vali Bay Nizamüddinin gönderdiği verakada «Konyada elyevm adı hayır ile yad olunmakdadır» denilmişdir.

[3] «Hakayikulbeyan fi hakkı cennet mekân Sultan Abdülâziz Han—Hafız Mehmed».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yetinin dahi her halde mücerreb olan istihkak ve ehliyeti cihetiyle kaymekam Ali Saib Paşaya ihalesi ve bahriye nezaretine dahi avdetine kadar tarafından nezaret olunmak üzere Yemen valisi Rauf Paşanın nasbı nezdimizde bittensib muktezaları icra kılınmış olmağla ilânı keyfiyete ibtidar eyleyesin. Cenabı Hak, mazharı tevfik buyura amin.

20 Rabiulevvel 1292»

Esad Paşa, mekama gelince — Şikâyet etdiği müşkilâtı maliyenin ıslahına çare aramağa mecbur oldu. Kendi riyasetinde bazı vükelâ ve memurinden mürekkeben bir komisyon teşkil etdi.

Tanzim olunan büdcede varidat ile masarif arasında beş milyon lira açık olduğu görüldü.

Hali hazıra göre bu açığın kapatılması mümkin değilse de maaşatdan tenzilât icrasiyle açığın bir mikdar azaltılması düşünüldü.

Mekamı sadarete muhassas olan «200000» guruşun «50000» kuruşa indirilmesine ve vükelâ ve valiler maaşlarından münasib mikdarının kesilmesine ve «3000» kuruşdan ziyade maaşı olanların, o mikdardan fazlasının yarısının kat'ına karar verildi.

Maaşlar, temamiyle kesilse yine muvazenenin düzelemiyeceğini Esad Paşa takdir ederdi. Onun asıl emeli, padişahın tahsisatından da mühim bir meblâğ tenkis edilmesine müsaade istihsaliyle devletin, tasarrufata katiyyen azm etdiğini Avrupaya, bilhassa - Her yerden ziyade İngiltere ve Fransada bulunan - istikrazat senedleri hamillerinin mensub oldukları devletlere göstererek düyun faizlerinden de bir mikdar tenzil etdirmeğe çare bulmak idi.

Maksadını ilân etse - Muahharen Mahmud Nedim Paşanın sadaretinde olduğu gibi - devlet eshamının defaten tenezzülünü, borsanın karışıklığını, itibarı malînin tedennisini ve - Alâkadar oln - halkın zararını intac edecek idi. Bu sebeble teenniye mecbur oldu.

O sırada - Masrafı kendi tarafından tesviye olunmak üzere - İstanbuldan Bağdada kadar bir şömendöfer yapılması, Babı âliye gönderilen hattı hümayunda [1] irade edilmesi üzerine tahsisatı seniyeden tenzile imkân kalmadı.

Mahmud Nedim Paşa — Dahil ve haricde umumun itirazına oğrayan, kendi de ahlâfı sadrı âzamlara itirazdan nefsini men edemeyen bir sadrı garib olduğundan «Üssi inkılâb» reddiyesinde tenzilât maddesi hakkında şu müşevveş sözleri söyliyor:

«Mahmud Nedim Paşanın sadareti saniyesi ümuru maliyei devleti aliyyenin işbu vaktı inhitat ve izmihlâline tesadüf ederek Esad Paşa merhumum sadareti ahiresi zemanında ıslahatı maliye komisyonundan yalnız senevî otuz kırk bin kese kadar maaş tenzilâtından başka bir semerei filiye görülmediği tebeyyün ve bu ıslahatı melhuza husule gelinceye de-

[1] Sultan Abdülâziz merhumun bizzat yazdığı hat müsveddesini, baş kâtib Atıf Bey merhum, bana ihda etmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ğin mezkûr tahvilâtdan ve eshamı umumiyeden masarifi zaruriyeye ve bazı faizler tesviyesine çüridilen sermaye muamelâtından başka bir şey taayyün etmemiş ve Hersek gailesi masarifi fevkalâdesi dahi inzimam eylediğine mebni artık hazinei devlet derecei iflâsa muvasalat mertebesine gelmiş olduğu elsinei umumiyede mütedavil bulunduğu ...».

§

Mahmud Paşanın kemali belâğatle! anlatdığı gibi «Hazinei devlet, derecei iflâse muvasalat» eylediği «Elsinei umumiyede mütedavil» iken yine o elsinei umumiyenin kısmı âzamı «Esad Paşanın masrafı olmadığından maaşını tenzil etmekle bir şey gaib etmez. Gelecek sadrı âzamlar, bu kadar maaşla idarelerini temin edebilirler mi? Hele küçük memur ve kâtibler nasıl geçinebilirler?» kabîlinden sözlerle tân ve tariz etdiler ve paşanın azlinden mesrur oldular.

Devletin menfaatinden ziyade kendi faidelerini düşünenlerin, tenkis maaşdan mahzun ve müsebbiblerin sukutundan memnun olacakları tabiîdir. Çünki onlar, devleti değil, yalnız kendilerini gözetmekle mükellefdirler. Devlet hazinesinin iflâsiyle beraber evvelâ kendilerinin perişan olacaklarını teemmül etmezler.

Millet, ehli servet olsa hazine iflâs etmez. Hazineyi zengin eden milletdir. Milleti fakir eden de hazinedir. İsrafat ve tebziratın, sui istimalâtın irtikâb ve irtişanın, tekâlifin envaı ve menfaatı şahsiyeye çalışmakdan vakit bulub da imarı mülke ve terfihi ehaliye çalışılmaması, elbette feci neticeler tevlid eder.

Hele «gelecek sadrı âzamlar, bu kadar maaşla - yani ayda «500» altunla - idarelerini temin edebilirler mi?» diyerek - onların avukatı imişler gibi müdafaaya kalkışan, gûya kendilerinden ziyade onları düşünen - kallaşlar bilmelidirler ki o sadrı âzamlar, nimet ve saadet içinde doğmuş, servet ve refahat içinde büyümüş âdemler değildirler. Kimi fakir bir kayıkçının, kimi bir çiftlik sahibinin uşağının, kimi bir nahiye kadısının oğludur, kimi de köledir.

Taliin lûtfuna oğrayarak mesnedi sadarete yükselen bu paşalar, vaktiyle nasıl sefaletler ve mihnetler çekdiklerini tahattur etsünler de - israfdan sakınarak - muhasas maaşlariyle idarelerini tanzim ve maişetlerini temin etsünler.

Bundan başka bunların - millet sayesinde kesbi servetü sâman edenlerinden - hangisinin bir eseri hayrı görüldü, hangisinin millete bir mekteb, bir hastahane, bir yol, hattâ - kaşıkcı Hasan, terlikci Ali ağalardan ibret alıb da - bir çeşme yapdırdığı işidildi ki «bu kadar maaşla idarelerini temin» edüb edemiyecekleri düşünülsün.

Bu, bu kadar. Fekat şurasını da söylemeli ki ne zeman müzayekai maliye zuhûr etse devletce - esasen bol keseden tahsis olunan maaş-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

larla beraber - miktarı az olan maaşların da üçde, yahud dörtde biri kesilmek suretiyle yareye çare bulmak sevdasına düşmek, bizde pek eski bir usuldür.

Hangi tenkihatda söylediğini bilmiyorum, Kâzım Paşanın, şu kıtasında haklı olduğunu teslim etmek zarurîdir:

«Rub'u humsü südüsi cümle maaşın kesilüb
Şimdi de üçde birin kat'ına geldi nevbet
İkide birde bu hamyazeyi çekmekden ise
Bari vaktiyle edilseydi dibinden sünnet».

Maaşların, hazinenin istitaatine ve memuriyetlerin ehemmiyetine göre mutedil suretde mikdarı tayin edilen ve muntazam ve sağlam bir büdce yapılarak - her ne sebeble olursa olsun - onun haricinde sarfiyatda bulunulmamış olsaydı, ikide bir tenkihata kalkışılarak - beş on kuruş maaşla devairi devletden birine gidüb gelmekden başka maatteessüf ellerinden bir şey gelmeyen - küçük memurların helecan ve heyecane oğradılmasına mahal kalmazdı.

Esad Paşa, afif, müstakim ve kanaatkâr bir zat olduğu içün evvelâ kendi maaşını kesdi. Onun maksadı, küçük memurların maaşından beş on kuruş çırpmak değil, - yukarıda söylendiği gibi - padişahın tahsisatını, muzayekai hazırayi tehvine yardım edebilecek derecede tenzil etmek idi, kabil olmadı.

*
* *

O devre aid tarihlerde mufassalan beyan olunduğu gibi Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde de yazdığım üzere Hersekde zuhûr eden ihtilâl, siyasî ve askerî harekâtda sürat ve ciddiyet gösterilmemesi sebebiyle derhal teskin edilemedi, tevessu etdi.

Memduh Paşanın, Sultan Abdülhamid Hane takdim etdiği hususî arizanın, sadede aid fıkrasını - mesuliyeti kendine aid olmak üzere - nakil ediyorum:

«Abdülaziz Hanın evahiri saltanatında Esad Paşa sadrı âzam bulunuyordu. Eğerçi Mektebi Harbiyei Şahaneden neş'et eylemiş ise de vükelâlık mesanidinde tecribesi olmadığı cihetle Rusya ve Avusturya politikasiyle Hersek kıt'asında zuhûra gelen ihtilâlin sebebini takdirde hata etdiğinden ve bunu adi eşkiya çetesi suretinde gördüğünden teskini fesad içün oraya kuvayi kâfiyei askeriye sevkini büdcede tevazün yok, hazinei maliyeye bârı zaid tahmil edilmemeli» diyerek yalnız bir tabur sevkine meclisi mahsusda karar verdirdi. Halbuki iğtişaş artdı, devlet, müşkilâta düşdü.»

Almanya, Rusya ve Avusturya imparatorlarının «Rayştad» da toplanarak vücuda getirdikleri ittifakı müsellesin, Rumeli cihetine teallûk eden hükümlerinin emareleri zuhûr etmeğe başladı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Esad Paşa, hayrete düşdü. Müşkilâtı izale edebilecek siyasî ve idarî tedbirler ittihaz edemedi.

Atıf Beyin «Efendimizin lisanı hümayunlarından şu vechile menkuldır ki» diyerek yazdığına göre:

«Hersek meselesi hâdis olub da Esad Paşa, kendilerine mübtedi ve maslahat, kesbi cesamet ederse uhdesinden gelemiyecek gibi göründüğünden ve muharriki fesad, Rusya olub Mahmud Paşanın Rusya politikası tarafdarlığiyle şühreti olduğundan bu meselenin önünü almak ihtimali [1] sadaretine bais olmuşdur.»

Serasker Ali Saib Paşanın da ehliyet ve iktidarı, - devletin envai müşkilât içinde bulunduğu - böyle mühim bir zeman içün kâfi olmadığı anlaşıldı.

Mahmud Nedim Paşa, - tercemei halinde yazıldığı üzere - bu zemanı, iadei ikbal içün müsaid gördüğünden «Hersek meselesi bir haftada hal olunacak işdir. Babı âli izam ediyor» diyerek padişaha işitdirmeğe çalışdı.

Esad Paşa ise, ısyanın iştidadını görünce padişaha bazı tebeddülât lüzumunu arz eyledi. «Avni Paşa ile araları iyi değilse de Esad Paşa, menfaati zatiyesini ümuru devlete takdim etmek zemimesini mürtekib olmadıkdan başka Avni Paşanın askerce şühretine mebni ser askerliğe sevk etmekle beraber Midhat Paşanın da bu aralık meclisi vükelâda bulundurulmasına» [2] lüzum gösterdi.

Hüseyin Avni Paşa ser askerliğe, Midhat Paşa, divanı ahkâmı adliye nezaretine nasb olundu. Padişah da Mahmud Nedim Paşayı şûrayı devlet riyasetine tayin etdi.

Babı âliye gelen hattı hümayunda [3] öteden beri yazılması mutad olan «maali semirim» yokdu. Yalnız «vezirim Esad Paşa» denilmişdi. Buna dikkat edenler, Esad Paşanın pek yakında infisal edeceğine hükm etdiler.

Filhakika beş gün sonra 1875 [24 receb 1292] de padişah «Esad Paşadan möhrü alub Mahmud Paşaya git, tebşir et...» emrini vermesi üzerine baş kâtib Atıf Bey, Esad Paşanın Beşiktaşdaki konağına gece gitdi.

Paşa, sevabıkı gibi suhbet içün geldiğine zahib oldu. Söz arasında halin vehametinden ve tesadüf etmekde olduğu müşkilâtdan bahsetdi.

---

[1] «Çiçek demiş arı yerken sineği
Şimdi buldun bal alacak çiçeği!»

[2] Hatıra - Atıf Bey.

[3] Hattı hümayunu, Mahmud Nedim Paşanın tercemei haline derc etdikimden buraya nakline lüzum görmedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atıf Bey «işte efendimiz de zatı saminizi müşkilâtdan kurtarmak içün bendenizi memur buyurdular» diyerek ne maksadla geldiğini zarifane anlatdı ve möhri hümayunu alub avdet etdi.

Atıf Bey «Hatıra»da Esad Paşanın azline karar verildiğinden bahs ederken diyor ki:

«. . . Esad Paşa, afif ve müstakim ve erbabı malûmatdan bir zat ise de Mahmud ve Midhat ve Avni Paşalar kudemadan olub anların mafevkinde bulunması münasib olmayacağından tebdili sadarete karar vermişler imiş. Maksadı şahanelerini bu abdi acize bilbeyan bir kaç günler geceli gündüzlü saatlerce huzuri hümayunda müzakerat devam eyledi. [1]

§ Gece saat yarım kararlarında Esad Paşanın Beşiktaşda acı çeşme civarındaki konağına azimetle biraz musahabet ve hurdeyi ima ve işaret ederek emaneti bilahz yine yıldıza geldik.»

Midhat Paşa «tabsırai İbret» de diyor ki:

«Fenalıkların bir takımı Mahmud Nedim Paşanın ve Hersek vakasının tevessuu Esad Paşanın zemanı sadaretlerinde olarak birinin hıyanet ve sjayeti ve diğerinin ademi iktidar ve ehliyeti âsarı ise de bunların ikisi dahi hal ve sıfatları malûm olduğu halde yalnız Sultan Abdülâzizin efali müstebidanesine hizmet etmek şartiyle sadrı âzam olmuş ve istenilen şeylerde âlet olarak kullanılmışdır.»

«Miratı Hayret» de de diyor ki

«. . , Esad Paşa, Mahmud Nedim Paşa gibi yakub yıkmak ve irtikâb etmek efkârında olmayub halûk ve afif bir zat idise de iki sene evvel miralay iken evza ve efkârı mütevazıanesi hakanı müşarünileyhin hoşuna giderek müşir olmuş ve ümuri siyasiye ve kalemiyede malûmatı olmadığı halde mücerred kenduliğinden bir şey yapmağa muktedir olamaması bu defa dahi sadareti hakkında vesilei intihabı olmuşdur. § Esad Paşa tecribesiz ve böyle bir iş [Hersek meselesi] içün rey etmeğe iktidarsız bir zat olduğu gibi reylerinden istifade olunacak erkân ve vükelâyı devletin çoğu dahi evvelce memuriyetlerinden çıkarılmış olduğundan müşarünileyh, müzakere edecek arkadaş bulamayarak yalnız kalmışdır.»

Esad Paşa 1875 [25 Receb 1292] de nafia nezaretine tayin olundu.

Mahmud Celâlüddin Paşa «Mahmud Nedim Paşa ve ser asker Hüseyin Avni Paşa, Esad Paşanın deri devletde vücudunu istiskal ederek anı Aydın vilayetiyle teb'id etdiler» diyor.

Resen iradei seniye

«İzmir vilâyetinin ehemmiyetine ve nafia nazırı übbühetlû devletlû Esad Paşa Hazretlerinin liyakatine mebni anın İzmir vilâyetine memuriyeti....

19 Şaban 1292».

[1] Alt tarafı mütercim Rüşdi ve Mahmud paşaların tercemei hallerinde yazıldığından burada tekrar edilmedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İzmire vardıkdan bir kaç gün sonra Menteşe ve Aydın sancaklarını devrü teftiş etdi. Çeşme ve Sakıza da gitdi, akriba ve ehibbası ile görüşdü, İzmire döndü.

Vefatına dair telgraf ajanslarının verdikleri haberler, birbirine muhalifdir. Hummadan ve böbrek hastalığından müteessiren, meclisde önüne eğilerek fücaeten vefat eylediği bildirilmiş ise de hakikat şöyledir:

Paris sefaretine tayin olunub İzmire gelmiş olan Sadık Paşaya cuma akşamı ziyafet verdi. Yemek esnasında kendinde sükûn göründü. Lâyıkıyle taam edemedi. Ziyafetden sonra yatağına gidüb yatdı. Ertesi sabah, bilvekâle işlere bakması içün defterdar Şakir Efendiye haber gönderdi.

Defterdar, pazar sabahı Paşayı görmek ve sıhhatini anlamak üzere konağına gitdi. Uykuda olduğunu söylediler, döndü.

O günün gecesi alaturka saat 4,5 da hastalığın şiddetlendiği haber verilmesi üzerine defterdar, derhal konağa gitdi. Paşanın söz söyleyemiyecek derecede muztarib olduğunu gördü. Müteaddid doktor celb etdi. Doktorlar, muayeneden sonra Paşanın, Menteşe ve Aydın taraflarında havası vahim yerlere ve bataklıklara giderek - Oralarda hükmünü icra eden - humma, yahud sıtmadan müteessir olduğunu söylediler. Tertib etdikleri ilâcları içirmek kabil olamadığından aletle boğazından akıtdılar.

Paşa, 1875 Teşrini sanisinin 28 inci [1292 Şevvalinin 30 uncu] pazarertesi gecesi sabaha yakın vefat etdi. İzmirde şeyh Seyyid Mükrimüddin dergâhı haziresine defn olundu.

Kabir taşındaki kitabe

هو الحی الباق

«İki defa mesnedi sadareti ihraz edüb müahharen Aydın valiliğinde iken irtihal eden Ahmed Esad Paşanın ruhiçün elfatiha.

Selh Şevval 1292 »

§

Rivayet olunduğuna göre: Ziyafet gecesi Sadık Paşa ile konuşurlerken ahvali hazıra sebebiyle kendi hakkında ne denilmekde olduğunu sorar. Sadık Paşa, ahvaldeki vehamet, ittihazı tedbirde gösterdiği kusurdan neşet eylediği halkın lisanında deveran etdiğini söyler.

Bundan fevkalâde müteessir olarak o gece vefat etdiği cümlei rivayetden ise de vefat, o gece değil, ondan iki gece sonra vuku buldu. Fekat - Rivayet, muvafıkı hakikat ise - Sadık Paşanın, nezakete münafi olarak tefevvüh etdiği sözden mütevellid teessürün, illeti teşdid etmiş olması muhtemildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Abdülhamid merhum, Esad Paşayı Hüseyin Avni Paşanın tesmim etdirdiğine kani olduğunu söyleyerek ziyafetlerde - her ihtimale karşı - ihtiyatlı davranmasını kendine tavsiye etdiğini sadrı esbak Tevfik Paşa merhumdan mükerreren dinledik.

Hüseyin Avni Paşanın kindarlık ve garazkârlıkda emsali nadir olduğunu teemmül etdikce Sultan Abdülhamidin kanaatini - Onun gibi vehmi mücessem olanlar değil, vehimden masun ve hüsni zanna makrun olanlar bile - muhik görürler.

Hüseyin Avni Paşa, Esad Paşanın padişaha ilkaatda blunub kendini sadaretden atdırarak yerine geçdiğine hükm etdiğinden ve padişahın onun hakkındaki teveccühünü bildiğinden mekamı sadarete avdetinden endişe ederdi.

Sultan Abdülhamid, belki bu noktaları nazarı dikkate alarak, yahud gencliğinden beri her şeyi tedkik ve tecessüs ile melûf olduğu cihetle bu maddeye dair de kendine ihbaratda bulunularak tesmime kani olmuşdur. Fekat o kanaatini kabul edebilmek içün elimizde bir vesika yokdur.

*
* *

Esad Paşa, Almanya, Rusya ve İtalya devletlerinin en muteber nişanlarının birinci rütbelerini hamil idi.

*
* *

Esad Paşa, gayet şiddetli, lâkin devamsız rüzgârlar gibi esdi, az zemanda geçdi.

Zabitliği ile sadrı âzamlığı arasındaki altı yedi sene içinde envai inkılâba oğradı. Meselâ vali ve kumandan sıfatiyle Yemene def edilirken - hareket etmek üzere olan vapurdan çıkarıldı, def etmek isteyen ser askerin yerine tayin edildi.

Müahharen mekamı sadarete getirildi. Az müddet sonra azl edildi. Vali namiyle Konyaya tebid olundu.

İkinci defa sadrı âzam yapıldı. Az vakitde azl edildi, Aydına gönderildi. Oradan da - genc denilecek bir yaşda - ahırete yollandı. Sultan Abdülhamidin kanaatince yollandırıldı. Rakiblerin ve bedhahların gözleri aydınlnadı.

Görülüyor ki memuriyet hayatı rahat ve sükûn ile geçmedi. İkbal ve idbar, mütemadiyen birbirini takib etdi.

Malûmdur ki gayri tabiî olan şeylerde devam yokdur. Paşa merhumun, terakkıyatı da gayri tabiî olduğiçün devam edemedi. Lemhı basarda geldi geçdi. Gûya bahariyle hazanı bir oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kendini sevenler de, sevmeyenler de iffet ve namusunu, ehliyet ve fetanetini tasdik etmekle beraber - Eski tabirle - germü serdi rüzgârı tecribe etmeden pek az zemanda pek büyük mekamlara geçirilmesini hoş görmediler.

Yukarıda bilmünasebe yazdığım gibi kendini en ziyade sevüb takdir edenlerden Yusüf Kâmil Peşa, ilk sadaretinde «Efendimiz, bu gidişle kapıcılarını da sadrı âzam yapub kapıya gönderecek» demişdi. Bu şiddetli itiraz, Esad Paşadan ziyade padişaha raci idi. Çünki padişah, sür'ati berkıye ile terakki etdirdiği öyle genc, tecribesiz bir askeri en büyük bir mekama getirmiş, devletin bütün ümurunu eline teslim etmişdi.

Fekat - pek çok emsali gibi - sermesti gurur ve azadei şuur olması lâzım gelirken Esad Paşa, ikbale aldanmadı. Âkılâne davrandı. Edeb ve terbiyesini muhafaza etdi. Kâmil Paşaya gücenmedi. Sadarete tayininin ertesi gün onun konağına gitdi. Kemali hürmetle ellerini öpdü. Kâmil Paşa da - hakkında daima mehabbet gösterdiği - [1] o zata «Gencsiniz, ikbale aldanmayınız. Devlet va millete aid mesalihi kemali dikkat ve ihtiyat ile tesviyeye çalışınız» tarzında nasihat etdi [2].

Sultan Abdülâziz merhum, bir remazan akşamı babı ser askeriye geldi. Orada iftar edeceği anlaşılması üzerine Yusüf Kâmil Paşa, nefis yemekler takdim etdi. Padişah, - o vakıt ser azker olan - Esad Paşayı Bayeziddeki konağa göndererek mahzuziyetler ve fevkalâde iltifatlar tebliğ etdirdi.

Esad Paşa «Efendim, mertebeniz pek büyük, yetişilemez» dedi, Kâmil Paşa «Ne var, ne olmuş» demesiyle Esad Paşa, vaki olan iltifatın icab etdiği mertebei ulyadan bahs etdi. Kâmil Paşa - kemali ciddiyetle - «Tedricen siz de o mertebeye gelirsiniz» cevabını verdi.

«Tedricen» kelimesi, iki tarafın halini beligane ifade etmekde olduğundan izaha lüzum yokdur.

Aşağıdaki fıkrayı de esbak dahiliye nazırı ve Mısır komiseri Osman Paşa Zade Rauf Paşa nakl eyledi:

Esad Paşa, birinci ser askerliğinde. Yusüf Kâmil Paşanın nezdinde bulunduğu sırada kudemayı vükelâdan bir zatın hidmetlerinden bahs ile sena etmesi üzerine Kâmil Paşa «İnşaallah siz de vükelâdan olursunuz da devlet ve millete o zat gibi hidmet edersiniz» demişdir.

Demek ki vükelâdan olmak içün bir kaç senede ser asker olmak kafi değil. Kıdem kesb etmek, tecribeler görmek, hidmetler göstermek,

[1] Esad Paşa, Kâmil Paşanın konağına ve yalısına gitdikce pek mahir aşcılar tarafından pişirilen nefis yemekler sırasında Mısır ineklerinin südünden güveçlerde yapılan südlâclara bayılır, bir iki güveç yermiş.

[2] O meclisde bulunan babam Mehmed Emin Paşa merhumdan işitdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şahsen ve zemanen haysiyet ihraz edüb umumun nazarında büyük görünmek lâzım gelir. Yoksa bir mübtediyi ilim kürsüsüne oturdub «Hocamızdır» demekle o, hoca olmaz.

Kendini yakından tanıyanların müttefikan beyan etdiklerine göre: Henüz harbiye mektebinde talebeden iken salâhı halinden dolayı «Sofi Esad» namiyle yad olunan bu zat, sıdku istikamet, hamiyet ve gayret ile melûf, Arab, Rum, Fransız, İngiliz ve Alman lisanlarına vâkıf, âlim, fâdıl, mütefennin, zeki, fatin, hayrhah, mütevazı, halîm, selim, mükrim, güzel yüzlü, değerli bir asker idi.

En ziyade arzu etdiği şeylerden biri, maarifin terakkisi ve mekteblerin ıslah ve teksiri idi. İstanbulda büyük bir mekteb vücude getirilmesini bazı erbabı hamiyet, tasavvur ederken o sırada Parisden gelen bu zatın ıhtariyle «دار الشفقة الاسلامیه» nin tesisine karar verildi.

Mevsiminin hulûlünden pek çok zeman evvel irtika etdiği âli mekamlara yirmi sene sonra gelseydi, yahud ömrü vefa edüb de uzun müddet tecribeler görmüş olsaydı devlet ve millete pek büyük hizmetler arzedeceği şübhesiz idi.

Esad Paşa Parisde iken birlikde bulunan bir zata «İş başında bulunan Âli ve Füad Paşaların yaşları ilerlemiş ve yerlerine âdem yetişmemiş olduğundan şimdiden göze görünüb bir mevki tutmalı» dermiş.[1]

Bu söz, uydurmaya benziyor. Göze görünmekle mevki tutmak kabil olsaydı her kes, mevki tutdurmağa muktedir olanların gözünün içine girmeğe can atardı. Mevki tutmakdan ziyade tutulan mevkide tutunmanın ne kadar müşkil olduğunu düşünmek de lâzımdır.

Esad Paşa, o vakit binbaşı idi. Âli ve Füad paşaların yerine âdem yetişmemiş de kendi onların yerini tutmak sevdasına düşmüş ise koca imparatorlukda kendinden başka âdem bulunmadığına kanaat etmiş demek olur ki öyle fatin ve mütevazi bir zatdan böyle hodbinane bir söz sudûr etmesine zor inanılır.

*
* *

Esad Paşanın hüsni ahlâkına her kes şehadet ederken, hattâ Midhat Paşa bile «Mahmud Nedim Paşa gibi yakub yıkmak ve irtikâb etmek efkârında olmayub halûk ve afif bir zat» olduğunu söylerken Mahmud Nedim Paşa - tercemei halinde naklolunduğu üzere - Esad Paşa «Kendini düşürüb sadareti [birinci defaki sadareti] kapmak ve tebidat ve tebeddülât ağrazı mahsusasını daha ileriye götürebilmek içün çalışarak kendinden muvafakat görmeyince tebeddüli sadarete çalışdığını ve saraydaki müstashiblerini kendine hücum etdirdiğini»

[1] Ali Füad Beyin bir makalesinden.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve Âli Paşa konağının ailesinden istirdad olunmamasına dair kendinin istihsal eylediği müsaadeyi Esad Paşa bozarak babı ser askerîden dülgerler ve memurlar izamile Padişahın babı ser askeride bulunduğu bir günde konağın kafeslerini kopartdırub atdırdığını ve Rüşdi ve Hüseyin Avni Paşaları nefiyden kurtararak keyfiyeti - o vakit ser asker bulunan - Esad Paşaya anlatdıkda o, tahsin ve tebrik eyledikden sonra seraya gidüb kendinin bunları himaye etdiğini arz eylemesiyle nefiylerine tekrar irade sudûruna sebeb olduğunu «Üssi inkilâb» reddiyesinde söylüyor.

Mahmud Paşanın sözleri doğru ise Esad Paşanın, gayet harisi cah, müfsid, garazkâr, zebunküş, münafık ve nemmam olduğuna hükmetmek lâzım gelir.

Halbuki Mahmud Paşa, o sözleri, Esad Paşanın vefatından sonra yazmışdır. Hayatında yazsaydı, beriki'de sükût etseydi «sükût, ikrardan gelir» der, Mahmud Paşanın isnadatını hakikat olarak kabul ederdik. İsnadatın senedi olmadığı içün şayanı itibar değildir.

Sultan Abdülâziz, Mahmud Nedim Paşa hakkında Âtıf Beye «Yalancı bir âdemdir. Vehham ve mütelevvindir» demişdi. Mahmud Paşa, belki o sıfatlariyle Esad Paşa aleyhinde idarei mekal etmişdir.

*
* *

Esad Paşanın vefatında «Ceridei Havadis»e yazılan mekalenin son fıkrası:

«... Esad Paşanın beş sene içinde vatanın en büyük memuriyetlerini ihraz ile her birinde isbatı müddeayı dirayet eylemesi, kendisinin rütbei istidadına dâldir. Sahihan vatanperver ve sadıkı devlet olarak ne mesnedi izzete vusulünde, ne dûr olduğunda hizmetden kendisine nefret gelmişdir.

Müddeti ömründe alâmı infisal görmiyerek sade terakki ve tedenni müşahede eylemiş olmağla ber hayat bulunsaydı vatan içün eslâfına mümasil suretde hizmet eyliyecek bir zat olacak idi.

Hayatını mütaleai kütübe hasr ile hizmetini dahi fenne ve vakte tatbik eder ve musalli olarak işret etmediği misillû namını diğer gûne sui ef'alden daima mücanebet etdirir idi.

İdarei beytiyesi emsaline makis olmayarak muhtasarca bulunur idi ve dairesi dahi galebelik değil idi. Sinni kadar serveti kalil olarak Beşiktaşdaki konağı ise tarafı padişahiden inayet buyurulmağla Dersaadetde bulunduğu müddetce orada oturmakda idi.

Vefatı vatan içün büyük zayiatdan sayılur. Âli ve Füad Paşalarla sair büyük zevatın maiyetinde bulunmak hasebiyle zatını tezhib eylemiş ve şimdilerde istifade olunmak derecesine gelmişdi.»

*
* *

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Esad Paşa - ikinci defa - mekamı şadaretde bulunduğu esnada Hariciye Nazırı Safvet Paşaya yazdığı bir tezkiredir [1] ki - merhumun elde pek az yazısı bulunduğundan - ziyadan muhafaza içün buraya kayd eyledim.

«Bu gün efendimiz, bendenizi Mecidiye camii şerifine çağırub bir az iltifat ve bir az da bastı mukaddime etdikden sonra bir çaresini bulub Halil Şerif Paşa hazretlerinin [2] Paris sefaretine gönderilmemesini ve başka [3] bir vilâyet valiliği ile kayırılmasını emir ve tenbih eder ve sebebini şu yolda beyan buyururlar ki «Şimdi Parisde sefir bulunan Ali Paşadan Fransızların hoşnud olduğunu işidiyorum ve Halil Şerif Paşanın dahi sefaretini kabul edişleri mücerred bana bir hürmeti mahsusa olmak içün imiş. Yoksa Halil Şerif Paşanın sefaretinden Fransızlar dahi memnun değil imiş ve bundan başka Hidivi Mısır dahi Halil Paşanın Parise gönderilmesine dürlü manalar veriyor ve çünki Fransızlar, Mısır ile iyi olmadıklarından Halil Paşa Parise vardığında buraya hizmet etmekden ziyade Hidivi Mısır aleyhine hizmet etmeğe çalışacakdır. Şimdiki halde ise Hidivi Mısırın buraya ubudiyyeti ber kemal olduğu cihetle sebebsiz ve mücerred Halil Paşanın kayırılması içün Hidivi Mısırı vehme düşürmek caiz olamaz. Halil Paşayı Parise göndermekden sarfı nazar ediniz ve bir vilâyetle kayırınız» deyu emir ve tenbih buyurdular. Kulunuz dahi «İnşallahü taalâ iradei şahanenizi infazda kusur etmeyiz. Fekat evveli emirde Fransa sefiri ile bir lâkırdı edeyim. Neticesini hakipayı hümayununuza arzederim» dedim. Yarın inşallahü taalâ hakipayi âlileriyle bu maddeyi müzakere ederiz. Fekat namei hümayunların Halil Paşaya verilmemesini reca ederim. Egerçi bu da çirkin bir şey olacak ise de himematı aliyyei nezaretpenahileri bu müşkili dahi kolaylıkla hal eder. Zira anladığıma göre Halil Şerif Paşanın Parise gitmesine zatı şahane rıza göstermeyecekdir ve hattâ «Halil Şerif Paşanın böyle Parise tayininde düşünmedik ve acele etdik» buyurdular. İnşallahü taalâ yarın ariz ve amik müzakere ederiz efendimiz 25 Temmuz 1291 Esad»

§

Midhat Paşanın, ilk sadaretinde hariciye nezaretine nasbetdirdiği Halil Şerif Paşanın azli içün Hidiv İsmail Paşanın ne dürlü fidakârlıklarda bulunduğu, mütercim Rüşdi Paşanın tercemei halinde yazılmışdı.

[1] Safvet Paşanın oğlunun oğlu Babı âli teşrifat umum müdürlüğü muavini merhum Füad Beyin gösterdiği aslından istinsah etmişdim.

[2] Mısır ümerasından Mehmed Şerif Paşanın oğludur. Ümuri siyasiyede mahir idi. Son zemanlarında Mustafa Fâzıl Paşanın kızı Nazlı Hanımla izdivac etmişdi. İlleti dimağiyeden 18 Muharrem 1296 da vefat etdi. Sultan Mahmud türbesi haziresinde medfundur.

[3] Bu kelime fazladır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu paşanın hariciye nezaretinde olduğu gibi Paris sefaretine tayininden de hidivin hoşlanmıyacağı malûm ve onun gücendirilmemesi ise mültezem olduğu halde padişaha «Düşünmedik ve acele etdik» dedirtecek derecede işin düşünülmemesi ve tayinde acele edilmesi ne kadar münasebetsiz ise Fransa devletinden alelusul istimzac ve muvafakat istihsal ile sefarete tayin etdikden sonra «Hidivi vehme düşürmek caiz olamaz» diyerek Halil Paşayı Parise göndermekden sarfı nazar etmek daha münasebetsizdir.

Hidiv, Halil Paşayı - evvelce hariciye nezaretinden azl etdirmek içün saraydaki bendegânı sadakat nişana! nasıl keseler dolusu zeri halisülâyar bezl etmiş ise - sefarete nasbından vazgeçilmesi içün de bahşayişde bulunmuş olsa gerekdir.

Madameki sefir Ali Paşadan «Fransızlar hoşnud» ve «Halil Şerif Paşanın sefaretinden gayri memnun» imişler, ne mecburiyet görüldü de hoşnudî kazanan bir sefir azil edildi ve yerine memuriyeti mucibi memnuniyet olmayan diğer bir zat tayin olundu? Sonra da hidivin vehmine dokunacak diye o zatın sefaretinden sarfı nazar edildi.

Böyle gayri makul muameleler, bir şahsın değil, koca bir devletin haysiyetini ihlâl eyler. Ne faide ki müsebbibleri asla müteessir olmazlar. Çünki altun, niçe âkili mecnun eder.

*
* *

Esad Paşanın Berlinde, imparator ile mükâlemelerine dair Şarl Mismerin verdiği malûmatı [416 ıncı sahifedeki notdadır] tashiheny azılan satırların nasılsa o bahis sırasında derc edilmediği sonradan anlaşılarak yazıldı. Esad Paşa, mülâkat ve müteferriatı hakkında ser asker Hüseyin Avni Paşaya gönderdiği 19 safer 1288 tarihli resmî tahriratın bir fıkrasında imparatorun ziyafetini nakil ederken diyor ki:

«... miralay İzzet Bey bendeleri, esnayi taamda haricive ve dahiliye nazırlarının arasında oturduğu halde Cezayir ihtilâlinden bahs açılarak hariciye nazırı, Aziz [biraz yukarıda «İzzet» yazmışdır] Beye hitaben «devleti ayliye, Cezayirin Fransaya iltihakını tasdik etdimi» deyu vuku bulan süaline cevaben Aziz Bey «devleti aliye tarafından elân bir tasdik yokdur» dediğinde dahiliye nazırı dahi «işte temam şimdi sırasıdır, Fransa devleti, tazminatı harbiyeyi edada güçlük çekecekdir, devleti aliye, bir milyar versün de Cezayiri yine alsun» deyu söylemişdir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED RÜŞDİ PAŞA

Mehmed Rüşdi Paşa, Meşayihi Halidiyenin eazımından ve efadılı ulemadan Mevlâna İsmail Siracüddin [1] قدس سره nın oğludur.

[1] Babam Mehmed Emin Paşa merhumun Amasya mutasarrıflığında bulunduğu esnanada - Kardeşim Ahmed Tevfik merhumla-mezunen Amasyaya gitdiğimizde hazreti azizin türbesini mükerreren ziyaret etmişdik. Türbenin divarına - Levha halinde - asılmış olan arabiyülibare tercemei halini istinsah ve terceme etmişdim, bir kısmını buraya nakl eyledim:

«Seyyid İsmail Siracüddin Efendi, Hicri 1197 senesinde Şirvan muzafatından Şemahi kasabasına tâbi «Kürd emir» karyesinde doğdu.

Âbaü ecdadının isrine ittiba ile Şemahi ülemasından Mehmed Nuri Efendiden tahsili ilme başladı. 1215 de Erzincana gitdi. Meşhur fadıllardan Evliya zade Abdurrahman Efendinin dersine devam ederek icazet aldı. Müahharen Tokada ve bir kaç sene sonra Bagdada azimetle şeyh يحيى المروزى العمادى den ilmi hadis ve Molla Mehmed bini Âdemden ulûmı hikemiye okudu.

1220 de Burdura gitdi. Erbabı ilimden bazılarına fıkıh okutdu. Memleketine avdetinde yedi sene tedris ile meşgul oldukdan sonra ferizai hacci eda ve ravzai mütahharayı ziyaretle 1228 de İstanbula geldi Bir kaç ay oturdukdan sonra Mevlâna Abdullahi dehlevi قدس سره nun enfası kudsiyesinden istifade etmek üzere Basraya gitdi. Vaki olan işaret üzerine Bağdada azimet ve Mevlâna Ziyaüddin Halid قدس سره yi ziyaret etdi. Seyir ve sülûkden sonra ulûmı zâhire ve bâtına ile halkı irşade mezüniyet ve hilâfeti mutlaka aldı. Mürşidinin emriyle 1233 de Şirvana giderek dokuz sene havas ve avamı irşad ve tedris ile meşgul oldu. Orada evlendi.

Şirvani Mühamedülyeragiye, o da meşhur şeyh Şamile hilâfet verdi. Bu zatlarla ve yirmi bin müridi ile beraber Rus harbinde bulundu. Ruslar tarafından habs olundu. Halifelerinden Ahmed Efendi, ona bedel kendini habsetdirdi. Hazret, ıtlak olunarak 1242 de Ahıshaya ve Ruslar, orayı istilâ edince Amasyaya gitdi. Orada dört ve Sıvasda dokuz sene ikamet ve neşri marifet etdi. Bilâhare Amasyaya dondü. 17 remazan 1264 de irtihal eyledi. Kasabanın üstündeki mahalle defn olundu. Oğlu Rüşdi Paşa tarafından müahharen türbe yapdırıldı.»

Tarikatı Halidiye meşayihinin her suretle ekâbirinden bir mürşidi kâmil ve mefhari efadildir. Mürşidi Mevlâna Halid Hazretleri, hilâfetnamede [*]

«العالم الفاضل، مرجع العرفاء والافاضل، حبيبنا الاجل الاكرم»

vasıflariyle izaz ediyor.

Büyük oğlu Abdülhamid Efendi 1262 de garikan vefat etdi. İkinci oğlu Rüşdi Paşadır. Üçüncü oğlu Anadolu kadıaskerliği payelûlerinden Ahmed Hulûsi Efendidir, Mecelle cemiyetinde ve meclisi tedkikat ve intihabı hükkâm riyasetinde bulundukdan sonra sureti tebidde Diyarıbekir niyabetine tayin olnndu. Niyabet müddetinin hitamında Amasyaya gitdi. 1306 da vefat etdi. Dördüncü oğlu Mustafa Nuri Bey ticaret ve nafia muhasebecisi iken 1316 da vefat etdi. Kızı Şerife Fatma Hanım, haremeyn payelûlerinden Şirvani İsa Ruhi Efendinin zevcesidir. Oğlu Mehmed Nuri Efendinin Zafranbolu niyabetinde bulundu ğu esnada 1321 de orada vefat etdi.

[*] Mevlâna Halid Hazretlerinin kendi yazısiyle verdiği hilâfetname de türbenin divarına asılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1828 [1244 H.] de Amasyada doğdu. «Şirvani zade» namiyle marufdur.

Orada evvelâ büyük kardeşi Abdülhamid Efendiden, sonra babasından tallüm etdi. 1267 de İstanbula geldi. Meşhur alimlerden Vidinli Mustafa Efendinin dersine devametdi. İcazetname aldı. Bayezid Camiinde ders okutdu.

1853 [6 Muharrem 1270] de Amasya Evkaf müdiri oldu. 1854 [13 Rebiulahir 1271] de istifa etdi. İstanbula geldi.

Amasya Mutasarrıflığında bulunmuş olan Atıf Bey, orada aldığı malûmata istinaden «hatıra»da diyor ki:

«Şirvandan Amasyaya hicretle niçe müddet irşadı salikîn ve tedrisi talibîn ile meşgul olan pederinden fünuni nakliye ve akliyeyi tekmil ederek evkaf müdiri olduğu halde bazı husamasının talim ve sevkı ile bir gün hükûmet konağında bir fahişe, alenen ortaya bir kara beşlik atub «Bu gece benim ile eylenüb de verdiğin paraya bak» diyerek tahkir ve terzil eylemesi üzerine arlanarak heman sabahlayın hiç kimse ile görüşmeksizin Amasyadan savuşdu. İstanbula gelerek bazı cevamii şerifede tedrisi ulûma meşgul olmuş ve takrir ve tahkikı beynettullâb istihsan edilerek talebesi tekessür eylemiş idi. Ol vakıt Şeyhülislâm bulunan füdalâdan Arif Efendi, ilim ve fadlını takdir ve mahdumu Sıddık Beyin tedrisine tayin eylemiş ve bu münasebetle müderis ve mahkemei teftişi evkaf kassamı olmuş idi.»

Cevdet Paşa ise «maruzat» da

«İstanbula vürudunda genc ve müstaid bir molla idi. İkmali tahsil ile meşgul olduğu halde Sıddık mollaya dahi ders verdi.»

Dedikden sonra şu sözleri söylüyor:

«Sıddık molla, anı müderris etmek içün pederini sıkmış. Kulları, bir akşam badettaam Arif Efendi ile müsahebet eylerken dedi ki: «Bizim Sıddıkın hocası Mehmed Rüşdi Efendi, pek zeki ve müsteid bir zat. Ana bir rüus vermeli ve böyle tarikımize şeref verecek âdemler yetişdirmeli. Lâkin kavmimiz acayib, ben şimdi buna bir rüus versem itiraz ederler». Dedim ki: «Eğer imamınıza rüus verirseniz bu efendi Hünkâr imamı mı deyu itiraz ederler. Lâkin öyle zeki ve malûmatlı bir zata rüus verdiğiniz halde ana kimse bir şey demez. Deyen olursa cevabını ben veririm.» Bunun üzerine Arif Efendi hiç tereddüd etmeyüb iradei seniyesini istihsal ile ana rüus verdi. [1271]. Badehu riyaseti acizanem tahtında olarak Babı âlide teşkil olunan arazi komisyonuna azalıkla devam etdi. Âli ve Füad Paşalar ile ve sair erkânı Babı âli ile görüşdü. Füad Paşa memuriyeti fevkalâde ile Suryeye gitdikde mumaileyhi de birlikde alub götürdü. Hafifürruh ve şenü şuh bir zat oldu-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ğundan Füad Paşa andan hoşnud kaldı ve kendusına mahrec mevleviyetlerinden birinin tevcih buyrulmasını gayet mültezem olarak yazmış olduğu halde o zeman Şeyhulislâm bulunan Sadüddin Efendi müsaade etmedi. Sadrı âzam Âli Paşa ise Füad Paşanın inhalarını tervic eylemek emelinde bulunduğundan bari Mehmed Rüşdi Efendi uhdesine bir mahrec payesi ihsan buyrulması içün bu kullarını tevsit eyledi. Gidüb Sadüddin Efendiyi iknaa çok çalışdım, kabil olmadı. Rüşdi Efendinin İlim ve fadlına binaen ve emsaline kıyasen bir mahrec payesi almağa istihkakı derkâr idi. Sadüddin Efendinin bu tavrı Âli Paşaya dokundu. Heman Rüşdi Efendi uhdesine meclisi valâ azalığı tevcih etdirdi. İşte bu hususdan dolayı Âli ve Füad Paşalar ile Sadüddin Efendinin araları açılmağla Füad Paşa, Dersaadete avdetinde Sadüddin Efendiye rağmen Rüşdi Efendi uhdesine rütbei vezaretle Suriye valiliğini tevcih etdirdi ve Sadüddin Efendinin mahrec payesine lâyık görmediği zatın rütbei vezarete ve Suriye gibi bir mühim vilâyete mustahak olduğunu âleme gösterdi. Sadüddin Efendi, bundan müteessir olub Âli ve Füad Paşaları faslu zem eder oldu ve sonra iş rezalete vardı.»

Cevdet Paşanın söylediği vechile 1861 [Muharrem 1278]de meclisi valâ azalığına ve 1863 [13 Şevval 1279] da rütbei vezaretle Şam valiliğine tayin olundu. Müderrislikden vezarete irtika eden bir kaç zatdan biri de budur.

Sadrı âzam Yusüf Kâmil Paşanın tezkirei maruzası

«Şam valisi devletlû Mehmed Paşa Hazretleri [Pepe] zaten, erbabı gayret ve hamiyetden ve kudemayı bendegânı hazreti padişahiden olub fekat sinni pîrisi [1] iktizasınca bir müddetden beru hasta olarak ümur ve mihamı iyaleti lâyıkıyle rü'yet ve temşiyete iktidarı mefkud ve tazminat komisyonu riyasetinde bulunan Şirvani zade faziletlû Mehmed Rüşdi Efendi şu aralık orada vuku bulan hadisei cüziyenin def ve teskini hususunda ikdam ve gayret ve ibrazı measiri reviyet eylediği meşhud olduğu misillû kendusu a'lemi ulemadan olub zatı valâyi ser askerinin [Füad Paşa] Şam tarafına memuriyetlerinde beraber götürülerek ol zemandan beru mesaiyi makbule ve hidematı memduhası görüldüğü cihetle ehalii islâmiye cümleten kendusundan müteşekkir bulundukları gibi nezaketi mevkiiye icabınca hıristiyan ehaliyi dahi incitmeyüb anlar da hoşnud olduklarına ve hattâ geçenlerde harekâtı vakıasına teşekkürü mütazammın mahzarlar dahi gelmiş idüğüne binaen ol havalinin ahvali umumiyesine malûmatı tammesi hâsıl olmuş ve hoşnudii umumiyi dahi kazanmış olduğu anlaşılmasiyle şu vaktı nazükde öyle bir mevkii cesim ve mühimmin hüsni idaresi kaziyei mültezemesi cihetiyle efendii mumaileyhin uhdesine ba rütbei samiyei vezaret Şam valiliğinin tevcih buyrulması ve müşarünileyh Mehmed Paşa Hazretlerinin hidematı mesbukasına mükâfaten sayei ihsan vayei hazreti şehinşahide mütekaid olmak ve ilerude bir mikdar maaş ihsan buyrulmak üzere kendusının Dersaadete celbi sureti beynelvükelâ tezekkür ve tensib olunmuş isede olbabda her ne vech ile emrü fermanı cenabı mülûkâne şeref sünuh buyrulur ise mantuki münifi infaz olunacağı beyanile tezkirei senaveri terkim kılındı efendim.»

[1] Azlinde 95 yaşında idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1864 [Zilkide 1280] de Şam ve Sayda iyaletlerinin havi olduğu livalar ile Kudüs sancağından teşkil olunan Suriye vilâyeti valiliğine ve 1865 [19 Cümadelulâ 1282] de evkafı hümayun nezaretine tayin olundu. İstanbula gelinceye kadar vekâleti, maarifi umumiye nazırı Kemal Efendiye [Paşa] tevcih kılındı. 1865 [17 Cümadelahire 1282] de İstanbula geldi.

1865 [Şaban 1282] de maliye nezaretine nasbına ve 1866 [3 Şevval 1282] de Osmanî nişanının birinci rütbesinin itasına resen iradei seniyye sadır oldu. 1868 [19 Zilkide 1284] de hazinei hassa nezareti de ilâveten tevcih kılındı.

Atıf Beyin «hatıra» da söylediği sözler, dikkate şayandır:

«Füad Paşa, müahheren Rüşdi Paşayı maliye nezaretine dahi memur etdirmiş ve Şam hadisesinde mizansız ve endazesiz tazminata ve musab ve mütezarrır olanlara sarf olundu denilen mebaliği külliyenin hisabını kim süal edecek, maliye nazırı Rüşdi Paşa takrir ve sadrı vaktın [Füad Paşa] arz ve istizanı üzerine müteallik buyrulan iradei seniye mucibinee hazinece kaydları tesviye olunub kapadılmış idi. Artık bundan sonra Şirvanlı Rüşdi Paşa teşehhür etdi.»

Füad Paşanın vefatiyle münhal olan hariciye nezaretini Âli Paşa Sadarete ilâveten kendi idare etmeği muvafık gördise de devletin haricî ve dahilî bütün ümurunu tesviyeye imkân olmadığından sırf dahilî işlerle iştigal etmek üzere dahiliye nezaretini teşkil [1] ve 1869

[1] Akif Paşa, Pertev Paşayı atdırdu yerine «Ümuri mülkiye nazırı» olunca bu unvanı «Dahiliye nezareti» ne tahvil etdirmişdi.

İkinci defa teşkil olunan dahiliye nezaretine ve tayin edilecek memurlara dair sadrı âzam Âli Paşanın 8 zilhicee 1285 tarihli tezkirei maruzası aynen derc olundu:

«Geçende ba iradei seniye teşekkül etmiş olan dahiliye nezareti celilesinin nizamatı esasiyesi iktizasınca mekamı sadaretle nezareti müşarünileyhaya aid olacak ümuri tahririye ile memuriynin tefrik ve tayini lâzım gelerek olbabda kaleme alınan lâyihalar meşmuli nigâhı dekayık iktinahi cenabı padişahi buyrulmak içün arz ve takdim kılındı.

Mütalâalarından müsteban olacağı vech ile sadarete taalûk eden mesalihi tahririye ve merasimi teşrifiye, kemakân sadaret müsteşar ve mektubculuğu ile divanı hümayun teşrifatcılığı memuriyetlerinden mürekkeb üç heyete tahsis olunduğu misillû dahiliye nezaretine müteallik muharrerat ve anlara taallûk edecek icraat tefrik ve tayin edilmiş ve bu hale göre nezareti müşarünileyhanın bir müsteşar ve bir mektubcusu ve bir de dahiliye kâtibi olması icab etmiş olduğundan ve sayei mehasin vayei hazreti veliyi nimetde bu teşekkülden maksad, mesalihi cariyenin hüsni tanzim ve tesviyesi kaziyesi olarak bu da vesaiti icraiyesinin ehlü erbab olmalarına mütevakkıf görünmüş ve halen sadaret mektubcusu saadetlû Kenan Bey Efendi Hazretleri sahibi ehliyet ve liyakat, bendegânı hazreti mülûkâneden bulunmuş idüğünden bilâ tenzil on beş bin kuruş maaş tahsis ve rütbei haliyesinin emsali misillû mafevkı olan rütbei balâye terfii ile dahiliye müsteşarlığına ve maliye nezareti celilesi muavini olub liyakat ve bidaası müsellem olan seadetlû Şefkati Efendi Hazretlerinin dahi on bin kuruş aylıkla sadaret mektubculuğuna ve Girid vilâyeti

TARIHVEMEDENIYET.ORG

[5 Zilkıde 1285] de - hazinei hassa nezareti uhdesinde kalmak üzere - Rüşdi Paşayi tayin etdirdi.

Tercemei halinde ve diğer bahislerde bilmünasebe yazıldığı üzere Âli Paşa, vükelâ ve ricalin serayla münasebat ve muhaberatda bulunması, Babı âlinin nüfuz ve haysiyetini izale edeceğine kani olduğundan o yolda hareket edenleri hoş görmezdi.

Rüşdi Paşa hazinei hassa nazırı sıfatiyle seraydan gelen tezkirelere cevab yazmağa ve sadrı âzamın meslekini nazarı itibara almamağa başladığından kendi hakkında infial husulüne sebeb oluyordu. Bundan başka dahiliye nezaretine aid mesalihde sadrı âzamın fikrine muhalif tarzda hodserane hareket etmesi ve ihtarı vakıa rağmen - sadrı âzama iş öğretircesine - evrakın arkasına mütalaalar yazub göndermesi, bir gün de seraydan davet olunarak sadrı âzamdan istizan etmeksizin gitmesi, diğer bir gün de Rumeli şömendüferlerine dair meclisi vükelâda müzakere edilirken Âli Paşaya karşı ihtilâfkârane idarei mekal eylemesi infiali artırarak tebdilini mucib oldu [1].

1871 [22 Şevval 1287] de hazinei hassa nezareti uhdesinde kalmak üzere ikinci defa maliye nezaretine tayin kılındı.

Bazı muamelâtı, padişahın hiddetini istilzam etdiğinden nefyi hakkında iradei seniyye sudur eimesi üzerine - vükelânın serayla münasebetini münasib görmeyen - Âli Paşa nefyi maddesini de tecviz etmediğinden Rüşdi Paşayı nefiden kurtarmakla beraber [2] 1871 [29 Rebiulevvel 1288] de nafia nezaretine nasb ve on beş gün sonra

---

mektubcusu Sadık Efendinin rütbei ulâ sınıfı sanisi ve sekiz bin kuruş şehriye ile dahiliye mektubculuğuna tayini ve dahiliye kitabetinin vukuf ve malûmatı sabıkası mülâbesesiyle kemakân dahiliye kâtibi saadetlû Saib Bey efendi Hazretleri uhdesinde ibkası dahiliye nazırı devletlû Paşa [Rüşdi Paşa] Hazretleriyle münasib gibi tezekkür olunmuş ise de ol babda ve gerek mezkûr lâyihaların mevaddı mündericesi hakkında her ne vech ile iradei mekârim ifadei hazreti padişahi müteallik ve şeref sudur buyrulur ise mantukı celiline tevfikı hareket olunacağı beyaniyle tezkire ..., 8 zilhicce 1285 M.».

9 zilhicce 1285 de mucibince iradei seniye sadır olmuşdur.

[1] «On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvaniyle Said Efendi Zade Mehmed Galib ve Ali Rıza Beylerin neşr eyledikleri mekalelerden birinde nakl olunduğuna göre Rüşdi Paşa - Âli Paşa nezdinde müstesna bir mevki sahibi olan - Âmedii divanı hümayun Said Efendiye dahiliye müsteşarlığını teklif etmesini, Âli Paşa, hakaret ad ederek bir müddet sonra Rüşdi Paşayı maliye nezaretine nakl ile yerine Said Efendiyi getirmiş ve «işte senin haddin olmıyarak müsteşarlığa almağa kalkışdığın zatı ben senin mekamına getiririm» manasını işrab etmişdir. Meclisi vükelânın hariciye dairesinde in'ikad etdiği bir gün - Alelusul odanın perdesi açılub sadrı âzamla vükelâ kıyam etmişler. Teşrifatcı kapuda durub maliye nezaretine Rüşdi Paşanın ve dahiliye nezaretine Said Efendinin tayinini ilân edince - tevcihden haberi olmıyan - Rüşdi Paşa, neye oğradığını bilemeyüb maliye nazırlığı sandalyasına oturmuşdur.

[2] Ne suretle kurtardığı, Âli Paşanın tercemei halinde [sahife 52] de yazılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

divanı ahkâmı adliye nazırı Edhem Paşa ile becayişlerini icra etdirdi.

1871 [10 Receb 1288] de azil ve 15 Şabanda Amasyaya nefyi edildi.

§

Mahmud Nedim Paşa - tecemei halinde söylendiği üzere - «üssi inkilab» reddiyesinde:

Rüşdi Paşanın, Yusüf İzzüddin Efendinin sünnet düğünü nezaretinde fahiş fiatle alub maliye mahzeninde çürütdüğü çukalardan ve seraya ihda eylediği atların esmanını hazinei hassa mesarifine sokmasından ve hazinei hassa mevcudundan konağına tefriş etdirdiği kaliçe esmanının indelmuhasebe açık görünmesinden mabeynce tebidine yörüdüğünü ve Rüşdi Paşanın şayanı merhamet olduğundan bahâs ile efkrı hümayunu tadil etdiğini mahremane suretde söyledikde ser asker Esad Paşa, tebrik ve tahsin eyledikden sonra seraya gidüb sadrın bunları himaye etdiğini padişaha arz ile tebid için iradei katiye istihsal etdiğini söliyor.

Ben, vaktile «Türk tarih encümeni mecmuası» nda [1] bu meseleden bahsetdiğim sırada

«Mahmud Nedim Paşanın ifadatı muvafıkı hakikat olarak kabul olunsa da Hüseyin Avni Paşa ile diğer zevatın, müşarünileyhe karşı daima izharı bugz ve sitiz etmeleri, teb'id maddesinde - kendi iddiası vechile-büsbütün beriüzzime olmadığını ve padişahi bizzat igdab etmemiş olsa bile cihatı saireden vaki olan tahrikâtı icrayı garaza fürsat addeylediğini gösteriyor» dedikden ve muhakemesiz teb'ide itiraz eden Yusüf Kâmil ve mütercim Rüşdi Paşaları azil etdirdiğini yazdıkdan sonra «Mahmud Paşa, izalei gadaba gayret ve bastı şefaat etmiş olsaydı şirvani zadenin şahsından ziyade hak ve adli müdafaaya tesaddi eden reis ve nazırı azletdirmezdi. Bahusus Mahmud Paşanın, Hüseyin Avni ve Rüşdi Paşalar hakkında sebebi gadab olarak ortaya koyduğu mevadın iclayı icab edecek derecede mühim ve padişahca tevahhuşu müstelzim şeyler olmadığı da varestei izahdır.»,

Bu eserimde - Mahmud Paşanın müdafaatını nakletdikden sonra «şu sözlerin hakikate muvafık olduğuna kani olmak için - Mahmud Paşanın bahs etdiği «Mezamini Muhaberat» ile «Senedatı Tahririye» yi görmek ve isimlerini söylediği zatları ve bilhassa Padişahı dinlemek icab eder. Şimdi buna imkân olmadığı için hakikate vakıf olmak da mümkin değildir. Bu sebeble Paşanın sözlerine inanmak gibi inanmamak da doğru olamaz. Zira hükmi kat'î vermek, vukufı kat'îye mevkufdı.»,

Esad Paşanın tercemei halinde de nefye tekrar irade suduruna onun sebeb olduğunu, Mahmud Paşanın söylediğinden bahs ederken «... Mahmud Paşa o sözleri, Esad Paşanın vefatından sonra yazmışdır. Haya-

[1] [1 mayıs 1341 : Numara 86 - 9].

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tında yazsaydı, beriki de sükût etseydi «Sükût ikrardan gelir» der, isnadatı hakikat olarak kabul ederdik, İsnadatın senedi olmadığı için şayanı itibar değildir. Sultan Abdülaziz. Mahmud Nedim Paşa hakkında Atıf Beye «Yalancı bir âdemdir. Vehham ve mütelevvindir» demişdi. Mahmud Paşa, belki o sıfatlariyle Esad Paşa aleyhinde idarei mekal etmişdir» demişdim.

Bu mütalealarımda musib olduğumu zannederim. Zira «nefyi padişah emretdi. Mahmud Paşanın bunda sun'u yokdur.», yahud «nefyi padişaha ilka ve onu igva eden Mahmud Paşadır.» tarzında kat'î hüküm vermek için kat'î vukufa ihtiyac vardır.

Bizde her vak'anın serair ve hakayikini, hakkiyle bilmek kabil olamadığı için mümkin mertebe kesbi vukuf ederek nakl eylediğimiz vak'alar hakkındaki mütalâalarımızın pek çoğu, kat'î hükmü tazammun edemez.

Yukarıdaki mütaleaları ben, zavahiri ahvale ve elde bulunan malûmata göre irad etdim. Bunlar, Mahmud Paşanın nefy meselesinde - iddiası gibi - masum olmadığını gösterir [1].

*
* *

Rüşdi Paşanın Amasyaya nefyini müteakiben nişanlarının celbine irade sadır oldu.

Tezkirei maruza ve iradenin suretleri

«Şirvani Zade Devletlû Rüşdi Paşa Hazretlerinin emrü fermanı hümayun muktezayı âlisi üzere bu kerre celb edilen murassa nişanları irsali sûyi valâları kılındığı beyaniyle tezkire... 3 Remazan 1288 M.».

Residei desti tazim olan işbu tezkirei samiyei âsafaneleriyle zikr olunan nişanlar manzuru âlii hazreti padişahi buyrulmuş ve mezkûr nişanlar icrayi iktizası zımnında tevkif kılınmış olmağla olbabda... 4 Remazan 1288»

İspartaya nefiy olunan Hüseyin Avni Paşanın afvi müteallikatı tarafından istida edildiğinden ve Rüşdi Paşanın «tühmeti dahi müşarünleyhle derecei mütesaviyede ve müddeti nefiyleri de mertebei

[1] «Mehmed Rüşdi Paşa—Şirvani Zade» başlıklı kalın bir kitabda, nefiy maddesinde Mahmud Paşa hakkında kat'i hüküm vermekde mütereddid bulunduğuma, diriler hakkında başka, ölüler hakkında başka mütalâa yürütdüğüme, mehaz göstermekle kendimi mukayyed görmediğime ve yazılarımın başkaları için mehaz olacağı davasını ileri sürmekle iftihar eylediğime dair garazkârane bir takım saçmalar saçılmışdır.

Sükut, kimlere cevab ise onı ihtiyar etmek, kârı akıldir. fekat Şu bir kaç sözi söylemek de zaruridir.

Kalın kitaba İlk sahifesine benim verdiğim malumatın Ve diğer sahifelerine benim yazılarımın derc idedilği ve eserlerim, o kitabın musannifine ve emsaline daima mehaz olduğu meydanda dururken yukarıdaki türrühatı savurmak için insan, evvel beevvel kendinden sıkılmalıdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kifayede» bulunduğundan afvü itlaklarına 1872 [20 Cümadelulâ 1289] de - Mahmud Paşanın infisalinden bir kaç gün evvel - iradei seniyye sudur etdi.

Rüşdi Paşanın telgrafnamesinin sureti
«Huzuru samii hazreti vekâletpenahiye

Afvü merhameti hazreti veliyyünnimeti bi minnetimize mazhariyetle avdeti çakeranem hakkında şeref sadır olan iradei seniyei cenabı padişahinin tebşirini havi telgrafnamei sa daret penahileri kemali meserret ve memnuniyet ile alındı. işbu lutuf ve nimeti azimenin ezher cihet teşekkür ve mahmidetiaden âciz olduğum halde duayi deymumiyet ve şevketi zıllullahi ile tezyini lisanı rikkiyet ve ubudiyet kılınarak heman hareket eylemek üzere olduğumu maatteşekkür arz ederim ferman efendimindir.

Amasyadan 15 Temmuz 1288 Rüşdi»

Bu telgrafname, Hüseyin Avni paşanın teşekkürnamesiyle beraber arz olunarak padişahın menzuru oldu.

İstanbula vürudundan az müddet sonra 1872 [30 Cümadelahire 1289] da orman ve maadin nezaretine nasb olundu.

Tezkirei maruzanın sureti

«Orman ve maadin ümuri cesimesinin muktedir bir zatın nezareti müstekillesine tevdii ehemmiyeti taayyün eylediğine ve divanı ahkâmı adliye nazırı esbak devletlû Rüşdi Paşa Hazretleri ashabı vukuf ve iktidardan oldukdan başka mukaddema orman nizam ve idaresinin tanzim ve tesisi işinde bulunarak buna bizzat kesbi malûmat eylemiş mütehayyizanı bendegânı hazreti velîyi nimeti bi minnetden bulunduğuna mebni müşarün ileyhin elli bin guruş maaşla orman ve maadin nezaretine tayini ve maliye ve nafia nezaretleri maiyetinde bulunan orman ve maden meclislerinin ve memurlarının işbu nezareti cedide idaresine verilmesiyle beraber çünki bu işlere tayin kılınacak memurların orman ve ya maden fenlerine vukuf ve malûmat ashabından olmaları idarei matlûbenin şartı âzamı olduğuundan ve asakiri nizamiye zabitanı içinde orman ve yahud maden ulûm ve fününu tahsil etmiş bazı müstaidler bulunduğundan o misillülerden lâzım gelenler ve hariçden münasib görünenler bu idarelere alınarak ve bu defa küşad olunan darüşşefeka mektebinde dahi bu ulûmun tedrisi içün mahsus sınıflar açılarak şu iki maddenin terakkisine lâzım olan esbab ve edevatın tehyie ve ihzar edilmesi muvafıkı maslahat gibi görünür ise de olbabda,..»

Evvelce ilga ve mekamı meşihate ilhakan idare olunan evkaf nezareti tekrar ihdas ve 1872 [27 Şaban 1289] da - ikinci defa - uhdesine tevcih kılındı.

1873 [18 Zilhicce 1289] da - üçüncü defa - maliye nezaretine tayin olundu.

Tayinden evvelce maliye nazırı Sadık Paşaya şu tezkereyi yazdı:

«Efendimiz

Odadan çıkarken sadrı âzam, bendenizi alıkoydu. Bir çok arzı hulûs eyledikden sonra zatı şahane, cüma gecesi bir rüya görmüş oldu-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ğundan bendenizi celb edüb tabir etdireceğini ve gûya hakkı acizide teveccüh ber kemal idügüni ifade eylemekle beraber bazı müzakerat icrası içün bu akşam kendu hanelerine davet eyledi ve Hüseyin Paşanın dahi geleceğini söyledi. Bakalım ne olacakdır. Avdetde oğrar, ifade ederim ve yahud müzakeratı cariyeyi gece tahriren arz eylerim efendimiz.»

Sadık Paşa, bu tezkirenin arkasına şöyle yazmışdır:

«... tarihinde mütercim Rüşdi Paşa üzerine Esad Paşanın sadareti icra olunduğu günü hattı hümayun kıraat olundukdan sonra kenduleri orada kaldığından Şirvanî zade Rüşdi Paşanın gece fakire yazdığı pusuladır ki ertesi günü fakirin üzerime maliye nezaretine memur olmuşlardır.»

Esad Paşanın tercemei halinde - Atıf Beyden naklen - söylendiği gibi Ser asker Hüseyin Avni ve Maliye Nazırı Rüşdi Paşalar, bir sabah seraya giderek sadrı âzamın «idarei ümura ve kendine danışılan işlere reyi saib itasına muktedir» olmadığından bahs ile padişaha arzı şikâyet etmeleri üzerine Esad Paşa infisal etdi. Mekamı sadaret 1873 [17 Safer 1290] da Rüşdi Paşaya tevcih olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Rüşdi Paşa

Bu kerre Esad Paşanın bilicab hizmeti sadaretden infisali vukuuna mebni senin sıfatı memduhai fazlu dirayetle ittisafın ve her vech ile terakkıyat hakkında olan tasmimatımıza muvafık icrayi memuriyet edeceğinin indimizde meczum ve muhakkak bulunduğundan hidmeti celilei mezkûre, uhdei liyakatine tevcih ve icabı icra kılınmışdır. Beyandan müstağni olduğu gibi akdemi mesalihi devleti aliyemiz, mülk ve tebeamızın her cihetinde istihsali refah ve mamuriyetleri kaziyesi olub bunun filen derecei matlûbeye isali ise muktezayatının bilittfak halisane icrasına mütevakkif olduğundan her halde tarafından ve bilcümle vükelâ ve memurinyi saltanatı seniyyemiz caniblerinden bu babda ibrazı measiri gayret ve sarfı vüs'i makdiret olunması memul ve muntazardır. Heman Cenabı rabbülâlemin tevfikatı samedaniyesine makrun buyura. 17 Safer 1290»

Cevdet Paşa «Tezakir» de Rüşdi Paşa hakkında diyor ki:

«... Birden bire rütbei vezaret almış olduğuna nazaran aykırıdan gelüb az vakıt zarfında meydane çıkmışlardan ise de Esad Paşaya nisbetle daha kıdemlice idi. § Âli Paşanın vefatından sonra sadaretin tadı kaçdı. Her kim sadrı âzam olsa az vakit zarfında rezalet ile infisali icabı vaktü halden idi. Binaenaleyh tahsili sadarete hahişker değil idim ve bunu mukaddema Şirvani Zadeye anlatmışdım. Ezkiyadan bir zat olduğu cihetle o dahi benim gibi bu belâdan sakınır sanırdım [1]. Müşarünileyh kendisinden daha sonra yetişmiş olan Esad Paşanın sadare-

[1] Sadaret belâsından! nasıl sakındığı! ve bu mekama rağbet göstermediğ! Hayrüddin Paşanın tercemei halinde görülecekdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tini göricek hırs ve hahiş göstererek mekamı sadarete geldi. Zahir kıyas nefs edrek beni istirkab daiyesine düşmüş zan etdim» [1].

Şirvani Zadenin mahremlerinden bazılarını da Cevdet Paşa, şöyle dediğini söyliyor:

«... Devletin etvar ve esrarını öğrenmeden vükelâyi devlet sırasına geçdi. § Mahmud Paşa, mekamı sadareti tesmim etdi. Devletin vazını bozdu, tavrını değişdirdi. Ben, tecribem hasebiyle bu mekama rağbet göstermedim O ise tecribesizliği hasebiyle ızharı hırs ve hahiş ederek kendisini bu gaileye oğratdı. [2]»

*
* *

Rüşdi Paşanın sadareti esnasındaki vekayiin en mühimmi, Mısır hidiviyetine verilen fermandır [3].

Hidiv İsmail Paşa 1873 [24 Rebiulevvel 1290] da İstanbula geldi. Padişah ve Valide Sultan taraflarından fevkalâde ltifat ve riayete nail oldu. Zirü balâye pek çok bahşayışde bulundu.

Bu hususda söz süyleyenlerden bir kaçını dinleyelim :

Midhat Paşa «Tabsırei İbret» de

«... Şirvaninin sadaretinde Avni Paşa ve Şirvani ve sair bazı zevat, mebaliği külliye ile ıtma' olunarak Mısır içün istenilen dereceden vasi fermanlar verilmekle....»,

Cevdet Paşa «Maruzat» da

«Rüşdi Paşa, müddeti kalile zarfında evkaf ve maliye ve dahiliye nezaretlerini devr ile sadrı âzam olmuş ve az vakıt içinde bir çok servet kazanmış, hele Hidivden mebaliği külliye almışdır...»,

Mahmud Celâlüddin Paşa «Mirâtı Hakikat» da

Hidivin «Vükelâ ve ricalden lüzumlu lüzumsuz pek çok zatı ıtma' eylemekle fevkalâde nüfuz ve şühret peyda ederek maa ziyadetin istirdadi ikbal hevesine daşdükünden» bahs edelirken «Hattâ Şirvani Zade Rüsdi Paşa sadaretinde İstanbula gelerek Padişaha ve vükelâ ve kurenaye tam beş yüz bin lira bezliyle Avrupada devletlerle akdi mukavelât ve istikrazata ruhsatını ve Âli Paşanın hah ve na hah kabul etdirdiği kararın ibtal ve imhasını havi bir ferman ahz eyledi. Bu alış verişler esnasında kurenayi padişahiden akıl ve fikri bir para değme

[1] Cevdet Paşa, kudemadan ve nevzuhurlardan her ikbal sahibinin kendini istirkab etdiği zannı garibindedir.

[2] Yukarıdaki sözleri müteakiben de «en ziyade ürkdüğüm şey, barı geranı sadaretin bana tahmil olunması mütaleasıdır» diyor. «En ziyade arzu etdiğim şey» dese idi hakikate daha muvafık olurdu.

[3] İyalâtı mümtaze ve muhtare müdiriyetini on üç buçuk sene ifa etdiğim esnada - Menafii hasise mukabilinde verilen - fermanların tevlid eylediği zarar ve hatarlara yakın hasıl etmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yen süfeha yüzer, yüz ellişer bin lira kazanub kâmran oldular. Lâkin şu irtikâb ve irtişalar hayr hahanı devlet indinde mucibi teessüf olduğu gibi Ayrupaca dahi takbih olunduğuna şu fıkra delili kâfidir ki Alamanya imparatoru, ol esnada İstanbula gelen İran Şahı Nasıriiddin şaha «Sen bir padişahın müsafiretine gidiyorsun ki kendi eliyle kendi kolunu kesmişdir» diyerek Mısırı Devleti Aliyeden ayıracak öyle bir fermanın verilişini tezyif etmiş olduğu sureti sahihada işidilmiş idi». Diyorlar [1].

§

Bahs olunan fermanda:

Mısır valiliğinin Mehmed Ali Paşaya tevcih kılındığı zemandan bu ane kadar usuli verasetin tadiline ve bazı imtiyazat itasına dair sadır olan hattı hümayunlar ve fermanlar ahkâmı, bir fermanda cem olunarak cümlesinin yerine kaim ve daim olmak üzere bir ferman ısdarı hakkında Hidiv İsmail Paşanın vaki olan istidası kabul olundu.

Tasdir olunan 13 Rebiulâhır 1290 tarihli fermanda, mukaddema verilen imtiyazat teyid edilmekle beraber kavanin ve nizamatı dahiliye yapmağa ve devletin muahedatına halel getirmeyecek suretde ecnebilerle gümrük ve ticaret ve «Memleketin cümle ümurı dahiliye ve sairesi hakkında ecanib ile olan kâffei muamelâtına dair mukavelenameler akd ve tecdidine! Hidivi Mısır bulunan zat, murahhas ve mezun olduğu gibi» her ne vakıt haricden istikraza lüzum görünürse hükûmeti Mısrıye namına olmak üzere bilâ istizan! İstikraz akdine mezuniyeti tamme! verildiği ve asakiri Mısrıyenin «Bilâ tahdid taklil ve teksiri! içün mürahhasıyeti kâmile! ita kılındığı» ve «Sefaini harbiyeden bilâ istizan yalnız zırhlı sefain inşa olunmamak [2] meşrut bulunduğu» beyan olunmuşdur.

İsmail Paşa, - Saçdığı altunlar mukabilinde - becerdiği bu fermanı âli şan! ile bütün emellerine kavuşarak 1873 [1290 Cümadelâhıresinin 17 inci gecesi] İstanbuldan ayrıldı.

[1] Hidivin İstanbulda bazı ümurda kullandığı İstanbullu bir zatden menkuldür ki Hidiv çamaşır sepetlerinin altına kiselerle altun ve üstüne portakal koydurub - kendi vesatatiyle - Rüşdi Paşanın yalısına göndermişdir. Bundan fevkalâde memnun olan Paşa, bahşiş kabilinden beş yüz altun vermek istemişse de o zat kabul etmemişdir. Avdetde keyfiyeti arz edince Hidiv «Verdiğini niçün almadın» demesiyle - Ezkiyadan olan - beriki zat «Ben, yalnız efendimin ihsanını alırım, Başkasının bahşişını almağa tenezzül etmem cevabını vermişdir. Hidiv, bu cevabdan pek ziyade mahzuz olarak derhal bin altun ihsan etmişdir.

[2] Ortada simü zer dolaşırken izin almak da, vermek de pek kolay bir işdir. Bu sebeble «Bilâ istizan yalnız zırhlı sefain inşa olunmamak» kaydi, hiç bir kıymeti tezammun edemez.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İzaha hacetyokdur ki Aldıkları para mukabilinde bu fermanı verenler ve verdirenler, Mısır iyaleti mümtazesinin âdeta istiklâlini kabul ederek devlet ve millete ihanetde bulunmuş oldular. Çarpdıkları paranın hayrını görmediler. Çünki şerden hayır görülemeyeceği pek tabiîdir. Az zemanda muhtelif suretle canları yandı. Ocakları söndü. Nihayet cisimleri gibi isimleri de kalmadı.

Hattâ o parayı - Yalnız alanın değil - verenin de akıbeti vahim oldu. Memleketinden çıkarıldı. Uzun müddet gurbet ellerde, ğmihnetler içinde yaşamağa mecbur oldu [1]. Ne faideki devleti metbuanın hukuku da onlarla beraber tarümar oldu.

Hidivin - Menafii devlete muhalif olan - emellerinin husulüne Âli Paşanın gösterdiği mümaneatı, bir de şahsî menfeatlarıyçün devletin menfeatını fida eden küştenilerin hiyanetini düşündükce ne söylemek lâzım geleceğini hamiyet sahibleri takdir ederler.

*
* *

İran Şahı Nasırüddin şah, Avrupa siyahatinden avdetde İstanbula geldi. Beylerbeyi sarayında müsafir edildi.

İstanbuldan hareketinden bir gün evvel [1883—1 Receb 1290] da sadrı âzamın yalısına gitdi. Murassa tasviri şahi nişani verdi.

«Basiret» gazetesinin sahibi Ali Efendi «İstanbulda yarım asırlık vekayii mühimme» [2] isimli risalede

«... Şirvani Zadenin bir kusuru var ise İran Şahı Nasırüddin Şahın İstanbula geldiği sırada vaktiyle Halil Şerif Paşanın hariciye nezaretinde Devleti aliyye ile İran Devleti beyninde Devleti aliyyenin haysiyet ve azameti dairesinde yapmış olduğu muahedenin, şah Yeni köydeki yalısına gelüb bir şerbet içdiğinden ve sair sebebden dolayı bazı maddelerini lâgv ve fesh eylemişdir.» [3].

diyor.

Basiretcinin sözü, muammaya benziyor. Şah, «Yalısına gelüb bir şerbet» içmekle «Devletin haysiyet ve azameti dairesinde» yapılmış olan muahedenin bazı maddelerini sadrı âzam nasıl «Lâgv ve fesh» ediyor, fesh etdiği maddeler hangileridir ve yerlerine nasıl maddeler koymuşdur, şah, sadrı âzama para mı vermişdir, ne yapmışdır ki maddelerin feshine imkân hâsıl olmuşdur ve «Sair sebeb» nedir? basiretci, söylediği «şerbet» in Şirvani Zade hakkında ahlâfın midesini bulandıracağını düşünmeli ve basiretkârane davranarak meseleyi izah etmeli idi.

[1] Memaliki Osmaniyeye kabulü içün Sultan Abdülhamide takdim etdiği istirham namelerle bu hususda cereyan eden muhabere evrakını okuyub da müteessir ve ibret pezir olmamak kabil değildir.

[2] 1325 de İstanbulda basılmışdır.

[3] Sahife 45.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İran Devletiyle akd olunan muahedeyi teyid ve bu hususa dair mekamı sadaretden devair ve vilâyata yazılan 19 Cümadelâhıre 1290 tarihli mufassal tahriratı tefsir etmek üzere tanzim olunan talimatname, «Ceridei mehakim» le neşr olunmuşdur [1].

*
* *

Haydar paşadan İzmite kadar yapılan şömendüferin açılma resmini icra içün Rüşdi Paşa ile vükelânın ekserî ve sair zevat 1873 [5 Rebiulevvel 1290] da İzmite gitdikleri gibi müteahhid Baron dö Hirş vesatatiyle İstanbuldan Edirne ye Filibeye kadar yapdırılan şömendüferin küşadi resminin icrasiçün de - kompanyanın daveti üzerine - 1873 [22 Rebiulâhır 1290] de İstanbuldan hareketle Edirne ve Filibeye azimet eylediler.

Hirş bulunmadığından kardeşi Baron Cims Hirş, davetlilere ziyafet verdi ve nutuk irad etdi. Rüşdi Paşa, mukabelede bulundu [2]. Açılma resmi yapıldı [3].

[1] Tahrirat ve talimat, «Ceridei mehakim» den naklen 5 Receb 1290 tarihli « Basiret» e derc edilmişdir.

[2] Sadrı âzamın nutkunun sureti

«Veliyyi nimeti bi minnetimiz Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin niyat ve himematı celilei mülûkâneleri memaliki mahrusei şahanelerinin terakkii mamuriyet ve serveti ve müstezıllı sayei madilet vayei hümayunları olan her sınıf ehali ve tebeanın istikmali asayiş ve istirahatı kazıyei hayriyelerine masruf olub servet ve saadeti memleketin esbabı asliye ve vesaiti mahsusasından biri ise demir yollar olduğundan bunların memaliki Devleti aliyyede taraf taraf fi'le ve vucude getirilmesi emrinde şayan buyrulmakda olan mesai ve müsaadatı seniyenin âsarı cemilesinden olmak üzere Rumeli kıtasının muamelâtı ticaretce memaliki mütemeddinei Avrupa ile iltisakına ve Edirne gibi bir şehri şehirin tahtgâhı saltanatı seniyeye irtibatına medar olan işbu demir yolunun sayei mehasin vayei Hazreti Padişahide bu günkü resmi küşadında bulunmaklığımızdan dolayı hıssadar olduğumuz mefhıret ve mübahatı bilhassa böyle bir maddei cesime ve hayriyeden müstefid olon halk ve ehali hakkında tes'ide vesile ittihaz ederek Baron Hirşin bu maslahatı nafiada ibraz eylediği âsarı gayret ve mesaiyi dahi başkaca tebrike müsariat eylerim.»

Rüşdi Paşa gibi fazıl ve fatin bir sadrı âzamın ilmü irfaniyle mütenasib olmayan ve bir noktasında nefes almağa imkân bulunmayan şu adi nutka «Maddei cesimeden müstefid olan halk ve ehali» ile beraber «Maslahatda âsarı gayret ibraz eden» Baron Hirş ve kompanyası efradı da elbette hayran olmuşlardır!

[3] Mehmed Galib ve Ali Rıza Beylerin « On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali » isimli mekalelerinden birinde nakl etdikleri üzere Rumeli şömendüferlerine dair meclisi vükelâda müzakere edilirken Rüşdi Paşa, Âli Paşanın reyi hilâfına sözler söyledikde Âli Paşa «İnşaallah siz bu mekama gelirsiniz de o zeman buyurduğunuz vech ile icraatda bulursunnız» demişdir.

Âli Paşa, belki istihza maksadile söylemişdir. Fekat kader onı iki sene sonra o mekame getirmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

* * *

Atıf Beyin «Hatıra» daki beyanatına göre:

Rüşdi Paşa, evvelce istikraza teşebbüsle Rumelinde demir yollar inşasına başlanmış ise de istikrazın ilerisini sökdüremediğinden tavizen para ihsan buyrulmasını - Hüseyin Avni Paşa ile beraber - Padişahdan istirham etmekle on milyonluk konsolid verildi. Rüşdi Paşanın, Maliye nazırı Hamdi Paşa ile müştereken takdim etdikleri senedi Padişah hıfz etdi,

İngilierede iş bitmediğinden « İadei itibarı müstelzim teminat ita edilerek bir heyeti sarrafiye tedarüki içün» Rüşdi Paşa, rüsumat emini Sadık Paşayı Parise gönderdi.

O esnada bir de katolik meselesi vardı. Katoliklerin teamüle tatbikı Fransa ve muhalif fırkanın tervici âmaliyle papanın nüfuzunun kesri de Alamanya devletlerince mültezem idi. Alamanyanın haiz olduğu nüfuz ve ikbale dikkat ve riayet etmek muktezi iken aksi iltizam olundu. Hüseyin Avni Paşa, buna muteriz olarak Bahriye nazırı Kayserili Ahmed Paşa vasıtasiyle Rüşdi Paşanın mesavisini seraya ihbar etmekden geri durmadı.

O sıralarda Fransa sefareti baş tercemanı, baş kâtibi mahremane ziyaretle aldığı talimatın suretini tebliğ eyledi. Talimatda, ermeni katolik meselesinin tesviyesi hakkında tarafı şahaneden bir ay evvel teminat verildiği halde henüz tesviye olunmaması yüzünden Fransa devletinin düşeceği ümidsizlik, Sadık Paşanın Parisde memuriyetini ifa etmesine mâni olacağından ve bu meselenin tehiri halli, iki devlet arasındaki dostane münasebatı ihlâl edeceğinden elçi, bu hususa dair devletine bir şey yazmazdan evvel keyfiyeti zatı şahaneye arz etmeği vecibeden bildiği beyan olunmuşdur.

Baş kâtib, talimatın arz olunub olunmamasını sordukda Rüşdi Paşa, tevkifini tasvib etdi. Talimatı - bir kaç gün sonra seraya gelen - Hüseyin Avni Paşaya gösterdikde sefaretin, mabeyni hümayuna müraceatı, Sadrı âzam ile hariciye nazırı [Raşid Paşa] tarafından sefire talim edilmesinden münbais olduğunu [1] ve bu meseleden meclisi vükelâda bir kaç defa bahsolundukda kendinin ve diğer bir kaç zatın, Rüşdi ve Raşid Paşalar hilâfında bulunmaları, maslahatı tehir etdiğinden iradei katıa ile işi bitirtmek içün böyle bir tedbir ittihaz edildiğini söyledi.

Atıf Bey diyor ki:

[1] Hüseyin Avni Paşanın sözü doğru ise Rüşdi Paşa, talimatın tevkifini değil, derhal takdimini baş kâtibe ihtar etmesi lâzım gelirdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Sadık Paşa memuriyetiyle Parisde teşebbüs olunan işin sektedar olmaması ve kaidei kadime tarafdarı olan fırkanın istid'alarını tervicde sefirin beyanatına hak verilmesi hatırasiyle Şirvanlının sarahaten arza ser askerden ihtiraz ederek işi sefire dolaşdırmasında bir irtibatı mânevî görülüyorsa da yalnız Avninin ifadesiyle burası sabit olamaz. Sefirin henüz cevab alamaması ve beynelvükelâ ittifak husul bulmaması üzerine kendiliğinden dahi böyle bir tedbir ittihaz etmiş olması caizdir ve emsali de vardır. Avninin iddiası sui zandan, yahud mücerred nefsaniyetden ibaret olsa gerekdir.»

Terceman, bir kaç defa gelerek ısrar etmesi üzerine baş kâtib, talimatın suretini arza mecbur oldu. Padişah, mütalea etdikden sonra «Sadık Paşa bahsinin talimata derci, maslahatı merzileri vech ile tesviye etdirmek içündür. Bunlar, kendilerinin hukukunu zerre kadar ihlâl eden bir maddeyi ademi kabulde şemateler etdikleri gibi devleti aliye de işine gelen ümurde dostlarını hoşnud etmeğe gayret eder ise de mevadi makûsede mümaşat işine elvermez. Sadık Paşanın memuriyeti, muamelei sarrafiyeye mütaallik bir şeydir. Fransa devleti, o maslahatı memleketinde tervic etsün etmesün katolik meselesinde ittihaz olunacak meslek, saltanatı seniyemizin hukukunu muhafaza dairesinde olmak lâzım gelir.» dedi ve «işin bu yolda kat'ının» Sadrı âzama tebliğini irade etdi.

Atıf Bey, Babı âliye gidüb Rüşdi Paşaya tebliğ eyledi, Hukukı ihlâl etmiyecek ve iki tarafı hoşnud eyleyecek kararın istihsaline çalışılacağı cevabını alub Padişaha arz etdi.

Atıf Bey, diyor ki:

«Sadrı âzam ile Hüseyin Avni Paşa beyinlerinde bazı münafeseden dolayı münafereti mâneviye peyda olduğından hasmından evvelce davranmak ve möhri ele geçirmek içün Alamanya tarafında bulunmağı akdemi vesailden ad etmiş idi. Fekat huzurı şahanede Sadrı âzamın mesavisine dair sarahaten söz açmayub Efendimiz, bu abdi âcizi katolik meselesiçün Babı âliye gönderdiği gün Hüseyin Avni Paşayı celb ile talimatın suretini mahremane olarak onunla Alamanya elçisine gönderüb cemile ibraz ve tebligatı dostane icra etdirdi. Hüseyin Avni Paşa avdetle elçinin teşekküratını hakipayi şahaneye arz etdi ve fürsat bularak Sadık Paşanın Parisde yapacağı muamelenin muzır olduğunu ve katolik meselesinde de yanlış yola gidildiğini ve sadrı âzamın sair bu makule yolsuzluklarda bulunduğunu ifade ve Padişahı möhrün istirdadına ırza etdi. Bu Avni Paşa, tilki gibi gayet dessas olduğundan sadarete talib olduğunu ibtidai emirde setr ile mütercim Rüşdi Paşayı sevk eylemiş ise de anın dahi çırpınıub da ötemiyen horoz gibi senelerce

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dürüst bir nağmesi işidilmediğinden ve Avni Paşa, efkârı şahaneye muvafık suretde kuvvei bahriye ve berriyenin tezyidine sarfı mesai etmek nümayişlerinde bulunduğundan nihayet mukaddemce mabeyini hümayundan maliye hazinesine tavizan verilen konsolidin vaktinde iade edilememesi maddesi zâhirde vesile addolundu.»

1874 [26 Zilhicce 1290] de cuma selâmlığı resminden sonra mabeyn müşiri Ferid Paşa vesatatiyle möhri hümayun Rüşdi Paşadan alındı.

*
* *

«Son Asır Türk Şairleri»nde Hakkı Paşanın tercemei halinde kendinden naklen yazdığım vechile Rüşdi Paşa, günün birinde seraya giderek «Para yok. Borclarımızı veremiyeceğiz. Hidivin takdim etdiği eshamı, efendimiz ihsan buyursunlar. Bilâhare yerine koyarız» dedi. Baş mabeyinci Hakkı Bey, arz etdi.

Padişah «Demek ki heriflerin paraları kalmamış. Haydi götür» dedi. Esham verildi. Bir müddet sonra iade olundu.

Rüşdi Paşa, serayda bulunduğu bir gün «Esham alındığı sırada efendimize sened takdim etmiş idik, iade buyrulmamışdı, isteyiniz» dedi. Hakkı Bey «Efendimizin yanında kâğıd kalmaz, öyle sened yok» cevabını verdiyse de sadrı âzam ısrar etdiğinden arza mecbur oldu. Padişah, fena halde hiddetlenüb «Be herif, ben sarraf mıyım, benden ne senedi istiyorsun» diyerek koğdu ve müteakıben azletdi. Onun baş mabeyincilikde bulunmasını istemeyen Rüşdi Paşa ile bazı vükelânın maksadları hâsıl oldu.

Fekat senedin istenmesi, Rüşdi Paşa hakkında Padişahın infialini celbeyledi.

*
* *

Rüşdi Paşanın azlini istilzam eden sebebleri kendinden dinlemezden evvel o meseleye dair söylenilen sözleri nakledelim.

Cevdet Paşanın «Tezakir»de beyan etdiğine göre: Midhat, Rüşdi, Avni ve Sadık Paşalar, birbirinin «hasmı canı» iken «yarı gar ve maharemi esrarı» olub Sultan Abdülâzizi hal [خلع] içün ittifak etdiler. Şirvanî zade «gayet müterreddid ve mütelevvin» olduğundan hal mukavelesiyle sadarete geldiği halde Avni Paşanın, hal teşebbüsatına birer bahane buldu. «Mes'ele keşakeşe» düşdü. Avni Paşa, Şirvani zadenin etvarından emin olamadığından halden feragatle padişaha kabul etdirmek üzere bir şartname yazılmasını Midhat Paşaya havale etdiler [1] Avni

[1] Mithad Paşanın tercemei halinde bundan bahsedilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa «efkârı garezkârisinin husulünden meyus olıcak artık şartname tanzimine asla ehemmiyet vermez olduğu halde «الخائن خائف» kaidesince heman huzurı hümayuna varub Şirvani zade ile Midhat Paşayı gamz ve siayet» eylemiş ve «Bunlar, devleti aliyenizi bir hükûmeti meşruta şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Mücerred fikir ve niyetlerini anlamak içün kendilerine mümaşat ediyorum. Asker elimizde ya, [1] ne vakit ister isek anları tard ve tebid eyleriz» demiş. Şirvani zade, «beyinlerinde söyleşilen niyeti faside tereşşuh eder havf ve telâşına düşerek evvelce davranub da yakayı kurtarmak üzere huzurı hümayunda Midhat Paşanın sui niyatından bahsedüb hattâ bir şartname kaleme almakda olduğunu ihbar ile azletdirmiş. Halbuki Avni Paşanın ikisini de nazarı şahaneden düşürmüş olduğundan bihaber imiş.»

Mahmud Celâlüddin Paşanın «Mirati Hakikat» de yazdığına göre: «Hüseyin Avni Paşa, sadrı âzamı Murad Efendi ile muhaberesi olduğuna dair ilkaat ile nezdi hümayunda itham ederek azletdirdi. Ser askerlik uhdesinde kalmak üzere mekamı sadarete irtika eyledi ve sırrı serbestei hal'a vukufuna mebni Şirvani zadeyi İstanbulda durdurmak işine elvermediğinden Haleb valiliğile deri devletden tebid» etdirdi.

Memduh Paşanın «Mirati Şuunat» da verdiği malûmata göre: Hüseyin Avni Paşa, bir akşam Şirvani zadenin konağında «beraberce idarei cam ve istimaı elhanı hanendegândan neşveler itmam olunduğu demde» seraya emniyeti kalmadığından ve padişah, her istediğini yapmağa Mahmud Paşanın sadaretinde alışdığından bahsile «teceddüd şahrahına gidilmek ibhamatile bast etdiği sözlere Şirvani zade geçişdirici cevablar» verince Hüseyin Avni Paşa, açıldığına nadim olarak onu «iskata fürsat arar. Bir gün huzurı hümayunda sırasını getirüb «Rüşdi Paşa, Maliye nazırlığında Murad Efendinin tahsisatını ay geçmeden verdirirdi, o daireye incizab ve intisabı muhkemdir» mukaddimesiyle azletdirdi.

Yine onun «Fevranı Ezman» daki ifadesine göre:

Padişah, devletin şekli idaresine dair Rüşdi Paşa ile aralarında geçen sözleri nakletmesi üzerine Hüseyin Avni Paşa «Sadrı âzam, istiklâli mülûkâneyi yedi hümayundan nezi ile başka bir kârı nahemvare yol bulmak hud'asındadır. Veliyi ahdin meclûbi olmağla maliye nazırı iken o daireye muhassas maaşları ay çıkmaksızın hazineden çıkarır, verdirir idi» diyerek

[1] Bu sözü Sultan Abdülhamide söylese idi - günün birinde kendini de askerle izale edeceğine hükmederek - derhal Avniyi avenesiyle beraber askerin başından kaldırır, başına işler açardı. Fekat Sultan Abdülaziz merhum, habı gaflete dalmış ve nefsini - ucbu gurur saikasiyle - envaı mehalike salmış olduğundan Avni Paşanın sözünden tevehhüm etmek şöyle dursun, mutmain ve musterih olmüşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«ilkaatda bulunması iğbirarı müntic ve seraydaki tarafdaran da tebdili mürevvic olmağla Rüşdi Paşadan möhri hümayun» alındı.

§

Rüşdi Paşa, mekamı sadaretde ve infisalinden sonra payitahtda bulundukca hal'a aid müzakeratı, günün birinde padişaha ihbar ve kendini tarümar etmesinden ürkerek Hüseyin Avni Paşanın, onu - padişahların en ziyade tevahhuş etdikleri veliyi ahde münasebet seviesiyle itham edüb - azil ve tebid etdirdiği anlaşılıyor.

Rüşdi Paşa, İstanbuldan çıkarken ricalden birine «ben gidiyorum, padişaha sadıkım. Avni Paşanın yüzünden padişah zarar - görecekdir. Senin diyanetinden emin olduğum içün anın bana vaktile söylediğini tanrı emaneti olarak mahremane ifade ediyorum» demişdir [1].

Rüşdi Paşa, hiç bir şeyden korkmayub Hüseyin Avni Paşanın hal'a teşebbüs edeceğini padişaha haber verseydi azil ve tebidden belki yakayı kurtarır, yahud-müahharen gönderildiği-Halebe daha evvel giderdi, denilebilir. Lâkin vaktiyle Avni Paşanın hal'a aid fikrine kendi de iştirak etmişdi. Mahremi esrarı olan Sadık Paşayı - Avni Paşa ile müştereken - çıngıraklı tatar gibi bazı vükelâye ve ricale salub hal'a dair teklifat ve iknaiyatda bulunmuşdu. Şimdi hakikati ortaya koysa - Şeytanetde kendine galib olan - Avni Paşa da mukaddema bu hususdaki müzakerelerini haber vererek kendinin oğrayacağı cezaye hem onu, hem diğer hal' tarafdarlarını oğratırdı.

İşte Rüşdi Paşa, bu suretle nefsince, hattâ devletce mahzurat tasavvur etmiş olacak ki - valilik şeklinde - tard ve tebide razı olub sırrı ifşaddan sakınmış ve «ser vermek olur, sırrı iyan eylemek olmaz» mısraının hükmile amel etmişdir.

İdarei devletin ve padişahın tebdili niyetinde bulunduğuna dair vaki olan ilkaatdan başka sadaretden infisalinin daha hangi sebeblerden ileri geldiğini Rüşdi Paşa - Parisde bulunan - Sadık Paşaya yazdığı mektublarda anlatıyor. Sadık Paşanın vefatından sonra seraya aldırılan evrakı arasında görüb - ehemmiyetinden dolayı - istinsah etdiğim o mektubları aynen nakleyledim:

«Veliyyülhimema efendimiz

Yekdiğerini takiben almış olduğum muharreratı mahsusai asafaneleri hayat efzayı cismü can olmuş ve Viyanadan aldığım tahriratı mufassalai devletleri, zati samii vekâlet penahiye [2] verilmişdir. Muvaffakiyeti asefanalerinin duasını tekrar etmekdeyim.

Gelelim maceraya, buradan teşrifi âlilerinden sonra bende zadeleri ümidsiz bir halde keyifsiz olub elhamdülillâhi taalâ şu günlerde afiyet

[1] «Mirati şuunat».
[2] Hüseyin Avni Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yüzünü tutmuşdur. Her nekadar ifadei merame muktedir değilse de oda içinde meşyü harekete ve kolilye parmaklarını serbestce tahrike muktedir olduğundan etibbanın kavlince muhatarayi keçürmişdir. Cenabı şafii mutlak, bür i tam ihsan eylesün âmin.

Bende zadeleri bu halde iken dahiliye dairesi dahi bihikmetillâhi taalâ hiç bir şey çıkarılmaksızın muhterik olarak güç hal ile bendezadeleri ve çoluk çocuk uryan ve nalan olduğu halde Sahib Beyin [1] hanesine gönderilmişdir. Haremi ismet tevemi âlileri, dairei dahiliye ehalisini mükemmel olarak ilbaş ve iksa eylemiş olduğundan kendulerine nasıl teşekkür edeceğimi bilemem.

Şimdiki halde selâmlık dairesinin üst katiyle kâgir daire, hareme verilerek bizler aşağı kata sığındık. Yirmi beş bin liradan ziyade mutazarrır olduk ise de cenabı mevlaye çok şükürler olsun ki nufusca bir gûna telefatımız olmamışdır. Hak celle ve alâ, cümleye afiyet ihsan buyursun. Bu misillu şeylerden müteessir olmayacağımı ve kâffei mukadderatı ilâhiyeyi hoş gördüğümi bilürsiniz.

Hele sadaretden infisale nasıl müteşekkir olduğumu tarif edemem. Mahud iki milyon liralık konsolid alındığı gündenberu zati şahanede fevkalgaye bir tessür ve iğbirar hissetmekde idim. Bunun eseri olarak külli yevmin konsolidlerinin iadesiçün envaı tazyikat icra etmekde idi. Müahharen yeni konsolidlerden mikdarı kâfi şey takdim olundu ise de bunun piyasada itibarı olmadığını ve koponlarının banka tarafından verilemiyeceğini bildiğinden iğbirar kesbi şiddet etmişdi. Verilen yeni konsolidlerin koponlarına mukabil şu kadar bin altunın hazineden itasiçün haberler zuhûr etmeğe başlayub bir günde iki kerre baş mabeyinci ve külli yevmin Ferid Paşa [2] gelüb istenilen akçenin sürati tesviyesiçün fevkalâde tazyikatı mütevaliye icra kılındığı sırada İngiltereye sipariş buyrulan ve mahsusan inşasiçün memur gönderilen zırhlı sefineden dolayı vuku bulan şikâyatı musırranemiz üzerine mezkûr sefinenin inşasından sarfı nazar etdirilmiş olmasiyle artık iğbirar ve ademi emniyet ve nahoşnudi ziyadesiyle müşted olduğundan bendenizden tahlisi giribane vesile aranılmakda idi.

Dairei dahiliyenin ihtirakı akabinde selâmlık dairesiyle kâgir ebniyenin külliyen hedmiyle ceybi hümayundan mücedded kâgir bir konak yaptırılması haberi gelmesi üzerine seraya gidilüb şifahen dahi işbu niyet hakkında iradei kat'iye suduriyle heman âdem gönderilüb ebniyei mevcudenin hedmine mübaşeret olunmasına ferman buyrulduğu

[1] Şeyhülislâmı esbak Piri zade Sahib Molla Bey.
[2] Mabeyin Müşiri.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gibi sureti münasebe ile işbu iradei sadirenin def'ine tesaddi ve hattâ on defadan mütecaviz irade tekerrür eylediği halde müdafaa olunub en sonra hükmi iradenin faslı behare talikiyle işbu kazayı nagehani geçüşdirilmişdi.

Bunun üzerine artık hiç emniyeti kalmayub yine akçe mutalebesiyle tazyıkdan hali kalmamakda iken Fransa sefareti baş tercemanı, Babı âlinin kat'a malûmatı olmaksızın mabeyni hümayuna gidüb katolik mes'elesinin hüsni tesviyesi hakkında tarafı şahaneden elçiye şifahen vuku bulan vadi celilin şimdiye kadar Babı âli tarafından icra olunmadığından dolayı münasebata halel gelecekdir ve Sadık Paşa Hazretlerinin memuriyetine ademi muvaffakiyeti hâsıl olacakdır gibi bir takım sözleri cami elçi tarafından bir veraka takdim eylemesi üzerine işbu veraka merakına dokunub bu işin tesviyesini emir ile beraber verakai mezkûrenin giruye aldırılması ve bir itizarname verdilirmesi ferman buyurulmakla derhal sefaretle lâkırdı edilüb ve hareketleri takbih olunub hem veraka giruye aldırılmış ve hem de sefaret tarafından gerek resmen ve gerek min gayri resmin müdahaleye hak ve salâhiyet olmadığını mutazammın bir itizarname tahrir etdirilüb doğrudan doğruya mabeyni hümayuna takdim etdirilmiş olduğundan bu babda hasıl olan hiddet, kesbi sükûnet ederek huzurı şahaneye gidildikde fevkalgaye beyanı memnuniyet ve teşekkür etmiş ise de halk beyninde güftügûyi tebeddülât tekessür ederek bendenizce emniyet kalmamış olmasiyle şu hal ile memuriyetde bekamız muzır olduğundan bahis ile musırrane olarak Ferid Paşa ve baş kâtib vasıtasiyle afvimi taleb eylemiş olduğumdan ertesi günü lehülhamdü velminne infisalimiz vuku bulmuşdur.

Hüseyin Avni Paşa hazretleri, geçüşdirmek ve sadareti kabul etmemek istemiş ise de mümkin olamadığından çaresiz sadareti kabul etmişdir ve isabet eylemişdir. Zira başkası olaydı maslahatca pek fena olur idi. Ve belki Mahmud Paşanın gelmek ihtimali var idi. Elhasıl esbabı müteselsilei meşruhadan dolayı tarafeynce emniyet kalmadığından tabiatiyle infisal vuku bulmuşdur. Cenabı izidi muteal, paşayı müşarünileyh hazretlerini müvaffak bilhayır eylesün. Halkın eracifi gibi beynimizde asla bürudet yokdur ve mehabbet bakidir. Eshabı ağrazın eracifine kulak asılmamak lâzım gelür.

Şimdiki halde şehr emanetiyle nafia nezareti tebeddülâtından başka şey yokdur. Biçare İsmail Paşa[1] şehremanetine memuriyeti icra olunduğu gün babı âlide düşüb kalmışdır. Bir kaç günden beru Babı âlide ve harem ve çoluk çocukları yanında bulunduğu halde müdavat

[1] Hekim mühtedi İsmail Paşadır. Memuriyetinden dolayı teşekkür içün babı âliye giderek hariciye nezareti odasında nuzul isabet etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olunmaktadır. Bir mikdar kendusına gelür ise Babı âliden hanesine naklolunacakdır.

Midhat Paşa dahi mağduben azlolunmuşdur ve hattâ âdemi olduğundan Flibe mutasarrıfı Esad Paşa dahi azledilmişdir.

Mösyö Tarnın buradan Avrupaya giderken asla yüzünü görmediğim ve kendusiyle evvel ve ahır ümuri maliyeye ve Rumeli şömendüferine dair kat'a lakırdı etmediğim halde Avrupaya azimetinde tarafı devletden memuriyetinden bahis ile bir takım teşebbüslerde bulunduğu gibi işlerimizi bozmamak ve tezvirata süluk ile masarifı dava etmemek içün merkumun tarafı devletden asla memuriyeti olmadığı ve devlet namına olarak bir şeye teşebbüs etmemesi lâzım geleceği kendusına tahriren tebliğ olunmak üzere Paris sefaretine bir iki defa telgrafname yazılmışdır. Bunun üzerine merkum, harekâtı vakiasını külliyen inkâr ile hakkında aziv olunan şeylere ehemmiyet verilerek bu muameleye mazhar olmasından dolayı bendenizden tarziye talebine dair bir protestonamesi gelmişdi. Elhasıl merkuma ne tahriren ve ne şifahen asla bir memuriyet verilmemiş olduğu ve kendusı dahi bunu muterif bulunduğu halde kenduliğinden lâyiha yapar ve şurada burada bir takım tefevvühat ve teşebbüsata cesaret eder olduğundan bunun oradan def'i ve yahud nafiaca olan memuriyetinden ihracı çaresine bakılmak lâzım gelür.

Esasi memuriyeti âsafanelerine gelince talimatı malûme mabeyni hümayundan her tarafa münteşir olarak ve yalan ve yanlış muterizlerin ağzına düşerek her kes bir dürlü söz söylemekdedir. Devletin hayır ve menfaatini istemeyen Rusyalular, tasavvuratı malûme aleyhine şurada burada demedik söz bırakmadıkları gibi içeruye dahi bir takım mekalâtı fesadiye ilka etmektedirler. Hattâ Ferid Paşa bile istiklâle dokunulacak imiş deyu sözlere tefevvüh eylemekdedir ve Almanyalular tarafından dahi bilür bilmez istiklâle dokunulacak bir şey yapılmasun deyu hayırhahane ihtarat vuku bulmakdadır. Devletimizde Her ne suretle olur ise olsun hayırlu bir şeye teşebbüs olunsa tarizat ve ifsadat eksik olmuyor. Böyle şeyler bizce âdet hükmüne girmişdir. Tarizat ve ifsadata bakılmayub devletin menfaatini mucib olan şeylerin yapılması lâzım gelür. Ekseri evkatda hüsni hizmet, baisi tühmet ve mesuliyet olmakda ise de ne çare yine hayırlı şeylerden geri durulmamak iktiza eder. Zira muhatara ve tehlüke içindeyiz. Cenabı hak, encamı kârı hayra tahvil eyliye.

Elhamdülillâhi taalâ vücudı acizanem afiyet üzeredir. Bende zadelerine cenabı hak, bür i tam ihsan eylesün. Başka bir elem ve keder yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Memuriyetden gayet şan ve namus ile infisal edilmiş olduğundan beynelhalk kemali iftihar ile vakit geçürmekdeyiz. On beş bin kuruş mazuliyet maaşı ihsan buyruldu. Kerem namelerini eksik etmemelerini reca ederim efendimiz».

Bu mektubun münderecatından bir kaç maddenin izahı lâzımdır.

Paşanın son zemanlarında musibet, birbirini velyetmeğe başladı. «Bende zadeleri» dediği yegâne oğlu amedi divanl hümayun kalemi hulefasından Hakkı Bey - rivayet olunduğuna göre - bir gece Çamlıcadaki köşkünde bazı âşinalariyle kumar oynayarak mühim mikdar para kapdırmasından müteessir ve bir az sonra mefluc oldu [1].

Paşa, oğlunun hastalığından dolayı son derece mükedder iken zilhiccenin ikinci cuma gecesi alaturka saat 9 da İstanbuldaki konağının harem dairesinden ateş zuhûr ederek - mektubunda söylediği vechile - hiç bir şey çıkarılmaksızın daire temamiyle yandı.

Yine kendinin haber verdiğine göre yirmi beş bin liradan [2] fazla mutazarrır oldu. Valide sultan tarafından ev levazımı gönderildi [3].

Konak yandıkdan yirmi dört gün sonra paşa azledildi.

Daha sonra oğlu - iki ay yatarak - yirmi beş yaşında vefat etdi. [1874—20 safer 1291].

Rüşdi Paşa - muhibbi sadık addetdiği - Sadık Paşanın gönderdiği mektuba yazdığı 11 rebiulevvel 1291 tarihli cevabnamede «Ah sad ah, giriftar olduğum musibeti azimeye sabru tahammülden ve mukadderatı ilâhiyeye rizadan başka yapacak ve söyliyecek bir şey bulamam. Dünyanın her dürlü lezaizinden nefret eyledim. Şu musibet hengâmında dahi haremi âlileri tarafından görilen insaniyet ve mürüvvet ve vefa ve riayet tarif olunur derecede olmadığından bunun şükür ve kadrini ilâ ahirilömr feramuş edemem.» diyor.

[1] Rüşdi Paşanın mekamı sadaretde pek mukbil olduğu demlerde bir gün Hakkı Bey, elinde gayet kalın bir baston ve yanında bir kaç ikbal perest bulunduğu halde kemali azametle Babı âli koridorlarından geçerken - babasının eviddasından olan - babam, tesadüf ederek sermesti ikbal olan mahdum beyin etvarı mutaazzimanesi, bahusus baston azmanı sopa nazarı dikkatini celbeylediğinden bastona işaretle «Bey efendi, bu ne?» der. Bey «Onunla düşmenlerimin kafasını ezeceğim» cevabını vermesiyle babam «Aman ihtiyat ediniz, düşmen daha zorlu çıkar da hal makûs olur» tarzında muterizane, fekat hayırhahane ihtarda bulunur.

[2] «Olanlar vakıfı esbabı servet
«Gelen haydan gider huya diyorlar».

[3] Rüşdi Paşa, Sadık Paşaya yazdığı mektubda zevcesinin gönderdiği eşyadan bahis ile teşekkür etdiği halde valide sultanın gönderdiği levazımdan bahsetmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Birbirini müteakiben oğradığı musibetler yetmiyormuş gibi nihayet memleketden çıkarıldı. Az müddet sonra da dünyadan çıkdı.

Rüşdi Paşa, mektubunda Ferid Paşa ve baş kâtib vastasiyle sadaretden afvini taleb etdiğini söyliyorsa da baş kâtib Atıf Bey «hatıra» da bundan bahsetmediği gibi de bana bir şey söylememişdir.

Rüşdi Paşanın, müsellem olan irfan ve fetaneti ile beraber Hüseyin Avni paşanın sadareti kabul etmemek istediğine ve çaresiz kabul eylediğine kani olması şaynı hayretdir.

Hüseyin Avni Paşanın, gösterdiği ca'li ihlas ve samimiyete aldanub da kendi aleyhinde ilkaat ve ifsadatda bulunarak sadareti yakaladığını anlayamamak, ya gaflet, yahud belâhat eseridir.

Beyinlerinde «halkın eracifi gibi asla bürudet» yokmuş ve «mehabbet baki» imiş. «eshabı ağrazın eracifine kulak asılmamak lâzım gelir» imiş. Halbuki «eracif» dediği mahzı hakikat ve «eshabı ağraz» dediği âdemler de naşiri hakikat imiş.

Gafil Paşa — İnsanı çok defa musibete oğratan - hüsni zandan bilâhare vaz geçmiş ise de pek geç kalmışdır. Aşağıya dercedilen diğer bir mektubunda, dost suretindeki düşmeninin, mütemadiyen fırıldaklar çevirüb başını belâye sokduğunu anlayarak Sadık Paşaya da anlatmağa kalkışmışdır ki bu anlamadan ve anlatmadan bittabi hiç bir faide hâsıl olmamışdır. Çünki her şey, vaktinde gerekdir.

Rüşdi Paşa, yukarıdaki mufassal mektuba lef eylediği 11 şubat 1289 tarihli diğer mektubda diyor ki:

«. . . . Zati şahanenin ötedenberu efkârı Mahmud Paşaya mail olub umumen mahudun tarafdarı olan haremi hümayun takımı dahi kendisini tazyıkdan hali kalmadıklarından sıkca sıkca bir kaç sadrın tebeddülünden sonra güya maziret ve mecburiyetini efkârı umumiyeye irae ederek Mahmud Paşayı memuriyete getürmek niyetinde bulunduğu şübheden vareste idi. Memuriyeti acizanemin bir mikdar imtidadı ise mücerred heyetin müttefikane harekâtına karşı zati şahanenin bir şey yapamamak halinde bulunmasından neşet eylemişdi ve bununla beraber külli yevmin izacat ve tazyıkatdan hali kalmaz idi. Müahharen ittifaka bazı merteße vehnü halel geldiğini anladığından ve hususiyle Hakkı Beyin baş mabeyinciliği zemanında miri mumaileyh, Hüseyin Avni Paşa ile beynimizi bozmak ve vasıtai acizanemle müşarün ileyhi ser askerlikden heman azletdirmek gibi bir takım harekâta teşebbüsle beraber güya beynehümada rekabet ve bürudet olduğunu zati şahane ifade eylediğinden ikimizi yekdiğerimizden ayırmak maksadiyle fürsatı ganimet bilerek müşarün ileyhi mesnedi sadarete getürmüş ve ser asker-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

liği dahi uhdesinde ibka eylemişdir. Bir zeman sonra müşarün ileyhî dahi azil ile meydanı hali birakub adi bir âdemi daha sadra ketirdikden ve anı dahi az vakit içinde azleyledikden sonra Mahmud Paşayı getürecekdir zannolunur. Hattâ Midhat paşayı mağduben azil ederek Mahmud Paşayı dahi sureti zahirede magduben yani kimse ile ihtilat etmemek üzere gelüb yalısında ikamet etsün diyerek Dersaadete getürecekdir deyu bilcümle eshabı ukul ile Hüseyin Paşa tarafından söylen mekdedir. İnşaallah zan olunduğu ve söylendiği gibi çıkmaz...».

Rüşdi Paşanın temennisi aksine zuhûr ederek «zan olunduğu ve söylendiği gibi» Hüseyin Avni Paşanın yerine Esad Paşa, onun yerine de az müddetde Mahmud Nedim Paşa mekama getirildi.

Sadık Paşa, bu mektuba yazdığı 25 şubat 1289 tarihli cevabda «.... Avni Paşa hazretlerini pek yalnız görüyorum. Nezdi samii veliyyi nimetilerinde dahi mültezem olduğu üzere murad, mülk ve devleti kurtarmak olduğundan efendimizce mümkin olduğu mertebe kendulerine ihtarat ve tebligatı mahremane icrasiyle iane buyrulsa. Zira müşarün ileyh hazretleri dahi çekilirse [1] Mahmud Paşanın gelmesine bir mâni kalmaz ve hali devlet işte o zeman diğer gûn olur. § Avni Paşa hazretleriyle miyanei devletlerinin açık olamayacağını bilür ve tahmin eyler idim. Hususiyle şimdi daha teyid edilmek lâzım gelür. Midhat Paşa hazretlerinin avdetleri elbette Mahmud Paşaya yol açmak içündir. Lâkin anlarla da birleşilse daha ziyade kuvvet alınmış olur».
diyor.

Cevdet Paşanın, hal mes'elesinde Rüşdi Paş ile Avni Paşa arasında «miyancı» dediği Sadık Paşanın «murad! mülk ve devleti kurtarmak olduğundan» Avni Paşaya «ihtarat ve tebligatı mahremane icrasiyle iane buyrulması» tavsiyesinde bulunmasının hal'a aid olduğu zan olunsa belki isabet edilmiş olur.

Midhat Paşa ile de «birleşilse daha ziyade kuvvet alınmış» olacağını ileriye sürmesinin de hal'a taallûku muhtemildir.

Hüseyin Avni Paşanın hakiki çehresini Rüşdi Paşanın, pek keç görebildiğini gösteren mektubu - eğer hakikaten görememiş ise - Sadık Paşaya da göstermiş ve «iane» tavsiyesinde bulunduğuna onu nadim etmişdir. Bu mektub, dikkat ile okunmağa lâyıkdır.

«Biraderi eazzü ekremim efendim hazretleri

Cevaben aldığım keremnamelerinden ne derecelerde memnun olduğumu tarif edemem. Davatı mahsusalarını bihulusilbal tekrar eyledim. Kat'a hatır ve hayale gelmeyecek suretde sadrın [2] hâl ve ahlâkı

[1] «Merak etme çekilmez avnii mekkâr hırsından».

[2] Hüseyin Avni Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tagayyür eylemişdir. «المخلصون على خطرعظيم» meğer beş altı mahdan beru sadır gizlice ve Abdi Paşa [1] vasıtasiyle Rüşdi Paşa [2] ile akdi ittifak edub daima entrika etmekde oldukları teayyün eyledi ve Rusya ve Almanya sefareti bunlar ile müttehiddir. Ve diğer tarafdan Halil [3] ve Fazıl [4] Paşalar dahi bunların dellâlıdır. Ve hariciye nazırı [5] dahi dairei ittifaka girdi. Şimdi iş güç, yapılması mutasavver olan bankanın aleyhinde söz söylemekdir. Rusya sefiri bizzat hünkâre «bu banka istiklâle dokunur, yapılması asla caiz değildir» deyu bir çok sözler söylemişdir ve sizi itham etmeğe sayeylemişdir. Rüşdi ve Fazıl ve Halil paşalar, gece ve gündüz her kese bu bankanın aleyhinde söz söyleyüb ikimizi itham etmeğe çapalamakdadır. Sadır dahi bunlar ile yekzebanı ittifak olub alenen her kese ve mecalis ve mahafilde onların sözlerini tasdik ederek ikimizin hakkında demedik söz bırakmamakdadır ve malûmatını külliyen inkâr etmekdedir. Halka zatı âlileriyle bendeniz hakkında envai müftereyat ilân eylemekdedir. Yusüf Bey [6] aleti fesad ittihaz olunmakdadır. Bina ve şömendüfer içün yapmış olduğunuz istikrazı çaresiz ve maalkerahe tasdik edeceğini ilân eylemektedirler. Velhasıl hakkı âlilerinde her tarafdan bir husumeti fevkalâde vardır, ziyadesiyle ihtiyatlı davranılmak iktiza eder. Ve belki hüsni suretle işin içinden çıkılmak mümkin ise çıkılması ve fekat mesuliyeti bu tarafa bırakılması lâzımdır. Bu şeyleri yazmak istemez isem de hakkı âlilerinde muhatara gördüğümden hasbeluhuvve ihtarı keyfiyete müsareat eyledim. Bu ahvale taaccübden başka bir diyecek yokdur. Mevlâ güzel yapar.

Bende zadenizin hastalığı devam eylemekdedir. Bundan başka bir kederimiz yokdur. Yazacak pek çok şeyler var ise de zihni âlilerini işgal etmemek içün bu kadar ile iktifa eyledim. 13 Safer 1291 Rüşdi»

*
* *

Rüşdi Paşa 1874 [9 Rebiulâhir 1291]de Haleb valiliğine tâyinin olundu.

Resen sâdır olan iradei seniyeyi mübelliğ mabeyn baş kitabetin

[1] Serdarı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa.

[2] Mütercim.

[3] Halil Şerif Paşa.

[4] Mustafa Fazıl Paşa.

[5] Raşid Paşa.

[6] Yusüf Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tezkiresinin sureti

«Haleb vilâyetinin malûm olan ehemmiyetine mebni hüsni idaresi bir muktedirce (!) memurun vücuduna mutevakkıf ve sadrı sabık übbühhetlu devletlû Rüşdi Paşa Hazretleri oldukca (!) erbabı fazlu malûmatdan olarak her halde idareye muvaffak olacağı meczum bulunduğundan vilâyeti merkumeye müşarün ileyhin vali nasbı mutealliık ve şerefsudur buyrulan emrü fermanı meali beyanı hazreti şehinşahi muktezayi celilinden olmağla olbabda emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 9 Rebiulâhır 1291 M.»

Tedavisi müşkil olan garaz namındaki maraz, her şeyi söyletir ve yapdırır. Haleb gibi devletin en büyük ve en mühim vilâyetlerinden birinin «hüsni idaresi bir muktedirce! memurun vücuduna mütevakkıf» olursa - Haleb derecesinde mühim olmayan - diğer vilâyete nasbedilecek valinin, her dürlü iktidardan mahrum ve avamdan madud olması lâzım gelmez mi?

Madameki Haleb vilâyetinin «ehemmiyeti» itiraf ve «hüsni idaresi» arzu olunuyor, valisinin «muktedirce! bir memur» değil, her suretle muktedir ve mühim bir âmir olması icab ederken garaz, akıl ve mantıka muhalif olarak «muktedirce! bir memur» dan bahsetdiriyor ve garaz sahibinin aklı akimince Rüşdi Paşa bu suretle istihfaf ve tahkir olunuyor.

Hele - fazileti ilmiyesi, eshabı faziletce müsellem olan - o zatın «oldukca! erbabı fazlu malûmatdan» tarzında tavsif edilmesi, garazkârlığın en cahilâne şahidlerindendir.

Rüşdi Paşanın, Haleb vilâyetine tâyin ve teb'id olunmasından ne derece müteessir olduğu, Sadık Paşaya yazdığı şu mektubundan anlaşılır:

«Devletlu ruhum efendim hazretleri

Cevaben ihsan buyrulan keremnâmelerini Halebde aldım. Fevkalgaye memnun oldum ve müvaffakiyeti celilelerine teşekkür eyledim. Cenabı hak, her işde muvaffak buyursun âmin.

Şimdiki halde diyarı gurbetde imrarı vakit eylemekdeyim. İşbu muameleye nisbetle Mahmud Paşanın muamelesi, yani Amasyaya teb'idi lûtf ve ihsan kabîlindendir. Şimdiki muamele pek ziyade ağır geldi ve cümlemizi perişan eyledi. Familya ahü enin ile İstanbulda ve biz dahi gayet rahatsızlık ile Halebde vakit geçirmek ne derecelerde güç olduğu malûmdur. Gelmemek istemiş isem de ehibba bırakmadı. Şimdi halâsın çaresini düşünüyorum. Tedbir bulamıyorum. Tedbiri âlileri nedir, lûtfen iş'ar buyrulmasını reca ederim. Halebi bilirsiniz, bendenizce oturulacak yer değildir. Suriyeye ve Sivasa razıyım. Envaı hümum ve gumum içinde bu kadar yazabildim. Teveccühatı celilelerinin bekasını reca ile hatmi kelâm ederim efendimiz.

7 Cumadelulâ 1291 Rüşdi».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zahiren dost suretinde görünerek manen zevaline çalışan düşmen, onun rahat ve huzurdan dur ve her yüzden rencur olmasını emel edindiğinden Halebe vusulünden az müddet sonra başka vilâyete kaldırmağa lüzûm gördü. Hicaz valisi Mehmed Reşid Paşa ile becayişlerini arzetdi. 1874 [17 Cümadelulâ 1291] de iradei seniye sadır oldu.

Hicaz valiliğine muhassas maaş «38520» kuruş olduğu halde Rüşdi Paşaya - yine saikai garazla - «20000» kuruş tahsis olundu.

Rüşdi Paşanın - Hicaza gidebilmek üzere - tavizan harcirah istemesini, Hüseyin Avni Paşa «taallül ve temaruz»a hamleyledi.

Rüşdi Paşanın tekrar yazdığı telgrafname ile aldığı cevab, dikkate lâyık olduğundan dercedildi.

Rüşdi Paşanın 23 haziran 1290 tarihli şifreli telgrafnamesinin sureti

«Cevabnamei samileri alındı. Hicaz memuriyeti ötedenberi aksayi emeli acizanem olub eltafı celilei hazreti padişahiden işbu nimeti azimeye nail olduğumdan dolayı fevkalgaye müteşekkir olduğum ve heman azimet, muktazayi diyanet olduğunu bildiğim halde taallül ve temaruzu ima edecek mânalar asla hatır ve hayale getirilmiyerek mücerred mesarifi seferiye içün lüzumu görinen malumülmikdar akçenin emsali adidesine kıyasen taviz suretiyle Haleb mal sandukından ahzine mezuniyet itası zımnında yazılan ve hastalığa ve azarı saireye dair harfi vahidi mutazammın olmayan telgrafnamenin taallül ve temaruza hamli mucibi teessüf olmuşdur. Azimet içün her saat hazır olduğumdan kiraciye ve vapura verilecek ve mekülât ve melbusatı tedarük edecek akçe bulunduğu gibi hareket olunacakdır. Evvelce tavizan istenilen akçe hakkında tekrar iradei aliyelerine müntazırım».

Hüseyin Avni Paşanın 25 haziran 1290 tarihli cevabnamesinin sureti

«23 Haziran 1290 tarihli cevabı telgrafileri alındı. İstenilen akçenin tesviyesi, tutulan usul iktizasınca istizane muhtacdır. Halbuki zati maddenin böyle bir tekellüfe değeri olmadıkdan b şka evvelce de ima olunduğu vechile şu aralık bunu arz ve istizan, başka mânaya mahmul olabilmesi mülâhazasına göre hasbelihlâs caiz ve münasib görülmediğini ve binaberin bundan sarfı nazarla heman azimet buyrulması ezher cihet hayırlı olacağını tekrar ve ihtar ederim efendim».

Sadrı âzam Paşanın - hasbezzarure mesarifi seferiye isteyen - Rüşdi Paşayı, çocuk aldatırcasına bir takım uydurma lâflarla başdan savarken ihlâsdan bahsetmeğe ve hayırhahlık göstermeğe kalkışması ne kadar garibdir.

Sadık Paşa, Rüşdi Paşaya yazdığı 1 ağustos 1290 tarihli mektubda diyor ki:

«.... Hicaza tahvili memuriyetlerinin sebebi hakikisi henüz malûm olamayub elsinei nasda deveran eden sözler ve buna dair tevcih ve teviller şayanı kabul görünmüyor. Sadrın sözüne bakılursa güya Halebden azil ile yine orada ikamete memuriyetleri irade buyrulmuş-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ken Hicaz ile becayişleri suretini istihsal edebilmişler. Velev burası doğru olsa bile Halebden infisallerine bir sebebi diğer olmak lâzım gelür. İşte bunun hakikatı makbuli ukul olacak suretde malûm değildir. Kulunuz zan ederim ki efendimizin hakkında daima ilkaat ve isnadatdan hâli olunmadığından bu suretle hiddeti şahaneyi calib olmuş demekdir. Her ne ise «این نیز بگذرد» buranın halini arz ve tafsil, tahriren kabil değildir. Zira bir kitabı cesim olur. Hem de şu halde efendimize mucibi kelâldir. . . ».

Rüşdi Paşanın Haleb ve Hicaz seferi, himmeti! avniye eseri olduğu gibi - Sadık Paşanın söylediği - «ilkaat ve isnadat» ın da yine o himmete! taallûku melhuz iken Avni Paşanın, Halebde mazulen ikmetden kurtarmakdan ve Hicaza tahvil etdirebilmekden dem urmasına Rüşdi Paşa elbette inanmamışdır. Eğer inanmış ise Avni Paşaya tekrar aldanmış demekdir.

Hicaza vusulünden bir müddet sonra kara hummadan muztarib oldu. Mekkei mükerreme emîri Şerif Abdullah Paşanın Taifde «Şubra» namındaki bağçesinde 1874 [11 şaban 1291] de vefat etdi. Eshabı kiramın efadılından Abdullah ibni Abbas رضی الله عنهما nın kabri şerifi civarına defnolundu [1].

Rüşdi Paşa, ibni Abbas hazretlerini pek ziyade sevdiğini söylermiş. vefatında «المرء مع من احب» [2] sırrı zuhûr etdi.

*
* *

Ebüzziya Tevfik Bey «Yeni Osmanlılar tarihi»nde Rüşdi Paşanın yanan konağının - halk arasında meşhur olan - şeametinden bahsetdiği sırada diyor ki:

«. . . Bunda da tesadüf hükmünü gösterdi. İki sene sonra Âlî Paşanın vefatiyle beraber Mahmud Nedim Paşa, Rüşdi Paşayı dahiliye nezaretinden azil ve Amasyaya nefi etdi. İşte size akidei avamı teyid edecek bir vak'a daha. Garibi odur ki Paşa nefiden avdetden bir sene sonra o konakda sadrı âzam oldu ve on buçuk ay kadar imtidad etmiş olan zemanı sadaretinde ise oğlu Hakkı Bey orada vefat etdi. Oğlunun vefatından on onbeş gün sonra konağın bir kısmı yandı. Müteakiben

[1] Hicri 1283 senesinde vefat eden meczubi ilâhi meşhur Düğümlü Baba merhumun tercemeihâl ve menakibini havi olarak ayandan Vecihi Paşa zade Kemâl Paşanın «Kemalnamei Düğümlü Baba» namile yazdığı manzum eserde nakletdiğine göre: Rüşdi Paşa, İstanbulda henüz ders okutmakda iken bir gün Düğümlü Baba «Vecihi Paşa ile refakatin çok olur, ülfetin var mı, onunla hiç konuşdunmı» der. Bu sözden maksadı ne olduğu anlaşılamaz. Aradan zeman geçdikden sonra Vecihi Paşa, Hicaz valisi iken Taifde vefat eder. Daha sonra Rüşdi Paşa da Taifde irtihal ederek Vecihi Paşanın yanına defnolunur, refakatin mânası anlaşılır.

[2] Kişi, sevdiğile berhberdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadaretden infisal eyledi. Beş on gün sonra da İstanbulda vücudi istiskal olunarak tagrib suretiyle Halebe vali oldu. İskenderuna vusulile beraber Cidde valiliğine memuriyetini natık olan telgrafnameyi alarak Ciddeye gitdi ve gider gitmez vefat eyledi. İşte bu vukuatı faciai mütevaliyenin her biri konağın meşumiyeti hakkındaki ananai rivayatın birer hücceti katıası gibi telâkki olunmuşdur».

Bu ifadede yanlışlar var:

1 — Mahmud Paşa, Rüşdi Paşayı dahiliye nezaretinden değil, divanı ahkâmı adliye nezaretinden azletdirdi.

2 — Hakkı Bey, babasının sadareti esnasında değil, azlinden sonra vefat eyledi.

3 — Konağın harem dairesi, Hakkı Beyin vefatından «on onbeş gün sonra» değil, vefatından iki ay ve babasının infisalinden yirmi dört gün evvel yandı.

4 — Halebe, sadaretden infisalinden «beş on gün sonra» değil, üç buçuk ay sonra gönderildi.

5 — İskenderona vusuliyle beraber Cidde valiliğine tâyin olunmadı. Halebe gitdikden sonra Hicaz valiliğine tahvil edildi.

6 — «Ciddeye gider gitmez» değil, Taîfe gitdikden bir müddet sonra vefat etdi.

7 — Şeamete gelince: şeamet, teşeümdedir.

*
* *

Mehmed Rüşdi Paşa—sadaretde selefi olan— Esad Paşa gibi pek az zemanda ikbale nail, yine pek az zemanda zail olan devlet ricalindendir.

Cevdet Paşa «nasıl süratla çıkdise öyle de süratle tenezzül etmişdir. Behar buludı glbi bir kaç sağnak yağdırdıkdan sonra derhal sıyrılub zail olmuş ve kazandığı serveti azime de mahv olub gitmişdir»[1]. sözleriyle o zatın tercemei halini hülâsa etmişdir denilebilir.

Tarih gösteriyorki büyük mekamlara - mevsimin hülulünden evvel geçenler, yine mevsiminden evvel göçiyorlar.

Terakkide sürat nekbete alametdir. Nekbet, yalnız memuriyete değil, hayate de tealluk ediyor.

Esad Paşa gibi Rüşdi Paşa da heuüz genc deniiecek bir yaşda hayate veda etdi, vefatında kırk yedi yaşında idi.

«Yeksan bilen hazauü beharın bu gülşenin
Manendi serv, kameti ömri diraz olur»

demişler emma şu fani alemin beharü hazanını, ikbalü idbarını yeksan bilmek, her yegitin kârı değildir.

[1] Maruzat.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yukarıda söylendiği gibi düşmenler tarafından tahrik olunan bir fahişei hezar aşinanın, hükûmet dairesinde, memurların huzurunda vaki olan rezilane iftirası üzerine Rüşdi Efendinin, halkın yanına çıkacak yüzü kalmadı. Tebriei zimmet içün oğraşmak, fezihanın bütün ahaliye işaasını mucib olacağını düşünerek kimseye haber vermeksizin memleketden savuşmağı muvafık gördü.

Bazan düşmenin tesvilâtı, saadete sebeb olur. Rüşdi Efendi içün de öyle oldu. İstanbula geldi. Camide derse çıkdı. Talebenin ve erbabı ilmin takdirine mazhar oldu. Zemanının en değerli fazıllarından olan şeyhülislâm Arif Efendinin oğluna muallim tâyin olundu. Bu tâyin, ulema ve rical arasında teayyününü intac etdi.

Füad Paşa, fevkalâde memuriyetle Suriyeye gönderildiği sırada onu beraber götürmesi, tefeyyüzüne sebeb oldu. Hoca Efendinin her halü kali, paşayı memnun etdi. Haiz olduğu ilim ve marifet ve ibraz etdiği hizmet, memnuniyetin esbabından ise de asıl teveccüh ve iltifat - Cevdet Paşanın söylediği gibi - onun «hafifülruh ve şenü şuh» olmasından münbaisdir.

Zira Füad Paşa da «hafifülruh ve şenü şuh» bir zat olduğundan «her kesin meyli kendi cinsinedir» [1] fehvasınca Hoca Efendiye mehabbet ve terakkisine himmet etdi. [2]

Şeyhülislâm Sadüddin Efendinin tariki ilmide mahrec payesine lâyık görmediği Hoca Rüşdi Efendiyi Füad Paşa - bir hamlede - mülki rütbelerin müntehası olan vezarete ilâ etdirdi [3] ve müddeti ömründe nahye müdürlüğünde bile bulunmamış olan bir hocayı - Suriye gibi bilhassa o esnada pek mühim olan bir vilâyete - vali yapdırdı.

Çevdet Paşa «birdenbire rütbei vezaret almış olduğuna nazaran aykırıdan gelüb az vakit zarfında meydana çıkmışlardan ise de Esad

[1] «میل هر کس بسوی جنس ویست»

[2] «Son Asır Türk Şairleri» nde [Cild 10 Sahife 1778] Şefkatî Efendinin tercemei halinde - Suriyede envai letaif ve zeraif ile hem meşrebi olan Füad Paşanın teveccühünü kazanarak kalem ketebesinden iken hariciye mektubculuğu gibi mühim bir memuriyete tâyin olunduğundan bahsetdiğim sırada —esbak şurayı devlet reisi merhum Tevfik Paşadan naklen— şu satırları yazmışdım :

«Şamda resmî meşagilden âzade oldukca Füad Paşanın hususî meclisinde - kavlen ve filen - cereyan eden letaifi ve eğlenceleri Şefkatî Efendi anlatdıkdan sonra «Ya, biz nasıl çatdık» derdi». Rüşdi Efendi de o meclise dahil ve eğlencelere mail idi.

[3] Meşhur Kapudan Piyale Paşanın, bir deniz muharebesinde ihraz etdiği fevkalâde muzafferiyete mükâfaten rütbei vezaret tevcihi arz olundukda birinci Sultan Süleyman «Beyler beylik payesi verileli henüz iki sene oldu. Bu kerre vezaret dahi verilir ise tez olmuş olur ve rütbei vezaretin kadri tenezzül eder» diyerek arzı, red edüb oğlu Selimin kızı Gevher Hanı tezvic suretiyle mükâfat etmişdi.

«Kıssadan hıssa alır ehli ukul».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşaya nisbetle daha kıdemlice idi» dimekde haklı ise de «devletin etvar ve esrarını öğrenmeden vükelâyi devlet sırasına geçdi» diyerek kabahati Rüşdi Paşaya yükletmekde muhik değildir. Çünki kabahatin «geçen» den ziyade «geçiren» e aidiyeti pek tabiidir.

Rüşdi Paşa, vükelâ sırasına cebren geçmedi Füad Paşa taltifen geçirdi. «Devletin etvar ve esrarını» öğrenemediğiçün ümurı devletde hata etmiş ise mesuliyet, geçirilene değil, elbette geçirene teveccüh eder. «الادی اظلم» [1].

Onun ilk defa maliye nezaretine tâyiininde «Şam hadisesinde mizansız ve endazesiz tazminata sarf olundu denilen mebaliği küllîyenin hazinece kayidlerinin kapadıldığına» dair Atıf Beyin verdiği haber, mesuliyetin en ziyade hangi tarafa taallûk etdiğini gösterir

Maliye nezaretine tayiniyle beraber kayidlerin kapatdırılması o zate «devletin etvar ve esrarını» öğrenmek maksadından ileri gelmiş olsa gerekdir !

İzaha hacet yokdur ki devletin ümurı mühimmesini tesviye edecek zatlerin yalnız ilim ve marifet sahibi olmaları kifayet etmiyor. Devlet işlerinde uzun müddet tecribe ve meleke hâsıl etmeleri de lâzım geliyor

Rüşdi Paşa tecribekâr olmadığından bazan yanlış yollara gitdi, hakkında infial, yahud adavet davet etdi. Meselâ, Âlî Paşa gibi - en ehemmiyetsiz şeylere dikkat eden, en küçük kusurları da afetmeyen - idaresi müşkil bir sadrı âzamın, ümurı devletde ittihaz etdiği mesleke muhalif hareketlerde bulunması ve - ona iş öğretircesine - evrakın arkasına günagûn mütalâalar yazarak

«Sikender seyr isen de seddi nutk et pişi «âlî» de [2]
Aristuyi hakikat bine nakli macera olmaz».

Beyti kadiminin müeddasından gaflet etmesi, hakkında infiale bais oldu. Fekat Âli Paşa - eski tabirle - kâr âzmude ve dur endiş olduğundan onu ezmedi. Dahiliye nezaretinden maliye nezaretine tahvil ile iktifa eyledi. Yalnız - hafif bir ceza olmak üzere - tahvili bagteten ilân ve onu mahcub etdi. Diğer tarafdan nefyi hakkındaki iradei seniyeyi infaz etmemekle Rüşdi Paşayı, daha doğrusu hak ve adli muhafaza eyledi.

Memduh Paşa «Esvatı sudur» da Rüşdi Paşanın «derviş haslet» olduğunu söyliyor. Derviş olanlar, her şeyi hoş görürler. Bilhassa nefislerine taallûk eden kötülükleri afederler. Vakıa kötülükleri afetmek, nefse galebe etmek derecesinde zordur. Derviş ise her şeyden evvel nefsine galebe etmeğe mecburdur.

[1] Sebeb olan daha zalimdir.
[2] Aslında «Kâmil» dir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Nedim Paşanın vaki olan reca ve ilticasını Rüşdi Paşanın kabul etmemesi «derviş haslet» olanlara yakışacak hallerden değildir. Mahmud Paşa, Rüşdi Paşanın eteğini öperek dehalet ve ihtiyarı zillet eylediği halde iltifat görmemesi

«vakti idbarde renciş görür ahvalinde
halkı azürde eden mevsimi ikbalinde»

beyti masadakınca amelinin cezası addolunursa da Rüşdi Paşanın da

«acze düşmüş görünce düşmenimi
düşmeni intikam olur gönlüm»

maaline ve haiz olduğu ilim ve fazilet muktezeyatına tevfikı hareket ve «العفو ذكاة الظفر» [1] hikmetine dikkat ile hüsni muamelede bulunmsı icabederdi

Müsellem olan akıl ve dirayeti ile beraber bu dakikadan gafil, yahud mütegafil olması da tecribesizliğinden ve onun neticesi olan ikbale gururdan mütevelliddir.

Az zeman sonra menküben Halebe giderken vapurun Mersine vusulünde Mahmud Nedim Paşanın gönderdiği müstehziyane ve müntekimane mektubun zarfına Rüşdi Paşanın «ne sendendir, ne bendendir...» [2] beytini yazub iade etmesi, bir nevi tarziyedir. Mahmud Paşa vaktiyle tebid ve tezlil etdiği bir zatın bilâhare mütezellilâne eteğini öpmeğe mecbur olduğu halde yüz bulamamasından nasıl müteellim oldise Rüşdi Paşa da, düşmeninin fürsat düşürüb istihza ve intikam ile âlude olarak gönderdiği mektubı okumakdan ve tarziye mekamında Nabinin beytini yazmakdan o derece müteessir olduğunda şübhe yokdur.

Rüşdi Paşa hal'a dair aralarında geçen sözlerin padişaha haber verilmesinden korkdığ:çün evvelce davranub cezadan kurtulmak maksadiyle Midhat Paşanın sui niyetinden ve şartname yazmakda olduğundan padişaha bahsedüb divanı ahkâmı adliye nezaretinden azli esbabını

[1] Afv, zaferin zekâtıdır.

[2] «Mehmed Rüşdi Paşa - Şirvani Zade» başlıklı kalın bir kitabda Nabinin beytindeki «Neşve» kelimesini yanlış olarak «Bade» yazdığımdan kemali ehemmiyetle bahsedilmişdir. Bu kitabın musannifi olan değerli Kopistin, bütün münderecatda bir yanlış kelime bularak ilân etmesi, yalnız Kopist değil, mu şi<af bir müdekkik olduğunun da delâilinden ad olunsa sezadır.

Dehalet ve mektub fıkrası «Son Asır Türk Şairleri» ısimli eserimden «Mahmud Nedim Paşa» başlıklı kitaba aynen aktarma edildiği sırada benim yanlış yazdığımdan bahis olunan kelime bile aynen alınmış da niçin doğrusu yazılmamış? İşi gücü olmıyanlar, aktarma edilen kitabın 27 inci sahifesine bakarlarsa «Neşve» yerine «Bade» yazılmış olduğunu görürler de ne demek icab ederse derler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

istihsal eylediği gibi Midhat Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere tebid suretile Selânik valiliğine tâyininde birbirini müteakiben mabeyn baş kitabetine gönderdiği tezkireleri de, Hüseyin Avni Paşadan ihtiraz etdiğiçün arzetdirmeyerek Midhat Paşaya gadretmiş ve bu vesile ile Avni Paşanın fesadından yakayı kurtardığına zahib olmuş idi. Halbuki az müddet sonra Avni Paşa, müfsidane ilkaat ile onu da defetdirdi. O, Midhat Paşaya gadretmiş ise «ceza, amel cinsindendir» [1] kaidesince Avni Paşa da kendini Haleb valiliğile payitahtdan uzaklaşdırdı.

Şirvani zadenin, oğradığı nekbetin manevi sebebi ise, kendini müderrislikden pek az zemanda vezarete, vükelâlığa ve sadarete yükselten bir padişah hakkında - Hüseyin Avni Paşa gibi son derece kindar ve gaddar olan bir âdeme uyarak - sui niyetde bulunmasıdır.

Mahmud Celâlüddin Paşa «Miratı Hakikat» da Hüseyin Avni Paşa, Rüşdi Paşayı de ele alarak Sultan Abdülâzizin hal'ine çare aramağa başladığını ve Şirvani zade «Sıfatı sabite eshabından olmayub her renge boyanur ve her suretde görünür olduğundan, başka başka taharii esbab ve vesaite sâyden hali olmayarak veliyi ahd ile muhaberatı hafiyeye girişdiklerini söylüyor.

Baş mabeyinci Hafız Mehmed Bey ise, Hüseyin Avni Paşa «padişahdan intikam almak sırasının geldiğini ifham eylemişse de Rüşdi Paşa, gördükleri hakaretde padişahın medhali olmayub Mahmud Paşanın semerei seyyiatı olduğunu beyan ile Hüseyin Avni Paşayı fikri intikam cuyanesinden nükûl etdirmiş» [2] olduğunu anlatıyor.

Rüşdi Paşa, hakikaten bu suretle idarei kelâm etmişse ve «her renge boyanur ve her suretde görünür» bir âdem ise evvelâ hal' içün Avni Paşa ile ittifak ve müahharan iftirak etmiş demekdir.

İşte bu iftirakdır ki Rüşdi Paşa, günün birinde hal' maddesini padişaha ihbar eder kokusunu Avni Paşanın kalbine ilka ve huzur ve rahatini imha eylemişdir. Her vesile ve her vasıta ile saraya Rüşdi Paşa aleyhinde sözler yetişdirerek yalnız sadaretden azlile değil, Halebe tebidile korkudan nefsini kurtarmışdır.

Hüseyin Avni Paşa gibi

> «Kim ki korkmaz hakdan andan korkar erbabı ukul
> her ne isterse yapar hakdan hirasan olmayan»

maaline masadak olan korkunc bir âdem ile, işret meclisinde - mübadelei akdah sırasında - hal'a dair müdavelei efkâr ve bazı teşebbüsata ibtidar etmek, bir müddet sonra yan çizmek, o âdemin ilkaat

[1] «الجزاء من جنس العمل»
[2] «حقايق البيان»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve ifsadatından gaflet etmek, bazı alâmetlerden asla şübhelenmiyerek onu yarı sadık sanmak, kendini ortadan kaldırmak için oğraşan müfsid dostun ihbaratını tasdik etdirircesine - padişahın hoşlanmayacağı - bazı hareketlerde bulunmak da Rüşdi Paşanın fazileti ilmiye ve fetaneti fıtriyesile beraber ümuri devletde tecribesizliğini gösteren hallerdendir.

§

Yıldız evrakı arasında - tarihsiz ve imzasız olarak - Sultan Abdülhamide takdim edilen bir verakaya tesadüf etmişdim ki Hayrüddin Paşanın sadareti esnasında yazıldığı anlaşılıyordu, Üstüne «Nusret Paşanın lâyihası» olduğu işaret edilen o verakanın bir fıkrası. Rüşdi Paşanın, hal'a teşebbüs edenlerle müttefik olduğunu göstermekle beraber şayanı dikkat diğer maddeleri de ihtiva etdiğinden naklolundu:

«.... Her kes bilür ki Şirvanlı Mehmed Efendi, Bayezid medresesinde bir odada ikamet ve bir çift fodlaya kanaat ve aralıkda Bayezid camiinin avlisinde bulunan güvercinleri sirkate [1] kadar tenezzül eder bir hoca idi.

Merhum Sıddık Beye çatması cihetle rüus aldı ve bir mahrec payesi verilmesi miri merhumun pederi Şeyhülislâm merhum Arif Efendi tarafından arzolundu. Cennetmekân Sultan Abdülmecid Hazretleri «Bu misillû şahsın devletde terakkisini kabul etmem» iradesiyle arzı şeyhülislâmiyi red buyurdu [2]. Ve ahiren Füad ve Âlî Paşalar tarafından payei mezkûrun verilmesi hakkında merhum Şeyhülislâm Sadüddin Efendiye vuku bulan iltimas ve ısrara müteveffayı müşarün ileyhin karşı durması, Füad ve Âli Paşaların kibrine dokunarak mumaileyh, müderris rütbesinde bulunduğu halde rütbei samiyei vezaretle Şam valisi etdirildi ve bir kaç sene sonra [3] mekamı sadarete getürildi.

Müşarün ileyh Mehmed Paşanın fazilet ve ehliyeti var idi. Bu suretle tervic olunmasında isabet edildi denilsün ve bu cihet de tasdik olunsun, müşarün ileyhin biraderi Kara Ahmed Efendi [4] ve diğer biraderi ve ekarib ve taallükatı ve Şeki ve Şirvan ve Dağistan halkından beş yüz kadar eşhası devleti aliyyenin seyfiye ve ilmiye ve mülkiye rüteb ve menasıbı ile çend sene zarfında mülkün içine müşarün ileyh Mehmed Paşa sokdı ve bunların cümlesi de hallerince konaklar ve irad ve akarlar tedarük etdiler [5]. «فاعتبروا ياأولى الابصار»

Bu kadar sikleti bu memlekete tahmil eden ve bir bitli sohfta iken kendisini zirvei ikbale götüren Sultan Abdülâziz Han Hazretlerini hal' etmeğe kendusi gibi kâfiri nimet olanlardan bazılariyle ittifak eylediği haberi mevsukdur [6].

Müteveffayi müşarün ileyhin sadaretinde bir gece konağına gitdim. Oğlu Hakkı Beyin odasına girdim. O vakit telgraf müdiri olan .... Bey geldi. Hakkı Bey «.... Bey, sana bir tebşiratım var. Müjdesi için bir güzelce karı getirmeni isterim. Lâkin geçen geceki

[1] «Hangi âkil inanır böyle söze?»

[2] Bu haberi kabul, yahud red etmek için elimizde bir vesika yokdur.

[3] Vezaretiyle sadareti arasında on sene, dört ay kadar zeman vardır.

[4] Kadıasker Ahmed Hulûsi Efendi.

[5] Beş yüz şahsın isimleri ve irad ve akarları yazılsaydı, iddianın doğruluğuna hükûm olunabilirdi. İddiayi mücerred, isbatı müddea edemez.

[6] «Mevsuk haber işte budur.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

karıyı sevmedim» kelimatı sefihanesiyle iltifat etdi [1]. Beriki «İradenize imtisal borcumdur. Aman efendimiz, tebşiri seniyeniz nedir» dediğinde «Sadullah Beye rütbei bâlâ verilecek. Bu sabah peder paşayı sıkdım. Senin için de rütbei bâlâ arz etdirdim» deyince. . . . Bey, Hakkı Beyin ayaklarını öpdü. «Efendimiz, tab'ı seniyenize muvafık birisi var, şimdi bende hanenize celbi mümkindir, teşrif buyurun» deyüb derhal hareketle gitdiklerini bir zat hikâye etmişdi [2].

Belki hatırlara gelür, o sırada İran evrakı havadisi, Sadullah Beyin bu rütbeye istihkakını iş'ar ve «ناظر مخابرات . . . . يك از خواص بندكان وزير اكبرست» sözleriyle ilâna ibtidar eylemişdi.

Bunda dikkat edilecek iki cihet vardır. Birincisi Şirvanlı Paşanın oğlunun rütbei bâlâ verdirmeğe iktidarı [3] ve diğeri de verilen âdemin mahiyetidir.» [4].

§

Rüşdi Paşanın memuriyet hayatında göze çarpan kusurlarından biri de, Mısır hidivi İsmail Paşanın - tevsii imtiyaz için - istihsal etdiği ferman uğruna saçdığı altunlarından hıssadar olmasıdır.

Böyle muzır bir fermanın verilmesine müsaid bulunması, sonra da bahşiş alması, onun gibi fazlu kemal sahibi bir zat için büyük bir lekedir.

Yukarıda söylendiği gibi az zemanda kazandığı servetden bir pul kalmadı. Lâkin o servetden hâsıl olan leke sahifei hayatında kaldı.

Mağduben Halebe giderken yol masrafını tedarük edemiyerek hayret ve istırabâ düşmesi üzerine - en sadık eviddasından - Piri zade Sahib Moila Bey - âbâü ecdadından intikal eden - Yenişehirdeki çiftliğini terhin ederek aldığı on bin altunu tevdi etdi.

---

[1] İnanılamıyacak derecede rezalet âmiz olan böyle bir söz, müsafirlerin yanında nasıl söylenir ve en hayasız şehvet dellallarının bile alenen deruhde etmekden sıkılacakları böyle fezahatkârane hizmeti, ricali devletden bir zat - huzzarın huzurunda - nasıl kabul eder?

[2] Bu verakayı yazan zat, yukarıda «Bir gece konağa gitdim» dediği halde aşağıda «Bir zat hikâye etmişdi» diyor. Altı üstünü tutmuyor. Tutması için fıkranın başında «Konağına giden bir zat hikâye etmişdi» dimeliydi. Halbuki «gitdiklerini bir zat hikâye etmişdi.» ibaresinin yerinde başka söz varmış, hakkedüb o ibareyi yazmış. Galiba «Sen orada idin de bu muhaverei rezilâneye nasıl tahammül etdin» itabına oğramamak için mahv ve isbate lüzum görmüş emma altını üstüne uyduramamış. Bu âlemi kevnü fesadda neler olmuş, daha neler olur.

[3] Ekserî süfehadan olan mahdum ve damad beylerin, devlet işlerine karışmak için hiç bir hak ve salâhiyetleri yokken niçe mühim işler, onların nüfuziyle vücude gelirdi. Bağdad eşrafından bir zatı muhterem, sadrı âzamlardan birinin - her işe karışmakda ve her işi karıştırmakda pek ileri giden - oğluna hiddetlenerek şivei mahsusiyle şöyle derdi:

«Sadrazamın sahali o çabhunun elinde».

Sakallarını oğullarının ve damadlarının eline vermiş olan erbabı ikbalin bir çoğu, onların ve diğer avenelerinin sui istimalleriyle kendilerini bednam etmişlerdir.

[4] Fazilet sahiblerinin makbul olmadığı yerlerde rezilet erbabı mergub olur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rüşdi Paşa, sened vermiş ise de vefatından sonra borcu tediyeye ailesinin kudreti olmadığından Sahib Molla, fevkalâde esseri necabet ve mürüvvet göstererek «bu para, benim paşa merhuma hediyemdir» dedi, senedi yırtdı. Fekat kendi de aldığı parayı ödeyüb çiftliği kurtaramadığından maişeti muhtel oldu. Zaruret, hayatının sonuna kadar devam etdi [1].

§

İlim, sahibi içün projektör hükmünde olub gidilecek doğru ve gidilmeyecek yanlış yolları gösterir. Halbuki yanlış yola gidenler cahillerden ziyade - âlimler arasında görülüyor. İlimden istifade olunmayacak ise niçün yıllarca çalışılub tahsil edilmişdir?

Fekat şunu da işaret etmeli ki doğru yolu bulub gitmek içün - evvelce de söylendiği gibi - yalnız ilim kâfi olmayub uzun müddet tecribe görmek ve meleke hâsıl etmek elzemdir.

Bundan başka mühim bir işin başına geçecek olan âdemin, meslekden yetişmiş olması zaruridir. Meslekden yetişmediği halde deruhde etdiği vazifeyi müvaffakiyetle ifa edenlere tesadüf olunabilirse de bu kabil insanlar, müstesnadır. Müstesna, kaide teşkil edemez. Kaide, her işde meslekden ve - avamın tabirile - çekirdekden yetişmekdir. Çünki meslekden yetişmede vukufı tam ile beraber tecribe ve meleke de mündemicdir.

Rüşdi Paşanın kudreti ilmiyesile dirayet ve kiyasetini, kendini taniyanlar tasdik etmekdedirler [2]. Lakin devlet ümurunda - Esad

[1] Rüşdi Paşa, mekamı sadaretde bulunduğu esnada Sahib Beyi mekamı meşihate sevk etmişse de Sultan Abdülâziz tervic etmemişdir. Hüseyin Avni Paşa, mekamı sadarete tavininden bir kaç gün sonra huzura çıkdığında Sahib mollanın meşihati takarrür eylediğini anlamasıla «aman Efendimiz, Sahib Bey, Şirvani zadenin en ziyade sevdiklerindendir. Halbuki onun ne gibi bir fezahat üzerine sadaretden azil buyurulduğu müstağnii tekrardır» diyerek padişahı kararından vaz geçirmiş olduğu «on üçüncü asrı hicride Osmatlı rieali» unvanlı mekalenin 23 üncüsüde muharrerdir. Paşa, ne vakit bir ziyafet tertib eylese kıymetli yemek takımları mollanın evinden gönderilirdi.

[2] Yusüf Kâmil Paşanın tercemei halinde [S. 235] meşguliyet olmadığı gecelerde tefsir okunarak Rüşdi ve Cevdet Paşaların mukarrirlik ve Kâmil Paşanın mümeyyizlik vazifesini ifa etdiklerini yazmışdım.

«Mehmed Rüşdi Paşa - Şirvanlı Zade» başlıklı kalın kitabda «Rüşdi ve Cevdet Paşaların mukarrir bulundukları bir yerde Kâmil Paşanın mümeyyizlik yapabilmesi tasavvur olunamaz Esasen cami ve huzur derslerini andıran böyle ilmî meclislerde mümeyyizlik mevkii de yokdur» denildikden sonra bu payenin «bazı maksadlarla» Kâmil Paşanın mevkiini yükseltmek içün verildiği saçması saçılmışdır.

Sözün kısası şudur: Merhum Ebuzziyanın «Yeni Osmanlılar Tarihi»nde «Şark encümeni daniş ve irfanı riyaseti vâlâsını hâiz bir sahib kemal» diye tavsif etdiği Yusüf Kâmil Paşanın bezmi irfanında hizmet eden ağalarla da teşerrüf edememiş olan musannif, benim bahsetdiğim zatlarla görüşmüş ve ilimlerinin derecesini tedkik ve tahkik

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa gibi o da - tecribe ve melekeye malik olmadıkdan başka meslekden de yetişmediğiçün mütebassırane ve müteyakkızane hareket edemedi. Uzun müddet tecribeden ve mesalihi devletde meleke kesb etdikden sonra mekamı iktidara gelseydi fazilet ve dirayetindn istifade olunurdu.

Müderrislikden vükelâlığa atlayan bir zatdan daha fazlası beklenemez. Bununla beraber onun fazlu fetaneti - meslekden yetişmis ve tecribe görmüş oldukları halde liyakat ve müvaffakiyet eseri göstermeyen - bazı zevata tefevvukunu intac etmişdir denilebilir.

§

Rüşdi Paşanın ahlâkı hakkında muhtelif rivayetler vardır. Cevdet Paşa «müdahin» olduğunu söylüyor. «Tezakir»de Âli Paşanın, Midhat Paşayı şûrayı devlet riyasetinden azletdirerek Bağdada gönderdiğinden bahsetdiği sırada «nevbet, Şirvani Zade Rüşdi Paşa ile takire geldi. Fekat Şirvani Zade, pek ziyade müdahin olub Âli Paşaya yaltaklanarak yakayı kurtardı» diyor.

Cevdet Paşayı tasdik edecek hâdiselerden olmak üzere reji komiseri üdebadan Nuri Bey merhum, nakletmişdi:

Yusüf Kâmil Paşa Bebekdeki yalısında Midhat ve Şirvani zade Rüşdi Paşalarla birlikde yemek yerken— nükteli sözler söyleyerek taşı gediğine koyanlardan—meşhur Minas Efendi[1] gelir. Gösterilen müsaade üzerine bir kenara oturur.

Paşalar, yemekden sonra çilek yerken Kâmil Paşa «çileği dalgınlıkla tuza batırub yedim, pek leziz oldu» der. Rüşdi Paşa da çileği tuza batırub yedikden sonra «hakikaten pek leziz oluyor. Bundan daha lezzetli bir şey tasavvur olunamaz» tarzında mukabele etmesiyle Midhat Paşa «Minas Efendi, işidiyor mısın?» der. Minas «çilek meclisinde zararı yoksa da vükelâ meclisinde de böyle oluyor» cevabını verir, Kâmil Paşanın iltifatına mazhar olur.

Memduh Paşa «âlim ve nüktedan, hüsni tedbir ve takrire kadir, derviş haslet ve ehibbasına bazili himmet» [2] olduğunu söyliyor.

etmiş gibi idarei kelâm ve - ilmî haddini tecavüzle - bana ilmî meclisleri öğretmeğe kıyam etmekden ve salâhiyetinin haricinde hükümler vermekden ziyade ilme ve ilim sahiblerine ve ilim meclislerine karışmazsa işte o zeman ilme hizmet etmiş olur.

[1] Belediye daireleri müdirlerinden idi. Eylul 1215 de vefat etdi Zeki, nüktedan, kibar mahafilerine girer, sözünü esirgemez, yaşlı başlı bir âdemdi. Kanlıca belediye müdiri iken köpeklerin sokakları kirletmekde ve gelüb geçenleri iğrendirmekde olduğundan kendine şikâyet edilir. O esnada memurların tahlifine karar verildiğinden - şikâyete karşı - Minas, şu sözleri söyler:

«Sizler, memuriyetlerinizde doğruluk göstereceğinize yemin ediyorsunuz. Fürsat buldukca yine sızdırıyorsunuz. Yeminin cezasına oğramamak içün başınızda çuvallar dolusu ekmek dolaşdırub köpeklere yediriyorsunuz. Onlar da bir düziye sokaklara .... çıyorlar. Ben ne bo ... yiyeyim».

[2] «Esvatı Sudur».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Celâlüddin Paşa - yukarıda işaret edildiği vechile - «sıfatı sabite eshabından olmayub her renge boyanur ve her suretde görünür olduğundan» [1] bahsediyor.

Sermesti gafletü gurur olan erbabı ikbalin tevccüh ve iltifatını kazanub süratle terakki etmek ve bir mevki yakalamak içün «sıfatı sabite eshabından» olmamak, «her renge boyanmak» ve «her suretde görünür olmak» zarurî ise de ehli fazilet ve «derviş haslet» olanların «sıfatı sabite eshabından» olmaları ve hutamı dünya içün kallaşane reftar ve güftare tenezzül etmemeleri icabeder.

Mahmud Paşanın tarifine temas edebilecek iki garib hadise mazbutumdur, biri yakacıkdaki sayfiyemizde, diğeri Füad Paşanın meclisinde vaki olmuşdur. Rüşdi Paşanın ruhunu incitmekden sakınarak nakletmiyorum.

Maliye nezaretinde bulunduğu esnada banker Zarifi - latifeten - «yalancı paşa» diye hitabetmesi üzerine - azamet füruşlıkla, maruf olduğu halde - Rüşdi Paşanın, eseri infial göstermemesi, huzzarın hayretini mucib olduğunu ve bu hal, onun ahlakındaki garaibe nümune addedildiğini - esbak dahiliye nazırı Said Efendiden naklen - sadaret müşteşarı merhum Ali Füad Bey söylerdi.

«Derviş haslet ve bâzili himmet» bir zatın «her renge boyanması ve her suretde görünmesi», «azamet füruş» olması ve azametiyle beraber bir bankerin «yalancı» hitabında bulunmasını hazmetmesi, birbirine zıd bir takım hasletlerdir ki sahibinin, ezdadı cemetdiğini gösterir.

Velevki lâtife tarzında olsun «yalancı» hitabı, vüzeradan bir maliye nazırını değil, haysiyetini gözeten en küçük bir memuru da gadabnâk etmek lâzım gelir.

Böyle muhakkirane bir söze karşı sükût etmek, Zarifi nezdinde bir suretle mayubü mahcub ve müdafai nefs iktidarı meslûb olmakdan ileri gelir. Rüşdi paşanın sükûti, her halde «derviş haslet» olmasından münbais değildir, Öyle ise sükûtun hakikî sebebi nedir?

Azametini iddia edenleri teyid eden ahvalinden olmak üzere mülkiye nazırı Pertev Paşanın torunu esbak evkaf meclisi reisi merhum Aziz Bey naklederdi:

«Bir gün sadaret dairesinin kapusundan girmek üzere iken Sadrı âzam Rüşdi Paşa geldi. Kenara çekildik. Arabadan inüb içeri girmekde olduğu sırada bir zatın, yere koyduğu arzıhali paşa, ayağiyle ve hiddetle itüb yürüdü. O zat bittabi müteessir oldu. Az müddet sonra paşanın ikbali, idbara tahavvül etdi».

[1] «Mir'atı Hakikat»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devlet ve milletin her dürlü mesalihini tesviyeye mecbur ve mercii ümur olan bir âdemin - isterse sadrı âzam, hattâ şehriyarı muazzam olsun - efradı milletden birinin, vermek istediği arzıhali, ne hak ve salâhiyet ile red ve arzıhalin sahibini tezlil eder?

«Derviş haslet» denilen bir zat, böyle müstebiddane ve dilşikenane muameleden çekinmezse başkaları ne yapmaz?

Hadiseyi nakil eden, sözüne itimad olunur zümreden olmasa, Rüşdi Paşa gibi — bir veliyyi kâmil ve merdi fadılın necli necibi olan — ülemayı benamdan bir zatın, islâmiyet ve insaniyete muhalif hareketde bulunmasına inanmak kabil değildir.

Babam Mehmed Emin Paşa merhum, Rüşdi Paşanın beşuş, mütebessim ve nazük bir zat olduğunu söylerdi. Tebdili heva içün Mısırda bulunan Yusüf Kâmil Paşanın iş'arı üzerine bir remazan akşamı - ikbalperistan ile her odası dolmuş olan — konağına gitdiği sırada hakkında pek ziyade iltifat ve riayet gösterdiğini ve bu riayetin kısmı âzamı, Kâmil Paşaya aid ise de iftarda bulunan diğer müsafirlere karşı da nazükâne ve dilnevazane davrandığını naklederdi.

Şairlerin medih ve kadhi, Memduhun iyiliğine ve makduhun kötülüğüne sened ittihaz olunamaz ise de Rüşdi Paşanın fazlu kemalini tasdikde dost ve düşmeni müttefikdir ve bu ittifak — bazı mubalâğakârane senalardan kat'ı nazar—hakikate müstenid olduğiçün kabili kabuldür. Diğer hallerini medih, yahud zem edenleri kaydi ihtiyatla dinlemek muktazidir.

Paşanın mekamı sadarete nasbında - «Nef'ii zeman» namiyle yad olunan İsmail Paşa zade Üsküdarlı Hakkı Bey, tanzim etdiği uzun kasidede [1] diyor ki:

«Bâzili lûtfü kerem düsturi Efridun alem
Ziveri seyfü kalem paşayı pür feyzi neval

§ Rüşdi Paşa ol hidivi kâmran kim zatına
Şibhü akran fazlu irfan iledir emri muhal

§ Feyzi cudü mekrimetle bişebihü biadil
Fazlü ilmü marifetle bikarinü bimisal

§ Sözlerin pirayei âsarı fazlı aklı kül
Hatırın gencinei esrarı Hayyı bizeval».

Hakkı Bey, diğer bir kasidede —gulu perdazanı İranı ve mübaleğakâranı yunanı dembestei hayret edecek derecede ileri giderek— diyor ki:

[1] 27 Ribiulevvel 1290 tarihli «Hakayıkulvekayi» gazetesiyle neşrolunmuşdur. Bilâhara divana da dercedilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«O hidivi hikem âraü hüner pira kim
Hasdır himmetine kaidei sulh ile cenk

§ Böyle düsturı dahi görmedi çeşmi hurşid
Kurulâldan beridir barigehi mina renk

§ Ebri fazliyle hıyabanı funun hurremü sebz
Mihri akliyle gülüstanı yakin rengâ renk

Abı fazlıyle bulur bağı cihan feyzi cinan
Tabı kahrından olur çeşmei hurşid şerenk [1]

§ Şahidi reyidir ol Nurı ilahiki ana
Nüh felek âşıkı pürdagu fikârı diltenk

§ Olsa feyzi nazarı terbiye bahşayi cemad
Reşki mahiyeti hurşid olur tıneti senk

§ Eylese nehy eğer men'i heva, Nahidin
Zikri kudsi ola destinde bütün nağmei çenk

Mihri gerdunı felek kudreti ger etse mesir
Tabı zerrati olur dağzeni heft evrenk

Hıfzı ger estese ibkayı hayatı hayvan
Haşredek lüccei ateşde urur gavta nehenk».

Matbuat Müdiri Nüzhet Efendi, takdim etdiği menzumei tarihiyede diyor ki:

«Fâzlı nihrirü Eflatunnaziri ruzgâr
Milletü devlet anınla daim eyler iftihar
Medhine kadir değil hamemki ıtnab eyleyim
Eylemek mümkin midir emvacı deryayı şümar».

O vakit Trabzon divanı temyiz riyasetinde bulunan Şarkî Karahisarlı Abdi Efendi diyor ki:

«Sıyti ikbali cihanı danişe — Bir hidivin vermiş idi gulgule
Nazırı maliye iken şimdicik — Mihri sadrı fahr ile aldı ele
Namdaşı hazreti خيرالورى — Rüşdi Paşayi velâyet silsile
Şivei nutku selâset perveri — Lüknet efzadır lisanı bülbüle
Şahidi ateş izarı danişi — Verse haclet çok muruhsarı güle
Neyyiri ikbali ferrü satveti — Sinei âdasını daim dele».

Rüşdi Paşanın mekamı sadarete tayininden beş gün sonra «Basiret» gazetesine yazılan «Sadareti uzma» unvanlı mekalede deniliyor ki:

[1] Zehir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

(... Fazlu dirayet ve ehliyetleri nezdi hazreti padişahide malûm olduğu gibi ebnayı vatanın erbabı akıl ve insafı nezdinde dahi müsellem ve bu cihetle şimdiye kadar eserinin zuhuru muntazar iken hasbelkader bir müddet teahhur etmiş ve bir aralık sadmei rekabetle bir de felâket geçirmiş iken haiz oldukları fazilet ve ilmü kemal ve dirayetleri kadrü menziletini vikaye ile beraber eseri fiilisini dahi göstererek bu günki günde kenduleri yani vücudları [1] hakikaten baisi fahr olan fehametlü devletlü Mehmed Rüşdi Paşa hazretlerini devletimizin en büyük bir mesnedi ve bu cihetle umumun mercii olan mekamı sadareti uzmaya sevk etdi.

§ Cenabı Hak, bir köprülü yaradub dahili vatanı istilâ eden vesaili inkırazın zevaline anı alet ederek ve arkasından dahi necli necibi Fâzıl Ahmed Paşayı yetiştirerek Devleti Osmaniyeyi yeniden ihya etdi. Şimdi de fezaili zatiyeleri eadii munsıfesinin bile müsellemi olmak lâzım gelüb nesebleri dahi eizzei kirame müstenid olan bir zatı, zatı hazreti hilâfetpenahinin teveccühatı kaderdanilerine mazhar ve bu cihetle mekamı celili sadarete nail etdi. Köprülü merhum, yetişdiği asrın icabı vech ile hareketle devletimizi bir büyük buhrandan kurtardı. Müşarün ileyhin hüsni hizmeti, Osmanluları kendusından bir derece memnun etmişdir ki bu mekamı her ne vakit bir müstahak ve muhik zat ihraz etse zamanımızın köprülüsü unvanı iftihariyle yad olunur. Şimdi biz de Rüşdi Paşa hazretlerini o nam ile yad etdiğimiz halde öteden beru cereyan eden kaideye imtisal etmiş oluruz [2].

Lâkin biz bununla da iktifa edemiyeceğiz. Çünki Köprülü Mehmed Paşa, zeman ve maslahatın icab etdirdiği seyf ve şiddete müracaatle hüsni hizmet etdiler [3]. Rüşdi Paşa hazretleri ise fadlü dirayetleriyle iktizayı zemane göre hizmet etmek mecburiyetinde bulunacaklar [3]. Bizim için umulan measiri hamiyyetin zuhuruna delil, dünyada her şeyden ziyade nâfiz ve muazzez olan fadlü dirayetdir. Zamanımız, kalemin rıtkı, seyfin fıtkına galebe etdiği zemandır. Bunun için fazilet lâzım. Fazilet, faaliyet sıfatını da camidir. İşte bu evsaf, müşarün ileyhe bihakkın bir unvanı mefharet daha veriyor [3].

Evet, talibi ilim meslekinden yetişerek şimdi bilistihkak mekamı sadareti ihraz etdikleri cihetle biz, müşarün ileyh hazretlerini Hüdavendigârı âzâm zamanında kadıaskerlikden bilistihkak veziri âzamlık mesnedini ihrazederek yapdığı kanunlar, vaz[ـ]etdiği usullerin inzimamı fevaidi, şanü şevketi Osmaniyanı feleklere kadar ilâ eden Çandarlı merhuma halef addederiz [4]. İnşaallah göreceğimiz eserler de, sözümüzün savab ve isabetini isbat edecekdir.» [4].

---

[1] «Kenduleri» ile «Vücudları» başka şey zan olunmamak içün! muharrir efendi, «yani» ile tefsire lüzum görmüş!

[2] Bu sözleri yazana demeli ki: Mekamı sadaretde ne yapacağı henüz teayyün etmeyen Şirvanlıyı da zamanınızın Köprülüsü namiyle yad edebilirsiniz emma bu yad, onu Köprülü yapamaz. Köprülü namiyle yad edilecek âdemin, Köprülü gibi devlete hizmet etmesi lâzım gelir. Âmmenin takdirine lâyik bir hizmet ibraz etmeden verilen ve alınan unvanlar, sahibine hiç bir kıymet bahş edemedikden başka mahve mahkûmdur. Bilistihkak ihraz edilen unvanlardır ki sahibinin intikalinden sonra da bekayab olur ve hürmetle yad olunur.

[3] Köprülü «Seyf ve şiddete müracaatle hüsni hizmet» etdiği gibi Rüşdi Paşa da «fadlü dirayeti ile» hizmet edebilirse - Köprülü unvanından başka - «bir ünvanı mefharet daha» verilebilir. Fekat yalnız bir unvana bile istihkakını gösterecek kadar vakit bulamıyan ve bu sebeble bir iş göremiyen o zata diğer «bir unvanı mefharet daha» vermeğe kalkışmak huluskârlığa haml olunsa hata edilmiş olmaz.

[4] Bir âdem «talibi ilim mesleğinden yetişüb mekamı sadareti ihraz» etmekle «şanü şevketi osmaniyanı feleklere kadar ilâ» etdiğinden bahs olunan «Çandarlı merhuma

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Geleni tebcil, gideni terzil etmek, her devrin ikbal perestlerince mutad olduğu halde Rüşdî Paşayı Çandarlıya halef ve Köprülü gibi sahib şeref addeden «Basiret» gazetesine, onun halefi Hüseyin Avni Paşanın medayihine dair yazılan mekalenin sonuendaki fıkrada seletin fezaihinden değil, fezailinden bahsedilmesi şayanı dikkatdir.

Fıkra şudur:

«.... Rüşdi Paşa hazretlerinin dahi fezail ve kemalât ile tezyini vücud etmiş ve müddeti medide ümuri mihamı saltanatı seniyede ibrazı liyakat buyurmuş oldukları cihetle müsellemi enam olan şiarı mehasin âsârı kadir dahi padişahi muktezayı mekârim ibtigası üzere kariben babı âlice bir memuriyeti celilede istihdamlarına müsaadei merahim adei mülûkânenin bidirig buyurulacağını kaviyyen ümid ve intizar ederiz.»

Aleyhinde söyliyenleden bir kaçını da dinleyelim:

«Zebanı nâsde lânet ile mezkûr iken Vani
Zemanında anı rahmetle yad etdirdi şirvani
Ne Vani öyle melûndur ki namı ahbesi devran
ki eyler melânetdeb şühesiz mahcub şeytani»

§

«Şimdiki nazırı maliye olan menhusun [1]
Mevlidi [2] Rus olıcak kendisi Osmanlı mıdır
Heyeti Ermeniye [3], Moskova benzer hulkı
Kim bilir [4] aslını Şırvanlı mıdır, Vanlı mıdır»

§

«Keçeci oğlu Füadi farmasuni salikin
Şerri Şirvanisikim bir haini millet, anid

---

halef ad» edilemez. Şirvanlı Paşa da, Çandarlı Paşa gibi «şanü şevketi feleklere kadar ilâ» ve görülecek «eserler, sözünüzün savab ve isabetini isbat» etsün de ondan sonra «Çandarlıya halef ad» olunsun.

Bu sözümüzün «savab ve isabetini» siz de tasdik edersiniz, değil mi muharrir efendi?

[1] Şirvanî Zade hakkındaki kitabda «şimdiki nazırı maliye olan mel'unu menhusun» şekli menhusunda yazılmışdır, belki doğrusu bu ola!!

[2] Bazı mecmualarımda «vatanı» suretinde mukayyeddir.

[3] Bunu yazarken şu beyt sanih oldu:

«Benzemez Ermeniye resmine bak
Benzeten Ermeniye Ermenidir».

[4] Bazı mecmualarımda «bilmeyiz» yazılmışdır.

Sebkü rabtı, terkibi ve mânası bozuk olan son iki kıt'a millet kütübhanesinde Bosnalı Fâzıl Paşanın - başında «Mecmuai Hezliyat» yazılı - mecmuasından naklolunmuşdur. Diğer iki adi kıt'a gibi bunların da nâzımı malûm değildir. Garazkârlığı nisbetinde cahil ve hasud bir şahsın düzmesi olduğu anlaşılıyor. İzaha hacet yokdur ki medih de, zem de pek çok defa bir garaza istinad eder. Garazdan masun ve ihlâsü hamiyete makrun medih ve zemme pek nâdir tesadüf olunur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ermeni, Moskov, Moğol, Lehmi, Kazak mıdır aceb
Dahiliye nazırı oldu o kezzabı yezid»

§

«Dahiliye nazırı kezzabı binamusu ar [1]
Bir kılı kırk ı yarar kizbiyle eyler ittihar
Her kese bir sureti diğerde rengin gösterir
Hokkabazlık san'atin cehud gibi halka satar»

***

Rüşdi Paşa, evvelce tedrisle, muahharan ümuru devletle meşgul olduğundan fazileti ilmiyesi nisbetinde nafi eserler vücude getirmeğe vakit bulamadı [2]. Elimizde yalnız bir eseri vardır. Eimmei şafiiyeden «Ebülhasan Mühammed bini Habibi Maverdi» nin—hikmeti ameliye aksamından «سياسة الدينه» nin usulü kavaidine dair — «دستورالوزرا» ismiyle tertıb eylediği eseri - arabcadan türkceye - terceme etmişdir.

Rüşdi Paşa mukaddimede diyor ki:

«.... bundan akdem Pertevi Efendi namında bir zat, ol nüshai nadiretülemsalin lûgatı garibei Arabiyeden lisanı azbülbeyanı Türkiye nakil ve tercemesine bezli nakdinei himmet eylemiş ise de mütercimi muma ileyhin ulumı Arabiye ve edebiyede mehareti kâmilesi olmadığına binaen risalei mezkûrede münderic olan ehadisi nebeviye ve emsali hikemiye ibaratı subei[صعب]edebiyenin bazısını bilkülliye tay ve imha ve bazısının tercemesine kat'a tesaddi ve taarruz etmiyerek yalnız biibaretiha nakil ile iktifa ve mahali sehlülmisali sairesini dahi manasız bir takım elfazı gayrı murtabita ile beyan ve tercemeye ictira eylemiş olduğundan neticei mukaddematı sayü gayreti olan eseri adimülmüfad

لترجمه

تا بید است در الفاظ و معانیش صواب
یعنی از اول تا آخر او سهو و خطاست

---

[1] Eğer bu sözü söyliyen kezzab değilse «kezzabı bi namusu âr» ve «kizbiyle eyler iftihar» sözlerini okuyunca Zarifinin «yalancı paşa» demekde yalancı olmadığını kabul etmek lâzım geliyor.

[2] Her âlimden eser istemeğe hakkımız yoksa da - servet sahiblerinden lûtuf ve kerem umulduğu gibi Rüşdi Paşa kâbındaki erbabı kemalden de müteaddid eser beklenir.

Paşa merhum, zemanımızda yaşamış olsaydı - ilim ile halen ve fıtraten münasebeti olmayan - adamların bile telif sevdasına düşerek - kâğıd kahtının hükümferma olduğu böyle bir vakitde:

«Senden kapar, benden kapar — Yasdık kadar cildler yapar
Hepsinde de sehve sapar — Ol cahili âlim nüma»

me'aline mutabık olarak bir takım eseri bi semer[ثمر] ortaya koyduklarını görür de eser yazmak şöyle dursun, ehli kemal olduğuna teessüf ederdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mazmununa masadak ve nazarı iltifatı erbabı kiyasete gayri müstahak bulunmuş olmağla bu abdi adîmülbidaa

Maaarifden zamiri safü sade
Muhammed Rüşdii Şirvanî Zade

ol mecellei cemilenin ez serinev hüsni suretle tercemesi hususuna imali resülmali ihtimam ve sarfı mahasali sayü ikdam eyleyüb esnayı tercemede iktizayi mekama göre mersumi levhai mütefekkire ve nikâştei safihai sahife olan bazı emsali Arabiye ve mekalâtı edebiyenin ilâvesiyle tevşihi serlevhai kelâm eylemişdir.» [1].

Paşanın nükte perdazlığına misal olarak Haleb ulema ve üdebasının eazımından esbak mebus Şeyh Beşir Gazzi merhumdan menkuldür:

Haleb valisi iken meclisinde teganni eden «Ahmed» namında biri, ibni Farıd [فارض] merhumun bir beytindeki «atf» gelimesini, aynın fethile okumak icab ederken kesir ile «ıtf» okuduğundan paşa —«ey Ahmed, gözünü aç» ve «atfın ayınını feth ile oku» manalarını tazammun etmek üzere— « افتح عينك يا احمد » demişdir.

***

Rüşdi Paşa merhumun bazı nazımlarını vaktivle toplamışdım. Onlardan bir kaçını dercetdim. Okununca anlaşılır ki merhumun, şairlikle münasebeti yokdur.

Binlerce emsalinin tekrar etdikleri gibi «ayni adem disem de inanma miyanına» gibi hayide sözleri şiir ve bu sözleri üşenmeden söyleyenleri şair addetmek, şuurdan mahrum olmağa mütevakkıfdır.

Bu hakikati kendi de takdir etmiş olacak ki nazım ile oğraşmakda ısrar etmemiş ve şiir namına bir takım mukaffa ve mevzun türrühatı yan yana dizub divan tertibine kalkışmamışdır.

«Kişi noksanını bilmek gibi irfan olamaz»

Hâlka kendini şair, yahud alim tanıtmak sevdasile saçmalar saçmakdan ise haddini bilüb o sevdayı bi sude düşmeyenler, elbette âkılane hareket etmiş olurlar.

Gazel

Ol dilferibi şuhi cihan söylerim sana
Huni nigâh afeti can söylerim sana
Ayni adem disem de inanma miyanına
Belki vücudı var da yalan söylerim sana
İllet, vücudi alemi imkâne aşkdır
Esrarı kün fekâni iyan söylerim sana
Mfizzamiri şerh içün ey şuhi nazenin
Her şerhai deruni dehan söylerim sana

[1] Zemanımızın haline göre mütercimin sözleri de tercemeye muhtacdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nuş eylemiş o mesti meyi naz, gülarak
Bak sühii ruhile nişan söylerim sana
Rüşdi kıl intisabı deri hazreti Reşid [1]
Ol asitanı kehfüleman söylerim sana
Bir asafı yegânei alemki medhini
Her vakt, her zeman, her an söylerim sana
Evsafını o daveri devri zemanenin
Pirayei zebanü cenan söylerim sana

§

Lâli lebin ki neş'ei candan haber verir
Keyfiyeti şerabı cinandan haber verir
Cûşü huruşi kulzümi mey, gûşi canıma
Abı hayatü ruhı revandan haber verir
Üftadegânı rahı game eksik olmasun
Peyki saba o servi çemandan haber ver
Yandıkca berki ahım ile harmeni vücud
Seyli sirşek, cuyi revandan haber verir
Metni celâli gamzesini şerha başlasam
Her şerhai derun, sinandan haber verir
Müjgânı çeşmi tîri kazadan nişandır
Ebruyi dilistanı kemandan haber verir
Her bir kelâmı Rüşdii âlî tabiatin
Levhu kalemle sihri beyandan haber verir
Daim zebanı kilki sühan sâzı ruzgâr
Evsafı nurı çeşmi cihandan haber verir
Yani cenabı müftii dini mübin kim
Babı refii emnü emandan heber verir
Ol arifi serairi hikmet [2] ki âleme
Razı nihanı kevnü mekândan haber verir
Mahı müniri âtıfeti bendegânına
İdi [عبد] saidi nur feşandan haber verir

§

Dil neşveyabı aşk idi meyhane yok iken
Mesti şerabı feyz idi peymane yok iken
Hali dili hikâye ederdi seruşı gayb
Efvahı insü canda efsane yok iken

[1] Mustafa Reşid Paşa.
[2] Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mamur idi künuzı mehabbetle sinemiz
Ziri felekde genc ile virane yok iken
Pervaz ederdi tairi can evci kurbde
Bu mergzarı kevnde bir lâne yok iken
Firdevsi arızındaki hali siyaha ben
Oldum fütade âdem içün dane yok iken
Lâli lebinden olmuş idim buse çini şevk
Halvetgehi visalde bigâne yok iken
Rüşdi, cenabı zivere [1] olmak nazire gû
Haddin mi sende tab'ı sütadane yok iken

§

Gedayi aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Edayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Metalibi dili rahi ademde biz bulduk
Fenayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Mekamı şevku tarabda kararımız emma
Nevayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Zemane halkına beyhudedir medayihimiz
Senayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Tariki aşka çağırdık cihanı ragıbı yok
Cilâyi aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Cihanda kıymetü kadri bilinmedi gitdi
Behayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Sühan seralığa Rüşdi heves abes derler
Hevayı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim

§

Yeni sene tarihi [2]

Kutbı siphiri saltanat — Şahı cihan Abdülmecid
Mihri büruci madilet — Gerdun haşem encüm abid
Zılli hüdayi lâyezal — Cem hasletü derya neval
Revnak dihi cahü celâl — Meh Talatü bahti Said
Daratü ferrü şevketin — İclalü izzü satvetin

[1] Şeyhülharemi nebevi iken 14 Zilhicce 1278 de Medinei Münevverede vefat eden Ahmed Sadık Ziver Paşa.

[2] «Merhum Şirvani İsmail Efendi zade Mehmed Rüşdi Efendinin tarihidir» denilerek 8 Muharrem 1269 tarihli «ceridei havadis»e dercedilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şanü şükuhü devletin — Rebbi celil etsün mezid
Sali nev etdikce zuhur — Geldikce eyyamü şuhur
Tahtında olsun pür sürur — İkbal ile ömri medid
Rüşdi dedi tebrik içün — Nev salinin tarihini
Mesud ola şahinşehi — Devrane bu sali cedid

TARIHVEMEDENIYET.ORG

HÜSEYİN AVNİ PAŞA

Hüseyin Avni Paşa, İsparta mülhakatından şarkî Karaağac kazasına merbut Avşar nahiyesinin Gelendos [Gelendosı] köyünde Odabaşı zadelerden [1] Ahmed Efendinin [1] oğludur. 1820 [1236 H.] de o köyde doğdu.

1836 [1252 H.]de İstanbula geldi. Çorlulu Ali Paşa medresesinde müderris bulunan dayısının odasında oturdu. Bir müddet hıfzı kur'ana çalışdı ve dayısından Arabî sarf ve nahiv okumağa başladı.

Beş altı ay sonra dayısı evlenerek medreseyi terk etdiğinden nerede ikamet, ne yolda hareket edeceğini tayin edemedi, tereddüd halinde kaldı. O sırada bir gün Süleymaniyeye giderken İspartalı hafız Ismail Efendiye tesadüfle beş on gün evvel harbiye mektebine girdiğini öğrendi. Onunla birlikde mektebe gidüb kayd olundu. [1837 - Rebiulâhır 1253] [2]

---

[1] Me'hazlardan biri olan resmî «Ceridei askeriye» nin 27 Cümadelula 1293 tarihli ve 909 numaralı nüshasına derc edilen tercemei halinde böyle deniliyor.

Hal buki Atıf Bey «hatıra» da «İspartada eşek si... oğlu dimekle maruf bir herifin oğlu olduğunu» ve okul öğretmenlerinin gayretlilerinden Bay Hikmet Turhan dağlı oğlunun, İspartada icra etdiği tahkikat üzerine - Isparta halk evi mecmuası olan - «Ün» e yazub bir nüshasını tevdi etdiği mekalede, saflığından dolayı «Eşek Ahmed» lekabı verildiğini söyliyorlar.

[2] Dağlı oğlu, mekalesinde Eğirdir Beylerinden Haci Memiş oğullarının hizmetcisi olan eşek Ahmed, oğlunu kasabanın medresesine devam etdirdiğini, her memleket eşrafının çocuklarından birinin harbiye mektebine gönderilmesi emir edildiğinden efendileri, kendi çocuklarının yerine Hüseyni gönderdiklerini ve İstanbula geldikden sonra bir müddet Mahmud Paşa medresesinde okuyub Maçkadaki harbiye mektebine girdiğini - Isparlalıların rivayetine atfen-nakl ediyor.

Karesi telgraf ve posta müdiri iken gördüğü mezalimden ağır suretde şikâyet etmesi üzerine Deyrizora nefi edilüb oradan firar ile Asya, Afrika ve Avrupada siyahat eden Eğirdirli Karçın zade Süleyman Şükri Efendi «siyahatülkübra - Ermegani Süleymani Bebarigâhı sultani» namile 1907-1325 de Petersburgda - Abdülreşid bini Ömer İbrahimof Efendinin elektrik matbaasında 603 büyük sahifeden mürekkeb ve kendi resmini havi olarak - basılan eserinde diyor ki:

«Cennetmekân Sultan Abdülâziz Han Hazretlerinin zemanı saltanatlarında pertev alub bilâhare irtikâb eylediği شر sanilik ile şühreti rediesi afakı tutan maktul Hüseyin Avni Paşa tahsili iptidaiyi bu mektebde [Burhan mektebi] görmüşdür. Binaen aleyh kendisi Eğirdirli olmayub Gelendos karyesinden eşekci Ahmedin oğludur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sekiz ay sonra imtihan edilerek onbaşı, 1839 [Cümadelulâ 1255] de icra olunan huzur imtihanında liyakat gösterdiğinden baş çavuş, 1842 [1258 H.] de mülâzim oldu.

1847 [1263 H.] de dört arkadaşiyle erkânı harbiye sınıfına ayrıldı. Bir sene daha erkânı harbiyeye mahsus derslere devam etmek üzere 1848 [şaban 1264] de erkânı harbiye yüzbaşılığı tevcih olundu. Bir sene sonra - sınıfının üçüncüsü [1] olarak erkânı harbiye kol ağalığı ile şehadetname aldı [2]. Harbiye mektebinin fenni harb muallim muavinliğine ve seferiye ve dahiliye kanunları muallimliğine tayin kılındı.

1852 [şaban 1268] de nizamı mucibince diğer arkadaşlariyle beraber binbaşı ve fünun ve kavanini harbiye birinci muallimi oldu.

Rusya devleti tarafından fevkalâde sefaretle izam olunan prens Mençikofun İstanbula vürudundan sonra rütbesi kaymakamlığa terfi edilerek 1852 [5 remazan 1269] da Şumnuya gönderildi.

Kırım harbinin ilânına kadar Sofya cihetindeki Balkan geçidleri istihkâmatına nezaret etdikden sonra Vidin fırkasına memur edildi. Vidin karşısında Kalafat köyündeki istihkâmatın inşasına çalışmakda iken bir fırka Rus askerinin Çatata köyüne geldiğini haber aldı. Kumandan Ferik Ahmed [3] ve maiyet kumandanı Çerkes İsmail [4]

O zemanlar mektebi ibtidaiden dahi mahrum ve cehalette puyan bir karyede kadem nihadei şeamet [*] olduğiçün pederi, Egirdire getirüb kavaf esnafından Hacı Musa merhuma tevdi, o zat dahi hayır yapıyorum zannile [*] Burhan mektebine teslim etmişdir. Burada tahsili ibtidaiyi badelikmal Dersaadete gitdiğini haber alan bazı latife gû, bir sürü uyuz merkebi önüne katarak pazara gelen pederine tesadüf etdiklerinde «ulan eşekci [*] Ahmed, sıpayı [*] İstanbula mı gönderdin» hitabında bulundukları zeman agayi nazükter yılışarak «gönderdim ya, orada kocaman olur da acı acı zırlarsa hepinizi korkutur» cevabını verdiği meşhurdur.

Eşekci Ahmedin, şerrülhalefi[*] hakkında hissi kablelvuku olarak söylediği vechile Hüseyin Avni nankörünün [*] yavan yavan zırlamasındaki şeamet nihayet kendi başını da yedi. Şömendüfer olmayan yerlerde vuku bulan yolculuğu bittabi kârban ile yapdım. İnsaf, mürüvvet, insaniyet, ittika denilen hasaili celilei islâmiye ile müttasıf hiç bir katırcı görmedim ki şu garib tesadüf [**] üzerine eşekcilerin kerametine de kail olayım».

Hüseyin Avni Paşa, çocukluğunda ablak çehreli, şişman ve tıknaz olduğundan ailesi «Malak Hüseyin» derlermiş.

---

[*] «Eşşek Ahmed derki Karçın zadenin
her sözü ayni hakikat etme şek»!

[**] Babasının «kocaman olur da...» deyüb oğlunun filhakika kocaman olması.

[1] Harbiye mektebinden birinci defa erkânıharbiye olarak çıkan o sınıfın birincisi 1891 [1308 H.] de vefat eden muhakemat dairesi reisi Müşir Mahmud Mesud Paş ve ikincisi 1895 [1313 H.] de vefat eden esbak Hicaz Valisi Müşir Safvet Paşadır.

[2] Şehadetname, Askeri müzededir.

[3] Şam Valisi iken vak'ai meş'umeden dolayı idam olunan Müşir Ahmed Paşadır.

[4] Babı âli hâdisesinde maktul olan Harbiye Nazırı Nâzım Paşanın babasıdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşaların maiyetinde on beş tabur piyade ve bir mikdar süvari ve top ile Çatataya gitdi. Rus askerine mukabele etdi ve muzaffer oldu.

Muharebe esnasında düşmen tarafından atılan gülle, atının kellesini kopardığını gören Çerkes İsmail Paşa, bir at ihda etdi.

Muharebede hizmetleri görülenlere tevzi edilmek üzere Sultan Abdülmecid tarafından Ahmed Paşaya gönderilen hediyelerden Hüseyin Avni Beye altun saplı bir kılıc ile tebdilen dördüncü rütbe mecidi nişanı verildi. Muzafferiyet haberi üzerine miralaylık tevcih kılındı.

Kars muhasarası hengâmında İsmail Paşa, Anadolu ciheti kumandanlığına tayin ve Hüsyin Avni Beyin rütbesi, erkânı harbiye mirilivalığına terfi olundu. Müteakiben İsmail Paşa, Rumeli kumandanlığına tahvil edilerek Hüseyin Avni Paşa ile beraber Şumnuya gitdiler.

O sırada bir kolordu ile Sahuma gönderilen Serdarı Ekrem Ömer Paşanın talebiyle Avni Paşa, ordunun erkânı harbiye riyasetine nasb olundu.

Diğer me'haze göre: Zarif Mustafa Paşanın yerine Anadolu ordusu müşirliğine tayin kılınan Çerkes İsmail Paşanın inhası üzerine 1854 [1271 H.] de miriliva ve orduya erkânı harbiye reisi oldu.

Orduya gitdiğinde Karsın mevkıan müşkilâtını ve Erzurum ve Soğanlı mevkilerinin harb noktai nazarından Karsa rüchanını anlayarak İngiliz Vilyams Paşanın bu hususdaki mütaleasına muhalif bulundu.

İsmail Paşa, Orduya gelmeden Rumeli ordusu müşirliğine tahvil ve yerine Gürci Vâsıf Paşa tayin edildi.

Vilyams Paşa, Karsın muhafazası reyinde ve Hüseyin Avni Paşa — erkânı harbiye reisi sıfatiyle — muhalefetde ısrar etdiğinden İngiltere sefirinin müdahalesiyle Vilyams Paşanın plânı kabul ve Hüseyin Avni paşa İstanbula celb olundu.

1271 senesi sonunda [1855] Serdarı Ekrem Ömer Paşanın kumandasında Kırıma sevki kararlaşdırılan ordunun erkânı harbiye riyasetine tayin kılındı. Mangırliya ve Batuma gitdi. Muharebede hüsni hizmeti görüldüğünden tebdilen üçüncü rütbe mecidi nişanı verildi.

Ordu ile Kinayise kadar ilerilediği sırada Karsın Ruslara teslimi haberi alındı. Umumî mütareke üzerine ordu ile Batuma döndü.

Paris müahedesinin akdinden sonra Çerkes İsmail Paşa, tekrar Anadolu ordusu müşirliğile Erzuruma gitdiğinden hududun tayini içün Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri mürahhaslarından teşkil olunan komisyona devlet tarafından Hüseyin Avni Paşa birinci mürahhas nasb olundu. Vazifesini bitirdikden sonra İstanbula döndü.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Karadağlıların ihtilâli üzerine Ferik Halim paşanın kumandasında bir kuvvet sevkine lüzum görüldüğünden ve «Grahovo» muharebesinde inhizam yüz gösterdiğinden Hüseyin Avni Paşa, erkânı harbiye riyasetine tayin kılındı.

İhtilâli teskin etdikden sonra Karadağ hududunı tahdid içün beş devlet mürahhasından müteşekkil komisyona memur oldu. Hududı tanzim ve plân ve haritalarını tersim ederek avdetinde 1857 [1274 H.] de Mektebi Harbiye [1] nezaretine nasb ve 1861 [1278 H.] de erkânı harbiye riyaseti de ilâve edildi.

Karadağlıların tekrar ihtilâli üzerine — Serdarı Ekrem Ömer Paşanın nezaretinde olmak ve nezaret ve riyaset uhdesinde kalmak üzere — Vasovik fırkası kumandanlığına tayin ve onun inhasiyle 1862 [şaban 1278] de feriklik tevcih kılındı.

Ser askerliğe tayin olunan Raşid Paşanın yerine 1863 [receb 1279] da darı şûrayı askerî reisi oldu.

Füad Paşaya intisab ederek onun ser askerlik inzımamiyle — ikinci defa — mekamı sadarete tayininden az müddet sonra 1862 [safer 1280] de hassa ordusu müşiri ve ser asker kaimmekamı oldu. 1865 [5 şaban 1282] de azledildi.

Mahmud Calâlüddin Paşa «Miratı Hakikat» de

«.... Şehevatı nefsaniyeye münhemik bir şahsı haliülizar [2] ve hukukı millete riayeti bilmez sefihi ruzgâr olmağla harem serayı padişahi ile muhilli ırzu namusı saltanat bazı muamelâtı rezileye [3] girişdiği Valide Sultan tarafından tahkik olunması üzerine fimabad payitahtı devletde bulunmamak şartiyle ser asker kaimmekamlığından mazul ve Yanya, Tırhala fırkai askeriyesi kumandanlığiyle İstanbuldan matrud oldu ve müteakiben Füad Paşanın sadaretden infisaliyle bütün bütün namı unuduldu.»

diyor.

Şarl Mismer de, hatıratında Âlî Paşa ile Giride giderken Füad Paşanın, Hüseyin Avni Paşayı tavsiyesinden bahs etdiği sırada Füad Paşanın «... Şayed Âlî Paşa, Avni Paşanın bir kadın meselesinden dolayı nazarı şahaneden düşdüğüni vesile ederek itiraz eylerse...» dediğini nakl etmesine göre harem seraya karşı ilk defa bi edebane muameleye ser asker kaimmekamı iken cür'et eylediği anlaşılıyor.

[1] «Ceridei askeriye» de «Mekâtibi askeriye nezaretine» deniliyor.

[2] «Kale bak kailine kılma nazar»!

[3] Hazinedar Arzu niyaz kalfa ve Padişahın cariyelerinden Şemsi Cihan ile Hüseyin Avni Paşanın maceralarına dair «Sultan Abdülâziz nasıl hal' edildi nasıl intihar etdi» başlıklı kitabda - bin bir gece hikâyelerinden daha acib ve me'hazi mechul - uzun maddeler vardır. «Naklinin bence lüzumı yokdur İsteyenler oraya baksınlar».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bi edebane muamelenin, cüm'a selâmlığında Dolmabagçede —ber mutad — araba içinde alayda bulunan haremi hümayun mensublarından bazılarına söz atmak küstahlığından ibaret olduğu rivayet olunuyor.

Mehmed Galib ve Ali Rıza Beylerin «on üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvanlı mekalelerinin 23 üncüsünde haremi hümayun mensubatına muamelei gayrı lâyıkada bulunması, padişahı igdab ederek Yanyaya gönderildiğinden bahs edildikden sonra «... Füad ve Alî Paşaların teveccühi mahsuslarına rağmen işbu muamelei teb'idiyeye mümaanet mümkin olamayub Yanyadan Giride ve Giridden tekrar İstanbula geldikden ve ser asker oldukdan sonra yine o yolda mümamelei gayrı makbulede bulunmuşdır. Hattâ Âlî Paşa, sadaretinin eyamı ahiresinde Dahiliye Nezaretinde bulunan Said Efendiyi Ser asker Hüseyin Avni Paşaya göndererek «iffet ve namusa dokunur bazı harekâtı haddini tecavüz etdiğini ve tarafı şahaneden vuku bulan şikâyatı seniyyeye karşı artık kendini müdafaaya muktedir olamadığını» tebliğ etdirdiği ve tashihi ahval etmesini emir ve tenbih eylediği Said Efendiden mesmuumuz olmuşdur» deniliyor [1].

Hüseyin Avni Paşanın, hassa müşiri ve ser asker kaimmekamı iken irtikâb etdiği bi edebane hareketi, bilâhare ser askerlikde bulunduğu esnada da tekrar etdiği anlaşılıyor.

Irzu namus ile alâkasi olmıyanlar da takdir ederler ki ırz ve namus, her şeyin, hattâ hayatın fevkindedir. Irz ve namusa tecavüz edenler, en ağır cezaya müstahak olurlar.

Bahusus devlet ve milletin tahtı zamanında bulunan bir ırz ve namus, ser asker gibi devlet ve milletin en büyük bir muhafızı tarafından taarruza oğrarsa artık o muhafızın lâyık olduğu cezayı düşünmeli.

Füad Paşanın, — kaimmekamlığında ve hassa müşirliğinde bulunan mutaarrızı tedib etmesi iktıza ederken bilâkis «bir kadın meselesinden dolayı nazarı şahaneden düştüğünü vesile ederek itiraz eylerse» mükaddimesiyle Âlî Paşaya tavsiye etdirmesi, namusa karşı hürmetsiz-

[1] Abdürrahman Şeref Efendi «Sultan Abdülazizin vefatı — intiharmı, katil mi» unvanile «Türk tarih encümeni mecmuası»na [No 6. (83) S. 330] yazdığı mekalede tesallut meselesinden bahs ederken — notda — şu sözleri söyliyor: «Babı âli ricalinden uzun etek demekle maruf Rıza beyi sadrı âzam Âli Paşa çağırub «ser asker Paşaya kidiniz, gendilerini biraz toplasunlar. Huzuri hümayunda müdafalarından aciz kalıyorum» haberile Hüseyin Avni Paşaya gönderdiğini merhum, bilmünasebe acizlerine hikâye etmişdi.»

Sadrı âzamın — böyle bir maddeye aid — ihtarını ser askere tebliga memuriyet, Rıza Beyden ziyade Said Efendiye yakışır. Bu ihtarı Rıza Bey belki Said Efendiden naklen söylemişdir de Abdürrahman Efendinin hatırında öyle kalmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lik olduğu gibi Âlî Paşanın da —namuasa taaddide sabıkalı olan— bir âdemi ser askerliğe kadar yükseltmesi ve onun tekrar taaddiye kıyamı üzerine «iffet ve namusa dokunur bazı harekâtının haddini tecavüz etdiğini» söylediği halde tevbiha benzer bir tenbih ile iktifa etmesi, şayanı tarizdir.

Padişaha müteallik kadınlara göz ve söz atacak kadar cüretkâr olan bir şahsın, başkalarına neler yapacağını, hattâ yapmakda olduğunu düşünüb de bir tenbih ile işi geçişdirmemek icab ederdi.

Eğer o cüretkârın ehliyet ve liyakati, tedibe mâni olduğundan bahsedilirse cevab verilir ki onun liyakati askeriyesi gayrı münkerdir. Fekat ırz ve namus ile muhat olmıyan liyakat, pek çok defa faideden ziyade zarara hizmet etmişdir, bu hakikat de kabili inkâr değildir.

Hüseyin Avni Paşa on dört ay mazul kaldıkdan sonra — Şerif Osman Paşanın yerine — Bosna valiliğine ve fırkai askeriye kumandanlığına tayin olunarak gitmek üzere iken — tercemei halinde söylendiği yechile — ihtilâli teskin içün Giridde bulunan Sadrı Esbak Mustafa Naili Paşa İstanbula celb ile Avni Paşa 1867 [30 şevval 1283] de Giride gönderildi. [1]

1867 [zilhicce 1283] de Serdarı ekrem Ömer Paşa, Giride memur olmakla Avni Paşa, Yanya ve Yenişehir kumandanlığına nasbedildi.

Sadrı âzam Âlî Paşanın Giride azimetinde — bir kadın yüzünden — Ömer Paşanın kumandanlıkdan ayrılması zarurî görünmekle Âlî Paşa ile Giride giden Mismere, Füda Paşanın evvelce vaki olan tavsiyesile[2] Mismerin ihtarı üzerine Âlî Paşa, «Fılhakika Hüseyin

[1] Hüseyin Avni Paşa, Girid Vali Kaimmekamı olduğu halde askere de müvakkaten kumanda etmek üzere Giridde bırakılarak kendinin avdetine dair Âli Paşanın yazdığı 18 zilkıde 1283 tarihli tahriratı - Mustafa Naili Paşanın diğer bazı evrakile beraber bir kitabcıdan satın alarak tercemei haline derc etmişdim. [sahife 81]

Bu tahrirat da «Hüseyin Avni Paşa» başlıklı kitaba aktarma edilerek nereden alındığı gösterilmemişdir. Benim vakit ve nakid sarf ederek tedarük etdiğim vesaiki, verdiğim malûmatı - müteveffa babalarından mevrus mal gibi - alub satan, sonra da benim me'haz göstermekle mukayyed olmadığımdan bahse cüret eden insafsız musannifilere ne söylemek lâzımsa yine kendileri söylesünler.

[2] Mismer «hatıratı âlemi islâm» da [*] Füad Paşanın şu suretle tavsiye etdiğini söyliyor:

«Bence asıl Giride yarayacak olan Teselya ordusu kumandanı Müşir Hüseyin Avni Paşadır. Bu zat, nezareti [ser askerliği] sadaretle müctemian ifa etdiğim zemanda benim mutemed ve müşavirim idi. Fikrimce birinci derecedeki kumandanlardandır. Taalii şanını icab eden bir fürsat zuhûr ederse sakın onu hatırdan çıkarmayınız. Şayed Âli Paşa, Avni Paşanın bir kadın meselesinden dolayı nazarı şahaneden düşdüğünü vesile ederek itiraz ederse deyiniz ki: bu hal, şimdiye kadar Giridde ifayi hüsni hizmet etmiş olan müşarün ileyhin yine orada istihdam olunmamasını icab eden bir sebeb değildir».

[*] Mehmed Reuf Beyin tercemesi sahife 57.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Avni Paşa, hal ve mevkiin muhtac olduğu bir kumandandır» dedi ve onu Girid kumandanlığına nasb etdirdi.

Sadaret kaimmekamı Füad Paşanın arz tezkiresinde şöyle deniliyor:

«Malumı âli buyrulduğu üzere devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinin Giride celbine tarafı samii hazreti vekâletpenahiden [Âlî Paşa] teşebbüs ile beraber buraya işar vukuunu müteakib Yanya ciheti fırkai askeriyesi kumandanlığına devletlû Müşir Halim Paşa Hzretlerinin tayin ve izamı ...».

16 cümadelâhire 1284 [1867] de mucibince iradei seniye sudur etdi.

1867 [2 şaban 1284] de Girid valiliği de ilâveten tefviz edildi

1868 [26 şevval 1285]de ser askerliğe tayin olundu.

Re'sen sadır olan iradei seniyenin sureti

«Devletlû Namık Paşa Hazretleri memuriyetinden afv buyrulmuş olduğundan ser askerlik hizmeti celilesine müsellem olan dirayet ve ehliyetine mebni Girid valisi ve kumandanı devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlarinin tayini ve avdetlerine kadar ümurı mihami askeriyeyi rüyet etmek üzere ser asker kaimmekamlığının ve ser askerliğe olan irtibatı alınarak tahtı nezareti celilei cenabı sadaretpenahilerinde olmak üzere Tophanei Âmire müşirliğinin dahi devletlû Halil Paşa Hazretlerinin uhdesine ihalesi ve usuli vehcile müşir tayini alacağından yalnız maaşının maliye nezareti celilesi maaşına tatbikan ve müşarün ileyh Namık Paşa Hazretlerine dahi yirmi bin kuruş mazuliyet maaşı itası müteallik ve şeref sünuh buyrulan emir ve iradei meali adei Cenabı cihanbani muktezayi münifinden bulunmuş olmağla olbabda emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 26 şevval 1285 m».

«Miratı Hakikat» da deniliyor ki:

«... Âlî Paşanın Girid islâhatına memuriyeti tekarrür etmiş olduğundan Giridde bulunan serdarı Ekrem Ömer Paşanın azliyle yerine Avni Paşanın izamını Füad Paşa iltizam ve bu hususda Âlî Paşanın muvafakatini istihsal edüb ikisinin ikdamile tarafı padişahiden şu tebeddüle tahsili müsaade kılınmakla Âlî Paşanın Giride vusulünü müteakib Hüseyin Avni Paşa, Girid valiliği inzımamiyle fırkai askeriye kumandanlığına memuren Yenişehirden Giride gönderilmiş ve bu memuriyetde Âlî Paşanın memduhiyetine hizmet eylemesiyle tevecccüh ve sahabetini kazandığından anın İstanbula avdetinde yine Füad Paşanın talimiyle vukubulan israrı maalkerahe karini kabuli şehriyari olarak ser askerlik mekamına getürülmüş idi.» [1]

1870 [1287 H.] de birinci rütbe mürassa mecidî nişanı verildi. [2]

[1] Füad Paşanın Nisde vefatından dört gün sonra tayin olundu.

[2] Yusüf İzzüddin ve Mahmud Celâlüddin Efendilerin 20 rebiulevvel 1287 de icra olunan hitan düğünlerinde şehzadelerin büyüğü asakiri berriye ümerasından, küçüğü asakiri bahriye binbaşılarından olması münasebetiyle Ser asker Hüseyin Avni ve Bahriye Nazırı Mahmud Nedim Paşalara bu nişan verilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Nedim Paşanın sadaretinde 1871 [22 cümadelahire 1288] de ser askerlikden azil ve İspartaya nefi edildi. [1]

Âlî Paşa, vefatından bir kaç gün evvel Hüseyin Avni Paşayı celb ederek kendinden sonra mekamı sadarete Mahmud Nedim Paşanın getirilmesi melhuz olduğundan onunla hoş geçinmesini nasihat eylediği ve Mahmud Paşa, sadarete gelince el birliğiyle çalışılmasına dair hayırhahane sözler söylemişken müteakiben nefyetdirdiği, Hüseyin Avni Paşanın yaveri Mustafa Naim Paşadan ve Âlî Paşanın vefatı üzerine yerine kimin tayini münasib olacağını padişah, sordurmasiyle verdiği cevablar arasında Mahmud Paşa tayin olunursa kendilerini nefyedeceğini baş kâtib Emin Beye ihtar eylediğine aid Avni Paşanın ifadatı, o vakit sadaret yaverliğinde bulunan ve paşayı menfasına götüren Abdülkerim Paşadan naklen ve nefye dair Mahmud Nedim paşanın «Üssi İnkilâb» reddiyesindeki beyanat ve müdafaatı ile müteferriatı, onun ve Esad ve Şirvanî Zade Rüşdi Paşaların tercemei hallerinde [2] ve «Sultan Abdülâzize dair» unvaniyle «Türk Tarih Encümeni Mecmuası»na [3] yazdığım müfassal mekalede zikrolunduğundan burada tekrarına lüzum görülmedi.

Atıf Bey «hatıra»da

«Avni Paşa Âli ve Füad Paşalara intisab etmiş olduğundan sadrı cedid, nazarında küçük görülmekde idi. Mahmud Paşa, gendusından hoşnud olamayarak onı Ispartaya ikamete memur etdirmiş, ve Avni Paşa temaruz etmiş oldugundan mabeyin etibbasından Macar Ömer Bey gönderilerek muayene etdirilüb gitmesinde mani görülmemekle bilısrar göndrilmişdir» diyor.

«Miratı Hakikat» da nefi maddesi şu suretle nakledliyor:

«... Füad Paşanın vefatına mebni Hüseyin Avni Paşa, Âlî Paşanın sahabeti münferidesine iltica ederek üç seneyi mütecaviz o mekamda bulunmasiyle ümerai askeriyeden çoğunu tekdir ve tekaüd edüb kendusuna müntesib zabitanın müddeti kalilede terakkii feyzü rif'atlerine itina eylediğinden ümera ve zabitan içinde tehdidini ikaa ve istediğini icraye iktidar hâsıl eyledi. Nihayet Âlî Paşanın âlemi ukbaya intikali kendusının sebebi intifai ikbali olmağla Sultan Aziz — balâda beyan eylediğimiz — hareketi bi edebanesinden dolayı ahzi sare

[1] Mismer «şiddetle yağmur yağdığı bir gecede tebliğ edilen nefi emri, Hüseyin Avni Paşayı hünnakdan fena halde muztarib ve agdiyenin midesine idhali içün sonda iistimalini icab eder bir halde buldu. Maahaza heman vapura irkâbını, etibbanın itirazatı şedidesi pek ziyade müşkilâtla tehir edebildi» diyor. [Hatıratı âlemi islâm tercemesi sahife 183].

[2] Sahife 270, 271, 275.

[3] 1 Mayıs 1311 numara 9 (86).

TARIHVEMEDENIYET.ORG

meydan bularak anı ser askerlikden azil ile memleketi olan Ispartaya nefy etdi.» [1]

Şu ifadeden anlaşıldığına göre padişah, Âli Paşadan ürkdüğü içün onun mahmisi olan Hüseyin Avni Paşaya ilişemiyordu. Hami zail olunca mahmiden ahzi sar ediyordu.

Bilâhare ürkülecek, yahud hatırına riayet edilecek bir hami kalmadığı gibi ahzi sardan sarfı nazar etdirecek bir sebeb de bulunmadığı halde padişah, nasıl oldu da Avni Paşayı mükerreren ser asker, hattâ sadrı âzam nasbetdi?

Mahmud Celâlüddin Paşanın, bu süale mahal bırakmıyacak suretde izahatı kâfiye vermesi lâzım gelirdi.

Evvelce ihsan edilüb müahharen yıkılarak yeniden inşasına başlanılan yalı, nefyinden sonra istirdad edildi. [2]

İkmal olunmıyan bu yalının muhafazasına lüzum görüldü, şu suretle arzolundu:

«Üsküdarda paşa limanında vaki olub ser askeri esbak devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerine ihsan buyrularak külliyen hedim ile müceddeden inşasına mübaşeret olunan sahilhanenin etraf kaplamalariyle sakfı nakıs kalmasından dolayı berfü barandan muhafazası zımnında sarfolunan «9563» kuruşun ve amele ve esnaf matlubunun hazineden tesviyesi maliye nezareti celilesinin» işarı üzerine sadaretden arzolunarak icabının icrasına 9 muharrem 1289 da iradei seniyye sadır oldu.

Ispartada on bir ay ikametden sonra afv olundu.

---

[1] Hüseyin Avni Paşanın Ispartaya geldiği gün - hükûmet ve zabıta heyetinin, istikbale gitdiğini haber alan - dört yüzü mütecaviz mahbus, kaçmağa teşebbüs etmeleriyle içlerinden on beşinin maktul ve mecruh olduğu Böcü zade Süleyman Sami Efendinin Isparta tarihinden ve kumar ve tavlanın Avni Paşa ile Ispartaya girdiği ve o zeman Türk evlerinde bulunmayan tavlayı bir rumun evinden getirterek eşrafdan bir kaçına öğretdiği ve menfi iken bir kaç çeşme yapdırdise de henkâmı iktidarında Ispartanın imarı içün hiç bir hizmetde bulunmadığı Ispartalılardan naklen Bay Hikmet Turhanın «Ün» mecmuasına yazdığı mekalelerde mündericdir.

[2] Hüseyin Avni Paşa, bu yalıyı yapdırdığı sırada oradaki kabristanın ve müteferriatının izalesiçün fetvahaneye müracaat etdi. İfta, istiftanın şekline tâbi olduğundan, istediği fetva verildi. Civardaki vakıf arazi ve müessesatın mütevellisi olan kadı asker arab zade Ataullah Efendiyi davetle fetvayı gösterdi ve mütaleasını sordu. Efendi, mes'eleyi muvafık bulmamakla beraber paşanın şerrinden ihtiraz ederek «şer'in münasib gördüğüne ben ne diyebilirim» demeğe mecbur oldu. Avni Paşa, kabristanı ve müteferriatını yok etdi, arazi yalıya kalb olundu.

Bu fıkrayı vaktiyle bana nakleden Ataullah Efendinin oğlu, mülga sadaret mektubi kalemi müdir muavinlerinden Hikmet Bey, ilâveten dedi ki: «Az zeman sonra babam, gözlerinden muztarib olarak birini kaybetdi. Avni Paşanın akibeti de malûmdur.»

Halika masiyeti mucib olan efalde mahlûka itaat edilemez, edenler maddeten ve manen mutazarrır olurlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Re'sen sadır olan iradei seniyenin sureti

«Ser askeri esbak devletlû Hüseyin Paşa Hazretlerinin kaydi nefiden afvi, müteallikatı tarafından ba arzıhal istid'a olunmuş ve maliye nazırı esbak devletlû Rüşdi Paşa Hazretlerinin tühmeti dahi müşarün ileyhle derecei mütesaviyede bulunmuş olduğuna ve müddeti nefileri dahi mertebei kifayede bulunduğuna binaen müşarün ileyhimanın afv ve itlakları zımnında icabı halin icrası şeref sünuh ve sudur buyrulan emrü fermanı merahim nişanı cenabı cihanbani mantukı münifinden bulunmuş olmağla olbabda emrüferman hazreti veliyyülemrindir. 20 cümadelula 1289 M.»

Hüseyin Avni Paşanın «müteallikatı tarafından ba arzıhal istid'a» olunması üzerine afv edilmesi müsteb'ad, bahusus Mahmud Nedim Paşanın henüz mekamı sadaretde bulunduğu esnada afvine irade suduru şayanı dikkat ise de afvin hangi sebebden ileri geldiğini anlamak kabil olamadı.

Ispartadan gonderdiği teşekkürnamenin sureti

«Mekamı sadareti uzmaye arizai bendegânemdir

Deraliyeye avdet ve mafuviyeti bendegâneme iradei ihsan adei cenabı padişahî müteallik ve şeref sudur buyrulduğunu mübeşşir, şeref varid olan telgrafnamei sadaretpenahilerini kemali ta'zim ile aldım. Şu atıfeti cihan kiymeti hazreti mülukâneye mazhariyetim hususuna bidirig buyrulan tebşir ve ihbari hidıvilerine, müdavimi olduğum davati füzunii ömrü ikbali şahaneye terdifen her halü kârde müvaffak bilhayir buyrulmaları duayı bi riyasını tekrardan başka elimden bir şey gelmez olbabda emrü ferman hazreti veliyyülemrindir. 14 temmuz 1288 Hüseyin Avni».

Tezkirei maruzanın sureti

«Haklarında bi dirig ve şayan buyrulan afvi celili merhamet delili hazreti padişahiden dolayı arzı mehamid ve teşekküratı havi devletlû Hüseyin Avni ve Rüşdi Paşalar hazratı taraflarından vürud eden telgrafnameler mücerred manzuru maali nüşuru cenabı cihanbani buyrulmak üzere takdim kılındığı beyanile tezkire.... 24 cümadelula 1289».

«Enmile zibi tazim olan işbu tezkirei samiyei sadaretpenahilerile mezkûr telgrafnameler manzuru şevket mevfuri cenabı padişahi buyrularak savbı samii asefanelerine iade kılınmış olmağla olbabda .... 24 cümadelula 1289»

Mukaddema istirdad edilen yalısı, İstanbula avdetinden bir müddet sonra iade kılındı.

Re'sen sudur eden iradei seniyenin sureti

«Ser askeri esbak devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerine mukaddema alınmış olan sahilhane bu kerre ihsan buyrulmuş olduğundan leffen irsal olunan senedatının kendusi tarafı asafanelerine celb ile itası müteallik ve şeref sudur buyrulan emrü fermanı hümayunı merahim nümunı cenabı şehinşahi muktezayi celilinden bulunmuş olmağla olbabda ...

10 Remazan 1289 M.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1872 [16 Remazan 1289] da Aydın valiliğine tayin olundu.

Tezkirei maruzanın sureti

«Aydın vilâyetinin ehemmiyeti mevkiiye ve ser askeri esbak devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinin malumatı kâfiyesine mebni müşarün ileyhin vilâyeti mezkûre valiliğine nashı ve bu halde oradan infisal edecek olan devletlû Sabri Paşa Hazretlerinin dahi şayei ihsan vayei cenabı padişahide ilerude münasib bir işde istihdam olunmak üzere Dersaadete celbi hakkında emrü fermanı hümayunı hazreti şehinşahi her ne vechile müteallik buyrulursa...

15 Remazan 1289 M.»

16 Remazan 1829 da mucibince iradei seniye sudur etdi. [1]

1873 [26 Zilkide 1289] de — Namık Paşanın üstüne — Bahriye Nezaretine getirildi.

Re'sen sadır olan iradei seniyenin sureti

«Bahriye nezareti celilesinin İzmir valisi devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerine tevcihi ve serian bu tarafa celbiyle anların vusulüne değin devletlû ser asker paşa hazretlerinin [1] vekâlet eylemesi şerefsudur buyrulan iradei seniyei...

26 Zilkide 1289 M» [1]

Tezkirei maruzanın sureti

«Şerefsudur buyrulan iradei seniyyei cenabı cihanbani muktezayi münifi üzere İzmir valisi devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinin Bahriye nezareti celilesine memuriyeti cihetiyle Aydın defterdarı efendiyi bittevkil serian Dersaadete avdeti telgrafname ile kendusına ve vürudına kadar mesalihi bahriyenin vekâleten idaresine bakması hakkındaki emrüfermanı hümayunı şahane dahi devletlû[1] ser asker paşa hazretlerine bildirildigi beyaniyle tezkire. 26 Zilkide 1289 M»

Ser asker Esad Paşanın mesnedi sadarete tayini üzerine 1873 [17 zilhicce 1289] da - ikinci defa - ser asker oldu.

1874 [26 zilhicce 1290] da seraskerlik uhdesinde kalmak üzere mekamı sadarete nasbolundı.

---

[1] Arz tezkirelerini ve iradeleri aynen dercedişim, tayin ve azil maddelerinin neden tevellüd eylediğini göstermek içündür. Halbuki arz tezkirelerinde ve iradelerde esbabı hakikiye tasrih ve tevzih edilmemekdedir.

Bu cümleden olarak Hüseyin Avni Paşanın Aydın valiliğine tayini, vilâyetin «ehemmiyeti mevkiiyesine» ve onun «malumatı kâfiyesine» bina ediliyor. Tayinin sebebi, hakikaten bu mudur, yoksa sebebi tasrihde mahzur görülüb de - zevahiri muhafaza içün - «ehemmiyeti mevkiiye ve malumatı kâfiye» mi ileri sürülmüşdür ve Bahriye nezaretine nasbiyle «serian» celbine neden lüzum görülmüşdür, bu maddelerin hakikatini anlamak, padişahla sadrı âzam arasında cereyan eden müzakerelere vâkıf olmağa mütevakkıfdır. Bu mümkin mi?

[1] O esnada Ser asker, Esad Paşa idi. Elkabı resmiye mucibince ser askere «devletlû utufetlû» yazılması icabederken Esad Paşaya, mabeyin baş kitabetinin - iradei seniyyeyi teblig eden - tezkiresinde ve sadaretin tezkirei maruzasında yalnız «devletlû» yazılması sehve mi, yoksa kasda mı makrundur anlayamadım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayûnun sureti

«Veziri mealisemirim Hüseyin Avni Paşa.

Ötedeberu islahatı mülkiye ve askeriyeye dair aleddevam sarfı mesaii mümkine ve ifayi terglbatı mütemadiye ile icraatı filiyesini tekid ve tebliğden hali olmadığımız efkâr ve niyatı halisanemizin ber vechi meram icrası ancak kemali derece istikamet ve sarfı vüs'u makdiret ve istitaata mütevakkıf olub sen her vechile mücerreb ve evsafı mezkûreyi cami esdikayi saltanatı seniyyeden olduğundan hizmeti celilei sadaret uhdei liyakatine tevcih ve muktezası icra kılınmışdır. İsbu memuriyeti muazzamaya teferru eden kâffei hususata nezaretin şamil olacağı gibi mesalihi saltanatı seniyyemizin cüzi âzamı olan ümuru askeriyemizin her halde tanzimi ahvali dahi ziyade mühim ve mültezem olduğundan ciheti külliyesinde olan idaresi uhdende bilibka mesalihin cüziyat ve müfredatına nezaret etmek üzere müsellem olan ehliyet ve malumatı sabıkasına mebni kaimmekamlık memuriyetine dahi Abdülkerim Paşanın nasb ve tayini tensib olunarak icabı icra kılınmış olmağla ilânına ibtidar olunsun. Cenabı rebbülalemin mazharı tevfik buyura. 26 zilhicce 1290».

Bir şair şu beyti söylemişdir:

«Sadaretle ser askerliği cem etme devletde
Füad Paşaya vaki oldu bir de Avni Paşaya»[1]

*
* *

Mısır Hidivi İsmail Paşa, Şirvani zadenin sadaretinde istizansız istikraza mezuniyet fermanı istihsal etdiği gibi Hüseyin Avni Paşanın sadareti henkâmında da daha fazla imtiyazlara nail olmak emeline düşdü.

İstanbuldaki işlerini tesviyeye memur ve müahharan kapu kethudalığına tayin etdiği Abraham Bey[Paşa]vasıtasile «bila istizan haricden istikraza müsaade buyrulmuş isede bu iş içün Mısırdan Avrupaya giden memurlar Devleti Aliyye sefaretlerine müracaatla tervici meram zımnında masrafa duçar oluyorlar. Mısırın bu dürlü ümurunu tesviye etmek üzere memaliki ecnebiyede birer memur bulundurulmasına da müsaade buyrulmasını» istida ve hazinei hümayuna ve baş mabeyinci Şevket Paşa ile diğer bendegâne binlerce altun ihda etdi.

Baş mabeyinci, Hıdivin istidasını arzedince bu suret, Mısıra istiklâl vermek demek olacağından Padişah kabul etmedi ve onu azil ile yerine — Avni Paşanın müntesiblerinden — Feyzi Beyi nasbetdi.

Hıdivin, müstakil devletler gibi payitahtlarda memur bulundurmak istemesi ve bu aralık yine istikraza teşebbüs etmesi, Padişahı rahatsız etdiğinden — Abrahama tebliğ olunmak üzere — bizzat bu verakayı yazdı:

---

[1] Bu beyti — on yedi sene evvel — «Türk tarih encğmeni mecmuası»na [numara 9 (86) sahife 184] yazdığım «Sultan Abdülazize dair» unvanlı makaleye derc etmişdim. Bu da — nereden alındığı gösterilmeksizin — «Hüseyin Avni Paşa» başlıklı kitaba yerleşdirilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Bu defa Vali [Hidiv] Paşanın dört milyon kiseyi mütecaviz akdetmiş olduğu istikrazın, mukaddem müsaade istihsaline vasıta olan Abraham Beyin tamamile ifadatına muhalif suretde icra olunması baisi istigrabdır.

Şöyle ki: her nekadar istizan şeraiti fermandan ihrac olunmuş ise de yine kablelistikraz bir kerre olsun kemiyyet ve mikdarı ve lüzumunun vechi beyan olunmak ve memleketin derecei tahammülünü tecavüz etmemek kayıdları meşrut idi. Halbu ki bunların hiç birine riayet olunmadığı halde artık her taraf ile bil avasıta akdi mukavele selahiyetini kazanmış demek oluyor. Ve müahharan taleb olunan izahata cevab olarak «bazı ümuri nafiaya sarf olunacakdır» denmiş ve bu dört milyon kise mukabilinde istihsal olunacak menafiin müfredatı aceb neden ibaretdir ve bu kadar sürati ihtimamın manası nedir, hasılı her halde sadakat memul etdiğimiz Vali Paşanın bu harekâtı, hukuki meşruai saltanati seniyemize münafi ve mukaddem ve müahhar bastü beyan olunan teminata dahi vechen minelvücuh mugayir olarak bir vech ile kabul olunmayacağı derkâr olub badema Mısırın derecei tahammülünden haric böyle külli istikraza teşebbüs ve ibtidar olunacak olursa tarafımızddan tasdik olunmadıkca icra olunmamak ve yahud kaydi mezburun tekrar fermana derc ve idhalini teklif içün bir memuri mahsusun gönderilmesinden başka çare kalmamışdır» [1].

Verekanın muhteveyatı, baş mabeyinci Feyzi Bey vesatetile sarayda tebliğ edilince Abraham Bey, telâş ve iztirab gösterdi.

Atıf Bey dedi ki:

«Maksadı şahane, maslahatı bu derecede geçişdirmekden ibaret olmağla böylece bitmişdir. İradei seniyenin Abrahama tebliğ edildiği gün Sadrı âzam Hüseyin Avni Paşa, Mabeyni hümayuna celb ile huzura çıkdıkda zati şahane «Şevket Paşa gibi burada kırk elli kadar bekci

[1] Sultan Abdülaziz merhumun — mutadı üzere kırmızı mürekkeble — yazdığı müsveddeyi Atıf Bey, bana göstermişdi, istinsah etmişdim. Aslını isteyüb almadığıma pek müteessifim.

Bu müsvedde, diğer mühim ve kiymetdar evrak ile beraber — bir evden diğerine nakil olunduğu sırada bir sanduka konularak — merhumun oğlu tarafından civardaki bakkal dükkânına emaneten bırakılmış, bir daha tedarükine imkân olmayan o vesikalar — belki peynir ve zeytun sarılmak suretiyle mahv edilmişdir.

« نیاید قسهٔ دردم بخامه ولو قلنا الی یوم القیامه »

Tahattur etdiğime göre, Vesikalar arasında Sultan Abdülmecidin zemanı saltanatında sarayca bazı mühim ve mahrem muharrerat kayid edilmiş olan bir mecmua ile Sultan Abdülazizin yazısiyle bazı iradatı seniye ve hututı hümayun müsveddeleri ve bazı zevatın mühim tezkireleri vardı. Hatlardan bir kaçını merhum, bana hediye etmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hademesi var.» buyurdular ve onun münasebetsizliğinden ve vukuı halden bahsederek iradei seniyelerini bizzat kıraat buyurdular. Hüseyin Avni Paşa yer öperek «bin yaşa» lafzile vazifei şükranı ifa etdi».

*
* *

Şeyhulislâm turşucu zade Ahmed Muhtar Efendi, erbabı fazlu kemalden, hakperest, müstakim bir merdi metin olduğundan keyfe hizmet etmezdi. Haksız tavsiyeleri red eylerdi.

Bu sebeble serayın derun ve birununda peyda olan aleyhdarların ilkaatile infisal ederek yerine padişahın baş imamı Hasan Hayrullah Efendi tayin kılındı.

Hüseyin Avni Paşa, bu tebdilden hoşnud olmadı.

Ahvali mallyenin islahı maksadile Şirvani Zadenin yapdığı banka mukavelesine Avni Paşa muteriz bulunduğundan mukaveleyi tadil ve tevsie ve kırk milyon konsolid çıkarmağa karar verüb meclisi vükelâda meyki müzakereye koydu. Hayrullah Efendi, sadrı âzamın reyine muhalefet etdi. Sadrı dessas, pek ziyade münfail oldise de renk vermedi. Fekat şeyhulislâmı devirmek içün fürsat gözetmeğe başladı.

Cülusı hümayun senei devriyesi münasebetile «Basiret» gazetesine yazılan baş mekalede «Ey ümmeti osmaniye! bu günü sabahı idden bin kat âlî ve tabende ve bu geceyi leylei kadirden sad mertebe mesud ve ferhunde bilmeliyiz ki....» şekli meşumunda saçmalar saçılması üzerine şeyhulislâm, babı âliye gönderdiği tezkirede şiddetle şikâyet etdi.

Sadrı mekkâr, şikâyeti icrayi garaza vesile ad ederek padişahın medayihine dair yazılan yazılardan şeyhulislâm, hoşlanmıyarak şikâyetde bulunduğunu seraya duyurdu.

Padişah, gazetenin ne içün kapadıldığını sorduğundan baş mabeyinci Feyzi Bey, Hüseyin Avni Paşa ile mühabere ederek sebebi öğrendi. Paşa, gadabı tahrik içün şeyhulislâmın tezkiresini gönderdiğinden padişah, okudu. Baş mabeyinci de, Avni Paşanın maksadını tervic etdirecek tarzda fitne âmiz bir kaç söz söyledi. Hayrullah Efendi yürüdüldü.

Sadrı âzam, kendi müntehablerinden birinin tayini içün Feyzi Beye talimat verdise de Padişah, hocası Hasan Fehmi Efendiyi — ikinci defa — mekamı meşihate getirdi.

Velev ki Padişah olsun fenaye mahkûm bir kulun cülusuna tesadüf eden günün gecesini — Kuranı kerimde mezkûr ve ehli islâm indinde mükerrem ve mebrur olan — mukaddes bir geceye takdim

TARIHVEMEDENIYET.ORG

etmeğe ve «Leylei Kadirden sad mertebe mesud ve ferhunde bilmeliyiz» suretinde hezeyanlar savurmağa cüret eden «Basiret» in basiretden mahrum ve iblisi racimden «sad mertebe» mezmum olan muharririnin küstahlığına maddî ceza olmak üzere gazetenin kapatdırılmasına şeyhulislâmın hasbelvazife lüzum göstermesi ne kadar tahsine şayan ise Leylei Kadrin kadrini takdir etmeyen sadrı fitnekârın — jurnal verircesine — seraya ilkaatı müfsidanede bulunması ve hakikatde gazetenin edebsizliğini tensib ve şeyhulislâmın şikâyetinden şikâyet etmesi o nisbetde takbihe lâyıkdır.

Hüseyin Avni Paşa, düşünmeliydi ki muarızı — ilcayı garazla — defetmek kabildir. Lâkin fesadın tevlid etdiği — maddi ve manevi — mücazatdan kurtulmak mümkin değildir.

Âtıf Bey «hatırat» da diyor ki:

«Avni Paşa, Hâyrullah Efendiyi meşihatden def ve kendine muvafık olmayan vükelâyı terhib eyledikden sonra banka muamelesine girişüb kırk milyon konsolid ihrac etdi. Bu misillu ahzü itada istifadei zatiye vukuunu — emsali delâletiyle — Padişahın bileceği derkâr ise de biraz müddet sükût ile muamele buyurmalarını mucib olmak içün hazinei hümayuna yirmi bin kiseye karib meblag takdim eylemişdir. Yardakcı Feyziye de [Baş mabeyinci] biraz şey vermiş olmalıdır.

§ Hüseyin Avni Paşanın meydane getirdiği ıslahatı maliye, çıkardığı konsolidden ibaret olub bu senelik mesarifi devleti oldukca idare edebilmiş ise de varidatı devletin kısmı âzamı, düyunun faizine karşılık idi. Baki meblag ile mesarifi idare kabil mi? ileride müzeyakanın artacağı bedihi iken Avni Paşanın esasen maliyeye bir çaresi olamadı».

***

Şirvani zade Rüşdi Paşayi ne dürlü hud'alar ve fitneler ile sadaretden azletdirüb ne suretle onun yerine geçdiği Şirvani zadenin tercemei halinde [1] mufassalen yazıldığından burada tekrariyle malûmı ilâm etmeğe hacet yokdur

Kendileri ikbale nail olmak içün başkalarını idbare oğratanlar, şübhe yok ki aynı akıbete mahkûmdurlar.

Hüseyin Ayni Paşa, selefini idbardan idbara sokmakdan sakınmadı. Dost suretinde görünerek düşmenlikde pek ileri gitdi.

«هرکه زبانش دیکر و دل دیکر
تیغ بباید زدنش بر جکر» [2]

mealine masadak oldu.

[1] Sahife 450, 451, 452, 453, 459.

[2] Her kimin ki dili [دل] baş a, dili [دل] başkadır, ciğerine kılıc urmak gerekdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Düşmenin mekrine ve kendi gafletine kurban olan zavallı Şirvani zade, Nabinin

«Cefa gördük o nahli nazdan ehli vefa derken
Bizimle âkibet bigâne çıkdı âşina derken»

beytini okuyarak Halebi, müteakıben Hicazı boyladığı esnada halefi, rakibden kurtulduğuna kanaatle mekamı iktidarda kemali ikbal ile icrayı ahkâm ediyordu.

Fekat — envai desise ve mefsedet ile — yakaladığı o mekamda — ümid etdiği gibi — uzun müddet kalamadı. 1875 [19 Rebiulevvel 1292] de Babı âlide temşiyeti ümur ile meşgul iken baş mabeyinci Hafız Mehmed Bey vesatatiyle möhri hümayun alındı.

Âtıf Beyin ifadesine göre:

«Hüseyin Avni Paşanın huseması şikâyata başlayarak bir takım mesavisi içerudan, taşradan mesmuı şahane olur idi. Bundan evvel kerimesi için yapmış olduğu velimede [1] dahi tekellüf ederek avamı nasın lisanına düşmüş ve ekser şühretin neticesi âfet olagelmiş bulunduğundan nihayet efendimiz, bunun vücudundan istigna emareleri izhar buyurmağa başlayub Şamdaki Sadrı esbak Esad Paşayı sonra sadarete getirmek üzere Bahriye nezaretine tâyin buyurdular. Fekat maksad bilinmemek ve sadrı âzama verilmek için kuyumcu Serkize murassa tasviri hümayun sipariş olundu.

Mısır valisi dahi Avni Paşadan dilgir idüğinden Abraham, her an ve dakika ser kurena Mehmed Beye ilkaatdan hali olmaz imiş.

Artık hikemi hafiyei ilâhiye nedir bilinmez, bu aralık baş mabeyinci olanlar yekdiğerinden mürtekib ve hele bu Mehmed Bey, bu babda eslâfına galib olmağla padişahın Avni Paşadan istiğnası hâsıl olduğunu ve mahsulâtı Mısriye celbine tarafı saltanatın mevsimi idüğini hissederek Hidivin Avni Paşadan emniyeti olmadığına dair Abraham Paşanın sözünü arz eylemiş, ol aralık tarafı hidividen olmak üzere Abrahamın getirdiği mebaliğ hazineye alınmış ve Esad Paşa dahi gelmiş bulunmağla Mehmed Bey vesatatiyle Avni Paşadan möhri hümayun istirdad edilerek Esad Paşa, saniyen naili sadaret oldu.

Efendimiz, bu hususa ve bu misillu vukuata dair bulunduğum müddetce abdi âcize bir şey buyurmadılar. Fakir dahi veliyi nimete ihlas ile beraber kalben şu yolda vuku bulan münkeratı efkâr eder

[1] Avni paşanın kızı, esbak maliye ve evkaf nazırlarından Hasib paşanın oğlu erkânı harbiye yüzbaşılarından Eşref beye tezvic ve damadın rütbesi binbaşılığa terfi olundu. Geline padişah tarafından - hafız Mehmed bey vasıtasiyle - gayet kıymetli pırlanta bir biroş ve valide sultan tarafından da pırlanta bir yüzük ihsan olundı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve elimden geldiği kadar baş mabeyincilere sarihan ve işareten itirazdan hali olmaz idim. İşi bu dereceye getirdikden sonra Mehmed Bey bize söyledi. Fekat bundan kendusi ne mikdar müstefid oldu bilemem. Saikai cehil ile devlete ve bilhassa veliyi nimete bu yüzden büyük zarar etmiş olduğu bedihidir.

Sadrı âzamların Âli Paşadan sonra bütün bütün agrazı fasideye binaen sıkca sıkca tebdili, mesalihi devleti işkâl eder oldu».

Ne garib haller, husamanın şikâyatı, mutlaka garaza müstenid ve sıdku selâmetden mütebaid olacağiçün itimada lâyık değildir.

«İçerudan, taşradan» işidilen mesavinin tahkiki icab eder. Her haber, hakikate tevafuk edemez. Şahsî garazlardan masun ve hüsni niyete makrun olan ihbar, şayanı itibardır. Çünki doğrudur.

Kızının düğününde «tekellüf ederek avamı nâsın lisanına düşmek» de bir sadrı âzamın azline sebeb olamaz. Avam, hevam hükmünde olduğiçün lisanına düşmemek, dedikodusundan kurtulmak mümkin değildir.

Bu hallerden dolayı «vücudundan istiğna emareleri izhar buyurmak» da musib addolunamaz.

Hele «maksad bilinmemek ve sadrı âzama verilmek içün»—çocuk aldatır gibi— kuyumcuya «murassa tasviri hümayun sipariş» olunması, ne tuhaf şeydir. Bir kerre aldatılan, bir daha aldanır mı? Fürsat bulunca aldatanı o da aldatmağa teşebbüs eder.

Bahusus mevzuı bahs olan sadrı âzam tıynetinde kindar, gaddar, mekkâr, ve fitnekâr bir âdem olursa aldatmakla da iktifa etmez. Aldatan, yahud aldatmak isteyen zatın tacü tahtını başına yıkar, hattâ canına kıyar..

Hidvin, sadrı âzamdan emin olmamasına gelince, bu da — Âtıf Beyin söylediği — diğer esbabı azil gibi acib bir maddedir.

Müstakil bir devlet hükümdarının bile, diğer bir devletin baş vekilinden emin olmadığını ileri sürerek azlini isteyemeyeceği tabiî iken devletin mümtaz bir valisinin, o yolda idarei kelâm etmek, haddinin fevkinde olduğu, kendince de müsellem iken nasıl cür'et gösteriyor?

Bu süalin pek basit ve hakikî ceyabı şudur: «tarafı hıdividen olmak üzere Abrahamın getirdiği mebaliğ» sayesinde!

Hüseyin Avni Paşanın azline dair Hafız Mehmed Beyin, «Hakayikülbeyan» daki beyanına göre:

O esnada bahriye nazırlığında bulunan Esad Paşa, bir gün seraya gelerek maliyenin bir çok açığı bulunduğundan bahis etmesiyle Hafız Mehmd Bey arz eyledi. Padişah, hiddetlenerek «Yalan yanlış şeylerle gendinin bihuzur» edilmemesini ve «tahkiki keyfiyetle malûmatı sahiha

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vermesini» emir etmesi üzerine Esad Paşa saraya celb olundu. Mehmed Bey, hali anlatdı. Paşa «Korkma doğruların yardımcısı Allahdır Ben hakikati yazayım. Süali şahane vukuunda şakkı şefe etme. Benim pusulamı takdim ve burada bulunduğumu arz eyle» dedi

Mehmed Bey, Esad Paşanın tenbihi gibi hareket etdi. Padişah, müteessir olarak «Eyvah halimiz pek harab. Çaresizlik içinde kalmışız. Hain vükelânın gözleri kör olsun. Hallolunmaz muamma gibi bir kaç yüz satırlı meclisi hâs mazbatalarında şu vech ile karşılık bulunub kırk miliyon konsolid çıkarılacakdır denilerek beni aldatmışlar. Hattâ hiç değeri olmadığı halde bu gün uhdesine sadri âzamlık ile ser askerlik tevcih eylediğim Hüseyin Avni Paşa dahi eslâfın isrine tebean kırk miliyon liralık konsolid de o çıkardı» dedi. Bu teessürle hasta oldu.

Üç gün sonra «Hüseyin Avni Paşanın artık sadaretde devamı, maliyemizin ızrarına ve bütün bütün izmihlâline razı olmak demek olacağından» möhri hümayunun alınmasını emr etdi ve Esad Paşayı mekamı sadarete getirdi. [1]

§

Padişahın «Beni aldatmışlar» demesine mukabil şu eski beyti okumak icab eder:

«Şah vakıf gerekdir ahvale
Vükelâye kalırsa vay hale»

«Hiç bir değeri olmadığı halde...» sözünü Mehmed Bey ilâve etmeyüb de padişah söylemiş ise şu tarzda muhik bir itiraz varid olur:

Hüseyin Avni Paşaya hitaben sâdır olan sadaret hattında «Her vech ile mücerreb ve evsafı mezkûreyi cami asdika» dan olduğu beyan edilmişdi. Madamekı «Hiç değeri» yokdu, niçün bu sözler söylenmiş, niçün sadaret ve ser askerlik gibi devletin en büyük, en mühim iki mekamı uhdesine tefviz olunmuş?

Aceba evvelce «değeri» varmış da bilâhare değersiz mi olmuş? «değer», genclik ve ihtiyarlık, güzellik ve çirkinlik kabilinden değildir ki «vaktiyle genc ve güzel idi emma şimdi ihtiyar ve çirkin oldı» diyelim Değer, her zeman değerdir.

Eğer hakikaten değeri yoksa kabahat, Avni Paşaya değil, hattı hümayununda sena ederek devletin mülkî, siyasî ve askerî bütün ümurunu ona tevdi eden padişaha racidir.

§

[1] Esad Paşanın tercemei halinde bu maddelerden muhtasaran bahs edilmişdi. [S. 423]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahvali maliyenin bozukluğu ve Esad Paşanın bu hususda padişahı ikaz etmesi Hüseyin Avni Paşanın infisalini intac eden zahirî sebeblerden olduğu Hafız Mehmed Beyin sözlerinden anlaşıldığı gibi Mahmud Celâlüddin Paşanın «rakibi olan Esad Paşanın bahriye nezaretini tahsil ile padişaha arz etdiği siayetler, Hüyeyin Avni Paşanın infisalini mucib oldu» demesi de, Mehmed Beyin sözlerini teyid etmekdedir.

Hüseyin Avni Paşa, hal'in esbabını hazırlamakla meşgul olduğu sırada —tercemei halinde söyelendiği üzere— padişaha sadık olan Esad Paşanın sadarete gelmesi, işine gelmediğinden azline çalışmış, yerine —müttefki olan— Şirvanî zadeyi nasb etdirmiş idi. Esad Paşa da —mukabele bilmisil olarak— «siayet» le, yahud hasbelhamiye arzı hakikatle Avni Paşayı atlatub kendi sadarete geçmişdir.

Mahmud Celâlüddin Paşanın kullandığı «siayet» kelimesi —şerri tezammun eden —gammazlıkdır. Esad Paşa ise şerden mücteneb ve hayre müncezib bir zat olduğundan padişaha hakikati arz etmesi, siayetden ziyade hamiyete haml olunsa fazla hüsni zan edilmiş olur mu?

*
* *

Hüseyin Avni Paşa, İnfisalinden bir kaç gün sonra —ikinci defa— Aydın valiliğine tayin kılındı. İzmire vusulini müteakiben hasta oldu. Fransa kaplıcalarında tedavi olunmak üzere valilikden afvini istid'a etdi.

Sadrı âzam Esad Paşanın 28 rebiulâhir 1292 tarihli teskirei maruzasında

"Aydın valisi übbühetlû devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinin duçar olduğu hastalık müşted olmasiyle kendusi biraz vakit muhtacı müdavat olduğuna ve orası memaliki mahrusai şahanenin nikatı mühimmesinden idüğünden mesalihi umumiyesinin defterdar efendi vesateti ve ya aherinin vekâleti ile idaresi kabil olamıyacağına mebni müşarünileyhin tedavi etmek üzere azliyle yerine şûrayı devlet azasından Bahriye Nazırı sabık devletlû Ahmed Paşa [Kayseriyeli] hazretlerinin nasbu tâyini.....

denildi. O gün iradei seniyye sadır oldu.

Bir müddet Avrupada siyahat etdi. 1875 [22 cümadelulâ 1292] de Konya valiliğine nasb edildi.

Teskirei maruzada Hüdavendigâr ve Trabzon ve Adana valiliklerinin lüzumı tebdiline mebni Konya Valisi Hüsni Paşanın Hüdavendigâr ve Aydın Valisi esbak Ahmed Rasim Paşanın Trabzon ve Halebden münfasıl Ahmed Paşanın Adana vilâyetlerine «ve sadrı sabık übbühetlû devletlû Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinin dahı açılacak Konya valiliğine tâyini...» beyan olundu.

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Mahmud Celâlüddin Paşanın «Miratı Hakikat» de yazdığına göre: Hüseyin Avni Paşa, Aydın valiliğinde temaruz edenek tedavi behanesiyle Avrupaya gitdi. İngiltere devletiyle olan münasebata, halisane riayet göstermeyüb Rusya devletini ırza etmek yolunu tutmasından dolayı Sultan Abdülâziz hakkında İngilterece hoşnudsuzluk mahsus[وسـ] ve Avrupa siyahatinde Murad Efendinin etvaru küftarı İngilizlerin mehabbetlerini celb eylediği kendince malûm olmağla Londrada bacı vükelâ ve kübera ile mahremane görüşdü. Padişahın hal'iyle veliyi ahdin iclâsı İngilterece hüsni tesir edeceğini müeyyid sözler aldı. Avrupada mazhar olduğu ihtiramat, padişahın infialini celb eylediğinden avdeti tacil ve Konya valiliğiyle tahkir olundu. Müteakiben seraydaki tarafdarlarının gayreti ve akçe kuvveti (!) ile Konyaya gitmekden kurtulub İstanbula geldi.

«Ceridei Havadis» deki tercemei halinde

«Cümadelulâ 1292 de Avrupaya gitdi: Fransada ve sair mahalde bulunmasını sadrı vakit [Esad Paşa] münasib görmiyerek Konya valiliğini tevcih etdi. İstanbula avdetini telgrafla bildirdi. Biraz müddet ayak sürümüş ise de receb evahirine doğru İstanbula geldi.» deniliyor.

Hersek ihtilâlinde heyeti vükelânın takviyesi lâzım geldiğinden — sadır olan hattı hümayunda — « ümuru askeriyece mücerreb olan meharet » inden bahsile 1875 [19 Receb 1292] de —üçüncü defa— ser askerliğe nasb ve 1875 [1 Remazan 1292] de azledildi, [1]

Âtıf Bey, Hersek meselesinden «Hatıra» da bahsederken diyor ki:

«... Esad Paşanın Avni Paşa ile beyinleri her ne kadar iyi değil ise de Esad Paşa menfaati zatiyesini ümuru devlete takdim zemimesini mürtekib olmadıkdan başka Avni Paşanın askerce şühreti kâzibesine mebni anı ser askerliğe sevk eyledi.

Bir de bunu ser asker eyledikden sonra niyeti, Herseke göndermek olduğundan ve burasını padişaha da arz ile iradei seniye istihsal eylediğinden Avni Paşanın tişei kinü adavetinden mahfuz kalırım zan eder idi.

§ Bu üç veziri şekavet semir ki [şûrayi devlet riyasetine, divanı ahkâmı adliye nezaretine ve ser askerliğe tâyin olunan Mahmud Nedim, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar] «fiteni selâse» unvanı sernamei sahifei amali[اعمال] idi, lieclitteşekkür Yıldıza geldiler. Avnii mekkâr, Herseke gitmek efkârında bulunmadığından ve diğer paşalarla beraber huzura çıksa belki burada kalmak fikrini yürütememek melhuz olduğundan Mahmud ve Midhat Paşalardan evvel gelüb ser kurena

[1] Mahmud Nedim ve Esad Paşaların tercemei hallerinde Avni Paşanın tâyin ve azlinden muhtasaran bahs edilmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Bey vesatatiyle huzuri hümayuna dahil oldu. Ser askerin acele Herseke azimeti, işi Avrupa nazarında büyük gösterüb devletlerin nazarı ehemmiyetini davet demek olacağı ve hususiyle levazımı askeriyenin ikmali noksanı buraca itina olunacak ümurdan bulunduğu itizaratı baridesiyle şimdilik burada kalmağa müsaadei seniye istihsal etdi.

Mahmud ve Midhat Paşalar da şerefi müsule nail oldular. Fekat Avninin müsabakatine dilgir olmuşlar imiş ki birlikde musahabet olunur iken Avni, maksadı nihanisini örtmek içün «sizleri acele azimet buyurmuşlardır zan etdim» dedikde Midhat Paşa «acele etsek cenabınızdan evvel gelür idik» diyerek izharı mafizzamir etdi.

§ Efendimiz, ıslâhatı maliyenin mukaddimesini görmelerine ve ser asker Avni Paşa ile sadrı âzam Mahmud Nedim Paşanın beyinleri zaten iyi olmayub belki sadrı âzamın hidematı nafiasını ibtale say eder diye heman azlini vezire sureti iltifatda beyan buyurmalarına mebni sadrı âzam, memnunen mabeyini hümayunda nerdibandan inerken Avni Paşa da aşağı sofada dolaşmakda idi. Sadrı âzam, heman bir aşinalık ile onu savub keyfiyeti hafiyen bize ima ile acele gitdi. O gün cuma olduğundan Avni Paşaya bir şey denilmeyüb cuma nemazından sonra efendimiz bu abdi âcize «Avninin azliyle yerine Riza Paşanın nasbını kapuya yaz» buyurmalariyle irade tezkiresini gönderdim.

§ Maliyenin ıslahı mükaddimesi, sadrı âzamın haizi itibar ve rakibi Avni Paşanın pençei nekbete giriftar olmasını intaç eyledi. Çünki Mahmud Paşa, sadarete geldikden sonra bir ay kadar hizmet gösteremeyüb Hersek meselesine dahi sükûnet gelmediğinden ve bir taraftan Avni Paşa, Mahmud Paşayı defetdirmek vesailine teşebbüsden hâli olmadığından padişah, bunların esafili nas gibi birbirleriyle oğraşdıklarını ve devlet vazifeleri olmadığını durbini firasetle istikşaf buyururlar idi. Defatle bu abdi âcize, yekdiğeri aleyhinde bulunmayub vazifeleri dairesinde hareket etmeleri içün kendulerine tebligat icrasını irade etdiler Fakir, cevab olarak «bunların hangisine bu söz söylense tesahub eylediğimize hamlederler» dedim. Teslim buyurdular.

§ Ser askerlikden infisal eyleyen Hüseyin Avni Paşa burada durdukca beyinlerinde derkâr olan münaferet iktızasınca Mahmud Paşanın dünya, gözüne zından olub vakıa Avni dahi tek durmayarak niçe eracife sebeb olacak ahvalden hâli olmamış ve ol vakıt konağı sobadan ateş alarak niçe eşya ve mefruşatı ile muhterik olması üzerine Hüdavendigâr vilâyetine gönderilmişdir».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Celâlüddin Paşa da diyor ki:

«... Hersek ihtilâlini bir an evvel bitirmek ve Bulgaristan isyanının kablelvuku önünü kesmek için tehyiatı askeriyesini ikmal etmeksizin kuvvetli bir ordu ile Sırbistana girilmesi tedbirini Hüseyin Avni Paşa, kemali ehemmiyetle dermiyan etmiş ve Niş ve Vidin kalalerine eem[?] eylediği kuvvei askeriyeyi tezyide başlamış idi. Sırblular telâş ve ıstıraba düşerek prens tarafından mütavaatı ca'liyeyi havi babı âliye mektublar geldiği sırada Rusya sefiri, tertibatı askeriyeden dolayı ızahat talebine ve bazı beyanata [1] ibtidar eyledi. «Sultan Abdülâziz, her ne fidakârlık edilür ise edilsün Hersek meselesinin ortadan kalkmasını istediğinden Rusya sefirinin ifadatı meşruhası üzerine Hüsayin Avni Paşayı azil ile Hüdavendigâr vilâyetine nasb eyledi.»

Mahmud Paşa, diğer bir bahisde de diyor ki:

«... Mahmud Nedim Paşa gibi bir muhalifinin mesnedi sadarete gelmesi, icrayı mafizzamire [hal'a] siperi kavi olduğundan anı sadaretden düşürmek için maddi ve manevi bezli mechud eyler iken Mahmud Nedim Paşanın galebei nüfuziyle ser askerlikden mazul ve Hüdavendigâr valiliğine memur edilince kânunı derununda muhtefi ateşi gayzu garazı bir kat daha şiddetlenüb hattâ Bursaya azimet etdiği gün seraya giderek açıkdan açığa sadrı âzamın mesleki aleyhinde kelimatı müessire serd eylemiş idi.» [2]

Âtıf Bey ve Mahmud Paşa, Avni Paşanın ser askerlikden azil edildikden sonra Hüdavendigâr vilâyetine nasb olunduğunu söylüyorlar. Halbuki «Selânik vilâyetine, yahud Anadoluca ahar bir valiliğe tâyini» mabeyin baş kitabetinden 22 şevval 1292 tarihli tezkire ile mekamı sadarete tebliğ kılınması üzerine Selânik valiliğine tâyini arz olunarak 25 şevval 1292 [1875] de mucibince iradei seniye sadır oldu.

Hüseyin Avni Paşa, sadarete şu tezkireyi yazdı:

«Selânik vilâveti celilesi valiliğinin uhdei çakeraneme tevcih ve ihsanı şahane buyrulduğunu mutazammin bir kıta tezkirei aliyei cenabı sadaret penahileri vâsılı eyadii tazim ve tekrim oldu. Her bir emrü fermanı mekârim beyanı hazreti mülûkâneye ittiba ve imtisal muktezayi vazifei memlukiyeti çakeranem bulunmasiyle şu bir kaç gün zarfında tehiyei esbabı rahiye ile biliftihar mevkii memuriyeti kemteraneme azimet üzere bulunduğumu arz ve beyane ibtidar kılındı olbabda ve her halde emrü ferman hazreti menlehülemrindir.

28 Şevval 1292 «Hüseyin Avni»

Bu tezkire «manzuri meali mevfuri cenabı cihanbani buyrulmak üzere» sadaretin 29 şevval 1292 tarihli tezkirei resmiyesiyle arz olunub padişah gördükden sonra sadarete iade kılındı.

[1] Tafsili «Mirati Hakikat» dedir [cild 1 sahife 60]

[2] «Mirati Hakikat» [cild 1 S. 103]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ceridei Havadis» deki tercemei halinde deniliyor ki:

«Hersek meselesinde sadrı vakıt Mahmud Paşa ile zıd bir politikada bulunmuş ve tedafüi hareketle işin bitirilmesini tensib eylemiş olduğundan bagteten azil olunub menkûb kalmışdır. Selânik valiliğiyle İstanbuldan çıkarılmasına teşebbüs edilmişken Süleymaniyedeki konağanın, bütün eşyasiyle yanması, biraz teahhuri mucib oldu ve bir kaç gün sonra memuriyetine gitmesi içün sıkışdırıldı Afvini istedi.»

1292 zilkıdesinin 14 üncü [1 kânunı evvel 1875] salı gecesi ezanî saat 3 raddelerinde Süleymaniye civarındaki konağı — harem dairesinin sobalarından çıkan ateşden — yarım saatde bütün eşyasiyle beraber yandı. Konak halkı, yalnız canlarını kurtarabildiler. [1]

Vak'a nivis Ahmed Lûtfi Efendi, diyor ki:

«O esnada bu konak, vükelâ dairelerinin kâffesinden ziyade müzeyyen ve mefruşatı ise gayet nefis ve cedid ve ebniyesi ve her bir levazımı mükemmel idi ki telef olan mefruşat ve müzeyyenat ve hususiyle kütübhane ve eslihahane ve sanduk odaları içinde bulunan eşya ve antikalar ve edevatı simiyenin behası kırk bin [2] lira tahmin olunmuşdur. « الشهرة آفة » medlûlünce bu kadar tezyinat ve ihtişamat halkın nazarını celb edeceğinden bu misillû şeylerin böyle olacağı beynennas tefevvüh olunmuşdur. Başa gelecek kazaya bu kaza, hail olamamışdır.» [3]

Yangından on gün sonra 1875 [24 zilkıde 1292] de Hudavendigâr valiliğine tâyin ve süratle hareketi tebliğ olundu. Bir kaç gün sonra Bursaya gitdi.

Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde tafsilen yazıldığı üzere «onu sadaretden ve Hasan Fehmi Efendiyi meşihatden düşürmek içün İstanbulda bir heyecan çıkarmanın çaresine bakılması zımnında Murad Efendinin sarrafı Hıristaki, Midhat Paşa delâletiyle medarise hafiyyen akçe dağıdub talebei ulûm ayaklandırılmış»[4] olduğu esnada vükelânın tebdiline lüzum göründüğünden Hüseyin Avni Paşa 1876 [17 rebiulâhir 1293] de ser askerlik mekamına getirildi. [5]

[1] Yusûf Kâmil Paşa, yangın esnasında babam Mehmed Emin Paşayı göndererek Avni Paşanın ailesini Bayezıddeki konağına getirtüb istirahatlerini temin etmişdir.

Şirvani zadenin konağını da — tercemei halinde söylendiği vechile — sadaretinin son günlerinde yanmışdı.

[2] «İstikbal» gazetesinde «kısmı âzamı mefruşat olmak üzere hasarın otuz bin lira kadar tahmin» olunduğu beyan edilmişdir.

[3] Tarihinin basılmayan 15 inci cildi.

[4] «Miratı Hakikat» [cild 1 S. 104.]

[5] «Ceridei Havadis» deki tercemei halinde «talebei ulûm» meselesinin zuhurunda mecalisi âliye memurluğuna tâyin ve İstanbula davet edildi. Bir gün sonra Mahmud

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Baş kâtib Âtıf Bey, saraydaki odasında meşgul iken Mustafa Naili Paşa zade Veliyüddin Paşa ve biraz sonra baş babeyinci Hafız Mehmed Bey gelüb söz arasında Veliyüddin Paşanın «İngiliz elçisini gördüm «Mahmud Paşanın sadaretinde artık revnak kalmadı» diyordu» dediğini ve o sırada Hafız Bey savuşub biraz sonra avdetinde «efendimiz, möhrün Mahmud Paşadan alınmasını ferman buyurdular» ve Veli Paşaya selâmı şahaneyi tebliğ ile — «efendimiz, sizi Bursa valisi tâyin ve Avni Paşanın celbini irade etdiler» dediğini naki etdikden sonra «ser kurena, hulûs içün Avni Paşaya telgrafname yazdığını ve paşanın kardeş gibi sevdiği ve lahm ve şahm ve kıyafetde aynı ve irtikâbda aleti ve Krub ve Amerika fabrikalarına ısmarlanan tüfenk ve topların müteahhidi olan Azaryanın dahi müjde gönderdiğini ve mahsusen vapur isticar ve isra eylediğini ve miri mahud [Hafız Mehmed Bey], Avni Paşanın acele yetişüb yine sadrı âzam olmasına çalışmış ise de zatı şahanenin, mütercim Rüşdi Paşayı sadarete nasb» eylediğini söyliyor.

*
* *

Yukarılarıda yazıldığı vech ile Hüseyin Avni Paşanın, seraya men sub kadınlardan bazısına tasalluta cüret etmesi [1], Sultan Abdül-

---

Paşa ve Hasan Fehmi Efendinin infisalleri hasebiyle akşam üzeri, serian gelmesi ferman buyruldu. Doğruca seraya gitdi. Ser asker oldu.» deniliyor.

§

Manastır defterdarlığından münfasıl Hakkı Beyin [*] «bedaheten söyledikleri güher tarih, şayanı tefe'ül bir mısraı nefis olmağla teyemmünen nazargâhı âleme arz ile iftihar olunur» denilerek «Basiret» gazetesinde derc olunan tarih:

«Seraser ceyşi âli mazhar oldu Avni mevlaye».

1293

[*] Tercemei hali «Son Asır Türk Şairleri»nde [cild 3 S. 479] münderiedir.

[1] Bu maddenin — vaktiyle yazdığım bir mekalede yanlış olduğunu, o zaman »altı yedi yaşında bir çocuk» olduğumu «Hüseyin Avni Paşa» başlıklı kalın kitabın musannifi söyliyor. Bay musannifin, başda kendi olduğu halde bu kadar yanlış yazıcı varken yanlız benim yazılarımda yanlış aramağa kalkışarak bu vesile ile gendine ilmî bir paye tevcih etmek sevdasında bulunduğu anlaşılıyor. Ne bi sud sevda! insaf etse takdir ederki benim yanlışım, gendinin ve emsalinin doğrusundan daha doğrudur.

Avni Paşanın kaimmekanlığı, hicrî 1280 ve ilk ser askerliği 1258 senelerindedir. Ben o tarihlerde nerede idim ki «altı yedi yaşında bir çocuk» olayım. Doğuşumu akriba ve ehibbaye duyurmak üzere şişelerle kırmızı şeker şerbeti götürenlerden biri de aceba gendimidir?

Yine o «bir def'a bazılarına söz atılmaz. Söz atabilmek için bir dane olmak ve o da tanıdık bulunmak lâzım gelir» buyuruyor.

Genciliğimden beri kadınlara «söz atmak» ilmini tahsil edemeyerek cahil kaldığımı itiraf ederim. Yalnız tarihde değil, bu ilimde de mahir olduğunu — yukarıdaki vakıfane sözlerile — gösteren koca musannife, verdiği dersden dolayı «mersi» demek gerekdir.

Üstad Hakkı Tarık Us, jübilede bana dair okuduğu ve müteakiben «Vakıt» gazetesine derc eylediği mekalede

TARIHVEMEDENIYET.ORG

âzizin bihakkın gaddabını celb ederek merkezden uzaklaşdırıllmışdı.

Tıynetindeki hubüs ve redaetin ilcaatı tabiiyesinden olarak kin ve buğuzdan tecerrüd ve afiv ve mürüvvet gibi hasaisi fadıla ile tezeyyün edemediğinden padişahdan intikam almağı — vaktı gelince kullanılmak üzere bir mahalle konulan bomba gibi — zihnine yerleşdirdi. Padişahı hal' ve izale etmek içün fürsat zuhurını dört gözle bekledi.

Böyle fevkalâde mühim ve müşkil meseleler, yalnız başına ve kolaylıkla hal edilemiyeceğinden — azil ve nefide hemhali olan — Şirvani zade Rüşdi Paşa — ve zahirde hamiyeti vataniye sevkile ve hakikatde bir yüzden münfail olmak sebebiyle padişahın hal'ını arzu eden — diğer âdemler ile birleşdi.

Mekamı saltanatı bir ân evvel yakalamak emeliyle her dürlü teşebbüse kıyam eden veliyyi ahd Murad Efendi ile haberleşmeğe koyuldu.

«Cenabı hak, bir şeyin husulünü murad edince esbabını tehiye eder» mealindeki âyeti celile Hükmünce Padişah, kendi elile kendi tacü tahtını yıkarcasına düşmenini mükerreren en mühim mekamlara getirdi. Hattâ sadaretle beraber ser askerliği de tevcih etdi. Bu suretle siyasî, mülkî ve askerî her dürlü ümuru eline verdi.

Cevdet Paşa «Sultan Abdülâziz, kendusını asıl fesâd başı olan Avni Paşaya teslim etmiş oldu» [1] demekde ne kadar haklıdır.

Hal'e aid teşebbüsat ve icraatı, Midhat Paşanın — muhakeme esnasındaki ifadatına atfen ve mufássalân — tercemei halinde yazmış dım.[2] Paşa, Avni Paşanın hal'e ne sebeblerle kıyam etdiğine dair de «Miratı Hayret» de şu sözleri söylüyor:

"Hüseyin Avni Paşa, mukaddema Mahmud Nedim Paşanın sıayetiyle haksız ve sebebsiz nefi ve tahkir olunmasına ve müahharen Sultan Abdülâziz tarafından celb ve taltif olunarak cebri mafat olmak üzere mükerreren ser askerlik ve sadrı âzamlık memuriyetlerinde bulundukdan sonra ikinci defa yine Mahmud Paşanın bir söziyle nefi ve tağrib suretiyle Bursa valiliğine gönderilüb hattâ o aralık hasta ve yatakda olduğu [3] ve azimetinin mümkin mertebe kesbi sıhhat ve kudret edinceye kadar bir kaç gün tehiri recasında bulunuduğu halde müsaade olunmayarak cebren çıkarılmasından ve vükelâyi saire gibi bunun da orta oyunlarında resmi ve taklidi yapılub tezyif ve tafdih [تفضيح] edilmesinden

«... Üstadın dikdiği tarih âbdelerinin gendisini çepçevre kuşatan surları üstüne — birer taş sökmek yaramazlığıle — tırmananlar her zeman olacakdır...» diyor.

Bu sözi kimler içün söylediğini söylemeğe lüzum varmıdır? Benim yazılarımda yanlış aramak derdine oğrayanlardan ziyade şu aatırları yazmak içün zayi etdiğim vakte acırım.

[1] «Tezakiri Cevdet» [cüz 16 sahife 38] ve «Tarihi Osmani mecmuası» [No 45 sahife 231].

[2] Sahife 338.

[3] Bursaya giderken değil, Ispartaya nefi edilirken hasta idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dolayı münkesir olarak zaten kendusi vükelâdan ve erkânı heyetden olduğu cihetle devletin bu derece sûi istimal ile zeval ve izmihlâline nazarı bikaydi ile bakmayub (!) selâmeti vatan ve milleti nefsine takdim edenlerin birisi (!) ve bunun çaresi dahi saltanatının tebeddülünde olduğu hayli zeman evvel taayyün etmiş idüğine binaen müşarün ileyh bu babda olan niyat ve tasmimatını daha ol vakit zihnine koymuş ve bu defa tekrar ser askerlik memuriyetiyle dersaadete yine o efkâr ile gelmiş ve vürudunda umum hâlkın istidad ve arzusunu temamiyle kendu maksadına muvafık (!) bulmuş olduğundan evvelâ keyfiyeti kenduye hususiyeti tammesi olan Abdi Paşa ve Redif Paşa ve kayseriyeli Ahmed Paşa ve sair bazı ümerayi askeriye ile kararlaşdırub eğerçi mansub ve mazul kâffei vükelâ ve vüzera ve ricali devletin rey ve arzuları dahi bu hususda müttehid ve müttefik ise de maslahatın fevkalâde cesamet ve ehemmiyeti cihetiyle suveri icraiyesinin ve icrasının vaktü zemanına her kesi vâkıf ve mahrem etmek caiz olmamasiyle vükelânın içinden fekat Sadrı âzam Rüşdi Paşa ve Midhat Paşa ve Şeyhulislâm Hayrullah Efendi dairei mahremiyete alınarak olunan müzakerede cümadelulânın 9 uncu perşenbe günü veliyi ahdı saltanat Sultan Muradın usuli mukarrere üzere babı hümayunda yani serayi atikde icrayi cülûsına karar verilmiş ise de andan iki gece evvel Sultan Abdülâziz, Hüseyin Avni Peşaya haber gönderüb kendusını istemiş olmasiyle Hüseyin Avni Paşa, maddenin şuyuundan şübhelenerek gitmekden itizar ile beraber maslahata mahrem olan zevatı dahi leylen ve aceleten haber irsaliyle yahsına cem etmiş ve askerce lâzım olan tertibatı dahi evvelce hazırlamış olmağla ve şu tertib iktızasınca cülûsun babı ser askeride icrası zarüri bulunmakla salı gecesi şafak vakti Hüseyin Avni Paşa, Redif Paşayi ve Kayseriyeli Ahmed Paşayi ve Hüsni Paşayı alub Dolmabağçe serayi civarına tertib etmiş olduğu askerle birleşmek üzere gitmiş ve Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa dahi doğruca Babı seraskeriye gelmişdi, § Sultan Murad dahi Hüseyin Avni Paşa ile birlikde gelmesiyle resmi biat icra kılınmış idi.»

Midhat Paşanın, şu satırlarda Hüseyin Avni Paşanın «tezyif ve tefdih edilmesinden dolayı münkesir» olduğunu söyledikden sonra «devletin bu derece sui istimal ile zeval ve izmihlâline nazarı bî kaydi ile bakmadığından» ve «selâmeti vatan ve milleti nefsine takdim edenlerden birisi» olduğundan bahs etmesi şayanı nazardır.

O, «münkesir» olmasaydı «nazarı bî kaydi ile» bakarmıydı, bakmazmıydı? «Bakmamak», aceba hamiyetden mi, yoksa inkisardan mı ileri gelmişdi?

«Selâmeti vatan ve milleti nefsine takdim» etmesiyle hal'e teşebbüsi arasındaki münasebet nedir? Padişaha hiç bir sebeble «münkesir» olmadığı halde mahza hamiyeti vataniye ve gayreti milliye ile hal'e kıyam ve bu uğurda her dürlü şahsi menafiini, hattâ nefsini fida etmiş ise o zeman «selâmeti vatan ve milleti nefsine takdim» eylediğine hükm olunur.

«Münkesir» olan şahsın, her vesile ile icrayi garazdan geri durmayacağı ne kadar muhtemil ise, ağraza mağlûb olmaması da o kadar müs'tebaddir. Meğerki «münkesir» fıtrî ve irsî necabetle muhallâ ve diyanet ve mekârımı ahlâk ile münevver olsun da garazkârlıkdan ve ahzi sardan [sic] sakınsın.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Midhat Paşanın —Yıldız evrakı arasında— gördüğüm istintaknamelerinden birinde Avni ve Kayseriyeli Ahmed Paşaların, Mahmud Nedim Paşayı öldürtmek niyetinde bulunduklarından ve Çerkes Hasan tarafından birinin katil, diğerinin cerh olunduğundan bahs ederken «bunların ikisi de fena (!) âdemler olduklarından mücazatı maneviyelerini gördüklerini Rüşdi Paşaya söylemişdim» diyor.

«Fena âdem» nasıl olur da «selâmeti vatan ve milleti nefsine takdim» eder ve «takdim» eden âdem «mücazatı maneviye» görür mü?

Âtıf Bey «Hatıra» da şöyle söylüyor:

«Avni ve Midhat Paşaların hal'den maksadı, padişahdan bazı mertebe gördükleri tekdiratın cibilleti asliyelerinde merkûz olan hiyanet ve habaset ıktızasından olduğu üzere öcünü almakdan ve badehu kemali emn ile atub tutmakdan ibaret olduğu şübheşizdir.

§ Avni Paşanın maksadı, menfaati şahsiyesi olub dinü devlet değildir.

§ Halk ve asker duymayarak avenei havenesiyle bu tertibleri görüb ilelebed ser askerlikde kalmak ve belki hâsıl eylediği asabiyeti askeriyesiyle menafii devlete külliyen müstevli olmak tamaına düşüb naili emel olmuş ve âkıbet veliyi nimetinin şehadetini görmekle de istihsali emnü rahat eylemiş ise de on sekiz güne varmadan dünyada kalamamışdır.

§ Efendimizin muktezayı talii hümayunları, niamü ihsanlarından en ziyade müstefid olan Avni Paşadan mutazarrır olmuşlardır. Kalbi hümayunları sadık ve pak olub hasbelbeşeriye bazı azil ve nefi gibi hadiseye mukabil ihsan didelerinden bu derecelerde hiyanet memul buyurmadılar.

Emnü ferağ, emri ehline tevdi etmek ve füruatı haseneyi aslı tayib olandan beklemek lâzım gelür.»

Cevdet Paşa — telâkki etdiği irade üzerine — takdim eylediği 7 zilkıde 1319 tarihli arizada

«... Kuvvei askeriye, Avni Paşa yedinde idi. Kapudanı Derya Kayseriyeli Ahmed Paşa dahi anın bir gölgesi hükmünde olmağla kuvvei bahriye dahi anın elinde gibiydi. Binaenaleyh Rüşdi ve Midhat Paşaları aradan çıkarub da kendusi diktatör olmak sevdasında bulunduğu mervi olub atvarü mişvarından dahi istidlâl olunabilirdi ve zaten korkunc ve bedhuy bir şahıs idi.» diyor.

Sultan Abdülâzize gelince, kendini ha'l etdiren — maddi ve manevi — sebebler arasında bazı kabahatleriyle beraber son derece gafilâne ve mağrurane hareketlerde bulunması da nazarı dikkate alınmak icab eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Umumun menfuru olan Mahmud Nedim Paşadan — mesavisini ve itiraf etdiği halde — bir dürlü vaz geçememesi ve Hüseyin Avni Paşayı — haklı, haksız — bir kaç defa azl ve nefi etdikden ve — müvekkilin, vekilini tezlil ve terzil etmesi kabilinden olarak — orta oyunlarında bir takım masharalara taklidini yapdırub eğlendikden sonra da askerin başına geçirüb tacü tahtını — kemali emniyetle — teslim etmesi ve aleyhindeki tasmimata dair vâki olan ihbarat ve ihtarata kulaklarını kapatması, hakikaten büyük hata ve pek büyük gafletdir.

Gördüğü hakaretlerin, bir gün intikamını alacağını söylemekden çekinmiyen kindar ve gaddar bir düşmeni, o hatalar, o gafletler adetâ teşvik ve teşci etmişdir.

Sultan Abdülhamid — kurenasından Besim Beye takrir edüb yazdırdığı — hatıralardan [1] birinde diyor ki:

«Sultan Abdülâziz merhumun bu kadar ifsadatdan haberdar olmaması cayi istigrab değildir. Çünki merhumun etrafını bir takım cem'iyeti fesadiye âzalarından bulunan kesan ihata etmiş ve dahilen ve haricen bendegânın ekseri, cemiyeti mezkûre efradından bulunmuş olduğundan ve bu sırada merhume hitaben cemiyeti fesadiye tarafından tertib edilerek Mustafa Fadıl Paşanın imzasiyle neşredilen bir risalede «seray kapusundan hakikat girmez»[2] denildiği dahi bu hususu isbat eder[3] ve hakanı merhumun, hakikate vâkıf olmak istemiş olsa dahi müveffak olamıyacağını irae eyler.»

Sultan Abdülhamid merhumun bu mütalâasını kabul edelim. Fekat Sultan Abdülâzizin validesi, oğlu ve — saadet ve selâmetleri efendilerinin mukadderatına merbut olan — en eski ve sadık bendeleri de cemiyeti fessadiye âzasından mıdırlar ki zuhûr etmek üzere bulunan musibet hakkında kendilerine verilen malumata asla kulak asmadılar, yahud muhakkak olan musibeti hayali muhalmi ad etdiler?

Bu halde ucbü gurur, padişahı, validesini, evlâdını ve bendegânını sağır ve gaflet ve nahvet zulmeti gözlerini görmez etmişdir ki kendi kendilerini mahv etdiler.

İhbarat ve ihtaratdan bir kaçını nakl edelim:

Mütercim Rüşdi Paşanın —tercemei haline aynen derc etdiğim— muhtırasında [4] söylediğine göre: Hal'den az müddet evvel evine

[1] Yıldız evrakını memuren tedkik eylediğim sırada tesadüf etdiğim hatıralardan birini, mühim haşiyelerle tavzih ederek — azasından bulunduğum — mülga Türk Tarih encümeni mecmuasına derc ettirmişdim. [No. 13 (90) ve 14 (91)].

[2] Bu cümlenin aslı söyledir: «Padişahların serayına en güç giren şey doğrulukdır.»

[3] Hakanı merhum, bu sözüyle «hakikatın kendi serayının kapusundan da girmediğini itiraf ediyor demekdir.

[4] Sahife 145

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gelen bir zat, hal' teşebbüsünden bahs eylemesiyle Yusûf İzzüddin Efendiye bilvasıta ihbar etdi. Şehzade kendini davet ve istizahı keyfiyet etmekle işitdiğini mufassalen anlatdı. Fekat padişahdan bir haber ve eser zuhûr etmedi.

Bir müddet sonra sadarete tayin olunub seraya gitdiğinde Hüseyin Avni Paşanın ser asker nasb olunduğuna dair verilen haber, kendini «deryayi hayret ve mutaleaya müstağrak ederek başını döndürdü.» Ser asker paşa, her gün seraya mülâzemetle iltifatlara ve şehzade efendinin de «fevkalâde hürmet ve riayetlerine mazhar olarak heman iki üç gün içinde nüfuz ve ıkbali İstanbulu doldurdu.»

O esnada bir gün Avni Paşa, Bâbı âlide nezdine gelerek «siz, benim için Yusûf İzzüddin Efendiye şöyle böyle demişsiniz, bana dün akşam ifade etdi» diyerek şehzadeye söylenilen sözleri aynen nakl eyledi. Onun «nasıl kinever, dessas ve buğuz perver olduğu malumu olduğundan mahremane arz olunan bir emri mühimmi» şehzadenin söylemesi büsbütün hayretini mucib oldu.

Sohtalar vak'ası üzerine Rüşdi Paşa, mekamı sadarete geldikden bir kaç gün sonra Sultan Abdülâzizin bendegânından Emin Beyi yalısına davetle «sizler ne yapıyorsunuz» diye sordu. «iş işden geciyor, siz gaflet üzere bulunıyorsunuz, ne dürlü tedbir alıyorsunuz» demek istediğini Emin Bey anlamadığından paşa «şu Göksu üstündeki kara bulutları görüyor musun, bunlar bir furtına alâmetidir» gibi sözler söyleyüb susdu. [1]

Hüseyin Avni Paşanın meclisi vükelâya memur edilerek Bursadan İstanbulâ celbi üzerine — henüz mekamı sadaretde — bulunar Mahmud Nedim Paşanın, Valide Sultana «efendimiz, beni Hüseyin Avni Paşa ile ihafe etmek isteyor. Fekat en büyük hasmı olduğiçün andan, kenduleri korksunlar. Zira iş işden geçiyor. Âkibeti hal pek vahim görünüyor» diye haber göndermesiyle Valide Sultanın «arslanıma böyle lâkırdı söylenür mi» cevabını verdiği mervidir. [2]

Mahmud Nedim Paşa, ha'l maddesini Yusûf İzzeddün Efendi vasıtasiyle de ihbar eylediğini — Sultan Abdülâziz hanedanı ümurunun nazırı olan — Kemal Paşaya söylediğinden o da efendiye nakl etdi. Efendi «paşanın ifadesini büyük valideye söylemişdim. Lâkin pederi ikna mümkin olamadı. Çünki Mahmud Nedim Paşanın vesvesesine haml eyledi. O vakit kendi kendime dedim ki bari elime bir revölver alayım, Hüseyin Avni Paşa seraya gelince çeküb urayım» dedi. [1]

[1] «On üçüncü asrı hicride Osmalı ricali» [No. 24]

[2] «Mirati Hakikat» [cild 1 sahife 93]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şehzade merhumun ruhunu incitmeyeceği malum olsa denilir ki: Rüşdi Paşanın pek mahrem olarak verdiği tehlükeli haberi, derhal Avni Paşaya yetişdirdiğiniz içün — ona yapmak istediğiniz — cezaya zatı aliniz, daha ziyade lâyıksınız! «

Mabeyin müşiri ve valide kethüdası Ferid Paşa da ha'l tasavvuru hakkında Valide Sultanın nazarı dikkatini celb etdise de iknaa müveffak olamadığı mervidir.

Mahmud Nedim Paşanın sadaretden infisalinden evvel Valide Sultana «oğlunuza sui kasid memuldür. Zira ortalıkda havadis pek çok, hasbessadaka arz ederim» dediğini ve baş mabeyinci Hafız Mehmed Beyin uygunsuzluğundan da bahsetdiğini Âtıf Bey de söyliyor.

Valide, tebeddüli vükelânın dördüncü günü padişaha bazı şeyler ima etmiş ki gec vakıt baş mabeyinci hareme çağırılub Murad Efendi ile sair şehzadelerin heman sayfiyelerinden seraya gelmelerinin, gündüzleri bir mahalle gitdikce mabeyne ihbar etmelerinin ve geceleri kasırda beytutet etmemelerinin kendilerine tebliği emr olundu. Padişah da Yıldızdan Beşiktaş serayına döndü.

Hafız Mehmed Beyin, keyfiyeti Âtıf Beye anlatarak «Efendimizi böyle şeylerle niçün rahatsız etmeli» diye hayli söz söylemesi ne kadar garibdir.

Halden bir gün evvel Âtıf Bey — nazırı bulunduğu — hazinei hassaya merbut fes ve bez fabrikalarının nizamiye hazinesinden matlubu olan mebaliğin tesviyesine bir karar verilmek üzere babı ser askeriye giderek görüşdükleri sırada Hüseyin Avni Paşa «Mahmud Peşanın yine sadrı âzam olacağı söyleniyor, sahih mi?» demesiyle Âtıf Bey aslı olmadığını söyledi. Avni Paşa «bu sabah Yusüf Izzüddin Efendi hazretleri[1] bâbı ser askeriyi teşrif ederken ber mutad istikbal ile odasına birlikde dahil olduk. Tevekkufumuzu söyledise de «işim var» diye itizar eyledim. İbram etdi, oturdum. Efendi «bu hatun [Valide Sultan] senden ne ister? Sen Murad Efendi ile muhabere ediyormuşsun, diye seni mezemmet ediyor» demesi üzerine «Mahmud Paşa, yine sadrı âzam olacak imiş ve büyük valideniz, infisalinden sonra istifsar içün birini göndermiş. Sıhhatı var mı?» Dedim. Tasdik eyledi. «mukaddem kulunuz dahi sadaretden infisal eyledim. Niçün Mahmud Paşa gibi mazharı iltifat olamadım. Bundan sonra hakkımda zannınız nasılsa ben öyleyim» diyerek yanından çıkdım. Yarinki sali

[1] Hassa ordusu müşiri ve o esnada on dokuz yaşında idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

salı günü burada meclisi mahsus akid edilecek. Buna da sebeb, bazı mevaddı askeriye müzakeresi işaa olunub me'selei hazıraya dair Rusya hariciye nazırının kaleme alarak Almanya ve İngiltereden maada sair devletler kabinelerine tasdik etdirdiği lâyihaya mukabil tedabiri lâzimeyi kararlaşdırmak kaziyesidir.» dedi.

Yusüf İzzüddin Efendinin — babasına ne derece kin ve buğzu olduğunu pek iyi bildiği — Avni Paşaya, düşmeni adavet ve ihanete teşvik edercesine bir takım münasebetsiz sözler söylemesi ve hal'ı müteakiben Âtıf Beyin yanına gelüb «bunu Avni yapdı» diyerek onunla bir gün evvel babı ser askeride vaki olan muhavereden istidlâli hâl edebilmesi, bilâhare helâkine sebeb olan illetin, daha o zeman âsarını gösterdiği anlaşılıyor.

Cevdet Paşanın «Ma'ruzat» da söylediği aşağıdaki sözler, her suretle dikkate lâyıkdır:

«Yusüf İzzüddin Efendi, her gün babı ser askeriye gelüb gider ve kendu dairesine gelüb gidenler bulunur idüğüne nazaran bu sırra [hal'a] muttali olabilürdü. Lâkin birinin sözünü diğerine yetişdirmek ve anın dediğini buna bildirmek gibi mişvarda bulunduğundan kimse ana mahremane bir şey söylemeğe cesaret edemez imiş ve bir de Avni Paşa tarafından «siz, pederinize faik ve saltanata sahihan lâyıksınız» yollu sözlerle ve veliyi ahdliğini ima ile iğfal olunur ve pederine dahi oğlunun harisi cah olduğunu işrab edecek sözler ilka idilür imiş deyu işidilmişdir. Lâkin buraları kullarınca mücerred mesmuat kabilinden olub bir rivayeti mevsukaya müstenid değildir. Maamafih İzzüddin Efendi veliyi ahd olmak emelinde ve Valide Sultan dahi bu arzuda bulunduğu mervidir.»

Avni Paşanın, şehzadeye muğfilâne ve padişaha müfsidane ilkaatda bulunmasını Cevdet Paşa da mevsuk adetmediğinden bu, üstünde durulacak bir mes'ele değildir.

Efendinin «veliyi ahd olmak emelinde» ve Valide Sultanın da «bu arzuda» bulunması hakkındaki rivayet de tevsika muhtacdır.

Efendi, «bâbı ser askeriye gelüb gider ve kendu dairesine gelüb gidenler bulunur» iken hal' tasavvuruna «muttali olmak» ve babasını ikaz etmek şöyle dursun babasının, kendinin ve hanedanının zararına olarak birinden işitdiğini diğerine yetişdirdiği ve bu suretle mehasini ahlâka, bahusus siyaset ve kiyasete muhalif harekâtı hiffetkâranede bulunduğu muhakkakdır ki yukarıda yazdığım fıkralar bunu teyid eder.

Sultan Abdülhamid — yukarıda bahs olunan — muhtırada «bir takım cahil ve hacegân [hocalar] beyninde kadrü haysiyeti mefkud asker kaçkını, yobaz mekulesi birer mecidiyeye tutularak Agâh

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Efendi [1] namındaki leim gibi bir çok müfsidlerin riyaseti tahtında Yıldız Serayı pişgâhına tecemmu'le Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendinin azillerini taleb eylediklerini» beyan eylediği sırada şu sözleri söyliyor:

«Haşeratı merkume, İstanbulun ekseri mevakında ve cevami meydanlarında dahi bir takım mitingler teşkiliyle efkârı ehaliye tuhmi fesad ve mel'anet ilka ve cümleyi Sultan Abdülâzizden ve sadıklarından tenfire çalışmışlar idi. İşbu âsarı mefsedete mukabele lâzım gelirken bunların nümayişlerine kapılarak ve ürkerek mefsedet pilânlarını ve haşerat arbedesini, milletin arzu ve niyatı telâkki eyliyerek kendu nefsine ve tacu tahtına sadık olan zevatı azl ile yerlerine bir takım hain ve müfsidleri tâyin eyledi. Cemiyeti mezkurenin hedefi maksudı dahi bundan ibaret idi.»

İkaı fesad içün tahrik olunan eşhas ile muharrikleri tedib etmiyerek onların kıyamını umum millete aid zan ile — kendini izale edecekleri muhakkak olan — eşhası mevkı ıktidare getirmek, düşmenlere bizzat silâh vermek demekdir ki padişahın bu hususda gösterdiği gaflet, insana irası hayret eder.

Sultan Abdülhamid merhumun «kendu nefsine ve tacü tahtına sadık» demekden maksudu olan âdemlerden biri Mahmud Nedim Paşadır.

Onın tercemei halinde yazıldığı üzere «gerek devletin dahilî ve haricî oğradığı hasarete, gerek Sultan Abdülâziz merhumun başına gelen zillet ve felâkete sebebi müstakil Mahmud Nedim Paşadır. Eğer bu âdem, ilk sadaretinde bir mesleki müstakim ittihaz etmiş olub da padişahı siperi lânet etmeseydi kaziyei hal'ı intac eden agraz meydana gelmezdi» tarzındaki mütalaasında Mahmud Celâlüddin Paşanın tamamiyle musib olduğunu o zemanın — mülâki olduğumuz — ricali tasdik eyledikleri gibi silsilei vukuatı gözden geçirdikce biz de o mütalaaya iştirak ediyoruz.

Sultan Abdülhamidin dediği gibi Mahmud Paşa, bilfarz padişaha sadık [2] olsa ve bazı zevatın fikrince padişahın, onu iltizam etmesi,

[1] «Tercemanı Ahval» gazetesini neşreden Çapan zade Agâh Efendidir. Kendi ifadesine göre İstanbulda idarei örfiye ilân olunması üzerine Ser asker Redif Paşanın husumetiyle Bursaya teb'id ve müahharen menfası Ankaraya tahvil olundu. Müteakıben İstanbula celb ve hakkında ibrazı iltifat ile evvelâ Rodos mutasarrıflığına, sonra Atine sefirliğine tâyin kılındı. 1303 de vefat etdi. Naşi İstanbula getirildi. Sultan Mahmud türbesine defn edildi. Sultan Abdülhâmid «leim ve müfsid» der, sonra da sefir yapar. «Yarimin meşrebini anlamadım»!

Veys Paşa Zade Zeynülabidin Reşid Bey, mukaddema bana gönderdiği bir mektubda «Avni Paşanın verdiği talimatı hafiyye üzerine sohtaları Mahmud Nedim Paşanın aleyhin kıyam etdiren tabibi hususisi Ahmed Paşadır, Âkâh Efendi değildir» diyor.

[2] Hakanı merhum, diğer taraftan da onun sadakati ca'li olduğunu söyler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rusya tarafdarı olduğiçün o ciheti gûya hüsni idare edeceğine zahib olmasından ileri gelse de âmmenin menfuru olmak itibarile onu iktidar mevkiinde bulundurmamak lâzım gelirdi.

Fekat — odasının solmuş mefruşatını gösteren ve «her şey mevcud iken efendimizin sayesinde bu hale geldim» diyerek uzun müddet mazul kaldığından şikâyet eden — bir hilekârı mekamı sadarete ve açıkdan açığa adavet gösteren bir kindarı ser askerliğe ve padişahın «bu herifi şeyhulislâm yapdık. Halbuki evvel buna müfsid imam der idik. Allah verede bir ters... yemese» dediği nankör bir kallâşı mesnedi meşihata getirmemek ve agrazı şahsiyeye mağlub olmıyan ve devlet ve milletin menafiini, kendi fevaidine tercih eden müstakim, afif, muktedir ve hamiyetmend insanlara tevdii ümur etmek iktiza ederdi.

Yukarıdanberi söylendiği vechile zımnî ve alenî bu kadar ihbar ve ihtardan ve sui niyeti gösteren bir çok alâmetden başka hal' erlerinin, Şehzadeye ve serayın en mütehayyiz memurlarına pek sarih suretde söyledikleri sözlerden müteessir olmamaları, yahud müteessir oldukları halde bir şey yapamamaları ve padişahın, yakında oğrayacağı musibete aslâ ehemmiyet vermemesi ve musibete aid ihtarı, vehmü vesvese ad ederek müteyakkızane davranmaması, «kaza gelince göz kör olur» [1] meselinin mahzı hakikat olduğunu isbat eden garib ve feci hallerdendir.[2]

Cevdet Paşa «Maruzat» da

«Hüseyin Avni Paşanın râşilik yolunda dahi Mahmud Paşaya galebe çalmak üzere Avrupadan celb olunan esliha mukavelesinden ele geçirdiği mebaliği külliyenin bir kısmını fida ederek mabeyini hümayun tarafını temamiyle ele aldıkdan başka Valide Sultan dairesine ve Tiryal Hanıma[3] mebaliği kulliye takdim kılındığını, ruzgâr gelecek delikleri kapadığını, Valide Sultan ise ziyade para verenlerin,

[1] « اذا جاء القضاء عمي البصر »

[2] «Zülflü» namiyle yad olunan İsmail Paşa pek genc iken yapılan resmini rabt ile — bir ev talebine dair — Sultan Abdülhamide takdim etdiği arizada diyor ki:

«Amceniz bendegân ve ailesi, vak'ai malumeden dolayı cümleten itham edilmek iktiza eder ise de içlerinden kurtulacak, mazharı mükâfatı sultan olacak, şu resmini takdim etdiğim çocuk kulunuzdur. Zira sultanı şehidin başına gelecek bir felâketi bir kaç ay evvelisi ihbar eden (!) yalnız bu çocuk olmuş idi.

Ser asker Ali Saib Paşa, Süleyman Paşa Müşir, Ser Kâtib Âtıf Bey, ser kurena Mehmed Beo mecburen tasdik ederler. Bu çocuk, beş sene kurenalık, yaverlik etmiş iken sultanı şehid hazretlerinden istifadesi, yalnız sultanı zeman hazreti Abdülhamid hanı akdesi kazanmasıdır...»

[3] Sultan Mahmudun ikballerinden ve Sultan Abdülâzizin süt Annesi olduğu içün pek muteber ve muhterem idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

oğluna ziyade sadık olduğuna zahib bulunduğunu, mukaddema Avni Paşa pek menfuru iken «Avni Paşa, arslanıma sadıkdır» deyerek hakkında söz söyletmediğini, esdikayı bendegân bu hallere nazarı teessüf ile bakub ellerinden bir şey gelmediğini, padişaha söz söyliyecek mukarribînin kimi Mahmud Paşaya, kimi Avni Paşaya meclub olduklarını, bu paşaların bol bol rişvet vermekde yarış etdiklerini, biri mücerred agrazı şahsiyesini tervic, diğeri agrazı nefsaniyesini icra içün çalışarak padişahı halkın lisanına düşürdüklerini ve devlet bir müfsid ile bir hainin elinde kaldığını» söyliyor.

Padişah, kendini dile düşüren bu «müfsid» le «hain» den evvel mukarrib namındaki müfsid ve hainleri def etmek ve —tacü tahtını, devlet ve milleti perişan eden— rişvet belâsını «harem serayı hümayun» a kadar sokanları ve sokduranları yerin dibine sokmak lâzım gelirken onları başlar üstüne çıkarmak suretiyle nefsini, saltanatını, evlâd ve iyalini belâye oğratmışdır ki intiharına kani olanlar, asıl bu hareketi intihar ad etmelidirler.

§

Şam ordusundan celb olunan askerin kışlalara yerleşdirilmeyüb serayın önünde bekletilmesi — nasılsa padişahın merakını mucib olarak — sebebini anlamak içün ser askerin celbini emr etdiğinden bahis ederken Sultan Abdülhâmid,

«Hüsni Bey namında bir yaveri defaatle [1] göndermişler ise de Hüseyin Avni dahi bundan şübhelenerek «yarın gelürüm» deyu seraya gitmemiş ve Hüsni Bey, her ne kadar huzura çıkub müfsidi müşarünileyhin ademi itaatini ve kelâmlarını harfiyen nakil etmek istemiş ise de merhumun kurenasından [2] Hafız Mehmed Bey, zaten cemiyeti fesadiye efradından bulunduğundan gerek mezkûr askerin münasebetsiz bir zemanda seray önünde vücudunu ve gerek Hüseyin Avni Paşanın, daveti hümayuna ademi icabetini «askeri Selimiye kışlasında yerleşdiriyor. Yarın sabah gelüb hakipayı şahanenize yüz sürecekdir» deyu ehemmiyetsiz göstererek ve merhumu teskin ve temin ve uyuduncaya kadar iğfal eyleyerek Hüseyin Avninin ve rüfekasının hiyanet ve cinayetini setre müveffak olmuşdur.»

Diyor.

Âtıf Bey de

«... Arabistan ordusundan celb olunan asakiri şahane bu gün vapurla gelerek henüz kışlalara nakil olunmadığını efendimiz merak

[1] Hüsni Bey, verakasında bir kerre gönderildiğini söyliyor.

[2] Baş mabeyinci.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ile ser askerin eelbini irade buyurmaları üzerine ser kurena, babı ser askeriye yaveri mahsus göndermiş ise de Avni «akşama doğru gelürüm» demiş ve zatı şahane dahi badettaam «ser asker gecikdi. Bu asker ne olacak? geldiği vakit anla da hareme haber gönder» deyu ser kurenaya emir verüb harem dairesini teşrif buyurmuşlar imiş. Biz sonra hazinei hassadan geldik. Ser asker gelmeyince akşamla yatsu arasında baş mabeyinci, yaverlerden Hüsni Beyi tekrar [1] gönderüb yaver, Avniyi yalısında bulmuş ve tebliği meram etmiş ise de ser asker «şimdi işim var, yarin gelürüm» diyerek unfü şiddet ile cevab verince Hüsni Bey gelüb hali, ser kurenaya söylemiş. Ser kurena, bu şiddeti, ser askerin serhoşluğuna haml ile işi geçişdirmişdir. Fekat bu vak'ayı miri muhterem, tarafımıza hiç ihbar etmeyüb keyfiyeti, ha'l günü seraya gelür iken yaveri mumaileyhden istima eyledik. Ertesi gün sabahleyin mabeyini hümayuna gelmek hazırlığında iken toblar atılmağa başlayınca alâmeti hayır olmadığı anlaşılarak Dolmabağçe serayına gelindi.»
diyor.

Avni Paşanın davete icabet etmemesi, sui maksada mübteni olduğuna derhal hüküm etmek ve ona göre akilâne tedbir ittihaz eylemek muktazi iken «ser askerin serhoşluğuna haml ile işi geçişdirmesi» ve — aşağıya derc edilen verakada söylendiği vechile — yavere «iş zaten ehemmiyetli değil idi.» Diyerek padişahın davetine ser askerin icabet etmemekde gösterdiği hakaret engiz cür'etden igmaz etmesi, ba husus keyfiyeti hakikate muhalif şekilde arz etdirmesi, baş mabeyincinin, cehaletle karışık gafletinden, yahud — Sultan Abdülhâmidin dediği gibi — «cemiyeti fesadiye efradından» bulunmasından ileri geldiğine kanaat etmek zaruridir.

Zira iş ehemmiyetli olsun olmasun, madameki padişah emr etmişdir, ser asker derhal gelmeğe mecburdur. «İşlerim var, gelemem» sözünü padişaha değil, padişahın vekili olan sadrı âzama karşı da tefevvüh edemez.

Seray hademesinden adi bir şahsın da takdir edebileceği bu basit hakikati, baş mabeyinci gibi serayın en büyük bir recülünün takdir etmemesi ve bir takım yalanlarla veliyyi nimetini igfal eylemesi, Sultan Abdülhâmidin, mütalaasında musib olduğunu teyid ediyor.

Kurenanın ne kadar itina ile intihab edilmesi lâzım geleceği bu hadiseden de istidlâl olunabilir.

İzaha hacet yokdur ki hüsni karinin hüsni tedbiri, saikai [ساعقة] mesaibe karşı «paratonnerre» hükmüne geçer.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sui karinin sui tedbiri ise cazib maddeler gibi musibeti cezb eder. İnsanı yakar, yıkar.

Bu müddeanın en dehşetli şahidi — aziz iken zelil olan — biçare padişahın feci âkibetidir.

Bahis olunan Hüsni Beyin «Taş kışla divanı harbi âzasından Ağayı Kol Hüsni» imzasiyle takdim edüb Yıldız muhakemesine müteallik evrak arasında tesadüf etdiğim 23 mart 1297 tarihli verakanın — vesaiki tarihiyeden madud olması itibarile — aynen dercini münasib gördüm :

«1292 senesi mayısının 17 nci pazarertesi günü saat 11 raddelerinde esvabcı başının odasında oturmakda olduğum halde bir bekcinin yaver çağırmak üzere gitmekde olduğu halde bendenizi görerek geri döndü. Yanıma geldi. Ol vakit ser kurena bulunan Mehmed Beyin bir yaver istediğini söylemesiyle gerçi nevbetci değil isem de hava yağmurdur. Başkasını çağırmayın ben gideyim» dedim ve muma ileyhin yanına gitdim. «Şevketmeab efendimiz haremi hümayuna teşrif buyurmazdan evvelce ser asker Hüseyin Avni Paşanın serayı hümayuna celbile bazı iradatı şahane tebliğini ferman buyurdular. Kendim gidecek idisem de buraya celbini serahaten beyan buyurduklarından şayed kendulerini dahi görür mütalaası varidi hatır olduğundan ve babı ser askeriyeye gönderilen yaverler, baruthanede olduklarını haber verdiklerinden yolda ise çevirmek üzere nevbetci yaveri gönderdim ise de sen de yalısına git, işbu iradeyi tebliğ eyle» diye ser kurenayı muma ileyh, çakerlerine emr etdi. Bendeniz dahi bir kayık tedarük edilmek üzere lâzım gelenlere tenbih ile beraber paşa dairesi önündeki rıhtım üzerinde yağmurluğumu giyüb beklemekde iken beş çifte bir kayığın, derununde asker bulunan ve biraz evvelce lenger endaz olan Sultaniye vapuru hümayununa tekarrüb ile beş dakikadan sonra avdet ve Üsküdar cihetine azimet eylediğini gördüm. Biraz sonra tenbih eylediğim kayık geldi. Hüseyin Avni Paşanın yalısına müteveccihi azimet oldum.

Yalıya girdiğimde bir uşağın tepsi içinde mezeleriyle beraber bir şişe rakıyı Paşanın odasına götürmekde iken bendenizi görüb sarfı nazar eyledi. Paşanın olduğu odaya girdiğimde setresinin düğmelerini çözmekde ve odanın sağ cihetinde Marko Paşa ile tanımadığım diğer bir şahıs ayak üzerinde durmakda oldukları halde ser kurenai muma ileyhin ifadatından anlaşılan iradei seniyeyi Hüseyin Avni Paşaya tebliğ eyledim. «İşlerim var, gidemiyeceğim. Yarın gelürüm» cevabını vermesi üzerine «bendeniz gidüb ser kurenaye, ser asker paşa gelemiyorlar dediğim vakit bendenizi tekdir ederler. Niçün güzelce tahkik etmedin. ser asker paşanın işleri neden ibaret imiş ve niçün gelmiyorlar? Dedikleri vakit bendeniz ne diyeyim?» Cevabımda müşarün ileyh «sizi tekdir etmezler, gidin. Buraca işim olub gidemiyeceğimi beyan ediniz» dedi.

Akşam üzeri Dolmabağçe sahil serayı hümayanu önünde lenger endaz olan Sultaniye vapuru hümayununun nereden gelüb nereye gideceğini ve derunundaki askerin nasıl ve ne mikdar idüğini kendiliğimden süal eylediğimde Hüseyin Avni Paşa «ben de şimdi o vapurdan geliyorum. Asker, Şam redifleridir ve dört taburdur. Selimiye kışlasına yarın çıkaracağız» yolunda cevab verdi. Anın üzerine bendeniz «demek ki şimdi gelemiyeceksiniz» dedim. O da «yarın inşaallah erken gelürüm» dedi. Andan sonra avdet etdim.

Kayık içinde iken böyle iradei şahane üzerine gelmemezlik mesbukulemsal olmadığını bildiğimden Hüseyin Avni Paşanın bu yoldaki cevab ve hareketinden müteessir olduğum halde muma ileyh Mehmed Beye mükâlememizi beyan ve bu hal, inkisarı nüfusı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şahaneyi mucib olduğunu ityan eyledim. Muma ileyh «iş zaten ehemmiyetli değil idi, Erdehana gönderilen toplara dair olduğundan yarın gelür tebliğ ederim. Neye müteessir oluyorsun?» Dedi. O sırada vapur hakkındaki tahkikatımı da beyan ile hissiyat ve teessüratımı tekrar eyledim.

Odasından çıkub gitmekde iken bekci gelüb tekrar çağırdı. Yanına vardığımda baş müsahib Haşim Ağa ile ayak üzerinde durmakda idiler. Ser kurena, vapurdaki askerin Selimiye kışlasına çıkarılacağını tekrar etdirdi Haşim Ağaya da hakipayı şahaneye o yolda arz edilmesini tenbih etdi. Bendeniz de oradan paşa dairesine gitdim.

Ferdası askerin alesseher serayı abluka etdiğini gördüm ve kemali telâş ve ıstırab ile mabeyni hümayuna koşub demir kapu yanında müsahib ağaların oturmakda olduklarını görüb ayakda bulunan müsahib Elmas Ağayı çağırdım. İrtihali vuku bulmuşdur zannında bulunduğumdan efendimiz kalkdılar mı, hâlâ uykuda mıdırlar diye süal etdim. «Efendimiz uykudadır. Fekat Murad Efendiyi beş çifte kayık ile götürmüş olduklarını işitdim» dedi ve abluka olunduğundan haberleri olduğunu söyledi.

Bundan evvel el'an Taş kışla kumandanı bulunan ve ol vakit binbaşı rütbesinde olan Osman Paşa ve diğer bir iki yaver, kurena beylerin odasına gidüb Fahri Beyden başka kimseyi bulamadığımızdan kendusini uykudan uyandırub keyfiyeti nakil ve beyan etdiğimizde telâşlı bir hal ile «aman niçün abluka etmişler, ne arayorlar ve efendimize ne cevab vereyim. Sorub öğrenemezmiyiz aceb» dedise de ne içerden dışarı, ne de dışardan içeri hiç kimseyi salıvermediklerini ve içerden süal edenlere süngü irae eylemekde olduklarını haber verdik. Bundan sonra dehşet ve zulmet, çeşmi sadikani kaplamış, yani maksad anlaşılmış olub bir kaç saat sonra ser kurena Mehmed Beyle baş kâtib Âtıf Bey, mabeyni hümayuna girmeğe terhis olunduklarından serayı hümayunun binek taşında kendulerine tesadüf etdim. Bendeniz ağlayor idim. Mehmed Bey elimden tutdu. «Bak Hüsni Bey, akşamki söylediğiniz nereye çıkdı» dedi. Bendeniz de «işbu vak'adan bendegâni saltanatı seniyeden olarak her kimin malûmatı olub da veliyi nimet efendimizi haberdar etmediği içün Cenabı hak, anları kahretsün» sözünü söyledim.

O gün ve ya ferdası mabeyni hümayunda ser müsahib Haşim Ağayı gördüğümde Hüseyin Avni Paşanın kendulerine söylediğini bendenize beyan etdiler. Şöyle ki: Babı ser askeriye çend yaver gönderilüb ve akşam saat on iki raddelerinde ise yalısına dahi bir yaver gönderildiğinden efendimizi duydu kıyas etdiğinden ziyadesile telâş edüb avdeti âcizide heman kayığına rakiben Rüşdi Paşanın yalısına gitdiğini söylediğini ağayı mumaileyh, bendenize hikâye etdiler ve Hüseyin Paşanın yalısına niçün gönderildiğimi ve müşarün ileyhin yalısından avdetimde Mehmed Beye ne söylediğimi süal etdiler. Çakerleri de ber vechi maruz sureti mükâlememizi Haşim Ağaya beyan etdiğimde «ah birader, ser kurena bana böyle söylemedi. Ser asker paşanın, Selimiye kışlasında olub taşradan gelen asakiri şahaneyi kışlaya yerleşdirmekde ve işlerinin gece saat altı ve ya yediye kadar ancak ikmal olunacağını ve ferdası erken geleceğini ve behemehal gelmeleri ferman buyrulur ise kendulerine serian malûmat verildiği takdirde işlerini terk edüb geleceğini söyledi. Ben de efendimize böylece arz etdiğimde «tekrar haber göndermek istemez. İşleri var imiş, varsun yarın sabah gelsün» diye emrü ferman buyurmuş olduklarını Haşim Ağa, kölelerine söyledi.

Vak'anın ferdası akşam üstü kulunuzu ve miralay Reşid ve Ziver ve Binbaşı Hüsamüddin Beyleri, Hüseyin Avni Paşa çağırub yaverlikden ihrac eyledi.»

***

Hal' vakasına tekaddüm eden «tarihî rüyalar» şayanı dikkat ve mucibi ibret olduğundan nakli muvafık görüldü.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Pertev niyal Valide Sultanın, söyleyüb yazdırdığı «Sergüzeştname»de anlatdığına göre:

Hal'ın vuku bulduğu günün sabahı «yangın var» diyerek kendini uyandırdılar. Pencereden bakub «hayır, bu yangın değildir. Arslanımı hal' etdiler. Murad Efendi cülûs etdi. Elhükmü Lillâh. Cenâbı Hakkın emri böyle imiş» dedi. Oğlunu uykudan kaldırdı.

Padişah — Ne oldu?

Valide — Ne olacak, takdiri Hüda yerini bulsa gerekdir.

— Validem, bunu kim etdi bana, beni Sultan Selime mi döndürdüler, ben kime ne etdim?

— Bunu Avni Paşa etdi.

— Yalnız Avni Paşa etmedi. Hoşunduk Koca Rüşdi Paşa, Hoşunduk Ahmed Paşa.

— Durunuz anlayalım.

— Validem, ne duracağım. Ben bu felâketi otuz kırk defa düşümde (!) gördüm. Bundan sonra Cebrail aleyhisselâm gökden inse devleti kabul etmem, artık makbulüm değildir. Elhükmü Lillâh. Cenabı Hakkın takdiri böyle imiş.

Bu muhavereyi müteakıben elbisesini giyüb hazırlandı. Topkapu serayına götürüldü.

§

Hal'den bir gün evvel Bulgaristan vukuatına dair Edirneden gelüb mekamı sadaretden arz olunan telgrafnamedeki «vukuatı mezkûre, Bulgaristan hâdisesinin zevalini müş'irdir» ibaresini padişah, baş kâtibe bir kaç defa okutdırdıkdan sonra «zeval» kelimesini kendi de söyliyerek simasında peyda olan huznü elem ile bu telgrafname, maruzatın sonu olduğunu ima etdi.

Kablelvuku his midir, yoksa «otuz kırk defa düşümde gördüm» dediği «felâket» gözünün önünde tecessüm mü etmişdir, her ne hal ise «zeval» kelimesinin, Bulgaristan hâdisesinden ziyade kendi saltanatına teallukunu teferrüs etdiğinde şübhe yokdur.

§

Memduh Paşanın rivayetine göre:

«Abdülâziz Han, sadr ve ser asker Avni Paşaya iltifatı firavan eylediği eyyam arasında «bu gece bir rüya gördüm. İngiliz donanması İstanbula top atıyordu. Taş kışladan asker inüb serayı ihata eyledi. Deniz tarafına geldim, saraydan çıkdım. Ser asker Avni Paşa nerededir sualime «askerler anı paraladı» cevabını verdiler. Şu ne acib rüya» buyururlar. Avni Paşa bunu istima eder. Babı âliye

TARIHVEMEDENIYET.ORG

geldiğinde Maliye Nazırı Yusüf Paşayı bulur. «Padişah, beni azil etmek tasmimindedir. Musanna rüya söylemeğe başladı» diyerek keyfiyeti hikâye eder. Yusüf Paşa «sui zan etmeyiniz. İnsan tasavvurun haricinde rüya gördüğü olmuyor mu? Zatı şahane dahi muşahedesini beyan buyurmuş. Vükelâsını tebdil için rüya tasniine bir hükümdarın ihtiyacı olamaz» ifadesiyle Avni Paşayı temine çalışır. Hakanı merhumun irtihali günü karakolhane bağçesinde maliye nazırı, mezkûr rüyayi Avni Paşaya ihtar edince «Saraydan Abdülâzizin çıkarıldığı evet sahih. Beni askerin paraladığı yalan» cevabını verdi. Avni Paşa, bunu söylediği hinde eliyle dizinede vurdu.» [1]

Memduh Paşanın söylediği rüyayi, üdebayi kadimeden esbak Haleb mektubcusu Veys Paşa zade Zeynülâbidin Reşid Bey [2] mukaddema bana gönderdiği bir mektubda — Yusüf Paşadan işitdiğini kaydederek — şöyle nakil ediyor:

«Yusüf Paşa dedi ki: Sultan Abdülâzizin hal'ından bir iki gün sonra bir gece Avni Paşanın yalısına gitmişdim. Yanında tabibi hususisi, müşaviri nihanisi, mahremi esrarı doktor Ahmed Paşa vardı. Avni Paşa Abdülâzizin bir garib rü'yasını bize nasıl söylediyse — kendi ağzından — harfiyen söyliyorum:

«Hal'den otuz kırk gün evveli bir sabah huzuru şahanede idim. «Avni Paşa, dün gece rü'yamda bir şehrayin icra olunıyordu. Sebebini sorduğumda Muradın iclâs olunduğunu söylediler» buyurdu. Bakınız rü'ya nasıl ayniyle çıkdı. Rü'yanın ilâvesi vardı. Lâkin o ilâveyi — rüy'ayi hikâye eyledikden ve beni nazarı dikkatle süzdükden sonra kendi uydurdu. Çünki kendini sevmediğimi bilirdi. Neşvemi kırmak, keyfimi kaçırmak maksadiyle derhal münasebetsiz bir ilâve yapdı. Fekat bu ilâve, gûya ben rüyadan değilim diyerek sırıtıyordu. İlâve şudur: «lâkin Avni Paşa o sırada bir gürültü oldu. Sorduğumda seni merdiven başında parçaladıklarını söylediler.»

Avni Paşa, bu sözleri müstehziyane söyledi. Çerkes Hasan vak'ası rü'yayı ikmal etdi.»

§

Rü'ya, hulya değildir, her kese söylenmez. Söylenirse zararı görülür. Padişahın, evvelce nefi ve tahkir ederek kin ve husumetini celb etdiği ve bilâhare — gaflete kapılarak — mekamı iktidâre getirdiği bir âdeme, şübhe ve vesvese verecek tarzda böyle korkunc bir rü'ya

[1] «Mirâtı Şüunat»

Memduh Paşa, yine bu eserinde, Çerkes Hasanın atdığı revelverin birinci kurşunu Avni Paşanın karnına isabet edince — karagolhanedeki gibi — elini şidetle dizine urdığunu söliyar.

[2] Tercemei hali « Son asrı Türk şairleri» nde mündericdir. [cild 8 sahif 1444]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nakil etmesi, akli selimin kabul edeceği hallerden olmadığı gibi mekamı saltanatın icab etdiği vekar ve ciddiyet, ihtiyat ve basiret de buna müsaade etmez.

Tabiri üstünde olan bu açık rü'yayi, Avni Paşaya nakil etmekden padişahın maksadı ne olabilirdi? Muhatabını azl, yahud izale etmekse — Yusüf Paşanın dediği gibi — rü'ya uydurmağa ihtiyacı yokdu. İdarei keyfiye muktezasınca onu istediği zeman, istediği suretde def etmeğe kadirdi.

Rü'yayi, hasbi hal mekamında nakil etmişse bu da münasebetsizlikden başka bir mâna ifade etmez. Hasbi hal edecek başka söz, başka zemin bulamadı mı?

Ef'al ve akvailnde son derece basiretkârane davranması vacib olan eazımın, şahıslarına teallûk eden her dürlü ahvalden bahis etmeleri esasen muhalifi hikmet, hattâ eseri hiffetdir.

Bir şeyhulislâm [1] ne doğru söyliyor:

«Tekellüm etse de kühsare bak gayrın sözin söyler
Kibare çünki bahs etmek yakışmaz kendi halinden».

Bahusus — mahud rü'ya gibi — kendi halile başkasının halini de tezammun eden hatar âmiz bir maddeden bahis etmek pek büyük bir hatadır.

Emsaline nisbetle ilimden behredar, hassas, fatin ve ince bir padişah olan hakanı merhumun — rühı azizini müteessir etmiyeceği bilinse denilir ki — bu tehlükeli, şeamet âver rü'yayi nakil etmesi boş boğazlıkdan başka bir şey değildir.

Nefsini tehlükeden muhafaza etmek istiyen aklı başında bir âdem, bililtizam yılanın kuyruğuna basar mı?

§

«On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvanlı mekalelerin 32 ncisinde denilivor ki:

«Hüseyin Avni Paşa, hal'i Abdülâziz haniden üç ay kadar evvel bir gece bir rü'ya görür. Kendisince bittecribe mutekad bulunan Namık Paşa damadı ve nafi'a muhasebecisi Sadi Beye bu rü'yayi tâbir etdirmek ister ve müntesiblerinden Ferik Divrikli Hafız Paşayı badettahlif Sadi Beyin nezdine yollar. Hafız Paşa dahi aldığı gibi Sadi Beye satarak, yani ana da yemin etdirerek rü'yayi anlatır ve tâbirini dahi Hüseyin Avni Paşaya tebliğ eder.

Bir cihetden bu rü'yanın tâbirinin — bir müddetcik sonra vuku yafte olan — hal' ile münasebetdar olması ve diğer cihetden de

[1] Şeyhulislâm Şerif Efendi zade Ataullah Efendi.

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Hafız Paşa, Yusûf İzzüddin Efendiye şiddetle mensub olmak dolayısiyle bir aralık tehaddüs eden küçük bir vak'a yüzünden Hüseyin Avni Paşanın nazarı iştibahı davet edilmiş bulunması ve o sırada Hafız Paşanın fücaeten vefatı vuku bulması, birbirine pek yakından alakadar keyfiyetlerden olub hattâ o sırada Hafız Paşanın sureti irtihali hakkında da hayli kilü kal deveran eylemişdir.

§ Sultan Muradın cülûsundan iki gün sonra Hüseyin Avni Paşanın minelkadim emini ve muhibbi bulunan bir zat [1] tertibatdan kendisine hiç bir şey çıtlatdırılmadığını mekamı serzenişde söyleyince ser asker paşa «sizden gizlemekliğimin sebebi şu idi ki sizi pek çok sevdiğim cihetle belki ağzınızdan bir şey kaçırırsınız ve biz de verdiğimiz karar (!) mucibince sizi gayb eder ve Hafız Paşanın akıbetine oğramış görerek dilhun oluruz» cevabını verir.»

§

Babı ser askerî levazım dairesi reisi Ferik Divrikli Hafız Hasan Paşanın oğlu Nail Bey merhum, rü'ya maddesini bana hikâye eyledi. ben de işitdiğimi aynen nakil ediyorum:

Sadi Bey demiş ki: «Hüsyin Avni Paşa, bir gece rü'yada Resuli ekrem صلى الله عليه وسلم Efendimizi görmüş. «sana, dine hizmet etdireceğim. Buna mükâfaten şehid olacaksın» buyurmuşlar. Avni Paşa bu rü'yaye bir mâna verememiş, sabah nemazından evvel Hafız Paşanın Akseraydaki evine yaver gönderüb davet etmiş. Hafız Paşa telâşla giyinüb konağa geldiğinde Avni Paşa, rü'yayi nakil ile tâbir etmesini söylemiş. Hafız Paşa «müsaade buyurunuz tâbir etdireyim» diyerek çıkmış. Sabah nemazı esnasında Şehzade başındaki evime geldi. Böyle vakıtsız gelişinden fena halde korkdum. Paşa sözü uzatmadan «evvelâ talâka yemin et. Sana bir şey söyliyeceğim, kimseye söylemiyeceksin» dedi. Bir çok tereddüd ve teemmülden sonra yemin etdim. Paşa, rü'yayi nakil ile tâbirini istedi. Hayli düşündükden sonra «padişahın dine hürmetsizliği, hattâ dinsizliği şayidir, galiba Avni Paşa vesatetiyle izale edilerek dine bu suretle hizmet olunacak» dedim. Hafız Paşa, heman gitdi. Yirmi yirmi beş gün sonra Avni Paşa, nefi şeklinde Bursa valiliğine gönderildi. Az zeman sonra yine ser askerliğe tâyin olundu. Müteakıben padişahın hal' ve irtihali, Avni Paşanın da şehadeti vuku budu. Bu vakayı senelerce kimseye söylemedim. Hepsi ortadan kalkdıkdan sonra söyliyorum,»

Hüseyin Avni Paşanın gûya padişaha bir küna adaveti yokmuş da gördüğü rü'yada aldığı emir üzerine hal'a tasaddi etmiş gibi görü-

[1] İsmi tasrih edilmemişse de bunun hıristiyan rical den biri olduğu mekaleden istidlâl olunıyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

niyorsa da rü'yanın sıhhatiyle beraber rü'ya sahibinin, maneviyata itikadı ve hal' hakkında hüsni niyeti ilmelyakin bilinmedikce bir hükmi katî verilemez.

Bahusus hangi sebeblerle, hangi tarihde hal'a niyet eylediği malûm iken —sevki rü'ya ile— hareket eylediği kabili kabul değildir. Şu kadar var ki gördüğü rü'ya, doğru ise hal' niyetini mevkii fi'le koymağa belki medarı olmuşdur. Kendi de — aşağıda görüleceği üzere — ha'l niyetinin, rüya sebebiyle tazelendiğini söyliyor.

§

«Ceridei havadis» deki tercemei halinde rüya, şu şekilde inba olunıyor:

«Avni Paşa, alemi menamda cenabı fahri alem Efendimizi müşahede ederek «Hüseyin Paşa, sen bir büyük hizmetde bulunacak ve sonra şehid olacaksın» buyurmuşlar ve ertesi gece dahi bu hal vakı olmuş olduğunı müşarün ileyh, hayatında haber vermiş oldukları, hattâ çarşamba güni yedi cariye âzad etdikleri mesmu olmuşdur.»

§

Cevdet Paşa «Tezakir» de vak'ai hal'i ve Hüseyin Avni Paşanın etabeki saltanat olmak hulyasında bulunduğunu anlatdıkdan sonra diyor ki:

«Kendusiyle müsahabetimiz esnasında «bu vak'aya dair her kes bir dürlü söz söyliyor. İhtimal ki tarihlerde dahi yanlış şeyler yazarlar. Bir aralık tenhaca birleşüb de hakikati hali size beyan etsem eğer buna dair bir tarih yazacak olur iseniz doğrusunu yazarsınız ve başkaları yazarlar ise tashih edersiniz» demekle bir gün yalısına gitdim. Bir kaç saat kadar tenhaca müsahabet etdim. Vak'anın hakayik ve tefasilini bana söyledi ve buna dair bir tarihçe yazmaklığımı reca eyledi. Ben de «yazayım emma Sultan Abdülâzizin Topkapu serayindan zatı şahaneye göndermiş olduğu tezkirelerin surerlerini isterim» dedim. « Pek âlâ, anları alıveririm. Anlardan başka bu işe dair hayli evrak vardır, anları dahi size veririm» dedi ve biddefat bu işe [hal'a] teşebbüs eylemiş ise de birer maniaya tesadüf edüb nihayet sadaretden infisal ile Selâniğe memuriyetinde külliyen meyus olmuşken bir rü'ya sebebiyle niyeti tazelenmiş olduğunu beyan etdi. Rü'yayı dahi bu vech ile takrir eyledi ki Selâniğe azimet üzere iken âlemi mânada Resuli ekrem صلى الله عليه وسلم Hazretlerini gördükde «sen niyetinden dönme. Ya müveffak olursun, ya şehid olursun» deyû buyrulmuş. Ferdası Şerif Abdülmuttalib Efendiye [1] varub bu rü'yayı söylemiş. O dahi «niytln ne ise anda sabit kadem ol. Fekat bu Selânik memu-

[1] Esbak Mekkei Mükerreme emiri.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

riyetini def'a çalış» demiş olduğundan heman bazı vesait ile Selânik valiliğinden kendusini afiv etdirmiş. Badehu Hüdavendigâr valisi olub Bursada dide duzi fürsat iken ser askerlik ile Derseadete geldikde Rüşdi ve Midhat Paşaları dairei ittifaka alarak işini becermiş. Buralarını ber tafsil hikâye eyledi ve sonra bazı tafsilât dahi vereceğini söyledi. Bir kaç gün sonra Çerkes Hasan tarafından katl edildi.»

Cevdet Paşa «tashih» mes'elesini dinledikden sonra demelidi ki: «evvelâ, senin sözlerinin temamile doğru olduğu bence muhakkak değildir ki başkalarının yazacakları sözleri, hatadır diyerek tashih edeyim. Sıdku kizbe ihtimali olan kavli mücerrede istinaden başkalarının sözleri tashih olunamaz. Tashih, kavli mücerredin sıhhati gibi başkalarının sözlerinde hata vukuunun da müsbet olmasile kabildir.

Avni Paşanın arzusu vechile Cevdet Paşanın hal'a dair bir tarih yazdığını işitmedim. kendi de — yukarıdaki sözleri sırasında — böyle bir tarih yazdığını söylemiyor. Bu tarih yazılub ortaya konsa idi Avni Paşanın beyanatı doğru, yahud eğri olduğuna kesbi vukuf edilerek lâzım gelen mutalea serd oluna bilirdi.

***

Hal' tasavvurundan umumun haberdar olduğunu iddia edenler bulunduğu gibi pek az âdemin malumatı olduğunda ısrar edenler de vardır.

Birinci kısımdan Ahmed Midhat Efendi «Üssi İnkılâb» da

«Rivayeti vakıaya göre işbu hal' keyfiyeti içinde Hüseyin Avni Paşanın akdemce gördüğü muamelei nefi ve teb'idin intikamı gibi emeller dahi bulunduğu ve hattâ hal' mes'elesi üç dört seneden beri tasavvur edilmekde olduğu anlaşılur ise de itikadı acizanemize göre halkın efkârı umumiyesi bu babda muvafık olmadıkdan sonra vükelâdan yalnız üç dört zatın öyle tebeddüli saltanat gibi cihanı yerinden sarsacak olan bir vak'ai azimeye müveffak değil, mütecasir olabilmeleri dahi tasavvur kılınamaz. § Erkânı asliyei devletin bu işe karar vermeleri, hey'eti askeriye ve ilmiye ve mülkiyenin ve bilumum milleti Osmaniyenin bu babdaki istidadlarına müsteniden vuku bulduğu zerre kadar şübhe götürecek ahvalden değildir.»
diyor.

Midhat Efendinin «itikadı âcizanemiz» dediği itikadı, batıl ad edenler, diyebilirler ki:

«Halkın efkârı umumiyesi bu babda muvafık» ve ha'l «bilumum milleti osmaniyenin istidadlarına müstenid» olduğuna hüküm etmek içün «efkârı umumiye»ye müracaaş edilüb enilmediğini anlamak icab

TARIHVEMEDENIYET.ORG

eder. Acaba müracaat edilmiş de ha'la muvafakat olunmuş mıdır, yahud milletin istidadı tedkik edilmiş de ha'le meyli tehakkuk etmiş midir?

Umumun efkârı muvafık olmaksızın böyle «bir vak'ai azimeye üç dört zatın mütecasir olabilmeleri» niçün «tasavvur olunamıyacak» hallerden olsun?

Mahluun ve etrafında bulunanların «tesavvur olunamıyacak» derecedeki gafletlerinden istifade eden işte o «üç dört zat» dır ki «böyle bir vak'ai azimeye mütecasir» ve tesavvur etdikleri maksada sühuletle nail olmuşlardır.

«Mir'atı hakikat» de deniliyor ki:

«... Vükelâdan üç dört kişinin ittifakı agrazı zatiyesile — camii hilâfet ve saltanat olan — bir devleti azime padişahının hal' ve azl edildiğinin emsali görülmemişdir. Zira âlelıtlak bir vekilin mvüekkilini azletmeğe hakkı olmamak kaidesince vükelâyı devletden bir ve ya bir kaçının müvekkilleri olan padişahı tahtı saltanatdan hal' edüb de buna ittifakı umumî mânası vermek şer'an ve kanunen bâtıldır.» [1]

O esnada Viyana sefiri olan Arifi Paşa da, Viyananın meşhur gazetelerinden birinin muhabirine, hal' aleyhinde beyanatda bulunarak şu sözleri söylemişdir:

«Vekil müvekkili azledemez. Binaen aleyh vükelânın, kendilerini nasb eden padişahı hal' etmeleri doğru değildir.»

Yıldız muhakemesi esnasında Sultan Abdülhamide takdim etdiği verakalardan birinde Mahmud Cülâlüddin Paşa diyor ki:

«Yevmi hal'de divan yerinde resmi biat hitam buldukdan sonra Hüseyin Avni Paşa, abdi kemineye tesadüf ederek bir kaç kerre başını sallamış ve «bak dünyada kimsenin haberi olmayarak (!) neler olur» demiş idi.»

Hal' vak'asının mürettibi ve en ileri gelen kahramanı «kimsenin haberi olmayarak» derse Ahmed Midhat Efendinin — ısmarlama yazdığı ve ısmarlayanın, bilâhare intişarını şediden me'n etdiği — bir kitabda ortaya koyduğu «itikadı âcizanesine» nasıl itimad olunabilir?

Midhat Paşa da, Midhat Efendi ile ayni itikadde bulunarak — yukarıda yazıldığı üzere — «Mir'atı Hayret»de Hüseyin Avni Paşa «tekrar ser askerlik memuriyetiyle Derseadete yine o efkâr ile [hal'] gelmiş ve vürudunda umum halkın istidad ve arzusunu temamile kendi maksadına muvafık bulmuş» ve «mansub ve ma'zul kâffei vükelâ ve vüzera ve ricali devletin rey ve arzuları dahi bu hususda [hal'de] müttehid ve müttefik bulunmuş olduğunu söyliyor.

[1] [Cild 1 sahife 107]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Midhat Paşanın ifadatına kani olmayanlar da şu sözleri söyleye bilirler:

Demek ki Avni Paşa «umum halkı» birer birer yoklamış da «istidad ve arzusunu temamiyle kendu maksadına muvafık» bulmuş ve «kâffei vükelâ ve vüzera ve ricalin rey ve arzularını» sormuş da «bu hususda müttehid ve müttefik» olduklarına yakin hâsıl eimiş..

Bu halde hal' içün icmai ümmet vaki olmuş. O da, şahsî hiç bir garaz ve ıvazı olmaksızın ümmetin kararını mevkii icraye koymuş demekdir.

«Hayret sana ey avnii a'vanı [1] hamiyet!
Olsa bu kadar ancak olur millete hizmet»!

Fekat yine Midhat Paşa «maslahatın suveri icraiyesine ve icrasının vaktü zemanına her kesi vakıf ve mahrem etmek caiz olmamasile vükelânın içinden yalnız Rüşdi ve Midhat Paşalarla Hayrullah Efendinin dairei mahremiyete alındığını» beyan ediyor.

«Maslahatın» esasına her kes vakıf oldukdan sonra «suveri icraiyesine ve icrasının zemanına» onları, hattâ vükelânın umumunu vâkıf etmemek — icradan evvel — bir fitne kudusünden ihtiraze mebni ise hal' tesavvuruna vukufları dakikasından itibaren fitne zuhuri ihtimal dahilindedir.

Madame ki «umum halk» ve «kâffei vükelâ ve vüzera ve rical» hal' maddesinde «müttehid ve müttefik» dir, yani icmai ümmet vakidir, camaati müttahideyi, hal'ın «suveri icraiyesine ve icrasının vaktü zemanına vakıf ve mahrem» etmekden sakınmamalı ve bunların bir fitne ikaz edeceklerinden korkmamalı idi.

Avni Paşa, İspartaya nefi olunduğu günden beri tasmim etdiği hal'ı, bazı mahremlerine söylemişse de söylediğine müahharen nadim olarak -- meselâ — Şirvani zade gibi bir hem razını envai fitne ve fesad ile izale etmişdir. İfşaatda bulunduğu eşhas, esasen ma'duddur.

Onun nefi edilmekde olduğunu haber alması üzerine ziyaretine koşan Şarl Mismer, diyor ki:

«... padişahdan bahis ederken sadasının aldığı ahenk, henüz sanıamda tanin endazdır. Bu sada, bu ahenk, tatbik ve infaz edildiğine tarihin şehadet etdiği bir takım bi eman mukarreratı (!) ihsas ediyordu.» [2]

Yine Mismer, Parisde vaki olan mülâkatından bahis ederken diyor ki:

1] عون

[2] «Hatıratı âlemi islâm tercemesi» S. 184

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Hüseyin Avni Paşa, hükûmetin itibar ve haysiyetini muhil olan bu tedbiri [1] her dürlü fidakârlıkları iktihamla men' etmek içün bazı zevatla ve ez an cümle o evanda Bağdadda bulunan Midhat Paşa ile itilâf peyda eylediğini söyledi. İndelicab Sultan Abdülazizin hal'inde de tereddüd edilmiyecekdi. (!) Maahazaa Midhat Paşanın işret etdiği ve hâli sekrinde muhafazai ketumiyet edemediği içün müşarün ileyhe temamile itimad edemiyordu. Kendisile hafiyyen ittifak etmiş olan zevatın altmış iki kişiden ibaret olduğuna vakıf olunca bu sırrın mektum kalamamasından mütevellid endişelerimi beyan etdim. «emin olun, ben insanları bilirim, Ben yalnız başıma (!) hareket edeceğim. Diğer rüfekam, ancak bir emri vakiden (!) istifade edeceklerdir.» dedi.» [2]

«Her dürlü fidakârlıkları iktiham ve bazı zevatla itilâf eylemek», «hükumetin itibar ve haysiyetini muhil olan tedbiri men'» etmek maksadına değil, padişahın hal'ine yol bulmak emeline müstenid olduğunu hâdisei müteakibe isbat eylemişdir.

Yine bu emel içün «hafiyyen ittifak» edenler — Mismerin dediği gibi — «62 kişiden ibaret» ise — Midhat Paşanın söydediği vechile — «umum halkın ve kâffei vükelâ ve vüzeranın hal'de müttahid ve müttefik» bulunmaları, hakikate nasıl tevafuk eder?

«Ben, yalnız başıma hareket edeceğim» diyen Avni Paşa, yalnız başına hareket etmişdir. Çünki hal'i evvel beevvel tasmim eden ve bilâhare bu hususda kendine tabi olanların başına geçüb işi başaran odur. Diğerleri hakikaten «emri vakiden istifade» etmişlerdir.

Mütercim Rüşdi Paşa — tercemei haline ilâve olunan — muhtarasında hal' tasmimini, vakadan iki ay evvel evine gelen bir zatden duyduğunu söylediği gibi vak'a nivis Lûtfi Efendinin Yıldız muhakemesi esnasında takdim eylediği risalede yazdığına göre: Şeyhulislâm Hayrullah Efendi de «benim hal' gecesine kadar malûmatım yok idi [3]. Pazar ertesi akşam üstü gayet mahrem olarak Avni Paşa haber verdi. Senin dediğini [4] söyledim. Rüşdi Paşa, bu [ya'ni Abdülâziz] meydanda iken olur mu?» dediğine mukabil hal'e ittifak olundu.» demişdir.

Midhat Paşa — yukarıda söylendiği vech ile — hal'i, Avni Paşa, evvelâ «kenduye hususiyeti tammesi olan Abdi [Abdülkerim Nadir],

[1] «Mahmud Nedim Paşanın kuponları tediye etmemek suretile bulduğu tarzı tesviye» olduğunu Mismer söyliyor.

[2] «Hatıratı âlemi islâm tercemesi» S. 255

[3] Lûtfi Efendi «hal' gecesine kadar haberi olmadığı yalandır. Çünki fetva emini Kara Halil Efendi ile beraber bir iki müdahin ve hain, Midhat Paşa konağında birleşübde fetvayi tesvid eylediklerini bilmez midi?» diyor ve Kayseriyeli Ahmed Paşanın lisanından «biz, bir, iki seneden beru Avni Paşa ile bu işi kurmuş idik» cümlesini işitdiğini söyliyor,

[4] Lûtfi Efendinin dediği şudur: «bir binanın taamiri niyet olunduğu halde ibtida kaimen tamirinin imkânı tasavvur olunur. Bu meselede acaba ne suretile mutalea cereyan etdi?»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

redif, Kayseriyeli Ahmed Paşalar ve sair bazı ümerayi askeriye [1] ile kararlaşdırub» vükelâdan yalnız Rüşdi Paşa ve Hayrullah Efendi ile kendinin «dairei mahremiyete alınarak olunan müzakerede» hal'e karar verildiğini anlatıyor.

Âtıf Bey «Hâtıra» da

«... Avni Paşa, hal' maddesini bu defa gereği gibi kurmuş ve Midhat Paşanın zaten böyle mefaside hahişini bilirmiş. Bu kerre birbirini temin ile izharı mafizzamir edüb maslahata karar verdikden sonra sadrı âzama ve müftiye giderek kararı tebliğ edince gûya sadrı âzam muhalefet edeyim demiş ise de berikiler ihafe sureti gösterüb razı etmişler. § Hini icrada bazı zabitanı askerinin celbi lâzım geldiğinden Avni Paşa, Kayseriyeli Ahmed, Redif ve Süleyman Paşaları ve sair bazı pezevenklikden yetişdirdikleri kimseleri sahilhanesine çağırub padişahın muradı, mülki ve hazineyi tahrib ve memleketi düşmene teslim etmekden ibaret olduğunu söyliyerek ikna etmiş.»
diyor.

Süleyman Paşa seraya girdiğinde darüsseade ağası Cevher Ağayı celb ile hal'i ve Topkapu serayına gidilmesini Sultan Abdülâzize tebliğ etmesini söyledi. ve

«... Milleti hoşnud etmedi. Ef'al ve harekâtından memnun olmadılar. Kendusını hal' etdiler. § Bu hareket, bir garaza müstenid değildir. Selâmeti milleti arzudan ileri gelmişdir.»
dedi.

Şu sözleri okuyan insaf ve im'an sahibleri elbette derler ki: üç beş garazkâra, millet namını vermek ve hal'ın bir garaza müstenid olmayub milletin selâmetini arzudan ileri geldiğini tefevvüh etmek de «bir» değil, bir kaç garaza müstenid ve hakikatden mütebaiddir.

Cülûs topları atılması üzerine Âtıf ve Hafız Mehmed Beyler, evvelâ seraya, müteakıben Babı ser askeriye gitdiklerinde Rüşdi Paşa «kâffei hırıstiyan ve islâm ittifakile hal' vuku buldu...» demişdir.

Onun gibi söylediğini pek derin düşünür, düşündüğünü envai ihtiyat ile söyler bir âdemin, — eski tabirle — bir gürki baran didenin, yalnız Osmanlıların padişahı değil, bütün islâmların halifesi olan bir zatın «kâffei hırıstiyan ve islâm ittifakile hal'» olunduğundan bahis etmesi ve hırıstiyanı islâma takdim eylemesi hayretlerle karşılanacak bir hali garibdir.

Yine Âtıf Bey, diyor ki:

«Mahallelerde münadilerin bazısı «Sultan Abdülâziz vefat edüb

[1] Bu ümera, Süleyman Paşadan ibaret olsa gerekdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Murad cülûs etdi» deyu bağırmışlar. Murad, ezhanı ehaliyi tağlitdir.»

Hal'ın, askeri ve halkı iğfal edecek tarzda ilân etdirildiği — her şeyi duyan, her şeyi tedkik eden — Sultan Abdülhamidin ifadatiyle de teeyyüd ediyor. Merhum, muhtıralarının birinde diyor ki:

«... Hal'den yirmi otuz saat mukaddem moskofların İstanbulu istilâ edeceğini işâe ederek ve şehrin ve ateş zuhurunda serayla padişahın sanki muhafazası zımnında —sui niyetle— seraya gelenler üzerine ateş etmelersni emir eyleyerek Sultaniye vapuriyle vürud etmiş olan Şamlı bir kaç tabur askeri seray pişgâhına çıkarub serayı bu askerlerle kuşatmışlar ve esnayi hal'de gerek askere, gerek ehaliye evvelâ «Sultan Abdülâziz vefat eyledi» deyu ilân ve muahharan hakikatı hali izhar ile cümleyi igfal eylemişlerdi.

§ Esnayi hal'de serayı ihata eden taburlar binbaşılarından İzzet Bey, şevketmeab efendimizin [Abdülhamidin] daireleri pişgâhında askere hitaben «sizi ve bizi ve memleketimizi Sultan Aziz, Moskoflara teslim etmek istiyordu. Sultan Murad, sizi ve memleketi kurtardı. Sultan Azizin yerine padişah oldu, onu muhafaza ediniz. Sultan Azizi kaçırmayınız» yollu hezeyanlarda bulundu.»

Rüşdi Paşanın dediği gibi «kâffei hıristiyan ve islâmın ittifakile hal'» vuku bulmuş ise münadilerin bir kısmına niçün hakikati hal ilân etdirilmemiş de halkın zihnini tağlit ve teşviş edecek suretde bağırtılmış? Bu hal, hal'ciler hakkında sui zanni davet edecek bir hilekârlıkdır.

Eğer münadiler, bir tarafdan tenbih vaki olmaksızın yanlış ilân etmişler, yahud kendilerine telkin edilen hakikati anlamayub da sehven «hal'» yerine «vefat» demişler ise ilân vazifesini, lâf anlamakdan âciz olan behayim makulesi eşhasa tevdi ederek yanlışlığa ve halkın zihnini karışdırmağa sebeb olmaları da hal'ciler içün büyük bir kabahatdır.

«Hal'ı, bu şekilde ilân etmek, siyaset ve hikmeti hükûmet icabatındandır» denilirse, cevab verilir ki: halkın efkârını tağlit ve teşviş etmek, siyaset ve hikmet değil, adeta ihanetdir. Hükumetin vazifesi, halka her şeyin doğrusunu söylemek, halkı doğru yola sevketmek, zihinleri karışdırub dedi kodulara ve bu yüzden zuhur edecek fenalıklara meydan vermemekdir.

Yapdığı şey'in doğru olduğuna itimad ve efkârı umumiyeye istinad edemeyen hukümetler, hileyi halâl ad ederler ve fasidülfikir oldukları içün doğru yolda yürüyemezler, dolambaclı karışık yollara saparlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali» unvanlı mekalelerin 32 ncisinde deniliyor ki:

«... Bu keyfiyet [hal'] gerçi esasan Hüseyin Avni ve Rüşdi ve Midhat Paşalar arasında tekarrür etmiş idisede yevmi hal'den bir kaç gün evvel (!) bazı rical içün de artık mechul kalmamışdı ve bunlar, zaten bir tarafdan serayın israfatından dolayı tebeddüli saltanatı belki de mütemenni olmakla beraber diğer tarafdan da müşarün ileyhim Paşalardan korkduklari içün şakkı şefeye muktedir olmadıklarından ve alelhusus o zemanlar henüz jurnalcılık usuli ihdas edilmemis [1] olduğundan hal' hakhındaki tasavvurları canibi saltanata ihbar eden olmamışdı.»

Bu ifade de gösteriyor ki hal' tasavvurundan haberdar olan — Midhat Efendi ve paşanın dedikleri gibi — «Umum halk ve kâffei vükelâ ve vüzera ve rical» değil, «bazı» ricaldir ve onların haberdarlığı da öteden beri değil, «hal'den bir kaç gün evvel» dir.

Âtıf Bey diyor ki:

«...hal'den sonra idi[2] fıtır münasebetiyle Namık Paşanın Fındıklı civarındaki konağına gitmişdim. Hal' ve usuli meşveret hususlarına dair kendusiyle yalnız müsahabet olunub şu vech ile beyanı keyfiyet eyledi:

Sultan Mahmud Hanın iki oğlu da mutedil hareket edemiyerek zemanlarında devletce halâtı muzırre tehaddüs eyledi. İsrafat ve telefat yolu tutuldu. Ben Sultan Abdülâzizin çok inayetlerine mazhar olduğumdan duçarı felâket olmasını deruni arzu etmemiş isem de vak'adan bir kaç gün evvel (!) Midhat Paşa gelerek «Abdülâziz Hanı hal' etmedikce devletin ıslahı kabil değildir. İcab edenlerle ittifak hâsıl oldu. Sen nasıl hareketde bulunacaksın» dedikde «Sokağa çıkub da halkı başıma üşürecek değilim ya, mukadderatı ilâhiye ne ise zuhur eder» cevabını vermişdim. Hasbessadaka padişaha malûmat verecek olsam belki bazı fenalıkları mucib olur deyu sükût ile kaza ve kadere rıza verdim.»

«Bir kaç gün evvel» kaydına bakılırsa Namık Paşa da hal' tasmimine pek geç vâkıf olmuşdur.

[O paşa, Abdülâzizin «çok inayetlerine mazhar» olduğiçün «felâketini deruni arzu etmemiş». Mazhar olmasaydı arzu edecekmiş demekdir. Hakikaten arzu etmemiş ise Midhat Paşanın ifadesine karşı muhalefet, yahud nasihat vadisinde bir kaç söz söylemesi icab ederdi. Muvafakat göstermesi, «çok inayeelerine mazhar» olduğu padi şahın felâketiyle gendinin alâkadar olmadığına şehadet eder. Bu halde felâketi arzu etmesiyle etmemesi ayni mahiyetdedir. Böyle olmasa «bazı fenalıkları mucib olur deyu sükût» ederek padişaha malûmat vermemek cihetini ihtiyar etmezdi.

[1] Bilâhare «jurnalcılık usulünün ihdasına» sebeb olan da «müşarün ileyhim» paşalardır.

[2] عيد

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu hususda söylenecek pek çok söz varsada — sadedin haricinde olduğiçün — söylememek muvafıkdır.]

«Miratı Hakikat» de [1] beyan olunduğu gibi meselenin şuyu ve intişarında padişahın batş[2] ve şiddetine oğrayacaklarını ve asayişin def'aten bozulması ve payı tahtda ehali arasında muhalif fırkalar zuhuri-le ecnebilerin müdahalelerini davet edecek müsademeler vukua gelerek mesaibe giriftar olacakları korkusiyle erkânı müttefika, işin bigâneler arasına düşmemesini ve fikirlerine muvafık olmıyanlara tereşşuh etmemsini pek ziyade iltizam eylemişler idi.

Artık umum milletin hal'den haberdar olduğu hakkındaki iddi-anın doğruluğuna nasıl hükm olunur?

Bütün ehalinin değil, hal'de kullanılan askerin bile hakikate vâkıf olmadığını söyleyen, Süleyman Paşadır.

O paşa diyor ki:

«Asakiri berriyenin, serayın kara cihetini ihatasından takriben bir çeyrek sonra sefaini emiriye dahi sandallar indirerek bahren mu-hasaraya ibtidar eylediler. Lâkin anların efradı askeriyesi ve ekser zabitanı Sultan Abdülâzizi vefat (!) etmiş bilürler idi. Yalnız kuman-danları Arif Paşanın bir dereceye kadar (!) malûmatı lâhik idi.» [3]

Madameki hal' eden — yine o paşanın iddiası gibi — milletdir, milletin eli, ayağı hükmünde olan asker ve zabitanın, her kesden evvel haberdar olması lâzım gelir. Haberdar olmaz da padişahı vefat etmiş bilir ise onu milletle askerin hal' etdiğine inanmak mümkin olur mu?

Damad Nuri Paşanın —Yıldız muhakemesine aid evrak arasında gördüğüm— istintaknamelerinden birindeki ifadatı da askerin haberi olmadığını teyid ediyor.

Nuri Paşa diyor ki:

«Sultan Abdülâzizin hal'i gecesi Dolmabağçe serayının etrafına getirilmiş olan askere — gece yarısı kışlalardan kaldırıldığı sırada — «Padişahın hal'ı içün hocalar ayaklanmış, muhafaza olunacakdır» denilmiş ve hal'den kat'â malûmat verilmemiş olduğu halde hal' edilmesi, askere pek ziyade sui tesir etdiğinden «Eğer hal' edileceğine malûmatımız olsa idi gitmez idik» diyerek asker beyninde bir çok küftü gû oluduğu mesmu olması üzerine vükelâ beyninde gayet mahremane müzakere olunarak hal'de bulunan asker, derhal taşraya gönderilüb yeniden celb olunan askerlere — Rüşdi Paşanın

[1] [Cild 1. sahife 109]
[2] بطش
[3] «Hissi inkilâb S. 49»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

emir ve irşarele — Sultan Abdülâzizin zuhur eden doksan beş bin lira nakdi mevcudundan kırk kırk beş bin lirası dağıdılmış ve zannı acizanememce bu paralar ceybi hümayun defterlerinde dahi mukayyed bulunmuşdur.»

Muhmud Celâlüddin Paşa da, askerin hal'a vukufu olmadığından bahs ederek

«Hüseyin Avni Paşa, kaziyei hal' ve iclâsı icrada istihdam eylediği askeri keenne şehirli tarafından zuhur etmiş bir hareketi fesadiyeyi basdırmak ve padişahı hıfz ve sıyanet eylemek vazifesini ilânen sevk edebilmiş idi. Yani öyle bir cinayeti azimeyi müddeti medide icra kasdında ve ser askerlik mesnedinde bulunan bir âdemin bile maksadını merkezi fiile getürdiği zeman kullandığı kuvvei askeriyenin kendusına ittibaı ümidinde bulunmayub da verdiği emri, tahtı saltanatdan düşürmek istediği bir padişahın muhafazai şevketi namına tebliğ ve telkin etmek mecburiyetinde bulunması dahi efradı askeriyenin padişahlarına bir sui niyetleri olmadığı halde hakikati halden bihaber olarak kullanılmış olduklarını müsbitdir.» [1]

Dedikden sonra — hülâsatan nakil etdiğim — şu mülâhazatı da serd ediyor ki her suretle dikkate lâyıkdır:

Cesur, fidakâr, rey ehli bir yâri sadıkı bulunub da padişahı askerin yanına götürse ve bu hale tesaddi edenlerin garezkârlıklarını anlatsa idi «âlem birbirine girüb iğfalâtı faside ile sevk olunan askerin süngüleri tersine dönmek ve mürettibi fesad olanları tepelemek ağlebi melhuzat» idi. Fekat kurena ve seray hizmetindeki askerî ümera «alelûmum rişvet ve sirkat ile cem'i male mütemayil bir takım erazil olub içlerinde Hafız Mehmed Bey gibi Avni Paşa meclûbu hainlerin» de bulunması, garazkârların cür'etlerini tezyid ve teşebbüslerini teshil eyledi. [1]

Bu halde mevhum fesadı basdırarak padişahı sıyanet içün hareket eden askerin ha'le kıyamını iddia etmek, ha'l, umum milletin rey ve ittihadı ile vuku bulduğuna dair ileri sürülen müddeayat kadar bâtıl olmaz mı?

Mahmud Paşanın dediği gibi padişahın etrafında bulunanlar, aklı başında sadık ve müdebbir insanlar olsa ve padişah da gaflet uykusuna dalmasa idi esasen müsibet yüz göstermezdi.

Memduh Paşa da, Sultan Abdülâziz, kayığa bindirilüb donanmanın hizasından geçirildiği sırada kayığı «mütecellidane bir emir ile

[1] «Miratı Hakikat» cild 1 sahife 107, 112

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zırhlı sefineye yanaşdırtub» şöyle... dese, böyle emir... verse idi [1] «maslahat nereye varırdı? Babı ser askeride toplanmış olan dört beş paşa, ne yapabilirdi?» diyor ve şamdan getirilen ve İstanbul kışlalarında bulunan askerlerin tasmimi vakıdan malûmatları olmadığı gibi «madudülesami paşalardan başka» vükelâ, ülema ve ricalin de «kat'a vukufları» bulunmadığını söyliyor.

Mühim bir maslahatı düşünmek ve tedabiri saibe ittihaz etmek— her şeyden evvel—zihnin istirahatine, fikrin selâmetine uzun müddet teemmüle ve halü zemanın, hattâ mekânın müsaadesine, bilhassa rüşdü idrak ve azmü metanet sahibi cevval, faal, kârgüzar, fidakâr, cesur rehber ve muavinlerin vücuduna ve onlarla müşavereye tevakkuf eder.

Uykudan uyandırıldığı ande — hatırına bile getirmediği, yahud getirmek istemediği — bir belâyı azîm ile karşılaşarak onun îras etdiği envaı dehşet ve haşyet içinde şuurunu gaib edecek derecede perişan olan bir âdem, emri vakıa karşı ne düşünebilir ve kendi kendine ne yapabilirdi? O âdem için, mahmud ve Memduh Paşaların hali sükunda farz etdikleri tedbirlere tevessül etmek mümkin midi?

Bahusus asker tarafından ha'l edildiğine zahib olduğu — Sultan Murada yazdığı tezkirede — «kendi elimle silâhlandırdığım askerin beni bu hale getirdiğini tehattür buyurmalarını tavsiye ederim» demesiyle de sabit iken karadaki askerin yanına gidüb hakikati hali nasıl anlatır ve bindiği kayığı harb gemisine yanaşdırub nasıl emirler verirdi?

§

Yusüf Kâmil Paşanın — ha'l ve iclası, seraya gelmekde olduğu sırada işidüb — sadrı âzam Rüşdi Paşayı salonda kalabalık içinde ne suretle tevbih eylediği tercemei halinde yazılmışdı. [2]

Salona muttasıl odaya gitdiklerinde Kâmil Paşa «Bunca yıllardan beri unudulmuş olan bir fiili meş'umu tecdid etdiniz. Menafii şahsiyenizi muhafaza için devlet ve milletin menafiini ayaklar altına aldınız. Bu yüzden dahilde ve haricde bir çok fenalık zühur edeceğini hatıra getirmediniz. Allah cezanızı versün.» Dedi.

Rüşdi Paşa «Aman efendim, inayet buyrunuz. Ehem ve elzem olan hal' yanlız benim ve vükelânın ittifakımızla değil, umum milletin ve ülemanın ittihadlariyle ve tarafı meşihatdan verilen fetvayı şerife hükmüne tevfikan icra edildi.» Cevabını verdi.

[1] Memduh Paşanın söylediği tedbirler «ha'ller — iclasler» isimli eserinin 129 uncu sahifesinde mündericdir.

[2] Sahife 232

225 inci sahifede Kâmil Paşanın mecalisi âliyeye memur olarak müteakiben hal' vuku bulduğu sehven yazılmışdır. Ha'l 7 cümadelulâde vâki olduğundan Paşa, henüz şûrayı devlet riyasetinde bulunuyordu. Fekat hasta olduğu için mekamına devam edemiyordu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kâmil Paşa «bu garezkârane muameleye milletden bir ferdin malûmatı ve rızası munzam değildir. [1] Ha'le sebeb olanlar, bir kaç menfaat perest ve kindar hain ile onlara tâbi olan hazeleden ibaretdir. Farz edelim ki padişahın bazi yolsuzluğu ve israfı vardı. Sizler de devlet ve milletin hamii menafii olduğunuzu işae ediyordunuz. İçinizden biri, menfaatini fida ile «tutduğunuz meslek, devlet ve millet hakkında muzırdır. Bu mesleği terk ediniz» diye halisane ihtar eyledi de padişah kabul etmedi mi?» tarzında mukabele etdi [2]

Memduh Paşa da «Ha'ller[3] — İclaslar» isimli eserinde[4] Kâmil Paşanın itabını şöyle naklediyor:

«Sultan Abdülâzizin hal'i günü sadrı esbak Yusüf Kâmil Paşa, sahilhanesinde teceddüdi saltanata mahallât münadilerinin[5] ilânından haberdar (!) olunca babı ser askeriye [6] azimetle sadrı âzam Mütercim Rüşdi Paşaya hitaben «Yetmiş seksen yıldan beri uyudulmuş fitne yeniden uyandırıldı. Meş'um bir iş yapıldı. Edvarı kadimenin nu-

[1] Şirvanî Zadenin sedareti hengâmında « berkeşidesi olan Sadık Paşa vasıtasiyle Kâmil Paşanın bazı mertebe efkârı yoklanmış olduğu halde «Ben, tahtı saltanata karşı hareket edemem » cevabını vermesi üzerine kaziyei ittifakiyenin Şirvanî Zade, Hüseyin Avni, Midhat ve Sadık Paşalar beyninde kalmış» olduğunu Mahmud Celâlüddin Paşa « Miratı Hakikat s. 102 » de ve Cevdet Paşa « Maruzat » da şöylüyorlar ve «On üçüncü asrı hicride Osmanlı ricali » unvanlı mekalelerin 12 ncisinde «... diğer tarafdan da Şirvanî Zade yetişdirmesi olan Sadık Paşa, Yusüf Kâmil Paşa ile bu babda hasbi hal edüb lâkin Kâmil Paşa, hal' maddesinin meş'umiyetinden ve emsali tarihiyesinden uzun uzadı bahs ile bu kârı düşvardan sarf-ı nazar edilmesini tavsiye kılıklı ifadatda bulunması üzerine kendisinin iştiraki gayri mümkin görülüb ancak böyle bir sözün kendisine söylenmemiş ve gendisince de malûm olmamış gibi olduğuna kasem etdirilmekle iktifa kılınmış » [*] deniliyor ise de buna dair bizim malûmatımız yokdur. Bizim bildiğimiz şöyledir: Hal'i müzakere edenlerden bazıları «Kâmil Paşaya haber vermek ve reyini almak elzemdir» derler. Diğerleri «Onun padişaha mehabbeti, padişahın da ona teveccühü vardır. Haber verilirse muhalefetde bulunur. Belki de padişaha ihbar eder, başımıza belâ getirir» diyerek haberdar etmedikleri müahharen kendilerinben işidilmişdir.

Kâmil Paşanın «milletden bir ferdin malûmatı ve rızası munzam değildir» demesi de bunu teyid ediyor.

Muhtemildir ki vukuundan bir kaç sene evvel Kâmil Paşaya «hasbi hal» tarzında hal'den bahs olunmuş ve «bazı mertebe efkârı yoklanmış» dır da müvafakat görülmeyince bilâhare hal' tertibatı kendinden gizli tutulmuşdur.

[2] Bu muhavereyi — bizzat işiden — babam Mehmed Emin Paşa merhum zabt etmişdir.

[3] خلعلر

[4] Sahife 178

[5] Münadilerden değil, — yokarıda söylendiği gibi — hususi vapurile seraya gelirken duymuşdur.

[6] «Babı ser askeriye» değil, seraya gitdi.

[*] Kasem maddesi, uydurmaya benziyor. Zaten « kılınmış » kelimesi de maddenin sıhhatini temin etmiyor. Her işidilen şeyin doğru olamıyacağı tabiidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

husetine rücu etmiş oldunuz. Her hal'i müteakıb devleti aliyenin başına mesaib çökdüğünü tarih yazıyor. Şimdi de politika karma karışık olacak. Korkarım bir muharebe açılub niçe kanlar akacakdır. Padişahı seririnden çekecek kadar madameki elde kuvvet vardı, bu kuvvet anı efalinde dairei itidale çekemezmiydi.» itirazatını serd edince Rüşdi Paşa «Rüfekamın inad ve israrlarına karşı mukavemet mümkin olamadı» itizarında bulunmuşdur.

Arası uzamaksızın Sırb ve Karadağ cenkleri meydana geldi. Badehu Rusya muharebesi açılarak mağlûbiyetimizden devlet, azim fidakârlıklara katlandı. Bunlar, Abdülâziz Han ile Sultan Muradın hal'lerinden sonra şeamet nümayı büruz oldu.»

*
* *

Sultan Abdülâziz merhumun ne suretle hal' olunduğu, nasıl irtihal etdiği müteaddid eserde münderic olduğu gibi benim «Türk tarih encümeni mecmnası» na yazdığım mekalelerde de malûmatı kâfiye bulunduğundan burada yanlız intihar ve şehadet hakkındaki beyanatdan ve bunun Hüseyin Avni Paşaya teallûk eden kısmından biraz bahs etmek lâzım geliyor.

Evvel beevvel söyleyim ki — tarih mecmuasındaki mekalelerimde de beyan etdiğim üzere — intihara ve şehadete dair pek çok şey okuduğum ve işitdiğim halde iki cihetden birine hükmi kat'î vermeğe muktedir değilim.

İntihare kail olanlar, her şeyden evvel merhumun, azemeti nefsile beraber oğradığı belâyı hanmansuza munzam olan bazı gûna sefalet ve mahrumiyete ve bir takım zebunküş melâiyn tarafından gördüğü tezlil ve tahkire tehammül edemiyerek bir ye'si fecia giriftar ve bu sebeble hayatdan bizar olduğunu ileri sürmekdedirler.

Âtıf Bey «Hâtıra» da «intihar» ı nakl etdikden sonra «Vak'ai vefatın bu vech ile olduğu, kapu önünde bulunanlar tarafından def'atle valideme hikâye olunmuşdur. Orada bulunan kurenadan Fahri Beyin ve merhum efendimizin hazinedarlarından Arzu niyaz[1] kalfanın tarafımıza vuku bulan ifadatı da bu vech iledir» ve diğer bir bahisde de «İntiharı sahih ise (!) bir fesad zuhuriyle kan dökülmeden kendi hayatını fida ederek böyle vakitde dahi millete merhametini göstermiş demek olacak. Çünki hal'i esnada Sultan Selim [üçüncü] vak'asına telmih ile «Eğerçi beni sevmeyenler var ise elbette sevenler de vardır Sayed bir fesad his ederseniz bana sem veriniz» buyurdukları mesmudur» diyor.

1] Avni Paşanın sarayda eli olan bu kadının ismi, bazı evrakda « Arzı Niyaz » şeklindedir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cülûs şenliklerini Topkapu serayından kemali teellüm ile seyr ederek «Eslafıma yapdıkları gibi belki bana da sui kasd ederler. Muhaliflerim olduğu gibi beni sevenler de vardır. Halkın birbirini ezmesinden korkarım. Öyle bir hal vâki olursa anı görmemek içün bana zehir veriniz» dediğini ve merhumun hal ve mizacına nazaran intiharına kani olduğunu da baş mabeyinci Hafız Mehmed Beyden işitdik.

Merhumun bu sözlerinden intiharı tasmim etdiğini istidlâl ediyorlar. Fekat «bana zehir veriniz» demesi, mutlak değil mukayyed olmasına göre bu sözden intihar tasmini istidlâl etmek doğru olamaz. Zira zehir istemesi, kendi yüzünden bir fesad zuhurunu his etmekle, yahud fesad vuku bulmasiyle mukayyeddir. Fesad his olunmaz ve vuku bulmaz ise zehir vermeğe de mahal kalmaz.

Memduh Paşa

«Abdülaziz Han, korku bilmez bir hükümdar idi. Ye'sü fütur, hayatı istihkarda kendini fasd ile kasde mecbur etmiş olduğuna kailim.» Diyor. Bu paşanın söylediği şeylerin de «kasd ile fasdı» icab etmesi muhakkak mıdır?

Sultan Abdülâziz, cülûsundan dört sene sonra bir gün kayıkla Anadolu sahilinden geçerken izharı teessür etmesiyle karşısında oturan esbak Kapudanı Derya Hacı Vesim Paşa, münasib suretle teessürün sebebini sorar. Padişah, Kuleli kışlasını gösterüb «Birader, bana fakir bir devlet bırakdı, bir şey yapamayoruz. Bak şuraya, halâ harab duruyor. Hindistanda pek zengin olan bazı âdemler, her şeyden bıkarak banyoya girerler, iki kollarının damarlarını keserek ellerine gazete alırlar, kollarından yavaş yavaş kan akmak suretiyle intihar ederlermiş. Onlar zenginlikden intihar etdikleri gibi ben de fakirlikden o tarzda intihar edeceğim» demesi üzerine Vesim Paşa, tesliyet âmiz sözler söyler.

Paşanın, bu sözleri intihare delil ad etdiği ve padişah, bir gün kendini kucaklayub yukarı kaldırdığından «Benim gibi seksen kıye ağırlığındaki bir âdemi kaldıracak kadar kuvveti olan bir zat üstüne hücum edenleri tepeliyemez miydi?» dediği oğlu Lûtfi Beyden işidilmişdir.

Vesim Paşa merhumun gösterdiği deliller, delâili kaviyeden ma'dud olabilir mi? İnsan, sevki teessürle «intihar edeceğim» deyebilir. Fekat aradan seneler geçdikden sonra o dediği şeyi mutlaka yapması icab etmez. Ağır bir vücudu kaldırmak da, beş altı muhacimi tepelemeği iktiza etmez.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyonun, mağlûbiyeti üzerine kılıcını Prusya Kralına teslim ve esareti kabul etdiği arzedildikde Sultan Abdülâziz «Hükümdarlar, kendi hayatlarından ziyade milletlerinin namuslarını muhafaza etmelidirler. Bir hükümdara böyle zilleti irtikâb eylemekden ise ölmek evlâdır, Napolyon can acısına dayanamayacağından beynine bir tabanca sıkamadı diyelim, bazı hükemanın yapdıkları gibi kol damarlarını açarak bayılmak suretinde olsun dünyadan gitmeyi de mi hatırına getiremedi» dediği mervidir. [1]

Bu maddeden «devri inkilâb» da bahs edildikden sonra «.. Zerre kadar muhalefet göstermeksizin dest keşi ferağat olmasının ve sonunda da kendisinden hoşnud olmadıklarını fi'len ortaya koyan bir millet (!) içinde zillet ve hakaretle yaşamağa tenzzül etmeyüb kol damarlarını keserek kendi kendinden intikam alacak kadar nefsine kıymaklık göstermesinin ne rütbe bir namus ve hamiyet eseri olduğu...» deniliyor.

Hükmü altında bulunan milletin namusunu muhafaza içün bir hükümdarın, canını fida etmesiyle kendini bir kaç garazkâr ve kinadarın hal' etmesinden ve onların talimatiyle beş on mel'unun gösterdiği hakaretden müteessiren bir padişahın intihar eylemesi kabili kıyas değildir. Bir de Nopolyon «Kol damarlarını açarak dünyadan gitmeyi de mi hatırına getiremedi» diyen bir zatın da, ayni suretle hayatına hitam vermiş olmasına kat'iyen hüküm etmek içün elde sened bulunması lâzım gelir.

Yukarıda da söylendiği vech ile beş on garezkârı umum millet farz etmek caiz ise «kendisinden hoşnud olmadıklarını fi'len ortaya koyan bir millet içinde zillet ve hakaretle yaşamağa tenezzül etmedi» demek de caiz olur. Yaşasaydı «zillet ve hakaret» yerine «izzet ve hürmet» görmeyeceği, hatta mekamı saltanata avdet etmeyceği ne ile isbat edilebilir?

Yine o eserde hakanı mahlu' hakkında reva görülen tazyikat ve tezlilâtdan bahs edilirken

«... Bir padişah hakkında bu derece şiddet ve hakaret icrası lâyık ve caiz görülmemeli idi. Fekat ne faidesi var ki işbu tazyik meselesine muhalefet gösteren vükelâya karşı ser asker paşanın [Avni Paşa]

[1] Ahmed Midhat Efendinin « Üssi İnkilâb » ında da [cild 1 sahife 223] «mağfurı müşarün ileyh, öteden beri aralık aralık telefi nefs kaziyesinden bahs eyledikleri sırada Avrupa hükemasından bazıları, kollarının kan damarını açarak isalei dem suretiyle nefislerini telef eylediklerini ve bu suretle ölümde asla güçlük olmayub uyku ve baygınlık nev'inden bir hal ile insanın telef olduğunu, müsahibin ve nüdemaye gendileri haber verirler imiş » deniliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«muhafaza ciheti askere aiddir. O işi askere bırakınız. Hangi suretde emniyet(!) görülürse öyle yapılur» cevabını vermesi ve muhafazaya memur etdiği zabitana dahi hakanı mahlûun pencereden deniz cihetine dahi bakdırılmaması(!) hakkında gayet şiddetli emirler itası, ilelebed teessüfle yad olunacak şu hali intac eyledi.» denildikden sonra Avni Paşanın «Bu gibi bir fezahati [mahlûun katlini] kat'an ve katıbeten hatırına bile getirmediği(!)» ve «müşarün ileyhin, bu babda kabahati, işin ibtidasında yani şiddet ve tazyik maddesinde» olduğu söyleniyor.

İntihar maddesi sahih ise—bir kaç gün evvel her istediğini yapan — bir padişaha «pencereden deniz cihetine dahi bakdırılmaması hakkında şiddetli emir itası» suretiyle Avni Paşanın gösterdiği denaet ve fezahat, intiharı ihtiyar etdirmişdir demek ve merhumun mânevî katili, o gaddar paşa ad olunmak zaruridir..

«Bu gibi bir fezahati kat'an ve katıbeten hatırına bile getirmediği» tarzındaki kat'î iddia hangi şahidle isbat olunabilir ? Hal buki Avni Paşanın bu iddiayı cerh edecek bazı kindarane sözleri ve teşebbüsleri vardır ki «kat'an ve katıbeten hatır» dan çıkarılamaz.

İntihara kani olanlar, şu fıkrayı da — beyyine olarak irad etmekdedirler:

Hakanı merhum, cülûsunun evailinde Bursaya gidüb ecdadının kabirlerini ziyaret etdiği sırada Yıldırım Bayezidin türbesine oğramakdan imtina ile «Niçün sinesine bir hancer saplamadı da Timura esir olmak zilletini kabul etdi» demiş.

Ceddi hakkındaki iğbirarını anlatmak üzere mukaddema böyle bir söz söylemiş olmasını, intiharına sened ittihaz etmek doğru olur mu?

Ahmed Midhat Efendi «Üssi İnkilâb» da [1] merhumun şehadetine zahib olanlardan bahs etdikden sonra

«Biz, bir padişahın öyle bir muamelei gadre [katle] duçar olmasını tecviz değil, tasavvur bile etmek istemediğimiz cihetle hakanı müşarün ileyhin, kendi kendiyi telef eylediğine rıza gösterilmesini tavsiye etmek isteriz.»

diyor.

Midhat Efendinin şu sözü, bir müverrihe yakışacak ve tarihe girecek sözlerden değildir.

Kendi «Öyle bir muamelei gadre duçar olmasını tecviz değil, tasavvur bile etmek istememek» le padişahın «muamelei gadre» oğramaması icab eder mi?

O «tecviz değil, tasavvur bile etmek istemez» emma tecviz eden gaddar, tasavvur ve tasmiminden vaz geçmez, —hakkında kin beslediği âdemi günün birinde — candan geçirir.

[1] Cild 1 sahife 225

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Müverrihin « muamelei gadri tecviz değil, tasavvur bile etmek istemediği cihetle hakanın, kendi kendiyi telef eylediğine rıza gösterilmesini tavsiye etmek istemesi» de ne garib isteyişdir.

Demek ki halk, onun isteğine bağlanacak, o, katli « tecviz ve tasavvur» etmediğiyçün halk da «tecviz ve tasavvur» etmeyerek intihara « rıza gösterecek »...

Vekayii tarihiyeyi kendi isteğimize tatbik edecek ve başkalarına da bizim isteğimize «rıza göstermelerini» tavsiyede bulunacak olursak yazacağımız şey tarih değil, roman olur.

Yıldız mahkemesince fili katilde âmiri mücbir olmakla itham edilenlerden Midhat Paşa, katlin hakikate muhalif ve intiharın muhakkak olduğuna ve bu sebeble nefsine ve diger maznunlara dair— muhakeme esnasında şifahen ve tahriren vâki olan — müdafaasını « Miratı Hayret » de mufassalan nakl eylemişdir. Esasen onun katl maddesinde medhali olmadığı isbatdan müstağnidir.

§

Sultan Abdülâzizin intiharına kani olanlar gibi şehadetini iddia edenler de vardır ki — bazı deliller göstererek — isbatı müddeaya tesaddi etmişlerdir.

Merhumun Topkapı serayından Sultan Murada yazdığı birinci tezkirede, hayatının teminini taleb eylediği gibi ikinci tezkirede de Topkapı sarayında tahsis olunan daireden şikâyetle « Allah ve Resul aşkına beni buradan halâs eyle. Zira canımdan emin değilim (!). Neye malik isem cümlesi sana halâl olsun. Bundan böyle her ne verilir ise ana kanaat edeceğim.» demiş [1] ve Sultan Murad tarafından şöyle cevab verilmişdir :

[1] Sultan Abdülâzizin tezkireleri bir kaç saat elinde kaldığından istinsahına meşguliyet içinde vakit bulamadığını ve tezkirelerin mealini işidenler, gazetelerle bir suret neşr etmişler ise de sahih olmadığını ve iki tezkirenin meali bir takım ilâvelerle bir yere yazıldığını — o zeman divanı hümayun amedciliğinde bulunan — Mahmud Celâlüddin Paşa «Miratı Hakikat» de [cild 1 sahife 118] söyliyor.

«Türk tarih encümeni mecmuası» na yazdığım mekalelerden birinde [numara 7 - 84 sahife 52] nakl etdiğim vech ile Mahmud Celâlüddin Paşa — Yıldız muhakemesinden üç sene sonra — Sultan Abdülhamide takdim etdiği arizada Sultan Abdülâzizin iki tezkiresinin — o esnada mabeyn baş kâtibi bulunan — Viyana sefiri Sadullah Paşada kaldığını arz eylemesi üzerine hariciye müsteşarı Artin Efendi [Paşa] vesatatiyle tezkireler istenmiş ve Sadullah Paşa, Artin Efendiye ve mekamı sadarete yazdığı telgrafnamelerde tezkirelerin kendine verilmediğini bildirmişdir.

Yıldız evrakını tedkika — Babı âlice memur edildiğim sırada — Midhat Paşa tarafından tesvid ve Sultan Murad canibinden tebyiz olunmuş ve ortalarından amuden yırtılmış olan — iki cevabnameye perakende evrak arasında tesadüfle parçaları birbirine yapıştırub hazinei evraka vermişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«... Böyle ahval üzerine münasib olmayan mülâhazat ile efkârı âliyenizi it'ab ve tahdiş buyurmamanızı reca ederim. Zira maazallahü taalâ zatınızın değil, hanedanınızdan birisi hakkında zerrece bir zarar vukuunu tasavvur bile Allah hakkiçün kimsenin hatırına gelmemişdir. Kendinizi, evlâd ve hanedanınızla cemii hatardan masun bilmenizi kemali ehemmiyetle beyan eylerim.»

Şehadeti kabul edenler, «hayatının teminini taleb eden ve «beni buradan halâs eyle. Zira canımdan emim değilim» diyen bir âdem, nasıl olur da kendi canına kendi kıyar» demekde haklı olabilirler. Lakin evvelce hayatının idamesini isterken müahharen gördüğü hakaretler ve tazyikların verdiği yeis ve fütur ile hayatdan kurtulmak sevdasına düşmesi de mümkin olabilir.

Sultan Murad, yazdığı cevabı, gendi vesatatiyle ve tatyibi hatırı müstelzim ifadat ile göndermesi üzerine Sultan Abdülâzizin

«Vallahil azim ben bu işin recül ve erbabı olmadığımı biliyor idim. Bundan dört beş mah mukaddem gendu hüsni rızam ile terk edecek idim. Görürmüsnüz bu çoluk ve çocukların ikdamını, bizi bu sevdadan vaz geçürdiler.»

didiğini baş mabeyinci Edhem Efendi, Yıldız mahkemesinde söylemişdir.

Hakanı merhum, oğradığı musibet saikasiyle değil, saltanat ümurunu hüsni ifaye muktedir olmadığını takdir ederek evvelce hakikaten ferağ niyetinde bulunduğunu söylemiş ve Edhem Efendi de ondan işitdiğini aynen nakl etmiş ise şehadetciler içün bu da bir bürhan hükmüne geçer de «madameki merhum, esasen terki saltanat niyetinde imiş, ondan mahrum olduğıçün intiharı ihtiyar edecek derecede ye'se düşmemesi ve hal'ı, gendi niyetinin mevkii fiile çıkmış olması şeklinde telâkki etmesi lâzım gelirdi» demekde muhik olabilirlerse de tahkiratı mel'unanenin iras etdiği ye'si şedid de itlâfı nefs gibi bir neticei fecia verebilir.

Muhakeme sırasında bilvasıta malûmatına müracaat olunan Yusüf İzzüddin Efendi «seraydan beriye naklinde cennetmekân, gayet muztarib olduklarından medarı teselli olacak bazı ifadatda bulunulmuş ise de merak buyurdukları şey, sureti zilletde bir itlâf(!) vukuu maddesi olduğunu beyan buyurmuşlar idi» demişdir.

Şehadetde ısrar edenler, «itlâf edileceği» merakına düşüb «gayet muztarib» olan bir zatın, kendini itlâf etmesi müsteb'ad olduğundan bahs etmekdeki hakları inkâr olunmaz.

Lâkin — yukarıda söylendiği gibi — bir ânde tacü tahtından mahrum oldukdan başka — katli vacib — bir takım zebun-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

küş melâin tarafından oğradığı tezlilât ve tahkiratı hazm edemiyerek ölmeği yaşamağa tercih eden bir zatın, nefsini telef etmesi muhtemil ise de ihtimal, bir maddeye kat'î hüküm vermeğe mütehammil değildir.

Pertev niyal Valide Sultan merhume «sergüzeştname» de fer'iye dairesine nakilden bahs ederken cennetmekân, askerlerin söylediğini pencereden işidüb «aman valideciğim, bunlar beni telef edecekler. Lâkin ah validem, size ne yapayım» diye ağlar idi» dediği gibi muhakeme esnasında nezdine gönderilen bir hey'et tarafından vâki olan süallere verdiği cevablar sırasında şu sözleri de söylediği zabıt verekasında muharrerdir:

«Fer'iye dairesinde cennetmekân, aşağıda durmakda olan iki zabite bakarak bunların sui niyet ve tasavvurlarını teferrüs eylemesiyle kendi hakkında fenalık vuku bulacağına dair bir takım mütaleat beyan etmeğe başladı. Ben de «ne merak ediyorsun, azil erkekler içündür. Biz de elbette bir suretle geçiniriz» dedimse de «iki padişah bir memleketde olur mu? Beni tahtdan indirmek, elbette öldürmek içündür» dedi. «tanzimat ihdasından sonra böyle şey kalmadığından merak edilmemelidir. Allaha tevekkül idin, ne olacak?» dedim. «Ne olacak görürsün» dedi.»

Sultan Abdülhamidin bilvasıta süallerine de Valide Sultan şu cevabları vermişdir:

«Kendusi canını muhafazaya düşdü. «Aman bana ne yapacaklar» diye sorardı. Şehid olduğu gün sabahleyin kapunun önünde bulunan iki askerden birinin elinde kırmızı kayış ve koltuğunda büyük bir lobud vardı. Ben, o zeman oğlumun yanında idim. Ensemden tutub bunları bana gösterdi. «Bunlar, beni öldürmek içün burada duruyorlar» dedi. Yine o sabah ikimiz bir yerde iken kapunun önünde bulunan bir takım herifler «aceba şimdi yanına gidelim mi, aceba ne yapalım, daha erkendir. Belki yanında âdem bulunur, bir az sonra gidelim» dedikleri mesmuum olub içime bir korku düşdü. «Arslanım, bunlar, eğleniyorlar» dedim. Ol vakit tebessüm buyurdular. Ben odama geldim. Bayıldım. Ne oldise ol vakit olmuş.»

Valide merhumenin bu sözleri, sui kasda müteallik bazı emareleri göstermekde ise de kat'iyeti tezammun etmediğinden şehadete şahid ad olunamaz.

Muhakeme esnasında malûmatı sorulduğundan yukarda bahs edilmiş olan Yusüf İzzüddin Efendi, şu yolda beyanatda bulunmuşdur:

«Sarayın [fer'iyenin] her tarafına asker doldurulmuş ve anahtarlar dahi alınub askerlere verilmiş olduğundan bende dahi elem ve ıztırab pek ziyade idi. Binaenaleyh bihuş yatmış idim. Vak'anın zuhurunda

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olan gürültü üzerine uyanmış ve Cennet mekânın odasına gitmiş isem de içeriye girmeğe bırakmadılar. Bu halin arasında edilen harekâtı gaddarane keyfiyetinden malûmatım olmayub ancak Cennet mekânın şehid edildiği her hal ve hareketden his olunur ve anlaşilur idi...» [1]

İyi emma, «his» ile hakikat teayyün edemez. çünki «His», gayre değil nefse bile emniyet telkin edebilecek kuvveti haiz değildir.

Efendinin «her hal ve hareketden his» etdiği «şehadet» belki vakidir. Lâkin şahid mevkiinde yalnız «his» bulunmakla hakikat isbat edilemez.

Merhumun şehzadelerinden diger bir zat «hatıra» hakkında —bana dikte ederek — Âtıf Beye yazdırdığı verakada «intihar» isnadını red ile diyor ki:

«Hal' tebliğ olunarak seraydan çıkacağı sırada pederim, bir müddet tevakkufla müdafaaya tevessül edilmesini düşünmüş ve «ne suretle ve kimler tarafından hal' edildiğimin hakikatini anlayıncaya kadar müdafaa ederim. Fekat memleketde bir felâket zuhuruna ve bir çok kan dökülmasine sebeb olmakdan korkarım» deyüb Top kapu serayına azimet etmişdir» dedikden ve fer'iyede itlâfına nasıl tesaddi olunduğundan bahs etdikden sonra « pederimin şehid olduğu bence muhakkakdır» diyor ve merhumun şehid olduğu mahalde bırakılmayub ailesinin elinden cebren alınarak karakolhaneye nakl edilmesini, doktorlara tekmil vücudünün değil, yalnız kollarının gösterilmesini ve cesedi gasl edenlerin, kalbin üstüne doğru ince bir âleti cariha ile açılmış bir yara mevcud ve kan müterakim olduğuna dair ifadatda bulunduklarını şehadete delil ad ediyor.

«Şehid olduğu bence muhakkakdır» demekle şehadet tahakkkuk edemez. Şehadeti isbat içün şahidi kavi ikamesi icab eder.

Gösterilen delillerin de şehadeti ne dereceye kadar isbat edebileceği şayanı teemmüldür.

Fekat bazı zevatın ifadeleri ile Abdürrahman Şeref Efendinin nakl etdiği aşağıdaki fıkra — şehzadenin iddiası gibi — cesedin temamiyle muayene etdirilmediiğini teyid ediyor.

«Celb olunan etibba, karakolda «na'şi biletraf muayene etmek istediklerinde kılıcına dayanmış olduğu halde kapuda duran Hüseyin Avni Paşa mâni olmuş ve «bu cenaze, Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir, bir padişahdır. Onun her tarafını açdırub size gösteremem» demişdir. Ser askerin aldığı vaz'ı tehdidkârane üzerine etibba sathice muayene ile iktifa eylemişlerdir.» [2]

[1] Bu sözü söyleyen Efendi merhum, — vaki olan ihtarı vad âmiz üzerine — muahharan lisanını değişdirerek biraderlerine ve diger zevate intihar vukuundan dem ururdu.

[2] «Türk tarih encümeni mecmuası» [numara 6-83]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu haber, mevsuk ise şehadete kanaat edenler içün beyyine olabilir. Zira kimin cesedi olursa olsun, madameki muayeneye arz olunmuşdur, etibba her tarafını açmağa, görmeğe ve tedkik etmeğe mezundur, hattâ mecburdur.

Tedkik etdirilmiyeck ise cesedi etibbanın önüne koymanın manası nedir? «O bir nümayiş içündür misali seyfi hatib» kabilinden bir gösteriş midir, yahud âdet yerini bulsun da halkın dedi kodusuna mahal kalmasun diye yapılmış kallaşane bir iş midir?

«Vaz'i tehdidkârane» ile vâki olan «sathice muayene» bittabi fennî ve ciddî ad olunamıyacağından derin bir muayeneye müsaade etmeyen âdem hakkında şübhe tevlid edeceğinde şübhe yokdur.

Hüseyin Avni Paşa, na'şı karakolhaneye nakl etdirüb neferlerin kahve ocağına bırakdırdığı ve pencereden koparılan biyaz perdeyi üstüne örtdürerek bir nefer şiltesine yatırdığı zeman, niçün «bu cenaze Ahmed Ağa, Mehmed Ağa değildir, bir padişahdır» demedi? Bu süali irad edenlerin, nasıl bir cevab beklediklerini söylemeğe hacet var mı?

Hakanı mahlûun, sakalını düzeltmek içün cariyelerden istediği makasla[1] ibtida sol, sonra sag kolunun damarını kesdiği — vefatından bir gün sonra— ilân etdirildiği halde «Basiret» Gazetesinin — vefat günü— neşretdiği ilâvede «evvelce yanında saklamış olduğu makası bogazının(!) şah damarına urarak müteessiren irtihal» eylediği beyan olunmuşdur.

Na'şi «sathice muayene» eden etibba, kol damarının kesilmesiyle hasıl olan seyelâni demin, vefate sebeb olduğunu söylemişlerdir.

Şehadete kani olanlar, ilânlardaki farkı ve etibbanın tarzı ifadesini kanaatlerinin sıhhatine huccet ad etmişlerdir[2].

Sultan Abdülhamidin, şehadete kat'î suretde kani olduğu —Yıldız evrakı arasında gördüğüm — tezkire ve muhtıralardaki beyanatından anlaşılıyor.

---

[1] Yıldız muhakemesine müteallik evrak arasında bir zarfın içinde iki tırnak makası görmüşdüm. Merhumun bir makasla intihar itdiği söylendiği halde — birbirinin aynı olarak— ortada iki makas bulunmasının sebeb ve hikmetini anlayamadığım gibi bu makaslar, sakal düzeltecek kadar büyük olmadığından cariyeler tarafından verilen bunlar mıdır, yoksa onların verdiği sakal makasının yerine bilahere bu iki tırnak makasını kaim olmuşdur, keşf edemedim.

[2] Maarifin gayretli hadimlerinden Sayın Selim Nüzhet, mükaddema «Akşam» gazetesine yazdığı bir makaleye «Basiret»in ilâvesini derc etdiği sırada «Türk Tarih Encümeni Mecmuası»ndaki mekalelerimde şehadet ve intihardan birine kat'i hukûm veremediğimden bahsederek «acaba bu küçük kâğıd parçası [ilâve] İbnüleminin kanaatını iki cihetden birine meyil itdirebilecekmi» demişdir. Bu sahifelerdeki beyanatım, suali vaki'a cevabı kâfidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu muhtıralardan birinde [1] diyor ki:

«... bir kaç defalar dahi büyük damad Mahmud Paşa [2] Halim Paşa [3] dan rivayeten Prensin [4] Sultan Abdülâziz merhumu kayıkla Fındıklı camii şerifine giderken torpido ile telef etmek niyetinde bulunduğunu ve torpidonun telgraf telleri, sahilde lenger endaz bulunacak ve iştira olunacak bir Yunan gemisine konulacağını söylemiş idi.

Prensin[4], cuma selâmlıklarında ve sair gidişlerde ve kalabalık günlerde mahud cemiyeti fesadiye efradından bazısını gayet seriüsseyr hayvanlara bindirerek merhumu arabasında iken telef etdirmek ve yahud kilârcılarından bazısını kazanarak tesmim etdirmek, geceleyin yatak odasına mahfi âdemler sokmak, merhumun dairesinde bir harik çıkararak hâsıl olacak arbededen[5] istifade eylemek, Alem dağına ve Ayaz ağa çiftliğine teşriflerinde etrafını ablukaya alarak itlâf etdirmek gibi niyatı fasidede bulunduğu rivayat ve delâili kaviye ile malûm olmuşdur. Hattâ Beşiktaş caddesinde camiin karşısında bir kasab ve bir sütcü dükkâniyle diğer iki dükkânı iştira ederek derununda ihzar edilen bir takım havene, silâhşorlar ve haydud makulesi eşhas vasıtasiyle binek taşına inerken merhume sui kasd etdirmek üzere hazırlıkda bulunduğu zabıtaca keşf olunarak fesadlarına mahal kalmamışdır. Mezkûr dükkânlar ol vakit Sultan Abdülâziz tarafından mubayaa olunarak kapadılmışdır.

Merhumun kurenasından dahi bir çoğu cemiyeti fesadiyeye alınmış idi. § Haremi hümayun ikinci kitabet hizmetinde bulunan Ebru Nigâr, daima Hüseyin Avninin, prensin ve sair küberayi müfsidenin konak ve yalılarına giderek vasıtai müstekillei fesad olmuşdur. Merhumun maddei katlinde zi medhal oldukları tebeyyün eden ikinci hazinedarı Ebru Keman ve beşinci hazinedarı Arzu Niyaz ve bunlar gibi daha bazı rezile ve mel'uneleri cemiyeti fesadiyeye idhal eden Ebru Nigâr ve bunlar ile müfsîdin beyninde Server namında bir müfsid harem ağasının vasıtai muhabere olduğu muhakkakdır. Bunlar ve mabeynciler, prensin her dürlü fesadatını teshil etdikleri gibi içlerinden Fahri mel'unu, merhumun şehadeti esnasında kollarını tutduğu tebeyyün eylemişdir. Kurenasını kazanmak, dahilen bir süi kasd icrası fikrine mübteni idi.»

[1] Bu muhtırayı «Türk tarih encümeni» heyeti tarafından tensib olunan «Abdülhamidi Saninin notları» unvaniyle ve ilâve etdiğim haşiyeler ile encümen mecmuasına [numara 31-90] derc etdirmişdim. [2] Damad Fethi Paşa zade [3] Prens [4] Veli ahd Murad Efendi.

[5] «Kargaşalık» demek lâzım gelirken «arbede» demiş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Meclisi maarif âzasından Selim Sabit Efendinin, ibtidaî mektebler içün tertib eylediği « muhtasar tarihi osmanî » de Sultan Abdülâziz «kendi kendusını telef etmişdir» denildiğinden Sultan Abdülhamid, mekamı sadarete yazdırdığı 8 rebiulevvel 1305 tarihli hususî tezkirede şu sözleri söyliyor :

«.... bu söz, külliyen muhalifi hakikatdir. Müşarün ileyhin, bed hahanı tarafından şehid edildiği cümlece malûm iken bu fezahat ve denaeti irtikâb eden canilerin adliyece icra kılınan muhakemei aleniyesinde tayan vuku bulan ikrar ve itirafları üzerine mahkemei cinayet ve temyizce mahkûmiyetleri ve badehu mansubin ve mazuliyni vükelâ ve vüzera ile mütehayyizanı ulemadan mürekkeb olarak biddefat teşekkül eden hey'atı mahsusai tedkikiyenin ariz ve amik icra eyledikleri tedkikat netayici ve canilerin işbu hey'at huzurunda dahi cürüm ve cinayetlerini mükerreren itiraf eylemeleri bu hakikatı temamiyle isbat edüb müşarün ileyhin kendu kendusını telef eylediği sözünün sırf iftira olduğu mertebei tahakkuka vâsıl olmuşdur.»[1]

Cevdet Paşa «Hakanı şehid hazretlerinin şehadetine dair bir lâyihadır ki tasvib ve ferman buyrulduğu halde bir aralık ilânı münasib görünür» başlığiyle Sultan Abdülhamide takdim etdiği verakada müteveffaların ne suretle tezkiye olunduğuna dair malûmat verdikden sonra diyor ki :

«... Sultan Abdülâziz Hazretleri bir hafta evvel bir Padişahı âlicah olub her kes nim nazarı iltifatına mazhar olmak içün vesile arar iken «er kişi niyetine» sözü ne mertebe huzzarın âsabına tesir eylediği kabili tarif değildir [2]. Fekat hakkında efkârı amme muhtelif idi.

[1] Selim Sabit Efendi, ya tecahül, yahud gaflet ederek o cümleyi yazmışdır. Tecahül etdiyse büyük hata etmişdir. Çünki risaleyi yazmazdan yedi sene eveel Yıldız mahkemesince şehadete karar verilmiş ve aksini iddia etmek müşkil, hattâ mühlik bir mesele olmuş iken — meşkûk değil, muhakkak bile olsa — intihari ileri sürmesi, ârifane bir hareket ad olunamaz. Eğer gaflet etdiyse yine büyük hata etmişdir. Zira eser neşr eden âdemler her devirde, uyanık bulunmak zarurîdir. Ba husus o zemanda son derece müteyakkızane davranarak hem kendinin, hem başkalarının başını belâye sokmamak elzem idi.

Bütün halk «intihar» e kani olsa Sultan Abdülhamid merhumu « şehadet » fikrinden döndürmenin ihtimali olmadığını Selim Sabit Efendi takdir edüb de intihardan ve şehadetden bahs etmeyerek «darı bekaya intikal etdi» deyüb geçseydi ibrazı irfan ve menkûbiyetden tahlisi giriban etmiş olurdu.

[2] Midhat Paşa « mir'atı hayret » da diyor ki : « Sultan Abdülâzizin cenaze namazında «er kişi niyetine» sadayı ibret nümasından müteessir olarak ağlayanlardan ve bir de seray mensubatından maada Babı hümayundan Türbeye kadar iki taraflı tecemmu etmiş olan nasın içinde ağlayan ve az çok ızharı hüzn ve esef eden kimse görülmemişdir. »

« Ne görüşdür ki bütün «nas» ı da hayran eyler » !

Paşa, nasın gözlerini birer birer muayene ve kalblerini teftiş etmiş ki ağlayan ve ızharı esef eden bir ferd görmemişdir. Yahud başkalarının gözlerini ve kalblerini kendi gözlerine ve kalbine kıyas etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Çünki kendu kenduyı katl etmiş olduğu ilân ve işaa olunmağla buna inananlar «Allah afv eyleye» diyerek mağfireti ilâhiyeye nailiyetini istid'a eylediler. İştibah ve tereddüd üzere bulunanlar «Allah, rahmet eyleye» dediler. Bazı erbabı dikkat ise kendusunın kol damarlarını delmiş olmasına aklen imkân görmediklerinden şehadetine mutekid olmağla «Allah şefaatine nail eyleye» tabiriyle şehid olduğunu ima eylediler[1]. Bir takım hainler ki kemiklerindeki ilikleri bile anın nanü nimetile hâsıl olmuşdur, hayatını izale etdiklerinden başka darı ukbaya günahkâr gitdiğini işaa ile anı sevenlerin kalblerini bu yüzden dahi dağdar etmişler ise de zatı keramet ayatı hazreti hilâfet penahi bu kerre hakikati hali meydana çıkarmışdır. Aleni icra olunacak muhakematın birinci faslında Sultan Abdülâzizin cebren ve gadren maktul olduğu kimesnenin iştibah ve terddüdü kalmayacak suretde aşikâr olacağı cihetle hainlerin icrayi mücazatından evvel elsinei âmmei enamda müşarün ileyh hazretlerinin elkabına «şehid» unvanı ilâve olunacağı derkârdır.»

Bir kaç, yahud bir kindar ve garazkârın gadriyle merhumun itlâf edilmiş olması mümkinatdan ise de «icra olunacak (!) muhakematın birinci faslında cebren ve gadren maktul olduğu aşikâr olacağına(!)» hükm etmek, istikbalı keşf eylemek kabilindendir.

Mukakeme, adalet kaidelerine tatbikan icra olundukdan sonra katl sabit olursa katiller hakkında ceza tayin edilir ve merhumun «elkabına şehid unvanı» ilâve olunur. Fekat henüz muhakeme icra edilüb de netice hâsıl olmadan «zati keramet âyâtı hilâfet penahinin hakikati hali meydane çıkarmış olduğundan dem urmak ve hakikat teayyün etmeksizin «şehid unvanı» verilmesinden bahs etmek — fürsatdan bilistifade — bir külâh kapmak maksadına mebnidir ki Cevdet Paşa gibi füdalâyı ulemadan bir adliye nazırına yakışacak şeylerden değildir.

Muhakeme evrakı arasında Fethi Paşa zade Damad Mahmud Celâlüddin Paşanın yazısı ve imzası ile görülen bir verakada

«Sultan Murad ve validesi ve Hüseyin Avni Paşa hazır oldukları halde musahib Abdülkerim Ağa vasıtasiyle kullarını çağırtdırub Nuri Paşaya muavenet olmak üzere Suvari Mustafaya söyle, bir an evvel Sultan Azizin vücudunun ortadan kaldırılmasiyle Nuri Paşadan alacakları emre imtisal etsünler. Sonra kendileri mabeyni hümayuna alınacaklardır.» Dedi. Kulunuz da «nasıl bu iradei şahaneyi tebliğ edeyim»

[1] Cevdet Paşa da — Midhat Paşa gibi — cenazede bulunan bütün halkı birer birer dinlemiş ve sözlerini zabt etmiş olacak ki böyle esüb savuruyor.

«Bu da bir zabtı garibi diğer»!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dediğimde Hüseyin Avni Paşa, gözlerini açub üçü birden «ne demek? Sonra sen fena olursun» diye kulunuzu tehdid etdiler. Çünki Sultan Murad bir kuvvei mücbire ile cülûs etdiğinden istifa etmeğe bu söz üzerine cesaret edemediğimi arz eylerim.»

Deniliyorsa da Sultan Muradın, katilde sun'u olmadığına delâlet eden bazı maddeler bulunmasına göre Mahmud Paşa, kendi rizasiyle, yahud — beraetine hüküm olunacağı vaad edilerek — iğfal kılınmak suretiyle yazdığı o verakada Sultan Muradın huzurunda katlin kendine emr edildiğini söylemesi, hakikate muvafık olmamak gerekdir.

Çünki mahluun «vücudunun ortadan kaldırılmasını» emreden bir zat nasıl olur da umum milletin bunu kendinden bileceğini söyliyerek — aşağıda görüleceği üzere — kemali şiddetle izharı teessür ve tedavisini «Allah aşkına olsun» diye taleb eder?

İbtida izaleye emir verüb de sonra nedamet etmişdir dense bu, hangi vesika ile isbat olunabilir?

Damad Nuri Paşa 22 haziran 1297 tarihli mufassal arizasında «Sultan Murad, taam ederken yanına girdiğimde «paşa, vefatı sahih mi» deyüb sıhhatini arzedince kendine fenalık gelerek yemekden kalkdı», yine o tarihli diğer arizasında «Sultan Abdulâzizin makasla kendini itlâf eylediğini Hüseyin Avni Paşadan işiderek arz eylediğimde Sultan Murad «eyvah, gitdi emma şimdi bunu halk benden bilir.» dedi» ve 19 cümadelûlâ 1298 tarihli istintakname de «Sultan Murad taam buvuruyorlardı. Bendeleri de karşularında bulunduğum halde Seyyid Bey [kurenadan] gülerek kemali şetaretle gelüb «Sultan İbrahimin türbesine gömülecek zat, [1] Allah sizlere ömürler versün vefat etdi.» demesiyle Sultan Muradın elinden çatalı düşüb «aman bu ne haldir, git şunu anla» diyerek düşüb bayıldı. Ben de dışaruya çıkdım. Merdiven başına geldim. Aşağıdan bir âdem koşarakdan beni bulmak üzere çıkar iken tesadüf olundukda «aman Sultan Aziz yaralandı Feriyeden hekim stiyorlar.» dedi. Bendeniz de derhal Marko Paşanın bulunub götürülmesi emrini verdim. Sonra Sultan Muradın huzuruna çıkdım. Seyyid Bey, Sultan Muradın belini oğuşdurmak ile meşgul olmakda idi. Sultan Murad bana bakarak «paşa, tahkik etdin mi, bu nasıl haldir» dediğinde henüz tahkik edemeyüb ancak ufak bir yara almış olduğunu istima ederek hekim Marko Paşanın götürülmesini tenbih etmiş olduğumu arz eylediğimde «aman durma

[1] Bu hezeyanile hakanı mağdure cinnet isnad etmek sevdayi mecnunanesinde bulunan Müteseyyid Bey, söylediği türbeye bir kaç gün sonra kendi seyidinin — diri olarak— gömüldüğünü görüb de ibret almamış ve hezeyanından dolayı utanmamış ise cinnet şiar, yahud ibni hımar olduğuna hükm etmek tabiidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kendin git. Allah aşkına olsun tedavisine dıkkat olunsun. Aman bir şey olmasun. Umum millet bunu benden bilürler» dediği sırada Seyyid Bey tesliyet mekamında «olursa olsun. Bu mahza efendimizin bahtiyarlığı âsarıdır. Umum millet dahi bunu efendimizin bahtiyarlığına hamleder.» dedi. Ben, ber mucibi irade Feriyeye azimet eyledim. Merhumu seraydan çıkarub karakolhane odasına yaturmuşlar. Vükelânın ekseri karakolhane bağçesinde oturmakda idiler. Bendeniz, irade mucibince vukuı hali Avni Paşadan süal etdiğimde «Allah kendulerine ömür versün. Sultan Aziz vefat etdi. Vefatı dahi makas ile kollarının damarlarını kesmiş. Umum etibbayı ve sefaret tabiblerini ısmarladık. Heman muayenesini icra etdirüb kaldıracağız. Nereye defn olunacağına dair iradeye muntazırız» dedi. Bu sırada sureti cebriyede getirilmiş olan tabib Ömer Paşa, muayeneye girmekden istinkâf eylemesi üzerine Hüseyin Avni Paşa, alâ meleinnas muma ileyhin rütbesini ref eyledi. Ve hakipayı şahaneye arz olunmasını dahi bendenize ifade etdi. [1] Merhumu muayene eden Marko Paşa, fiili cürmün kendi tarafından ika olunduğunda tereddüd göstermesi (!) üzerine heyeti vükelâ, Marko Paşaya hitaben «bunda tereddüde asla mahal yokdur. Daha hekimler de geleceklerdir. Bir güzelce muayene raportu yapdırın, imza edenler etsün» demişdir. Bunun üzerine avdetle meşhudatımı temamiyle arz eyledim. Pederleri Sultan Mahmudun türbesine defn olunmalarına irade taallûk eyledi» [2] diyor.

Mütercim Rüşdi Paşa da istintak olunduğu esnada şöyle demişdir:

«Bu haber geldiği vakit Murad Efendi yemek yiyormuş. Söylemişler, kendusına azim ıstırab vâki olmuş, sofradan kalkmış, istifrağ etmiş».

Nuri Paşa 24 cümadelulâ 1298 tarihli istintak namesinde diyor ki:

«... Sultan Murad, heyetin [3] mütegallibane muamelesinden bizar olub terki saltanat edeceğini tefevvüh eylediği vükelâca işidilmesi üzerine âtide zuhur edecek fezahatden nefislerini kurtarmak içün

[1] Nuri Paşa 22 haziran 1297 tarihli arizasında diyor ki: «Ömer Paşaya haber gönderildi. Keyifsizliğinden bahs ile gelmedi. Sonra araba gönderdik. Zor ile geldi. Arabadan indiği vakitde kollarından sürükliyerek getirdiler. Doğru Hüseyin Avni Paşanın ayağına kapanarak «benim efendim Sultan Muraddır, Sultan Aziz değildir. Ben girmem ve muayene etmem ve görmek dahi istemem» dedi. Avni Paşa «edebsizlik ediyorsun» diyerek kollarından nişanları sökerek sıfatı askeriyesini aldı. Ve kulunuza dahi «arz ediniz» dedi.

[2] Yine o arizada diyor ki: «... Hangi türbeye defnolunmasını Rüşdi Paşanın selâmiyle beraber istizan etdim. «Vükelâ nereye münasib görürse oraya defnolunsun» dedi. Ben de iradeyi gönderdim».

[3] Nuri Paşa, bu heyetin, Rüşdi, Midhat, Avni, Damad Mahmud, Kayseriyeli Ahmed Paşalarla Hayrullah Efendiden mürekkeb olduğunu söyliyor.

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Sultan Abdülâzizin şehadetini ve Nisbetiye davetini tertib eyledikleri muhakkakdır.»

Damad Mahmud Paşa gibi bu damad paşa da iğfal olunmayarak «muhakkakdır» kaydile verdiği haber, muhakkak ise şehadetciler içün pek mühim bir sened ve tarih içün de pek muteber bir vesikadır.

Esasen şehadete kani olanların müddeayatı cümlesindendir ki cülûsundan bir kaç gün sonra Sultan Muradda alâimi cinnet görüldüğünden ve hal'e dair verilen müzevver fetvada «muhtelüşşuur» olduğuna hükm edilen Sultan Abdülâzizin tezkiresi, aklı şuurunun selâmetini âmme nazarında isbat etdiğinden bu haller, bilâhare onun iadei saltanatiyle kendilerinin mahvini intac edeceğini takdir eden hal' erleri, mahluun ifnasını, nefislerinin bekasiçün çarei yegâne ad etmişlerdir.

Aşağıdaki fıkra, bu müddeayı tasdik edebilecek mahiyetdedir. Sultan Muradın en ileri gelen mensublarından meşhur Ali Şefkati Bey, Abdülhak Hâmid merhuma, o da bana mükerreren nakl etmişdir ki:

«Sultan Abdülâzizin hal'inden sonra ifnasını Hüseyin Avni Paşa, teklif edince Sultan Murad, telâşa düşüb «ben katil olamam» diyerek teklifi şiddetle red etdi. Avni Paşa «o halde yine onun iclâsı lâzım gelir, dehşetli fenalıklar zuhur eder» tarzında tehdid ve ihafede bulunması üzerine Sultan Murad «beni iclâs ederken reyimi sordunuzmu ki onun ifnasında benden müsaade istiyorsunuz.» Dedi, kemali teessürle odadan çıkdı. Hüseyin Avni Paşa bu cevabı, irade hükmünde telâkki ve katle tesaddi etdi.»

Ali Şefkatinin nakli, muvafıkı hakikat ise intihare kail olanların, şehadeti iddia edenlere tâbi olmaları zaruridir.

Mahmud Celâlüddin Paşa, muhakeme esnasında Sultan Abdülhamide takdim etdiği verakada diyor ki:

«... Hüseyin Avni, Mısırlı Mustafa Paşaya «ben andan ahzi sar etmedikce Allah, canımı almasun» demiş idi.

§ Hakanı merhumun kilârci başısı Said Beyi ele alarak şerbet içine zehir katılmakla Sultan Abdülâzizi tesmime karar vermiş ve eczacı başı Faik Paşayı mahsusan Londraya gönderüb kokusuz ve gayet müessir zehir celb etmiş olduğu halde merhumun, içdiği şerbetleri evvelce kurenasına tatdırmak gibi ihtiyatları bu hareketi dahi icraya mâni olmuş iduği — Yusûf Paşanın [1] Hüseyin Avniden işitdiği — teşebbüsatı katilâne cümlesindendir.

Kâmil Paşa merhum, Sultan Abdülâzizin Hüseyin Avni tarafın-

[1] Maliye Nazırı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dan şehid edildiğine vâkıf olduğunu müeyyiddir ki Hüseyin Avninin Çerkes Hasan tarafından katl olunduğunu işidince «بشروا القاتل بالقتل» hadisini okumuş idi.»

Son fıkrayı babam Mehmed Emin Paşa, Yusüf Kâmil Paşadan bizzat işiderek — şu suretle nakl ederdi:

«Sultan Abdülâzizin ziyaını haber alınca, paşa meclisinde bulunanlara hitaben «Hüseyin Avni hınzirine söyleyiniz, «بشر القاتل بالقتل» sırrı kariben zuhur edecekdir» dedi. Bu sözden haberdar olunca Hüseyin Avni Paşa — öteden beri hürmet etdiği -- Paşanın yalısına geldi, ellerini öperek hâkanı mahlûun öldürülmeyüb intihar eylediğini iddia etdise de Paşayı ıkna edemedi. Az müddet sonra katl olunarak hadisi şerifin hükmi celili zahir oldu.»

Hafız Mehmed Bey de «Hakayıkulbeyan» da diyorki:

«Vak'ai elimeden bir kaç gün sonra — sadrı esbak Kâmil Paşa merhumun, cennet mekân efendimiz içün yeis ve matem etmekde oldukları mesmuum olarak merhumı müşarün ileyhin ceza' ve feza'ina iştirak etmek üzere yalısına gidilmiş ve bir sedliyon üzerinde kımıldanmağa vakti olmadığı halde «haini bed girdar, başımıza ne belâ getirdi. Ayağından başına kadar Osmanlı Padişahı olarak cenabı yezdanı bizevalin yaratmış olduğu bir vucudı nadirülmevcudun ziya'ı ebedisine sebeb oldu.»[1] diyerek ağlaya ağlaya Hüseyin Avni Paşaya lânethan olmuş ve âcizlerini meşyü hareketden dur bir meyyit haline getirmişdir »

Muhakeme sırasında «Derseadet ceza mahkemi ibtidaiyesi reisi İbrahim Edhem» imzasiyle takdim kılınan 16 receb 1298 tarihli ariza, Hüseyin Avni Paşanın, sui kasdı öteden beri tasmim ve fürsat zuhuruna intizar etdiğine burhanı kat'idir. Aksini iddia edebilmek içün İbrahim Edhem Beyle Hüsni Paşanın yalan söylediklerini ve müfterii müfsid olduklarını isbat eylemek lâzım gelir.

Muhakeme evrakı içinde gördüğüm o arizayi derc ediyorum:

«Şeref sudur buyrulan emrü fermanı keramat nişanı cenabı şehinşahi mantukı celili üzere istizah buyrulan husus hakkında malûmatı ubeydanemin ber vechi ati arz ve beyanına cür'et kılındı.

Ammi çakeri Hüsni Paşa merhumun ikinci defa olarak zabtiye nezaretinde bulunduğu hengâmda ser asker bulunan Hüseyin Avni Paşa ile Kapudanı Derya Kayseriyeli Ahmed Paşanın, cennet mekân Sultan Abdülâziz Han Hazretlerini Beşiktaş civarında bir tarafa teşrifi şahane vukuunda urdurmak kasdı katilânesiyle ve Matlı Celâl Paşa marifetiyle bir Arnavud celb etdirdiklerini heman hafiye vasıtasiyle istihbar eylemesi üzerine hafiyeler

[1] Hafız Mehmed Bey, bu sözü bana şifahen şöyle nakl eyledi: «Hain Hüseyin Avni, başımıza ne belâ getirdi. Ayağından başına kadar Osmanlı padişahı olan bir vücudun ziyaına sebeb oldu.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tâyin ederek merkum arnavudu İstanbula vürudunun üçüncü günü babı ser askeride ve ol vakit hassa müşiri bulunan devletlû necabetlû Yusüf İzzüddin Efendi Hazretlerinin odası önlerinde dolaşurken ahzü girift etdirerek istintakını bizzat hanesinde icra etdiğinin ikinci gecesi saat üç sularında bağteten Avni Paşa bilvürud ammim merhumun odasına girüb kapuyı kapadığı meşhudı bendegânem oldukda muamelei mezkûrede ehemmiyeti his ile oda kapusının önünde bulunduğum sırada bazı muhavere ve mükâlemelerine dikkat ederek Avni Paşanın ammim merhûma hitaben «namus ve hayatım elindedir. Şu arnavudu mahv et» yolunda reca ve niyazlarına cevaben «ben öyle şeyi kabul etmem. Fekat İstanbula ayak basmamak üzere uzak bir mahalle teb'id ederim. Fekat şurasını muhakkak bil ki padişahan hazeratı, peygamber vekilleridir. Anlarda yedi evliya kuvveti vardır. Anlara yan gözle bakanın gözü çıkar. [1] Değil ki sui kasd oluna» deyu hitab ve nasihat eylediği mesmuı bendegânem olmuşdu. Avni Paşa gitdikden sonra mesmuatı kemteranemden bahs ile bu işin esasını merhumdan süal etdiğimde fevkâlâde mahrem olarak merkum arnavudun o niyeti hainanede Avni ve Ahmed Paşalar tarafından getirildiğini velehülhamd çabuk haber alub dört gün zarfında ve İstanbula ayak basdırılmamak kaydile Hicaz taraflarına teb'id eylediğini beyan etmişdi. Bunun üzerine Avni Paşa mekamı sedarete nailiyetinde ammim merhuma olan garazını biliera heman zabtiye nezaretinden azl etdirerek ila nihaye Konya ve Yanya ve Manastır ve saire gibi vilâyetlerde bulundurmuş ve hakkında ibrazı âsarı husumetden hali kalmamışdı. [2]

İşbu sui kasde dair bulunan maruzatı bengânem, vukuf ve malûmatı ubeydanemin mecmuu olub o fikri fasidle mübtelâyı cinneti mel'anet olan hainler daima makhur ve perişan oldukca cenabı hafızı mutlâk, padişahi adalet perver efendimiz hazretlerini iclâli saz tahtı hilâfet ve şevket buyursun amin.»

---

[1] «Yedi evliya kuvvetini» haiz olmak içün evliyanın gitdiği yola gitmek icab eder. Yanlış yola gidenlerde ne maddi, ne de manevi kuvvet vardır. Arab şairi ne güzel söylemişdir:

«ترجوالنجاة ولم تسلك مسالكها ان السفينة لاتجرى على اليبس»

«Anlara yan gözle bakanın gözü çıkar» emma onların da hiç bir kimseye yan gözle bakmaması ve kimsenin gözünü çıkarmaması muktazidir. Onlar, iktidar mevkiinde bulunurken gözlerini dört açmalı, gaflet ve nahvet uykusuna dalmamalı, nefsinden ziyade devlet ve milletin saadet ve selâmetine çalışmalı, zulmü uddvandan kaçmalı, adlü ihsan ile mülki mamur ve kalbleri mesrur etmeli de «yedi evliya kuvvetini» haiz olmalı.

[2] İbrahim Bey, Hüseyin Avni Paşanın, Hüsni Paşaya, «ibrazı âsarı husumetden hali kalmamış» olduğunu söylediği halde Cevdet Paşa «Tezakir» de «Avni Paşanın kâselisi sofrai ikbali olan zabtiye nazırı Hüsni Paşa» diyor ve Hüsni Paşa da — mezar taşına yazılan tarih menzumesinde — Avni Paşayı lüzumundan fazla medhü sena ve onun «sadıkı» olduğunu inba ediyor.

O husumetle bu meveddeti nasıl telif etmeli? Hüsni Paşa, nefsine taallûk eden husumeti hoş görmüş de Avni Paşayı sena etmek suretiyle kadirşinaslık göstermişdir desek sözümüzü hangi senedle isbat edebiliriz?

Bir de Avni Paşanın husumetine zahirde sebeb yok. Çünki padişahı itlâf etmek içün getirtdiği arnavudun mahvi hakkındaki recasını Hüsni Paşa, kabul etmemiş ise de — «mahv» den farkı olmayarak — uzak bir yere sürmüş ve meseleden kimseye renk vermemiş. Bu suretle Avni Paşanın maksadı hâsıl olduğundan husumete mahal kalmamak icab eder.

İbrahim Bey, padişahe arz etdiği hadisenin sıhhatini temin etmiş olmak fikriyle Avni Paşanın — mevcud, yahud muhayyel — husumetini mevzuı bahs etmiş ise bu, yanlış bir fikirdir. Zira amcesine «ibrazı âsarı husumetden hali kalmayan» bir şahıs aleyhinde söylediği sözleri, padişahın garaza atf edeceğini düşünmeliydi de «husumet» den bahs etmemeliydi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hüseyin Avni Paşa sadrı âzam iken, Sultan Abdülâzizin itlâfı içün bir fidai arnavud bulmasını kendi kabinesinde Adliye Nazırı olan— Âkif Paşaya teklif ve onun red eylediğini Reşid Âkif Paşa söylerdi. Bu da İbrahim Edhem Beyin arizasını te'yid ediyor.

Akif Paşa, özü, sözü doğru bir merdi necib olduğiçün yalan söylemeğe tenezzül etmeyeceği tabiidir. Bu cihetle Avni Paşanın kendine öyle gaddarane bir teklifde bulunduğu muhakkaktır.

Hükûmet reisinin, umumun emniyetini te'min etmesi lâzım gelir ken kabinesindeki adliye nazırına katil tedarük etdirmek istemesi, onun ne kadar adalet ve fazilet sahibi! olduğunu gösterir.

Memduh Paşa

«Şer asker Hüseyin Avni Paşa, beklemediği bir muameleden muğber oldu ki safiyet ve metaneti ahlâkına kani ve servetinden mütemetti[1] olduğu Mısırlı Prens Halim Paşaya «Padişahın hayatına hatime verecek bir fidai tedarüki mümkin olmazmı?» Teklifine «dünya halkını bana katil göziyle bakdırmakmı istiyorsunuz» cevabını verdiğini Halim Paşadan duymuşdum.

§ Avni Paşanın karz diyerek akdemce kendisinden aldığı on bin lirayı mezkûr teklifi anifden Halim Paşa infial etmesiyle sedareti hengâmında istirdad etmişdi.»

Diyor.

Halim Paşa merhuma da aynı teklifde bulunması, Avni Paşanın —kinü garaz saikasiyle— her dürlü kötülüği, hattâ katilliği irtikâbdan çekinmeyen güruhi mekruhdan olduğunu te'yid etmekdedir.

O devrin ekâbiriyle ihtilât eden ve bir çok hakikate vâkıf olan üdebadan Veys Paşa zade Zeynülâbidin Reşid Bey merhum, Halebden bana gönderdiği mektublardan birinde diyor ki:

«Adliye ümurı hukukiye müdiri iken çend sene evvel vefat eden Sirozlu Niyazi Efendi [2] pederimin kâtibi hususi idi. Kayın pederi Rodoslu Doktor Ahmed Paşanın mahremiyet ve münasebetinden dolayı Avni Paşa, ona öz evlâdı gibi muamele ederdi. Niyazi, derdi ki: «Bir gece müsafirler gitdikden sonra paşa beni çağırdı. Dereden tepeden konuşduk. Kendi, büyükle büyük, küçükle küçük idi. Hususi meclisi pek rindane idi. «Oğlum Niyazi, bu günlarde vücudüm, hastadır denilecek derecede yorğundur. Geceler oldu ki yarım saat uyuyamadım. Sen, bu gece benim hatırım içün uyumayacaksın. Ben şimdi gidüb mabeyin odasındaki kanapeye uzanacağım. Uyuya-

[1] مثبته

[2] Tercemei hali «Son Asır Türk Şairleri» namındaki eserimin 1241 inci sahifesinde münderiedir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bilirsem ne âlâ. Uyuyamazsam biraz dinlenüb rahat etmiş olurum. Şu durbin yanında bulunsun, şefak sökerken Abdülâzizin ikamet etdiği seraya bak. Önünde, etrafında insanlar gezinmeğe başlar başlamaz gelüb beni uyandır. Kayığımı daha evvel hazırlat» diye tenbih etdi idi.» [1]

Zeynülâbidin Reşid Bey diyor ki:

«Bundan intihara intizar mânası çıkaranlara, benim gecelik külâhımı ve kavuğumu hediye edeceğime — iki biraderinizle beraber elfe muadil — bir şahidi âdil olan zatı âlinizi işhad ederim. Müretteb cenaze alayına (!) yetişmek içün Avni Paşa gibi mübattın bir zatdan velev ki mahremine olsun bu derece ümmiyane ve amiyane boş boğazlık, mahzurı siyasiden hali olur mu? Niyazi, bunu her kese söyledi. Bunu daha açık yazacak idim ve daha ziyade tafsilât verecekdim. O sırada «الطارق يكفيه الاعزل» kaidesi hatırıma gelerek sarfı nazar etmeğe mecbur oldum.»

Niyazi Efendinin, kendine «öz evlâdı gibi muamele eden» bir âdeme iftira etmesine ihtimal verilemez. Bu sebeble sözünü doğru olarak kabul etmek lâzım gelir.

Hakanı mahluun ikamet etdiği serayın etrafında o sabah insanlar gezineceğini Avi Paşa nasıl biliyor? Acaba kerametle mi keşf etdi, yoksa ricalülgayib mı gelüb haber verdi?

O sabah içün müretteb ve vukuu muntazar bir hareket olmasa serayı gözetmeği, kayık hazırlatmağı tenbihe lüzum görür mü? Bu makul sualleri irad etmekde haklı olan şehadet kanilerine ancak Hüseyin Avni Paşa cevap verebilir!

Niyazi Efendinin nakli — bilfarz — hakikate muhalif ise kendine «öz evlâdı gibi muamele eden» Avni Paşa ile mahkemei kübrada görüşsünler.

Hakanı merhumun arkasından kollarını tutduğu iddia olunan kurenadan Fahri Bey [2] istintaknamesinde

[1] Sultan Muradın cülûsunu tebrik içün İstanbula gelen Hüdavendigâr valisi Veliyüddin Paşa, vak'a gününün sabahında Avni Paşanın yalısına gitmiş ve teferrüsatını şöyle nakl etmiş: «Konuşuyorduk. Avni Paşa, pencereden Abdülâziz Hanın dairesine defaatle bakdı. Nihayet o canibden bir vaveyla aks endaz olunca Avni Paşa «galiba bir şey olmalı» dedi. Müheyya (!) bulunan beş çiftesine rakiben karakolhaneye gitdi. Ser askerin şu bakışı ve hazırlanmış kayığiyle o tarafa akışı insanın hatırına acaib şeyler ilka eder.»

Memduh Paşa, bu sözü «Miratı Şuunat»da yazarak «... yalnız zan ile meselenin içinden çıkılmak muhaldir. Binaenaleyh Veliyüddin Paşanın beyanatı zaif bir zandan mütevellid hayaldir.» diyor.

[2] İstintakdaki ifadesine göre: Eyubda doğmuşdur. Babasının ismi «Hüseyin»dir. Hal'de otuz beş yaşında idi. Enderunda yedi sene hizmet edüb establı âmireye at uşaklığiyle gelmişdir. Üç ay sonra mabeynci olub dokuz sene hizmetle ikinci mabeynci olmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Ben. Sultan Aziz merhum, kendisini öldürdü diyemem. Öldürmedi dahi divemem. Ben, zaten Mustafalarla Mehmed Ağanın oraya gelişini pek beğenmemiş idim.»
diyor.

Bu ifadenin birinci fıkrasından mâna çıkarmak müşkil ise de ikinci fıkradan, bahs etdiği şahısların itlâfda kullanılmak üzere Fer'iyeye getirildiklerini ima etmek istediği anlaşılıyor.

O şahıslardan Yozgad sancağında Karahisarlı Karadeli oğlu Pehlevan Mustgfa Çavuş istintaknamesinde

«Mahmud Paşa [Damad] bizi mabeynde müsafir odasına celb ile bize yüzer lira maaş verileceğinin sebebini anlatdıkdan sonra şöyle talimat verdi: «Sultan Abdülâzizi boğazından kesmek olmaz. Kimsenin anlayamayacağı suretde yapmalıdır. Kollarının damarını kesüb bitirmelidir. İbtida sol kolunun damarlarını kesdikden sonra sağ kolunun damarlarını dahi keserek işi bitirmelidir.

§ O gece Fer'iye karakolhanesinde kaldık. Sabahleyin Fahri Bey gelüb bizi içeru götürdü. Abdülâzizin dairesi nerdibanından benim elime biyaz saplı bir çakı verüb «bununla işi uydur» dedi. Odaya girdiğimizde derhal Fahri Bey, Abdülâzizin arkasından kucaklayub kollarını tutdu. Cezayirli Mustafa dahi ayaklarına oturdu. Ben de çakı ile — Mahmud Paşanın tarifi gibi — damarlarını kesdim. Vehleten «ne yapıyorsunuz» gibi söylemek istediyse de kendusine bir fenalık geldiğinden hiç bir muamelede bulunamadı.»

Ve diğer istintak namesinde de

«Mahmud Paşa talimat verdikden bir saat sonra Nuri Paşa [damad] odasında yanlız olarak çağırdub gitdiğimde «seni, Mustafa ve Mehmedle beraber yüzer lira maaşla Sultan Abdülâzizin hizmetine memuren göndereceğiz. Oraya memuriyetiniz, mücerred Abdülâzizin itlâfı içündür. Sol kolundan urub kan damarlarını keser isen çabuk ölür. Kimse anlamaz. Zabitiniz Cezayirli Mustafanın malûmatı vardır. Bir sırasını düşürüb şu işi bir an evvel bitirin. Siz de kurtulursunuz, biz de kurtuluruz.» Dedi, Müahharan refiklerimle beraber çağırdığında «güzel hizmet edin» diye alenen tenbihat icra etdi.»
Diyor.

Boyabadlı Elmacı Oğlu Hacı Mehmed de istintaknamesinde

«Pazar günü sabahleyin çavuş [Mustafa] ve refikimiz Cezayirli Mustafa ile beraber olduğumuz halde Fahri Bey, bizi karakolhaneden alub Fer'iye serayının içine götürdü. Sultan Azizin odasına girdik. Fahri Bey, arkasından kollarını tutub ben ve Mustafa ayaklarını tut-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

duk. Çavuş Mustafa, biyaz çakı ile kollarının damarını kesdi. Canı çıkmadan savuşduk.»

Ve diğer istintaknamesinde keyfiyeti bu şekilde hikâye etdikden sonra «Nuri Paşa ile kızlar ağası Süleyman Ağadan ve Edhem Beyden aldığımız talimat ve evamir dahi bundan ibaret idi. Bu ameliyat, beş on dakika kadar sürdü. Bir pencerenin perdesini Mustafa Çavuş koparark merhumun üstüne örtdükden sonra cenazeyi karakola götürdük.»

Diyor.

Harem Ağası Reyhan da

«Odaya girenler, Cezayirli Mustafa, diğer Mustafa, Mehmed Ağa, Fahri Bey, asker Ali Bey, Necib, harem ağası Rakım ve bendenizden ibaretdir. Diğer harem ağası Nazif, aşağı katda idi. Odanın iç tarafında o iki asker zabiti [Ali ve Necib] kılıçlarını çekmiş oldukları halde birisi içeru girmek ister ise urmak üzere beklemekde idiler. Merhumun arkasından dahi Fahri Bey tutmakda idi. Mehmed Ağa ile Cezayirli Mustafa dizlerinden ve sair mahallerinden tutmakda oldukları halde diğer Mustafa Çavuş dahi Avrupadan gelen biyaz saplı bir ufak nişter gibi çakı ile kesmekde olduğunu gördüm. Sultan Aziz «aman allah» diye bağırmakda idi. Camlar kapalı idi. Kapunun haricinde sofada dahi iki nefer asker beklemekde idi. Bir damarını kesdiler. Kan, kapuya kadar fışkırdığını gördüm. Bu işler on on beş dakika kadar bir müddet içinde oldu. Andan sonra bir perde yırtdılar sarmak içün. Badehu Valide Sultan ve ikinci hazinedar ve sair kalabalık koşdular. Her tarafdan feryad ve fiğane başladılar.»

Diyor.

Mustafalarla Mehmedi muhakeme içün İstanbula getiren kol ağası, Yusüf Efendi, bunların son derece müteellim olduklarına dikkat edüb sebebini sordukda «ne içün çağrıldığımızı biz biliyoruz» dediklerini Yusüf Efendiden naklen merhum Necib Âsım söylerdi.

Midhat Paşa ise «Miratı Hayret» de

«Sultan Abdülâzizin katilleri olmak üzere memleketlerinden celb olunan eşhası mezkûre [Mustafalar ve Hacı Mehmed] ile Fahri Bey ve Damad Nuri ve Mahmud Paşalar, istintaklarında katl maddesinin aslı olmadığını musırren söylemişlerse de Pehlivan Mustafa ve Hacı Mehmed, işkenceye tahammül edemediklerinden Fahri Beyin muavenetiyle katl eylediklerini takrir etdiklerini»

söyliyor.

Bunların hangisine inanalım? «Eşhası mezkûre»nin katlde medhalleri yoksa İstanbula getirilerken izharı teessürle «ne içün çağrıldığı-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mızı biz biliyoruz» demelerinin sebebi nedir? Teessürlerini ve sözlerini nakl eden Yusüf Efendi, yalan söyliyor desek yalanı hangi şahidle isbat ederiz?

Bu bahsin başında söyledim, yine söyliyorum:

İntiharı iddia edenlerin ve şehadete kani olanların senedlerini tedkik etdiğim ve Yıldız mahkemesinin —büyük bir sanduk dolosu— evrakını temamile ve dikkatle okuduğum halde intihar ve şehadetden hangisinin hakikate muvafık olduğuna kat'î bir hüküm veremem.

Fekat merhumun hal'ine teşebbüs edildiği günden ahrete gitdiği, yahud gönderildiği dakikaya kadar cereyan eden hâdiseleri göz önünde bulundurarak derim ki:

Sultan Abdülâziz katl edilmiş ise katl etdiren Hüseyin Avni Paşadır. İntihar etmiş ise müsebbibi — ve diğer tabirle — mânevi katili yine Hüseyin Avni Paşadır.

«İşte o kadardır ol hikâyet»
«Bakisi güzafı bi nihayet»

*
* *

Sultan Abdülâziz merhumu hal' etmenin asıl sebebi, güya istibdadı imha ve adaleti ihya etmekden ve devletin atisini ve milletin saadet ve selâmetini temin edecek sağlam bir idare tesisine çare bulmakdan ibaret olduğu halde — kuvvei askeriye elinde bulunmak ve muazzam bir padişahı bir ande ve kolayca mahv etmiş olmak itibariyle — kendini âmiri umumî ve hükümdarı manevi mevkiinde görmeğe ve her kese azamet ve cebeârut göstermeğe kalkışan Hüseyin Avni Paşa, istibdada mâni olacak tedbirlere tevessül etmek şöyle dursun idarei meşrutayi hararetle arzu edenlerin — fürsat düşünce — ocaklarını söndürmek tasavvurunda bulunuyordu.

Halbuki, o, Murad Efendinin cülûsiyle beraber meşrutiyeti te'sise sarfı mesai edeceğini — meşrutiyetcilerin rayetkeşi olan — Midhat Paşaya vaid etmişdi. Bu vaid, Midhat Paşanın, hal' maddesinde kendine muhalif bir vaziyetde bulunmamasını te'min etmek içündü. Zira — dini, kini olan — bu garazkâr âdemin en büyük emeli, Sultan Abdülâzizi ortadan kaldırmak idi.

Hattâ Sultan Muradın cülûs etdiği gün divanı hümayun amedcisi Mahmud Beye [Paşa] «Efendimizi saraydan çıkartmağa ve arabama alub götürmeğe müvaffak olduğum hinde istihsal eylediğim ferah ve memnuniyet kadar dünyada hiç bir şey ile mütelezziz olmadım.» [1] demiş idi.

[1] «Miratı Hakikat» 1 cild 114 sahife

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İşte bu emeli hasa nail olub da Midhat Paşaya ve hem fikirlerine mümaşatdan istiğna hâsıl olunca vadini unutdu. Midhat Poşanın, cülûs hattı ne şekilde olmak lâzım geleceğinin düşünülmesi hakkındaki teklifine karşı --kendi gibi istibdadı mücessem olan— Rüşdi Paşa ile hemzeban olarak «padişahımız, millet meclisi teşkil etmek istemiyor. Milletimizin vukuf ve terbiyesi ana müsaid değildir. Ancak meydanda olan emniyetsizliği izale içün devletin idaresini kavanini kaviye ile takyid etmeli ve ezcümle ümuri maliyeyi islâh eylemelidir. Padişahımızın muradı dahi budur.» Dediler.

O iki müstebidin tecellüdile—her şeyde aldanan—Midhat Paşa, bu işde de mağbun ve bittabi mahzun oldu. Hal'in, hali islâh emelinden değil, kin ve garazdan ileri geldiğine—bütün aklı başında olanlarla beraber—belki o aldanan Paşa da kanaat etdi.

Hattı hümayun müsveddesi uzun münakaşalardan sonra yazılabildi. Hatda «devletin idarei umumiyesi nefselemre ve kabiliyeti ehaliye tevfikan takyid olunarak umum tebeaam hüriyet tammeye nail olmağla beraber mehabbet ve muhafazai vatan ve devlet ve millet hususunda ittihad efkârını müstelzim bir kaidei sabite ve salimenin ne esas üzerine bina edilmesi iktıza eder ise beynelvükelâ kararının istizan kılınması ve muamelâtı maliyenin umuma emniyet bahş olacak bir kaideye rabtı ve bir nezareti kaviye altına vaz'ı» beyan olunduğundan maslahatın müzakeresi içün meşihat dairesinde meclis akd edildi.

«Divanı memleket» isminde umumî bir meclis teşkiline dair Midhat Paşanın irad etdiği nutuk üzerine fetva emini Kara Halil Efendi, öyle meclise lüzum olmadığına dair bazı ifadatda bulundu. [1]

Sadrı âzam Rüşdi Paşa «biz millet meclisi yapmayacağız. Padişahın hattındaki evamirden murad, bu değildir Bize lâzım olan ancak ümuri maliyede men'i sefahet ve celbi menfaate muktedir bir heyet teşkilidir.» Cevabını vermesile Süleyman Paşa «çünki meram bu imiş ve kanunı esasi yapılmıyacak imiş, biz niçün bu işe âlet olduk. Eski halin ne fenalığı var idi (!) » dedi.

Rüşdi ve Avni Paşalar «siz askersiniz, asker olanların lisanından böyle lâkırdılar çıkmak hiç bir memleketde cari değildir.» diyerek onu tekdir ve tehdid etdiler. [2]

Madameki askerin lisanından böyle lâkırdılar çıkmaz imiş, o halde Süleyman Paşa gibi — her işde öne atılan ve her istediğini söyleyen — cür'etkâr bir askeri niçün meclise davet etmişler?

[1] Hal' içün «çarşeb kadar fetva veririm» diyen yine bu Kara Efendi idi. Şimdi de millet meclisine lüzum olmadığını söyliyor.

[2] «Miratı Hakikat» 1 cild 126 sahife

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devletin idarei umumiyesince «bir kaidei sabite ve salimenin ne esas üzerine bina edilmesini» müzakere etmek üzere toplanan bir meclise — daveti mahsusa üzerine gelen — ve fikrini söyleyen bir âdemi tekdir ve tehdid etmek de idarenin «bir kaidei sabite ve salime» ye rabtı, o iki heykeli istibdad indinde mültezem olmadığını ve hal'in, idareyi ıslâh maksadiyle değil, mahza ağrazı şahsiye sevkiyle icra edildiğine delildir.

İstanbuldaki taburların zabitanı, terfileri hakkında mahzar takdim etdiklerinde — Hüseyin Avni Paşanın havalesi üzerine — zabitanın teskinine muvaffak olduğundan bahs etdiği sırada Süleyman Paşa diyor ki :

«Zabitanın hukukı sarihasını müdafaaya inhimakim, müşarün ileyhi [Avni Paşayı] benden kuşkuliandırmışdı. Malûm olan tabiatı sebebile ilk düşürdüğü fürsatda beni başından atması ve belki de bir tehlükeye oğratması[1] me'mul idi. Ancak o gece tahaddüs eden Çerkes Hasan vak'ası, bu kinei musammemi icraye vakit bırakmadı.» [2]

İngiltere Sefiri Sir Hanri Elyot, risalesinde

«Vâkıa Hüseyin Avni, Abdülâzizi hal' etmek hususunda gayet mühim bir hizmetde (!) bulunduysa da kalben serbesti usulunü sevenlerden olmayub harbiye nezareti [mekam ser askeri] müşarün ileyhin yedi idaresinde iken ahval ve harekâtı dahi, teşkili murad olunan meclisi meb'usanın tahsin ve tasvibini mucib olacak derecede saf ve halis olmadığından sonraları müşarün ileyh ile Midhat arasında bir zıddiyet hâsıl olacağı me'mul bulunduğu cihetle Hüseyin Avnin vefatı ekser zevat tarafından ayni isabet ad olunmuş idi.»

Diyor.

Âtıf Bey de

«... Eğer Hüseyin Avni Paşa ber hayat kalsa idi, Midhatı ve sairlerini ber taraf edüb «همه دیگر نیست» diyerek teferrüd ve teferun edeceğinde şübhe yokdu.»

Diyor.

«Devri inkılâb» da Hüseyin Avni Paşanın meşrutiyet ilânına muhalefet etmesinin hakîki sebebi olarak şu sözler söyleniyor:

«Hırs ve tamaı, kendusını şeref ve nüfuzile mütenasib servet tahsiline mecbur ederek eslihai cedidenin ve levazımatı harbiyenin tedarük ve mübayaası hususunda gayri meşru namlar ve sebebler altında bir çok pareler aldığı rivayet olunduğuna ve eğerçi devletin meşruti-

[1] «Tehlükeye oğratmak» Avni Paşanın şiarı mahsusu olduğunu —onun, hal'de âleti icrası olan — Süleyman Paşa da biliyormuş!

[2] «Süleyman Paşanın muhakemesi» nin 49 uncu sahifesinde «عبدالحق بك» zeylinden naklen.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yeti ilân edilüb de bir meclisi mebusan teşekkül edecek olur ise vükelâyı milletin, mubayaatı vâkıa hisablarını tedkik edecekleri maznun olub bu hal, hiç bir vakitde Hüseyin Avni Paşanın işine ve mütaleasına elvermiyeceğine binaen var kuvvetile buna mümaneat etmesi tabiî idi. § Onun inad ve israrı ve erkânı devletden bazılarının, mahza onun keyfine hizmet olmak üzere ehalimizin henüz meşrutiyetle idareye salih hale gelmedikleri hakkında vuku bulan mütaleatı, bunun ilânından hamiyet mendanı me'yus etdiği halde Çerkes Hasan tarafından müşarün ileyhin itlâf olunması, güruhi muhalifînin nüfuz ve israrlarını esasından mahv ederek heyeti devlet, işte o günden sonra meşrutiyetin ilânı meselesinde ittifak edebilmişdir.»

Demek ki Çerkes Hasan, imdade yetişmemiş ve Avni Paşa yaşamış olsaydı, meşrutiyetin tesisine imkân bulunamıyacakdı. Bu takdirde — Süleyman Paşanın dediği gibi — «eski halin ne fenalığı vardı»? bütün fenalık, Abdülâzizin vücudiyle kaim idi, onun izalesi; fenalıkların da izalesini mucib oldu, öyle mi?

Ebüzziya Tevfik Bey «müdafaai peder» unvaniyle Avni Paşnın kızı Şerife Hanıma reddiye olarak «Tasviri Efkâr» a [1] yazdığı mekalenin bir fıkrasında

«... andan sonra [hal'den] yapacağı şey ise Abdülhamidin yaptığı şeyleri daha cellâdane bir suretde icra ederek rüfekasını da ümerayi cesurei askeriyyeyi de birer birer ortadan kaldırarak «diktatör» olmak idi. Buna — Cenabı Hak mağfiret etsün — Çerkes Hasanın fiili intikamkâranesi mani oldu. Madame ki Hüseyin Avni Paşaya Çerkes Hasanın kurşuniyle terki hayat etmek mukadder imiş, ne olurdu, 3 hazirana tesadüf eden bu vaka 17 mayısda vukua gelmiş olsa idi hem vak'ai hal' hâdis olmamış, hem de anın neticei sakimesi olan ikinci hal'e lüzum görülüb de şu 33 senelik devri müdhiş idrak edilmemiş olurdu»

diyor [2]

Ebüzziyanın, «Abdülhamidin yapdığı şeyler» dediği şeylerin badisi, Avni Paşanın ve avenesinin, Abdülâzize yapdıkları şeylerdir. Bu sebeble «طباق الثر» hakikatini kabul etmek muktezayi insafdır.

Hasaseti cinsiyenin muktezeyatı tabiiyesinden olan kibrü nahvet, paşanın mevkii iktidarda infiradı üzerine büsbütün iştidad etdi. Hattâ Âtıf Bey «hatıra» da

[1] Numara 426.

[2] Süleyman Nazif merhum da «İki Dost» ısimli risalesinde «... Çerkes Hasanın tabancasından çıkan kurşunlardan Hüseyin Avniye isabet edeni memleket içün müsibet olmamış, belki hayır ve isabet olmuşdur.» Diyor,

TARİHVEMEDENİYET.ORG